

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

ग्रन्थ-संख्या ३०

ग्रन्थाङ्कः ३८५, ३८६, ३९०, ३९४, ४०३, ४०४.

श्रीः

वीरमित्रोदयस्य

व्यवहारप्रकाशः ।

श्रीमहामहोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

नेपालदेशीय-

साहित्योपाध्याय पं० विष्णुप्रसाद भण्डारिणा ।

संशोधितः ।

प्रकाशकः—

जयरुष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
धम्मार्स्स स्ट्रीट, ।

१९८९.

राजकीयनियमानुसारेणास्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वाम्यसीकृताः ।

हमारे यहां हर तरहकी छपाई व जिल्दसाजीका कार्य भी होता है ।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तरफाटक,
यनारस सिटी ।

भूमिका

इदं तावज्जगति चेतनप्रवृत्तिं प्रति क्लृप्तस्य ज्ञानभ्रमेऽसाधनताविषयकत्वे निर्विवादात् सुखस्यैव सर्वैरभिलष्यमाणनया प्रवर्तकज्ञानोपविप्रयेतापन्नमिदं सुखमेवेत्यत्र न वैमर्त्यं, केषां चिदपि ।

सुखसाधनता च धर्मस्यैवेत्यास्पेयम् । न चायैदिरपितत्साधनतायाः दर्शनात् तन्मात्रसाध्यत्वे तस्येतिवाच्यम् । सत्यप्यर्थादौ धर्माभावे सुखानुपलब्धेः । क्वचिदस्यपि धर्मे सति चार्थादावहं सुखोतिमुखोपलब्धिस्तु भ्रान्तिरेव । व्यसनिजनस्य मादृक्दृढ्यसेवनोत्तरजायमानमुखित्वप्रत्ययवत् । सात्त्विकवृत्तिविशेषात्मकस्य तस्य तत्साधनत्वेन शास्त्रबोधितधर्मविशेषं विनाऽनुपपत्तेः । न च राजसादित्वेन शास्त्रबोधिते तस्मिन् व्यभिचार इति शङ्क्यम् । तत्रापि सत्त्वलेशानुवृत्तिः शास्त्रप्रामाण्यादभ्युपेयैव ।

स च धर्मो वेदैकप्रमेयः । तत्त्वं च बलवदनिष्टानुबन्धित्ये सति श्रेयसाधनतया वेदतदुपजीविप्रमाणान्वतरगम्यत्वम् । इयेनादिष्यादृश्यं बलवदनिष्टेत्यादि । स्वर्गादिरूपफलेऽतिप्रसङ्गवारणाय श्रेयसाधनतयेति । प्रमाणे तदुपजीवित्वविशेषणदानात् मन्वादिस्मृतीनां वेदमुपजीव्य प्रवृत्तत्वेन तत्प्रमेये नाव्याप्तिर्न वा शाक्यादिस्मृतिगम्येऽतिष्याप्तिः । शाक्यादिस्मृतीनां वेदोपजीवित्वाभावेन तत्प्रमेये तदन्यतरगम्यत्वाभावात् । न च अर्हदादीनामीशरावतारत्वोक्तेस्तदुक्तस्य वेदत्वमापादनीयम् । आस्तिकपरिगृहीतधेद्विरुद्धार्थाभिधायकत्वेन तेषामीशरावतारत्वोक्तिसिद्धेः । न च विनिगमनाभावेनान्योन्यविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमितिवाच्यम् । बन्धनिवर्तकब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाधनस्य महावाक्यस्यैव मुख्यपदेद्वेनेतरेषां च तदुपयोग्यन्तकणशुद्ध्यादिप्रतिपादकत्वेन वेदत्वात्तदेकवाक्यतयैव वेदत्वस्य वाच्यत्वात् । एवं च साक्षात्परम्परया वा तदेकवाक्यतापन्नाङ्गमेव वेदत्वस्य सिद्धौ तद्विरुद्धार्थाभिधायिनामीशरावतारत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । बन्धनिवर्तकत्वं तु ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्यैवेति आचार्यादीनामीशरावतारत्वेन परिगृहीतानां गुरुशिक्षितानामन्येषां चानुभवाग्निश्रोते । इत्यास्तां तावत् ।

तस्मात्सिद्धमेतत् यत् शाक्यादिस्मृतिगम्यस्य न धर्मत्वमिति । धर्मस्यैव च सुखसाधनत्वात्तद्विभिस्तत्प्रतिपादकमेव शास्त्रमाधयणीयं नान्यत् ।

तच्चाभ्यासतत्त्वोद्दिभिर्दिव्यदृष्टिभिर्लोकोपकारपायणैः प्राचीनैर्मनुयाश्चत्क्यादिसहस्रिभिः प्रणीतं नैकविधं वर्धते । तत्र क्वचित्क्विदापाततोऽन्योन्ये विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानामापार्णां वचसामविरोधविज्ञानवस्थापनायैव निगमायममर्माभिज्ञानांघीनैरेनैर्विद्वद्भैः सत्कर्तृपट्यन्यायोपेता नानानिवन्धाः समुद्भाविता इति नापरोक्षे प्रेक्षावताम् । तेष्वेकायमन्यतमो पण्डितप्रवरमित्रमिध्रसङ्कलितो वीरमित्रोदयामिधो महान् निबन्धः ।

प्रायेणाय श्लोक्तसङ्ख्याया लक्षद्वयपरिमितो द्वाविंशतिप्रकाशेषु विभज्य समासिन्वापितः ।

ते यथा—

१ परिभाषाप्रकाशः (मुद्रितः)	५ प्रतिष्ठा	॥
२ संस्कार	॥	॥
३ आन्दिहक	॥	॥
४ पूजा	॥	॥
५ राजनीति	॥	(मुद्रितः)
६ व्यवहार	॥	॥
७ शुद्धि	॥	॥

९ आद्यप्रकाशः	१६ कर्मविपाकः
१० तीर्थ " (मुद्रितः)	१७ चिकित्सा "
११ दान "	१८ प्रायश्चित्त "
१२ व्रत "	१९ प्रकीर्णक "
१३ समर्थ "	२० लक्षण " (मुद्रितः)
१४ ज्यौतिष "	२१ भक्ति "
१५ शान्ति "	२२ मोक्ष "

पुनः चाद्याश्रित्वारः प्रकाशा अनुक्रमेण, राजनीति-तीर्थ-लक्षणप्रकाशा बहुसविद्वज्ज-
नानुरोधवशातो व्युत्क्रमेणेति सप्त प्रकाशा मुद्रयित्वा प्रकाशिताः सन्ति । तथैव प्रकृतोऽप्ये-
व्यवहारप्रकाशो मुद्रयितुमुपपन्नः ।

तत्र तावत्समाप्तधर्मस्य साधारणासाधारणत्वाभ्यां पूर्वं द्वैविध्येऽपि असाधारणस्य तस्य
वर्णानुबन्धित्वेनाश्रमानुबन्धित्वेनोभयानुबन्धित्वेन गुणानुबन्धित्वेन निमित्तानुबन्धित्वा
च पञ्चविधत्वात्सामान्येन याद्विषये पर्यवस्यति । तत्र "प्राज्ञानो नित्यं मघं वर्जयेत्" इति
वर्णधर्मः, आनन्दधर्ममिक्षाचर्वादिराधमधर्मः, "पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य" इत्यादिर्वर्णधर्म-
धर्मः, शास्त्रीयाभिप्रेकादिगुणशालिनो गृहस्थविशेषस्य राज्ञः प्रजापालनादिरूपो गुणधर्मः, वि-
हिताकरणप्रतिपिद्धसेवननिमित्तप्रापञ्चित्वात्मको निमित्तधर्मः, अहिंसासत्यव्रतमाद्यात्मकाः
साधारणो धर्मः । एतच्च परिभाषाप्रकाशे नानावचनोपन्यासेन सम्यग्विवेचितमस्ति ।
अस्मिन् व्यवहारप्रकाशे प्रजापरिपालनात्मकगुणधर्म एव सुविवेचितोऽस्ति । प्रजापरि-
पालनस्य दुष्टनिग्रहमदुष्टानुग्रहं च विनाऽसम्भवात् दुष्टादुष्टत्वयोश्च व्यवहारदर्शनमन्तरेण
दुर्निरूपत्वात् प्रजापालनाधिकर्तव्यवहारदर्शनमावश्यकमिति 'व्यवहारान् स्वयं पश्येत्स-
भ्यैः परिवृतोऽन्वहम्' इत्यादिना याज्ञवल्क्यादिभिः प्रतिपादितम् । सद्यष्टकव्यवहारस्य
तु क्रणादानादिलौकिकार्थविषयककथात्वमेव । कथात्वस्य शास्त्रीयपदार्थविषयकत्वेन तद्
भावान्न व्यवहारस्य कथापदव्यपदेश्यता । यथा वैदिकार्थविषयककथानामधिकरणादिव्य-
पदेशस्तथात्र व्यवहारव्यपदेशः ।

अत्र च परिभाषापरिष्कार-प्रमाणनिरूपण-विवादपदनिर्देश-प्रकीर्णकाख्यानि चत्वारि
प्रकरणानि ।

तत्र प्रथमे प्रकरणे व्यवहारलक्षणं, सलक्षणास्तद्भेदाः, सामान्यविशेषाभ्यां परिभाषाया
निरूपणं, धर्माधिकरणेक्षणं, व्यवहारदर्शनविधिविवेचनम्, प्राद्विवाकादिस्वरूपनिरूपणम्,
आदेयानादेयव्यवहारविवेचनम्, प्रत्यभियोगनिरूपणं, निन्द्यादिबिबेचनम् इत्यादयो वि-
षयाः । द्वितीये साध्यादिलक्षणं, साक्षिप्रश्नविधिस्तद्विधे निर्णयः, लिखितस्वरूपं तद्भेदाः,
भुक्तिः, लौकिकप्रमाणाभावे दिव्यप्रमाणानि तेषां भेदाः स्वरूपाणि चेत्यादयः । तृतीये
क्रणादानादीन्यष्टादश पदानि तद्भेदाश्चेत्यादयः । चतुर्थे पूर्वप्रकरणोपयोगिनः पूर्वमनुक्तः
सुनिरूपिताः सन्ति ।

ग्रन्थकर्तुः परिचयस्तु ग्रन्थकर्त्रा स्वयमेव परिभाषाप्रकाशे प्रकाशान्तरेषु चोपोद्धातप्र-
सङ्गेऽनेकैः पद्यैर्निजवंशावलीं वर्णयता प्रकटीकृतं पृवास्तोति सदनुरोधेन किञ्चिदुच्यते ।

तत्र तावत्परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते—

गोपाचलस्थधरणोसुरवंशपद्म—

चण्डांशुराविरमवद्भिज्जजातिपन्थुः ।

भूमिका ।

• श्रीनन्दनन्दनपदद्वयवित्तवृत्तिः
 श्रीहंसपण्डित इति प्रथमानकीर्तिः ॥ (२८)
 यो दूरवारकुलभूरनुभूतसौख्यः
 श्रीहंसपण्डित इति प्रथितः पृथिव्याम् ।
 आसीद्विवेकचतुरश्रतुरः समग्रान्
 वेदानधीत्य कृतकर्मकलाकलापः ॥ (२९)
 यज्ञादिकर्मकरणाय किलावतीर्णः
 पूर्णः श्रिया निजकुलाभरणायमानः ।
 मिश्रः परः परशुराम इति द्विजैर्गद—
 स्तस्याभवत्स तनयो विनयोदितधीः ॥ (३०)
 यो दर्भाशसमानवृद्धिविभवः प्रख्यातकीर्तिर्गुणैः
 श्रीतस्मात्तसमस्तकर्मकुशलाच्चण्डीशराक्ष्याद्गुरोः ।
 जप्यायान्तमधीत्य शास्त्रमखिले मीमांसया मांसलः
 शशस्त्रपण्डितस्रग्द्वजः समभवत्स हृष्टावतामघणीः ॥ (३१)
 पुत्रस्तस्य विभाति सद्गुणनिधिर्दानाम्बुसुष्टाम्बुधि-
 धीरः धीयुतमित्रमिश्रसुहृती कल्याणकल्पद्रुमः ।
 कीर्तीर्दिक्षु विदिक्षु यस्य रजनोज्ञानिप्रभाभास्वरा
 गायन्ति द्विजशरका हिमहरश्रीरात्रिभुजा भुवि ॥ (३२)
 तेनानेकनिबन्धसिन्धुमनिशं निर्मेधं बुद्ध्या पुन-
 र्वेदानसंस्कृपदक्रमोपनिषदान् धृत्वावधार्यापि च ।
 धर्माधीदिपुमर्षनिर्णयपरः श्रीवीरसिंहाज्ञया
 ग्रन्थोऽयं रचितः परोपकृतये *श्रीवीरसिंहोदयः* ॥ (३६)

राजनीतिप्रकाशोपोद्घाते—

श्रीगोपाचलमौलिमण्डनमणिः श्रीदूरवारान्वये
 श्रीहंसोदयहंसपण्डित इतिख्यातो द्विजाधीश्वरः ।
 यं लक्ष्मीश्वरसरस्वती च विगतद्वन्द्वं विर भेजतु-
 भोक्ता रमसात्समानमुभवोः साम्राट्यमाद्यं गुणैः ॥ (४०)

इत्यादिभिरयं पण्डितप्रकाण्डो मिश्रमिश्रो गोपाचल—(ग्वालियर) निवासी दूरवार-
 कुलजनिः पञ्चगौडान्तःपाति सनाढ्याभिषमाङ्गजातीय आसीत् । मल्लोपितामहः श्रीमान्
 हंसपण्डित आसीत्, पिता च परशुराममिश्रो यज्ञादिकर्मनिरतः काशोनिवासिश्रीतस्मात्त-
 क्रियाकलापनिपुणाच्चण्डीश्वरपण्डिताधिगतविष इति सिद्ध्यति । गोश्र चास्य शाण्डि-
 पर्णस्यस्यसोदित्यानन्दकन्दचम्पूभूमिकाकारेण प्रतिपादितमस्ति । प्रमाणत्वेन च धर्मग्र-
 दीक्षितकृतायामद्वैतविद्यातिलकदर्पणारूपायां टीकायां स्थितम्—

अस्ति प्रशस्तचरितो भुवि मिश्रमिश्रः
 शाण्डिहथगोत्रकलशाम्बुधिलब्धजन्मा ।
 पुंसः परस्य हृदयद्रुमकौस्तुभोऽसौ
 सर्वांषु दिक्षु विततोर्जितकीर्तिराशिः ॥

इति पद्यं समुल्लिखितमस्ति ।

आनन्दकन्दचम्पूसमाप्ती च मित्रमित्रेण स्वीत्य त्रयो आतरो ह्यौज्यायांसावेकश्च
कनिष्ठः स्वसा चैकेत्युक्तम् । तत्र मुखयो वीरेष्वरस्तदनुजन्मा चक्रपाणिरिति, कनीयान्
योगादित्यनामा, स्वसा च सुनीतिनाम्नीति । तथा च मित्रमित्रस्य वंशावली—

(ग्वालियरनिष्पत्ती शाण्डिल्यमोत्रः)

(दूरवारकुलसमुत्पन्नः सनाढ्यब्राह्मणः)

श्रीहंसमित्रः

परशुराममित्रः

वीरेष्वरः, चक्रपाणिः, मित्रमित्रः, योगादित्यः, सुनीतिः, [कन्या]

इति सिद्धपतिः ।

उपरिसमुद्धत—‘तेनानेकनिबन्धसिन्धुः’मितिपद्येन श्रीवीरसिंहमहाराजाज्ञयाय महान्
निबन्धोऽव्ययर्चात्युक्तैर्बुन्देलधिराजो वीरसिंहो मित्रमित्रस्याश्वप्रभुरासीदिति व्यक्तीभ-
वति । अत एव मित्रमित्रेण स्वकृतिषु तत्र तत्रोपोद्धाते स महाराजो बहुशः
स्तवनकर्मोद्भूतोऽस्ति ।

यथा परिभाषाप्रकाशे—

अस्ति स्वस्तिलकायमानकरकांनीहारहारप्रभा-

प्रादुर्भाषपरामर्शव्यसनिभिर्लिम्पन् यशोभिर्दिवम् ।

मुष्णन् वैरिमहांसि विज्ञमनतां पुष्णन् समं बन्धुमि-

र्दिग्विषयातनुदेलवंशतिलकः श्रीवीरसिंहो नृपः ॥ (१५)

कस्तावद्बलिकर्णभार्गवमहादानप्रमाणस्तवः

कश्चासौ कुल्याण्डुपाण्डुरयशःप्रस्तावनाविस्तरः ।

पावद्वर्पति वीरसिंहश्चरतिवृष्टीरिमाः काञ्चनी-

वीरं प्रावृषि तवदञ्जनहचिर्धारा न धाराधरः ॥ (१६)

इत्यादिभिः, प्रकाशान्तरेषु च—

अन्तर्गम्यमीरतान्धूतसलिलनिधिलालिताशेषबन्धु-

बुन्देलानन्दसिन्धुः सुललितललनालोचनेन्दीवरेन्दुः ।

भूमङ्गोलेभमङ्गोद्वृत्तरिपुनिबद्धो नृत्यसङ्गीतरङ्गी

सन्मत्तङ्गो नुरङ्गो धरणीपतिरमृद्वीरसिंहो नृसिंहः ॥

अमुष्य प्रस्थाने सति सपदि नानेभनिबद्धै-

रिदैकोऽपि द्वेषी न खलु रणरोपी समजनि ।

परे तस्यो दुस्यो गहनकुहरस्योऽपि भयतः

क्षिपन्तुचैदिक्षु भ्रमितचकितं चक्षुरभितः ॥

दानैरथिनमर्थेनाविरहिणं प्रत्यर्थिनं च क्षणात्

कुर्वाने सति वीरसिंहनिखिलदमामण्डलाखण्डले ।

कामं चेतास कामधेनुरतनोत्कण्ठपद्मः कल्पितं

मोघीभूतजनिः समाश्रितश्चनिश्चिन्तां च विन्तामणिः ॥

इत्यादिभिश्च श्रीवीरसिंहमहोपतेर्वैदान्यताधर्माभिमानिताशीर्षोदयो गुणा लोकोत्तरा

भूमिका ।

आसन्निति प्रतीयते । अस्य च राजधानी 'ओड्डा' नाम्नी नगरेष्वपि अमरपुरीव परममनो-
हरासीदिति मित्रमिधेन तत्र तत्र स्वकीयधन्योपोद्धाते विशेषतः स्वकृत आनन्दकन्दधम्पू-
नामके चम्पूकाव्येऽनेकधा वर्णितमस्ति । तत्र आनन्दकन्दचम्पूतो लेशत उद्धृत्य विदुषां
मनोविनोदायोपन्यस्यने--

साम्राज्यैः सन्नयाद्या सुकृतिभिस्तुलैरुज्ज्वला कान्यकुब्जैः
शाकद्वीपीयसारस्वतकृतसुवमा मालवाबद्धमाला ।
पाश्चात्यैर्दाक्षिणात्यैर्मधुमयनपदार्थीभवच्चित्तचित्ते-
रुपद्विषाकवित्वैर्द्विजपतिभिरसावोड्डा सम्बभासे ॥
देवैः ऋषिभ्यश्च निखिलजनारण्यसेवैः सदैव
क्षत्रैः कुत्रापि चित्रा स्वकृतिषु निपुणैः कापि वैश्वरूपास्वा ।
अधुनैः कापि शूद्रैर्विहितसमुद्रयागाधविद्यासमुद्रै-
र्धन्या सावोड्डा पूरयति मम चतुर्वर्गसुखीरमाद्याः ॥

इत्यादिभ्यो राजधानीमुपवर्ण्य श्रीवीरसिंहमहाराजेन लक्षत्रयवर्षं कृत्वा मधुरायां
स्वध्वारा निर्मापितस्य श्रीभगवतो राधिकारमणस्य मन्दिरनिर्माणेतिवृत्तसुकचम्पू-
ग्रन्थे पण्डितप्रकाण्डेन श्रीमित्रमिधेनेत्यमुपवर्णितम्--

त्वान्तेऽचिन्तयेदकदा परिपदामघे समघेसरो
दृक्चेतःसुलभेऽपि कैटभरिपौ दृग्गोचरेऽपि स्थितम् ।
दीर्घं कंचिदुपायमञ्चिततया इत्तुं तम. सञ्चितं
सर्वेषामपि दुर्लभं च सुलभीकृतं तमादान्तरः ॥ १ ॥
यत्के श्रीयुतमित्रमिधसुकृतिद्वारा दुरारोहणं
श्रीनारायणधाम नाम मधुरालङ्कारमोक्षारवत् ।
क्षीणक्षीरसमुद्रमुद्रविसमालम्ब्येऽविलम्ब्ये रतो
वैकुण्ठेऽपि विकुण्ठधीरपि निरालम्ब्यो यदालम्बते ॥ २ ॥
यच्छ्रेयोऽवर्धत श्रीभुजभजनवत्सादस्य गोवर्धनाद्रे-
र्यशोर्दण्डेन रजः परमसुखमसावन्वभूत्कैटभारेः ॥
तेनोच्चामीय भूयः सुखयति सुमगो रंहसा वीरसिंह-
प्रासादच्छन्ननाथ त्रिभुवनगरिमा बिभ्रद्भूते तमेव ॥ ३ ॥
उज्ज्वलं मूर्ध्नाभिरुन्वद्गुरुगरिमभृता रोदसी मध्यमेन
दमाधोभागस्य भूमना जयति मधुपुरे मन्दिरे कैटभारेः ॥
पूर्वाभावात्प्रपूर्य त्रिभुवनमधुना स्थैर्यमाचर्य बिभ्रत्
महोवान्तः समाधौ यश इव विशदे वीरसिंहस्य राजः ॥ ४ ॥
कृत्वाङ्गे स्मेरपङ्कुरुनयनमशङ्केन भूर्मी फणाधे
सप्ताधोलोकभूमा फणिकुलरतिनाऽबोधि कूर्मस्थितेन ॥
दोस्तमे वेदमदम्मादनुज्जुलरिपोर्वीरसिंहस्य शङ्खे
न्यस्योर्वोच्चारमूर्ध्वं पुनरियममुना मीयते सप्तलोकी ॥ ५ ॥
वीरसिंहकृतमिन्दिरपतेः सुन्दराकृति राज मन्दिरम् ।
केशवे दधदन्तगुह्यिमा वीरसिंहकृतपतेरिवाशयः ॥ ६ ॥
योतांशोवीरसिंहोद्वयटितगुहामन्दिरे कैटभारे-

राभाति स्तम्भकूटं त्रिभुवनभवनं ह्येव मेरोरिरोधि ।
 यत्तुहोत्सङ्गरिङ्गतरमतुलकुलं मतपारावताना-
 माराचारालिमालिङ्गति विपति मुहुः खण्डखण्डभ्रमेण ॥ ७ ॥
 पिपादव्यापादो भृशमनवसादीदृतहरि-
 प्रसादप्रासादो हिमगिरिविवादोपघटकः ।
 बुदेलाभूललासक्षितिरमणचूडामणितया
 व्यथक्त वशाधानामपि च परमब्रह्म सुलभम् ॥ ८ ॥
 तदायामं कामं त्रिजगदमितामं मुमनसां
 तदुद्येर्माव कः कथयितुमशङ्कः प्रभवतु ।
 पदद्वेषपर्वद्वेषजनि शशमृदङ्गेन तुलितः
 स यो विधातुः प्रपदपदद्वेषत्रिभुवनः ॥ ९ ॥
 विकुण्ठं वैकुण्ठं जलधिमपि कुर्वजलधियम्
 प्रसीदन् प्रासादं भजति भजनीयो दिविपदाम् ।
 तदानन्दास्पन्दः स्वयमपि सदानन्दलहरी-
 पु बन्दे बुन्देलाकुलजलधिरेलाजिततपः ॥ १० ॥

इत्यादिभिः—

इन्दिरन्द्रमधिगत्य सुन्दरे वीरसिंहकृतुङ्गमन्दरे ।
 छत्रयष्टदयते कणीश्वरः स्वां कणां ध्वजटी न सारुणा ॥ २१ ॥
 प्रासादोद्यत्पाराचलमतिरबलम्भण्डलं चण्डमानो-
 स्तं दृष्ट्वा द्रष्टुकामः कणिपतिरुद्गाधाम वैकुण्ठधाम ।
 वैकुण्ठं सन्दधानो रजनिमणिरसौ तन्मणिर्मध्यरात्रौ
 धातव्याधृतपूतजपटममरा वर्णयन्त्येवमेव ॥ २२ ॥
 यः सौन्दर्यमये मुकुन्दनिलये दत्ते क्षणं वीक्षणं
 स्थाणुर्वा पुरुषोऽधरेति बलते तस्मिन् सतां संशयः ।
 नाश्वर्यं तदपि प्रतीहि यदसावाश्वर्यं भूमा मुने !
 पापाणप्रतिग्रामिणोऽजडिमा तस्मिन् रमावलुभः ॥ २३ ॥
 भूविष्टानि पदानि कैटभमिदः प्रैष्टानि भूमण्डले
 तत्रासौ मधुरा नितान्तमधुरा तत्रापि तन्मन्दिरम् ।
 'तर्किक आरद ! वेदयामि चिदितं ते भावि सर्वं पुरो
 बुन्देलापतिचेतसोव मुरजितैव चित्राणते ॥ २४ ॥

इत्यन्तैः पण्डितैः । एभिश्च मन्दिरस्यालौकिकशोभाशालित्वे व्यक्तमवगम्यते ।
 परं चेद्विद्यते मानसं यदोद्देशे दर्शनीयतमं भारतीयशिल्पिकौशलप्रदर्शकम् । न्येभ्यस्तदोद्देशं
 वैकुण्ठसदनमूर्तं श्रीवीरसिंहमहाराजस्य धार्मिकतामूलकभगवद्भक्तिपराधनतया आदर्शतां
 गतं तन्मन्दिरमस्माकं भारतीयानां दौर्भाग्यात्साक्षात्सपरिवारेण कलिनेवावतीर्णं
 औरङ्गजेवनामकेन यवनसम्राज्ञा विनिपात्य १६६१ ख्रिस्ताब्दे तत्स्थाने "जुम्मासजिद"
 इत्यभिधाने भवनं निर्माप्य कयामाश्रावशेषतां नीतम् । आनन्दकन्दचम्पूग्रन्थस्य मुद्रि-
 तस्याद्विस्तृतमन्दिरवर्णनदिहक्षौतुकस्य सत एव पूरयितुं शक्यत्वाद्विस्तृतदर्शनसम्प-
 देशेऽत्र समुदासितम् ।

भूमिका ।

श्रीकाशीराजवंशप्रबलजलनिधेमंदिनीमल्लनाम्ना
पूर्णः पीयूषरश्मिः समग्रेनि जगतानन्दसन्दोहसिन्धुः ।
बन्धुर्दानद्विजानां तदनु च समभूदूर्जितैरर्जुनाभो
गर्जन्प्रत्ययिसैन्यप्रमथननिपुणैरर्जुनो भूमिपालः ॥

इत्यादिभिर्द्वाविंशतिपदैः परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते श्रीमित्रमिश्रेण धुंदेवाधिपतीनां
वंशक्रम इत्यमुपदर्शितः—

मेदिनीमल्लः (काशीराजवंश्यः)

सर्जुनः

मल्लखानः

प्रतापरुद्रः (ओड्डाप्रतिष्ठापकः)

मधुकरशाहः

वीरसिंहदेवः (श्रीमित्रमिश्रस्याध्यक्षः)

जुहारसिंहः

श्रीविक्रमादित्यदेवः

नरसिंहदेवः

वीरसिंहमहाराजस्य राज्यसमयः १६०५ आरभ्य १६२४ ख्रिस्ताब्दे यावत् (इन्दी
रियल् गजेटिवर् एडिसन् वा० १९ ए० २४३) स एव समयो मित्रमिश्रस्यापि ।
आनन्दकन्दचम्पूसमाप्तौ तन्निर्माणसमयो ग्रन्थकर्ता इत्यमुपन्यस्त—

प्राप्य श्रीमित्रमिश्रोऽयमतमिश्रत्रयोदशम् ।

अतुलां स तुलां सुरे गते चम्पूमपूरयत् ॥

मीनारोहिणि रोहिणीसहचरे कृत्वान्तिमे रेवतीं

याते चण्डमरीचिमालिनि तुलां धारे च धावन्तेः ।

शाके साष्टगजर्तुभृपरिमिते दानन्दकन्दाभिधां

चम्पू पुरितवान्तिस्तरतिथौ श्रीमित्रमिश्रः कृती ॥

एतेन १६८८ शके तुलास्ये सुखे कृष्णपञ्चम्योदयां गुस्वासरेऽस्य ग्रन्थस्य पूर्णं
संज्ञातमिति सिद्धम् । अत्र शकपदै विक्रमाब्दस्यैवोपलक्षकमिति प्रतिभाति । अकडवर
पुत्रजहांगीरसमय एव मित्रमिश्रस्य समय इति तु वीरसिंहमहाराजाध्ययनेन सिद्धमेव ।
तदनुरोधवशात् पूर्वोक्तशकस्य वैक्रमत्वमभ्युपेक्षमेव ।

वीरसिंहमहाराजस्य पुत्रपौत्रादेर्जुहारसिंहप्रभृतेरपि परिभाषाप्रकाशोपोद्धाते वर्णन-
दर्शनात् विचार्यमाणे सोऽयं मित्रमिश्रो न केवलमुक्तमहाराजसमय एवासीत् किन्तु
तत्पुत्रपौत्रादिराज्यकालेऽपि समुपस्थित आसीदिति वादं प्रतीयते ।

एवं च ईशवीयसप्तदशसताब्द्या उत्तरार्धभागेऽस्यावस्थिरिति निर्विवादम् ।

मित्रमिश्रप्रणीतत्वेन प्रसिद्धेषु ग्रन्थोपव्याख्यात्परिज्ञाता ग्रन्थास्त्वमे —

१ याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका (वीरमित्रोदयाख्या । चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रकाशिता)

२. वीरमित्रोदय (गणितपञ्च) अमुद्रित कातिकराजकीयसरस्वतीभवनस्थ)
३. आनन्दकन्दचम्पू (काशिकराजकीयसरस्वतीभवनस्थप्रकाशिता)
४. वीरमित्रोदय (द्वाविंशतिप्रकाशात्मको महान् धर्मशास्त्रनियन्ध)

तत्र वीरमित्रोदयाभिधायी याज्ञवल्क्यस्मृतिटीकाया प्रारम्भभागे—

उत्तमस्तौरभुक्तेरखिलबुधगुरु श्रीसदानन्दधीमान्
श्रीभाजो मित्रमिश्राजगदुपकृतये विभ्रदादेशदीपम् ।
ज्ञानानां दैव्यदोषापहमकलिमयं याज्ञवल्क्योक्तिकोशात्
दृष्ट्वा स्मृत्यर्थसार समचिनुत यशोधर्मलक्ष्मीविहारम् ॥

इति पद्यदर्शनेन मैथिलसदानन्दविदुषा निर्माय तन्नाम्ना प्रख्यापिता याज्ञवल्क्य
स्मृतिगीकेति व्यक्तीभवति । तथा वीरमित्रोदयाख्यगणितग्रन्थारम्भे—

दैवज्ञरामेण कृते वीरमित्रोदयाभिधे ।

तस्याख्याने शिवकृते स्पष्टं खेटप्रसाधनम् ॥

इति लेखदर्शनात् स ग्रन्थोऽपि दैवज्ञरामेण प्रणीय मित्रमिश्रनाम्ना विख्यापित इति
दृष्टीभवति । एव च महाकाव्य प्रकृतोऽयं वीरमित्रोदयाख्यो निबन्धोऽपि नानाविधविष
येषु लोकातिशायिचतुरस्रपाण्डित्यशालिनाऽपि सततं राजपरिचर्याचरणपरतया स्वयं
निर्मातुमपारयता मित्रमिश्रेण पण्डितप्रकाण्डान्तर्गैर्विनिर्मातव्य स्वनाम्ना प्रसिद्धिमावा
पित स्यादिति भवति सम्भावनास्वरूपम् । परं सामस्त्येनास्य निर्माणावतरालाभेऽपि
वतिपयस्याशस्य स्वयं निर्माणसम्भवात् उपरिस्मृतलेखवत् स्पष्टतरप्रमाणान्तरानुपल
ब्धिं यावन्नात्र विषये निश्चप्रचतया वक्तुं सुशकम् ।

तद्विषयं प्रत्येकविषये यथावदुपलब्धमैतिह्यं तदिह प्राचाना समञ्जसुपक्षिप्तम् ।
विद्वद्भिरादृतस्य सर्वाङ्गपूर्णस्यास्य निबन्धस्य गौरवविषये न वक्तव्यशेषः । प्रकृतस्या
द्वितीयव्यवहारप्रकाशस्य विषये तु विद्वदनुभवसाक्षिक्या याज्ञवल्क्यस्मृतिर्विज्ञानेश्वरीय
मिताक्षरापास्तत्रतत्रत्याया त्रिपमताया समुत्सारणे साधुतत्तात्पर्यप्रकटने चानितरसा
धारण्यमित्येव पर्याप्तम् । अस्या भूमिकायां भूयान् विषयो वीरमित्रोदयाख्यटीकासहित
याज्ञवल्क्यस्मृतेराग-दकन्दचम्पाश्च भूमिकासाहाय्येन सन्निवृत्त इति तत्कर्तारौ लि
खते इत्युपाद्धानारायणशास्त्रि-साहित्याचार्यश्रीनन्दकिशोरशास्त्रिणौ भूयोधन्यवादाहौ ।

सोऽयं व्यवहारप्रकाशः पूर्वं कलिकाताया मुद्रितोऽयमशुद्धिबहुलतया स्थाने स्थाने
मुद्रितः तथा च ग्रन्थार्थपरिज्ञाने विदुषा महदसामञ्जस्यमावहत् । तत्परिजीहीर्षया संस्कृत्य
पुनरमुं सुमुद्रयिषता प्राचीनावां चीननिबन्धजातप्रकाशनपद्धतिकेण श्रीजयकृष्णदासगु
प्तमहाराजेनैतत्संशोधनाय सादरमन्यर्थितेन मया मुद्रितपुस्तकमाधारीकृत्य काशीस्थरा
जकीयपुस्तकालयस्थितं लिखितं शुद्धप्रायमपरपुस्तकं समानाख्यं तदाश्रयेण शोधनकार्यं
समपादि, समयोजि च विस्तृतविषयानुक्रमिकादिना ।

तदेव सपरिश्रमसावधानं च कृतसंशोधनेऽप्यत्र माहज्जनमतिमान्छुलभा अक्षर
योजकादिनाश्च श्रुतीरुपदय कलईसप्रकृतयो गुणैकपक्षपातिनो विपश्चिदपश्चिमा समनुभवन्तु
धर्मशास्त्रीयव्यवहारकाण्डविषयकचातुरीरसम् । प्रसीदतु चानेन व्यापारेण सकलशङ्को
भगवान् दाहुर इत्याशास्ते—

सं १९८९ चैत्रशुक्लपक्षे

३ तिर्यो शनिवासरे

वाराणस्याम् ।

विदुषा विषेयो

नेपालाभिजन

श्रीविष्णुप्रसाद भण्डारी ।

परिभाषापरिष्कारप्रकरणम् ।

विषयाः	पृ	प
तत्र मदीकारमतजण्डनम्	१९	१५
कारणोत्तरमैविध्ये वाचस्पतिमत		
जण्डनम्	१०	१५
तत्रैव कार्यावनादिवचनविचार	१०	११
मूह् वाचस्पतिमत	११	१५
माह् वाचस्पतिमत	११	१५
अथोत्तराभासनिरूप-		
णम्		
तत्र साक्षाद्विचार	११	११
अथ वाचस्पतिमतमतप्रदर्शनम्	११	११
त जण्डनम्	११	१०
क्रियापदं पयो गेपत्याकलितानिरूपणम्	१८	१५
हीनपरिहानोपायकथनम्	१०	१५
हीनलक्षणानि	१०	१०
हीनलक्षणं प्रकृतित्वम्	११	११
हीनलक्षणे क्रियाश्रितो लक्षणम्	११	११
पञ्चविधेषु हीनेषु अनाधिक्यनिरूपणम्	११	१०
हीनभेदेन दण्डमहा	११	११
हीनस्य आनुविधिकेन भूत विधिवे		
रूपणम्	११	११
हीनवपत्तौ कालानिरूपणम्	११	८
ह मह्य पुनर्वादिभ्यश्च	११	११
म याकलितद्वारावश्यकता	१८	१५
तत्र मारदीयवचने स्मृतिव्यवहारा		
रौक्यवाक्याप्रदर्शनम्	१८	१५
रौक्यवाक्याप्रदर्शनम्	१८	१६
अथपदार्कशास्त्रमितिमतम्	१८	१४
कल्पतदस्मृतिव्यवहारकारमतम्	१८	१५
उदयनाचार्यमतप्रदर्शनम्	१९	१५
एव सिद्धान्तमतप्रदर्शनम्	१९	१४
अथ क्रियास्यव्यवहार-		
पादानिरूपणम्		
तत्र क्रियाया प्रहणाप्रहणविचार	१९	१९
साधननिर्देशो विचारनिर्णय	८०	१८
अथ चण्डेयमतप्रदर्शनम्	८१	०

विषयाः	पृ	प
त जण्डनम्	८१	११
मिताश्वराकारमतजण्डनम्	८१	११
क्रियामेदानीरूपणम्	८१	१८
कार्यावयवो स्वरूपकथनम्	८१	११
मानुषप्रमाणाभावे दिग्गमिधानम्	८१	११
मानुषदौर्बल्यक्रिययो मानुष्या		
क्रियाया प्रमाणम्	८१	११
साक्षित्वविधेयु लेख्यवाक्याम्	८१	११
साक्षित्वविधेयु विवाहभेदेन प्राभा		
-परिणय	८१	११
दिग्गमिवाया प्रयोगावसर	८१	११
मसङ्गात व्यवहारतत्त्वलेखजण्डनम्	८१	११
मनुष्यदिग्गममण्योर्द्वयोरव्यभो		
नृपदेश नामाणम्	८१	१५
अथ निर्णयापरपर्यायसिद्धि-		
पादानिरूपणम्		
निर्णयप्रकारा	८१	१०
निर्णयस्य धर्मोदयस्यारो मेदा	८०	८
धर्मो निर्णयस्य हेतुविषयम्	८०	१४
व्यवहारनिर्णयस्य हेतुविषयम्	८०	१४
वर्तमाननिर्णयस्य हेतुविषयम्	८०	११
राजाशान्तिनिर्णयस्य हेतुविषयम्	८८	११
शास्त्रसम्प्रविरोध वसरस्य सम्भवति		
तिपादस्य	८८	८
धर्मोदीना अतुर्गतिचरोत्तरस्य		
नववत्स्यम्	८८	११
यथोक्तप्रकारातीरिक्तप्रकरणं प्रवृत्तप्रक		
रूपे दोषकथनम्	८९	१०
पुनर्न्यायनिरूपणम्	९०	११
निर्णयान्तरकृत्यनिरूपणम्	९१	१८
न्यायाधीशस्य व्यवहारव्यवहारकरण		
दोषकथनम्	९१	११
व्यवहारकरणे दोषकथनम्	९१	११
सम्प्रवृत्तव्यवहारदर्शने कलम्	९१	११
कृते वि व्यवहार कुचचित् अकृतवत्		
मयाते	९१	११

प्रमाणनिरूपणप्रकरणम् ।

विषयाः	पृ.	प.
साक्षिणि साक्ष्यानामिधाने निर्णय	१२९	३२
साक्षिवचनाजयपराजय व्यवस्थानि-		
रूपणम्	१३०	१०
साक्ष्युक्तवचनस्य परीक्षावश्यकता	१३१	१
साक्षिसम्भवे दिग्भाषणनिषेधः	१३१	१८
साक्षिर्भावानुगुणेषु भिहिते ससाक्ष्यपर्वन्ते		
दौर्बिकराजिकापक्षिमवेक्ष्य तेषां		
परीक्षा कर्तव्या	१३१	२२
कूटसाक्षिमर्दशक — 'उक्तेऽपि' इति		
मन्त्रावच्छेदवचनस्य व्याख्यानं के		
चिन्मतज्ज्ञानम्	१३२	१
अथैव अन्वयमतप्रदर्शनम्	१३२	१८
अन्वयमते अपराकर्ममतप्रदर्शनम्	१३३	१
अन्वयमते अपराकर्ममतविचारः	१३३	१९
अन्वयमतज्ज्ञानम्	१३४	६
कूटसाक्षिणा दण्डार्हत्वं भाषाक्षि		
कार्हाव च	१३५	४
कूटसाक्षिणा दण्डविवेचनम्	१३५	१९
लोभमोहाद्यनुसारेण दण्डविधानम्	१३५	२०
अवापराकर्ममतम्	१३५	३०
साक्ष्यनिष्ठे दण्डविधानम्	१३७	९
अन्वयोक्तौ सत्या पुनरन्वयोक्तौ द		
ण्डविधानम्	१३८	१
अन्वयोक्तस्तसाक्षिणां स्यादने भेद		
ने वा अर्थहानिः	१३८	१
साक्षिणा कविदत्तव्यमात्रस्य अनुष्ठा	१३८	१०
मसञ्जाल आश्रयवधनिषेधो व्यवस्था		०
दीयदण्डनिरूपणं च	१३८	३१
अनृतभाषणनिमित्तनायकिलिखितम्	१३९	२८
ग्रहस्य पक्षेणम्	१४०	२०
इति प्रमाणनिरूपणे साक्षिनिरूपणम् ।		
अथ लेखननिरूपणम्	१४१	७
लेख्यस्य भौविध्यम्	१४१	१२
लेख्यस्याव्यक्तभेदा	१४१	१४
लौकिकलेखनां स्वरूपनिर्देशः	१४१	२१
स्वरूपाप्युक्तभेदेन लेख्यस्य द्विविध्यम्	१४२	२१

विषयाः	पृ.	प.
लेख्ये साक्षिण आवश्यक्त्वानावश्यकत्वविचारः	१४२	२१
वक्तृकृतलेख्यस्य वैयक्त्यम्	१४२	३०
मन्त्रादिकृतलेख्यस्य निष्कलत्वं	१४३	५
अव्यक्तलेख्यप्रकारा	१४३	७
राजशासनलेख्यस्य भौविध्यम्	१४४	७
राजशासनलेख्यप्रकारा	१४५	१०
अवयवे विशेषः	१४५	१
वसिष्ठमते राजशासनलेख्यस्य धातु-		
विश्वनिरूपणम्	१४६	१२
लेख्यप्रयोगजनम्	१४७	९
पूर्वतन्त्रनाशे लेख्यप्रकारणम्	१४७	२४
साक्षिसत्त्व तैरेव निर्णय कार्यं	१४७	२७
लेख्यव्यवस्थायै परीक्षावश्यकता	१४८	१
लेख्यप्रमाणद्वानिर्दिष्टः	१४८	२४
कल्पनादीनां लेख्यं न हीयते	१४९	१
कूटलेख्यलक्षणम्	१४९	५
लक्ष्यपरीक्षामकार	१४९	२३
लेख्यप्रयोगोद्देश्ये वादिना तत्पुत्रेण वा		०
उद्धर करणीय	१४९	२८
देवातुद्धारे दण्डः	१५०	५
राजशासनलेख्यसंविधयकार	१५०	९
लेख्यस्य कूटत्वेन दूषणे सार्वभौमः		
शरीरदण्डविधानम्	१५०	१४
लेख्यप्रमाणनिर्णयः	१५०	२४
लेख्ये साक्षिण व्यवस्थाने निर्णय	१५१	२१
इति प्रमाणनिरूपणे लेख्यनिरूपणम् ।		०
साक्षिलेख्ययोः शाब्दे अन्तर्भावमिति		
पादनम्	१५२	१
अथ मुक्तिनिरूपणम्	१५२	१५
तत्र मुक्तोरुत्तरप्रमाणान्तर्गतत्वविचारः	१५२	१६
मुक्तेः प्रामाण्यविचारः	१५२	२५
अथ कल्पलक्षकारमतज्ज्ञानम्	१५४	१६
आगमाभाष्यनिष्ठे मुक्तिनिष्कलत्वं	१५५	२९
मुक्त्यभावः साक्षिलेख्यसंज्ञेऽपि		
न विधत्तम्	१५६	११

८ दीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्थविषयसूच्यां-

विषयाः पृ. प.

अथ तत्तमापदिव्यविधिः २१६ १९

तत्र पापदेविचारः ११९ ११

पापे धृतेनैकहरणम् ११९ १२

तत्र मापकनिक्षेपादेविधानम् ११९ १८

तत्तमापोद्धरणप्रकारः ११९ ९

धृताभिमन्त्रणम् ११९ १७

शुद्धिनिर्णयोपायकथनम् ११९ १८

इति तत्तमापदिव्यविधिः ।

अथ फालदिव्यविधिः २१८ ५

तत्र फालप्रमाणम् ११८ ७

फालदिव्यानुष्ठानप्रकाराः ११८ ९

शुद्धिनिर्णयोपायप्रदर्शनम् ११८ १४

इति फालदिव्यविधिः ।

अथ धर्मजदिव्यविधिः २१८ १७

तत्र धर्मजादेऽनानुष्ठानेऽपराधः

निर्णयः २१८ १९

धर्मजानुष्ठानप्रकारः २१८ २१

धर्माधर्माभिमन्त्रणम् २१९ १९

इति धर्मजदिव्यविधिः ।

अथ शपथदिव्यविधिः २१९ २७

श्राद्धणादिरेदेन शपथे विशेषः १२० ९

शपथानुष्ठानानान्तरकालविधये का

लाघाभिनिर्णयः १२० ११

शुद्धिनिर्णयप्रकारप्रदर्शनम् १२० १९

मिथ्याशपथकरणे दोषप्रदर्शनम् १२१ ९

१४ तत्तत्प्रकारादिमत्तज्जटनपूर्व

क शपथस्य दिव्यत्वमातङ्गापनम् १२१ १९

इति शपथदिव्यविधिः । दिव्यनिरूपणं च ।

इति प्रमाणनिरूपणाख्य द्वितीय

प्रकरणम् ।

विषयाः पृ. प.

अथ प्रमेयनिरूपणप्रकरणम् ।

तत्र प्रथमं व्यवहारपदनिरूपणं

व्यवहारपदानामुद्देशः २२४ १

अथ ज्ञानादानाद्यपदनिरूप-

णम् २२४ ९

तत्र ज्ञानादानस्य सत्ताविधेरस्वरूपं

प्रदर्शनम् ११४ ११

ज्ञानादाने दानविधिः ११४ १४

अथ वृद्धिनिरूपणम् २२५ १०

तत्र वृद्धेप्रकारप्रदर्शनम् ११५ ११

वृद्धिप्रकाराणां स्वरूपानिर्देशः ११५ ११

वृद्धे परिमाणप्रदर्शनम् १२७ १

अधर्मोपशेषे वृद्धिविशेषकथनम् १२८ ४

इत्युपशेषे वृद्धिविशेषकथनम् १२८ १५

देशभेदेन परावृद्धेः प्रदर्शनम् १२९ ११

वृद्धिविशेषाभावे द्विगुणवृद्धेर्महण

विधानम् ११० ९

वृद्ध्युपरमस्य कश्चिद् द्रव्यविशेषे

अपवादकथनम् ११० ११

शिक्षावृद्ध्यादीनामनुपरमः १११ ९

कश्चिदनङ्गीकृतांशे वृद्धिर्भवति १११ ११

कालावधेयमङ्गीकारं वृत्तासादूर्ध्व

वृत्तार्धवति १११ ११

प्रतियाचितस्य प्रीतिदायस्य वृद्धिदि

तोषकथनम् १११ १५

याचितकं प्रगृह्य अप्रतियोगिदेशः

नारमयने विशेषः ११२ १

प्रतियोगितेऽप्यर्पितप्रदाय देशान्त

रमयने विशेषः ११२ ७

देशान्तरगमनाभावे याचितकस्य

वृद्धिविशेषः ११२ ११

वृद्धितत्पण्यस्य मूल्यमदर्शना देशान्त

रमयने वृद्धिविशेषः ११२ २०

तत्रापि प्रतियाचिते सति विशेषः ११२ २४

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
अनेकेषु प्रतिभूपु पकस्मिन् भूते			कर्मकरणाशक्तौ बन्धनागारे वासनम् २६२		५
॥ दानव्यवस्था ॥	२५१	१९	अशुभकर्मकारणे विशेष	"	९
प्रतिभाभ्यास्तपे दशविधं नम्	२५२	२४	युगपदनेकोभर्मणसमवाये दानाशुभम्	"	१४
प्रतिभूयो धनग्रहणप्रकार	"	१०	तत्र वि धनस्याप्यवबहुत्वे विशेषः	"	१४
प्रतिभूदत्तस्य प्रति क्रय विधिः	"	२४	अधमर्णाभावे तत्पुत्रेण कण देयम् २६६		१२
प्रति क्रयाविधौ कश्चिन्मत्तलण्डनम्	२५३	२०	पुत्रैः पित्रर्गदाने हेतुकथनम्	"	१०
स्मृतिचिह्नकारभन्तलण्डनम्	२५४	५	अथ तत्पुत्रव्यवहारस्याग्रेषु ह्यननिषेध	"	१२
पञ्चादशम्येव विषय विशेषः	"	१९	प्रसङ्गात् षोडशपर्यन्तस्य व्यवहारस्य		
प्रतिभाभ्यो नाशय्यानां प्रदर्शनम्	"	२०	स्वरूपकथनम्	"	११
प्रसङ्गत् पातपतये विभागविचारः	२५५	१६	बहुपुत्रसत्त्वे तेषां विभक्ताविभक्तभेदेन		
तत्र कोषमत्तलण्डनम्	"	१०	दानप्रकारः	२६४	६
इति श्रृणुदामि प्रतिभूतिकथनम् ।			पौत्रादीनां दानप्रकारः	"	१०
अथ श्रृणुदामि श्रृणुग्रह			पितरि प्रीयिते विज्ञातिर्यार्थविशेष		
णप्रकारकथनम् २५६ २०			तदण दानग्रहम्	"	११
तत्र श्रृणुग्रहोपायानां धर्मादीनां			सूनादिकृते सर्वेषु पुत्रादिभिर्न देयम् २६५		१६
प्रदर्शनम्	"	२०	विवात्यादिकृतेण समवाये दानकर्मः २६६		८
धर्मादीनां स्वरूपनिर्दर्शनम्	२५७	५	अनेककथनानुक्रमवाये क्षमकथनम्	"	१२
पुरुषावेक्षणैर्न धर्मापुत्रायाणां			प्रसङ्गात् पुत्रातिरेकानां रिक्थमाहि-		
प्रयोगव्यवस्था	२५८	१९	स्वरूपकथनम्	२६७	११
देशाचाराल्लयोपायस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२८	पौत्रादीनां रिक्थमाहित्वाभावकथनम् २६८		४
अधमर्गेन न ददामि इत्युक्तौ व्यवस्था २५८		१६	पुत्रातिरेकानां योषिदमाहित्वमति-		
अत्र प्रतिभूविशेष निषेध	"	१९	पादनम्	"	११
धर्म पुत्रायन साधयत् धनिकी राशः			अनेकानां योषितां सत्त्वे तत्र प्रथमा		
न निवारणीय	"	२६	दिवे विद्वद्माहिभरेन श्रृणापाकरणेऽपि-		
साध्यम् न सति राजसमीपगमन दण्ड-			कारकथनम्	"	११
विधानम्	२५९	३	प्रसङ्गात् पुनर्मूर्च्छा स्मरिणीनां च भेद		
वियतिपत्तौ विशेषकथनम्	"	१७	स्वरूपकथनम्	"	१२
असम्प्रतिपत्तेः व्यवहारप्रतिपत्तेः			श्रृणुदाने ये विद्वद्माहिषु आधिका		
मनिषेध	"	२७	रिनिर्णयः	२६९	८
सन्दर्भे सति धनग्रहणेऽर्थहानिदण्डया			प्रसङ्गात् योषिदग्रहणस्याशक्तौप-		
विधानम्	२६०	६	प्रतिपादनम्	"	१४
अधमर्गस्य धनदानशक्तौ शक्य			योषिदग्रहपुत्रादीनां कणदाने क-		
पेक्ष ग्रहणविधानम्	२६१	९	मन्त्रिचारः	"	१०
तत्र हानज मीना धनदानाशक्तौ तत्र			पुत्रपौत्रयोः प्रयौत्रावेक्षया वैधर्म्यप्रद		
कर्म कारयेत्	"	१४	शनम्	"	२९
			श्रृणुदानक्रमविचारे वादमयद्वार		
			कृमन्तलण्डनम्	२७०	२२

विषया.	पृ	प	विषयाः	पृ	प.
याचिता देवपि निशेवेऽभेदिता			नकेतरे देशान्तरे गते कातदनम्	१९५	१
एव धर्मा	१८६	११	क लावप्यतिक्रमे मयसाधन कुपति	"	१
शाल्यपु दत्त यासनाशे निर्णय	१८७	१६	अस्वामिनिर्णीत नम्भन क्रिया		
यचितकविर्षेऽपि विशेषकथनम्	१८८	१	कृपे साधितेऽपि प्राप्तिम्	"	१६
नेजकदस्तदनवन्न देनाशे व्यवस्था		१२	कचित् धनप्रदने अर्धमूल्यदान		
दक्षपशालना दोषेभ्ये नेजकर्तव्य			विधानम्	"	११
कथनम्	१८९	१	उपये र्धेनानौ क रणकथनम्	"	११
शिल्पिप्राप्तोपभोगौ दण्ड वेध नम्		१५	मूले पस्थापनकपसाधनयो मूलो-		
दत्तमुवगौदिप्रदणप्रकार	"	११	पस्थानपेदादर्शयम्	१९१	१०
कृति निशेपख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।			मूलदर्शनकपपकाशनामावधेर्दण्ड		
अथाम्बामिविक्रयाख्य-			विधानम्		१५
व्यवहारपदनिरूपणम् २४०	१२		उभयपक्षेऽपि मयाणामावे दण्ड		
तत्र अस्वामिविक्रयलक्षणम्		११	निर्णय कार्य		१५
अस्वामिलक्षणम्		११	स्वाम्यनुपतिव्यन्तरेण तद्धने पने मे		
अस्वामिकुनस्याकृतवकथनम्		११	दण्डविधानम्		११
अस्वामिकुनस्याकृतवकथनम्		११	धनमेदेन दण्डभेदः	१९७	१
अस्वामिकुनस्याकृतवकथनम्		११	स्वीय नवधने राजपुद्वैः कथं श्रिता		
महगविध नम्	१९१	११	प्य राजे सवर्षितं वर्षमध्ये दत्त		
राज्यासाया तद्वस्तुकथन दोषाभाष			साधनेन प्राप्नोति	"	१८
कथनम्		१९	प्राप्त्यर्थं कातविशेष		१४
अप्रकाशितवस्तुकथने दोष		१९	इत्यस्यामि विक्रयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		
अप्यविक्रीत स्ववस्तु स्वामिना			अथ सम्भूयसमुत्था-		
राज सयैव प्राप्तिम्	१९२	११	नाख्यव्यवहारपदनि-		
परहस्तात् स्ववस्तुमहणासामर्थे			रूपणम्	२९७	३७
व्यवस्था		१७	तत्र सम्भूयसमुत्थानस्वरूपपददर्शनम्		११
स्वामिना स्ववस्तुषु साक्षादादिभि			नह वाणिज्यादिकरणे अधिकारिणा		
स्वत्व साधनीयम्		११	पददर्शनम्	१९८	११
असाधने दण्ड विधानम्		१०	तत्रानधिकारिणा लक्षणम्		१८
साधकप्रमत्तेषु दिव्यस्यासम्भवि			सम्भूयवाणिज्यादेकरूपे इत्याहु-		
विचारः	१९३	९	रोधेन लाभ		११
कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीय			सन्तिकरणे तदनुरोधेन व्यवसा		
स्वापगतितरिषि हानविक्रयापमाने			मौ कल्प्यौ		११
साधनीया	१९४	७	सम्भूयकारिणा कर्तव्यकथनम्	१९९	९
राजपुरुषान्तितस्य कर्तु कर्तव्य			सम्भूयकारिणा मिथोविवादे निर्णय		
कथनम्		१४	प्रकार		१७
विकेतुर्विवादाकरणे पराजये					
सत्येव वा तद्वैर्ये स्वाभिने देयम्		१७			

विषयः	पृ.	पं.
सम्भूयकारिणो कस्यचिद्व्यक्त्ये निर्णयः	२९९	२१
सम्भूयकारिषु कस्यचिद्व्यक्त्ये निर्णयः	"	२९
दैवतो राजतो वा द्रव्यनाशो निर्णयः	३००	२
प्रातिस्विकदोषतो द्रव्यद्वानौ निर्णयः	"	६
विद्वत्वादितो रक्षितुदंशमाशदानम्	"	१९
समवाये मे सह प्रातियाचनानाकरणे लाभहानिकथनम्	"	२९
सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्तव्य कथनम्	३०१	४
मृत्विजां कर्तव्ये दक्षिणापठण विचारः	"	१४
दक्षिणांशकल्पनाप्रकारकथनम्	"	१९
स्वकीयकर्मागुष्ठानानुसारेण दक्षिणादाभाविधानम्	३०१	२४
दक्षिणादानानन्तरं कर्मपरिणामे निर्णयः	"	२०
कर्ममध्ये कतिङ्करणे निर्णयः	"	२९
अथ शङ्खलेखितवृहस्पतिवचन विचारणः	३०३	१
सत्यपि मृत्विजि यजमानेन कृत्विगन्तरकरणे दक्षिणाभिर्णयः	"	२०
कृत्विग्राह्ययो परस्परयोर्निष्करण त्यागे दण्डविधानम्	"	२९
कृत्विग्राहने स्वसमनि सह कृत्वि कर्तव्या	"	२९
कृत्विग्राहने वर्ज्यशेषाणां भद्रदर्शनम्	"	३०
वर्ज्यानां वाद्यानां भद्रदर्शनम्	३०४	४
सम्भूयकृत्विकारिणां कृत्विदेकस्य हानिकथनम्	"	९
शिष्टिना स्वरूपकथनम्		
तेषां लाभविभागश-कल्पनाप्रकारकथनं च	"	१४
हर्म्यादिनिर्वाणानां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयकथनम्	"	२६
नर्तकेषु मुख्यस्य भागद्वयकथनं तेषां विशेषान्तरकथनं च	"	३०

विषयः	पृ.	पं.
सम्भूयकारिणां चौराणां लाभविभागशकल्पनाप्रकारः	३०५	१
मन्त्रतरेवैरिदेशादाहते धने विशेषः	"	२६
धनहानौ विभागप्रकारः	"	३९
समयसत्त्वे तदनुसारेणैव अंशपरिकल्पना	"	३०
इति सम्भूयसमुत्थानं व्यवहार-पदनिष्कृषणम् ।		
अथ दत्ताप्रदानिकाख्य व्यवहारपदनिरूपणम्		
पणम्	३०५	२४
तत्र दत्ताप्रदानिकस्वरूपकथनं	३०५	२०
अदेयदिभेदैर्दायिकारस्य चार्थविध्यकथनम्	३०६	४
अदेयस्वरूपभेदानां भद्रदर्शनम्	"	९
अथ पुत्रश्राद्धेन विचारः	"	१०
अदेयं ने प्रतिपद्ये च दण्डविधानम्	३०७	१९
देयस्वरूपकथनम्	"	२०
स्थावराविवये देयस्वरूपकथनम्	३०८	१९
स्थावर्तमपि पुत्रापनुत्पत्तये देयम्	३०९	३
जीतापनुत्पत्तये न सक्तं देयम्	"	११
प्रसगात् प्रतिपद्ये प्रकारविशेषणः		
भद्रदर्शनम्	"	२४
पुत्रप्रतिपद्ये प्रकारविशेषः	"	२०
प्रतिष्ठातृस्य अदाने दण्डस्यापहरणे च निषेधः	३१०	१
प्रतिष्ठातृदाने दण्डावहारेण च दण्डकथनम्	"	८
तत्र दण्डविधानम्	"	११
दण्डस्य सप्तविधत्वमदण्डस्य च भेदश-विधत्तम्	"	११
दण्डभेदानां स्वरूपकथनम्	"	२१
मृत्तिलस्वरूपकथनम्	"	२९
यन्त्रप्रकारस्वरूपभद्रदर्शनम्	३११	१
अदण्डभेदानां स्वरूपकथनम्	"	१८

विषय	पृ	व	विषय	पृ	व
कुचिह्नस्य पुन म वाहरणीयव			प्रवृत्त्याव सेतस्य आश्रयस्य		
कथनम्	३१२	९	नव मन क्षात्र्यादस्तु दास्यम्	३१०	२८
टर्कि चक्षुरूपकथनम्		१८	प्रसगात् निर्वात्मन्यदाय		
स पात्रिकदान ईर्ष्यवर्तनीयव			कथनम्		३१
कथनम्		३	अ क्षात्रस्यादास्ये केचिन्मतजगज्जनम्	३१८	१४
इति दत्त प्रदानेक स्यव्यवहार			अ क्षात्रस्य सवर्ण निष्ठापनस्य		
प्रदानरूपणम् ।			निषेध		१०
अध्याभ्युपेत्याशुर्हयास्य			अ क्षात्रस्य स्ववृत्त्या दास्याङ्गीकरणे		
व्यवहारपदनिरूपणम्	३१३	१०	तस्यानुमर्कभरण निषेध	"	११
तथाभ्युप दाशुर्हयादस्यकथनम्		११	अविषयव्यवसायविषये स्वाभिध		
शुद्धपक गा भद्रप्रदर्शनम्		१०	कर्तव्यकथनम्		१०
शुद्धपकर्मणा शुभ शुभ			बल दासीकरणे दण्डविधानम्	३१९	१
प्रदर्शनम्		१४	दास ना पञ्चदशवकाराणा निर्देश		१०
कर्मकन विशेषकथनम्	३१४	१०	तत्र गृहजात दासां स्वाभिधमसादा		
अन्तर्वासिना अ लक्षमकृत्रविशेष			दत्त दास्यविशुद्धि	३१०	१
कथनम्		१५	गृहजात दिने स्वाभिधानरक्षण		
अन्तर्वासिना कर्मवृत्तिकृत्रविशेष			दास्यविशुद्धौ विशेष		१९
कथनम्		३१	प्रवृत्त्याव सेतस्य स्वाभिधानरक्षणेऽपि		
अथ स्व र्यस्य कर्त प्रदर्शनम्	३१५	९	द स्थापनपन निषेध		१८
पारम रितकाल प्रगव विद्याप्राप्त			अन कालमृतादीनां दास्यापनपन		
इति त कलसमापन कायमन्ते			प्रकारकथनम्		३१
वासिना		१९	बल दास कृत ना द स्थापनपन		
अन्तेवासिना शुद्ध व कर्तव्यनियम		३४	विधानम्	३११	१०
शुद्धव समापन तत्र तत्र सिद्ध			एकस्य दास्य स्वीकृत्य परदास्यदशी		
कृत्तकथनम्		२८	करणे तद्व्यवधानम्	१	३१
भक्तकाना विशेषकथनम्	३१६	१	एत सर्व दास्या अ पि योज्यम्	३१२	९
भूतकस्य वै वध्यम्		१९	दास्यां लग्नमने तस्या दास्यनिर्बरण		
भागभक्तकमेदानी प्रदर्शनम्		१८	विध नम्		१
भूतकषु अधिकर्मकृत स्वरूप			दासत्वविमोचनवि धे निष्करणम्		११
कथनम्		२६	दास्यविमोचन नन्तर कर्त य		
शिष्यादिना दासता भेदप्रदर्शनम्	३१७	४	कथनम्		११
प्राज्ञागति रिकस्यैव दास व भव ते		१२	अदास्यपि दासन परिणीता दास		
प्राज्ञागति रिकस्य दासत्वमात्रुलो			भवति		३५
भ्येनातकथनम्		१४	द क्षात्रस्य स्वाभिधनत्वकथनम्		३०
			प्राज्ञाग्यादिषु दासाकरण दण्ड		
			विधानम्		३१

विषयः	पृ.	पं.
दासीविक्रयणे कश्चिदण्डविधानम्	१२१	११
इति अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यध्वजहारपदानिरूपणम् ।		
अथ घेतनानपाकर्माख्य-		
व्ययहारपदनिरूप-		
पणम्	३२३	१८
तत्र घेतनानपाकर्माख्यकथनम्		११
घेतनदानप्रकारकथनम्		१५
घेतनपरिमाणानिश्चये लब्ध		
दशमभागदानविधानम्	"	११
तददाने दण्डविधानम्	११४	५
अथ बृहस्पतिवचनविधेयनम्		११
घेतनप्रमाणनिश्चयेऽपि कथित		
स्वबुद्धिपरिकल्पितदानवि-		
धानम्		१५
अनेकभूयसाध्ये कर्मणि घेतन		
दानप्रकारनिर्द्शनम्	११५	१
घेतन गृहीत्वा कर्माकरणे निर्णय		११
घेतनमगृहीत्वा कर्माकरणे		
निर्णय		११
अथ दण्डदानप्रवक्ष्या-		११
भूयःकर्मकरणे निर्णय-	११६	५
रोगार्तस्य विशेषः		१०
मतिश्रान्तकालाध्वसमापन		
निर्णय		१०
अथ दण्डविधानम्		११
स्वामिदेवात्कर्मान्वये तावत्काला		
मुसारेण घेतनदानविध नम्		१४
अथ स्वामिनो दण्ड विधानम्		२-
भूयःप्रदोषत ॥ मिहभ्यनाशे कर्तव्य		
निर्णयः		१२
११ मिहभ्यनाशे दास्य विशेष		
कर्तव्य विशेष	१२०	२
विकीर्तनघटेन ॥ मिना मृत्यु यये		
विशेषकथनम्	१२८	५

विषयः	पृ.	पं.
भाण्डस्य धौरादिभि मतिरोधे राजा		
दिभिरपहृते स्वामिनः कर्तव्य-		
कथनम्	१२८	१०
भाटकस्वीकृतवानादिना भाण्डये		
त रं मति विशेष	"	१५
अथ भाटकस्य दने दण्ड	"	११
ब हनादेरनमर्पणे तत्समर्पणपर्यन्त		
भाटकदासविध नम्	"	२८
परमूयौ गृहनिर्माणाय भाटकदने		
कर्तव्यकथनम्	१२५	१
भाटकगृहीतजतपाशदीर्घा वासा दी		
विशेषकथनम्	"	१४
स्वामिना व्याधितमृत्यायागे दण्ड		
विधानम्	"	११
॥ मृत्युदया कुलेऽपराधे भृत्यस्य		
दीर्घाभाष	"	२८
कुतकर्मणे मृत्याय घेतवादाने स्वा		
मिनो दण्ड विध नम्	"	१२
गुल्फ ममृष्टायि वरपण्य अनागमने		
गुल्फदिगुणे दण्ड	११०	४
वेदवया व्याधितन विशेष		५
वेदवे पत्रे कृतमिहस्तगुल्फमदक्ष		
तत्रायत्तारकरण निर्णय.	"	१२
गृहीतगुल्फया वेदवया अन्धय गदने		
दण्डविधानम्		१८
अन्योपम वृत्त्यापराधभयेन कर्तव्य		
निर्णय	"	११
वरपण्यतुपत्रे वनू वेदवे		
निर्णयिका	"	२८
इति घेतन दानकथ्यध्वजहारपदनिरूपणम् ।		
अथ सविद्यातिक्रमाख्य-		
व्ययहारपदनिरूपणम्		
तत्र सविद्यातिक्रमकथनम्	३३१	१
अथ सविद्यातिक्रमकथनम्	"	१
विधानम्		१०

विषयः	पृ.	ध.	विषयः	पृ.	ध.
तत्र वृत्तिस्वरूपमदर्शनम्	२१		तद्व्यवस्थायां यथाज्ञातो यः स, निर्दिष्टः-		
विमुक्तानां श्रमणाणां कर्तव्य-			दिशो वा देवम्	११०	११
मदशनम्	२१		समुदायार्थं कृतवृत्तमपि सर्वेषां स-		
सर्वसमुदायानां कार्यमदर्शनम्	११०		मानं भवति	११८	१
तत्रोपस्थादीनामुपशमः सर्वैः सभूय			अस्य कश्चिदपवादः		११
कार्यं	११		समुदायान्तर्गतस्य तद्व्यतिरेकस्य		
धर्मकार्यमपि सभूयकार्यम्	१०		वा कार्यमेवेनाशमानित्यनिर्णयः		१०
समयक्रिया राशोऽपि पलनीया	१८		इति केचिन्नतिक्रमाख्यव्यवहारपद-		
समुदायादिपुरुषविषये विशेषकथनम्	१०१		निरूपणम् ।		
राजप्रवर्तितभर्मापालने दण्डविधानम्	१०१				
अनके समूहिभिरेकमस्येन कार्यकरणसं			अथ क्रीतानुशयाख्य-		
भवात् कार्यावृत्तका कार्या	११		व्यवहारपदनिरूपणम्	११८	२५
कार्यचिन्तकपु निविष्टानां स्वरूप			तत्र क्रीतानुशयस्वरूपकथनम्		११
निर्देशः	१०		क्रीतस्य परीक्षायावश्यकता		२१
कार्यचिन्तकपु प्राप्ताणां लक्षण			तत्र चर्मादीनां स्य एव परीक्षा कर्तव्या	११९	
कथनम्	२१		क्रीतव्यभेदेन परीक्षाकालावधिनिर्क-		
कार्यचिन्तकानां वचन सर्वैः समूहिभिः			रणम्		२१
पालनीयम्	२४		परीक्षायां इत्ये दोषदर्शने तत्प्रति-		
कस्यापि विरुद्धत्वे तस्य दण्ड			दानेन भूयस्यातिर्भवति		१९
विधानम्	२८		परीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शनेऽपि		
समूहनामधर्मेण श्रेयादीनां कार्यकरणे			न प्रतिदानम्		२१
दण्डविधानम्	११५	१	दोषदर्शनं विना परीक्षाकाल एव प्रत्य-		
मुख्यानामुपराधविशेषे दण्डविशेष			र्पणे विशेषकथनम्	१४०	१८
कथनम्	११		दोषभावेऽपि केषां तुल्यप्रतिपादने		
मुख्यदण्डने समूहस्यैवाधिकारनि			तस्मिन्नेव दिने प्रत्यर्पणं भवति		१९
रूपणम्	११		द्वितीयादौ दिवसे प्रत्यर्पणे विशेष		
मुख्यदण्डन समूहवाशकौ राशोऽधि			कथनम्		११
करकथनम्	२०		प्रदायमप्युपभोगेन दोषान्तरप त		
मर्मोद्घाटक दीनां पुराजिर्वासनमेव			इत्य परीक्षाकालमप्येवमेव न प्रति		
दण्ड	१६६	१	देवम्	१४१	१०
पाण्ड्यादि सर्वसमूहेषु राज कर्त य			देशकालानुसारेण पण्यानामुपचया		
निरूपणम्	२८		पचयौ ज्ञातव्यौ		१९
वैविधेयु प्रतिपादितस्य धर्मस्य			दोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयो		
श्रेयादिषु प्रतिदेश	२६०	१९	प्रत्यर्पणं पुनर्यदण वा दण्डवि		
समूहकार्यतो लम्बस्य प्रस द इत्यस्य			धानम्		२२
समूहय दाने दण्ड	२१		परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे द		
			ण्डविधानम्		२८
			इति क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपद निरूपणम् ।		

विषयः	पृ०	पं०
अथ विक्रीयासंप्रदाना- ख्यव्यवहारपदनिरू- पणम्	३४२	१
तत्र विक्रीयासंप्रदानस्वरूपप्र- दर्शनम्		२
विक्रीयद्रव्यस्य द्विविध-बहुविध त्वनिर्दर्शनम्		५
मूल्य प्रगुह्य क्रमेण वस्तुसोऽदान कर्तृव्यक्तधनम्		१५
अथ विक्रेतुर्लक्षानिरूपणम्	३४६	२१
विक्रीयाशुशयवशादसमर्पणे क्रीत्वाऽ शुशयवशादग्रहणे ॥ कर्तृव्यनि- रूपणम्		२४
विक्रयिसमर्पितद्रव्यनाशो विक्रेतु रेव हानिर्भवति	३४४	१
क्रीत्वाऽपुनर्लक्ष्यनाशो क्रेतुह नि- रूपणम्		११
क्रेश न याचित विक्रेषा च न समर्पित यद्द्रव्य तत्स्वनाशो द्वयोरेतुभ्य- हानिः		१८
विक्रेषा दीयमानस्य द्रव्यस्य जात्या शुशयेन क्रेशाग्रहणे क्रेतुरेव हानि निर्दिष्टं पण्य दर्शयित्वा सदोषपण्यदा- ने, तथा अग्रहणे विक्रीतस्य द्रव्यस्य तत्क्रेशशुशयाभावेऽपि अप्यथ विक्रये तयो समदण्डक धनम्	३४५	१२
अथ अज्ञानेनैव जाते विशेष अप्यथ विषयविशेषेण परावर्तन कथनम्	३४५	१३
अथ सर्वत्र मूल्यदानाभावे विशेष निर्णय		२०
मूल्यदानानन्तर क्रेतुरोक्त कथा क्षिप्तौ निर्णय		२४

विषयः	पृ०	पं०
अथैव विक्रेतुरोक्त कथाक्षिप्तौ निर्णय	३४६	१,
अथ विक्रीयासंप्रदानाख्यव्यवहारपद- निरूपणम् ।		
अथ स्वामिपालविवादा- ख्यव्यवहारपदनिरू- पणम्	३४६	२
तत्र स्वामिपालविवादनिर्दिष्टमपत्ति- ज्ञानिदर्शनम्		१०
स्वामिपालयो मतिद्विरसङ्ग- निरूपणम्		११
गणादिपरिपालकस्य भूतिपरिपाल- कधनम्		२२
प्रकारान्तरेण भूतिपरिपालकधनम्	३४७	४
मृते प्रगुह्य पशुमारणादौ दण्ड विर्णय		११
अथ प्रमादवाशतस्तुल्यम्		१४
तत्र पुद्बकारस्य रूपनिर्दर्शनम्		१५
बलाचौरादिभिरपहृत दण्डविषय विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डवि- धानम्		२५
पशुनाशनिवारकप्रयत्नाकरणे पुद्ब वस्तु दण्डविधानम्		३६
द्वैवात्पशुमरणे पालकस्य दोषाभाव ज्ञानोपापनिर्दर्शनम्	३४८	१
पालकदोषतः पशुमरणादौ तत्स्वा- मिने तत्पशुमूल्यदानविधनम्		१९
पालकस्य दण्डविधानम् स्वामिने देयद्रव्यपरिमाणनिरूपण च		२१
पालदोषनिर्दर्शनम् स्वामिने दुर्गमस्थले पशुनाशादौ पालकस्य दोषाभावकथनम्	३४९	१
गणदिपरिपालकयोग्यभूतिनिर्दर्शनम्		५
गणादीनां स्थानासनशौतभ्यां प्राय खेयोरन्तरकथनम्		९

विषय	१	२	३	विषय	१	२	३
तत्र शास्त्रोक्तं भगवत्परात्मनः				निर्देशवद्वाच्यमात्रे सीमाविषयो			
कतञ्चन		१७		पापदर्शनम्	१५५	१	
आवरणात्तत्कृमेण पशुमे शास्त्रादि				सीमान्तरपेयेषु साक्षिरूपनि			
विनाश तत्प्राप्तये दण्डवधनम्	११			रूपनम्	"	२४	
पशुस्य पशुनिर्वाण शास्त्री न दण्ड	२८			संक्षिप्तमन्त्रे सामन्तशान्तिप्रय			
आवरणान्न दण्डानवध	११			कुर्यात्	"	१८	
अथ दण्डकल्पधारे आवरणान्न				सामन्तेर्निर्णयप्रकारानां प्रदर्शनम्	"	२१	
वधाय पातयेत् दण्ड	१५०	५		सामन्तेषु रागद्वेषादिभिः प्रकटदोष			
पशुभदन दण्डपरिमाणप्रदर्शनम्		५		सद्भाव तत्प्रसक्तैर्निर्णय कार्य	१५१	११	
अथ स्मृतिधर्मादिक कारमतल				तेषामपि दण्डे तत्प्रसक्तैर्निर्णय			
ण्डनम्	"	१५		कार्य		१८	
मन्त्रादिमन्त्रगतिप्रदर्शनम्	१५१	४		एतन्नामपि प्रकटदोषत्वे मौलादि			
राजम दण्डात् दीना दण्डाभाव				वशाजिनय कार्य		२५	
मतिपादनम्		१५		मौलादीनां लक्षणप्रदर्शनम्	१५७	४	
अनातुराणां केवास्त्रियशून्या दण्डा				अप्रकटदोषेषु सामन्तषु मतिपाद			
भावकथनम्	१५			मिहोपाध्यायन विशेष	"	१४	
परशस्यावनाश पशुभनम् सप्त				संवादीनामन्त्रे निर्णयपापप्र			
दापनय	१५१	१८		दर्शनम्		३१	
सूत्रान सामन्तापनुमत्या कार्यम्		१५		सर्वत्र रथपराविवाद सेवादिविवाद			
उभये श्राद्धदिवस च गन्ध दण्ड				च सन्धय च सामन्तादीनां निर्णय			
निषध	१५१	१		यकत्वकथनम्	१५८	१	
भास्त्रकालदौ गामुकस्यातिथय				सामन्तादिभिदृक्कानि वचनानि पत्र			
स्मृत्यकथनम्		५		लक्षणोपान		११	
स्वामिपञ्चविंशदाख्यपदोपसंहार		११		सीमासंक्षेप सीमां शृणु		११	
इति स्वामिपञ्चविंशदाख्यव्यवहारपदानुरूपणम्				सीमाविष्णुना प्रदर्शनाशक्तौ सीमा			
अथ सीमाविधादाख्य-				कथनप्रकार	१५९	५	
वाद्यद्वारपदनिक-				साक्ष्यादीनां पक्षपदाभ्यन्तरे दोषकार			
पणम्	३५३	१७		आकाशद्वये अन्ययामप्याशा			
तत्र सीमाविवादस्वरूपप्रदर्शनम्		१८		त्वनिश्चय वा दण्डकथनम्		११	
सीमाविवादस्य बहुधावस्थानरू-				सामन्तानां मिथ्यावादेव दण्ड			
पणम्		२४		कथनम्	१६०	८	
सीमाभेदानां निरूपणम्	१५४	३		सामन्तसंज्ञादीनां मिथ्यावादित्व			
सीमावृद्ध्यां निरूपणम्		५		दण्डकथनम्		१७	
सीमाभेदानां लक्षणानि		१७		मौलादीनामन्त्रयमव दण्ड		२१	
सीमायां प्रकाश चिह्नानां निरू-				नोभादिभिर्भेदेन कावन्तुको वा सा			
पणम्		२४		दण्डादीनां दण्डकथनम्		२१	

विषयः	पृ.	पं.
एव दण्डविन्ता पुनः सीमाविचार		
प्रवर्तयितव्य	१६१	४
पुनर्विचारण लेखप्रमाणेन कार्यम्	"	९
सामन्तादीनां सीमाचिन्ह नो चामात्रे		
राजा स्वैच्छया निर्णयं कुर्यात्	"	११
यदा तस्यो भूमावुपकार निश्चयो दृश्यते		
तदा विशेषकथनम्	"	१४
राजनदीभ्यां सीमासाधो निर्णय	१६२	८
वृक्षशस्यभूमिविवेके विशेषः	"	१८
राजा-सोपादिभिः सीमापट्टरत्ने		
निर्णय	"	११
स्वत्वहेतुपतिप्रज्ञादिप्रमाणाभावे		
विशेषः	१६३	४
गुहादिविवेके निर्णय	"	९
गुहादौ गवाक्षादीनां निवृत्त्यभाव		
प्रतिपादनम्	"	१०
गवाक्षादीनां पूर्वमसत्त्वे परानिच्छा		
यां पुनस्तत्कारणनिषेध	"	१२
परकुलनिकटे पुरीषोत्सर्गादिकरण		
निषेध	१६४	४
समरणाख्यस्य मार्गस्य निरोध		
निषेध	"	१४
अनुष्यधादीनां निरोधनिषेध	"	१९
प्रसंगात् अनुष्यधराजमार्गयो		
रक्षकप्रदर्शनेन भेदप्रतिपादनम्	"	२५
क्षेत्ररक्षेभिः क्षेत्रमध्ये वाऽऽरिश्च		
तस्य मार्गस्यावरोधनिषेध	१६५	४
समरणाख्यरोधकारिणां दण्ड		
कथनम्	१६५	४
राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकरणे दण्डा		
धिक्यकथनम्	"	११
आपद्रव्यस्य विशेषकथनम्	१६६	
तडागदौ पुरीषोत्सर्गादिकरणे दण्ड		
विधानम्	१६७	
तीर्थे मलिनप्रस्थप्रज्ञानादिनां		
तद्दूषणे दण्ड	१६८	

विषयः	पृ.	पं.
भयार्थादामेदनादौ दण्डकथनम्	१६९	२८
अज्ञानात् क्षेत्रादिहस्तेऽधर्म एव	१६९	५
तत्र दण्डविधानम्	"	८
अप्राप्त्यमानक्षेत्रादिभूयस्त्वे दण्डा		
धिक्यम्	"	११
सम्पूर्वसीमातिक्रमे दण्डाधिक्य		
कथनम्	"	१०
सीमासन्धिभूत्यनवृत्तादीनां फलपुष्प-		
ग्रहणनिषेध	"	१९
अ यक्षेत्रे उत्पन्नानां वृक्षादीनामप्य		
क्षेत्रे शाब्बापसरणे तत्र तत्त्वमि		
निर्णय	"	१५
परक्षेत्रे मार्यनया कियमाणानां क्षेत्र		
कृषादीनामभिधननिषेध	"	११
तत्र क्षेत्रकृषादीनां बहुषोडाकारत्वे		
निषेधे दावाभाव	१७०	२
परक्षेत्रे तत्त्वाम्यास्यैव क्षेत्रकृषादि-		
प्रवर्तन कार्यम्	"	९
अप्यदीयसेत्वादीनामुद्धारोऽपि मदनु-		
ज्ञेय कार्य	"	१८
तत्त्वाम्यभावे राजाशयोद्धार कार्य	"	२१
परक्षेत्रमहमिदं कृषामी-पुष्पवा		
याति तत्र दण्ड विधानम्	१७१	१
प्रसंगात् स्वाविषाद्यक्षेत्रफलस्य		
परिमाणकथनम्	"	१४
अर्धक्षितावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे तत्र स्वा		
म्यनिवारणे तत्कर्त्तव्ये दण्डनिषेधस्त		
कृतप्रज्ञानालुब्धा च	"	११
तत्र स्वाभिना कर्त्तादिखिलम-अन्वार्ध		
कथय दक्षैव स्त्रीय क्षेत्र माद्यम्	"	१०
क्षेत्रस्य अर्धक्षितायवस्थाकालमद		
र्शनम्	१७२	१
खिलमञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये		
निर्णय	"	१९
इति सीमाविवादाख्यप्रश्नोद्धारपदानिरूपणम् ।		

विषया.	पृ.	पे.	विषया:	पृ.	पे.
अथ दण्डवारुण्याख्य			समर्थपात्रकदोषेण प्राणिर्होसायां		
व्यवहारपदनिरूपणम् ३६९	१		प्राज्ञकस्यैव दण्डविधानम्	१०६	५
तत्र दण्डप कृष्याख्यव्यवहारपदस्य			स्थावरप्राणिपीडायां दण्डनिरू-		
रूपमदर्शनम्	"	१९	पणम्		९
दण्डवारुण्यस्य प्रौढोपपददर्शनम्		१९	पशूनामभिदोहे दण्डविधानम्		११
दण्डवारुण्यस्य अग्रतरेभेदानो			परकुडच भिद्यते, परगृहे कण्टकादि		
निरूपणम्		१९	प्रक्षेपे च दण्डनिरूपणम्	१०७	१५
दण्डवारुण्यस्य पञ्चमकाराणां विधीनां			स्थावराभिदोहे दण्डकथनम्	"	१५
निरूपणम्	१०७	११	भार्यादिभिर्दोषात् स्वयं ताडनादि	१०८	१०
दण्डवारुण्यनिर्णयोपायकथनम्	१०९	८	विद्वद्वाक्त्रे विधाय मिथ्य ऽऽरोपे		
तत्र भस्मादित्यर्थे दण्डकथनम्		१६	साक्ष्यादिभिर्दिग्भवेन वा परीक्षण		
पुरादिदित्यर्थे दण्डविधानम्		१४	कर्तव्यम्		१६
ताडनाय हस्तादिभिर्दृश्याने दण्ड			इति दण्डवारुण्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।		
विधानम्		१८			
हस्तेन ताडने दण्डविधानम्	१०९	१	अथ वाक्पारुण्याख्यव्यव-		
इण्कादिभिरनाडने दण्डविधानम्	"	१४	हारपदनिरूपणम् ३७५	५	
काठादिभिरताडने दण्डकथनम्		१७	तत्र वाक्पारुण्यस्य रूपमदर्शनम्	"	५
त्वस्मात्साक्षिभेदेन दण्डकथनम्		११	वाक्पारुण्यस्य निष्ठुरादिभेदेन		
प्रादाक्षीनाम घर्षणादौ दण्ड	१०९	५	त्रैविध्यमदर्शनम्		११
करादीनां भङ्गे दण्डविधानम्		१०	निष्ठुरादीनां स्वरूपकथनम्		११
प्रातिलोम्यापराध दण्डविज्ञानम्		१९	वाक्पारुण्यस्य मध्यमव्यवहारमभेदे-		
गुरादिभिर्नोचवर्णैर्ब्रह्मणामुचवर्णा			म त्रैविध्यकथनम्	"	११
नायपदार्थे दण्डविशेष	१०४	१	निष्ठुराक्रोशे दण्डकथनम्	१८०	५
त उनेच्छु सङ्गनामुत्पलौ दण्ड			तत्र अक्षवर्णविषये दण्डाधिक्य-		
निरूपणम्		१८	कथनम्		११
कलहकाले यदपहृतं तत्स्वामिन			गुह्यपक्षिगार्थं रोषकर्तृने रोषाभाव		
देयम्	१०५	१	कथनम्	१८१	१
प्राप्त्यपवधिपक्षे दण्डनिरूपणम्		११	जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्य		
बहुभिरैकस्य हनन दण्डविधानम्		१९	कथनम्		५
अत्र तथै कोशत ताडयमानस्तु			प्राज्ञणापाक्रोशभेदेन दण्डभेदानिरू-		
पेक्षमाणानां तत्समीपवर्तिनामपि			पणम्		११
दण्ड		११	शूर्यादीनामाक्रोशे दण्डविधानम्	१८२	११
अशक्यप्रतीकारविषये दण्डाभाव			मायादीनामाक्रोशे दण्डकथनम्		१०
कथनम्		११	वक्त्रादीनामाक्रोशे दण्डकथनम्	१८३	१
अशक्यप्रतीकारे उपेक्षमाणानां भेद			वक्त्रादिभेदेन रूपानिष्ठुराभावे		
काया दण्डकथनम्	१०६	१			

विषयः	पृ.	पं.
दण्डकथनम्	२८३	९
अथ अशक्तस्य न्यूनो दण्डः	"	११
शक्तेन अशक्तस्य व ह्यदिमद्वारापे	"	१४
करणे विशेष	"	१४
अशक्तीलभाषणे दण्डकथनम्	"	१८
तीव्रक्रोशे दण्डविधानम्	"	२१
द्वेशापाक्रोशे दण्डकथनम्	२८४	३
राश आक्रोशे दण्डनिरूपणम्	"	१०
दोषसत्त्वेऽपि ततोवाग्निभावे दण्ड	"	१६
विधानम्	"	१६
मित्रभाषणे दण्डकथनम्	"	२५
मोहादिभिः कृते वाक्यारूप्येऽर्धदण्ड	२९	३१
इति वाक्यारूप्यारूपदण्डनिरूपणम् ।		

अथ स्तेयाख्यव्यवहार-		
पद्धतिरूपणम्	३८५	१
तत्र स्तेयलक्षणप्रदर्शनम्	"	१
मत्ताकारकुतापहरणस्य साहस्येन	"	२०
गैतस्तेयत्वकथनम्	"	२०
तत्स्वरक्षाभोवादानां प्रदर्शनम्	"	२०
स्तेयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्	३८६	२०
प्रकाशाप्रकाशभेदेन तत्स्वराणां	"	२१
त्रैविध्यकथनम्	"	२१
प्रकाशतत्स्वराणां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	२१
अप्रकाशतत्स्वराणां भेदस्वरूप	"	२८७
प्रदर्शनम्	"	२८७
प्रकाशतत्स्वराणां दण्डनिरूपणम्	"	१६
सामान्येन अप्रकाशतत्स्वराणां दण्ड	"	१६
कथनम्	३८८	१६
सन्धिभेदज्ञानां विशेषेण दण्डकथनम्	"	१४
पान्थमुदा दण्डनिरूपणम्	"	२९
सन्धिभेदकस्य दण्डकथनम्	"	३२
स्ये हर्तृणां दण्डकथनम्	३८९	३
पुरुषहर्तृणां दण्डकथनम्	"	८
गोहर्तृणां दण्डकथनम्	"	१०
पशुहर्तृणां दण्डकथनम्	"	१६

विषयः	पृ.	पं.
बदिप्राहादीनां दण्डकथनम्	३८९	२२
तत्स्वरापहृत्यन तत्स्वामिने दाययि-वा	"	२२
दण्डः कार्य	"	२२
धान्याद्यपहरणे दण्डविधानम्	३९०	३
रत्नहरणे दण्डविधानम्	"	८
अङ्गुच्छेदादीनां दण्डानां प्राप्ति	"	१६
रिक्तविषयत्वकथनम्	"	१६
प्राप्तिप्रादीनां इवपदादिभिश्चिह्नितक	"	१७
रत्नविधानम्	"	१७
आत्मादिभेदेन दण्डतारतम्यकथनम्	"	२१
सुवहस्यपहरणे दण्डकथनम्	३९१	१
पान्थादिभिस्त्वयोजनहस्यापहरण	"	२१
दण्डाभावकथनम्	"	२१
चौरपकारिण्य अपौरस्य दण्डवि	"	३०
धानम्	"	३०
चौरपेक्षाकारिणां ततोवाग्विधाने	"	३१
रूपणम्	३९२	८
इति स्तेयाख्यव्यवहारपद्धतिरूपणम् ।		
अथ साहस्यव्यवहार-		
पद्धतिरूपणम्	३९२	१३
तत्र साहस्यलक्षणप्रदर्शनम्	"	१४
साहसस्य मनुष्यपराणादिभेदेन वा	"	१७
तुर्विध्यकथनम्	"	१७
साहसस्य मध्यममनोयोगमभेदेन	"	२०
त्रैविध्यप्रदर्शनम्	"	२०
मध्यमार्दीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	२४
मध्यमादिसाहसे दण्डकथनम्	"	३१
प्राप्तिप्राप्त्ये वधापवापरातिप्रादीनां	३९३	८
महत्त्वपराधे प्राप्तिप्राप्त्ये दण्डनि-	"	१९
रूपणम्	"	१८
परव्यापहरणरूपे साहसे दण्डनि	"	१८
रूपणम्	"	१८
साहसिकमनोजकस्य दण्डकथनम्	"	२१
साहसिकविशेषाणां दण्डनिरूपणम्	"	२१
साहसिकव्याख्याने तत्त्वज्ञानोपायप्र	"	२१
दर्शनम्	३९४	१०

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
शानान्तरकर्मव्यकथनम्	२९४	२०	अनुरागजस्त्रसिंहप्रहणे दण्डविधा- नम्	३९९	१
बहुभेर्मिलित्वा एकस्य हनने तत्र दण्डकथनम्	"	२१	तत्र समोहे दण्डकथनम्	"	२
प्रमगात् परपरया घातकानां स्वरूप प्रदर्शनम्	३९५	५	अनुसमवर्णया, आनुलोम्येन गुप्तया वा समोहे दण्डविशेषः	"	२०
कुशचित् विधयावशये पशुव्यवधेऽपे दोषाभावातिपादनम्	"	१८	मात्रादिसमोहे दण्डाधिक्यम्	"	३६
तत्रैव ब्राह्मणविशा शास्त्रप्रहणविधानम्	"	२०	गुप्तागुप्तस्त्रीसमोहभेदेन क्षत्रियादीनां दण्डनिरूपणम्	४००	१
स हसन्नेयस्य क्रोधलोभेभूलकत्वक थनम्	३९६	५	अथ गृहस्य दण्डविशेष	"	११
औसप्रहणाख्यसाहसस्य स्वरूपप्रद शनम्	"	०	प्रसंगात् दण्डदानाधिकारिनिर्णय	"	२१
तत्र अनिच्छन्त्याः स्त्रियाः चिह्नानां तस्या कर्मव्यस्य च प्रदर्शनम्	"	१०	परस्त्रिया सह सभाषणे दण्डविधानम्	"	१९
अथ राजकर्मव्यकथनम्	"	२४	निष्पावपुत्र्या सभाषणे दोषाभावाकथ नम्	४०१	३
औसप्रहणाव्ये साहसे ब्राह्मणस्य दण्डकथनम्	"	२८	निषिद्धसभाषणे स्त्रियाः पुरुषस्य च दण्डविध नम्	"	८
अथैव सर्वविधये क्षत्रियादीनां दण्डकथनम्	"	३०	घातनादिदौरे. सम्भावने पूर्वोक्तद ण्डमात्रकथनम्	"	१६
इति लूटजातिभेदेन दण्डभदानिर्ण- यणम्	३९७	३	साधारणजगमने दण्डकथनम्	"	११
इति साहसाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।			क्षेत्रिण्यादिगमने दण्डप्रतिपादनम्	४०२	१
अथ स्त्रीसंप्रहणाख्यव्यव- हारपदानिर्णयणम्	३९७	१४	भाटके तथा परगृहीते पक्षापदानिच्छायां बलात्समोहेऽपि स्त्रोभावा, यदि सा व्याधिता न भवेत्	"	१२
तत्र औसप्रहणस्य बलकृतादिभेदेन वैविध्यकथनम्	"	१५	अकामक-वापहरणे दण्डविधानम्	"	१७
बलकृतादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	१८	सकामकस्यापहरणे दण्डविधानम्	"	१६
अनुरागजस्त्रसिंहप्रहणस्य प्रथम प्रयोजनभेदेन वैविध्यकथनम्	"	२५	अकामाया क-याप्राप्तये दण्डकथ नम्	४०३	१
प्रथमादीनां स्वरूपप्रदर्शनम्	"	३१	सकामकस्याप्राप्तये दण्डकथनम्	"	१४
औसप्रहणप्रती स नवोपायान्तरस्य दर्शनम्	३९८	१०	कस्या विदग्धया वा कस्या दूषण द ण्डकथनम्	"	१८
दर्पादिभे 'मयेय युक्ता' इत्यादिद्वय नभाषणे तस्य औसप्रहणवत्त्व नतिपादनम्	"	१८	कस्याभिगमने दण्डविधानम्	"	२३
बलकृते औसप्रहणे दण्डकथनम्	३९८	२१	प्राणत्यागाभिगमने दण्डकथनम्	"	२४
			यौपातीक्रियानि गमने दण्डविधा- नम्	४०४	८
			प्रवृत्तिभिगमने दण्डकथनम्	"	१२
			अकृते पुरुषसमहणे दण्डकथनम्	"	१४
			इति औसप्रहणाख्यव्यव- हारपदानिर्णयणम् ।		

विषयः	पृ.	पं.
अथ स्त्रीपुंयोगाख्यव्यव-		
हारपदनिरूपणम्	२२	
तत्र स्त्रीपुंयोगस्वरूपप्रदर्शनम्	२३	
स्त्रीणां स्वातन्त्र्याभावप्रतिपक्षद्वयम्	४०५	१
स्वस्त्रियया अन्यपुरुषेण व्याभिचारो		
जायमानानां दोषाणां प्रदर्शनम्	९	
स्त्रीणां कौमार्यावस्थाभेदेन पितृभ-		
र्वादीनां रक्षणत्वकथनम्	४०६	१
पितृवादीनामभावे रक्षणव्यवस्था	"	११
कस्त्वभावाणां प्रदर्शनम्	"	११
अथ स्त्रीणां रक्षणप्रकाराः	४०८	८
मानस-प्रभिक्षोर दोषप्रदर्शनम्	"	१४
स्त्रीणां परिरक्षणोपायप्रदर्शनम्	"	१५
अस्ति सम्प्रदायितत्वाभावकथनम्	४०९	९
भर्तृर्धर्मनिष्ठत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय	"	१६
भार्याया भरणस्यावश्यकत्वकथनम्	"	२०
व्याभिचारिण्याः क्रिया भरणम्		
दिव्यवस्था	४१०	१
निर्दुष्कर्मार्थाया परिधाने दण्डप्रतिपा-		
दनम्	"	६
इति स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारपदानिरूपणम् ।		
अथ दायमागाख्यव्यव-		
हारपदनिरूपणम्	४११	१
तत्र दायभागलक्षणकथनम्	"	९
तत्र दायपदार्थविधेर	४८	
अथ जीमूतवाहमादीनां मतनिराकर-		
णम्	४१९	१९
विभागशब्दार्थप्रतिपादनम्	४१९	१०
दायस्य अप्रतिबन्धसंप्रतिबन्धाख्य		
द्वैविध्यप्रतिपादनम्	४२०	२०
तत्र पूर्वपक्षतया सर्वस्य दायस्य स		
प्रतिबन्धत्वप्रतिपादनम्	४२३	५
पूर्वपक्षे मन्त्रिमुक्तादिषु पुत्रादीनां		
जन्मत स्वत्वव्यवहृतम्	४२६	२६
पूर्वपक्षे स्वत्वस्य शास्त्रीय-नोपपा-		
दनम्	४२५	६

विषयः	पृ.	पं.
पुत्रादीनां जन्मत स्वत्वोपपादनम्	४१७	२९
स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वनिराकरणपूर्वक		
लौकिकत्वव्यवस्थापनम्	४१९	२४
जीमूतवाहनोक्तव्यवहाररूपेण पु-		
त्रादीनां जन्मत स्वत्वव्यवस्थाप-		
नम्	४२६	१
स्वत्वविचारे जीमूतवाहनोक्तव्यवहार		
नपुरस्सर विभागपदार्थनिरूपणम्	४३०	९
स्व-वाच्यारोपसंसार	४३१	११
अथ दायभागे तद्वि-		
भाग काल कर्तृणां नि-		
रूपणम्	४३२	१०
ममगात्र भ्रातृणां व्रतवासस्य मुख्य		
त्वकथनम्	४३६	१४
तत्र उपेक्षपुत्रस्य कनिष्ठानां च		
कर्तव्याणां प्रदर्शनम्	४३७	१
धर्मवृत्तिकामयाणां विभागस्यानुज्ञा	"	१९
विभा स्वेच्छयाऽपि विहितयो सम		
विषमयोरन्यतर एव विभाग	"	७
कार्य	४३८	७
तत्र स्वेच्छयेति पक्षान्तरमिति वादि-		
ता प्रार्थनानां पक्षोक्त्या	"	११
प्राचीनमतव्यवहृतम्	"	२०
ममगात्र अकस्मात् (अकारणम्)	"	१
विभागविरोध	४३९	१०
समविषयविभागे उपेक्षादिभिरनु-		
ज्ञातो न कर्तव्य	"	१५
विषमविभागे उपेक्षादिभागानां नि-		
रूपणम्	"	२८
समानविभागविधानम्	"	३१
समांशविभागे पक्षीनामपि तस्य		
बोऽश	४४०	१
कलो विषमविभागस्याननुष्ठेयत्व		
कथनम्	४४२	४
स्वार्जितधनविभागे पितुरश्रद्धयप्रति		
पादनम्	४४४	८

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
पैतामहे धने पितापुत्रयोः समत्वा			तत्र दानरूपेण दद्यादधिकम्		
स्यपतिपादनम्	४४५	२२	कर्तव्यम्	४५५	११
अथ अंशुत्वादनोक्तपदार्थनम्	४४६	९	अथ जीभूतवाहनमतपदर्शनं तादृश		
तत्त्ववृद्धनम्	४४७	१६	वेकञ्च	"	१५
विभागे कस्मिंश्चित् पुत्रे स्वव्यवसायेन			विभागे एकस्यापि पुत्रस्यानुमति		
जीवनसमर्थं तत्र भागदान			पर्याप्तं	४६०	२६
स्यवस्था	४४८	२०	विभागे पुत्र पौत्र प्रपौत्राणां समाधि-		
प्रपौत्रपुत्रादीनामशाभावकथनम्	४४९	१२	कारित्वकथनम्	"	२४
प्रमीतवैतुकाणां पैतामह इत्येति			पौत्राणां विभागवैधर्म्यस्य वाचनिक		
वृत्तो भागकथनम्		२५	स्वभ्यवस्थापनम्, तस्य औपपत्ति		
अपहारा देवा नष्टस्य पैतामहद्रव्य			कल्पपतिपादक जीभूतवाहनोक्ति		
स्य विभा स्वशक्त्या पुनरुद्धारे			निरसन च	४६१	१०
तत्र स्वार्जितवादिमात्रः	४५०	१३	विभागे कस्याचित् स्वहर्गर्माणां धा-		
दायभागे पूर्व विविक्षस्य निर्गोत			तुपल्यां वितुपल्यां वा आमस्य प्र		
साधककथनम्	"	११	तांश्च विभाग कार्य	"	११
वितुर्लभ्य विभागेऽपि भानुना पुत्र			विभागानन्तर जातस्य पुत्रस्य वि-		
समांशमागित्वनिरूपणम्	४५६	२६	भागप्रकारकथनम्	४६२	९
तत्र विभा जीधन दण वेद तदा			विभागोत्तर विचारितस्य विभागो-		
अशार्धमेव दातव्यम्		१८	त्तर जातः पुत्र एव धिकारी	"	१०
भाषशदाने विपुत्राणां भानुना वा			अत्रापि वितुसमूहेषु पुत्रेषु सत्सु नै		
सर्वज्ञादनम् समांशकथनम्		२०	सहेव पञ्चाजातपुत्रस्य विभाग	४६३	४
वित्तरे घृते समुदायद्वयेण असंस्कृ			वितुर्लभ्य जाते विभागे विभागका		
तानां भानुना संस्कारस्य कर्तव्य			तेऽस्यहर्गर्माणां वितुपल्या प-		
स्वकथनम्	४५४	२०	आप्तुये जाते स विभक्तभ्रातृभि		
वितुभवास्येवैषि असंस्कृतानां स			स्वभागसमभागभाक् कार्य	"	९
स्कारकर्तव्यकथनम्		२०	अथ असंख्योनां द्वा		
असंस्कृतानां भगिनीनामपि संस्का-			नृणां विभागनिरूप-		
रावश्यकता	४५५	२	णम्	४६३	२५
वितुद्वयसत्त्वे ताभ्य अशद न			तत्र वर्णभेदेन अशभेदकथनम्		२१
कथनम्			प्रसयात् द्विजाते शूद्रायां विवाहस्य		
भगिनीप्रशानां विभागप्रकारः		२०	निषिद्धत्वनिरूपणम्	४६४	१५
भगिनीनामशमागि-व्यवस्थापनम्	४५६	२१	असंख्ययामुत्पन्नानां पुत्राणां शुभ		
स्थावरदानादौ वितु पुत्रानुमतेन			वत्त्वे विभागे विज्ञेय	४६५	११
धिकारित्वकथनम्	४५८	२	द्विजातीनां शूद्रायामुत्पन्नस्यैव पुत्रस्य		
आपदि स्थावरस्य दानविकयादाय			सत्त्वे स तृतीयाप्यशहारी शेषांशस्य		
भ्यानुमतेरनावश्यककथनम्		१६			

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
सपिण्डादयोऽधिकारिण	४६९	२२	तत्र अपत्यसत्त्वे पुत्रदाने तदातु-		
असवर्णानां पुत्राणां प्रतिग्रहप्राप्तम्			मन्यवायकथनम्	४७७	३
विभिन्नानिवेध	४६६	१५	एकपुत्रसत्त्वे तत्पतिग्रहदाननिवेध	"	३
शूरापुत्रस्य कथं दिवातभूमिमाग			मन्यसत्त्वे तदनुशासने पुत्रपतिग्रह-		
स्यापि निवेधकथनम्		११	दाननिवेध	"	७
अथ मुख्य-अनुमुखपुत्राणां स्वरूप			मर्तरे मृते विधवाया अपि पुत्रपतिग्र-		
निरूपणम्	४६७	१	हेतुधिकारप्रातिपादनम्	"	९
तत्र प्रथमं सामा-येन औरसादीनां			तत्र तस्या यत्कर्तुं पारतन्त्र्यं तदनुशा-		
स्वरूपप्रदर्शनम्		३	वश्यकताकथनम्	"	१७
विशेषेण औरसपुत्रस्वरूपानि			अनेकपुत्रसत्त्वे ज्येष्ठपुत्रदाननिवेध	"	११
रूपणम्		१४	पुत्रपतिग्रहप्रकारनिरूपणम्	४७८	७
पुत्रिकामुतस्वरूपनिरूपणम्	४६८	१३	कतिपुत्रस्वरूपकथनम्	"	१८
तत्र पक्षभेदेन पुत्रिकाया एव पुत्रिका			कुचिमपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	"	१८
मुक्तत्वकथनम्	४६९	१७	दत्तात्मपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	४७९	५
प्राप्तुम्यायन-क्षेत्रजपुत्र स्वरूपानि			सहोद्वजपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	११
रूपणम्		११	अपविष्टपुत्रस्वरूपकथनम्	"	१४
प्रसङ्गात् विधानासत्त्वे परस्मैतोत्पा			पारश्वशस्त्रपुत्रस्वरूपनिरूपणम्	"	११
दितस्य पुत्रस्य क्षेत्रजपुत्रत्वान्नाय			औरसपुत्रस्य मुख्यत्वप्रातिपादनम्		
कथनम्	४७०	७	तदन्वेषणं गौणत्वप्रातिपादनं च	४८०	११
तत्र देवरादीनां विधवाया क्षेत्रजपु			अथ औरसादीनां दायप्रवर्णनिक		
त्रोत्पादकत्वनिरूपणम्	४७१	१	रणम्	४८१	११
तत्र विधवाया लक्षणकथनम्	"	१२	तत्र औरसादिषु पूर्वपूर्वाभावे परप		
द्यामुध्यायणे' वितुह्वयाम पिण्डा देवा	४७३	२५	रस्य दायेऽधिकारः	"	१५
क्षेत्रजपुत्रस्य द्वैविध्यकथनम्	४७४	१०	औरसे सत्यापि पुत्रिकामुतस्य दाय		
गृहजपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्		१२	ग्रहणेऽधिकारः	"	१७
कानीनपुत्रस्वरूपप्रदर्शनम्	"	२०	जातशरीरस्यतूर्णं जातस्य पुत्रे		
कानीनपुत्रस्य मातामहनिष्पत्तिपत्त्य			कामुतस्य ज्येष्ठश्रमागित्वनिवेध	"	१४
स्वबोद्धे निष्पत्तिपत्त्यपेक्षितारः	४७५	४	सन्त्यौरसे क्षेत्रजपुत्राणां दत्तकारिणा चतुर्थ्या-		
अत्रासङ्गत्पितृकथायामुत्पन्नस्य माता			श्रमागित्वकथनम्	४८१	१
ग्रहणतत्त्वप्रातिपादनम्	४७६	१	अत्र कानीनादीनां तु यास्याच्छादन-		
मद्वत्पिताया विवाहात्माकं उत्पन्न			मात्रमागित्वम्	"	१२
स्य बोद्धुतत्त्वप्रातिपादनम्		२	सन्त्यौरसे क्षेत्रजपुत्राणां दायग्रहणे		
पुनर्पूर्णा द्वैविध्यकथनम्	"	१७	विशेषः	"	११
पौनर्भवस्वरूपनिरूपणम्	"	१८	औरसापेक्षया अनुगान दत्तकारीना		
दत्तकपुत्रस्वरूपानिरूपणम्	"	२८	तृतीयांशमागित्वकथनम्	४८२	१५

विषया	पृ	पं	विषयी	पृ	पं
मनुस्मृतिरूपमते क्षेत्रज्ञस्य औरस समभागित्वम्	४२		हस्तपत्यादिचन नां प्रदर्शनम्	४९३	३१
भृहस्पत्यदिमतेन क्षेत्रज्ञदीनां तत्र देशभागित्वकथनम्	४८४	७	अथ पत्न्यः प्रथममनुधिकारप्रतिपादकानां न रदादिवचनानां निर्दर्शनम्	४९४	१८
औरसादीनां दायद अदायादभ्य निरूपणम्	४९६	१६	तत्र धारेश्वरोक्तव्यवस्थामदर्शनम्	४९५	१४
दायादादयादीनां देशाचारभेदेन सवर्णादभेदेन वा व्यवस्था	४८५	१९	धारेश्वरोक्तव्यवस्थानिष्ठान, विज्ञाने श्वरादीनां तत्त्वमतप्रतिपादनं च	४९६	३३
अन्याभावेऽपि औरसत्वेऽपि च यथा पुत्रस्य सफलपितृधनभागित्वं निबध्	४८७	३३	अथ प्रकरणे अपुत्रपत्नीत्यर्थं पुत्रशब्देन पुत्रपौत्रपौत्राणां ग्रहणकथनं तदनुसारेण पुत्रपौत्रपौत्राणामभावे एव पत्न्या भृत्यधनग्रहणे अधिकारकथनं च	५०३	३३
भृत्यधनविभागे विशेषः		३३	तत्र पार्ष्णादिभिना विण्डहनेन च याणां तुल्योपकारचरूपग्रहणं प्रदर्शनम्	५०४	१४
गौणमुख्यपुत्राभ्यं भृत्यदीनां धनग्रहणे पत्न्यादीनामधिकारनिरूपणम्	४८८	५	दायग्रहणमात्रोपयोगिनः वेण्ड्यसक्तुलत्वयोर्निरूपणम्		३९
तत्र धर्मविवर्गज्ञैरेव पत्नी भृत्यधनग्रहणेऽधिकारिणी		५५	मलेगात्र आशौ चविवाहादौ सावेऽधिकथनम्	५०५	३
प्रसगात् कथ्यक्रीतायां पत्न्या पक्षावकाशकथनम्		३३	पुत्रपौत्रपौत्राणां धनग्रहणधिकारं कात्यायनमतप्रदर्शनम्		३९
प्रसगात् पुत्राभावे भर्तुः विण्डादशब्दे पत्न्या पक्षाधिकारनिरूपणम्	४८९	७	पुत्रादीनां त्रयाणां महोपकारचरूपकथनम्	५०६	३
विहितधर्मेण वर्तमानायां स्त्रिय पीडाकारणां बाधवद्दीनां दण्ड्यत्वकथनम्		३३	एव धनग्रहणेऽधिकारत्वात् पदकत्र मृतप्राप्तनमतपत्न्याश्च	५०६	३०
पत्न्या स्थाय्यग्रहणं मदनकाराण्यं			तत्र हेतुत्वेन पुत्राभावे पत्न्या एव महोपकारित्वेनिरूपणम्	५०९	१४
अण्डनपूर्वकं स्मृतिचित्रिककारोक्तिमण्डनम्		१८	जायन्तं हन्यमतपत्नीलोचनं तत्त्वण्डनं च	५१०	१७
गृहीतधनस्य दानरहितस्य अधिकारे कात्यायनवचनव्यवस्था	४९०	३९	अथ विदुः नां भवभावे पत्न्या यासां प्रण्डादनमात्रभागित्वं तेषां दककात्यायनादिवचनानामुपयास	५१५	७
पैरस्यमतन भर्तृधने पत्न्या दानविक्रयादावधिकाराभावकथनम्	४९१	७	साध्वीनां जीवनार्थं श्वशुरादिभदनं इत्यमरपेदे यादौर्जोषहरणीयम्	५१६	३३
तत्र विवेकः	४९२	३	असाध्वीनां तु दत्तमप्यपहर्तव्यम्		३६
तत्र भृत्यधनं पत्न्या दानविक्रयादावधिकारप्रतिपादनम्	४९३	४	अथ तस्मात् इत्यादिभूते र्ग		
अपुत्रधनग्रहणं पत्न्या प्रथमाधिकारप्रतिपादकानामप्येवां च					

विषयाः

शृ. पृ.

वस्थापनम्	५१६	२३
पत्न्यभावे दुहितुः स्ववित्तद्वयग्रह- णाधिकारनिरूपणम्	५१७	१६
औरस्यगौणपुत्रपत्न्योरभावे दुहितु- धिकारे स्थापयतिपादनम्	"	१९
अथ जीमूतवाहनमते पत्न्यास- त्तत्त्विरसनम्	५१८	१६
"	"	२१
भारेष्वपि दत्तमपदर्शनम्	५१९	८
तत्त्वज्ञानम्	"	११
महद्वचनव्यवस्थापनम्	"	१९
दायग्रहणे दुहितुरभावे दौहित्रस्था- धिकार	५२१	११
अथ केचित्मतज्ञानम्	५२१	६
दायग्रहणे दौहित्रभावे मातापित्रो- रधिकार	"	१०
तत्र पितामहाराकारमतेन पितुः पूर्व- मातुरधिकारकथनम्	"	११
अथ स्मृतिचन्द्रिकाकारमतोप- पन्नम्	"	११
तत्पक्षे केचित्मतज्ञानम्	५२३	१६
तत्र जीमूतवाहनसमाप्तिपदर्शनम्	५२४	७
पतन-मतज्ञानद्वारा सिद्ध भूतपति- पादनम्	"	२०
तत्र मातापित्रोर्गौरवप्रतिपादकानां परस्परविद्वद्धानां वचनानां प्रदर्शनम्	५२५	११
तद्वचनानां विरोधपरिहार	"	१३
मातापित्रोरैकस्य मानानुसारेण दाय- भागित्वव्यवस्थापनम्	"	२०
विशेषभावे भ्रातृणां दायभागिसम्- पन्नम्	५२६	११
अथ परस्परविद्वद्धानां वचसां मि- तादृशदिकृतव्यवस्थापदर्शनम्	"	१६
स्वमतान् अथवस्थापनम्	"	२०
भ्रातृषु पूर्व सहोदरानां दायग्रहणे ऽधिकारकथनम्	५२७	१९
भ्रातृभावे तन्नुतानां दायग्रहणऽ- धिकार	"	२७
अत्रापि पूर्व सहोदरभ्रातृनुतानामपि		

विषयाः

शृ. पृ.

कारकधनम्	५१८	८
भ्रातृनुतानां चाग्रे गोत्रजानां दा- यग्रहणेऽधिकारनिरूपणम्	"	१६
तत्र विद्वानेष्टरमतेन प्रथम पिता- मह्यास्तदभावेऽप्येषां गोत्रजानां मधिकारप्रतिपादनम्	"	१७
अथ स्मृतिचन्द्रिकाकारमतोप- पन्नम्	५१९	१
तत्त्वज्ञानम्	"	१४
दायग्रहणेऽधिकारिणां विता		
मह्यादीनां कमेन निर्देश	५२०	८
सविष्णुनामभावे समानोदकानां दायग्रहणेऽधिकार	"	११
समानोदकेष्वपि प्रत्यासत्तिकमेन धनभाक्कारकधनम्	"	१९
समानादकभावे बन्धूनां धनभाक्त्वम्	"	२०
तत्र बन्धूनां वैविध्यनिरूपणम्	"	"
बन्धूनामपि प्रत्यासत्तिकमाश्रयकता	"	२९
बन्धूनामभावे आचार्यादीनां धनभा- क्त्वनिरूपणम्	५२१	७
आचार्यादीनामभावे ब्राह्मणातिरि- क्तस्य धन राजा गृह्णीयात्	"	९
ब्राह्मणधन स्वपत्न्यास्तथाय देयम्	"	११
वामदम्भादिदायग्रहणे पुत्रादीनाम धिकारनिषेधमुल्लेख तदधिकारि- णां निरूपणम्	"	१४
अथ दायभागे संसृष्टिदा- यग्रहणेऽधिकारिनिरू- पणम्	५२२	२३
तत्र समुष्टिनां दायस्य विषयविभाग निर्देश	"	२४
समुष्टानां केनचिद्विषयाशीर्षादीनां अधिकमुपार्जिते तस्य व्यशाधि- कारित्वकथनम्	५२३	
अथ समुष्टितां विनादिनेव कार्यो वपुषस्तन्मूलो मूलस्य धनग्रहणे य	"	

विषयाः	पृ.	८.	विषयाः	पृ.	८.
दादीनामनधिकारित्वनिरूपणम्	५११	११	तत्र कचित्स्वातन्त्र्यनतिपादनम्	"	१८
तत्र अपवादत्वेन सोदरसमृद्धिनो ध			भर्तृमरणानन्तरं तदने धने स्थाप		
नपहणे सोदरसमृद्धिन एवाधिकार			रातिरिक्ते एव स्वातन्त्र्यं न तु		
कथनम्	"	१०	स्थापने	"	१९
मित्रोदरसमृद्धिस्तत्रैव व्यवस्था	"	११	औधने पुरुषाणां स्वाध्याभावनिरूप		
सोदरभगिनीनां च अज्ञाभावत्वक			पणम्	"	१९
थनम्	५१४	१६	औधनपहणे पुरुषाणां दण्डादि-		
समृद्धिदायमहणविषय अधिकारमतपद			कथनम्	५४५	४
शोभम्	५१५	१	हुताया स्त्रिय औधने न स्वाध्यायम्	"	१९
तत्रिरसनम्	"	१९	आरभौ औधनेऽपि भर्तुः स्वाध्या		
स्मृतिचित्रिकाकारमत्तोपपत्त्या	५१६	१९	कथनम्	५४६	११
तत्त्वगणनम्	५१७	१४	स्त्रिये दातुं कृतनिष्ठये भर्तरे वृत्ते		
रत्नाकरकृदादिमतवर्मातोचनम्	५१८	१	तद्वत् पुत्रादेर्मित्तस्य देवम्		१०
समृद्धिं विभु विदुष्यस्य चाभावे			अथ स्त्रीदायविभागनि-		
असमृद्धिमित्रो ददादीनामज्ञाभावन्यनि			रूपणम्	५४६	२७
रूपणम्	"	१०	तत्र मातृधने सोदरभातृभगिनीनां		
समृद्धिपुत्रस्य पत्न्यभावे तद्वत्त्वपहणे			समावाधिकारकथनम्	"	१८
तद्वत्त्वया अधिकारनिरूपणम्	५१९	१६	अतृभगिन्योः समाधिकारे अन्वा		
समृद्धिपुत्रस्य भगिन्या अप्यभावे			प्रेषपतिप्रीतिदत्त स्वयद्विविधऔधन		
स्त्रियेन्द्राणां तदधिकारकथनम्	५२०	१०	स्यैव विषयत्वनिरूपणम्	५४७	५
सविण्डाभिः समानोदकादीनां तद			अन्वाधेय पतिप्रीतिदत्तऔधनयो		
धिकारकथनम्	५४०	१	पत्न्यनाधिकारकथनम्		११
समृद्धिपुत्रस्यैव अपि असमृद्धेन पुत्र-			मातृधनधिकारे वृद्धस्यतिपतेन अ		
स्यैव पितृदायमहणे अधिकारोपप			शुद्धभगिनीनां ग्रहणम्		१४
स्थापनम्	५४०	७	क त्यागनमतेन अज्ञानाभावे		
अथ दायभागो स्त्रीधन			अज्ञानां समर्तृकाणां तुल्याधिकार		
स्वरूपनिरूपणम्	५४१	२३	कथनम्	"	११
तत्र स्त्रीधनस्य अध्याय्यादिभेदेन			औधनविभागो तद्विहारीभ्योऽपि		
वर्तुविधत्तनिरूपणम्	५४१	१४	भोत्या क्रियतेयम्	५४७	२४
औधनशब्दस्य यौगिकत्वप्रतिपादनम्	५४२	७	यौतकाख्यऔधने पुत्राणां घृष्टकम्या		
अप्यप्यादिरविवक्षानां स्वरूप			नां आनधिकारनिरूपणम्	५४८	१
निर्दर्शनम्	५४३	२	तत्र यौतकस्वरूपप्रदर्शनम्		५
विश्रादिभिः जीवनापार्थ औध्या दीय			अज्ञानद्विभेदेन हुतेतणामधिका		
माने स्थापरातिरिक्ते धने हिसादृष्टा			रानधिकारनिरूपणम्		१९
दधिकारनिषेध	५४४	२	अत्र औधनविचार		२५
मर्त्यतुमतिमन्तरण औणां औधने			तत्र जीवन्तवाहनादिमतप्रदर्शनम्		२७
व्यवस्थातन्त्र्यकथनम्	"	११	औधनविचारे स्वमतप्रदर्शनम्	५५०	१६

विषयाः

पृ. पं.

क्रीधनविचारे जीमूतवाहनाप्रकाशे

ज्ञानतदर्शनम्

५५१

९

तत्त्वज्ञानम्

"

१९

दुष्टिवादिपक्षपर्यन्तसन्तानानाम्

भावे क्रीधने बाधवानामधिकार-

कथनम्

"

२८

जाप्तादिनिवाहभेदेन बाधवानामधि-

कारणवस्था

"

३३

अथ जीमूतवाहनादिमतप्रदर्शनम्

५५२

३१

तन्निर्णयनम्

५५३

३

विधौ-मकाशात्प्राप्तस्य क्रीधनस्य

सन्तानाभावे धातुरधिकारकथनम्

"

३०

अथ विषयकप्रजिभूतवाहनयोर्मत

प्रदर्शनम्

"

३५

तत्त्वज्ञानम्

"

३८

वन्धुदत्ते क्रीधने सन्तानाभावे वन्धु-

रेवाधिकारी, तदसत्त्वे भर्ताधिकारी,

"

३९

क्रीधने पूर्वोक्ताधिकारिणामभावे

अधिकारिनिर्णय

"

३५

इति दायभागे क्रीधनविभागनिरूपणम् ।

अथ दायभागे विभागकाले

केनचिदपह्नुतस्य पश्चा-

ज्ज्ञातस्य विभागप्रकार-

निरूपणम्

५३४

२७

विभागान्तरे पुनर्दत्तस्य अथैव

कस्य धनस्य साम्येन पुनर्विभाग-

कार्यं

"

३८

तत्र समुदायद्वयपक्षैरकस्य स्वेव-

द्वेषेन वत्तपतिपादनम्

५५५

३

समुदायद्वयपक्षद्वये बलभयोग

प्रतिषेध

५५६

३

इति दायनये अयद्वयद्वयविभागनिरूपणम् ।

अथ दायभागे अधिमा

ज्यघननिरूपणम्

५५६

३२

तत्र वितृष्टपक्षेरोधेन भैरवदत्तस्य

धनस्य विभागनिषेधः

"

३३

यमगान् विषयधनस्य लक्षणप्रदर्शनम्

५५७

३५

विषयाः

पृ. पं.

वदभूतधामिविभागे वद्वारकस्य

चतुर्थांशमात्रमधिक देयम्, नृप

सर्वाभूमे

५५७

४

धृत्वस्मादीन मविमाज्यत्वकथनम्

"

३४

वितृष्टत वसादि माश्रमोक्त्ये देयम्

"

३५

औधुनात्तद्वारादीनामविभाज्यत्व

कथनम्

५५८

१

वितृष्टतधनस्याविन उपननिरूपणम्

"

३६

इति दायभागे अविभाज्यधननिरूपणम् ।

अथ दायभागे दायान-

धिकारिनिरूपणम्

५५८

३५

तत्र जन्मत क्लीबदीना दायभागा

नधिकारित्वनिरूपणम्

"

३६

दायभागानधिकारिणा क्लीबदीना

मन्त्रेणपणावयवक-वकथनम्

५५९

३

अनरण्ये शेषकथनम्

"

३

क्लीबादीनामनसित्वेऽपि तत्पुण्या-

मशम व वकथनम्

"

३७

पतिननस्तुतयोर्भरत्स्यपि निषेध

"

३८

अकमेऽह मुतादीनामवयवभावत्त-

कथनम्

५६०

३

क्लीबादिकस्य ना विषयपर्यन्त भर्त-

व्यवहस्तकार्यत्वयोर्निरूपणम्

"

३९

क्लीबादिराणां पुत्रादेवे स धु

त्वे एव मरणीयत्वम्

"

३९

अगुणवत्त्वे औदस्युपस्थापि दायभाग-

नधिकारित्वकथनम्

"

४०

यस्यैव पुत्रस्यैवपर्यदर्शनम्

५६१

९

इति दायभागे दायनधिकारिनिरूपणम् ।

अथ दायभागे विमक्त

कृत्यनिरूपणम्

५६१

४७

तत्र विमक्तानां स्वहस्तस्य दान

विक्रयैः स्वतन्त्रमधिकार

कथनम्

"

४८

अथ वृद्धस्य तैवयनविषय

५६२

४०

एव वरविषय स्मृत्यन्तर्गतेऽप्यधिकार

विषयाः	पृ.	पं.	विषयाः	पृ.	पं.
मत्तज्जडनम्	"	१८	समिकसूतकारिणां देवनप्रकार-		
विभागकाले मत्तः पञ्चाद्विप्रतिपद्य-			कथनम्	"	१४
मानस्य हारणोपत्यम्, अत्याघटे			समिकसूतकारिणो वृत्तिकथनम्	"	१५
दण्डयत्नः च	५६२	२५	बहुतकृतेः समिकस्य कर्तव्य-		
इति दायभागे विषयकृत्यानिरूपणम् ।			प्रदर्शनम्	"	१५
अथ दायभागे विभाग-			जेने जितहृददाने साधकदशां		
प्रकारे संदेहे निर्णयप्र-			कौ राजा तदापयेत् ।	५६६	१७
कारानिरूपणम्	५६३	१	प्राप्त्युने तत्तथाविना जयपराज-		
तत्र विभागसंदेहे साक्षिलेखयादिभि-			पयस्वकथनम् ।	"	१५
निर्णय कर्तव्यः	"	२	पणवारिस्वरनस्य कृताकृतत्वकथनम्	"	१७
साक्षिलेखयाद्यभावे अनुमानेन			सूते जयपराजपक्षेदे निर्णयप्र-		
निर्णय कार्य	५६४	२	कारणां प्रदर्शनम्	५६७	१
अनुमानेनापि निर्णयाभावे दिव्या			तत्र क्तिनानामेव हृदयं साक्षि-		
दिभिर्निर्णय कार्य	"	१३	त्व च	"	४
मानुषादिसकलनिर्णायकानामभावे दि-			साक्षिणां परस्परविरोधे राजा स्व-		
व्य दोषां चाशक्यत्वे पुनर्विभाग-			य निर्णय कुर्यात्	"	११
कार्य	"	१६	अविश्रुतसूतकारिणां दण्डकथनम्	"	१५
इति दायभागे विभागसंदेहे निर्णयप्रकारानिरूपणम् ।			कूटसूतकारिणां दण्डकथनम्	"	१५
इति दायभागव्यवहारपदानिरूपणम् ।			सूतनिवेशकमनुवचनानां भगति-		
अथ सूतसमाह्वयार्थव्य-			प्रदर्शनम्	"	१७
व्यवहारपदानिरूपणम्	५६५	१	सूतकारणे हेतुप्रदर्शनम्	५६८	८
तत्र सूतसम ह्ययो स्वकारप्रदर्शनम्	"	२	सूतकारिभिरैव समाह्वयेऽपि बोध्य-	"	१७
इति व्यवहारपदानिर्देशापरार्थं प्रमेयानिरूपणाख्यं तृतीयं प्रकरणम् ।			इति सूतसमाह्वयार्थव्यवहारपदानिरूपणम् ।		

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम् ।

तत्र प्रकीर्णकस्य लक्षणभेदानां प्र-			स्वतो राजकृत्यकरणे दण्डकथनम्	५७१	१
दर्शनम् ।	५६८	२७	शूदालां प्रज्यादिकरणे दण्ड-		
राजशासनस्य म्यूनाधिकलेखनादौ-			विधानम्	"	२
दण्डकथनम्	५६९	१०	धर्मशास्त्रासारेण व्यवहारदर्श-		
राजकोशापहरण दण्डविधानम्		२१	नो राज कथ्यप्रदर्शनम्	"	११
अज्ञानस्य व्यवस्थाने मौल्युक्त-			अन्यसमाप्तिस्तोके ।	"	१७
संनयम्	"	२२			

इति प्रकीर्णकाख्य चतुर्थं प्रकरणम् ।

इति वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशस्यविषयाणां सूची समाप्ता ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ वीरमित्रोदयस्य व्यवहारप्रकाशः ।

पुरतः प्रविलोक्य भर्गचापं परतः कामपि कामकामुं कज्याम् ॥
पुलकाश्रितपीनबाहुदण्डः कुशलं नः कुरुताद्रघुप्रकाण्डः ॥ १ ॥
स्थस्तिथीयुतधीरसिहनृपतेराज्ञावशादुत्सुकः
ध्रीमित्राभिधपण्डितः प्रतिदिशं कीर्त्यानिशं मण्डितः ॥
नानानिर्णयघर्जनव्यसंनिनां सङ्ख्यायतां प्रीतिदं
सम्प्राप्तव्यवहारसाधकमिमं कुर्वे प्रकाशं परम् ॥ २ ॥
उद्धृतप्रभवप्रजापरिभवशाभारमहाहता-
नभ्ताकारमरागमत्सरयुधाराभ्यं निदिष्यासनेः ॥
धर्मकाव्यमाध्वं मुनिकिरागद्वारं सङ्कुटारकं
प्रस्तौमि व्यवहारमद्युतमिष प्राक्प्रस्तुतं प्राक्तनैः ॥ ३ ॥

परिभाषापरिष्कारः प्रमाणानां निरूपणम् ॥
विषादपदनिर्देशः प्रकीर्णकविवेचनम् ॥ ४ ॥
एवं प्रकरणान्यत्र चत्वारि प्रथमेऽपुनः ।
लक्षणं व्यवहारस्य निरुक्तिर्मुनिभाषिता ॥ ५ ॥
व्यवहारस्य भेदाश्च स्वलक्षणविलक्षणाः ॥
सामान्यतो विशेषाच्च परिभाषाप्रकाशनम् ॥ ६ ॥
सामान्यपरिभाषायां धर्माधिकरणेक्षणम् ॥
दर्शने व्यवहारस्य राशी विधिविवेचनम् ॥ ७ ॥
प्राद्विषाकस्वरूपं च समापतिसमासदाम् ॥
निरूपणं च सम्भानां सयुक्तिकबलायलम् ॥ ८ ॥
केषां चित्सम्भामिथानामपि स्थानं समास्यले ॥
तत्प्रयोजनमादेयानादेयव्यवहारयोः ॥ ९ ॥
विवेचनमयी कार्ये सद्द्रष्टृकसमापतेः ॥
प्रतिप्रोत्तरदंतूनां पादानां सिद्धिशालिनाम् ॥ १० ॥
निरूपणमसद्द्रष्टृवदृष्टौ च समापतेः ॥
अदृष्टकस्य दायोक्तिः सम्यक्द्रष्टौ फलाभिधा ॥ ११ ॥

२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

विशेषपरिभाषायां प्रत्यभिज्ञाननिर्णयः ॥

निह्वावदो विधिस्तत्र निह्वादिषिवेचनम् ॥ १२ ॥

विलम्बोत्तरदानं च कचिद्वैधं विलम्बनम् ॥

आद्ये प्रकरणे त्वर्था विधिच्यन्ते क्रमादमी ॥ १३ ॥

उपोद्घातप्रसङ्गाद्येऽन्येऽपि तदनुवृत्ताः ।

द्वैतीयिके तु साक्ष्यादिलक्षणं तत्र साक्षिणः ॥ १४ ॥

असाक्षिणस्तत्र हेतुः साक्षिप्रदानविधिस्तथा ॥

तद्द्वैधे निर्णयः कौटसाक्ष्ये कचिददोपता ॥ १५ ॥

निर्णयो लिखितस्याथ तद्भेदास्तत्परीक्षणम् ॥

साक्षिणां लिखितस्यापि शब्दत्वेन प्रमाणता ॥ १६ ॥

भुक्तिविशेषणान्यस्या अर्थापत्यनुमानता ॥

लोकिकानां प्रमाणानामभावे दिव्यभाषना ॥ १७ ॥

दिव्यभेदास्तद्यवस्था देशकालाधिकारिणः ।

तन्मातृकास्तद्विशेषविधयो विविधाः क्रमात् ॥ १८ ॥

तेषामपि च शब्दोऽथानुमानत्वेन मानता ॥

एतेऽर्था विमियन्ते ऽथो तार्तीयिके ततः क्रमात् ॥ १८ ॥

व्यवहारपदान्यष्टादशोद्दिष्टानि लक्षणम् ॥

तेषां सामान्यमथ तद्भेदानां विविधा विधा ॥ २० ॥

एतेऽर्थाः सम्यगुच्यन्ते तुरीये तु प्रकीर्णकम् ॥

यत्रोक्तमुपयुक्तं तद्विविच्य प्रतिपाद्यते ॥ २१ ॥

॥

अथ कोऽयं व्यवहारः ? प्रमाणतर्कोपप्लव्य पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति चेत्, न । धादादेरपि तत्त्वापत्तेः । लिखितादिप्रमाणविशेष परिगृह्यत इति चेत्, न । तत्रापि तत्प्रवृत्त्यविरोधात् । अनुमानाद्यदिर्भाषाच्च तेषामव्यावर्तकत्वात् । अत एवान्यविरोधेन स्वसम्बन्धितया कथनमित्यपि परास्तम् । प्रमाणान्तर्भावेण स्वरूपनिर्णयानौचित्याच्च । कथनादेर्व्यवहारपदवाच्यत्वे “व्यवहारान्मृप पश्येत्” इत्याद्यनव्याच्च ।

उच्यते । ऋणादानादिलौकिकार्थविषया कथैव व्यवहारः । कथा व्यवदेशाभावस्तु शास्त्रीयपदार्थाविषयकत्वात् । अधिकरणादिव्यपदेशो यथा वैदिकार्थविषयककथायां तथात्र व्यवहारव्यपदेशः । अत एव यथायथ हेत्वाभासनिग्रहस्थानादियोजनमपि युक्तम् ।

तच्च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते ॥ चतुष्पाद्व्यवहारमपि तस्य तदविरोधेये-
त्यप्युपपादयिष्यते । यत्तु गोपलेन तत्त्वनिर्णिनीपुकथात्वाद्वा-
त्यमेषास्येति मिश्रमतस्वेनोपन्यस्य जयमङ्गकनकत्वात्, स्थापना-
यसानत्वाच्च जल्प एवायमिति तद्विरुद्धम्, तत् द्वयमप्यनुक्तम् ।
शङ्कातरामियोगमेवेन उभयरूपत्वस्यैव युक्तत्वात् । घैतण्डिकस्य
व्यवहारायोग्यत्वाद्भ्य विषण्डात्थ परमसम्भावि । अन्यविरोधेन
स्वसम्बन्धितया कथनमिति निज्ञानयोगित्वोऽप्येवं सति नायुक्तम् ।
नच पक्षेदित्यनन्वयः । निर्णयार्थकथनतया सर्वनिम्नधूमिस्तस्या-
वधानात् ।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाद्यर्पितः परैः ।

आवेदयति चेद्वाहे व्यवहारपदं हि तत् ॥ (अ. २२ लो ०५)

इति याज्ञवल्क्यवचनं यद्यपि व्यवहारपदान्मृणादानादीनि सामा-
न्येन लक्षयति तथापि व्यवहारसामान्यलक्षणमपि समानसवि-
संवेद्यतया ततः प्रतीयते । तस्य अयमर्थः । स्मृत्याचारादिधर्म-
प्रमाणातिक्रान्तरित्याभ्यैरभिभूतं पुरुषो राजादिभ्यो व्यवहार-
शिष्यो यथावेदयति तर्हि तदावेद्यमानं चतुष्पाद्व्यवहारस्य पदं
विषयः । इति प्रसिद्धमृणादानादि लक्ष्यत्वेन मन्वाद्युक्तमुपक्षेप्तमि-
ति । एवञ्चाद्यर्पितस्वाधित्वमाद्यपकस्य प्रत्यर्पितस्य तयोर्विवादाच्च
व्यवहार इति प्रतीयते । इदमेव च मिताक्षरायामन्यविरोधेनेत्यादिना
निष्कृष्टमुक्तम् । मन्वाविरोधेनेत्यनुक्ते प्रदनेोत्तरादिरूपेण स्वसम्बन्धि-
कथनमपि व्यवहारः स्यात् । स्वसम्बन्धितयेत्यनुक्ते एकसम्बन्धित-
या साक्षिणां कथनमन्यविरोधि भवत्येवेत्यस्याप्यधित्वापत्तिरस-
त्त्वसम्बन्धितयेति । इदं चोत्तरवस्तुष्टयेऽप्यनुगतम् । नच सम्प्रतिपत्ताय-
ध्यासिः । तत्रापि साध्यतया वादिना निर्दिष्टस्य सिद्धतया निर्दिष्टो
तद्विरोधपर्यवसानात् । अन्यथोत्तरव्यमङ्गप्रसङ्गात् । यत्रापि द्वा-
यपि मायायादिनां तत्रापि परस्परविरोधावश्यमायाभाध्यासिः । इदं
चाग्रे व्यक्तीमयिष्यति ।

यच्च कथायमेनोक्तम्—

प्रयत्नसाध्ये विच्छिद्ये धर्माख्ये व्यायविस्तरे ।

साध्यमूलस्तु यो पादो व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

एतच्च व्यवहारहेतुव्यवहारस्वरूपोक्तिपरतया मायरीत्यादिमाया-
विषये व्याख्यातम् । विदिनाद्येननिविद्धवर्तनादेवप्रयत्नसाध्ये

४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

धर्माख्ये यस्तुनि विच्छिन्ने विप्लुते संजाति व्यवहारहेतुकः । धर्माधर्माविप्लवस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् ।

तथा च नारदः—

मनुः प्रजापतिर्यस्मिन् काले राज्यमवमुज्जत् ॥

धर्मैकतानाः पुरुषास्तदासन् सत्यवादिनः ॥

तदा न व्यवहारोऽभूत् द्वेषो नापि मत्सरः ।

नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।

लोभद्वेषामिमूतानां व्यवहारः प्रवर्तते ॥ इति ।

न्यायवादिना व्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तत्र माधवीव्याख्यानम्—

न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तर इदं युक्तमिदमुक्तमिति उपपत्तिपुरःसरो निर्णयः तस्मिन् विषयमूले तत्प्रवर्तकोऽधिप्रत्यर्थिनोः साध्यमूल साध्यमूलाद्वानादिपक्षं तन्मूलस्तद्विषयको यो विवादः स व्यवहार इति ।

मदनरत्ने तु न्याय प्रमाणं तस्य विस्तरः प्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन् विषय इति । साध्यमूल इत्यादि तुल्यम् ।

मदनरत्नं करामृतिचन्द्रिकारूपतत्कारि सर्वमेवेदं वचनं व्यवहारस्य रूपपरतयापि व्याख्यातमिदम्—प्रथमसाध्ये कष्टसाध्ये पराभिभवेन स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये गृहक्षेत्रादौ सति न्यायः प्रमाणं विस्तार्यते प्रपञ्च्यते यस्मिन् तस्मिन् धर्माधिकरणे सदसि, साध्यमूल इत्यादि पूर्ववत् । तेनापि प्रागुक्तमेव विवक्षितमतस्तत्प्रत्यपदकृत्ये नातीव यतितव्यम् ।

यद्य तु सर्वसत्तम्यन्तसामानाधिकरण्येन व्याचक्ष्महे । विहितालुप्तानाविमोचरप्रयत्नसाध्ये धर्माख्ये न्यायविस्तरे नीयतेऽर्थोऽनेनेति न्यायः प्रमाणं श्रुतिस्मृत्यादि विस्तार्यते प्रवर्ततेऽस्मिन् श्रुत्यादिप्रमेय इत्यर्थः । विच्छिन्ने विविधच्छिन्ने प्रमाणापरिज्ञानतात्पर्यानवधारणादिना दुर्ज्ञेये सति । यद्वा धर्म आख्यायते ऽनेनेति धर्माख्यो धर्मप्रतिपादक इति यावत् । न्यायविस्तरे प्रमाणसमूहे श्रुतिस्मृत्यादौ प्रमादादिना विच्छिन्ने लुप्तप्राये सति साध्यमूल इत्यादि गतार्थमिति ।

व्यवहारभेदाः ।

हारीतः,

स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।

न्यायेन क्रियते तत्तु व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

न्यायेन प्रमाणेन । एतस्यापि पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् ।

निराक्षिरपि व्यवहारपदस्याऽमुमेवार्थमुपलक्षयति । सा च

कात्यायनेनोक्ता—

यि नानार्थेऽयं सन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणाव्यवहार इति स्मृतः ॥ इति ।

इति व्यवहारलक्षणम् ।

अथ व्यवहारभेदाः ।

नारदः,

सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र घिलेखात्पूर्वकः पणः ॥ इति ।

यदि पराजयेऽहं तदा पराजयवृण्डाभ्यधिकमेतावद्राज्ञे वास्या-
मीति पत्रलिखनपूर्वकं प्रतिज्ञायते स सोत्तर इत्यर्थः । तद्रहितो-
ऽनुत्तर इत्यर्थादुक्तं भवति । स एव त्रयोदशप्रकारनिबन्धनान्या-
स्तरभेदानुद्दिश्य विवृण्वान् ।

यथाह—

चतुष्पाद्य चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।

चतुर्हितश्चतुर्ग्यापी चतुष्कारी च कीर्त्तिनः ॥

त्रियोनिर्घाभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।

अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतश्लाघस्तथैव च ॥

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्ववाचकः ॥

तत्र सत्ये स्थितौ धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।

चरित्रं तु स्थीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥

सामाप्नुवापसाध्यत्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।

चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाञ्च चतुर्हितः ॥

कर्तृनयो साक्षिणश्च सभ्यान् राजानमेव च ।

व्याप्नोति यादृशो यस्माच्चतुर्ग्यापी ततः स्मृतः ॥

धर्मस्वार्थस्य यशसो लोकपद्मेनैव च ।

चतुर्णां करणादेव चतुःकारी प्रकीर्तितः ॥
 कामात्क्रोधाच्च लोभा(१)च्च त्रिभ्यो यस्मात्प्रवर्तते ।
 त्रियोनिः कीर्त्यते तेन त्रयमेतद्विवादकृत् ॥
 धर्मियोगस्तु विज्ञेयः “शङ्कातत्त्वामियोगतः ।
 शङ्काऽसतां तु संसर्गात्तत्त्वं होडाभिदर्शनात् ॥
 पक्षद्वयामिसम्बन्धात् द्विद्वारः समुदाहृतः ।
 पूर्वाधादस्तयोः पक्षः प्रतिपक्षस्तदुत्तरः ॥
 भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः समुदाहृतः ।
 भूतं तत्त्वार्थसयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥
 राजा स पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणकलेखकौ ।
 हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः समुदाहृतः ॥
 ऋणादानं ह्युपनिधिः सम्भूयोत्थानमेव च ।
 दत्तस्य पुनरादानमशुभ्रपाभ्युपेत्य च ॥
 येतनस्यानपाकर्म तथैवास्यामिविक्रयः ।
 विक्रीयासम्प्रदानं च क्रीत्वाऽनुशयमेव च ॥
 समपभ्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
 स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽप्य साहसम् ॥
 वाक्पारुष्यं तथैवोक्त दण्डपारुष्यमेव च ।
 द्यूत प्रकीर्णकञ्जैर्व्यष्टादशपदः स्मृतः ॥
 क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते ॥ इति ।

यद्यपि प्रतिज्ञादीनां वक्ष्यमाणानां साक्षाद्व्यवहारस्वरूपघटक
 त्वाद्यवहारपादत्व युक्तम् । धर्मादीनां तु “तत्र सत्ये स्थितो धर्मः”
 इति नारदीयप्रकारेणैव निर्णयमात्रहेतुत्वाच्च साक्षाद्व्यवहारपादत्वम
 हेतुम् । याज्ञवल्क्यादिभिरत एव तेषामेव व्यवहारपादत्वमुक्तम् । तद्वच
 नानि स्वप्ने प्रदर्शयिष्यन्ते । तथापि निर्णयार्थचतुर्थव्यवहारपादहे
 तुत्वेन गौणमेव व्यवहारपादत्वमेवोक्तम् । व्यवहारपदेन निर्णय
 एव या लभ्यते । तद्धेतुत्व तत्पादत्वमिति द्रष्टव्यम् । तथा च
 वृहस्पतिः धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं स्पष्टमेवाह—

धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाक्षया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः ॥ इति ।

गौणानामेव धर्मादिपादानामधिकरणकथनम् “तत्र सत्ये स्थि-

तो-धर्म" इत्यादिना । अत्र मन्धवीये 'चरित्रं तु स्वीकरणे' इति पाठं लिखित्वा देशाचारश्चरित्रं तत्स्वीकारे तदेव निर्णयहेतुरिति व्याख्यातम् । मात्स्यायनवचनं च तत्र—

यद्यदाचर्यते यत्र धर्मं वाऽधर्ममेव वा ।

देशस्याचरणे नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम् ॥

इति समाहितम् । चण्डेद्वारेण तु "चरित्रं पुस्तकरणम्" इति पठित्वा पुस्तकं पञ्चिकेत्यर्थः । तत्करणमधिकरणं यस्येति व्याकृतम् । तद्वृद्धिहीनाद्वचनान्तरासम्वादाच्च हेयम् । तेषां निर्णयहेतुत्वं प्रपञ्चितं कात्यायनेन—

दोषकारी तु कर्तृत्वं धनहारी स्वकं धनम् ।

विषादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः ॥

पाषपादभ्यस्तेयादिदोषकारी व्यवहारप्रवर्त्तनमन्तरेणानुतापादिना धर्माभिमुखोऽधर्मादुन्नीतश्च स्वस्य दोषकर्तृत्वं स्वयमभ्युपैति । यत्र धनस्थामी धर्माभिमुखादधर्मभीरोऽधर्मणादेर्ध्ववहारं विनैव स्वकीयं धनमाप्नोति, तत्रोभयत्र सम्प्रतिप्रत्युत्तर इति यावत् । धर्मेणैव निर्णय इत्यर्थः । अत एवोक्तम्—'तत्र सत्ये स्थितो धर्म' इति ।

स्मृतिशास्त्रं तु यतिकञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।

कार्याणां नियमार्थेषु व्यवहारः स्मृतो हि सः ॥

धर्मसाधकैः सभ्यैः स्मृतिशास्त्र साक्षादिक्रियाप्रत्यायकमर्थिप्रत्यर्थितैः कार्यनिर्णयार्थं प्रथितं प्रवृत्तपित यत्र चतुष्पादवहारप्रवर्त्तनेन निर्णयकरणमिति यावत् । तत्र व्यवहारो निर्णयहेतुरित्यर्थः । अत एवोक्तम्—"व्यवहारस्तु साक्षिषु" इति । साक्षिप्रदणं प्रमाणोपलक्षणम् । चरित्रविषयवचनं पूर्वमेवोपपन्नितम् ।

स्यापदास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।

ये धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥

न्यायशास्त्र व्यवहारप्रतिपादकं स्मृत्यादिशास्त्र तदविरोधेन । देशदृष्टेः शास्त्रस्य अविरोधेनेति समासान्तर्गतस्य निष्कृष्यान्वयः । राजा ये धर्मं स्थापयेत्, अस्माकं पश्येत्, तत् न्याय्यम्, तत् राजशासनम्, अन्यदस्य न्याय्यमिति यावत् । तादृशशासनानुरोधेन निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः । धर्मादानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वपापकृत्वमुत्तरत्र विवेकवशेन । अगता विदस्तेनादीनां संसर्गात् पारदार्यस्तेयादिशङ्का तथाभियोगः शङ्काभियोगः । दोषा लिङ्ग

८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

चौर्यादिचिह्नं तद्दर्शनात् साक्षाद्दर्शने वा होद्यदर्शनं तस्मात्, अने नैव चौर्यादि कृतमिति निश्चयरूपेणाभियोगस्तत्त्वाभियोग इत्यर्थः । हिरण्याग्न्युदकानां यथासम्भव व्यवहाराद्व्यवहारः । अष्टादशपदानि निरूपयिष्यन्ते । त्रिभेदात् एकैकव्यवहारपदसम्बन्धिव्यापारभेदात् । अनन्तप्रकारस्य शतशास्त्रत्वम् ।

इति व्यवहारभेदाः ।

८ अथ सामान्यपरिभाषा ।

तत्र धर्माधिकरणाख्यसमानिरूपणम् ।

पृहस्पतिः—

दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् ।

प्राग्दक्षि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् ॥

माध्यधूपासनोपेतां योजरत्नसमन्विताम् ।

प्रतिमालेख्यदेधैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा ॥ इति ।

लक्षण्या वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम् । अग्न्यम्बुनेति सभा ह्यारद्वन्द्वः । सभायां धर्माधिकरणत्वं कारयान आह—

धर्मशास्त्रानुसारेण अर्धशास्त्रविधेचनम् ।

यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि नत् ॥ इति ।

तत्र सभ्योपवेशनमाह गनु —

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।

राज्ञश्चाधिरतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः ॥ इति ।

(८।११)

त्रय इत्युपलक्षणम् । अधिकानामपि स्मृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राङ्मुखिवाक् । अत्र “प्रविशेत्सभाम्” “सभामेष प्रविशेत्” इत्यादिवचनात् सभा मुख्य व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्या न्यप्यमुख्यानि व्यवहारदर्शनस्थानि शृण्वचनादप्यन्यत्प्राप्तिः ।

दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाग्रवीक्षभृगुः ।

निर्णय येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिन ॥

आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा ।

सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः ॥

उभयानुमतं चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम् ।

कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुटग्रामनिवासिनः ॥

व्यवहारदर्शनविधिः ।

ग्रामपौरगणधेय्यश्चतुर्विधश्च वर्गिणः ।

कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा ॥ इति ।

स्वकः=आरण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यपिशब्दाद्ये ग्रामेऽरण्यादौ च नि-
वसन्ति ते । उभयवासिभिः=ग्रामारण्योभयवासिभिः निर्णयं कुर्युर्मय-
व्यवहाराभिस्तत्त्वात्तेषाम् । कुलिकाः=कुलधेयाः । सार्थो=ग्रामदेवयानादौ
मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुर=मुख्यनगरम् । त-
स्माद्वर्षाचीनो ग्राम इति पुरग्राममिवासीनोर्महः । कुलिकादीनि पञ्च
स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव । ग्रामादीनि दश स्थानानि सा-
धारणानि । ग्रामो=ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः=पुरवासिनां स-
मूहः । गणः=कुलानां समूहः । धेय्यो=रजकाद्यष्टादश हीनजातयः ।
चतुर्विधः=आन्वीक्षिक्यादिविधाचतुष्टयोपेतः । वर्गिणो=गणप्रभृतयः ।

इति समानिरूपणम् ।

अथ व्यवहारदर्शनविधिः ।

तत्र मनुः—

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिव ।

मन्त्रक्षैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभाम् ॥

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेपामरण पश्येत्कार्याणि कार्त्तिकणाम् ॥

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु नियद्धानि पृथक् पृथक् ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः काट्यदर्शनमारमेत् ॥ इति (अ० न्दलो०

२१२।३।२३)

व्यवहारान्=पूर्वलक्षितान् । दिदृक्षुर्निर्णिनीषु । पार्थिवोऽभिषिक्तक्षत्रियः ।

तमेवाधिकृत्य प्रजापालनव्यवहारदर्शनादिविधानात् । "यथावृत्तो भवे-

नृप" इत्यादिषु नृपग्रहणात् अन्यस्यापि तत्स्थानापन्नस्य प्रजापा-

लनौपयिकं धर्मजातं भवतीति गम्यते । आसीनः स्थितो वेति सामर्थ्याद्य

नुसारेण पूज्यापूज्यार्थप्रत्यर्थ्यपेक्षया वा व्यवस्थितो विकल्पः । दक्षि-

णपाण्युद्यमनं कार्त्तिकणामवधानयोधनार्थम् । विनीतवेपामरणत्वम् अभीप-

णवेपामरणत्वं तेषामप्रतिमानिवृत्त्यर्थमुपात्तम् । प्रत्यहमित्यनेनाहिक

व्यवहारदर्शनस्यावश्यकता । देशदृष्टाः श्रुतिस्मृत्यनुक्ता अपि देशा-

१० वीरमित्रोदय व्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

चाररूपास्तदधिकृष्टा हेतवो युक्तिकलङ्काः । यथादीच्यमध्यदेशीयानां कन्यां याचितुमागताय भोजनदानं कन्याप्रतिश्रवणप्रतिबद्धमतस्तस्मिन् कृते अवश्य तस्मै कन्या दातव्येति निर्णेतव्यम् । एवमन्यदप्युक्तम् ।

यथाह कात्यायनः—

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।

धृतिस्मृत्यनुरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥ इति ।

मार्गेण=व्यवहारपदेषु । निबद्धानि=सम्बद्धानि । धर्मनिर्णयोपयोगित्वात् धर्मासनम् । सवीताज्ञो वस्त्राद्यावृत्तशरीरः । अनेन नीतिशास्त्रोक्तं कर्मणादिपरिहारोपयोगि सर्वमुपलक्षितम् । समाहितो=विक्षेपशून्यः । विक्षेप-दशायां तत्त्वप्रतिभासायोग्यत्वाच्चित्तस्य । लोकपालप्रणामोऽपि तदुपयोगी ।

याज्ञवल्क्य —

व्यवहारान्नुपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ इति । (अ०२२श्लो०१)

अत्र—

व्यवहारान् स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृत्तोऽन्वहम् । (१ । ३६०)

• इत्यनेनैव याज्ञवल्क्येन विहितस्य व्यवहारदर्शनस्यानुवादो ब्राह्मणसाहित्यादिविधानार्थः । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादिभ्युदासाय । “सहयुक्तेऽप्रधाने” (अ०२पा०३सू०१९) इतिव्याकरणस्मृतेः सहार्थवृत्तीयदा तेषामप्राधान्यं गम्यत इति तत्प्रयोजनमदर्शनान्यथादर्शनयोर्न तेषां दोषः किन्तु राज एवेति बोधनम् । धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैव क्रोधलोभविवर्जिते सिद्धे तद्वर्जनोपादानं क्रोधलोभाभ्यामदर्शनान्यथादर्शनयोर्दोषोपतिशयप्रदर्शनार्थम् । न च क्रियानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदः । दर्शनकर्तृत्वा वाक्यान्तरप्राप्ते तावद्विशेषणविशिष्टस्यैकार्थस्य बोधनात्तदनापत्तेः । पौरुषेयवाक्ये तात्पर्यानुरोधेन तस्यादोषत्वाच्च ।

ननु सर्वेऽपि व्यवहारदर्शनविधयो न तावत्केवलादृष्टार्थाः । प्रजापालनौपयिकदुष्टादुष्टपरिहानस्य दृष्टस्यावश्यकत्वात् । अत एव विज्ञानेश्वर—“अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मस्तस्य दुष्टनिग्रहं विना न सम्भवति । तत्परिहानं च व्यवहारदर्शनं विना नेति व्यवहारदर्शनमहरहः कर्त्तव्यमित्युक्तम्—“व्यवहारान् स्वयं पश्येत्” इत्यादि । नच तदेव फलमिति वाच्यम् । स्वर्गादिकलस्यादर्शनान्यथादर्शनयोः प्रत्यवायस्य च वचनान्तरैर्बोधनात् ।

व्यवहारदर्शनाविधिः ।

तथाच कात्यायन —

सप्राद्विवाकः सामात्यः सप्राह्मणपुरोहितः ।

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥ इति ।

अत्र प्राह्मणपुरोहितशब्देन अनियुक्तानां तेषां ग्रहणम् । सभ्यशब्देन नियुक्तानाम् ।

बृहस्पतिरपि—

विप्रो धर्मद्रुमस्यादिः स्कन्धशाले महीपतिः ।

सचिवाः पत्रपुष्पाणि फलं न्यायेन पालनम् ॥

यशो विस्रं फलरसो भोगोपग्रहपूजनम् ।

भजेयस्वं लोकपङ्क्तिं स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥

विदित्वैतान्न्यायरसान् समो भूत्वा विवाद्ने ।

त्यक्तलोभादिक राजा धर्म्यं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥ इति ।

न्यायरसान्—व्यवहारदर्शनफलानि । प्रत्यवायोऽपि मनुनोक्त —

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।

शक्यं चास्य निकृन्तन्ति विद्वास्तत्र समासदः ॥

पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादं साक्षिणमृच्छति ।

पादं समासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ (८।१२।१६)

कर्त्तुंसमपापाः सर्वे भयंतीति तात्पर्यम् । न शक्यपापस्याभ्यत्र सङ्क्रमसम्भवः ।

नारदोऽपि—

(१) न्यायमार्गादपेक्ष तु ज्ञात्वा विस्रं महीपते ।

वक्तव्यं तत्प्रियं नात्र न सभ्यः किल्विपी भवेत् ॥

तत्प्रियं न वक्तव्यं—राज्ञो मनोऽनुकूलमेव न वाक्यम् । किन्तु न्यायम् । एव सति सभ्यो न किल्विपी भवेदिति नञ्प्रत्ययान्वयः ।

अधर्मतः प्रवृत्तं तं नोपेक्षेरन् समासदः ।

उपेक्षमाणाः सन्तुषा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥

अन्यायेनापि न यान्तं येऽनुयान्ति समासदः ।

तेऽपि तज्जागिनस्तस्माद्वोधनीयः स तैर्नृपः ॥ इति ॥

मनु —

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च समासदः ।

एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ॥ इति (८।१७)

(१) इदमधस्तनानि च वचनानि मुद्रितनारदस्मृतौ न दृश्यन्ते ।

किञ्च दुष्टादुष्टपरिहानोपायेष्वनेकेषु प्राप्तेषु विधावस्मिन्प्रभ्युपग-
म्यमानेऽपि नियमविधिः स्वर्गादिफलप्रत्यवायपरिहारयोर्भेदव्यतिरेक-
विविधिरिति वैरूप्यं चापद्यते । व्यवहारदर्शनमात्रोपायकत्वं यदि दु-
ष्टादुष्टपरिहानस्य तर्हि तदर्थतयाऽननुष्ठानार्थता ज्ञानस्येति विधिव्य-
र्थः । अथ यथा भट्टसोमेश्वरेणानुष्ठानं विनाभूतस्यापि ज्ञानस्य विध्य-
धीनाङ्गत्वंनिर्वाहाय “यदेव विद्यया” इत्यादिवाक्येन कर्मार्थतया विधि-
रभ्युपगतो, यथा च मित्रादिभिर्लिङ्गादेवाङ्गत्वं ज्ञानस्येत्युक्तम् । तथा
व्यवहारदर्शनस्य तद्विनाभावेऽपि विधिरभ्युपेयताम् । मैवम् । कर्मा-
नुष्ठानस्यापूर्वसाधनत्वात्तत्पर्यवसायिज्ञानविधिरविनाभावेऽप्यस्तु । दु-
ष्टादुष्टपरिहानस्य तु तदभावात्तदङ्गापेक्षेतिवैयर्थ्यम् । न चास्यापि प्र-
जापालनमदृष्टार्थमुपकुर्वतः परस्परयास्त्येवापूर्वपर्यवसानमित्यस्य
ङ्गत्वार्थ एव विधिरिति वाच्यम् । एवमपूर्वपर्यवसायिविधिसम्भवे-
ऽपि श्रुत्याद्यभावेऽनारभ्यविधेरङ्गत्वाद्योचकत्वात् । अन्यथाध्ययनाभ्या-
सनयोरप्यङ्गत्वापत्तेः । ज्ञानस्य तु वाक्यादेवाङ्गत्वं “यदेव करोति” इति
भवणात् । येन कर्मणेच्छेत्तत्र अपेज्जुहुयात् ।

एवं विनायक पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

१. कर्मणां फलमाप्नोति (या०स्मृ०म० १२३००२९३)

इति च श्रवणाज्जपहोमविनायकस्तपनग्रहयज्ञानामिष । अत एवा-
ध्ययनाधानयोरङ्गत्वाभावाज्ज्ञानाहवनीयादिफलमात्रपर्यवहितं प्रतिक-
र्मप्रयोगावसायित्वम् । सकृदेव स्वाधानाध्ययनानुष्ठाने तज्जनितज्ञाना-
ग्निमताज्जैवर्णिकानामुत्तरोत्तरकर्ममात्राधिकारितेति सिद्धान्तः । शुद्धा-
द्यधिकारनिवृत्तिश्च तद्विधिवोचिताध्ययनाधानोपायकज्ञानाग्निलाभ उ-
पायान्तरस्य ज्ञानाग्निद्वारकाक्षेपप्रतिक्षेपात् । प्रजापालनं परज्योतिष्टो-
माद्यपूर्वमिव स्वफलापूर्वं जनयतीत्यर्थदेतत् ।

अत्र ग्रम् । व्यवहारदर्शनोत्पत्तावेव विधेस्तात्पर्यम् । अन्ये तु
विध्यस्तस्य निमित्तफलोपाधिमेदेनाविकारविशेषः । प्रयोगमेदश्च “अ-
ग्निहोत्रं जुहोति” इत्युत्पन्नस्य “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” “अग्नि-
होत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यत्रेव । अनो न वैरूप्यादिदोषः । दृष्टा-
र्थतया तु न विधिरप्यप्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्य । यद्यपि व्यवहा-
रशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादका एव प्रायो विध्य इत्येतस्यापि तथात्वे
न बाधक, तथापि विधित्वे सम्भवत्यनुवादत्वमङ्गकिर्तुमनर्हम् । यत्र तु
तद्वसम्भवेस्तत्र तदेवाधीयते व्यवहारशास्त्रत्वादिति सकलनिबन्ध

स्वरसायातः समाधिः । दुष्टादुष्टपरिधाने तु यन्मुपायान्तरप्राप्तया व्यवहारदर्शनस्य पाक्षिकत्वं तदास्य नियमविधित्वमेवाध्यापनादिविधीनामिवार्जनोपायतया तद्वदेवोपायान्तरादर्जने प्रत्यध्यायकल्पनबहुपायान्तरात् दुष्टादुष्टपरिक्षया प्रजापालनेऽपीत्यवसेयम् । स्मृत्यादीनां च त्रैविणिकचतुर्वर्ण्याधिकारिकत्वात् म्लेच्छादीनां यथाकथञ्चिद्दुष्टादुष्टपरिधानेन प्रजापालनेऽपि न क्षतिः । (१) न चैवं प्रजापालनविधेरप्यभिप्रेतक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्येषां तत्र फलाभावेनाप्रवृत्तिः । दृष्टद्वयादिलाभार्थं कथञ्चित् प्रवृत्तावपि तस्माद्धर्माभावप्रसङ्गोऽन्यथादर्शनादर्शनन्यायप्रवृत्त्यादिना प्रत्यवायाभावापत्तिश्चेति वक्तव्यम् । यतो द्यार्हिसादिसाधारणधर्मागतभावेन प्रजापालनस्य तेषामपि धर्मजनकत्वात् । नृपपदेन तत्सङ्गहसम्भवाच्च ।

तस्मादयमत्र निष्कर्षः । उत्सर्गापवादादिमूलभूतान्वयव्यतिरेकादिन्यायमूलकता यत्र सम्भवति तादृशव्यवहारशास्त्रस्य सर्वस्य न धेवमूलकता कल्प्यते । यदंशे तदसम्भवस्तत्रादृष्टार्थकतया वेद एव मूलं कल्प्यते । यास्तुसामुद्रिकादिविधिषु ज्योतिःशास्त्रायुर्वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकप्रसङ्गेनाचार्यैः स्मृत्यधिकरणे व्यक्तमेव एतत्प्रपञ्चितम् । अत एव 'अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः' इत्युक्तम् । यच्चनविरोधे न्यायस्य बाध्यत्वादर्थशास्त्रस्य च तन्मूलकत्वात् ।

यत्तु "स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः" इति वचनम् । तस्याप्यमाशयः । न्यायानुपपद्यस्मृत्यपेक्षया न्यायोपपद्य स्मृतिर्बलवतीति न्यायानुपपद्यस्मृतेस्तात्पर्यान्तरकल्पना कार्थ्येति । तस्य चोत्सर्गापवादविषयव्यवस्थाविकल्पादिरूपस्य न्यायस्य प्रत्यायकं हेतुमाह—व्यवहारत इति । दृष्टव्यवहारादन्वयव्यतिरेकादिरूपादनादिः व्युत्पत्त्यपरपर्यायान्न्यायो प्रत्येतन्न इत्यर्थः ।

नारदोऽपि—

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः । इति । (अ० १ श्लो० ४०)

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे युक्तिन्यायः । न्यायपर्यालोचनामात्रे सोपपत्तिकं दोषमाह—

शृङ्खलपतिः,

केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ।

युक्तिर्हीनविचारे हि धर्महानिः प्रजायते ॥

चौरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः ।

युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चौरतां गतः ॥

अस्त्याः सत्यसदृशा सत्याश्चासत्यसन्निभा ।

दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्ता विचारयेत् ॥ इति ।

साध्वसाधुरिति छान्दस सुलोपः । साधुरसाधुरित्यर्थः । व्यवहार-
तो=निर्युक्तिकात् । अर्थशास्त्रे चात्र धर्मशास्त्रा-तर्गतमेव नीतिव्यवहारशा-
स्त्ररूपं गृह्यते । औशनसाचार्यशास्त्रस्य 'धर्मशास्त्रानुसारेण' इत्यनेनैव
निरस्तव्यात् । विरोधोदाहरणं तु--

हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वरा यतः ।

अतो यतेत तत्प्राप्तौ (या० १३५२) इत्यर्थशास्त्रम् ।

धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविषाज्जित (या० २११)

इति धर्मशास्त्रम् । अनयोश्च कच्चिद्युत्पाद्यवहारे प्रवर्तमाने विरोध-
आपतति । कस्यचित्प्रमाणतः पराजयार्हस्य छादादिना जयेऽवधार्यमा-
णे सोऽप्यन्तमैश्रीयोग्यो मित्रं लभते । अन्यस्य तदवधारणे धर्मलामो-
ऽधर्मपरिहारश्च सत्यवादिवात् । तत्र मित्रलाममनपेक्ष्य धर्म एवानुरो-
धः । द्वयोः प्रमाणयोरेककर्तृकत्वेन (१) तुल्यबलत्वेऽपि प्रमेययोर्यध-
र्मयोरधर्मस्य प्रायस्त्वात् । प्रमाणबलायलवैपरीत्येऽपि प्रमेयबलाबलानुरो-
धेन तस्य बाध्यत्वेन शिष्टाकोपनये व्यवस्थितत्वात् । किमुत समान-
बलायलत्वे । अत एव "धर्मार्थसन्निपातेऽर्थप्राप्तिं पतदेव" इति धर्म-
विरुद्धार्थग्रहणं आपस्तम्बनैतच्छब्दपरामृष्टं द्वादशवार्तिकं प्रायश्चित्तमुप-
दिष्टम् । केचित्तु--

गुरुं वा पालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभुतम् ।

आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्मवति कश्चन ।

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमुच्छति ॥ (मनु० ८।३५०।३५१)

मन्युः क्रोधो मन्युः हन्ति न तु पुरुषः पुरुषान्तरमित्यर्थवादः ।

तथा--

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगच्छेत् ।

जिघासन्तं जिघासीपात्रं तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

जिघासीयात्=जिघासी सन् इत्यात् गच्छेदित्यर्थः इत्यादि ।

अग्निदेः गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरश्चैव पडेते आततायिनः ॥

धनग्रहणेन प्राप्तं वापि पृथक् क्षेत्रग्रहणं त्वल्पस्यापि क्षेत्रस्य शास-
नाधारुढस्य हर्त्ता धनस्य च बहुनरस्य, येन वृत्तिच्छेद एव भवति
तावतो हर्त्ताऽऽततायीति द्रष्टव्यम् ।

तथा—

(१) उद्यतासिविपाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आयर्षणेन हन्ता च विशुनश्चापि राजनि ॥

विशुनः—यदभिधानेनावश्यं प्राणात्ययो भवति तादृशपैशून्यस्य
राजगामिनः कर्त्ता ।

भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।

एवमाद्यान् विजानीयात् सव्यानेवाततायिनः ॥

एवमाद्यनित्यमेव घटतुल्यस्पर्षाङ्काकारिण इत्युक्तं भवति । उद्यता
सिपदसमभिध्याहारात् प्रवृत्तक्रिया एवाततायिनो न भूतभाषिक्रि-
याः । एतेषामाततायिनां वधे दोषाभावप्रतिपादकं यत्तनकदम्बकर्म-
शास्त्रम् आत्मरक्षणार्थत्वात् ।

इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निवृत्तिर्न विधीयते ॥

इत्यादि धर्मशास्त्रम् । दृष्टार्थत्वाभावात् । अनयोर्विरोधे सम्भवत्यपि
आतताय्यनाततायिविषयत्वेन सामान्यविशेषभावेन बाध्यबाधकभाव
विपर्यये धर्मशास्त्रत्वात्सामान्यशास्त्रमेव बलवत् । आततायिवधे दोषा
भावप्रतिपादनं ॥ कथञ्चिदभ्यधात्मरक्षणासम्भवे आततायिवधमा-
त्मरक्षणार्थं कुर्यतोऽनपराधत्वाद्वाजदण्डाभावमात्रपरमर्षशास्त्रत्वात्
कुर्वलम् इत्युदाहरणमर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधस्याद्दुः ।

अत्र विज्ञानेश्वर । दोषाभावमाततायिवधे प्रतिपादयतां “गुरुं वा”
इत्यादिवचसां विध्यभ्तरूपेणैवदिपिशब्दाशब्दादीनां विधिशक्तिप्रति-
पत्त्यकानां ध्येयत्वाच्च न स्वार्थपरत्वम् । किन्तु—

शास्त्रं द्विजातिभिर्माह धर्मो यत्रोपलभ्यते ।

इत्युपक्रम्य—

आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ।

स्त्रीविप्राम्युपपत्ती च जन्य धर्मेण न दुष्यति ॥ (मनु० ८।३४९)

आत्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीविप्रा-
नुग्रहनिमित्तं चाततायिनमकूटशस्त्रेण मृत्युं दोषमागिति दण्डाभावात् ।

(१) भक्तिविषयर्षनी इन्द्र इत्योपलब्धेन बहुव्रीहिः ।

मुक्त्वा तदर्थघातोऽयमुच्यते "गुरुघा" इत्यादिः। गुर्वादीनत्यन्तावध्यात
प्याततायिनो घ्नतो न दोष किमुत तदन्यानि किमुतिकन्यायेन स्तु
तिप्रतीतेर्न गुर्वादीनां घध्यत्वप्रतीतिः । स्वार्थपरत्व एषां वचसां "ना
ततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्" इति मनुवचनविरोधश्च । यच्च—
आचार्यं च प्रवक्तारं मातर पितर गुरुम् ।

न हि स्याद्ब्राह्मणान् गाक्ष सर्वाश्चैव तपस्विनः ॥ (४।१६२)

इति मनुवचनम् । तदपि ब्राह्मणादिहननस्य वचनान्तरैरेव निषि
द्धत्वादाततायिनामपि तेषां वधो न कार्य इत्यर्थकत्वं एवार्थयदिति
तद्विरोधोऽपि गुर्वाद्याततायिवधस्य दोषाजनकत्वे ।

ननु "गुरुं घा" इत्यादिवचसां त्वन्मते स्तुतिपरत्वेनाततायिवधदोषा-
भावप्रतिपादकत्वादप्रसक्तदोषाभावप्रतिप्रसववैयर्थ्यमित्यनाततायिना-
मेव तेषां वधे दोषातिशयप्रतिपादनार्थत्वेन मानवस्यार्थवस्वमिति न
तद्विरोध इति चेत्, मैवम् । यस्य मते तेषां वचनानामाततायिवधे दो-
षाभावप्रतिपादकत्वं त प्रति प्रतिप्रसवार्थत्वापादने विज्ञानेश्वरतात्प-
र्यात् । तर्हि तस्य भवन्मते दोषातिशयार्थावश्यम्भासात्तन्मतेऽपि
तथैवास्तु क विरोध इति चेत्, भ्रान्तोऽसि । उभयत्र (१) गुर्वाद्युपादाने
विशीघ्रप्रसक्तेरपरिहार्यत्वात् । विज्ञानेश्वरमते स्वार्थवादकल्पयोरन्यगत्यस-
म्भवे हिंसानमिसन्धिनामरक्षणे प्रमादोपजातगुर्वाद्याततायिभिजात
तायिवधे राजदण्डाभावलघुप्रायश्चित्तयोर्गुर्वादिविषये अपवादार्थं
मनुवचनमित्यदोषः ।

वस्तुतस्तु "शस्त्र द्विजातिभिर्ग्राह्यम्" इत्यनेनोक्तस्याततायिवधे
दोषाभावस्य प्रायश्चित्तराजदण्डाभावयोश्चाचार्यादिविषयेऽपवादार्थं
मानवम् । आततायिवधे दोषाभावश्च पुलायनादिना केनापि प्रकारान्तरे
णात्मरक्षणसम्भवे बोध्यः । अन्यथा वचनस्यादृष्टार्थत्वं हिंसादोषप्र-
तिपादकशास्त्रस्याततायिदोषेऽत्यन्तघातश्चेत्युभयमप्यन्याय्यमापद्येत ।
गुर्वादिविषयकदोषाभावप्रतिपादकार्थत्वादस्य चानाततायिगुर्वादिव
धापेक्षयाततायितद्वधे दोषाल्पत्वप्रायश्चित्ताल्लत्वे राजदण्डाभावश्चे-
त्यालम्बनानि स्तुत्युपयोगिगुणवाद इति ।

अत्र भट्टभवदेव —

स्वाध्यायिन कुले जात ह-यादेवाततायिनम् ।

न तेन ब्रह्महा स स्यान्मन्युस्त मन्युमृच्छति ॥

इतिवशिष्टवचनात्तदेकवाक्यतया वाशब्दाविश्रवणेऽपि गुर्वादिवाक्यानां प्रतिप्रसवविधित्वमेव न त्वर्थवादत्वम् । नच सुमन्तुवचनेन “आततायिवधेन दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात्” इत्यनेन विरोधः । सूत्रच्छेदापरिज्ञानात् । तथाहि सूत्रत्रयमिदम् । आततायिवधे नेत्येकम् । दोषोऽन्यत्रेत्यपरम् । गोब्राह्मणात् स्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यन्यत् । तत्र ब्रह्मवध-प्रायश्चित्तमुक्त्वा यस्तैः सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तामित्यभिधाय सुमन्दुराह—आततायिवधे नेति । आततायिनो ब्राह्मणस्य वधे कृते न प्रायश्चित्तामिति प्रथमस्य सूत्रस्यार्थः । दोषोऽन्यत्र=आततायिव्यतिरिक्ते दोष इति द्वितीयस्य । गोब्राह्मणात् स्नात प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्ताङ्गस्नानविधायकम् ।

तत्र गोहेतुक स्नानं व्यास आह--

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।

अभिषेकः समस्तेषां गर्थां शृङ्गोदकस्य च ॥ इति ।

ब्राह्मणशब्देनात्र विधायकं वाक्यमुच्यते । तद्धेतुकं स्नानमघमर्षणादिजपादिपूर्वकम् । इन्द्रैकघट्भाषश्च गोब्राह्मणादिति । तेन गोहेतुकब्राह्मणहेतुकस्नानाभ्यां प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न स्नानमात्रेणेति वृत्तियस्येति । यदपि भविष्यपुराणवचनम्--

हृत्वा तु प्रहरन्तं च ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्गीर ! द्वादशाध्यायमुत्तमम् ॥ इति,

तदपि नाततायिवधविषयम् । प्रहारशब्दस्य घटानभिधायकत्वात् । तेनायमर्थः । पञ्चधुराद्यवयवानां प्रकर्षेण हरणे प्रवृत्तस्तद्वधेऽपि कामतोऽपि द्वादशाध्यायिकमेव प्रायश्चित्तमित्यर्थः” इत्याह ।

तदयुक्तम् । “आचार्यं च” इत्यस्य मानवस्योक्तयुक्तियलादातताय्याचार्यादिवधे दोषप्रतिप्रसवार्थवस्योपपादितत्वात्तदेकमूलतया सुमन्तुवचनस्य मिताक्षरोक्तच्छेदेनैव व्याख्यातुमर्हत्वात् । त्वदुक्तच्छेदे दोषोऽन्यत्रेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । गोब्राह्मणादित्यस्य स्नानहेतुत्वे पञ्चमीति व्याख्याने गोशब्दस्यावयवविवाचकस्याऽवयवशृङ्गलक्षणाद्वारा तदुदकलक्षणायां लक्षितलक्षणापत्तेश्च । गोः स्नानाहेतुत्वात् । ब्राह्मणस्य ज्ञापकहेतुत्वाद्गोश्च कारकहेतुत्वस्य क्लृप्तस्य ग्रहणाद्वैरूप्यादिदोषप्रसङ्गाच्च । यदपि भविष्यपुराणीयवचनव्याख्यानं तत्त्वत्यन्तयदिमुद्रम् । ताडनादिवधपठ्यन्ते देहपीडने रुद्रस्य प्रहरतेश्चधुराद्यवयवप्रकर्षहरणे योगप्रहणस्य रथकारनयविपरितत्यात्(१) । (पू० मी० अ०६ पा०१

(१) तत्र हि “यं मु रथकार भददधीन” इत्यत्र रथकारपदेन रथ करोतीति श्रुत्या

अधि०१२) किञ्च । "चक्षुराद्यवयवोद्धरणप्रवृत्तग्राहणवधे कामकृतेऽपि द्वादशाब्दमेव ग्राहणवधप्रायश्चित्तं ननु कामकृताऽन्यग्रहवधप्रायश्चित्तद्वैगुण्यमरणान्तिकचेत्यस्यैतद्वचनादिसहितस्य प्रायश्चित्तहासप्रयोजकदोषात्पत्त्वस्याततायित्वमेव निमित्तमन्यासम्भवाच्छ्रुपाणित्वेनाततायित्वस्यैव सत्त्वाच्च । तथाच नाततायिविषयमिदमित्यसम्यग्धम् ।

आततायिन्यदोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

क्षिण्वानमपि गोविप्रं न हन्याद्वै कदाचन ।

इत्याभ्यां सर्वतन्मविष्यवचनान्म्या विरोधस्य सर्वथा दुष्परिहरत्वाच्च । विध्यन्तरशेषभूतस्य विधिशक्तिप्रतिषेधकापिशब्दादिमतो गुर्वादिषाक्यप्रतिप्रसवविधित्वस्याभ्युपगन्तुमशक्यत्वाच्च । नच विध्यशेषभूतानां वसिष्ठादिष्वसामर्थवादत्वमसम्भवीति "गुरु वा" इत्यादीनामपि नायंवादत्वं विध्यन्तरशेषत्वात्, तेषामर्थवादत्वेऽपि वास्मदभिप्रेतार्थसिद्धेवचनान्तरैः परतन्त्रैरुदीकृतत्वाच्च क्षतिरिति वाच्यम् । यतस्तेषामपि गोब्राह्मणाद्याततायिवधदोषप्रतिपादकबहुतरवचनान्तरविरोधीदोषात्पत्त्वप्रतिपादकतैश्च तदेकमूलकतालाभायोचिता । अन्यथा दुष्परिहरत्वाद्विरोधस्येत्यस्तु विस्तरः ।

शूलपाणिस्तु—

नाततायिवधे हन्ता किल्विषयं प्राप्नुयात् कश्चित् ।

• विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात् ॥

इति गृह्यप्रतिषेधनम्—आततायिवधस्यादोषताप्रमाणत्वेनोपन्यस्य कितिपमाधः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपराधमाधस्तु दण्डनिषेधार्थ इति च ध्यात्वाय त्ततः "सर्वत आत्मानं गोपायेत्" इति श्रुतिमूलकमिदमतपलायनादिनाप्यात्मरक्षणासम्भवापरमिति तत्तात्पर्यमुपवर्ण्य "गुरु वा" इत्यादिमन्वादिवचनान्यपि तदुपष्टम्भकतया प्रदर्श्य "आततायिन्यदोष" इत्यादिसर्वतन्मवचन "क्षिण्वानम्" इत्यादि मविष्यवचनं च पूर्वोक्तं तद्विरोधित्वेनाशङ्क्य व्यवस्थामेयमुक्तवान् । हन्त्रपेक्षया तपोयिष्या

त्रिप्रादिश्रेवर्णिके प्रत्य इति पूर्वपक्षयित्वा योगादुत्पत्तीवस्त्वेन "माहिष्येण करणीं वृत्त्यकारं प्रजायते" इति स्मृतौ, वैश्याणां क्षत्रियादुत्पत्तौ माहिष्य, शूद्राणां वैश्यादुत्पत्तौ करणी तस्यां माहात्म्यादुपश्रुतं सङ्गरजानिविशेषो स्मृत्या प्रतीयं तस्याभ्यानकालो वर्षत्रयं निर्धायतेऽनेन वापनेन । एव प्रकृतेऽपि न स्मृत्याग्नेन योगार्थस्वीकारं त्वेन इत्याशयः ।

जातिकुलैरुत्कृष्टो ब्राह्मणगुर्वमदिराततायी न वध्यः । समोऽपकृष्टश्च
वध्यः । तथा च कात्यायनः—

आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापं हीनवधे पुनः ॥ इति ।

अत एव गीतायामुक्तम्—

पापमेवाश्रयेदस्मान् हस्वेतानाततायिनः । इति ।

एतान्=मीमादीनस्मत्तोऽत्यन्तोत्कृष्टानाततायिनोऽपि हत्वाऽस्मान्
पापमाश्रयेदेषेत्यर्थः । उत्कृष्टाततायिहमनाश्रितौ फलमप्युक्तं बृहस्पतिना—

आततायिनमुत्कृष्टं (१) वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।

यो न हस्याद्वधप्राप्तं सोऽद्वमेधफलं लभेत् ॥ इति ।

तेनोत्कृष्टाततायिवधनिवृत्तौ तद्वधप्रसक्तप्रत्यवायपरिहारोऽद्वमेध-
फलं च संयोगपृथक्त्वनयात् (२) (अ० ४ । पा० ३ अधि० ३) । यद्यपि “गुरुं
बहुधुतं हन्यात्” इति श्रूयते गुरोश्च शिष्यापेक्षयोत्कृष्टत्वमेवेति तत्र
व्यवस्थेयं दुरवस्था । तथापि गुरोरपि सकाशात् कुलविघातपःप्रभृ-
तिभिर्गुणैः शिष्यस्याप्युत्कर्षः सम्भवतीति सुस्थैव तत्रापि व्यवस्थेयम् ।
गौस्त्वाततायप्याविशेषेणाध्यायो विरोधिवचनाभावात् । एतेषां चातता-
यिताप्रयोजकस्यापारगोचरवर्त्तमानप्रवृत्तिकानामेव हन्तव्यानामप्यात-
तायिनां हनने दोषामाधो न तु निवृत्तव्यापारकाणामपि ।

उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।

निवृत्तानां तथारम्भाद् ग्रहणं न वधः स्मृतः ॥

इति कात्यायनवचनादिति ।

तदपि न क्षोदक्षमम् । तथाहि “न हिंस्यात्” इति निषेधावधा-
रितस्य दोषस्य “शस्त्र द्विजातिभिः” इत्यादिना आततायिविषये ऽप
वादमभिधाय तदर्थवादत्वेन “गुरुं वा” इत्याशुक्त्वा मनुमुन्तुवम्भुर्तमवि-
धादिवचनैर्गोब्राह्मणादिविषये तं प्रतिप्रसूय चरितार्थेषु सर्ववचनेषु
कात्यायनीयम्—“आततायिनि चोत्कृष्टे” इत्यादिवचोऽपि मन्वादिवचनोपात्ता-

(१) तप इति पाठान्तरम् ।

(२) “दध्नेन्द्रिय कामस्य जुहुयात्” इत्यभिहोत्रिप्रकरणे श्रूयते तत्र विहितस्य दध्-
काम्यत्वेन नित्याभिहोत्रे न दधि प्रयोक्तव्य किन्तु द्रव्यान्तरमेवेत्याशङ्क्य समाहितम् “दध्ना
जुहुयात्” इति वाक्यान्तरेण कामसयोगमनुपन्यस्य नित्यहोमसयोगेन दधिविधानात् नि-
त्याभिहोत्रेऽपि दधि द्रव्यम् । एकस्यापि दधिद्रव्यस्य वाक्यद्वयेन काम्यत्वं नित्यत्वं
चाविशदम् । एवमत्रापि ।

चार्यत्वब्राह्मणत्वाद्युत्कृष्टमेवादाय तदेकार्थकमेवोचितं न तु तेषामुत्कृष्टाचार्यादिविषयकतया सङ्कोचकम् । “तप स्वाध्यायजन्मत” इत्यनेनापि ब्राह्मणत्वादिकृतोत्कर्षस्यैवोपलक्षणात् । किञ्चाततायिवधे दोषाभावस्य स्तोत्कर्षमात्रेणापवादस्तवामिमत्, गतिस्थितस्यैतत्पदस्य तदुपपद्यमानत्वमध्यमवर्णावध्यतमुत्तमवर्णाततायिनो घदत् । तथा च सामान्यतो ब्राह्मणत्वादिपुरस्कारेण तदपवादकवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । अस्योपसंहारविषयत्वात् । यत्र हि मित्रविन्दावत् ह्योरर्थवत्त्व तत्र सामान्यस्य विशेष उपसंहारः स्वीक्रियते । अनुरुद्धतद्वधे त्वया दोषाभावस्यैवाभ्युपेतत्वात् । ‘शुच वा’ इत्यादिवहुवचसां प्रतिप्रसवविधित्वेन त्वयाभ्युपेतानां कात्यायनीयैकवचोऽनुरोधेनोत्कृष्टमात्रेणोपलक्षणत्वमानर्थक्यापरपर्याय एव । यद्वा गोत्वब्राह्मणत्वादिनिमित्तप्रतिप्रसवे कृते कात्यायनीयमुत्कर्षनिमित्तदोषातिशयप्रतिपादकं भविष्यतीति समस्तवचनसामञ्जस्यसम्भवे वचनस्यरसभङ्गाङ्गीकरणं भङ्गाङ्गीकरणमेव । उत्कृष्टवधनिवृत्तौ फलातिशयोऽप्यस्तु । सयोगवृथक्त्वात् । (अ० पा० ३ अधि० ३) तत्राप्यद्वयमेवपदमन्यनार्थक्यप्रसङ्गादविधिवक्षितमथवा तत्र ध्रुतग्रहहत्यातरणं तज्जन्यपापक्षयरूपमात्रवधनिवृत्तौ तज्जन्यपापानुत्पत्तितादृशस्येनोपचर्यते । फलपदं तु पक्षेऽस्मिन् न समञ्जसं निविद्धनिवृत्तौ पापानुत्पत्तेः फलत्वाभावादिति प्राच्यमेव ध्यात्वा न लाधीय । तारतम्येन वाद्वयमेवफलमत्रापि भवतीति नान्व्यानर्थक्यमिति समाधेयम् । किञ्च । आततायिब्राह्मणादिवधस्यादोषताप्रतिपादकतया तवामिमतेषु कात्यायनदेवलादिवचनेषु “अपि वेदान्तगं भ्रूणमपि” इत्यादीनामुत्कर्षप्रतिपादकत्वात् कथमुत्कर्षदोषपरं कात्यायनीयम् “आततायिनि चोत्कृष्ट” इति वचस्तद्विरोधसमाधानसहं स्यात् । यच्च देवलवचनं भवतोदाहृतम्—

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् ।

निहत्य भ्रूणं न स्यादहत्वा भ्रूणं भवेत् ॥ इति ।

भ्रूणः = उत्तमब्राह्मणविशेषः । दोषप्रदर्शनं नियमार्थमिति ध्यात्वा तच्च । तदत्यसम्बद्धम् । न ह्यातताय्यहनने दोषं कस्यापि सम्मतः । किन्तु तद्धनने दोषाभावमात्रम् । तस्मादभ्यधात्मरक्षणासम्भवे तदहनने स्वहृत्पैषं भ्रूणहत्यां प्रसज्यत इत्यात्मरक्षणविधिप्राप्तानुवादमात्रमेतदिति व्याख्येयम् । तस्मात् “आततायिनि चोत्कृष्ट” इत्यादिकात्यायनवचनमस्मदुक्तरीत्या भ्रुगन्तुसवर्त्तदिवचःसमानार्थतयोत्कर्षप्रयुक्तदोषातिशयपरतया वा वर्णनीयम् । न तु विरोधे व्ययस्थापकतयेत्यलमतिदूरं गत्वा ।

मम तु प्रतिमाति । सत्यपि “गुरुं वा” इत्यादीनां प्रतिप्रसवविधि-
त्वे न तेषामर्थशास्त्रत्वम् । अदृष्टदोषाभावस्याप्यदृष्टत्वेन दृष्टार्थत्वाभा-
वात् । न चात्मरक्षणमात्रार्थत्वेन । तथा सति प्रायश्चित्तप्रसङ्गात् । न
चेष्टापत्तिः । “न तेन ब्रह्महा भवेत्” । “आततायिन्यदौषोऽन्यत्र
गोब्राह्मणात् । गोब्राह्मणं यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात्” “पाप-
मेधाधेयेदस्मान्” इत्यादिषु पापतदभावयोश्च स्पष्टमवगमात् । तस्मात्
सर्वमतेऽप्यर्थधर्मशास्त्रविरोधोदाहरणमिदमित्यसङ्गतमेवेत्यलं प्रसक्ता
नुप्रसक्तविचारप्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः ।

व्यवहारदर्शनकालमाह कात्यायनः—

सभास्थानेषु पूर्वार्द्धे कार्याणां निर्णयं नृपः ।

कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्षणः ॥

दिवसस्याष्टमं भागं मुक्ता भागत्रयं तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥ इति ।

अत्र सभास्थानेष्वित्यादिसर्वमनुवादः । कार्यायेनेव ध्वनान्तरैर्वि-
हितत्वात् । पूर्वार्द्धमात्रं विधेयम् । तदपि दृष्टव्यम् । तदा युक्तिप्रसादात्
कार्यान्तराभ्यापृतत्वाच्च । तत्र विशेषो “दिवसस्याष्टमं भागम्” इत्या-
दिनोक्तः । अष्टमो भागः प्रथमप्रहरार्द्धम् । भागत्रयं तदुत्तरमावर्त्तन्वत्
प्राक्तनम् । अन्यथा पूर्वार्द्धविधिविरोधात् । प्रथमप्रहरार्द्धस्यागोऽपि
नित्यदोषादिबाधपरिहारौपयिकतया दृष्टार्थ एव ।

अत्र वर्ज्यास्तिथीराह संवत्—

चतुर्वशी त्वमावास्या पौर्णमासी तथा एमी ।

तिथिष्वसु न पश्येत्तु व्यवहारं विचक्षणः ॥ इति ।

एतत्प्रतिषेधस्त्वदृष्टार्थ एव । दृष्टासम्भवात् । भोजनाभितदिगादि-
प्रतिषेधवत् । स्पष्टशास्त्रानुपलम्भे तु वेशव्यवहारानुरोप्येव निर्णयः
कार्य इत्यप्याह—

स एव,

तस्मान्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं नयेत् ॥ इति ।

अत्र पूर्वार्द्धमनुवादः । उत्तरार्द्धं तु न्यायमूलकम् ।

मनुः—

जातिजानपदान्धर्मान् धेनिधर्मास्तथैव च ।

समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् ॥ (८४१)

जातिजानपदान्=जातिप्रयुक्तान् देशप्रयुक्तान् धर्मान् । धेन्य=एककर्म्म-

पञ्जीविनो चणिकृष्णवलादयः । स्वधर्मः राजप्रवर्त्तित धर्मम् । मदनरत्ने
तु स्वधर्मः दुष्टदण्डनरूपमिति व्याख्यातम् । तदनुवादमात्रत्वापत्ते
हेयम् । कुलधर्मलक्षणमभिहितम्—

काव्यधर्मेन,

गोप्रस्थितिस्तु या तेषां क्रमादायाति धर्मतः ।

कुलधर्म तु त प्राहुः पालयेत्तं तथैव तु ॥ इति ।

गृहस्पति —

देशजातिकुलानां च ये धर्माः प्राक् प्रवर्त्तिताः ।

तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रशुभ्यतेऽभ्यधा ॥

जनापरक्तिर्भवति बल कोशश्च नश्यति ।

उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ॥

मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ।

मत्स्यादाश्च नराः सर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥

उत्तरे मघपा नार्यः स्पृष्टया नृणां रजस्थलाः ।

(१) खशजाता प्रपृह्यन्ति भ्रातृभार्यामभर्तुकाम् ॥

अनेन कर्मणा नेते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ॥ इति ।

तत्र इत्यनेन स्मृतिविरोध उक्तः । पूर्वं इति कथ्यतरी पाठः । तत्र
पूर्वदेश इत्यर्थः । दमो=दण्डः । यत्तु स्मृत्यन्तरेष्वेतत्कर्मकरणे प्राय-
श्चित्तदण्डस्मरणं तदेतद्वचनानुपात्तदेशविषयमिति मदनरत्नाकर । अथ
तु प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टदोषकथनाद्राज्ञा तत्र दण्डो न कार्यः एव । प्राय-
श्चित्ताभावस्तु व्यवहारविषयः । परलोकशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं भवेदित्ये-
वेति न स्मृत्यन्तरविरोधः । तत्तद्देशव्यापकश्रुतिस्मृतिविरुद्धाचरणे व्य-
वहारप्रतिबन्धिका शक्तिस्तज्ज-यपापस्य नास्ति नरकजनिकास्तथैव ।
उपक्रमपर्यालोचनादेतावदर्थकतयैव चैतद्वचनोपपत्तौ सर्वथा दोषा-
भावकल्पनस्यानुचितत्वात् । अत एव आपस्तम्बेनोक्तम्—

देशजातिकुलधर्माध्याम्नायैरधिरुद्धा प्रमाणम् इति ।

येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

॥ एव तैर्न दुष्येयुराचारा नेतरे पुनः ॥ इति ।

॥ दुष्येयु अव्यवहार्या राजदण्ड्याश्च न भवेयुरित्यर्थः । अन्यथेत-
योरेव वचनयोः परस्परविरोधो दुष्परिहर स्यादिति धूम ।

यानि तु वचनानि—

व्यसः,

वणिक्शिल्पप्रभृतिषु कृपिरङ्गोपजाविषु ।

मशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तदीयैरेव कारयेत् ॥

बृहस्पति —

कीनाशाः कारकाः शिल्पकुशीदिद्येनित्सकाः ।

लिङ्गिनस्तस्कराः कुर्युः स्वेन धर्मेण निर्णयम् ॥

* कीनाशा = कार्यकाः । कारका = वर्धक्यादयः । शिल्पिनश्चित्रकारादयः । कुशी
दिनो = धार्मुपिकाः । लिङ्गिन = पाशुपतप्रभृतयः ।

मनु —

आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः ।*

न विप्रयान्नुपो धर्मं चिकीर्षुर्हितमात्मनः ॥

यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

साम्भवेन प्रशमत्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ (८।३९०।३९१)

आश्रमेषु कार्ये = आश्रमसम्यग्भिनि कार्ये । विप्रयात् = विशिष्य भूयात् ।
विरुद्धवचनस्य सामान्यत एव प्रतिपिद्यतात् । प्रशमत्य = कोपमपनीय ।
बृहस्पति. —

तपस्विनां तु कार्याणि त्रिविधैरेव कारयेत् ।

मायायोगविदां चैव न स्वय कोपकारणात् ॥

कोपकारणात् = तेषां कोपप्रसङ्गात् ।

कार्यायन —

सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनोपदेशं प्रकल्पयेत् ।

उत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वाचार्यतपस्विनाम् ॥

सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनेति तृतीयान्तं पदम् । तथा च ब्रह्मज्ञानो
उत्कृष्टजातिशीलानां गुर्वाचार्यतपस्विनामुपदेशं प्रकल्पयेत् = कारयेत् । ॥ स्वयं
मुपदेशं तेषां कुर्यादित्यर्थः । तानि न सर्वथा राज्ञो व्यवहारप्रदर्शनप्र
तिषेधपराणि । किन्तु तत्तत्कार्ये वैणिगादीनामभियुक्तस्वात्तान्विहाय न
व्यवहारनिर्णयः करणीय इत्येवम्पराणि । यथाहुः —

अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबन्धनियोजनाः ।

तत्रत्यगुणदोषाणां त एव हि विचारकाः ॥ इति ।

“तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात् स्यात्” (अ० १पा० ३ सू० २७) इति जैमिनिरपि
साधुशब्दाधिकरणे सूत्रयामास । अत एव — “चिकीर्षुर्हितमात्मनः”
“साम्भवेन प्रशमत्य” “कोपकारणात्” इत्यादि हेतुप्रदर्शनम् । यथा तत्त्वा
वधारणं स्वानिष्टनिवारणं च भवति तथा कौशलेन निर्वाहनीयमित्यप्र
तात्पर्यम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथ प्राड्विवाकलक्षणम् ।

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथेव च ।

प्रियं पूर्वं प्राग्ब्रूयति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

इति बृहस्पतिः ।

श्यामोऽपि—

विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्बन्धस्तत्प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

गौतमेन तु °बृहस्पतिवचोमार्थः प्राड्विवाकशब्दस्य दर्शितः ।
विवादे वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतोति प्राट् ताभ्यामुक्तं सम्बन्धैः सह विवि-
क्य वक्तीति विवाक इति बृहस्पतिना, व्यक्तेन विचारयतीत्यभिधानाद्विविक्त-
इति विवाकशब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता । विवक्तीति विवाक इति गौतमेन ।
नारदहारीतौ—

यथा शल्यं मेषकायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तितः ।

प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्यवहारतः ॥ इति । (ना.स्मृ.अ.३श्लो१६)

शल्यं च धर्मस्याधर्ममिश्रणम् ।

यथा च मनु —

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण समां यत्रोपतिष्ठते ।

शल्यं चास्य निष्ठन्तन्मि विद्धास्तत्र सभासद् ॥ इति । (८।१२)

अयं च राजा स्वयं व्यवहारदर्शने क्रियमाणेऽस्य सहायः "सप्राड्वि-
विवाक" इति स्मरणात् । यदा तु राजा कार्यान्तरव्यवहारात् स्वास्थ्या-
भावेन वा स्वयं व्यवहारदर्शनासमर्थस्तदा तत्प्रतिनिधिः ।

यदा स्वयं न कुर्यात् नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ग्राह्यं कार्यदर्शने ॥

सौऽस्य कार्याणि सम्पश्येत्सम्बन्धैरेव त्रिभिर्वृतः ।

समामेव प्रविश्यान्धामासीन स्थित एव सः ॥

(अ०८।श्लो०९।१०)

इति मनुवचनात् । सम्बन्धग्रहणादमात्यादिनिवृत्तिः । त्रिग्रहणात्सह-
प्यान्तरनिवृत्तिः सभ्यानामिति स्मृतिचन्द्रिकावारः । तत्त्वदृष्टार्थत्वप्रसङ्गाद्-
युक्तमित्युपलक्षणत्वमेव न्याय्यम् ।

अपश्यता ह्ययं यथा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सम्बन्धैः सह निषेकान्धो ग्राह्यः सर्वधर्मवित् ॥ (अ०२श्लो०३)

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ।

यदा न कुप्यान्नृपतिं स्वयं कार्यधिनिर्णयम् ।
तदा तत्र नियुज्यते ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् ॥
दान्तं कुलीनं मध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् ।
परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुत्तुक्तं क्रोधयजितम् ॥

इति कार्यायनस्मरणाच्च । शास्त्रपारगं=बहुशास्त्राभियोगशालिनम् ।

यथा च कार्यायन एव—

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद्ब्रह्मागमः कार्यो विवादेष्टतमो नृपैः ॥ इति ।

एवविधब्राह्मणालामे क्षत्रियं वैश्यं वा प्रतिनिधित्वं न दृश्यम् ।

तथा च एव—

यद्य विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

मनु—

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणद्रव्यः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्ननु शूद्रः कथञ्चन ॥
यस्य राजस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ (८।२०।२१)

व्यास—

द्विजाविहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रक्षुब्धते राष्ट्रं यल कोशश्च नश्यति ॥

इदं वचनं स्मृतिवन्दिकार्याममात्यादिस्थानेऽपि शूद्रं वर्जयेत् किमुत
धर्मनिर्णय इत्येवम्परमुक्तम् । दोषातिशयकीर्तनात् । कल्पवर्षादिषु प्रक-
रणाद्यवहारदर्शन एव शूद्रवर्जकत्वेन लिखितम् । अयं च प्रतिषेधोऽह-
र्द्यं एव । राष्ट्रक्षोमादेरहृद्वारकफलस्यैव सङ्कीर्तनात् । वणेश्वरेण तु
शूद्रस्य धर्मज्ञानेऽपि वेदाविरोधप्रतिसम्भानविरहाच्चतुष्टयसिन्धौनस्य
च सम्यग्निर्णयोपायत्वात् त्याग इति युक्तिरप्युक्ता । सा धनिगा-
दिष्वप्यतिप्रसक्तैत्य-वाच्यमात्रम् । एते च सर्वे व्यवहारासम्भवा वि-
धिप्रतिषेधा अभिप्रेतक्षत्रियाधिकारिकास्तत्स्थानापन्नान्याधिकारि-
काश्च । प्राद्विवाकादयस्त्वर्थार्थितया कृत्विकु स्थानीयाः । “स प्राद्वि-
वाक” इत्यादिना तेषां गुणमावावगमाभियोगोक्तेश्च ।

राजाभिषेकसयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।

धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहारानुल्लङ्घनः ॥

इति प्रजापतिवचनात् । अथ राजशब्दोऽवेष्टव्यधिकरणन्यायेन (अ०२ ।

पा०३ अधि०२) क्षत्रियजातियचनः । रामियेकसयुक्त इति वचनात् । स्मृत्यन्तरेऽप्यभिप्रेतक्षत्रिय प्रक्रम्य तदभिधानाद्यानाभिप्रेतक्षत्रियस्य नाधिकारः । अतश्च तत्प्रयुक्तशुभाशुभफलयोस्तद्गामितैव । प्राद्विधाकादीनां तु प्राक् प्रदर्शितेभ्यः "अन्यायेनापि त यान्तम्" इत्यादियाफयेभ्यो राज्ञोऽनिवारणे पर दृष्टादृष्टदोषमागिता । अनियुक्तानां तु न तत्रापिन्यादि मिताक्षरादौ व्यक्तम् । ग्राह्यणो घेत्यनुकल्पत्वामि प्रायको घाशब्दो न तुल्यकक्षाधिकारपरः । अनुत्पन्न = अनुद्धत । समापतिश्च नृपतिरेव । "दुर्गमध्ये गृहं कुर्यात्" इत्यादिना बृहस्पत्यादिभिः समानिर्माणतद्रक्षणादेस्तत्र सम्पोषवेशनादेश्च त प्रत्येव विधानात् ।

अदण्डयान् दण्डयन् राजा दण्डपांक्षेवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदामोति नरक चैव गच्छति ॥ (मनु०८।१२८)
अपि भ्राता सुतोऽप्यो वा द्यसुरो मानुलोऽपि वा ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति घर्माद्विचलित स्वकात् ॥

(या०१।३५८)

इत्यादिभिर्नित्यकामाधिकारयोस्तस्यैव ग्रहणात् । प्रजापालनाधिकाराच्च ।

अथ सभाः ।

तत्र योगीश्वर —

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मशाः सत्यघादिनः ।

राज्ञा समासद कार्या रिपौ मित्रे च ये समा ॥ इति ॥ (१२)

श्रुतेर्नमीमासाव्याकरणादिभ्रमणेन अभ्ययनेन च वेदाध्ययनेन सम्पन्ना । धर्मशाः सत्यघादिनः = सत्यघदमशीला । रिपौ मित्रे च ये समा = द्वेषता गशुभ्या । एवम्विधाः धर्मशास्त्रज्ञा समासदः = समायां सवमि यथा सीदन्ति उपदिशन्ति तथा दानमानसत्कारै राज्ञा कर्त्तव्या । सभ्यावेत यरीतव्या इत्यर्थः । अतस्तेषामुपादेयत्वात् "स्वाध्यायोऽप्येतस्य" "यूप छिनासि" "पुरोहितस्त प्रकुर्वीत" इत्यादिघटसत्यपि कर्मस्येऽनुद्देश्यत्वात् तद्रतैकयवद्बहुत्व विवक्षितम् । तच्च यद्यपि कपिञ्जल नयेन [म०११ पा०१ अधि०८] त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि स्मृत्यन्तरोक्तयद्व्यधिकल्पपरम् ।

तथापि गृहस्पतिः—

लोकपेदाङ्गधर्मज्ञा सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।

यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी समा ॥ इति ।

मनुना तु प्रय एवोक्ताः—

यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदाविदस्त्रयः । इति । (८।११)

अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सप्तभ्योऽधिकाश्च न कार्य्या इत्यत्र तात्पर्यम् । सहपादैरप्ये तु 'भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् स्वधर्मत्वम्' इति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमादरणीयं गुणसाम्ये । तद्वैषम्ये तु 'शतमप्यन्धानां पन्थानं न पश्यति' इति न्यायेन गुणवृत्त-
रवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् ।

यत्तु—

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्यग्रेविद्यमेव वा ।

सा प्रते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥ (१।२)

इति योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यत्यमपि बहुत्यमपि चानादृतम् । तत्तु पूर्वोक्तानां घमकारकज्ञापकहेतूनां सम्वेदनिर्णयविषयं, प्रक्रमात् । व्यवहारविषये तु व्ययराणां विषमसङ्ख्यानामेव सम्यक्त्वं विशेषविधाना-
दित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव । मनुवृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात् ।

स तु सम्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राप्तिर्मौलैर्द्विजोत्तमैः ॥

धर्मशास्त्रार्थकुशलैरथंशास्त्रविशारदैः ॥

इति द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायनेनोपादानात् ।

नारदः—

राजा तु धार्मिकान् सभ्याभियुज्य्यात्सुपरीक्षितान् ।

व्यवहारपुरां षोडुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव ॥ ।

धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । ।

समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः समासदः ॥ इति ।

(अ० १ श्लो० ४४।४५)

पुङ्गवा इवेति स्थितिवन्निष्कायां पाठः । मदनल्ले तु सङ्गवा इति पठित्वा
सद्गवा उत्तमवृषमा इति व्याख्यातम् । कल्पतरुवि सद्गवा इत्येष
पाठः । "सब्राह्मणपुरोहितः" "ससम्य" इति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचने
ब्राह्मणानां सभ्यानां च भेददर्शनाभियुक्तानियुक्तविशेषेण गोपलीधर्म-
'येन सभ्यानां' ब्राह्मणानां च राजसहायत्वं व्यवहारदर्शनेऽवगन्तव्यम् ।

साहचर्यस्यापि—

व्यवहारान्नुपः पश्येद्विद्वद्भिर्गोहणैः सह ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः—

इत्यादि धदतो मेव एवामिप्रेतः । न च श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्या-
दि पूर्वोक्तत्रयविहितब्राह्मणानुवादेन, विशेषणविधानमात्रमिति युक्तम् ।

तृतीयाप्रथमान्तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासम्भवात् । तात्पर्यग-
त्या विशेषणविधिर्न शब्दरीत्येति चेत्, न । विद्वद्भिरित्यनेन श्रुतेरप्यदे-
पुनरुक्तत्वप्रसङ्गात् कात्यायनसवादलाभाच्च । भेदकं तु नियुक्तानां राज्ञोऽ-
व्यथाकर्त्तुं निवारणमावश्यकम् । “अन्यायेनापि तं यान्तम्” इति पृ-
थ्वोदाहृतकार्यायनवचनेनानिवारणे दोषप्रतिपादनात् । अनियुक्तानां त्व-
वचनान्यथावचनयोरेव दोषो न तु राजानिवारणे ।

अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति ।

दैर्घ्यं वाचं स घदति यः शास्त्रमुपजीयति ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ।

(सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

अधुषन्विमुषन् वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ (८।१३)

इति मनुक्तेश्च । नियुक्तेषु ‘सभा वा न प्रवेष्टव्या’ इत्यसङ्गतेः । नियोग-
स्वीकारे सभाप्रवेशस्यावश्यकत्वादनियुक्तविषयमेवैतन्मनुवचनम् । यत्तु
नारदेनोक्तम्—

नानियुक्तेन वक्तव्यं व्यवहारेषु किञ्चन ।

नियुक्तेन तु वक्तव्यमपक्षपतितं वचः ॥ इति । (अ०२४श्लो०१)

तद्यनङ्गीकृतसभाप्रवेशो यद्वच्छया कार्यान्तरवशाद्वा य आगतस्तादृशा-
नियुक्तविषयं बोध्यम् । अन्यथा मन्वादिवचनाविरोधात् । शान्तिकपौष्टि-
काद्यर्थमिव व्यवहारदर्शनार्थं पुरोहितोऽपि राज्याधिकर्त्तव्य इत्याह व्यासः—

राजा पुरोहितं कुर्यादुद्वोर्णं ग्राह्यं हितम् ।

श्रुताभ्ययनसम्पन्नमलुब्धं सत्यव्रादिनम् ॥ इति ।

उद्वोर्णम्=उद्युक्तम् । हितमित्यनेन सभ्यापेक्षयाप्यस्योच्छृङ्खलप्रवृत्तिकरा-
जानिवारणेऽधिको दोषस्तेन प्रसङ्गापि तन्निवारणमनेनावश्यं कार्यं
मिति सूचितम् । अत एव वशिष्ठेन राज्यापेक्षयापि दण्डव्यस्ये तस्य
प्रार्थान्वितमविक्रममिहितम्—

दण्ड्यात्सर्गे राजैकराश्रमुपवसेत् त्रिराश्रं पुरोहितः कृच्छ्रमदण्ड्य-
दण्डने पुरोहितस्त्रिराश्रं राजा । इति ।

पुरोहितमिति चैकत्वं विवक्षितम् । ‘यूपं छिनत्ति’ ‘भार्यामुब्रूहेव’
इत्यादिवहुपादेयगतत्वात् ।

अथ सम्पानां यलावलम् ।

याज्ञवल्क्यः—

नृपेणाधिकृताः पूगाः श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्व्यं पूर्व्यं गुरु श्रेयं व्यवहारविद्यां नृणाम् ॥ इति । (२।३०)

नृपेण=राज्ञा । अधिकृताः=व्यवहारदर्शने नियुक्ताः । पूगा=समूहाः भिन्न-
जातीनां भिन्नवृत्तीनामेकस्थानवासिनां ग्रामनगरादिस्थानाम् । श्रेणयो=
नानाजातीनामेकजातीयकर्मापजीविनां सङ्गताः । हेडावुकनाम्बुलि-
ककुचिन्दचमंकारादीनाम् । कुलानि=शातिसम्बन्धिवन्धूनां संमुदायाः ।
एतेषां यत् पूर्वं पूर्वं पाठक्रमेण प्रथमाद्यगतं तत्तत् शुभं मलयत् ज्ञेयम् ।
नृणाम्=व्यवहारिणाम् । व्यवहारविधौ=व्यवहारनिर्णये कार्यम् । उत्तरोत्तरनि-
र्णीतो व्यवहारः कुदृष्टयुज्यार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्यापरितोषे नृपाधिकृत-
पर्यन्तं परावर्त्तते । न तु पूर्वकृत उत्तरोत्तरानकटे इत्यर्थः । तत्रादेन पुन-
नृपाधिकृतनिर्णीतो नृपसन्धिषे परावर्त्तत इत्युक्तम् ।

कुलानि धेणवधैव गणव्याधिकृता नृपः ।

प्रतिष्ठा व्यवहाराणां पूर्वेषामुत्तरोत्तरम् ॥ इति । (अ० १ श्लो० ७)

अत्र नृपग्रहणं प्राद्विधाकोपलक्षणम् । नृपाधिकृतापेक्षया तस्याधि-
कृतात् । तथाच नृपाधिकृतकृतः प्राद्विधाकसन्धिषे, तत्कृतश्च नृपस-
न्धिषे परावर्त्तत इत्यर्थः । तत्र नृपगमने सोत्तरसम्बन्धेन गङ्गा पूर्वं सहा-
सपणव्यवहारे निर्णयमाने यदि कुदृष्टयावी पराजितस्तदा द्विगुणमसौ
वृण्व्यः । यदि जयति तदा पूर्वस्या दण्ड्या यथाशास्त्रम् । तच्च वक्ष्यते ।

ननु पूगादीनां व्यवहारद्रष्टृत्वमेवासम्भवि । कुतस्तर्कं बलायलम् ।
तथा हि राजनियोगेन वा व्यवहारद्रष्टृत्वं तेषां स्वातन्त्र्येण वा । ना-
यः । सहायत्वेन प्रतिनिधित्वेन च प्राद्विधाकस्य, पुरोहितामात्यसभ्या-
नां च सहायत्वेनैव नियोगविधानात् । न द्वितीयः । प्रजापालनाधि-
कृतानामेव व्यवहारदर्शनाधिकारबोधनादभ्येतां स्वातन्त्र्यासम्भवात् ।

अथ पूर्वोपम्यस्तेः "वणिक्शिदिपप्रभृतिषु" इत्यादिभिर्भावपूरण-
स्यादिवचनेः पूर्वोपपादितरीत्या सहायत्वेन नियोगावगमात् यणिगा-
दिव्यवहारद्रष्टृत्वं पूगादीनां राजनियोगेनैवेति मतम्, तत्र । तथा सति
राजप्राद्विधाकभिन्नानां तस्मैरपेक्षेण द्रष्टृत्वामावाप्तमर्थव्यवहारद्रष्टृत्वे
'प्राधान्येन व्यपवेशा भवन्ति' इति म्यायेन तयोरेवेति कुलादिदृष्टे
व्यवहारः परावर्त्तत इत्यनुपपन्नम् । द्रष्टृत्वामावात् । "शत्रुं यत्नेन वर्ज-
येत्" इति निषेधात् पूगादीनां च प्रायः शूद्रतदचमप्रतिलोमरूप
त्वेन (१) प्रतिनिधितयापि केवलानां तद्द्रष्टृत्वामावादिति ।

अत्रोच्यते । मास्तु तेषां व्यवहारदर्शने केवलम् । तथापि यणिगादि-
व्यवहारे तेषामभियोगाद्वाजादीनामपि तत्र तावत्तयेन निर्णयकायात्

तत्कृतप्राधान्यमादाय तत्कृतव्यपदेशसम्मवात् कुहप्लुज्या परामृत्य
पुनर्व्यवहारप्रवर्तनाय बलाबलं तेषामनेन वचनेनोच्यते । अन्यथास्य
वचनस्य निर्विषयतापद्येत । वस्तुतस्तु । “शूद्र यत्नेन वर्जयेत्” इत्य-
नेन प्रतिषिद्धप्रतिनिधिभावानामपि पूगादीनां पूगादिव्यवहारे प्रतिप्र-
क्षयः प्रतिनिधिभावस्य व्याप्तादिवचनैरभियोगाविशेषात् क्रियत इति
प्राद्विषाकवत् कैवल्यमपि वस्तु शक्यत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।
बृहस्पतिस्त्वमुमेवार्थं स्फुटयति । १००

तथा चाह—

राज्ञो ये विदिताः सम्यक् कुलध्रेणिगणादयः ।
साहस्रन्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम् ॥
कुलध्रेणिगणाध्यक्षाः प्रोक्तनिर्णयकारिणः ।
येषामग्रे निश्चितस्य प्रतिष्ठा दूतरोचरा ॥
विचार्य ध्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यत्र विचारितम् ।
गणैश्च ध्रेण्यविषयातं गणाज्ञात नियुक्तकैः ॥
कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः ।
सर्वेषामधिको राजा धर्मे यत्नेन निश्चितम् ॥
उत्तमाधममभ्यानां विषादानां विचारणात् ।
उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः ॥ इति ।

कुलादिपक्षार्था व्याख्याताः । गणशब्दः पूगपर्यायः । आविषदेन
सभ्यादिग्रहणम् । नियुक्तकः=सभ्याः । साहस्राहं व्यवहारपदम् । यु-
क्तिश्चात्रेयम्-कुलादीनां शाखादिरूपाणां दाक्षिण्यादिनाम्यथा दर्शन-
मपि सम्भाव्यत इति कुहप्लुज्यायकवचनेन राजादीनामसम्भवः ।
ध्रेणीनामुदासीनतया ततो बलवत्ता । पूगानां स्थेकस्थानवासमाग्रस-
भ्यन्धेऽपि मिश्रजातितया मिश्रवृत्तितया च ततोऽपि मिथोऽनपेक्षत्या-
दौदास्याद्बलवत्तम् । नृपाधिकृतानां तु ततोऽपि निःसम्यन्धतया राज्ञा
परीक्षाधिकृतानां राजमयादपि पक्षपातदाक्षिण्याद्यसम्भव इति पूगे-
भ्यो बलवत्तरत्यम्, प्राद्विषाकस्य पुरोहितामात्यानां च सुनरां प्रागुक्त-
हेतुद्वयादाधिक्यम् । नृपस्य साक्षादेव प्रजापालनाधिकाराद्विपक्षया-
धर्मीभूतदोषाधिक्यात् “अन्यायं कुरुते यदि पतिः कस्तं निरो-
द्धुं क्षमः” इति न्यायेन प्रजाप्रक्षोभादिदृष्टस्पष्टदोषमयादयद्वयमपक्षपा-
तितः सम्भवतीति सर्वतो बलवत्तरत्यम् । बुद्धितारतम्यमपि बृहस्पति-
वचने स्पष्टमिति ।

अथ केपाञ्चित् सम्भभिन्नानामपि सभावस्थानं निरूप्यते ।

प्रायान —

कुलशीलवयोवृद्धवित्तवद्भिरमत्सरैः ।

वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥

अधिष्ठितं सद इति प्रक्रमात् । कुलभूतैः वृद्धैरित्यर्थः । तेषामुपयो-
गश्चोक्तस्तेनैव ।

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्याः कार्यदर्शिनः । इति ।

गणकलेखकसाध्यपालाख्यराजपुरुषाणामपि सभावस्थानमाह
कार्यकथनमुखेन ब्रूहस्यति —

नृपोऽधिकृतसम्भाञ्च स्मृतिर्गणकलेखको ।

हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥

एतद्दशाङ्गं करणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।

न्यायान् पश्येत्कृतमतिः सा सभाऽध्वरसम्मिता ॥

वक्ताऽप्यक्षो नृपः शास्ता सम्भाः कार्यपरीक्षकाः ॥

स्मृतिर्विनिर्णय दूते जयदानं दमं तथा ।

शपथार्थे हिरण्याग्री भम्बु सृपितधुग्धयोः ॥

गणको वणवेदर्थं लिखेन्न्यायं च लेखकः ।

प्रत्यर्थिसम्भानवनं साक्षिणां च स्वपूरुषः ॥

कुर्यादलङ्घनं रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा ।

एषां मूर्धा नृपोऽङ्गानां मुखं चाधिकृतः स्मृतः ॥

पाद्म सम्भाः स्मृतिर्हस्ती जह्ने गणकलेखकौ ।

हेमाग्न्यम्बु दृशौ हृष पादौ स्वपुरुषस्तथा ॥ इति ।

अत्राधिकृताध्यक्षशब्दाभ्यां प्राद्विवाको गृह्यते । एतत् करणं=स-
भारूपं शरीरं दशाङ्गमित्यर्थः । यस्यां=सभायां शरीरतुल्यायां पार्थिव-
क्षेत्रज्ञ इव अध्यास्य=अधिष्ठानं कृत्वा अनेन क्षेत्रज्ञं शरीरमिव साक्षां स-
भां राजाधिष्ठायान्तर्गम्यमिव सर्वचरितानि पश्यंस्तदनु रूपस्य फल-
स्य भोक्ता दाता च भवतीति सूचितम् ।

स्वपुरुषलक्षणं ब्रूहस्यतिरेवाह—

आकारणे रक्षणे च साद्व्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।

सम्भाधीनं सत्यवादी कर्त्तव्यस्तु स्वपूरुषः ॥

अयं च साध्यपालनामा शूद्र एव ।

तथा ॥ व्यासः—

साध्यपालस्तु कर्त्तव्यो राजा साध्यस्य साधकः ।

क्रमायातो दृढः शूद्र-सम्भानां च मते स्थितः ॥ इति ।

गणकलेखकौ चेद्गुणयुतौ कर्त्तव्यमिति याह—

पृथक्पृथक्,

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुचौ ।

॥ नानालिपिज्ञौ कर्त्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

व्यासोऽपि—

त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञ स्फुटप्रत्ययकारकम् ।

श्रुताध्ययनसम्पन्नं गणक कारयेन्नृप ॥

स्फुटलेख नियुज्यते शब्दलाक्षणिकं शुचिम् ।

स्फुटक्षर जितक्रोधमलुब्ध सत्यवादिनम् ॥

त्रिस्कन्ध=होरागणितसंहिताख्यत्रिभेदयुक्तं यत् ज्योतिषशास्त्रं त-
द्वेदिनम् । श्रुताध्ययनसम्पन्नमित्युक्तेर्गणको द्विजातिस्तत्साहचर्याल्लि-
खकोऽपि । नृप शास्तेति यदुक्तं तदर्थदण्डवधदण्डयो राजकर्तृकत्वानिय-
मार्थम् । वाग्दण्डधिग्दण्डो तु प्राड्विवाकेनापि काट्यौ । दण्डप्रात-
धने घट्यवधे च राज्ञ पक्षाधिकारात् । वाग्दण्डधिग्दण्डयोस्तु दम-
नमात्रार्थत्वादनियमः । तथा च—

वादिनिर्णयद्वारा ब्राह्मणश्च बहुधृत ।

इत्यभिधायोक्तं तेनैव,

धिग्दण्डस्तथ वाग्दण्डो विप्रायस्तौ तु तौ स्मृतौ ।

अर्थदण्डवधायुक्तौ राजायत्तायुभावपि ॥ इति ।

प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसमास्यैस्तु सम्येर्निर्णयमात्रं हृत्त्वोपरमितव्यम् ।
पूर्ववचनात् कचिदपि दण्डे तेषामनधिकारात् । सर्वरजक समास्तारो
ऽपि व्यसनेनोक्त —

अधिप्रत्यर्थिनौ सभ्याल्लेखकप्रेक्षकाश्च यः ।

धर्मवाक्यै रञ्जयति स समास्तारतामियात् ॥

“अयं च चातुर्वर्ण्यं यः कश्चित् । विशेषानामिधानात् । स्मृतिचन्द्रिकाकार-
मते तु “शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्” इति यत्नग्रहणाद्देवातिशयकीर्तनाच्च
त्रैवर्णिक एव ।

अथादेयानादेयारूपव्यवहारविवेकः ।

माहवल्क्य —

मत्तोन्मत्तार्त्तव्यसनिवालमीतादियोजितः ।

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ (२।३२)

मतो=मदनीयद्रव्येण । उन्मादेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवे-
भोपसृष्ट-उन्मत्त । अतः=व्याधिविकलः । व्यसनमिष्टवियोगानिष्टसम्ब-

अधजानितं दुःखं तद्वान् ध्वसनी । षष्ठोऽप्राप्तव्यवहारः । भूतो=भयाकुलः ।
आदिप्रहणं चित्तविक्षेपकारणानामन्येषामप्युपसङ्गहार्यम् । एतैः यो-
जितः=कृतो निर्णीत इति यावत् । एतैः सह योजित इति वा । एते यत्रा-
धिप्रत्ययिभावमापन्ना इत्यर्थः । तथा असम्बद्धत्वेऽपि=अधिप्रत्ययिस-
म्यन्धराहितैस्तदीयचेष्टितानभिज्ञैः कृतो निर्णीतस्तेः सह कृतो वा । ध्व-
हारो न सिध्यति=कृतोऽपि निवर्तते । प्रवृत्तश्च तादृशैः सह निर्णयत्वेन
नोपादेय इत्यर्थः । न चासम्यक्त्वमुदासीनत्वं सभ्यानां गुण एव । अनु-
दासीनेषुपाधिसम्भवात् । अत एव "रिपौ मित्रे च ये समा" इत्युक्त-
मिति यावयम् । असम्यक्पदस्य देशादिसम्यन्धराहित्यपराधात् । व्य-
वहारनिर्णयस्य च देशाचाराद्यनुरोधात्वात् । तथा च तदनभिज्ञानि-
र्णीतस्तदनभिज्ञार्थिप्रत्ययिको वेत्यर्थः पर्यवस्यति । द्वितीयव्याख्यानं तु
सम्यन्धाभावनिश्चये संशयाभावेन तादृशव्यवहारस्यानुपादेयत्वो-
चित्यात् ।

पुरराष्ट्रविद्वज्ज यश्च राज्ञा यियोजितः ।

अनादेयो भवेद्वादो धर्मयिज्ञरुदाहृतः ॥

इत्यस्याप्ययमर्थः । पुरराष्ट्रविद्वज्ज=यत्र नगरे राष्ट्रं च या व्यवस्था
पुरातनी तद्विरोधापादको व्यवहारो नादेयः । पौरजानपदक्षोभापाद-
कत्वात् । केनचिन्निमित्तेन प्राचीनोऽपि यो राज्ञा स्वराष्ट्रे प्रतिविद्धः सौ-
ऽपि राजाज्ञाभङ्गप्रसङ्गाप्राप्तीकर्तव्य इति ।

यत्तु स्मरन्ति—

गुरोः शिष्ये पितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वाभिभृत्ययोः ।

विरोधे तु मिथस्तेषां व्यवहारो न सिध्यति ॥ इति ।

तत्तु गुरुशिष्यादीनामन्योन्यमात्यन्तिकव्यवहारानुपादानपरं न भ-
वति । तेषामपि घनिकाघमर्णत्वादिना व्यवहारनिवृत्तेरप्रत्यूहत्वात् ।
नच गुरुशिष्यत्वपितृपुत्रत्वादिप्रयुक्तव्यवहारानादेयतापरमिदमिति वा-
च्यम् । तादृशस्याप्यनादेयत्वे निर्णयाभावप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।
नचाप्रसक्त्यानुवादमात्रमनादेयत्वामिधानमिति युक्तम् । प्रसक्तेः स-
त्त्वात् । तथा हि—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता सहोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽभ्यधा तु प्रहरन् प्रातः स्याच्चौरकिद्विषम् ॥

शिष्याशिष्टिरवधेनाशक्तौ वेणुविदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन म्रन्
राशा शास्यः ।

इत्यादिभिर्मनुगैस्तमादिवचनैः शिष्यस्य शासनप्रकारविशेषनियमा-
त्तदतिक्रमेण गुरुर्यदि महता दण्डेनोत्तमाङ्गे शिष्यं कोपावेशधशात्ता-
डयति तदा स्मृत्याचारव्यपेतमार्गेण गुरुणा धर्षितः शिष्यो वैयात्याद्
धर्माधिकरण प्रविशति चेत्तद्वृण्डपारुष्यरूपं व्यवहारपदं न भवतीति
वक्तुमनर्हम् । तथा दायभागप्रकरणे वक्ष्यमाणात् “भूर्या पितामहो-
पात्ता” इत्यादिदृचनात् पितामहोपार्जितभूम्यादौ पितापुत्रयोः स्वा-
म्यसाम्ये यदि पितामहो विषमविभागादि चिकीर्षति तदा पितापुत्रगो-
दायभागाख्यविषादपदमादाय व्यवहारः प्रसज्यमानो नापहोतुं शक्यः ।

तथा—

दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके । (याज्ञ०२।१५७)

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

इति वचनात् दुर्मिक्षादिनिमित्तं विनैव यदि स्त्रीधनं भर्ता गृही-
त्वा व्ययीकरोति तथा च याच्यमानो विद्यमानधनोऽपि शाठ्यान्न
प्रत्यर्पयति तदण्णादानपदमादाय जायापरयोरपि व्यवहारप्रवृत्तिः केन
निरोद्धुं शक्या । एव स्त्रीपुंयन्माख्यविषादपदोपादानेन तु तयोरेव व्य-
वहार आवश्यकः । तस्यानन्यविषयत्वात् । अष्टादशव्यवहारपदान्तर्गणना
मन्वादिस्मृतिषु मत्तप्रलपितमेव स्यात् । स्वामिभृत्ययोस्तु व्यवहारो वेत
नादाननिरूपणे वक्ष्यते । गर्भदासादीनधिकृत्य च—

अश्वैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसशयात् ।

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च ॥ (व्य०५०५।३०)

इति नारदोक्तेस्तादृशानां तेषां दास्यादमोचने पुत्रभागादाने च स्वा-
मिना सह विवादो दुर्वारः । तस्मादिदं वचनं गुर्वादिभिः सह शिष्यादीनां
व्यवहारकरणे लोकद्वये न श्रेय इह निन्दावहत्वादमुत्र नरकजनकत्वा-
दित्येतत्परमेव । राजादिभिस्तु नायमुचितो व्यवहारो लोकद्वयहानि-
करत्वादिति निवार्यमाणा अपि शिष्यादयो न परितुष्यन्ति चेत्तदा
तेषां यथाशास्त्रं निर्णयकरणमदोष एव । गुर्वादिभिः सह व्यवहारः शि-
ष्यादीनामनादेयो राज्ञेत्यभिधानात् पुत्राद्यनिवारणे पर दृष्टादृष्टदोष
इति ध्येयम् ।

गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ ।

एतेषां समवेतानां व्यवहारो न विद्यते ॥

इति मदनरत्नभूतवृहत्सप्तविचनमप्येतदभिप्रायकमेव । मदनरत्नवत्पतद

रत्नाकरेण तु राजा यथाकर्थाञ्चिदर्थमाकलय्य विवादोपशमं कुर्यात्, नतु प्रतिज्ञोत्तरलेखनपूर्वकं विचारं कुर्यादिति व्याख्यातम् । तदसत् । कथञ्चिदर्थानाकलने चतुष्पाद्यवहारप्रवर्त्तनस्यावश्यकत्वात् । पूर्वप्रदर्शिततत्पर्यवर्णनमन्तरा गत्यमावात् । यच्च—

एकस्य बहुभिः सार्धं स्त्रीणां प्रेम्पजनस्य च ।

अनादेयो मवेद्वादो धर्मविद्भिर्ददाहृतः ॥

इति नारदवचनम् । तस्यापि मित्रार्थैरनेकैरेकस्य युगपद्यवहारो नादेय इत्यर्थः ।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविद्रं लङ्घयेद्यः । (याज्ञ० २।१८७)

एकं प्रतां यद्गुणं च—

इत्यादिस्मरणाङ्गणद्रव्यहारिण एकस्य बहुभिस्ताडितस्य वा गणेन ताडयितुमिच्छ सहेकार्थं युगपदपि व्यवहारस्य युक्तत्वात् । मित्रार्थरपि क्रमेणापि व्यवहारादर्शनेन तत्तदर्थानिर्णयप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञादोषा अपि वक्ष्यमाणास्तादृग्व्यवहारानादेयत्वं एव पर्थवस्यमिति ।

अथ सदृष्टकसभापतेः कार्यं निरूप्यते ।

तत्रावेदयितुं प्रश्नप्रकारमाह—

कात्यायनः,

काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

किं कार्यं का च ते पीडा मामैपीर्षूहि मानव ! ॥

केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम् । इति ।

एवं पृष्टः कार्यं यथाऽऽवेदयेत् प्रकारमाह—

वाशवस्यमः,

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाघर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्वाक्ते व्यवहारपदं हि तत् ॥ इति । (३।५)

चेत् इत्यनेन यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेच्छर्हि न धलाद्वादये-

दित्युक्तम् ।

तथा च मनुः—

भोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा धाप्यस्य पुरुषः । इति । (८।४३)

वितामहोऽपि—

नतु पश्येत् समुत्प्रेक्ष्य स्वयं वा पुरुषेण वा । इति ।

भारदोऽपि—

नतु राजा वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः ।

उत्पादयेत्तु कार्यार्थानि नराणामविषादिनाम् ॥ इति ।

तथोत्पन्नमपि कार्यं कार्याणां तत्सम्बन्धिना वाऽनिवेदितं कथञ्चिदवगम्यापि न राजादिभिर्यलाद्वादनीयमित्यप्याह—

मनु,

‘नच प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन । इति । (८।४३)

अन्येन=असम्बन्धेन । मयश्चन=रागलोभादिना । अर्थम्=कार्यम् ।

प्रवेत्=स्वयं कुर्व्यात् ।

अत एव पितामह —

न रात्रौ न लोभेन न क्रोधेन ग्रसेन्नृप ।

परैरप्रापितानर्थान्नापि स्वमनीषया ॥ इति ।

परै=कार्यित्तत्सयदैः । कार्यिसम्बन्धाः पुत्रप्राप्तादयः ।

यो न ज्ञाता नच पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।

परार्थवादी दण्ड्य स्याद्भवहारेषु विद्युवन् ॥ (अ०२१श्लो०२३)

इति नारदवचनात् ।

अर्थिना सनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थे विषदते तयोर्जयपराजयौ ॥

इति कात्यायनवचनाच्च । पितामहाऽमुमर्थं स्पष्टमाह—

पिता माता सुहृद्वापि यन्धु सम्बन्धिनेऽपि वा ।

यदि कुर्युरुपस्थानं वाद तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

य कश्चित्कारयेत्किञ्चिन्नियोगात् येन केनचित् ।

तत्तेनैव कृतं ज्ञेयमनिवर्त्यं हि तत् स्मृतम् ॥ इति ।

अनिवेदितानां दानापवादमाह—

स एव,

छलानि धापराधाश्च पदानि नृपतेस्तथा ।

स्वयमेतानि गृह्णीयान्नृपस्त्वावेदकैर्विना ॥ इति ।

छलान्याह ॥ एव—

पथिमग्नोपलाक्षेपी प्राकारोपरिष्ठक ।

निपानस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च ॥

परिष्ठापूरकश्चैव राजाच्छिद्रप्रकाशक ।

अन्तःपुरवासगृह माण्डागार महानसम् ॥

प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनं च निरीक्षते ।

धिण्मूत्रदलेष्मवातानां क्षेप्ता कामान्नुपाग्रतः ॥

पर्यङ्कासनयन्धी धाप्यप्रस्थाननिरोधकः ।

राशोऽतिरिक्तश्चैव च रिघ्न प्रविशेत् यः ॥

यश्चापद्वारेण विशेषवेर्त्तयां तथैव च ।
 शय्यासने पादुके च शयनासनरोहणे ॥
 राजन्यासप्रशयने यस्तिष्ठति समापतः ।
 राक्षो विद्विष्टसेवी चाप्यदत्ते विहितासनः ॥
 यस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
 स्थयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा मक्षयेन्तु यः ॥
 भनियुक्तं प्रभापी च नृपाक्रोशक एव च ।
 एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽप्यगुण्डितः ॥
 विविधिताङ्गः स्रग्धी च परीधानविधूनकः ।
 शिरःप्रच्छादकश्चैव छिद्रान्वेपणतत्परः ॥
 आसङ्गी मुक्तकेशश्च घ्राणकर्णाक्षिदर्शकः ।
 दन्तोत्प्लेखनकश्चैव कर्णनासाधिशोधकः ।
 छलायेतानि पञ्चाशद्भवन्ति नृपसन्निधौ ॥ इति ।

राक्षः शय्यायां शयनं तदीयासनोपवेशनं तत्पादुकारोहणमिति
 त्रीणि छलानि । यस्त्राभरणयोश्चैवेत्यत्रापि स्वयंग्राहेण परिधायक इति
 योज्यम् । परिधायकपदं समासान्तर्गतमपि बुद्ध्या निष्कर्षणीयम् । स्मृ-
 तिचन्द्रिकाकारस्तु यस्त्राभरणयोश्चैत्यत्रादत्तग्राहक इति शेषमाह । तस्मै-
 यम् । पूर्वव्याख्यानानोपपत्तौ शेषाभ्याहारस्यायुक्तत्वात् । मुक्तकेश इति
 द्विःपाठौ सयतकेशमुण्डितकेशयोः न्यमावेशार्थः । अपराधानाह-
 नारदः ,

आक्षालनकर्त्तारः स्त्रीबन्धो वर्णसङ्कुरः ।
 परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चैव पतिं विना ॥
 वाक्पादप्यभवाच्याय दण्डपारुष्यमेव च ।
 गर्भस्य पातनं चैवेत्यपराधा दशैव तु ॥ इति ।

पदान्याह वितामह —

उत्कृष्टी शस्यघाती चाप्यग्निदश्च तथैव तु ।
 विश्वसकः कुमार्याश्च निधानस्योपभोजकः ॥
 सेतुकण्टकमेत्ता च क्षेत्रसञ्चरकस्तथा ।
 आरामच्छेदकश्चैव गरदश्च तथैव च ॥
 राक्षो द्रोहप्रकर्त्ता च तन्मुद्रामेदकस्तथा ।
 तन्मन्त्रस्य प्रमेत्ता च वस्त्रस्य च विमोचकः ॥
 भोगदण्डौ च गृह्णाति दानं विक्रयमेव च ।
 पटहाघोपनाच्छादीं द्रव्यमस्वामिकं च यत् ॥

राजावलीढ द्रव्यं च यच्चैवाङ्गविनाशनम् ।

द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपक्षेयानि पण्डिताः ॥ इति ।

एतानि छलान्यपराधपदानि च राजाऽनावेदितान्यपि स्वयं कथञ्चित् शर्त्या विचारयेत् । यदा तु स्वयं ज्ञातुमशक्तस्तदा स्तोमकसूचकद्वारा ज्ञात्वा विचारयेत् ।

स्तोमकसूचकस्वरूपमुक्तम्—

कात्यायनेन,

शास्त्रेण निन्दितं स्वर्धमुख्यो राक्षो प्रचोदितः ।

आवेदयति यत्पूर्वं स्तोमकं स उदाहृतः ॥

नृपेण विनियुक्तो यः परदोषानवेक्षणे ।

नृपस्य सूचयेज्ज्ञात्वा सूचकं स उदाहृतः ॥ इति ।

शास्त्रेण निन्दितं छलादिकम् । अर्थो मुख्यः प्रयोजनं यस्य धनलाभप्रयोजनक इति यावत् । राजनियोगानपेक्ष एव यः परापराधं राक्षो निवेदयति स स्तोमकः । यस्तु तन्नियोगेन निवेदयति स सूचक इत्यनयोर्मैदः । आवेदकेन चैवम्बिधेन नावेदनं कर्त्तव्यमित्याहोशना—

सशस्त्रोऽनुसूतरीयश्च मुक्तकेशः सहासनः ।

वाहनस्योऽथ वा स्रग्धी वदन् दण्डमवाप्नुयात् ॥ इति ।

मुक्तकच्छ इति ग्राधवीरपाठः । विनीतवेपो वदेदिति तात्पर्यम् । तदाऽऽवेदकवचनं लेखकः फलकादिषु राजायास्तथा लिखेदित्याह—

नारदः,

(१) रागादिना यदैकेन कोपितः करणे वदेत् ।

तद्वामि(२)ति लिखेत्सर्वं लेखकः फलकादिषु ॥ इति । (८५०५०३४०१८)

करणे=धर्माधिकरणे । भोमित्यनेन यथावेदितं तथैव लिखेदित्युक्तम् ।

लिखितानन्तरकृत्यमाह—

कात्यायनः,

पथस्पृष्टः स यत् प्रयात् ससम्बैर्ग्राहणैः सह ।

विचार्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ॥

मुद्रां वा निक्षिपेत् तत्र पुरुषं वा समादिशेत् ॥ इति ।

न्याय्य=न्यायादानपेक्षम् । मया जन्मान्तरेऽस्मै दत्तमृणं तत्र प्रत्यर्पयति इत्यादिव्यवहारायोग्यं यत्र भवतात्पर्यं । तत्र=तस्मिन्नावेदके=पुण्य । साम्यपालनामानम् । आह्वानार्थम्=आमि युक्तस्येत्यर्थात् ।

तथा च बृहस्पतिः—

यस्याभियोगं कुर्वते तत्त्वेनाशङ्कयाऽथवा ।

तमेयाह्वानयेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥

उत्तरदाने तस्यैवाधिकायादिति भावः ।

कारयायनः—

अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्यसङ्गतेः । इति ।

इतरस्य=अभियुक्तदेकार्थमिष्यस्य । असङ्गतेः=असम्बन्धात् । अभि-
युक्तानामपि केषाञ्चिदनाह्वानमाह—

स एव,

अकल्पपालस्थायिरविषमस्थकियाकुलान् ।

कार्यातिपातिष्यसन्निभृपकार्योत्सवाकुलान् ॥

मत्तोऽमत्तप्रमत्तात्तंभृत्यान्नाह्वानयेन्मृपः ॥

अकल्पो=व्याधितः । विषमस्थः=सङ्कटापन्नः । कियाकुलो=निरयनैमित्तिक-
कर्मकरणव्यग्रः । कार्यातिपातो=यस्य तदानीमागच्छतो गुदतरका-
र्यहानिः । मत्तनी=इष्टवियोगादिजन्यशोकवान् । मत्तो=मदनीयसेवनेन
व्युत्तमतिः । उन्मत्तो=प्रहायाविष्टः । प्रमतः=तदानीं सर्वश्रानवधानवान् ।
भातो विपादवान् । भृत्यग्रहणमस्वतन्त्रोपलक्षणम् ।

अत एव—

न हीनपक्षा युवति कुले जातां प्रसृतिकाम् ।

सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता श्रुतिप्रभुकाः स्मृताः ॥

इत्यत्रास्वतन्त्रस्त्रीणामाह्वानं प्रतिषिध्य स्वतन्त्राणां तासामाह्वानमाह—

स एव,

तदर्धानकुटुम्बिन्यः स्वैरिष्यो गणिकाश्च याः ।

निष्कुला याश्च पतितास्तीसामाह्वानमिष्यते ॥ इति ।

नारदः—

निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियधुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीबलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विप्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो वती ।

विषमस्थाश्च नासेध्या नचैतानाह्वयेन्मृपः ॥ इति । (अ०१ श्लो०५२।५३।५४)

निर्वेष्टुकामो=विवाहे . उन्मुखः । एते च कालान्तर आह्वातव्याः ।

यदा तु तत्कालाह्वानमावश्यकं तदा पुत्रादयस्तत्प्रतिनिधयः ।

इदमाह धृहस्पति —

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।

पूर्वोत्तर घटेत् चन्द्रुन्मियुक्तोऽन्योऽथवा नरः ॥

वन्धु = पुत्रादिः । तस्य परार्थवादित्वाभात् । नियुक्तश्च तत्त्वादेव ।
प्रतिनिध्याह्वानेन यदि न निर्वाहः कालातिपातासहत्वं च यत्र च प्रति-
निधिकरणप्रतिषेधस्तत्र यथाकथाश्चिदकल्पाद्याह्वानमाह—

स एव,

काल ज्ञेश च विज्ञाय कार्याणां च यत्नायलम् ।

अकल्पादीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नुप ॥

ज्ञात्वाऽभियोग येऽपि स्युर्येन प्रयजितादयः ।

तानप्याह्वापयेद्वाजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥

गुरुकार्येषु आह्वापयेदिति सम्बन्धः । निमित्तसप्तमी वेद्यम् ।
गुरुकार्यनिमित्तमाह्वापयेदित्यर्थः । अकोपयन् = सान्त्वयन् । प्रतिनिधि-
प्रतिषेध कचिदाह—

कात्यायना,

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेये गुर्वङ्गनागमे ।

अन्येषु चातिपापेषु प्रतिवादी न दीयते ॥

मनुष्यमारणे स्तेये परदारामिमर्शने ।

अभक्ष्यमक्षणे चैव वन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कृत्रुकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।

• प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवक्षेत् स्वयम् ॥ इति ।

पुनः स्तेयग्रहणं सर्वथा तत्र प्रतिनिधिप्रतिषेधार्थमिति मदनराजावरः ।
पूर्वं स्तेयग्रहणं ब्रह्महत्यादिसन्दृष्टात् सुयर्णस्तेयपगमिति ॥ वयम् ।
प्रतिवादी = वाद्विप्रतिवादिनोः प्रतिनिधिरीदृशेषु गुरुकार्येषु न ग्राह्य इत्यर्थः ।

राजाह्वानमतिक्रामतो दण्डो—

धृहस्पतिनोप

आह्वानो यत्र नागच्छेद् दर्पाह्वन्धुयलान्वितः ।

अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डः प्रकरपयत् ।

अभियोगमेवेन दण्डमेदस्तु कात्यायनोक्त —

आहृतस्यवमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

हीने कर्मणि पञ्चाशत् मध्यमे तु शतावरः ।

गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चाशतावरः ॥

गुरुकार्येषु नित्यं पञ्चाशत्तम्यर इति विशेषणात्पञ्चानागमने दण्डो नास्तीति कथितम् ।

व्यासेन तु स्पष्टमुक्तम्—

परानीकहते देशे दुर्भिक्षव्याधिपीडिते ।

कुर्वीत पुनराह्वानं दण्डं न परिकल्पयेत् ॥

• आपन्माश्रमप्राप्तमनासम्भवहेतुभूतं विवक्षितम् । आषेदनाय जिग-
मिषता कृतावेदनेन वा कार्यान्तरवैयग्न्यादिना राजाह्वानविलम्बे राज-
शापथादिना प्रतिवादिनः प्रतिरोधश्च आसेधापरपर्यायः कार्य इत्याह—
कात्यायनः,

उत्पादयति यो हिंसां देयं वा न प्रयच्छति ।

याचमानाय दौःशील्यादाकृष्योऽसौ नृपाज्ञया ॥

भावेद्य ॥ नृपे कार्यमसन्दिग्धं प्रतिश्रुते ।

तदासेधं प्रयुञ्जीत यावदाह्वानदर्शनम् ॥ इति ।

प्रतिश्रुते=विचार्यत्येन निश्चिते प्रतिज्ञाते च ।

नारदोऽपि—

वक्तव्येऽर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।

आसेधयेद्विषादार्थं यावदाह्वानदर्शनम् ॥ इति । (अ०१२ब्र००४७)

वक्तव्ये=निर्णीतव्ये ।

आसेधस्य चातुर्विध्यमाह स एव—

स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।

चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् ॥ (अ०१२ब्र००४८)

स्थानासेधो=यावन्निर्णयमस्मात् स्थानात्पदमपि न चलितव्यमित्यादि-
रूपा । कालासेधः=एतावन्तं कालं कार्यान्तरं न करणीयमनिर्णीयाऽमुं
व्यवहारमितीदृशः । निर्णयावधि विदेशगमनं न कार्यं स्वयेत्येवंपिधः
प्रवासासेधः । देशकालावधिरहितो निर्णयमात्रावधिकः क्लृप्तादिकर्म-
निरोधः कर्मासेधः ।

क्वचिदासेधानिपेधस्तेनैवोक्तः—

नदीसन्तारकान्तारदुर्दशापश्रवादिषु ।

आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराधनुयात् ॥ (अ०१२ब्र००४९)

आसिद्धस्यापराधमाधमुखेन निपेध उक्तः । दुर्दशाति मापराधपाठो
दुर्दशा दुरवस्थेति तस्यार्थः । अत एवासेधानर्हासेध एव प्राप्तुत दण्ड
उक्तः कात्यायनेन—

आसेधयंस्त्यनासेध्यं राजा शास्य इति स्थितिः । इति ।

नारदोऽपि—

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छ्वासनादिभिः ।
आसेधयेदनासेध्य स दण्ड्यो न त्वतिक्रमन् ॥ (१)

॥ एव—

आसेधकाल आसिद्ध आसेध योऽतिवर्धते ।
स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् नासेद्धा दण्डभाग्भवेत् ॥ (अ१श्लो०५१)

वाक्यायन—

आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन् दण्डमर्हति । इति ।

अनासेध्या उक्तास्तेनैव—

बृहस्पतिरपि—
वृक्षपर्वतमारुढा हस्त्यश्वरथनौस्थिता ।
विपमस्याश्च ते सर्वे नासेध्या कार्य्यसाधके ॥
व्याध्यार्त्ता व्यसनस्याश्च यजमानास्तथेव च ॥ इति ।

“निर्वेष्टुकाम” इत्याद्याह्वाननिषेधप्रसङ्गेन अनासेधकमपि नारदयचन
प्रागलेखि ।

बृहस्पतिरपि—

शास्त्रोद्वाहोद्यतो रोगी शोकासौन्मसयालका ।
मत्तो बृह्दोऽभियुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
आसधे नैनिक सङ्ख्ये कर्पको घापसङ्ग्रहे ।
विपमस्याश्च नासेध्या स्त्रीसनायास्तथेव च ॥ इति ।

सङ्ख्ये=युद्धे । वापसङ्ग्रह इत्येकयद्वायो युद्धे । तथा च धीजघापे
तत्सङ्ग्रहे चेत्पर्य्य । स्त्रियः सनायाश्चेत्ययमपि युद्धः । स्त्रिय पुल
स्त्रिय । अभ्यासामाह्वानवदासेधेऽप्यविरोधात् । उनाया =परतन्त्राः
भृत्यादयः स्वाभ्यासधनुमतिमन्तरेण नासेध्या । स्त्रिया सह रद
सि स्थिताः क्षीतनायास्तकाले नासेध्या इति तु यौरस्यः । आ-
सेधस्य कालान्तरेऽपि सम्मथादनुचितदेशकालावस्थास्वासेध
तासेध्यपीडातिशयप्रसक्तौ वा नासेधः कार्य्यस्तादृशासेधे घासेद्धा
दण्ड्या नासेध्यस्तदनतिक्रमकरणात् । यथोचितासद्य तदतिक्रमे स दण्ड्य
इति सवर्णयचनतात्पर्य्यम् । अत एवार्थसिद्धानामपि केषाञ्चिदासेधा
नासेधनिमित्तानां प्रपञ्चनम् । राजपुरुषाय च साध्यपालनामकाया
हताह्वयकदारा भृतिर्दापर्णाया देशकालाद्यनुसारेणेत्याह—

कात्यायनः—

एकाहद्यहाद्यपेक्षं देशकालाद्यपेक्षया ।
दूताय साधिते कार्ये तेन मक्तं प्रदापयेत् ॥
देशकालययःशक्त्याद्यपेक्षं भोजनं स्मृतम् ।
आकारकस्य सर्वत्र इति तत्त्वविदो विदुः ॥ इति ।

• आकारकस्य=आह्वानकर्तुः ।

अभियोगश्रादीनामुक्तिक्रमः कात्यायनेनोक्तः—

तथाभियोगा प्राग्भूयाद्भियुक्तस्त्वन्तरम् ।

तयोरग्रे सदस्यास्तु प्राङ्गविवाकस्ततः परम् ॥ इति ।

• सभ्यप्राङ्गविवाकयोरिदं पञ्चादभिधानमनुयोगादिव्यतिरिक्तप्रत्या-
कलितादियिषयकवचनपरमनुयोगादीनां प्रागेव तत्कर्त्तव्यत्वादित्यव-
धेयम् । प्राग्भूयात्=प्रतिज्ञां धदेदित्यर्थः । अभियुक्तस्त्वन्तरमुत्तरं भूया-
दिति । चादिप्रतिष्ठादिनोर्ध्वमाधिकरणं प्राप्तयोः प्रतिभूः ससभ्येन
समापतिना प्राह इत्याह—

प्राज्ञवल्क्यः,

उभयोः प्रतिभूमाह्वः समर्थः कार्यनिर्णये । (अ०२५००१०)

उभयोः=अधिप्रत्यर्थिनोः, प्रतिभूः=तत्स्थाने प्रतिभयति तद्वज्रवसीति
प्रतिभूर्लप्रकाः, कार्यनिर्णये=निर्णयकार्ये साधितफलधनदाने पराजयनि-
मित्तदण्डदाने जिताद्राजप्राह्वभागदाने च, समर्थः=शक्तो प्राप्नो भव्यहा-
रद्वष्टा ससभ्येनेत्यर्थः । आहिताग्न्याविषु पाठात्कार्यशब्दस्य परनिपा-
ताहस्यापि पूर्वनिपात इति विज्ञानेश्वरः । “नासिकास्तनयोर्ध्माघटोः”
(३।२।२९) इत्यादिसुत्रप्रयोगात्पूर्वनिपातशास्त्रानित्यत्वज्ञापनात् । “तु-
ल्यास्यप्रयत्नं सघर्षम्” (१।१।९) । इत्यादिसुत्रे प्रारम्भो यज्ञस्य प्रयत्नं
इति यदता धीमता भगवता महामाध्यकारेण पृथोसमासे पठ्यन्तस्यापि
क्वचित्परनिपातस्थापनाद्वा कार्यशब्दस्य परनिपाताहस्यापि पूर्वनिपात
इति मदनरत्नकारः । तत्रनुशासनाभावे शायकानुसरणमन्ययीतिप्रसङ्गा-
दित्युक्तम् । केचित्प्रतिभूवो न प्राह्या इत्याह—

कात्यायनः,

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।

विरुद्धा दण्डितश्चैव सशयस्यो न कुत्रचित् ॥

नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवात्यन्तवासिनः ।

राजकार्यनियुक्ताश्च येच प्रयजिता नराः ॥

नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥

४४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

रिक्थो=भ्रात्रादि । रिक्थो=निर्धनः । अत्यन्तवासिनो=नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति मिताक्षरादिषु । अन्यत्र वासिन इति पाठि-या देशान्तरवासिन इति मदनरत्न व्याख्यातम् । अविज्ञातो=विशेषतोऽपरिचितः ।

याज्ञवल्क्य —

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृण साक्ष्यमविमक्ते न तु स्मृतम् ॥ (अ०२श्लो०५२)

नारद —

आक्षिप्तं प्रातिभाष्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विमर्का भ्रातरः कुर्युर्नाथिमक्ता परस्परम् ॥ (दाय०प्र०श्लो०३९)

इदमपि दृष्टार्थम् । तथा प्रतिभूमेदात् । तत्कार्यं च ऋणाक्षानप्रस्तावे वक्ष्यते । प्रतिभूयो यद्यलामोऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य तदा किं कार्य-मित्यपेक्षित आह—

कात्यायन ।

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिनः ।

स रक्षिनो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥

भृत्याय=राजपुरुषाय रक्षकाय साध्यपालादयाय ।

अत्रैकस्वभाविबक्षितम् । वादिन इत्युपलक्षण प्रतिवादिनोऽपि ।

अथ व्यवहारपादाः प्रतिज्ञादयः प्रस्तूयन्ते ।

ते चत्वारः ।

परस्पर मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।

याक्यन्यायाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भापोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादमिधीयते ॥ इति वचनात् ।

बृहस्पति —

भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च ।

प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पदः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

पूर्वपक्षश्चोत्तर च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादश्च तेनाय चतुष्पात्समुदाहृतः ॥

बृहस्पति —

मिथ्यायां चतुरः पादाः प्रत्यवस्कन्दने तथा ।

प्राङ्म्याये च स तु श्रेयो द्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु ॥

तृतीयतुरीयपादयोः सम्प्रतिप्रभावसम्भवात् द्विपात्वमिति । अत्र विज्ञानयोगिना—“साध्यसिद्धिः ।

तसिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा । (२।८) ।

इति योगीश्वरोक्तेर्जयपराजयावधारणं तल्लक्षणं चतुर्थपादः” इत्यभिधायोत्तराभिधानानन्तरं “सम्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया म्यादित्यादिपरामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वे मानुकेत्यवदत्तं सम्यन्धामावाक्यं न व्यवहारपादत्वम्” इत्युक्तम् । अपरा-
कस्तु साध्यसिद्धिपदेन प्रत्याकलितमेव व्याचक्ष्यौ । यदाह—“अत्र च सिद्धिशब्देन सम्यानामर्थिप्रत्यर्थि जयपराजयावधारणोपायभूतप्रमाण-
स्यैवं शास्त्रतः प्राप्नोतीति विचारकाणां परामर्शः प्रत्याकलितादशब्द-
वाच्य उच्यते सिद्धिफलत्वात्” इति । प्रागुदाहृतं कस्यायनवचनं च तत्र संभावितवान् ।

पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरस्तथा ।

क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयस्तथा ॥

इति बृहत्सतिवचनमर्थं निर्णयफलकपरामर्शरूपप्रत्याकलितपरमेव निर्ण-
यपदमुपचारादित्याह । इतरथा पूर्वोदाहृततद्वचनविरोधः स्यात् ।

तत्र (१)प्रतिज्ञावादी कः स्यादित्यपेक्षिते—

नारदः—

राक्षे कुर्व्यात् पूर्वभावेदमं यस्तस्य श्रेयः पूर्ववादो विधिर्हैः । इति ।

(अ०२३लो०३८)

पूर्ववादः=प्रतिज्ञा । पूर्वावेदकस्यैव प्रतिज्ञावादितेत्यस्यापवादमाह—

स एव,

यस्य वाभ्यधिका पीडा कार्य्यं वाभ्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थिवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥ इति ।

अर्थिवादः=प्रतिज्ञा ।

बृहत्सतिः—

अहंपूर्विकयायातार्थिप्रत्यर्थिनौ तथा ।

वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य च ॥ इति ।

मनुरपि—

अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्या घर्माधर्मा च केवलौ ।

घर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याणि कार्य्यिणाम् ॥ (८।२४)

ग्राह्यणादीनां युगपदधर्माधिकरणं प्राप्तानां वर्णानुक्रमेण ग्राह्यण-

(१) पूर्ववादी इति पाठ्यन्तरम् ।

स्यादौ ततः क्षत्रियसौत्येवमादिक्रमेण चतुष्पाद्यवहारः प्रवर्त्तनीयो रा-
ज्ञा । पीडाधिक्यकार्यगौरवे चेदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य तदा न पूर्वावे-
दनक्रमो नापि घर्णक्रमः । यदा तु सर्वे सवर्णास्तदा आवेदनक्रमः ।
युगपदावेदने समानघर्णत्वे समानपीडित्वे च ससभ्यसमापतीच्छये-
ति निर्गलितोऽर्थः ।

प्रतिपालक्षणग्राह याज्ञवल्क्यः—

प्रत्यर्थिनोऽप्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समामासतदर्शहर्षामजात्यादिचिह्नितम् ॥ (अ०२३लो०६)

अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यः सोऽस्यास्तीत्यर्थी तद्विपरीतं प्रत्यर्थी तस्य
अप्रत पुरतो लेख्यं लेखनीयं ससभ्येन समापतिना । यथावेदित=पूर्वावेद-
नमनतिक्रम्य । येन प्रकारेणावेदनसमये स्ववचनं लेखितं तथैव प्रत्यर्थि-
समक्षमपि न पुनरन्यथा । तथासत्यन्यवादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रस-
ङ्गात् । अन्यथादीत्यादि हीनलक्षणे वक्ष्यते । प्रागेवार्थिना स्वप्रतिष्ठातार्यस्य
लिखितरथादधुना । लेखनमनर्थकमित्याशङ्कानिरासायाह—समामासेति ।
संवासरमासपक्षतिथिघारार्थिप्रत्यर्थिनामतदीयजातिभिरादिशब्दोपा-
चैश्च द्रव्यसङ्ख्यातज्जातिगुणग्रहणादिस्थानवेलाक्षमालिङ्गादीभिर्यथो-
पयोगं चिह्नितमिति । कार्यमात्रमावदनकाले । लिखितमधुनोपयुक्तवि-
शेषणसाहितं लिख्यते इति नानर्थक्यमिति भावः ।

आदिशब्दप्राज्ञाणि च कार्यायन आह—

निवेद्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।

८. वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥

साध्वं प्रमाणं द्रव्यं च सङ्ख्यां नाम तथात्मना ।

राज्ञां च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥

९. क्रमात्पितृणां नामानि पीडामादृतदायकी ।

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कल्प्य कीर्त्तयेत् ॥ इति ।

कालो=घनप्रयोगादिकालः । वर्षं=पञ्चलिखनकालीनं, मासपक्षतिथि-
योऽपि । सङ्ख्याघन्दनादिक्रियोपलक्षितः कालो वेला । प्रदेशः=क्षेत्रादि-
स्थलविशेषः । विषयोऽन्तर्वैद्याविदेशः । स्थानं=विवादास्पदीभूतं गृहादि
ग्रामादि । आकृतिरवयवसंस्थानविशेषः । वयस्तारुण्यादि । प्रमाणं=निवर्त्त-
नप्रस्थादि । आत्मनो राज्ञां च नाम क्षेत्रादिभोगकालीनम् । वहुवचनं
तदीयपित्रादिप्राप्त्यर्थम् । निवासो=निकटगृहादिः । पितृयोऽर्थिप्रत्यर्थिनो ।
पीडा=प्रतिभूप्रभृतीनां घनिकादिहता । आहर्ता=प्रतिग्रहादिविषयवस्तुनि

आनेता । दायको=दातृविकेप्रादिः । समालिङ्गानि=आत्मीयघनादेः परोपमो-
गाद्यपराधसहनचिह्नानि । अन्यत् सुबोधम् ।

सङ्ग्रहकारोऽपि—

अर्थवद्वर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।

साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥

प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।

सङ्क्षिप्तं निश्चिन्तार्थं च देशकालाविरोधि च ॥

वर्षसंत्तमासपक्षाहोरोधेलादेशप्रदेशवत् ॥ (१)

स्थानाद्यस्यसाध्याख्याज्ञात्याकारवयोर्युतम् ॥

साध्यप्रमाणसङ्ख्यावदारमप्रत्यर्थिनामवत् ।

परात्मपूर्वज्ञानेकराजनामभिराहितम् ॥

समालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् ।

यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते ॥ इति ।

अर्थवत्=प्रयोजनवत् । धर्मसंयुक्तम्=अल्पाक्षरप्रभृताद्यर्थ्यादिगुणयु-
क्तम् । परिपूर्णम्=अध्याहाराद्यनपेक्षम् । अनाकुलम्=असम्बिद्वाक्षरम् । साध्य-
वत्=साधनीयार्थयुतम् । वाचकपदम्=गौणलाक्षणीकपदराहितम् । प्रकृतार्थ-
ानुबन्धि=प्रागावेदितार्थेन सह सबादि । प्रसिद्धं=लोकप्रसिद्ध्यनतिक्रान्त-
म् । अविरुद्धम्=पुरराष्ट्रप्राङ्विषाकराजाद्यविरुद्धम् पूर्वापराविरुद्ध व्याव-
हारिकधर्माविरुद्धं च । निश्चितं=संशयरहितम् । साधनक्षमम्=साधनार्ह-
म् । सङ्क्षिप्तं=शब्दाद्व्यवहारशून्यम् । निश्चिन्तार्थं=निरवशेषवत्कथ्यार्थप्रतिपाद-
कम् । देशकालविरोधि=मध्यदेशीयक्रमुकक्षेत्रं शररकालीनाम्रफलस-
हस्रं च मदीयमपहनमित्यादिदेशकालविरोधविधुरम् । परात्मन्ये=प्रति-
ष्ठादिवादिनोर्ये पूर्वजाः पित्रादयस्त्रयः अनेके राजानः क्षेत्रादिभुक्तिकाली-
नास्तेषां नामभिः अङ्कित युक्तम् । अत्रार्थवत्त्वादीनि देशकालाविरोधि-
त्वमर्थिनाम चेति सर्वत्र मायायामैकम्यम्भावानि । तैर्विना साध्यनिर्दे-
शासिद्धेः । वर्षादीनि ॥ यत्र यावन्त्युपयुज्यन्ते तत्र तावन्त्येव । नवे-

(१) वर्षमासपक्षाः प्रसिद्धाः । अहः=प्रतिपदादिः, वारो दिन च । बेला=प्रातरादि,
मुहूर्तरूपा च । देशो=मध्यदेशादिः । प्रदेश=क्षेत्रादेः स्थलविशेषः । स्थान=धारणस्या-
दि । आवसथो=ग्रामादिः, इहलोकस्थलविशेषो वा । साध्याख्या=विवादस्पदीमूतवस्तुनाम् ।
जगति=ब्राह्मणत्वादिः । आकारो=गवाश्वादिगतो वर्णादिविशेषः, गृहक्षेत्रादेः स्थानविशे-
षश्च । वयः=गवादेर्वयः परिमाणं वास्यावयवस्याविशेषः, साध्यप्रमाणसङ्ख्यावत्=साध्यस्य
क्षेत्रादेः प्रमाणं निवर्तनादिकम्, सस्या रूपकादीनाम् । कथिताहर्तृदायकम्=अथिती
आहर्तृदायको यस्मिन् वचने तत् । आहर्तो=प्रतिग्रहादिना अधिकन्ता, दायको=दाता ।

शनीयानि न सर्वणि, । सर्वत्र अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । तत्र घटादीनां का-
लानां वृद्धिघनद्वैगुण्यादिविवादे प्रतिग्रहकयादिपौर्वापर्यवादे घो-
पयोगः । देशप्रदेशस्थानानामाहतुंदायकयोरात्मादिपूर्वजराजादिनाम्नां
च स्थावतक्षेत्रादिविवादेषु । साध्याख्याजात्याकारवयसां चौर्यास्वा-
मिविक्रियादिविवादेषु । प्रमाणसङ्ख्ययोर्मैयतुलितादिद्रव्यविवादे चौर्या-
दिविवादे च । क्षमालिङ्गानामुपेक्षितपरोक्षमुज्यमानभूम्यादिविवादे ।
आत्मपीडया श्रृणिकप्रतिभवादिविवादे । एवमन्यदप्युन्नेयम् । अत ए-
वाशयादाह—

कारयायन

देशश्चैव तथा स्थानं सन्नियेशस्तथैव च ।

जातिः संज्ञाधियासञ्च प्रमाण क्षेत्रनाम च ॥

पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।

स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत् ॥ इति ।

एतेषां तत्रोपयोगित्वात् ।

हारीतोऽपि—

आसन शयनं यानं ताम्रं कोर्यं मनोमयम् ।

धान्यमश्ममय यच्च द्विपदं च चतुष्पदम् ॥

मणिमुक्ताप्रवालानि हीरका रुप्यकाञ्चनम् ।

यदि द्रव्यसमूहः स्यात् सङ्ख्या कार्या तदैव तु ॥

यस्मिन्देशे च यद् द्रव्यं येन मानेन मीयते ।

तेन तस्मिन्तदा सङ्ख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः ॥ इति ।

मानसङ्ख्याशब्दावत्रान्योन्यापलक्षणम् । अत्रैतावत्तद्वक्षितम् । यत्र
यावदुपयुज्यते तत्र तावन्निवेश्य भाषापत्रे । अन्यथा साध्यनिर्देशस्या
पूर्वत्वात् पक्षाभासतापत्तेरधिकनिवेशाददृष्टार्थतापत्तेरिति ।

कार्यायनोऽयं एवाह—

देशकालविहीनश्च द्रव्यसङ्ख्याविवर्जितः ।

क्रियामानविहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते ॥

क्रिया=प्रमाणम् । मान=साध्यपरिमाणम् । यद्यपि पूर्वोक्तपक्षलक्षण-
रहितानां पक्षाभासत्त्वमर्थसिद्धं तथापि नारदादिभि स्पर्ष्टार्थं प्रपञ्चितम् ।
तत्र नारद —

अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।

लेख्य हीनधिकं स्रष्ट मापादोपा उदहृताः । (अ०२ श्लो०८)

। एतान् स एव विवृतवान् ।

(१) अर्थे साधारणेऽप्येकोऽसम्बन्धोऽथानियुक्तः ।

लेखयेद्यत्तु भाषायामन्यार्थं त विदुर्वुधाः ॥

गणकार्यमेको वा यद्यसम्बन्धी तदनियुक्तो वा , लेखयेद्यस्यां भाषायामित्यर्थः ।

ग्रहदायमिति द्वेपात् क्रोधाद्वापि घदेत्तु यः ।

साध्यं च मोचयेत्पञ्चादर्थहीनां तु तां विदुः ॥

प्रागुक्तं साध्यं यादिना यस्यां त्यज्यते सा भाषार्थहीनेत्यर्थः ।

गणिते तुलिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु ।

यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥

* सङ्ख्या न सङ्ख्येति व्युत्पत्त्या सङ्ख्याशब्देन गणतोलन-
मानानां परिग्रहः ।

विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम् ।

न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥

समा मासस्तथा पक्षस्तियिर्वारस्तथैव च ।

यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः ॥

अवश्यं यद्यत्र पूर्वाकरीत्या लेख्यं तद्रहिता लेख्यहीनेत्यर्थः ।

लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तयोत्तरे ।

निर्दिष्टेत् साक्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिष्टेत् ॥

साक्षिण इति प्रमाणोपलक्षणम् । व्युत्क्रमादत्राधिक्यं तेनाप्राप्तका-
लता फलिता ।

यत्र स्यात्तु यथापूर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।

सन्दिग्धमेव लेख्येन अष्टां भाषां तु तां विदुः ॥

उभय पूर्वमिति पाठे पक्षद्वयमपि प्रतिज्ञावादिनैव निर्दिष्टं स्यादित्यर्थः ।

कात्यायन —

अप्रसिद्धं निराकारं निर्दुर्गं निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षमासं विवर्जयेत् ॥ •

अप्रसिद्धमाह गृहस्पति —

न केनचित् कृतो यस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृत । इति ।

यथा फालसहस्रकृष्टक्षेत्रमपहृतमिति । 'मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा
न प्रयच्छतीत्यादि अप्रसिद्धम्' इत्याह विश्वनेसर । गृहस्पतिना सिद्धमसा-
ध्योदाहरणमुक्तं तच्च वक्ष्यते । निराकारः=निरूपद्रवम् । अस्मन्मन्दिरे
दीप्यमानदीपकप्रकाशेनायं स्वमन्दिरे व्यवहरतीति प्रभृति । निरर्थम्=

(१) मुद्रितनारदस्मृतौ तु एतस्त्वाने 'लब्धव्यं येन यद्यस्मात् तस्मात्तद्वाप्नुत' ।
इत्यादिरूपेणान्यार्थत्वादिलक्षणबोधकानि प्रयान्युपलभ्यन्ते नैतानि ।

अभिधेयहीनं मदीयं फचटतपं जघगडदंशं गृहीत्वा न ददातीत्यादि
विज्ञानयोगी । बृहस्पतिवचनात्वन्यथा निरर्थकपदार्थः प्रतीयते ।

यथाह—

“स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः । इति ।

एतस्योदाहरणं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—‘अहमनेन सस्मितमीक्षितः’
‘मामकी शिक्षा तेनापहृता’ इत्यादि । निष्प्रयोजनम्=यथा ‘अयं देवद-
शोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीते’ इत्यादि मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकयोददाह-
तम् । बृहस्पतिना तथैव लक्षितम् ।

कार्थ्येयाधाविहीनस्तु विज्ञेयो निष्प्रयोजनः । इति ।

स एव प्रकारान्तरेणापि निरर्थनिष्प्रयोजनौ लक्षितवान् ।

कुसीदाद्यैः पदैर्हीनो व्यवहारो निरर्थकः ।

वाक्पाठार्थादिभिश्चैव विज्ञेयो निष्प्रयोजनः ॥

कुसीदन्नुणवानं तत्प्रभृतिभिश्चतुर्दशभिरर्थविषयव्यवहारैर्हीनो नि-
रर्थकः । वाक्पाठार्थादिभिर्हि सात्मकैश्चतुर्भिर्हीनो निष्प्रयोजन इत्यर्थः ।
अष्टादशपदाविषयः पक्षो दुष्ट इत्याशयः ।

असाध्यविरुद्धावाह स एव—

समानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः ।

असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राङ्गुलिकाकेऽथ राजनि ।

पुरराष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते ॥ इति ।

मिताक्षरायामसाध्यविरुद्धावन्यथोक्तौ । देवदत्तेनाहं सन्ममङ्गमुपहसित
इत्याद्यसाध्यम् । साधनासम्भवात् । अल्पकालत्वान्न साध्यादिसम्भवो
लिखित दूरत, अल्पत्वाच्च दिव्यमिति । मूकेनाह शश इत्यादि विरुद्धमिति । पुर-
राष्ट्रादिविरुद्धमपि विरुद्धपदेन व्याख्याय । “राज्ञा विचर्जित” इत्यादि स्मृ-
त्यन्तरं च तदर्थतयोदाहृतम् । तच्च पूर्वमस्माभिरनोदयव्यवहारनिरूपणे
लिखितम् । अन्येऽपि पक्षमासाः स्मृतिचन्द्रिकोदाहृतवचनोक्ता ज्ञेयाः ।

यथा—

मिश्रक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः ।

अतीतकालो विद्विष्ट पक्षोऽनादेय इष्यते ॥

यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना ।

शस्यते तेन पक्षः स मिश्रक्रम उदाहृतः ॥

व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशो मिश्रक्रम इति यावत् । व्युत्क्रमार्थो=व्यवहिता-
न्ययेनार्थायोधकः । प्रकीर्णार्थोऽसङ्गलितार्थः ।

मूलमर्थं परित्यज्य तदंगुणो यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ॥
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥
यास्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं मिथ्यकालविमर्शनम् ।
विमृश्यते क्रियाभेदात्स पक्षो द्विष्ट उच्यते ॥

भूतसाधन=मूलभूतं साधनं तेन वर्जितः । भूतकाल=साध्यकालः ।
अन्यानपि पक्षाभासानाह—

• स एव,

अन्याक्षरनिवेशेन अन्यार्थगमनेन च ।
आकुलं तु भवेत्तैरेव क्रिया चैवाकुला भवेत् ॥
साधनं सह साध्येन निर्विष्टं यत्र लेखयेत् ।
उक्तक्रमविहोनात्वात् सोऽपि पक्षो न सिध्यति ॥
विरुद्धाधिरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ नियेशितौ ।
एकस्मिन् यत्र दृश्येते त पक्षं दूरतस्त्यजेत् ॥
परस्परविरुद्धानि यः पदानि निवेशयेत् ।
विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तस्य न सिध्यति ॥ इति ।

यस्तु—

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।
अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥

इति स्मरणम् । तस्यायमर्थः । राज्ञा विवर्जितो=राजत्यक्तशुल्कादिविषय-
कः । क्रणादानादिपदमिश्रितस्तु क्रियाभेदेन युगपन्नसिध्यतीति । 'मदीया
रूपका इयमोऽनया गृह्यानेन गृहीताः' 'सुवर्णं चैयदस्य हस्ते मया नि-
क्षिप्तम्' 'अयमिदं मदीयक्षेत्रमपहरति' इत्यनेकपदविषयस्यापि पक्ष-
स्य क्रमेणाप्यनुपादेयत्वे तत्त्वनिर्णयमाधप्रसङ्गेन युक्तिविरोधात् ।

यदुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।

कामं तदपि गृहीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया ॥

इति कात्यायनवचनाधिरोधात् । तस्माद्युगपत् पक्षाभासतेत्येव रम-
णीयम् । अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वं त्वसम्बद्धम् । हिरण्यं रूपकं वा-
सासि यानेन मत्तो गृह्या गृहीतान्यस्य हस्ते मया निःक्षिप्तान्यनेनाप-
हृतानि वेत्येकस्मिन्नपि पदे युगपदपीड्यपक्षोपन्यासस्यादुष्टत्वात् ।
साध्यं च विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन वा पक्षे निक्षेपणीयमित्याह—

५२ वीरभिन्नोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषोपरिष्कारे

कात्यायनः,

न्यायं स्वं यच्छते कर्तुमन्यायं वा करोत्ययम् ।

न लेखयति यस्त्वेव तस्य पक्षो न सिद्ध्यति ॥ इति ।

न्यायं स्वमित्यनेन भ्रमेतादृशममादाय न ददातीत्यादिप्रतिषेधमुख-
तोपलक्षिता । अन्यायं धेत्यनेन भ्रमेदमपहरतीत्यादि विधिमुखता
प्रदर्शिता ।

बृहस्पतिरपि—

प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥ इति ।

प्रतिज्ञादोषे=अप्रसिद्धार्थोपन्यासादिभिर्मुक्तं रहितम् । ते च दर्शिताः प्राक् ।
साध्यं=साधनार्हम् । प्रत्यर्थिधर्मविशिष्टधर्मिवचनमिति यावत् । सत्कारण-
नितं=स्फुटदोषरहितहेतुसाहितम् । निश्चितं=सन्देहाजनकवाक्यरचनायुक्तं
मनु स्वपमेव निश्चितम् । विप्रतिपत्तावर्थनिश्चयमात्रम् । लोकसिद्धं=व्यावहा-
रिकधर्माविरुद्धम् ।

अत एव मनु—

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।

वाहिष्ठेयः, म्यते धर्माश्रयताव्यावहारिकात् ॥ (अ०८८श्लो०१६४)

प्रतिष्ठिता=अप्रसिद्धत्वादोषनिर्मुक्ता, भाषा=प्रतिज्ञा, व्यावहारिकधर्मवि-
रुद्धा चेत् सत्या=प्राज्ञा न भवति राजादीनामित्यर्थः । भवदेवस्तु यत्र श्रुत-
मात्र एव सति लोकानां सम्प्रत्ययस्तल्लोकसिद्धं तेन निर्धनकृतो लक्षा-
दिसङ्ख्यधनाक्षेपो न पक्ष इति व्याचक्ष्यौ । तत् साधरूपप्रतिज्ञादोषवशे-
नैव तादृशपक्षस्य निराकरणात् प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तामित्यनेनैव गतार्थम् ।

अयं च पक्षः प्राक् पाण्डुलेख्यं भूमिफलकादौ कारयित्वा शोधितः
पञ्चाक्षरे लेखनीयः ।

तथा च बृहस्पति—

अधिकाञ्छातयेदर्थान् न्यूनांश्च परिपूरयेत् ।

भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्था विनिश्चितः ॥

शातयेत्=उद्धपत् । भूमाविति पाण्डुलेख्ययोग्याधारोपलक्षणम् ।

अत एवाह—

स एव,

पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्गिवाकोऽभिलेखयेत् ।

पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोध्यतम् ॥ इति ।

स्वभावोक्तं=न मयाशुपाधिभोक्तम् ।

व्याख्योऽपि—

पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।

ऊनाधिकं तु संशोध्य पश्चात्पत्रे निवेशयेत् ॥

शोधनं चोत्तरयोग्यतावाधि विधेयम् । न ततः परम् । अन्यस्थाप-
चेरदृष्टार्थतापाताच्च ।

तथा च नारदः—

शोधयेत्पूर्ववाद् तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥ (ना०स्मृ०नोपलब्धम्)

अवष्टब्धस्य=उत्तरयोग्यस्य । यस्त्वर्थाप्रगल्भत्वात् पक्षदोषगुणहानादा-
नाभ्यां शोधायेतुमशक्तस्तस्य वक्तव्यार्थ निर्धार्य सभ्यैरेव संशोधनीयः ।

यथाह बृहस्पतिः—

अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्भक्तुं नोत्सहते यदा ।

सभ्यैस्तु शोधनं तस्य कार्यमर्थानुरूपतः ॥ इति ।

यदि भाषामशोधयित्वैवोत्तरं दापयन्ति सभ्यास्तदा 'रागाहोभा-
ज्याह' इत्याद्युक्तदण्डेन सभ्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञालेनपूर्वकं
व्यवहारः प्रयत्ननीयो राज्ञेति तात्पर्यम् ।

यदा स्वार्थप्रत्यर्थिनोर्लेखनापादवाद्वाजकीयलेखकद्वारा तौ भाषो-
त्तरे लेखयतः । स चाप्युत्तरपक्षपातेनान्यथां लिखत्यन्यतरत् । तदा स
राज्ञा चौरवदण्ड्य इत्याह—

कार्यायनः,

अन्यदुक्तं लिखेदन्यघोऽर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवत्रासयेत्तं तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ इति ।

अत्र त्रासयेदित्युक्तेस्त्रासनमात्रं विधीयत इति नाशङ्कनीयम् ।
चौरवदिति दृष्टान्तासङ्गतेः । तस्माद्विषयकतस्त्रासनविशेषो लक्षणया
विधीयते । तत्प्रयोजनं पुनस्तादृशकार्ये घृत्तिनिरोधः । स्थितित्वे तु
चौरवच्छासयेदित्येव पठितम् । एवमुक्तलक्षणः पक्षधनुर्विधः ।

तथाच बृहस्पतिः—

शङ्काभियोगस्तत्त्वं च लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं तथा ।

वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥

चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।

चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ।

स्नातिः शङ्का समुद्दिष्टा तत्त्वं (१) तत्त्वार्थदर्शनम् ।

लभ्येऽर्थेऽभ्यर्थनं मोहस्तथा वृत्ते पुनः क्रिया ॥ इति ।

नारद —

सारस्तु व्यवहारणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तदानीं हीयते घादी तरस्तामुत्तरो भवेत् ॥ (अ० १२ श्लो० ६)

उत्तरः उत्कृष्टो विजयीति यावत् । यद्यपि न्यायाख्यपञ्चाययववा
क्यान्तर्गतं प्रतिज्ञास्वरूपं साध्यधर्मविशिष्टधर्मिवचनमात्रं, तथाप्यत्र
“सत्कारणान्वितम्” इत्युक्तत्वात् सहेतुकसाध्यधर्मविशिष्टधर्मिवचनं
प्रतिज्ञेति गम्यते । हेतोश्च पक्षभूताऽधमर्णादिनिष्ठत्वं तदनङ्गीकृतं किं
यापादेन सिध्यतीति ध्येयम् । तथा सति स्थापनानुमानप्रयोग एव
प्रतिज्ञा । प्रतिस्थापनानुमानप्रयोग एव चोत्तरमत्र पर्यवस्यति । अतएव
स्मृत्युक्ता उभयाभासा यथायथमर्थान्तरमप्यनुयोज्यानुयोगासिद्ध्यादि
निग्रहस्थानहेत्याभासादिष्वेव पर्यवस्यन्ति । ततश्च १३ शतं मह्यं धारय
सि श्रणत्वेन मत्तो गृहीततायद्भनत्वादिति भाषाशरीरम् । न धारया-
म्यगृहीतत्वात् प्रतिदत्तघाद्वेत्याद्युत्तरशरीरम् । अत्र च न साधुशब्द-
नियमस्तदनभिज्ञानामप्यर्थिप्रत्यर्थित्वदर्शनात् । बोधकैस्तु तेषां ये
शब्दाः प्रसिद्धास्तैरेव भाषादि लेखनीयम् । प्रतिवादिसम्भवादीनां
तदनभिज्ञत्वे भाषाद्वयाद्यभिज्ञैस्ते बोधनीया इत्याद्युह्यम् । अत एव विष्णु
धर्मेऽभ्यापनेऽपि साधुशब्दनियमानादर उक्तः ।

संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरुपतः ।

देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरु स्मृत ॥ इति ।

इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अधोत्तरपादो निरूप्यते ।

तत्र निर्दोषायां भाषायां निश्चिततदर्थेन प्रत्यर्थिनोत्तरं देयम् ।

तथा च गृहस्पति —

विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्याविशोधिते ।

प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः ॥ इति ।

विनिश्चिते=सशयरहितज्ञानगोचरीकृतार्थे । विशोधितेऽत एव स्थिरीभूते ।
लेखयेदिति वाचयेदित्यस्याप्युपलक्षणम् । वाचनपूर्वकत्वाल्लेखनस्य । इदं
चार्यसन्निधावेव लेखनीयमित्याह—

याज्ञवल्क्य ,

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्य पूर्वावेदकसन्निधौ । (अ० २ श्लो० ७)

श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना सः श्रुतार्थस्तस्येति कर्त्तरि पष्ठी ।
तेन लेख्यमित्यर्थः । पूर्वविदोऽर्था । पूर्वपक्षादुत्तरत्र उपन्यस्यत इत्युत्तरं
पूर्वपक्षोपमर्दकमुच्यते ।

यथाहनुर्नारदप्रनापती—

पक्षस्य व्यापक सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः ॥ इति ।

पक्षस्य व्यापकं=निराकरणसमर्थम् । सारं=न्याय्यम् । असन्दिग्धं=सन्दे-
हजनकनानार्थादिशब्दरहितम् । अनाकुलं=पूर्वापराविरुद्धम् । अव्या-
ख्यागम्यम्=अप्रसिद्धदेशमापाभिधानेनाप्रसिद्धार्थपददुर्लभद्विषयविवेकस-
मासम्बन्धितयोजनाव्यवधारणकल्पनाविपरिणामसाध्याहाराभिधाने-
न(१) वा यत् क्लिष्टव्याख्यानमेव दुर्गमार्थं न भवति ।

हारीतोऽपि—

पूर्वपक्षार्थसम्बन्धमेवकार्यमनावुलम् ।

अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥

सारभूतमसन्दिग्ध स्वपक्षकान्तसम्भवम् ।

अधिभ्रम्यमगृढार्थं देयमुत्तरमादशम् ॥ इति ।

अनेकार्थम्=अनेके ऽर्था उपयुक्ता विशेषणादयो यत्र तत्तथा । न
त्यनेकार्थपदयुक्तम् । तस्य सन्दिग्धत्वेन दुष्टत्वात् । अनाकुलम्=उक्तार्थम् ।
उपयुक्तशब्दैरन्यूनमनल्पम् । अव्यस्तानि व्यस्त्यासयोजनानपेक्षाणि पदा-
नि यत्र नदव्यस्तपदम् । व्यापकं=परिपूर्णार्थम् । नातिभूरि=अनुपयोगिविस्त-
ररहितम् । सारत्वासन्दिग्धत्वे व्याख्याते । स्वपक्षकान्तसम्भवम्=स्वपरिगृही-
तपक्ष एवैकान्तेन नियमेन सम्भवति न कथञ्चिदपि पक्षान्तरकक्षा-
मवगाहते तत् । अन्यद्यकार्थम् ।

शास्त्रदर्पादिभिर्यदोत्तरं न ददाति प्रतिवार्त्ता तदा कथञ्चित् सस-
म्बन्धविवकाकेन राज्ञा उत्तरं दापनीयमित्याह—

बृहस्पतिः ,

पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।

प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥

(१) अप्रसिद्धार्थेति । अप्रसिद्धार्थपदम्=अप्रसिद्धार्थपदप्रयोगः । दुर्लभं दु-
स्सम्बन्धो दुष्टाविति यावत्, यौ विभक्तिसमासौ तौ, व्यवहितयोजना=व्यवहितान्वयः, व्य-
वधारणकल्पना=निश्चयवहितकल्पना, विपरिणामो=वचनादिविपरिणाम, अव्याहारेण सह
वर्तते इति साध्याहारं साक्षाद्गम्य । ते च तत्र ज्ञाने । तैरभिधान कथं तेनेत्यर्थः ।

प्रियपूर्वं च साम भेदस्तुभयदर्शनम् ।
अर्थापकर्षण दण्डस्ताडनं बन्धनं तथा ॥
उभयैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरं तु यः ॥
'अतिक्रान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दण्डमर्हति ।
उभयै = मृदुभिस्तीव्रैश्चोपायैरित्यर्थः ।

कात्यायन —

यथार्थमुत्तर दद्याद्यच्छन्तं च दापयेत् ।
मोहाद्वा यदि वा शास्त्राद्यभोक्तं पूर्ववादिना ॥
उत्तरान्तर्गतं वापि तद्भाषामुभयोरपि ।

मोहादिवशात् पूर्ववादिना प्रागनुक्रमपि उत्तरान्तर्गतम् = उत्तराभिधानसमय एव प्रोच्यमानम्, उभयोः = उत्तरवादिष्ववधारदर्शिनो, प्राग्न = प्रहर्णाहं भवतीत्यर्थः । उत्तरलेखनोत्तर तु न ग्राह्यमित्यर्थे सिद्धमपि स्पष्टार्थमाह—

स एव,

उभयोलिखिते वाच्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।
अयुक्तं तत्र यो दूयात् तस्मादर्थात् स ह्यायते ॥ इति ।
अथोत्तरभेदाः ।

तत्र कात्यायन —

सत्य मिथ्योत्तर द्वय प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
पूर्वव्यापविधिश्चैवमुत्तर स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति ।
सत्यं = सम्प्रतिपत्तिः । प्रत्यवस्कन्दनम् = कारणोत्तरम् ।

व्यास —

साध्यस्य सत्यवचन प्रतिपत्तिरुदाहृता ।

यथा रूपकशतं मह्यं धारयसीत्युक्ते सत्य धारयामि दास्यामीति च । यद्यपि मापार्थस्यानिराकरणादनुत्तरत्वमस्यामाति । तथाप्यभि योक्तृ साध्यतयोपन्यस्तस्य सिद्धत्वोपन्यासान् साध्यत्वनिराकरणादुत्तरत्वमस्यावसेयम् । तथा च स्मरणम् ।

अनुक्त्या कारण यत्र पक्ष वादी प्रपद्यते ।

प्रतिपत्तिस्तु सा श्रेया कारणे दूषण पृथक् ॥

कारणं = परोक्तहेतुदूषणम् । वादी = प्रत्यर्थी । कारणे = कारणोत्तरे । पृथक् दूषणं भवेदित्यर्थः । नचास्या सिद्धसाधनत्वेन सदुत्तरत्वे पूर्ववादिनो निग्रहस्थानं स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टापत्तेः । पराजयेऽपि पूर्ववादिनो दण्डः पर न भवति । अपराधमावात् । वाचस्पतिस्तु तत्त्वनिर्णिनीपुत्रायाः

सिद्धसाधनस्यादोषत्वाच्च निग्रहोऽपीत्याह । न चैवं धर्माधिकरणप्रवे-
शपक्षालिप्तेन पूर्ववादिनो वृथेति वाच्यम् । प्राग्विप्रतिपक्षस्यानुतापघतः
प्रत्यर्थिनः पक्षादपि सम्प्रतिपत्तिसम्भवात् । सन्धिकरणोत्तरमिव ।
सन्धिकरणं च निरूपायिष्यते ।

मिथ्योत्तरं तु न धारयामीत्यादि । यथाह—

कात्यायनः,

अभियुक्तो ऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्वम् ।

मिथ्या तच्च विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ इति ।

व्यासोऽपि—

मिथ्या स्यात् साध्यनिहनुतिः । इति ।

साध्यस्य=सहेतुकसाध्यस्य शब्दतोऽर्थतो वा निहवो मिथ्योत्तरमि-
त्यर्थः । केवलसाध्यनिहवस्य सम्प्रतिपत्तिमिश्रोत्तरान्तरेष्वपि प्रसङ्गा-
दिति वाचस्पतिः । तच्चिन्त्यम् । सहेतुकसाध्यनिहवस्य तत्रापि सम्भ-
वात् । तस्मादपह्वयमात्रं कारणाद्यसम्बलितं मिथ्योत्तरम् । कारणप्रा-
प्त्यायसम्बलितं तूत्तरान्तरमिति धयम् । एतच्च मिथ्योत्तरं चतुर्विधम् ।

मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम् ॥

इति व्यासस्मरणात् । अत्र च मिथ्येतदिति कण्ठनोऽपह्वो न जा-
नामीत्यादिरर्थनः । अत एवाह—

कात्यायनः,

श्रुत्या भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥ इति ।

अत्र वाचस्पति — भाषार्थस्य सहेतुसाध्यस्य मिथ्योत्तरेण निह्वेऽपि
हेत्वपह्वयांश एव स्वरूपासिद्धिरुपस्थापनादोषः । साध्यापह्वयांशस्तु
कारणोत्तरादिव्यवच्छेदकतयाऽत्रान्तर्भाव्यते । तथाहि । गृहीतं त्वच्छारेण
भाषावादिना साध्य उपन्यस्ते कालदेशविशेषगर्भायां तस्यां 'मया न
गृहीतम्' इति हेत्वभावः शब्देनैवोच्यते । कालविशेषगर्भायां तु 'तदा नाहं
जात' इत्यर्थात्, देशविशेषगर्भायामपि 'तदा तत्राहं नास्मि' इत्यर्थादेव ।
सर्वस्यामपि तस्यां 'न जानामि' इत्यनेनार्थादेव हेत्वभावप्रतिपादनम् ।
अत एवार्थिकभाषाप्रतिषेधस्त्रिविधः सापदेशमिथ्योत्तरम् । आद्यस्तु
केवलमिथ्योत्तरमिति । न चैवं ग्रहणास्कन्दनयोरसन्निधानाज्जनोरेव
प्रतिपाद्यतास्तु किमार्थिकग्रहणपर्यन्ततात्पर्येणेति वाच्यम् । यद्यपि
तदा जातस्तत्र सञ्च तथापि न गृह्णाति तादृशां सर्वेषां ग्रहणाभावतः

सन्निधानजन्ममात्रस्य ग्रहणाव्याप्यत्वाद्यापकत्वाभावात् व्याप्यग्रहणाभावासिद्धेस्तत्कालीनजन्ममात्रसन्निधानाभावयोरेव ग्रहणाभावसाधकता । न ह्यनुत्पन्नो गृह्णात्यसन्निहितो वेति सम्भवतीति तात्पर्यम् । तर्हीत्यर्थोऽप्यसम्भवात् । अत एव सर्वस्मिन्नपि मिथ्योत्तरे स्थापकस्य ग्रहणस्थापनाय क्रियोपन्यास इत्याह ।

तत्तुच्छम् । साध्यानालिङ्गितहेत्वभावमात्रोपन्यासेऽर्थान्तरत्वाभावात् । हेतुत्वस्य साध्यनिरूपितत्वेन तदभावमुखेन साध्याभावव्यवस्थान एव स्थापनादुपपाणासम्भवात् । उत्तरान्तरव्यवच्छेदमात्रस्यादृष्टार्थतापत्तेर्ध्व । यत्र तु पूर्ववादिनः पित्रर्णादिग्रहणहेतुकधारणादिप्रतिज्ञा तत्राज्ञानद्वारक साक्षाद्वा तदपह्नवो मिथ्योत्तरम् । तत्कालाज्जन्मतद्देशाऽसन्निधानयोरेतदीययोस्तदीयग्रहणाभावासाधकत्वात् । अत एव प्रकाशास्वामिकये नाष्टिकेनादत्तत्वादिकमपि प्रमापणीयमित्यभियुक्तस्मरणमपि सङ्गच्छते । अन्यथा वृषणदत्तत्वाद्यनुपन्यासाददत्तत्वादिप्रमापणमधिकं स्यात् । तेन तत्प्रतिपादने दत्तत्वादेर्नाष्टिकोक्ततत्त्वत्वात्स्कन्दकत्वादस्य प्रत्यवस्कन्दनरूपत्वादत्तत्त्वैव तत्साधनापत्तौ 'मिथ्या क्रिया पूर्ववाद्' इति विरुद्धेत । इष्टापत्ताबुच्यमानायां मिथ्योत्तरभेदत्वोक्तिविरोधात् ।

प्रत्यवस्कन्दन नाम 'सत्य गृहीतं, परंतु प्रतिदत्त प्रतिग्रहलब्ध वा' इत्यादि ।

यथाह नारद —

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि त तथा ।

प्रपद्य कारणं श्रूयात् प्रत्यवस्कन्दन स्मृतम् ॥ इति ।

(नारद स्मृ० नोपलभ्यम्)

. प्रपद्य=स्वीकृत्य । यद्यपि भाषार्थस्य न सर्वोऽस्वीकारोऽत्र । सम्प्रति पक्षित्वापत्तेः । कारणोक्त्यानर्थक्यापाताच्च । तथा च ग्रहणेन धारणम् । तेन च प्रत्यर्पणीयत्वे साध्यत्वेन प्रतिज्ञातेन ग्रहणांशमभ्युपेत्य प्रतिदानेन प्रतिग्रहादिना चाऽधारणं प्रत्यर्पणीयत्वाभावात् प्रत्यर्थी साधयति । मिथ्योत्तरादत एवास्य भेदः । तत्र भाषार्थस्य सर्वस्यापह्नवाद्भवेकदेशानपह्नवात् । प्राङ्न्याये तु यथायथमुभयसम्भव इति ततोऽपि भेदः । एतच्च तत्र विषयः । यत्तु प्राङ्न्यायो धार्यमाणत्वादिसामान्याभावपक्षः । कारणोत्तरं तु तद्वसन्नापकमिति तयोर्भेद इति वाचस्पतिनोक्तम् । तत्तुच्छम् । प्राङ्न्यायेनापि कारणमुखेनोभयोरपि स्थापनसम्भवात् । तस्मादस्मदुक्तमेव भेदक ज्यायः । त्रिविधं चेतत् । स्थापनावि

कथलं तत्समबलवत् तदुनयलं चेति । उदाहृतमेवाधिकबलम् । तत्र हि मह्यमयं शतस्य धारयः प्रतिदेयतया मत्तो गृहीततापन्नत्वादित्यादि मा-
पायां निर्यातनादिस्थले व्यभिचारवारणायेदानीन्तनधारणाद्यर्थापत्ति-
गम्यमपरिशोधितत्वादिविशेषणमर्थिनोऽवश्यं हृदिस्थमास्थेयम् । तथा-
च प्रतिदानाद्युपन्यासे न तदसिद्धिः प्रत्यर्थिनोक्ता भवतीति ध्येयम् ।

कात्यायनोऽपि स्पष्टमाचष्टे—

अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा

प्रपद्य कारणं दूयादाद्यर्थं भृगुरग्रवीत् ॥ इति ।

आधर्यम्=अधरत्वं दुर्बलत्वमिति यावत् । पूर्वपक्षस्येति शेषः । पूर्व-
पक्षदीर्घत्व उत्तरस्य प्रायस्त्वमयं उक्तम् ।

अत एव नारदः—

आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः पूर्ववादिनः ॥ (ऋणा० प्र० श्लो० १६४)

अत्र साक्षिप्रहर्णं प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

प्रदीपकृतस्तु धार्यमाणत्वे कारणं=गृहीतत्वं प्रपद्य दूयात् परिशोधनादिक
मिति शेषः । अपरिशोधितत्वादिकं च स्थापनाहेतुविशेषणं कण्ठरयेण
क्षेयमित्याहुः । तत्र । व्यवहितयोजनाध्याहारयोर्विना कारणमनुचित-
त्वात् । कारणं प्रपद्येत्यव्यये तमित्यस्य साकाङ्क्षत्वेनामन्ययप्रसङ्गाच्च ।

अन्ये तु प्रपद्य=स्थापनाहेतुमभ्युपेत्य यच्चद्विपरीतवचनं तत्कारणो-
त्तरमिति त्रितयपरमेवेदं वचनमिति यदस्ति ।

अत्राधिकसमबलकारणोत्तरयोः स्थापनाया आधर्यासम्भवेनैतद्वा-
क्यस्य त्रितयविषयत्वायोग इति वाचस्पत्युक्तं दूयण कारणोत्तरस्य
त्रिविध्यं तदुक्तं खण्डयद्भिरनुपदमेवोद्धरिष्यते । समबलम्—‘इयं
भूर्मदीया क्रमागतत्वात्’ इत्येकेन भाषितेऽपरोऽपि तदेवोत्तर-
यति सप्रतिपक्षरीत्येति । दुर्बल कारणोत्तरं तु ‘मयेयं विंशतिवर्षा
वधि भूमिरमुकस्वामिकादिता’ इतिमाणायां स्वामिनैव पञ्चवर्षा-
धि मर्यादितत्वाभ्युपेत्य सप्रतिपक्षरीत्योत्तरितम् । “आद्यौ प्रतिप्रहे
क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा” इति वचनादिदं दुर्बलम् । अत्र चाधिकबले
प्रतिवादिनः प्रमाणोपन्यासाधिकारः प्रबलत्वसाधनाय । अन्ययोस्तु
पूर्ववादिन एव ।

गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।

दुर्बले वादिनः प्रोक्ता तुल्यैः पूर्वक्रियैव च ॥ इति स्मरणात् ।

कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वे प्रपद्यते ।

अतः क्रिया सदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधिनी ॥ इति,

कारणात्=वलवत्त्वात् । उत्तरत्वमुत्तमत्वम् । पूर्वपक्षवलवत्त्वाद्हेतुकां पूर्व-
धादिनः क्रियां प्रतिपादयता कार्यायनेनोत्तरस्यापि वलवत्त्व उत्तर-
धादिनः क्रियेत्युक्तं भवति । इदं वाचस्पतिमिश्रोक्तं व्यवहारतत्त्वकाराभ्युपेतं
च कारणोत्तरत्रैविध्यमयुक्तम् । वचनानारूढत्वाद् युक्त्यभावाच्च । तथा
हि “अर्थिना लेखित” इत्यादि नारदवाक्यस्याधिकवलकारणोत्तरविषयत्वे
न किञ्चिद्विजमस्ति । प्रत्युत तस्य तन्मात्रविषयत्वे त्रितयसाधारण-
कारणोत्तरस्वरूपाभिधायकवचनान्तस्सामान्यस्वरूपाज्ञानप्रसङ्गः । भव
ताप्येतस्य त्रितयसाधारण्याभ्युपगमाच्च । समानबलोनवलविषय-
वचनान्तराभावाच्च ।

यद्योच्यते कार्यायनीये “अर्थिनामिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं” इत्यादि वाक्ये, नारदीये वा “आधर्ये पूर्वपक्षस्य” इत्यादि
वाक्ये तावदाधर्यशब्दोपादानात्समोनवलकारणोत्तरे विषयीभविष्यति
नर्ह । तदेकवाक्यतया “अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी” इत्यपि नारद-
वाक्यमधिकवलकारणोत्तरविषयमेवेति । तदबुद्धिपूर्वकम् । तथा सति
नारदीयमेव वचनद्वयमनर्थकं प्रसज्यत इति सामान्यविशेषविषयत्वमेव
तस्याभ्युपगन्तव्यम् । अस्त्वेवं तथा सति सामान्यलक्षणानभिधानदोषो-
ऽपि प्रतिक्षिप्तः । आधर्येऽपि तव वचनयोस्तुक्तयुक्तानवलमात्रविषयत्वम् ।
समयलातियलपोस्त्वाधर्याभावाच्चदाक्षितं लक्षणान्तरमूह्यमिति सर्व-
सुस्थमिति चेत्, न । आधर्यमुपमर्दकत्वं वाद्युपन्यस्तग्रहणाङ्गीकारे-
णाधारणादिकारणप्रतिदानाद्युपन्यासे तस्यैव साध्यत्वाविर्भावे तदु-
क्तग्रहणधारणयोः प्रमाणोपन्यासानपेक्षत्वमेव । इदमेवाभिप्रेत्य कल्पतरौ
श्लोभीधरोऽप्याह—“आधर्यं प्रमाणानर्हत्वं पूर्वपक्षस्येत्यर्थः” इति । अत
एव “कारणे प्रतिवादिनि” इति सामान्यत एव कारणोत्तरे प्रतिवादिन एव
क्रिया यक्ष्यते । तेन यत् त्रितयसाधारणत्वमस्य वचसोऽन्यमतमुपन्य-
स्याधर्याक्तिविरोधाद्दूषितम् । तदप्ययुक्तम् ।

यस्तुतस्तु प्रमाणोपन्यासे तत्सामीचीन्यासामिचीन्यकृतं त्रैवि-
ध्यमुत्तरान्तरेऽपि पारमार्थिकं सम्भवत्येवेति कारणोत्तरमात्रे तदभिधा-
नमनर्हम् । ततः पूर्वं तत्रापि दुर्ज्ञेयम् । स्वस्वाभिमानेन तु पक्षोत्तरयोः
सार्धत्रिकमधिकवलत्वमेव । अन्यथा विवादांप्रवृत्तिप्रसङ्गः । प्रमा-
णोक्तिप्रत्याकलितयोस्तद्विवेचनार्थयोरत एवोपयोगोऽन्यथाधिकवल-
कारणोत्तरे तपोऽनुश्रयोगाद्विपात्त्वप्रसङ्गः सम्प्रतिपत्तिर्यत् । “गुरो-

वमिहिते हेतौ' इत्यादेस्तु स्मरणस्य न कारणोत्तरत्रैविध्येन क्रियाव्यवस्थापकत्वम् । "कारणे प्रतिवादिनि" इति सामान्यवचनसङ्कोचस्य निर्युक्तिकस्य प्रसक्तेः । किन्तु मिथ्याद्युत्तरत्रैविध्येन तथाहि—
मुरौ पूर्वपक्षोक्तहेत्यभ्युपगमेन कारणोत्तरे कारणोपन्यासति प्राङ्-
न्याये च तदुपन्यासात्तयोः साध्यत्वाविर्भावे वाद्युक्तसाध्ये साध्यत्व-
तिरोधानात् प्रतिवादिनः क्रिया । दुर्बले तूत्तरे मिथ्याख्ये भावरूपत्वेन
मात्रप्रमाणाभावमात्रेण सिद्धे साध्यत्वानर्हे वादिसाध्यस्य साध्य-
त्वातिरोधानात्तस्य क्रिया । तुल्ये द्वयोरपि मात्रसाधकयोरपि प्रत्यर्थि-
नोः पूर्वं ममेदमिति यदतोरन्यतरस्येत्यर्थः । इदं च "साक्षिपूमयता
साक्षु" इत्यादिवचन व्याचक्षाणा निपुणतरमुपपादयिष्यामः । "का-
रणात् पूर्वपक्षोऽपि" इति कात्यायनीयं तु प्रामाणिकत्वनियन्धनपूर्वपक्ष-
स्योत्तमत्वं प्रतिपादयद्यत्र पूर्ववादिनः क्रिया वाक्यान्तरेणोक्ता तद्वि-
पयत्वेनाप्युपपद्यते इति न किञ्चिदेतत् । अत एव मिताक्षरारुपतत्वरना-
करमदनरनस्मृतिचन्द्रिकाकाण्डिमिरिदमुपोक्षितम् ।

प्राङ्न्यायलक्षणमाह हारीतः—

अस्मिन्नर्थे ममानेन वादः पूर्वमभूत्तदा ।

जितोऽयमिति चेद् मृयात् प्राङ्न्यायः स्यात्तदुत्तरम् ॥

कात्यायनबहुस्पती—

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लैख्यते यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यते ॥ इति ।

अतः प्राङ्न्यायपदमन्वर्थम् । प्राङ्न्यायस्य च प्रागवस्थायां मि-
थ्याकारणान्यतरोत्तरोपादानेनैव व्यवहारप्रवृत्तिरिति प्राङ्न्यायसा-
धने तदेव सिद्धं भवति इति सम्भवति धार्यमाणत्वादिसामान्याभा-
वतद्धंसोभयव्यापकता प्राङ्न्यायस्येति मिथ्याकारणोत्तराभ्यामस्य
भेदः । त्रिप्रकारश्च प्राङ्न्यायः । तथा च—

कात्यायनः,

विभावयामि कुलिकैः साक्षिभिर्लिखितेन वा ।

जितञ्चैव मयायं प्राक् प्राङ्न्यायस्त्रिप्रकारकः ॥

कुलिकैरिति प्राकृतव्यवहारदर्शानामुपलक्षणम् ।

इत्युत्तरभेदाः ।

अथोत्तराभासाः ।

यद्यप्युत्तरलक्षणराहित्यादेवोत्तराभासत्वमर्थसिद्धं भवतीति नो-
त्तराभासाः पृथग्वाच्याः । योगीशरादिमिरत एव नोक्ताः । तथापि स्पष्टी-

६२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

करणाय कैश्चिदुक्ताः ।

तथा च मिताक्षराधृतवचनम् ।

सन्दिग्धमन्यत्प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरं भवेत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥

एतच्च तत्रैवोदाहरणनिष्ठतया व्याख्यातम् । सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं मापकशतं चेत्येवं सन्दिग्धमुत्तरं भवेदिति । प्रकृतादन्यत्सुवर्णशताभियोगे पणशतं धारयामीति । अत्यल्पं=सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । सुवर्णशताभियोगे पञ्चशतानि धारयामीत्यतिभूरि । पक्षैकदेशव्यापि=हिरण्ययस्त्राभियोगे हिरण्यं गृहीतमित्येतावन्मात्राभिधानम् । व्यस्तपद=पदान्तरेणाभियोगे पदान्तरमादायोत्तरम् । यथा मदीयमेतावद्वहण धारयतीत्यभियोगेऽनेनाहं ताडित इत्यादि । अव्यापि=देशस्थानादिभाषाविशेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वदिगवस्थितं मदीयमनेन क्षेत्रमपहतमित्यभियोगे न क्षेत्रमपहतमिति । निगूढार्थं=मह्य सुवर्णशतं धारयतीत्यभियोगे किमहमेवास्यै धारयामीति । अत्र ध्वनिना प्राङ्ध्विवाकः सम्बोधा अर्था वान्यस्मै कस्मैचिद्विधारयतीत्यादिसूचनसम्भवाग्निगूढार्थमिदम् । पूर्वापरविरुद्धमाकुलम् । यथा सुवर्णशतं मह्यं धारयतीत्यभियोगे धारयामि परन्तु गृहीतमेव नेति, गृहीतं परन्तु न धारयामीति वा कारणानुपन्यासमघारणादावकृतवैवोत्तरम् । व्याख्यागम्यम्=दुःखिलप्रसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वेनानुमेयार्थम् । यथा सुवर्णशतविषये पितृकृतर्णाभियोगे गृहीतशतयचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र गृहीतशतसुवर्णस्य पितुर्वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीत्यर्थविवक्षायां हिक्षमसमर्थसमासाध्याहारादिसापेक्षत्वादुक्तिकृतस्वामिमतार्थपरव्याख्यावगम्यार्थम् । असारम्=न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन मत्तो वृद्धा गृहीतं तस्य वृद्धिरेव दत्ता न मूलमित्यभियोगे सत्यं वृद्धिर्मया दत्ता मूलं तु न गृहीतमिति । अत्र क्वचित्पूर्वपक्षानिराकरणात् क्वचिदसम्बद्धार्थत्वात् कापि विलम्बितार्थप्रत्यायकत्वाद्यथायथमनुत्तरत्वमवसेयम् । यद्यप्युदाहृतमसारं पूर्वापरविरोध एव पर्यवस्यति । तथापि क्वचित्साक्षात् क्वचिन्न्यायविरोधात्तथात्वमिति भेदकं द्रष्टव्यम् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु काकदन्तसद्भाषोत्तरमिष्यत इति । कात्यायनवचनं च तत्र संवादितवान् ।

काकस्य दन्ता नो संन्ति सन्तीत्यादि प्रदुत्तरम् ।

असारमिति तत्तेन समं नोत्तरमिष्यते ॥ इति ।

कार्यायेनान्येऽप्युत्तरामसा उक्ताः—

अप्रसिद्धं विरुद्धं यदव्ययमितिभूरि च ।

सन्दिग्धासम्भवाव्यक्तमन्यार्थं चातिदोषवत् ॥

यद्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये ॥ इति ।

एतान् स्वयमेव स व्याचष्टे—

चिह्नाकारसहस्रं तु समर्थं आविजानता ।

भाषास्तेरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धं तदुत्तरम् ॥

प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया नहि ।

यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥

जितः पुरा मया चायमस्मिन्नर्थं विवक्षिते ।

पुरा मयाऽयमिति यत्तदूनं चोत्तरं स्मृतम् ॥

गृहीतमिति वाक्ये तु कार्यं ते न कृतं मया ।

पुरा गृहीतं यदव्ययमित्येतदतिभूरि तु ॥

दयं मयेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम् ॥

सन्दिग्धमुत्तरं हेयं व्यवहारे बुधैः सदा ॥

मयादेयमित्यत्राकारप्रश्लेषस्यापि सम्भवात्सन्दिग्धमिदम् । अतम्मवम-
स्माभिर्वेयं धनमस्मत्प्रप्रीतपुत्रेण दत्तमित्येवमादि । अव्यक्त=सुखेन यद्-
क्षराण्येव निर्णेतुमशक्यानि । एतादुत्तराभासावुद्दिष्टावपि स्पष्टाविति
तेन न लक्षितौ ।

यलायलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा ।

अनुक्रमेणान्यन्ते तद्व्यार्थमिति रितम् ॥

एतेन च बलेन=प्रायल्येन अबलेन=दौर्बल्येन च पुरा साहसं=मनु-
ष्यमारणादि स्थापितं=कृत्वा गोपितमिति यावत् । इत्यादि प्रकृतानुप-
योगित्वादन्यार्थमित्यर्थः । व्यस्तपद=पदान्तरेणाभियोगे कृते पदान्तरस-
ङ्क्रमेणोत्तरमिति सोदाहरणं मिताक्षरायां व्याख्यातम् । तत्प्रागेवोक्तम् । स्मृति-
चन्द्रिकायां तु पूर्वपक्षनिश्चयात् प्रागुच्यमानं सर्वमेवोत्तरं व्यस्तपदमिति
व्याख्यातम् । व्यस्तं पदं स्थानमुपन्यासावसरो यस्येति व्युत्पत्तेः ।
भवदेवेन तु यदव्यस्तपदव्यापीति पाठं लिखित्वाऽनन्वितायपदव्याप्तमिति
व्याख्यातं व्यवहारतिलके । तच्च दोषान्तरसङ्करादयुक्तमिति प्राच्यमेव
व्याख्यातव्यमनुसन्धेयम् । उत्तरमित्येकवचनाद् याज्ञवल्कीयादुत्तरस-

द्वारादप्युत्तराभासत्वं सूचितम् । वाक्यायनोदिभिः स्पष्टमुक्तम् ।

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरम् ॥ इति ।

सङ्करादनुत्तरत्वे योजं वाक्यायनेनोक्तम्—

नचैकस्मिन् विधादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्धयोः ।

नचार्थसिद्धिरमयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम् ॥ इति ।

मिथ्याकारणोत्तरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्धयोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियोपन्यासः प्रसज्यते ।

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिधादिनि ।

इति स्मरणात् । मिथ्या=मिथ्योत्तरे, पूर्ववादे न्या=अर्थिनः क्रियोप-
न्यास इत्यर्थः । यथा—‘सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतम्’ इत्यभि-
योगे ‘सुवर्णशतं न गृहीतं रूपकशतं तु गृहीतं किन्तु प्रतिदत्तं प्रनि-
ग्रहलब्धम्’ इत्यादि । द्वयोरेकक्रियोपन्यासाभावे च व्यवहारघट-
कमेवे व्यवहारद्वयप्रसक्तायेकसमाप्तावेव व्यवहारान्तरप्रवर्त्तनीयत्वा-
द्युपपद्यवहारासम्भवकृपा युक्तिर्योजम् । अत एव तस्य तस्यां
शस्य तत्प्रमाणमात्रसाध्यत्वे क्रमोत्तरत्वमेवेति क्रमिकं व्यवहारद्वयं
तयोरेव प्रवर्त्तनीयमित्युक्तं मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादिग्रन्थेषु । कारणप्राङ्न्या-
यसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयं प्रसज्यते । “कारणे प्रतिधादिनि”
“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्” इति स्मरणात् ।
यथा पूर्वोदाहरण एव यद्येवं श्रूयात् ‘सुवर्णशतं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकश-
ते तु प्रागयं व्यवहारमात्रेण मया पराजित’ इति । अत्र यद्यप्येकस्यैव
प्रमाणद्वयोपन्यासस्तथापि प्रागुक्त्या युक्त्वा युगपद्व्यवहारासम्भवे एवो-
नुत्तरत्वे योजगतोऽप्रापि क्रमिकव्यवहारप्रवृत्तिरिष्टेव । कारणोत्तरे सा
क्षिलेत्वादिमिस्तद्विभावनीयम् । प्राङ्न्याये तु तद्दर्शिभिर्जयपत्रेण वेति
क्रम आवश्यकः । एवमुत्तरत्रयसङ्करेऽपि । यथानेन सुवर्णं रूपकशतं
यस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं च रूप-
कशतं न गृहीतं यस्त्रविषये प्राक् पराजित इति । अत्र द्वयोः क्रिया
एकस्य क्रियाद्वयमिति द्वयमप्यनुत्तरत्वे योजम् । सम्प्रतिपत्तौ
क्रियाभावाच्चतुःसङ्करो नोदाहार्यः । सङ्करसम्भवमात्रेण तु मिताक्षरा
कारणे “एवं चतुःसङ्करेऽपि” इत्युक्तम् । अत एवात्र “यत्र सम्प्रतिपत्ते-
रुत्तरान्तरेण सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारः प्रवर्त्तनीयः । सम्प्र-
तिपत्तौ क्रियाभावात्” इति तेनैवोक्तम् । सङ्करस्थले क्रमिकव्यवहार आ-
वश्यकः । क्रमोऽर्थिप्रत्यर्थिसम्मानामन्यतरेच्छया बोध्यः । यत्र तु प्रभृता-

यंविषयत्वमन्यतरोत्तरस्य धर्तृवत्तत्त्वं वा व्यवहाराकरणेऽन्यतरस्य
पीडातिरेकादिकं वा प्राप्तेर्विनिगमकमस्ति तत्र तदुत्तरोपादानेनैव प्र
थमो व्यवहारः प्रवर्तनीय इत्याह—

हारात् ,

यत्प्रभूतार्थविषय यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽयथा ॥

असङ्कीर्णं—सङ्करप्रयुक्तव्यवहारयोगपद्यासम्भवदोषाभावात् । अतो
ऽन्यथा सङ्कीर्णमिति शेषः । तेन तत्रेच्छाक्रमेण व्यवहारक्रम इति भा
ष्यः । सङ्करादनुत्तरत्वे प्रागुक्तयुक्तिरनेन सूचिता । अत एव—

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यात्तामेकत्र चेदुभे ।

सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥

इत्युक्त्वा तदुक्तं हारीतेन । उदाहरणं तु यथा 'सुवर्णं रूपकशतं यस्मा
जि च गृहीतवाय न प्रयच्छति' इत्यभिधाने 'सुवर्णं रूपकशतं च न गृहीत
यस्माज्जि गृहीतानि प्रतिदत्तानि' इत्युत्तरम् । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतार्थं
विषयत्वात् तदुपादाय क्रियार्थिनः प्रथम व्यवहारो द्रष्टव्यः । पश्चादत्र
विषये कारणोत्तरमादाय प्रत्ययिक्रियाऽवलम्बनो व्यवहारः । एव मिथ्या-
प्राङ्म्यायसङ्करोऽपि बोध्यम् । सम्प्रतिपत्तिर्यदि सुवर्णादौ तत्र क्रिया
फलाभावादप्यविषयमप्युत्तरांतरमादायैव व्यवहारा मरति । एव
तुल्यार्थविषयत्वोऽप्युत्तरयोर्वत्र प्रथमदृष्टेः फलं तदुत्तरावलम्बनत
व्यवहारा द्रष्टव्यः । तथाचोक्तम्—“यत्र वा स्यात्क्रियाफलम्” इति ।

अहर्षिकया यातावर्धिप्रत्यर्थिनौ यदा ।

बादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यं पीडामवेक्ष्य च ॥ इति बृहस्पतिः ।

अत्र वाचस्पतिमित्राः । मिश्रभिन्नावच्छेदेन कारणादिसंस्पर्शं सङ्करा-
दनुत्तरमिति “पक्षैकदेशे यत्सत्यम्” इत्यादिवाक्यार्थः एव न सम्भ
वति । अवच्छेदमदनं साङ्ख्यस्यैवाऽभावात् । किन्तु पक्षस्यैकदेशे
विषये यदुत्तरं सङ्कीर्णं न तदनुत्तरम् । शेषमेकदेशपदद्वयमनुवादः ।
यथा शतं न गृहीतं गृहीतमपि परिशोचितं वा न धारयाम्येवेत्यादि ।
यत्तु शताभियोगं पञ्चाशत् परिशोचिता पञ्चविंशतिस्तु नैव गृहीता
पञ्चविंशतिस्तु धार्यन्ते देया इत्युत्तरम् । यच्च वस्तुभेदेन प्रागुदाहृतं,
तत्र “यत्प्रभूतार्थविषयम्” इति वचनात् कारणोत्तरमादाय प्रथमं विचार
कार्यं । पश्चात् पञ्चविंशतिरपन्हुता अर्थिप्रमाणनं वा साध्या प्रत्य
र्थिप्रमाणेन वा साध्या । नचैव “नचैकस्मिन्” इत्येतद्वचनाविरोधः । म्या
यमूलकत्वेनैतद्वचनस्य लब्धार्थप्रमाणपरिग्रहावाचकत्वात् । सति च

निर्णयप्रमाणे तदशसंशयस्यावश्यनिरस्यत्वात् । न च "यत्प्रभृतार्थ विषयम्" इत्येतद्वचनबलादेव लब्धार्थप्रमाणग्राह्यता । तथा सत्येतत्स्मृतीनां श्रुतिमूलकतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । असम्भवमूलान्तरत्वस्यैव श्रुतिमूलकत्वप्रयोजकत्वात् । गृहस्त्यादिस्मृतौ तथा सिद्धान्तवचनात् । अत्र च न्यायमूलकत्वस्यैव सम्भवात् । न च तादृशविषया सम्भव एव 'न चैकस्मिन्निति' वचनस्य मूलमिति युक्तम् । बहुशो विषयदर्शनात् । न चेदृशमुत्तरं न देयमित्युपदेशार्थमिदम् । यथावस्थितार्थकथनस्य निषेद्धुमशक्तेः । विज्ञा एव विषयदन्ते न विज्ञा इत्यपि वक्तुमशक्यम् । न चात एव ते पर्यनुयोज्या । "छलं निरस्य भूते न व्यवहाराशयेनृप" इति वचनात्तादृशमपि तत्त्वतो बोधयत्वात् । नच वचनादेवास्योत्तरस्य हेयता । वचनस्यादृष्टार्थतापत्तेः ।

अपि च शतन गृहीतमित्यस्य नाग्रहणमात्रमर्थः । शतपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । नापि शताग्रहणम् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञापत्तेः । नापि शतपदपक्षप्राप्तानुवाङ् । एव सत्येकदेशस्य गृहीतत्वविभाषनादेव स्थापको "निहनुते लिखितेनैकमिति" वचनादेतावद्धन निरपवादमेव लभेतेत्यनिष्टापादकमेवेदमुत्तरं स्यात् । "मिथ्या कारणयोर्वापि" इत्यादि वचनमप्येवं नेपथ्यम् । तस्माद्यावत्प्रकृतविषयः सशयोऽनुवर्त्तते निर्णायक च प्रमाणलभ्यत तावद्विचारणीयमिति परमार्थः । भवदेवप्रदीपादयोऽप्येवम् । तस्मादस्मदुक्त एव "पक्षैकदेशे यस्तस्यम्" इत्यादेरर्थ इति ।

तदेतद्वागाडम्बरमात्राग्राह्यक्षोदक्षमम् । तथाहि । मिताक्षराशुक्लरीत्यादृष्टार्थतयैव सकलवचनस्वरसामञ्जससम्भवात् । "नचैकास्मिन्" इत्यादिवचनपर्यालोचनया युगपदनुत्तरत्वस्यैवास्य वर्णितत्वात् । क्रमिकोत्तरत्वस्य सर्वैरपीष्टत्वात् । नचायौगपद्यमेव निर्वाजम् । युगपद्व्यवहारासम्भवस्यैतादृशि विषये उपपादितत्वात् । व्यवहारस्य चतुष्पात्त्वात् । क्रियाकृत्पदादभेदे साध्यभेदेन भाषारूपपादभेदे चातद्धिते व्यवहारभेदप्रसङ्गस्य सचेतसा दुरपहृत्यात् । किञ्च । भवदुक्लरीत्या न्यायामासमूलकतया 'नचैकास्मिन्' इत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । यच्चैकदेशपदस्यैकविषयपरत्ववर्णनमेकदेशपदद्वयस्य चानुवादत्वप्रतिपादनम् । तदतिमन्दम् । एकदेशपदे रुढित्यागप्रसङ्गात् । सम्भवत्यस्मदर्थेनार्थवत्त्वे भिरर्थकानुवादस्यानर्थक्यापरपण्यायस्याभ्युपगमानौचित्याच्च । यच्चैकविषयसद्वर उदाहृतम् । तदपि सन्दिग्धादिदोषसङ्कोर्णमसाधारण्येनैतद्वचनविषयतानर्हमिति समस्तवचनानर्थक्यम् । यदप्युक्तम्—असम्भवमूलान्तरत्वस्य श्रुतिमूलकत्वे प्रयोजकत्वमिति । तदपि मीमांसानध्ययन-

निष्पन्नम् । न त्वमभिव्यक्तमूलकस्यमएकादिस्मृतीनां श्रुतिमूलकत्वे प्रयो-
जकम् । तथा सति तुलापुरुषादिस्मृतीनां लोभादिमूलकावस्य
सुतरां सम्भवाच्चतुतिमूलकस्याभावप्रसङ्गः । यथाहुः—

वार्तिककाराः,

रागद्वेषमदोन्मादप्रमादालस्यलुब्धताः ।

क या नोत्प्रेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः ॥ इति ।

यूपहस्यादिस्मृतिषु मुक्तकस्येनासप्रणीतायानवधारणामूलभूत-
भृत्यकल्पनम् । कर्तृभामाभ्यामायादेनि भाष्याभिमतप्रामाण्ये मूल-
श्रुतिः । हेतुदर्शने तदुपलब्धकमग्राह्यमात्रमिति तत्रैव व्याचक्षणेः धु-
ष्णमाहरे । वार्तिककारास्तु दृढतरपदैकं परिमहीतुं प्रामाण्यमेव ता-
सामभिमतमित्यपि तदभियोगमार्जा न दुर्लभम् । यद्यपि भविष्यत्याद्य-
सम्भवाद्युक्तिकस्यकपोलकदिवनधिकल्पजालमुद्राव्य व्यभिचरतं, तदपि
प्रस्तुतप्रतीपम् । तादृशोत्तरस्य सर्वेभ्युपगन्तव्यत्वात् । दातप्रहणा-
भाषस्य तदर्थस्यादुष्टत्वाच्च । अयमत्र सकलवधनमन्दर्मसमाधानाभिष्ट-
ष्टोऽर्थः । क्रिया=लित्वितादिप्रमाणरूपा प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्ग्याये च प्रत्य-
र्थिन एव भवति । मिथ्योत्तरे धार्धिन एव । सम्प्रतिपक्षी न कस्या-
पीति व्युत्पादयिष्यते । एवं च सत्येन यत्रतरेषां त्रयाणामुत्तराणां
सङ्करस्तत्र प्रत्यर्थिनः कारणप्राङ्ग्यायसाधनाय प्रमाणद्वयमर्थिनश्च
स्वसाध्यसाधनायैक प्रमाण प्राप्नोति । यत्र कारणप्राङ्ग्याययोस्तत्र प्र-
त्यर्थिनः प्रमाणद्वयम् । यत्र पुनर्मिथ्याकारणयोर्मिथ्याप्राङ्ग्याययोर्वा
तत्रार्थिप्रत्यर्थिनोरेकैकं प्रमाणम् । न च यथाप्राप्तमेवावस्थिति चा-
क्यम् । प्रमाणं हि साध्यमिच्छार्थम् । एकस्मिन् व्यवहारेचैकमेव साध्यमे-
कस्यैवोचितम् । तेन तत्र नोभयोः प्रमाणमेकमेकस्य वा प्रमाणद्वयं मधि-
तुमर्हम् । उभयोः साध्याभाषादेकसाध्यस्य चैकेनैव प्रमाणेन सिद्धावि-
तरपैयर्थ्यात् । तस्मात् युक्तमुक्तम्—“सङ्करात्तदनुत्तरम्” इति । तथा च
सर्वत्र पक्षध्यापकमयोत्तर देयं दापनीयं च । यत्र पुनः सर्वथा तथा-
विधमुत्तरं न लभ्यते किन्त्वैकैकांशध्यापकमेयोत्तरम् । तत्र नानोत्तर-
पक्षेन नानाप्रतिज्ञाः कृत्वा क्रमेणैकैकप्रतिज्ञायामेकैकोत्तरोपादानेन
व्यवहारः प्रवर्तनीयोऽन्यथा तत्र निर्णयभावप्रसङ्गः । स चानुचितः ।
“छल निरस्य” इत्यादिवचनात् । “सङ्करात्तदनुत्तरम्” इति हेतुपादाना-
दुक्तविधया सङ्करे निराकृते स्यादेयोत्तरत्वमित्यभिप्रायः । एतदेव व्यति-
रेकमुपेनोक्तम्—

यत्प्रभृतापेक्षितं यत्र वा स्यात्किंवाफलम् ।

उत्तरं तत्र तत्क्षेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा ॥ इति ।

अतोऽन्यथा=योगपक्षे सङ्कीर्णं स्यादिति प्रागेव व्याख्यातम् ।
पक्षव्यापकानेकोत्तरविकल्पे तु न जातुचित्सङ्करावसरः । तस्मान्न
कापि सङ्करे सदुत्तरत्वमिति ।

अथ क्रियापादः ।

तत्र तदुपयोगि प्रत्याकलितं प्रथमं निरूप्यते । विज्ञानयोगिना तस्य
व्यवहारपादत्वानभ्युपगमेऽपि क्रियादानोपयोगित्वाभ्युपगमात् । अन्यै-
स्तु व्यवहारपादत्वस्यैव स्वीकारात् । क्रियापादप्राग्भावस्तूभयस-
म्मतः । प्रत्याकलितं नाम भाषोत्तरयोरधिप्रत्यर्थिभ्यां लेखितयोः
क्रियोपन्यासनमनयोर्मध्ये कस्य स्यात्का चास्मिन् पदे क्रिया स्यात् ही-
नवादी वानयोर्मध्ये क इत्यादिः ससम्भवाद्बिधाकस्य समापतेः सम्भ-
वस्य प्राड्विधाकस्य वा परामर्श उच्यते ।

तथा च बृहस्पतिः ।

ये तु तिष्ठन्ति करणे तेषां सभ्यैर्विभावना ।

कलयित्वोत्तर सभ्यैर्दातव्यैकस्य वादिनः ॥

करणे=धर्माधिकरणे । ये तिष्ठन्ति=वादिनः प्रतिवादिनश्च । तेषामुत्तरं
मिथ्यादिचतुर्भेदः, कलयित्वा=विचार्य, एतदुत्तरे कस्य क्रियोपन्यास
उचित इति निर्धार्य, विभाव्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियाप्रमाण-
मिति यावत् । एकस्य वादिनः=अधिप्रत्यर्थिन्यतरस्य । सभ्यैर्दातव्या=उप-
न्यसनीयत्वेनाज्ञापयितव्येत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—

लिखिते शोधिते सम्यक् सति निर्दोष उत्तरे ।

अधिप्रत्यर्थिनोर्वापि क्रियाकरणमिष्यते ॥

क्रियाकरण=क्रियोपन्यासः । पुनर्बृहस्पति —

श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना ।

विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिल लिखितादिना ॥

विभाव्यते साध्यते साध्यमनयेति विभावना क्रियेव । पूर्वोत्तरं=पूर्व-
पक्षमुत्तरं चेत्यर्थः । द्वन्द्वेकधद्भावः । निर्दिष्टा=ब्रूहीत्युपादिष्टा । कस्मि-
न्नुत्तरे कस्य क्रिया किणरहितं च किमुत्तरमित्यपेक्षायामाह —

व्यासः,

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्यौक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्राङ्न्याये कारणे च साधितेऽर्थिसाध्यस्य

ग्रहणस्य धारणासाधकत्वाद्यर्थ साधनं प्रत्यर्थिनाऽभ्युपगमाच्चेति तत्रैव साध्यत्वाविर्भावात्तदुपन्यासकारिण एव प्रत्यर्थिनः प्रमाणोप-
पन्यासस्तत्साधनायोचितः । अर्थिसम्बन्धविरहप्रत्यर्थिसम्बन्धयोर्द्व-
योरपि तेनैव निर्णयात् । मिथ्योत्तरे तु वादेनः प्रमाणदुर्भिक्षं यदि प्रति-
ज्ञातेऽर्थे, प्रमाणाभावादेव प्रत्यर्थ्यभिमतोऽर्थिप्रतिज्ञातसाध्यहेत्वभावः
सिंध्यतीति तत्परिहाराय भावामाधयोर्भावस्यैव साध्यत्वौचित्याच्चा-
र्थिन एव क्रिया । सम्प्रतिपत्तौ तु न कस्यापि साध्यमस्तीति निरर्थ-
कत्वात् क्रियैव नास्तीत्यर्थः ।

बृहस्पति —

प्रतिज्ञां भावयेद्वादी प्रत्यर्थी कारण तथा ।

प्राग्वृत्तवादिविजयं जयपत्रेण भावयेत् ॥ इति ।

प्राग्वृत्त=प्राङ्गन्यायः । प्रतिज्ञां=प्रतिज्ञातार्थम् । इदं च परिशेषान्मिथ्यो-
त्तरविषयम् । जयपत्रेणेति प्राङ्गन्यायदर्शिप्रभृत्युपलक्षणम् ।

मनुः—

अपह्वेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।

अभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वान्यदुद्दिशेत् ॥ (८५२)

दिशति कथयति यथादृष्टमर्थमिति देशः साक्षी । मेधातिथिस्तु
श्रुणादिप्रयोगदेशवर्तिनः साक्षिणो देशशब्देन लक्ष्यन्त इत्याह । अन्य-
कारण=प्रमाणं साक्षिमिश्रं लेख्यादि । मेधातिथिना तु 'करणं वा समुद्दि-
शेत्' इति पठित्वा करणशब्दः प्रमाणसामान्यवाचकोऽपि गोयलीवर्द-
न्यायेन साक्षिमिश्रकरणमाचष्टे । पृथगुपादानात् । कारणं वा समु-
द्दिशेदिति पाठेऽप्ययमेवार्थ इत्युक्तम् । यत्र मिथ्याप्रत्यवस्कन्दनयोः
कृत्स्नपक्षध्यापिता यथा कश्चिच्छृङ्गप्राहिकया कञ्चिदभियुक्ते 'मशीयेयं
गौरमुकस्मिन् काले नष्टास्य गृहेऽष्ट दृष्टा' इति । सप्राभियुक्त उत्तरयति-
मिथ्यैतत् । यतः । एतत्प्रदर्शितनाशकालात्प्रागेवास्या मद्गृहेऽवस्थित-
त्वादिति । इदं तावत्पक्षप्रतिपक्षममित्यनुत्तरत्वानर्हम् । कारणो-
पन्यासात् शुरुमिथ्योत्तरम् । एकदेशाभ्युपगमाभावाच्च 'अर्थिना
लेखितो योऽर्थः' इत्यादि प्रागुक्तप्रत्यवस्कन्दनलक्षणं नास्कन्दति । सा-
ध्यमेदाय प्रतिप्राप्तेऽपादकत्वामावाच्च न "पक्षैकदेशे यत्सत्यम्" इत्यु-
क्तसङ्ग्रहगुणपक्षवहारासम्भवरुतं युगपदनुत्तरम् । तस्मात्सकारणं
मिथ्योत्तरमेवेदम् । अन्यतरसाधनेनापि विषादपर्यवसानात् । अत्र
"मिथ्या क्रिया पूर्ववाद" इति वचनात् "कारणे प्रतिष्ठादिनि" इति वच-
नाच्चान्यतरस्य यथाशब्दे क्रियोपन्यास इति भाति यद्यपि, तथापि

“मिथ्या क्रिया” इत्यादे शुद्धमिथ्याविषयेत्वेनैतद्विषयत्वाभावात् । “कारणे प्रतिवादिनि” इति वचनात् प्रतिवादिन एवात्र क्रिया । न चास्यापि शुद्ध प्रत्यवस्कन्दनविषयत्वादेतद्विषयत्वाऽभावप्रसङ्गे न कस्यापि क्रिया प्राप्नोतीति मिथ्यप्रतिषन्ध एवेति वाच्यम् । यतः प्रसिद्धप्रत्यवस्कन्दनेऽपि ग्रहणाद्यभ्युपगमेन प्रतिदानादिकारणोत्तरतैवास्यासम्भाविनीति वाच्यम् । एकदेशाभ्युपगमस्य प्रायिकत्वात् । कारणोपन्यासस्यैवोत्तरास्तरासङ्कीर्णतया तल्लक्षणत्वाद्यसम्भावात् । एवं कृत्स्नपक्षव्यापि सप्राङ्न्यायं मिथ्योत्तरमपि द्रष्टव्यम् । यथा प्राक्तनाभियोग एव यद्येवं प्रतिवदति-मिथ्यैतत्, यतः प्रागयमास्मिन्नभियोगे मया व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्रापि “प्राङ्न्यायकारणोक्तौ” इत्यादि प्राक्प्रदर्शितवचनात्प्रत्यर्थिन एव क्रियोपन्यासः । प्राङ्न्यायसिद्धौ प्रतिहायाः प्रकटमेव मिथ्यात्वपर्यवसानादस्य शुद्धप्राङ्न्यायविषयत्वासम्भवादेतादृशप्राङ्न्यायविषयताया अप्यवजं नीयत्वात् । पक्षप्रतिक्षेपक्षमस्यास्य प्राग्बदेवानुत्तरत्वादर्हत्वात् । यत्र तु कारणप्राङ्न्याययोः कृत्स्नपक्षव्यापितयै कोत्तरत्वं तत्र प्राङ्न्याय एव साधनीयः । कारणसाधनस्य तदन्तर्भूतत्वात् । यथा रूपकशतमेन मामकं गृहीतमित्याभियुक्तः प्रतिवदति सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तत्वादिदानीमस्मै न धारयामि । अस्मिन्नेवार्थे प्रागमुनाहमभियुक्तश्चतुष्पाद्यावहाररीत्यामुं पराजितवानिति ।

इदानीं हीनपरिहारोपायः ।

तत्र मनुः,—

बाह्यैर्विभावयेद्विद्वेर्भावमन्तर्गतं शृणाम् ।

‘स्वरयणैर्द्विताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ (८।२५)

स्वरो=यिक्तो गद्गदत्यादिः । वर्णो=स्थानाभाविकः कृष्णाद्यादिः ।

श्रुतं=भेदयेत्पथुरोमाञ्जादि । आकारो=यिक्तो स्रवक्रिमादिः । चक्षुः=कातरम् । चेष्टितं=श्रुत्या स्थानात् स्थानान्तरगमनादि ।

माहात्म्यः—

देशादेशान्तरं याति सुकिणी परिलेदि च ।

ललालं स्थिद्यते चास्य मुखं वैयर्थ्यमेति च ॥

परिशुष्यत्सललाकयो विरुद्धं बहू भाषते ।

वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठी निर्मुञ्जत्यपि ॥

स्वभावादिभिरिति गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।

अभियोगेऽयं साक्ष्ये या दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

मनोवाक्यायकर्मभिर्यः स्वर्मावाविकृतिं गच्छति न भयादिनिमित्तमसावभियोगे साक्ष्ये वा दुष्टः परिकीर्ततः । मनःप्रभृतिविकृतीरेव विविच्य दर्शयति । देशदेशान्तर याति=नचैकप्रावतिष्ठते । सृष्टिवर्णा=ओष्ठ-प्रान्तौ । परिलेदि=जिह्वया पुनः पुनः परिपट्टयतीति कर्मणो विकृतिः । अस्य छलद विवधते=स्वेदविन्दुवुन्दाङ्कितं भवति । मुख वैषय्यं=वर्णान्यत्वं पाण्डुत्वकृशत्वादि एति=प्राप्नातीति कायस्य । परिशुष्यत्स्वलदास्यः=परिशुष्यत् सगद्गदं स्खलत् व्यत्यस्तपदवर्णं वाक्यं यस्य सः । बहु=मनु-पयुक्तं, विरुद्ध=पूर्वापरविरोधवत् भाषत इति वाचः । परोकां वाचं प्रति-धत्तनदानेन चक्षुश्च परस्य प्रतिषोक्षणेन न पूजयति नान्भिनन्दतीति मनोविकृतेर्लिङ्गम् । परकीयमनोविकृतेरप्रत्यक्षत्वात् । तथा ओष्ठौ निभुजति वक्रयत्युपर्यधोभावेन चालयतीति कायस्यैव विकृतिः ।

मनुरपि—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रधक्प्रविकारैश्च शायतेऽन्तर्गतं मनः ॥ (८२६)

कात्यायनः—

आकारोङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भावं विभावयेत् ।

प्रतिवादी मवेद्धीनः सोऽनुमानेन लक्ष्यते ॥

कम्पः स्येदोऽथ घेषण्यमोष्ठशोषाभिमर्पणम् ।

भ्रूलेखनं स्थानहानिस्तिर्यग्मूर्खनिरीक्षणम् ॥

स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिणः ।

प्रतिवादिशब्देन परस्परप्रतिपक्षवादितादुभयोर्ग्रहणम् । अभिमर्पणं=जिह्वयोष्ठप्राप्तावलेहनम् । इन्द्रैकधद्वाचः ।

धीरामायणे—

आकारं छाद्यमानोऽपि न शक्यो विनिर्गद्दितुम् ।

यलाद्धि विवृणोत्येव मायमन्तर्गतं नृणाम् ॥

अनेन च पराजयसम्भाषणामात्रं प्रतिपाद्यते । तस्य च फलं क्रिया-दिपरामर्शं सभ्यादीनामस्यवधानेन व्यवहारशेषविचारः । न चेतावता पराजयनिश्चयो साक्ष्यनिर्णयो वा । नैसर्गिकनैमित्तिकविकारयोर्वैलक्ष-ण्यस्य विवेक्तुमशक्यत्वात् । यद्यपि कोऽपि निपुणतममतिविशेषकतुं शक्नु-यात् तथापि ॥ पराजयनिमित्तमसाक्षित्यनियन्धनं वा दण्डादिकार्यं सम्भवति । न हि निपुणमिषगमियोगमूलकमरणनिश्चयेऽपि मृतकार्य-मार्गाः समाचरन्ति ।

योगीश्वर —

१

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।

न चाहृतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥ (अ०२श्लो०१६)

सन्दिग्धम् = अधमर्णादिभिरनभ्युपगतमवार्थं यः स्वतन्त्र = प्रमाणनिरपेक्ष एव साधयेदासेधादिना राजादिभ्यो ऽनिपेक्षैव तस्माज्जिघृक्षति तदुपरि दण्डाद्यापादयति वा स हीनो दण्ड्यश्च भवति । न पर प्रकृतार्थहानिमाप्नोति प्रत्युत स्वातन्त्र्यनिबन्धनं राजदण्डमपि दातुमर्हति । यद्येवमभ्युपेत साधनेन वा साधितं याच्यमानो निष्पतेत् = पलायेत सोऽपि तथा दण्ड्यः 'साधितं धनं च दाप्यः । यश्चाभियुक्तो राजा चाहृतः सदसि न किञ्चिद्वदति स प्रकृतार्थहानिं दण्डं च प्राप्नोति । प्रकरणात् (१) दुष्टपरिहानमेव माभूदिति दण्ड्यग्रहणम् । दण्ड्योऽपि 'शास्याऽप्यर्थांश्च हीयते' स्वार्थांश्च हीयते इति अर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणम् ।

नारदाऽपि—

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः ।

आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥ (अ०२श्लो०३३)

अन्यवादी तथा हीनः स एव विवृताननः । (ना०स्मृ० न लब्धम्)

पूर्वपादपरित्यज्य योऽन्यमालम्ब्य ते पुनः ।

षादसङ्क्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥ (अ०२श्लो०३४)

कार्यायनेनापि—

धाययित्वा यदा कार्यं त्यजेदन्यद्वदेदसौ ।

'अन्यपक्षाध्यस्तेन हृतो वादी स हीयते ॥ इति ।

यद्यपि कश्चिदभियुज्य नाहमेनमभियुज्य इत्येव विरुद्धमभिधीत सोऽप्यन्यवादितयो हीन इत्याह—

॥ एव,

न मयाऽभिहितं कार्यमभियुज्य परं वदेत् ।

विमुच्यश्च मयेदेव हीनः तमपि निर्दिशेत् ॥ इति ।

तथा पत्रलिखितं पूर्वपक्षमध्यन्यथा कुर्यान्नन्यवादितया हीन इत्याह—

स एव,

लेखयित्वा तु यो वाक्यमूढं वाऽभ्यधिकं पुनः ।

वदेद्वादी स हीयते नामयोगः तु सोऽहंति ॥

अभियोग=पूर्वपक्षं नार्हति=वादित्वयोग्यो न भवतीत्यर्थः । क्रियाद्वेषिणोऽनुपस्थातुश्च हीनतायास्तेनैव विवरणं कृतम् ।

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः ।

तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥

आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव स होयते । इति ।

निरुत्तरतया हीनमप्याह स एव—

ग्रहीत्युक्तोऽपि न ग्र्यात् सद्यस्तद्वनमर्हति । -

द्वितीयेऽहनि दुर्घुदेर्विद्यात्तस्य पराजयम् ॥

पराजय=पराजयचिन्हं हीनताम् ।

अत एव हरितः—

सापदेशं हरेत्कालमष्टवन्धापि संसदि ।

उक्त्वा षष्ठो विष्टुवंश्च हीयमानस्य लक्षणम् ॥

सापदेश=संख्याजम् ।

यथाह कात्यायनः—

ध्याजेनैव तु यत्रासौ दीर्घकालमतिक्रमेत् ।

सापदेशं तु तद्विद्याद्वादहानिकरं स्मृतम् ॥ इति ।

आहूतप्रपलायी=अभियोगपरिहारार्थमाह्वानबुद्ध्या प्रच्छन्नचारी । एते-
षामुत्तरोत्तरस्य हीनता शुर्वीति ज्ञापयितुं “हीनः पञ्चविधः” इत्युक्तम् ।
न परिसङ्ख्यार्थम् । अन्येषामपि हीनत्वस्मरणात् हीनताशुद्धत्वज्ञापनं द-
ण्डभूयस्त्वर्थम् । तच्चोक्त कात्यायनेन—

अन्यथादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश ।

नोपस्थाता दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः ॥

आहूतप्रपलायी च पणान्द्राप्यस्तु विंशतिम् ।

अत्रापि विशेष उक्तस्तेनैव—

त्रिराहूतमनायातमाहूतप्रपलायिनम् ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः ॥ इति ।

कात्यायनेनैव प्रकारान्तरेणापि हीन उक्तः—

धावितव्यवहाराणामेकं यत्र प्रमेदयेत् ।

धादिन लोभयेच्चैव हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥

धावितव्यवहाराणां सभ्यादीनां मध्ये एकमपि यः प्रमेदयेत्=अन्यद्वारानु-
रोधाद्युत्पादनेनेत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

भयं कुर्वति भेदं वा भीषणं वा निरोधनम् ।

एतानि यादिनो यस्य व्यवहारे स हीयते ॥

मयादीनि व्यस्तसमस्तानि येन कृतानि स हीयत इत्यर्थः । मयं कुर्वन्ति=करोति । भोषणम् अन्यमुखेन मयोत्पादनमिति शेषः ।

मनुरपि—

अदेश्यं यश्च दिशति निर्दिष्ट्यापन्दुते च यः । (अ० ८)

यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ॥ (५३)

अपदिश्यापदेशं च पुनर्यस्त्वपधावति ।

सम्यक् प्रणिहितं चार्थं पृष्टः सन्नामिनन्दति ॥ (५४)

असम्भाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथः ।

निरुच्यमानं प्रदत्तं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥ (५५)

ग्रहीत्युक्तश्च न ग्रूयादुक्तं च न विभावयेत् ।

न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मदथात् स हीयते ॥ (५६)

(१) ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेज यः ।

धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ (५७)

*अदेश्यम्=अनुपयोगासम्भवादिना निर्देशानर्हं दिशति=कथयति यः । यश्च कथितमपि न मयेदमुक्तमित्यपलपति । यश्च अधरोत्तरानर्थान् पूर्वापरमिहितान् विगीतान् विरुद्धांस्तत्त्वेन नाबुध्यते । यश्चापदेशं व्याजं पीडादिकम् अपदिश्यापदेशं अपधावति अपसरति समातः । यश्च सम्यक् प्रणिहितं सम्यक्प्रणिधानेनाकलितमपि परोकमर्थं पृष्टः सन्नामिनन्दति=अनुवादप्रत्युत्तरदानादिना नाद्रियते । मेधातिथिस्त्वदेशमिति पठित्वा भाषायादिलिखितदेशभिन्नमसम्भावितं वा देशम् । यद्वा "अभि योक्ता दिशेद्देशम्" इत्यत्रेव देशशब्देन साक्षिणो व्याख्याय साक्षिनिर्देशकाले असम्भावितसाक्षिणो निर्दिशतीति व्याचक्ष्यौ । यश्च ज्ञातारः साक्षिणो मयुक्तेऽर्थे सन्तीति सभायामुक्त्वा के ते वदेत्युक्तो न वदेत्तान् । अत्र मा=मां ज्ञातारः यथार्थवाचकमिति जानानाः साक्षिण इति याचत् । द्वितीयैकवचनान्तस्यास्मच्छब्दस्य "त्वामौ द्वितीयायाः" (अ० ८ पा० १ सू० २३) इत्यनेन मामित्यस्य मा इत्यादेशः । ननु मे इति पष्ठयन्त मेतत् । "न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थनृणाम्" (अ० २ पा० ३ सू० ६२) इति तन्निषेधात् । तेन मेति सन्धिरपि समाहित इति मेधातिथिः । आचार्यास्तु व्याकरणाधिकरणे सन्धिकरणमत्रापशब्द इति पूर्वपक्षप्रसङ्गेन वदन्तः पष्ठयन्ततामेवास्य मन्यन्ते । मे सन्तीति सम्बन्धान्न "तृणाम्" इति

सम्बन्धप्रयुक्तपट्टीप्रतिषेधावकाश इति तेषामभिसन्धिः । सन्ति हा-
तार इत्युक्तेति कल्पतल्लिखितपाठस्त्वेनाकर एवाचार्यमेधातिथिभ्या-
मधृतत्वादिति ध्येयम् । सिद्धान्ते त्वाचार्याणां छान्दस्त्वमत्र समा-
धिरभिमत । एतैः करणैर्न्यस्तैः समस्तैर्वा वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं
हीनं निर्दिशेदित्यर्थः । हीनवादितया दण्डार्हतामात्रं न प्रकृतार्थहानि-
रिति प्रमादपरिहारायमेवार्थं प्रपञ्चः । “छलं निरस्य” इत्यादिवचं-
नात् । अत एव—

नारदोऽपि,

सर्वेभ्यर्थाविषादेषु वाक्छले नावसीदति ।

परस्त्रीभूमृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ॥ इति ।

(अ० २ श्लो० २५)

अस्यार्थः । अर्थविषादेषु सर्वेषु वाक्छले प्रमादाभिधाने पूर्वप्रपञ्चि-
तेऽपि नावसीदति प्रकृतादर्थाश्च हीयते । अत्रोदाहरणमात्रं परस्त्री-
स्यादि । एतेषु प्रमादाभिधानेऽपि शास्यो दण्ड्योऽपि यथा न प्रकृतार्था-
हीयते एवं सर्वेभ्यर्थाविषादेष्वित्यर्थः । अन्यथा परस्त्रीत्यादेरानर्थक्यमेव
भवेत् । अर्थविषादोपादानान्मन्युकृतेषु प्रकृतार्थादपि हीयत इत्यर्थावुक्तं
भवति । यथा ‘अहमनेन शिरसि ताडित’ इत्यावेद्य भाषादिसमर्थे ‘हस्तेन
पादे ताडित’ इति वदन् दण्ड्यः पराजितश्च भवति । मन्युकृतं वेशदशा-
वशादेव ताडनादिकमयमस्मिन्नाराप्यवेदितवान् धर्मोधिकरण इति
प्रतीतिः । अत एव—

दोषानुरूपं स ग्राह्यः पुनर्वादो न विद्यते ।

इति बार्हस्पत्यः पुनर्वादिनिषेधोऽपि मन्युकृतव्यवहाराविषय एव ।
ग्राह्यो दण्डमित्यर्थात् ।

असम्भाष्ये=सम्भाषणानर्हे विजन इति यावत् । नेष्टेत्=श्रुतमप्य-
श्रुतवत्कुट्यात् । राजकार्य्यादिव्याजमुत्पाद्य आम्रान्तरं गच्छेत् । मूही-
त्यादि गतार्थम् । अत्रादेशमित्यादौ च मूहीत्यादौ च “बहुकृत्यो-
ऽपि पथ्य वदितव्यम्” इति शाबरभाष्योक्तरीत्यास्मिन् प्रकरणे पुन-
रुक्तिर्न दोष इति भगवान्मेधातिथिरह । क्वचिदर्थविषादेऽप्यर्थहानिः
“सन्दिग्धार्थम्” इत्यनेन दर्शिता ।

नारदोऽप्याह—

अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चास्यार्थो न सिध्यति ॥ (अ० १ श्लो० ४६)

प्रवर्तते=साधयति यत्नादिनेत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षिपराजितः ।

स्थवाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः ॥

साक्षिपरीजितः साक्षिवचनाद्यः पराजितः । स्ववाक्यप्रतिपन्नः सम्प्रतिपत्त्युत्तरदाता । अनयोर्दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथाऽनयोरविप्रतिपन्नार्थहानिस्तथान्ययोरपीत्यर्थः । अत्राप्युत्तरोत्तरहीनताधिष्यप्रतिपादनार्थं चतुर्विधग्रहणम् । न परिसङ्ख्यार्थम् । अन्यथान्येषां तत्कथनं विरुध्येत । कस्मिन् कदा हीनकार्यमित्यत्र कालावधिदत्तस्तेनैव—

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृतसप्तभिर्दिनैः ।

साक्षिभिन्नस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीयते ॥ इति ।

साक्षिभिन्नस्तत्पराजितः । यश्च सामान्यतः साक्षिणो निर्दिश्य पञ्चाद्विशिष्यानिर्दिशन्मनुना “क्वातार” इत्यनेन हीनतयोक्तस्तत्रापि कालावधि बृहस्पतिरेवाह—

साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न विधादयेत् ।

त्रिंशद्वात्रात् त्रिपक्षाद्वा तस्य हानिः प्रजायते ॥ इति ।

दैविकराजिकान्तराये त्वध्वतिक्रमेऽपि न दोष इत्यप्याह—

स एव,

आचारकरणे दिव्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् ।

नोपस्थितो यदा कश्चिच्छूल तत्र न कारयेत् ॥

दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।

‘अवाधित्यागमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥ इति ।

आचारकरणे=व्यवहारकरणे । छल तत्र न कारयेदिति वदता यत्र वचनेनार्थहानिः प्रतिपादिता तत्रैव पुनर्विवादाभावोऽप्यत्र तु हीनतानि मित्त दण्डं कृत्वा पुनर्यादः प्रवर्त्तनीय एवेति सूचितम् । यत आह—

कात्यायनः,

पलायनानुत्तरत्वादप्यपक्षाश्रयेण वा ।

हीनस्य गृह्यते धादो न स्ववाक्यजितस्य च ॥

स्ववाक्यजितस्येति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । तेनैव विवृतमिदम् ।

यो हीनचिह्नेन जितस्तस्योद्धारं विदुर्बुधाः ।

स्ववाक्यहीनो यस्तु स्यात् तस्योद्धारो न विद्यते ॥ इति ।

उद्धार=पुनर्व्यवहारः । अत्रापि स्ववाक्यहीन इति प्रकृतार्थहानिनिमित्तोपलक्षणम् । विवादमुपक्रम्य राजानं चञ्चयित्वाऽन्योऽन्यं यौ वादिप्र

तिवादिनौ स्वयमेव विवादाभिर्वर्तते तयोरुभयोरपि दण्ड्यत्वमाह—
बृहस्पतिः.

पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे विचारे सम्प्रवर्तिते ।

प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

मिथ इत्यनेन राज्ञो निवेदनमकृत्यैवाऽन्योन्यमित्युक्ते राजघञ्जन-
मयगम्यते ।

कात्यायनस्तु स्पष्टमाह—

आधेय प्रगट्हीतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः ।

सर्पे द्विगुणदण्डाः स्युर्विप्रलम्भान्नुपस्य ते ॥ इति ।

द्विगुणो दण्डस्तु पराजयनिमित्तदण्डोपेक्षया । ननु विवादास्पदी-
भूतद्रव्योपेक्षया । अद्रव्यविवादेष्वप्याप्तेः । राज्ञे निवेद्याऽन्योन्यदण्ड्या
राजानुरोधेनैव वा सन्धिकरणे तु न दण्ड इत्यर्थात् सिद्धम् । स्फुटीकृतं
बृहस्पतिना,

पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।

द्वयोदत्तरथोः सन्धिः स्यादयःपण्डयोरपि ॥

साक्षिसम्बधिकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।

दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विचक्षणौ ॥

प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्रचरित्रयोः ।

तत्र राजाज्ञया सन्धिकर्मयोरपि शस्यते ॥

धर्मार्थोपग्रहः कीर्त्तिर्भवेत्साम्येन भूभृतः ।

न क्लिश्यन्ते साक्षिसम्भवा वैरं च विनिवर्त्तते ॥

निप्रहानुग्रह दण्डं धर्मं प्राप्य यशोऽयशः ।

विप्रहान्जायते नृणां पुनर्दोषस्तथैव च ॥

तस्मात्कुलगणाध्यक्षधर्मज्ञाः समदृष्टयः ।

अद्वेषलोभाद्यद्गुण्युस्तत्कर्त्तव्यं विजानता ॥ इति ।

साक्षिसम्बधिकल्प इति । उभयोरप्यर्थप्रत्यर्थिनोः किमेते वक्ष्यन्तीति
साक्षिसम्बधिकल्पको विकल्पो भवेत् । तत्र=कार्यनिर्णये दोलायमानौ
सन्देहदोलाकृतौ यावर्थप्रत्यर्थिनौ सन्धिं कुर्यातां, तौ विचक्षणौ=च-
तुरौ पराजयजनिताप्रतिष्ठादिनिरोधनादित्यर्थ इति वक्ष्यते । राजाज्ञस्तु
साक्षिणां सम्भानां च विकल्पाः परस्परविरोध इत्याह । प्रमाणसमेति ।
यत्र सम्भानां वादिद्वयपक्षे प्रमाणसाम्यं प्रतिमाति । यत्र यत्र शास्त्र-
प्रयोर्भेदः शास्त्रे शास्त्रान्तरेण चरित्रे व्यवहारे चरित्रान्तरेण भेदो
विप्रतिपत्तिर्ननु शास्त्रव्यवहारयोः परस्परं भेद इति व्याख्यानम् । धर्म

शास्त्रविरोधे व्यवहारस्यार्थशास्त्रत्वेन दुर्बलत्वात् तत्र राजाशया
सन्धि कार्यत्वेन प्रशस्यते । धर्म्मार्थोपप्रदादिहेतुत्वात् । निप्रदानुप्र
दाद्व्यवस्थानियतकत्वाच्च । तस्मादित्यादिना राजाशय केवलं न
सन्धिहेतुः कुलगणाध्यक्षादिवचोऽपि राजवञ्चनयेति प्रतिपाद्यते ।
एतच्च प्रत्याकलितं सभ्यवर्षभ्यमादर्शव्यभिक्त्याह—

भारद,

प्रमाणानि प्रमाणैः परिपाट्यानि यत्नतः ।

सीदन्ति हि प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः ॥ (क्र०प्र०ष्ठो०६८)

अस्यार्थः सृष्टिवन्दिक्कारेणैवमुक्तः । अव्यवस्थिते प्रमाणे प्रमाणानि
प्रमाणकर्त्तारः प्रमाणशब्देन लक्ष्यन्ते । ते सीदन्ति=विनश्यन्ति निर्णयं
नाप्नुवन्ति । अतः प्रत्याकलनकौशलेन प्रमाणं सभ्यवर्षातस्तानि प्रमा
णानि परिपाट्यानि यथा व्यवस्थादु-स्थितानि न भवन्ति तथा विवे-
चनीयानीत्यर्थः इति । यद्य तु अव्यवस्थितैर्मूलशोधित्यादिना दु-स्थितैः
प्रमाणैः=प्रमाणानुप्रादकैस्तर्कैः प्रमाणानि=साक्षाद्दीनि सीदन्ति=निर्णयाक्ष-
माणि भवन्ति । हि=यत् । अतः प्रमाणैः प्रमाणानि यन्त परिपाट्यानि=
सत्तर्कपरिशुद्ध्यनुप्रादेण तस्यनिर्णयफलानि कार्यणीति व्याचक्ष्महे ।
अनयोऽस्य व्याख्यानयोस्तारतम्य तस्यविद्भिर्विवेचनीयम् । इदं च प्रत्या-
कलितं व्यवहर्त्तुं सम्बन्धाभावाद् व्यवहारदर्शिमात्रकर्त्तृकत्वात् व्यवहार-
पादचतुष्टयान्तमूर्तामिति मिताक्षराकारस्य सम्मतम् । न त्वनुपादेयम् ।
एतदन्तरेण तृतीयक्रियापादानवतारात् । यथाह—“उत्तराभिधानानन्त-
रमर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया वा वा क्रियेति परामर्शलक्षणस्य प्रत्या-
कलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानाद्यवहर्त्तुं सम्बन्धाभा-
वाच्च न व्यवहारपादत्वम्” इति ।

अपरकलु । साध्यसिद्धिपदेन जयपराजयावधारणलक्षण प्रत्याक-
लित योगीश्वरवचने लक्षणया गृह्यत इति वदन् क्रियोपग्यासोत्तरका-
लीनविचारस्य सम्भे- क्रियमाणस्य प्रत्याकलितरूपतामभिप्रेति ।
सम्प्रतिपत्युत्तरेण क्रियापादेनापि जयपराजयावधारणलक्षणप्रत्याक-
लितपाद इति द्विपादत्वमेवेति युवाणो वाचस्पतिरपि तदेवानुवचनाति ।

कल्पतरुस्मृतिचन्द्रिकाकारौ मिताक्षराकारवदेवोत्तरलेखनानन्तरभाषितानां
हीनपरिहानसन्धिकरणक्रियादानानां क्रियापादप्राग्भाषितानां प्रत्याकलि-
तत्वमभिहितवन्तौ । व्यवहारोपयोगित्वाद् बृहस्पत्यादिवचनानां प्रागस्म-
ल्लिखितानामनुरोधाच्च व्यवहारपादत्व पर तदनभ्युपगतमभ्युपगत-
वन्तौ । क्रियापादप्राग्भाषितमेव तु तस्य युक्तम् । “ये तु तिष्ठन्ति

करण" इत्यादिष्वचनात् । व्यवहारपादत्वमस्तु न वेत्यन्यदेतत् ।

यत्तु साध्यसिद्धेर्व्यवहारफलत्वाच्च व्यवहारपादत्वं युक्तमिति । तत्र । व्यवहारभावभायाः फलापवर्णिण्याः फलनिरूप्यत्वेन फलस्य तदंशत्वेन तत्पादत्वे बाधकाभावात् । अत एव त्रंशा भावनेति भीमांसकानामुद्घोषः ।

सात्त्विकपरिशुद्धाबुदयनाचार्यास्तु प्रमाणोपन्यासमेव प्रत्याकलितमभिमन्यन्ते । तदाहुः—“यद्यपि परीक्षायां न वादिप्रतिवादिनौ स्तः । पृच्छोपक्रममात्रेण द्वितीयोपयोगात् । सम्भवेऽपि तयोर्विषयोपस्थापनमात्रपर्यवसानात् स्थेयस्यैव परीक्षकत्वम् । तथापि पूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रत्याकलितनिष्कर्षभेदेन चतुष्पाद्यवहारपूर्वप्रवर्तनात् फलतो न कश्चिद्विशेषः । एककसंज्ञकत्वेऽपि तावत् एव व्यापारकलापस्य विचारे विद्यमानत्वात् । तस्मादप्यनिपुणो देशकस्तथापि देश्यं सावगममेव” इति ।

यस्तुतस्तु न प्रमाणोपन्यासस्तेषां प्रत्याकलितत्वेनाभिप्रेतः । किन्तु समिककृतः प्रमाणोपप्लव्णककृतकार्त्तिकपरामर्श एव । यतो न शास्त्रीयकथायां व्यवहारवत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षौ स्थाभिमतसङ्केतकसाध्यनिर्देशमात्रपरौ किन्तु पूर्वपक्षिणा कण्टकोद्धारोत्तरपक्षदूषणपुरःसरं स्वपक्षे स्थिरीकृते सिद्धान्तवादिना तदुभयप्रतिक्षेपेण स्वपक्षसाधकप्रमाणकप्रमाणप्रथमप्रस्थापनं क्रियते । ततः स्थेयस्तदुभयविवेकारयप्रत्याकलितेन निष्कर्ष एकतरपक्षनिर्धारणरूपः क्रियते । तावता कथासमाप्तिर्वादे । अल्पवितण्डयोस्तु समिकादीनामुत्तरोऽपि व्यापारो विद्यत इत्यादि लक्षणमाकरे । अत्र तु साध्यादिविलक्षणं मानमुत्तरभेदेन नियतं प्रागुपन्यासानर्हमिति न पूर्वोत्तरपादान्तर्गतस्त्वस्थ । अत एवात्र प्रत्याकलितस्याप्रोचरे कस्य कियेत्यादि विमर्शस्य स्थेयकृतस्य प्राच्यत्वं प्रमाणोपन्यासात् । तत्र तु प्रतीच्यत्वमेव स्थेयकृतप्रमाणसाध्यसाधुताविवेकरूपता चेत्यस्तु विस्तरः । एवं प्रत्याकलितमाकलितम् ।

अधुना क्रियापादो विविच्यते ।

तत्र शत्यायनः—

वादिना यदिभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम् ।

तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽदिलम् ॥

सारभूतं पदं मुक्ता निःसाराणि यद्बुध्यते ।

संसाधयेत् क्रियां यां तु तां जह्यात्सारवर्जिताम् ॥

पक्षद्वयं साधयेद्या तां जह्याद्दूरत क्रियाम् ।

क्रियां बलवतीं मुक्त्वा दुर्बल योऽवलम्बते ।

स ज्ञेयऽवधृते सभ्यै पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥ इति ।

ताम्=बलवतीम् । तेन प्रागेव प्रबलं प्रमाणमुद्गाढ्यम् । दुर्बलप्रमाणा-
लम्बनेन पराजितस्य पश्चात्प्रबलप्रमाणोपन्यासावसरो नास्तीत्यर्थः ।
अत एवाह—

नारद ,

निर्णिकेत्यवहारे तु प्रमाणमफल मयेत् ।

लिखित साक्षिणो वापि पूर्वमावेदित न चेत् ॥ इति । (अ० १ श्लो० ६२)

निर्णिकेतुः=शोधिते । अन्यतरजयपराजयान्यतरावधारण प्रापित इति
यावत् । पूर्वमेव दुर्बलप्रबलसकलप्रमाणोपन्यासे कृते तु सर्वप्रमाणा-
नुसारेण "छल निरस्य" इत्याभिधानात् पश्चादुद्गाढितं कृत्रिमत्वा-
दिशङ्काकलङ्कितमित्यनुपादेयमेवेत्यर्थः । अत एव पूर्ववाक्येऽपि मु-
क्तयेति पुनरिति श्लोकम् ।

स एव यथा—

पक्षेषु धाम्नेषु यथा निष्फला प्रावृषो गुणा ।

निर्णिकेत्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥ इति । (अ० १ श्लो० ६३)

उत्तरे पत्रनिवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्साधननिर्देशं क-
वुर्थादित्यपेक्षिते—

याज्ञवल्क्य आह,

ततोऽर्थो लेखयेत्सद्य प्रतिज्ञातायंसाधनम् । (अ० १ श्लो० ०७)

तत=उत्तरलिखनानन्तरम् । अर्थो अर्थ्यत इत्यथ साध्य सोऽस्या

ऽस्तीत्यर्थी साध्यवान् । सद्य=एवाविलम्बेन । प्रतिज्ञातस्य=प्रतिज्ञा

विषयस्य अर्थ्यस्य=साध्यस्य साधनम् । साध्यतेऽनेनेति साधन=प्रमाण
साध्यादि लौकिकमलौकिक वा । लेखयेत्=लेखकद्वारा । सद्य धा
लिखेदित्यपि द्रष्टव्यम् । दृष्टार्थत्वात् । अत्र सद्य इति वदन्नुत्त-
राभिधाने कालविलम्बनमप्यनुमन्यते । तच्च विशेषपरिभाषायां विव-
क्ष्यते । अर्थो लेखयेदित्यनेन सम्प्रतिपत्तौ न कस्याप्यर्थित्वमिति न
कोऽपि साधन लेखयेदिति पादद्वयेनैव व्यवहारमिवाहः । तथाचोक्तम्-
द्विपात् सम्प्रतिपत्तिरिति । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन एवार्थित्वात् स एव
साधन लेखयेत् । कारणोत्तरप्राङ्न्यायोत्तरयोस्तु प्रत्यर्थैव साध्य
वान् । कारणप्राङ्न्याययोस्तस्यैव साध्यत्वादिति स एव लेखयेदित्युक्तं

भवति । तेन—

प्राङ्म्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत् क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिधादिनि ।

प्राङ्म्यायेऽपि तथैव स्यात्प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

इति व्यासादिस्मृत्युक्तोऽर्थोऽर्थपदेन सङ्गपतः सद्य एवोक्तौ भ
वति । अत्र चण्डेश्वरः—

साहसस्तेयपाहृष्यगोमिश्रापात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेऽसद्य एव कालोऽन्यत्रेकलया स्मृतः ॥ (या० २।१२)

इत्यत्र सद्यो विवादयेत्=उत्तरं दापयेदित्यनेन प्रत्यर्थिपक्षस्य लिखने
विलम्बप्राप्तौ साहसादिषु तत्पक्षमपि सद्य एव लेखयेदिति योऽपवादः
स यदि प्राग्भाषावादिपक्षलिखने विलम्बोक्त्यर्थप्राप्तः प्रत्यर्थिपक्षलि-
खनविलम्बः स्यात् तदैव घटते नाम्यधेत्येतद्वाक्यव्याख्यानं यद्यर्थ-
पदेन प्रत्ययस्कन्दनप्राङ्म्याययोः प्रत्यर्थ्येवार्थो जात इति स एव सा-
धनं लेखयेदिति प्रत्यर्थिनोऽपि ग्रहणमिति मिताक्षराकारेण व्याख्यातम् ।
तत् पूर्वापरविरोधाग्रमन्दमिथ्याह । तदतिसाहसम् । भाषांतरवादिपक्ष-
मात्रलेखनपरत्वं यद्यनयोर्वाक्ययोस्तर्हि साधनपदानन्वये समासानु-
पपत्तेः सम्बन्धविरोधाच्च । साधनलेखनस्यैवोत्तरलिखनोत्तरमाकाङ्क्ष-
तत्वात् । साहसादिष्वप्युत्तरभेदव्यवहारभेदव्यवस्थया द्वयोरपि पूर्व-
वाक्योपात्तसाधनलेखनसद्यस्तथार्थाक्षितोत्तरलेखनविलम्बापवादोप-
पत्तेः । ॥ चोत्तरलेखनं सर्वत्र प्रत्यर्थिन एवेति तद्विलम्बानुमतिविम-
त्योस्तं प्रत्येय प्रतिपादनमर्थमिति धाव्यम् । एतावतापि क्रियापन्था-
संप्रतिपादकवचनस्यार्थपदेन भाषावादिमात्रग्रहणाग्रहे नियामका-
भावात् । प्रयुत "मिथ्याक्रिया" इत्यादिष्वनार्थसङ्ग्रहाय द्वयोरपि ग्रहण-
मर्थपदेनेत्यस्यैव युक्तत्वात् । एवं सति मिताक्षरायां पूर्वापरविरोधापाद-
नमज्ञानविलसितमेवेत्यास्तां तावत् ।

बृहस्पतिः—

द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकानेकधा मित्रा मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः ॥

साक्षिलेख्यानुमानं च त्रिविधा मानुषी क्रिया ।

साक्षिलेख्यानुमानमिति द्वन्द्वकवद्भावः ।

साक्षाद् द्वादशभेदस्तु लिखितं दशधा स्मृतम् ।

अनुमानं तु द्विविधं नवधा दैविकी क्रिया ॥

इदं सहस्रधाभिधानं न नियमाय भेदान्तराणामपि प्रमाणप्रकरणे
वक्ष्यमाणत्वात् ।

कात्यायनः—

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।

लेशोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानीह विपादयः ॥

लेशोऽन्यधानुपपन्नो घर्मस्तस्योद्देशो विमर्शो युक्तिरित्यर्थः ।

पूर्वपादेऽपि लिखिते यथाऽक्षरमशेषतः ।

अर्थं तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥

पूर्वपादो=भाषा लिखित=पूर्वपक्षतया लिखितम् उत्तरमिति यावत् ।
तृतीयपाद=प्रत्याकलिताख्यः तस्मिन् सति क्रियया=प्रमाणेन प्रतिपादयेत्
साध्यमिति शेषः । भाषोत्तरप्रत्याकलिताख्यपादत्रये सति क्रियया
स्वकार्यमर्थी साधयेदिति तात्पर्यार्थः । कार्यक्रियाशब्दौ व्या-
चष्टे व्यासः—

कार्यं हि साध्यमित्युक्तं साधनं तु क्रियोच्यते ।

द्विभेदा सा पुनर्ज्ञेया मानुषी दैविकी तथा ॥ इति ।

साधन=प्रमाणम् । प्रत्याकलितस्य तृतीयव्यवहारपादत्वमभ्युपगच्छता
स्मृतिचन्द्रिकाकारेणैवमिदं वचो व्याख्यातम् । मिताक्षराकारमते तु तृतीयपा-
दक्रिययेति समुपपन्नार्थः । 'साक्षी द्वादशभेद' इत्यादि प्रमाणप्रकरणे
प्रपञ्चयिष्यामः ।

शाङ्ख्यव्यासः—

प्रमाण लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एवामन्यतमामाये दिव्यान्यतममुच्यते ॥ इति । (२।२२)

दिव्येष्वन्यतममित्यर्थः ।

कात्यायन —

यद्येको मानुषी गृयादन्यो गृयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृहीत्याश्रतु दैवीं क्रियां नृपः ॥

यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।

सा प्राप्ता नतु पूर्णापि दैविकी यदतां नृणाम् ॥

एकदेशप्राप्ता=साध्येकदेशादिपया । अत्र यद्येको वादी मानुषी साक्ष्या-
द्यन्यतमां क्रियां स्वपक्षसाधकतयोपन्यस्यति अन्यस्तु तत्प्रतिपक्षतया
दैविकीम्, तदार्थादितरपादिपक्षसिद्धासिद्धोः सुलभत्वेन न दिव्यापे-
क्षेति प्रथमवचनार्थः । एवमेकोऽपि वादी साध्यानेकत्वे साध्येकदेश-
मपि यदि प्रमाणेन साधयति तदैकदेशाधिभाषितन्यायेनैकदेशागतर-

स्यापि सिद्धेर्ब्रह्ममाणत्वाच्च दिव्यावसर इति द्वितीयवाक्यार्थः । दिव्य-
स्वरूपप्रमाणयोरगमैकगम्यत्वान्मानुषप्रमाणासम्भव एव दिव्यस्य
प्रामाण्यमिति मुनिवचनेन निश्चयपर्यालोचनया वगम्यते । अन्यान्यपि
कचित् कचित्केपाञ्चित् प्रमाणानां प्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थापकानि
वचनान्युदीणाम् । यथा—

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये च सति घादेषु न स्यादिव्यं न साक्षिणः ॥

इति कात्यायनः ।

पिङ्गमहः—

स्थावरेषु विधादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

साक्षिभिर्लिखितेनाद्य भुक्त्या यैतान् प्रसाधयेत् ॥

इदमपि साक्ष्यादिसुभेदं स्थावरविषयविधादेषु सुलभमतस्तत्सम्भ-
वान्वेषणमेव कार्यमित्येषम्परम् । न सर्वथा दिव्यपरिहारपरम् । सर्वथा
साक्ष्याद्यसम्भवेऽपि दिव्याग्रहणे निर्णयाभावप्रसङ्गात् ।

कात्यायनः—

दत्तादृशेषु भूत्यानां स्वमिना निर्णये सति ।

विक्रीयादानसम्बन्धे क्रीत्या धनमनिच्छति ॥

घृते समाह्वये चैव विधादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥

पूगध्रेणीगणादीनां वा स्थितिः परिकीर्तिता ।

तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

द्वारमार्गक्रियाभोगजलपाहादिषु क्रिया ।

भुक्तिरेव तु गुर्वा स्याच्च दिव्यं न च साक्षिणः ।

दत्तादृशे=प्रतिभ्रूत्याग्रदाने दत्त्वा पुनः प्रत्यावृत्त्यग्रहणे वा । दत्ताग्रदानि-
के विधादपद इति यावत् । कृशानामित्यादिना घेतनादाने । विक्रीयादाने-
स्यादिना क्रयविक्रयानुशये । इतरद् व्यक्तम् । दत्तादृशादिषु घृद्यानां
लिखितकरणाप्रसिद्धभुक्त्यासम्भवात् साक्षिण्येतादृशि विषये सुल-
भात्मानुषप्रमाणसम्भवे च दिव्यासम्भवात् न दिव्यं न च लेख्य-
कम् इत्युक्तम् । पूगादीनां सविदि तु यदुक्त्येकायां लिखितं विना न
निर्वाहः सर्वेषां व्यवहर्तृत्वाभेदास्ति न सति सम्भवे भानुपसत्ये च
दिव्यानवकाश इत्यभिसन्धायामिहितं न दिव्यं न च साक्षिण इति ।
द्वारमार्गादिव्यपि गमनागमनादिरूपभोगस्यैव परं भावाल्लेख्यस्य घा-
प्रसिद्धेर्मानुषभाव एव च दिव्यावकाशात् दिव्यमित्यादि भुक्तिरेव तु

शुर्वीति चोक्तम् । एवं सर्ववचनानि विवेचनीयानि । अत एव—

अरण्ये निर्जने रात्रावन्तर्धश्मनि साहसे ।

न्तासापह्वने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥ (अ०२५७०३०)

इति नारदेन सम्भवतीत्युक्तम् ।

॥ एव—

यदा साक्षी न विद्येत विनादे वदतां नृणाम् ।

तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥

श्रीणा शीलानियोगे च स्तेयसाहयोरपि ।

एष एव विधिदृष्टः सर्वार्थापह्वेषु च ॥ इति ।

कार्यायन —

गूढसाहसिकानां तु प्राप्त दिव्यैः परीक्षणम् ।

शुक्तिलेशोक्ताकारवाक्चक्षुश्चेष्टितैर्नृणाम् ॥

अलक्ष्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।

दैवसाध्ये पौरुषेयी न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥

गृहस्पति —

मणिमुक्ताप्रयाणानां फूटकन्यासहारक ।

हिंसकाऽन्याङ्गनासेयी परीक्ष्यः शपथैः सदा ॥

महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ।

दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥

चिरन्तनोपांशुशुक्रतचिरनष्टेषु माक्षिषु ।

प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत् ॥

अत्र सत्स्वपि साक्षिषु इत्यनेनैतादृशि विषये साक्षिण एव तायन्न सम्भवन्ति । सम्भवन्तोऽपि वा कथञ्चित्कृततया प्रायः प्रदुष्टा इति विवक्षितं न तु यथाश्रुतम् । चिरन्तनकृते उपांशुकृते=रहसि कृत इत्यनेन लेख्याद्यसम्भवमेवोपलक्षयति । अत एवाग्रे चिरनष्टेषु प्रदुष्टेषु समानेषु इत्यनेनासाक्षियप्रामेयान्युपलक्षितवान् ।

व्यास —

प्रथमे यत्र भिद्यन्ते साक्षिणश्च तथाऽपरे ।

परंभ्यश्च तथाचान्ये स वाद् शपथैर्नयेत् ॥

भिद्यन्ते=विप्रतिपद्यन्ते ।

कार्यायन —

समस्य साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्निवयित्रादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥

दिव्यमालम्ब्यते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ।

साक्षिषु विद्यमानेष्वपि तत्र दोषावष्टम्भेन दिव्यमालम्ब्यत इत्यर्थः । समत्वं साक्षिणा यत्रेति । यत्रोभाभ्यां भाषावादिभ्यामुपन्यस्तानां साक्षिणां गुणतः सङ्ख्यातश्च तुल्यत्वमिन्त्यर्थः ।

व्यासः—

न मयैतत्कृतं लेख्यं कूटमेतेन कारितम् ।

अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः ॥

लेख्यदोषोद्भावनेन लेख्ये निर्णयाक्षमे तदारूढसाक्षिषु सुतरां दण्डा-
पूषिकस्यायेन दोषोद्भावनास्मानुपासम्भवे दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः ।

प्रजापतिः—

यन्नामगोत्रैर्यलेख्यं तुल्यं लेख्यं कचिद्भवेत् ।

अगृहीतघने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः ॥

मूललेख्येन नामगोत्रैस्तुल्यं लेख्यान्तरधिपरीतार्थं यदा तदा तद-
प्रमाणीकृत्य दिव्येन निर्णयः कार्य इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

यत्र स्यात्सोपघं लेख्यं तद्राज्ञे भावितं यदि ।

शोधयेत्तत्तु दिव्येन राजा धर्मासनस्थितः ॥

सोपघं=छलकृतम् । यत्र मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः क्रियादानं नो-
त्तरवादिन इति प्रागुक्तं तत्र भाषावादिनो मानुषप्रमाणसम्भवापुत्तर-
वादिनश्च तदसम्भवान्मानुषसम्भवे च दिव्यान्तरादिति न्यायो मूल-
मिति । यदि तत्रापि भाषावादिनो दिव्यमिन्नप्रमाणाभावेस्तदा—

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति कात्यायनीयानुत्तरवादिन एव दिव्यं देयम् । पूर्वार्द्धेनाधिनेो
दिव्यनिषेधात् प्रत्यर्थिनोऽर्थात्तरसिद्धौ पुनः परार्द्धेन ताद्विधानस्य 'सिद्धे
सत्पारम्भो निपमाय' इति न्यायेन निषेधशङ्कायन्त्वात् । प्राङ्म्यायकार-
णोत्तरयोः क्रियापदमुभयक्रियापरमपि मिथ्योत्तरे मानुषमात्रपरं का-
त्यायनीयानुपेधात् । नचैवमनुषहानुपपत्तिः । तदप्येकतयोमयान्वय-
स्यानुपहृतेतुल्यं न यावदर्थकार्यस्य । विद्वद्व्यक्त्यर्थे व्यवायव्यसन्निधिया-
धेनानुपहृत्य तुल्ययोगितामनिबन्धनस्य भङ्गः । किञ्चिदर्थान्वयेऽपि
तुल्ययोगितायाः सत्त्वात्तदभङ्गात् । यदा तु प्रत्यर्थी सन्निधानस्तदा
तस्याधिकारनिष्ठयामावाङ्मानुषप्रमाणाभावेऽपि न दिव्यं किरत्यर्थं
नोऽधिकारनिष्ठयादिति ध्येयम् । नच "न कश्चित्" इति कात्यायनव

चनविरोधः । अधिकारानिश्चये तत्प्रवृत्त्यसम्भवात् । धनं धनी साध-
यतीति लोकप्रवादोऽपौढग्विषयाभिप्रायक एव । यत्र विवादविषये
प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरानर्हतेति व्यवहारतत्त्वलिखनं त्वत-
त्त्वमेव । अज्ञानरूपमिच्छोत्तरार्हत्वात् । अज्ञानस्य निश्चयाभावरूप
स्य सन्देहेऽपि सम्भवात् । प्रत्यर्थिन एव सर्वत्रोत्तरकर्तृत्वाच्च । यदा तु
द्वयोरपि मानुषप्रमाणाभावो दिव्यानध्यवसायश्च तदा निर्णयोपायमाह-
पितामहः,

लेख्यं यत्र न विद्येत न मुक्तिर्न च साक्षिणः ।

न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥

निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः ।

तेषां नृपः प्रमाणं स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥ इति ।

तादृग्व्यवहारे नृपेणैवोभयापीडया स्वेच्छया काचन व्यवस्था
कृत्वा देया सोमाभ्यां नातिकमणीयेत्यर्थः । दिव्यावान्तरभेदादि सर्व
दिव्यप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ निर्णयापरपट्यायः सिद्धिवादः ।

येषां प्रत्याकलितं व्यवहारपाद इत्यभिमतं तेषां सिद्धेः फलत्वा-
द्यवहारपृथग्भावोऽन्येषां प्रत्याकलितस्य । चतुष्पात्वमेव तु सर्वमते
व्यवहारस्य ।

यावदवश्यम् —

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा । इति । (२८)

तत्त्व=प्रमाणस्य सिद्धौ=निःशङ्कप्रामाण्यव्यवस्थितौ सत्यां प्रमाणो-
पन्यासकर्त्ता सिद्धि=जयलक्षणांमाप्नोति । अन्यथा प्रामाण्यासिद्धौ विपरीत
मसिद्धि पराजयलक्षणांमाप्नोति ।

भारद्वाज —

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिष्ठा समुदाहृता ।

तद्धानो ह्यियते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥ (अ०१४०६)

तत्त्व=निर्यादयन् । उत्तर=उत्कृष्टो विजयीति यावत् । निर्णयप्र-
कारानाह—

भ्यस्तः,

प्रमाणैर्हेतुचरितैः शपथेन नृपाज्ञया ।

यादिसम्प्रतिपत्त्या या निर्णयोऽष्टविधः स्मृतः ॥

विपुलवानेतन् एव—

लिपितं साक्षिणो मुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्

अनुमानं विदुर्हेतुस्तर्कश्चेति मनीषिणः ॥

देशस्थितिः पूर्वकृतां चरितं समुदाहनम् ।

अर्थानुरूपाः शपथाः स्मृताः सत्यघटादयः ॥

तेषामभावे राजाज्ञां निर्णयं तु विदुर्धृधाः । इति ।

प्रमाणत्रयं सत्तर्कोपपद्यमानुमानं चरितादिचतुष्टयमित्यष्टविधहेतु-
काद्याभिर्णयस्याप्यष्टविधत्वम् । यद्यपि भुक्तिरप्यनुमानमेव तथापि
प्रत्याकलितकालीनं सभ्यानामनुमानमिद्वानुमानपदेन विवाक्षितम् ।

धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।

चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धेऽर्थे विनिर्णयः ॥

इति बृहस्पत्यानां धर्मादीनां निर्णयहेतुत्वं प्रागेव "तत्र सत्ये स्थितो
धर्मः" इत्यादिना तेनैव विवृतम् । तत् प्रागेव निरूपितम् ।

स एव—

एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियामेदात्ममीषिभिः ।

क्रियामेदात्=मानुषदैविकक्रियामेदात् । धर्मनिर्णयस्य द्वैधमाह—

स एव,

सम्यग्विचार्यं कार्यं तु युक्त्वा सम्परिकल्पितम् ।

परीक्षितं तु शपथैः स ज्ञेयो धर्मनिर्णयः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र धर्मः स निर्णयः ।

दिव्यैर्विशोषितः सम्यक् द्वितीयः स उदाहृतः ॥

प्रतिवादी प्रपद्येतस्य काकाक्षिपदुमयत्र सम्यग्धः । यत्र प्रतिवादी
युक्त्वा सम्यग्विचार्यं सम्परिकल्पितं=निर्धारितं पुनः शपथैः पुनश्चिच्छस्पर्शा-
दिभिः परीक्षितं कार्यं प्रपद्येत अङ्गीकृत्यात् स आद्यो धर्मनिर्णयः । दिव्यै
धैरादिभिर्विशोषितः प्रतिवादी यत्र कार्यं प्रपद्येत स द्वितीयो धर्माख्यो
निर्णय इत्यर्थः । व्यवहारनिर्णयस्यापि द्वैविध्यमाह—

स एव—

प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।

वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥

प्रमाणपदेनात्र साक्षिणो लिखितं च । व्यक्त्यभिप्रायेण च बहुव-
चनम् । भुक्तेरनुमानत्वादिव्यस्य धर्मनिर्णयान्तर्माधात् । वाक्छला-
नुत्तरत्वेन वाक्छलेनानुत्तरत्वेन च यो निश्चयो द्वितीयो व्यवहारः
स इत्यर्थः । चरित्रनिर्णयस्यापि मेदद्वय तेनैवामिहितम्—

अनुमानेन निर्णीतं चरित्रमिति कीर्तितम् ।

देशस्थित्या द्वितीयं तु शास्त्रविद्भिर्दाहृतम् ॥

अनुमानेन=भुक्तिशुक्तिस्वरूपेण यो निर्णयस्तदेकं चरित्रम् । देशस्थित्या यो निर्णयस्तद्वितीयं चरित्रमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्णयस्यापि द्विभेदताभिहिता तेनैव ।

* प्रमाणमहिताद्यस्तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।

शास्त्रसम्भविरोधे च तथान्य. परिकीर्तितः ॥

प्रमाणमहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय इत्यन्वयः । शास्त्राणां सभ्यानां च विरोधे परस्परं विप्रविपक्षौ या राजाज्ञा स द्वितीयो राजाज्ञारूपो निर्णय इत्यर्थः । ननु शास्त्राणां सभ्यानां च विरोध एवासम्भवी स्मृत्यपेताधिकारिणां सभ्यानां दृष्टव्यत्वात् । न च शास्त्राणां परस्परं विरोध सभ्यानां संशयश्चेति वाच्यम् । सम्भविरोधोपन्यासानर्थक्यात् । शास्त्रविरोधे न्यायोपलब्धशास्त्रानुसारेण निर्णयः कार्य इत्यर्थस्य—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु धलवान् व्यवहारतः ।

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो हि निर्णयः ॥

युक्तिहीनविचारे हि धर्महानि प्रजायते ॥

न्यायाधिगमे नर्णोऽभ्युपायस्तेनाभ्युह्य यथास्थानं गमयेत् ।

इत्यादिवीरेश्वरनारदबृहस्पतिगौतमादिधर्मोभिर्निर्धारितस्यात् । तादृशविषये राजाज्ञानवसरात् । अनौदशराजाज्ञाया निषिद्धत्वाच्चेति चेत्,

उच्यते । यत्र शास्त्रविरोधे धलवान्यायोऽभ्युपगम्यतार्थविनिगमकः ससम्भवाद्द्विषाकस्य समापनेन हृदयमारोहति चिरतरं मीमांसितोऽपि तादृशशास्त्रविरोधे तन्मूलके चासमाधेये सम्भविरोधे राजकृतव्यवस्था वादिप्रतिवादिभ्यां मन्तव्येत्येतदर्थकमिदं वचनम् । अतः पितामहवचनं प्राग्लिखितं “निश्चेतुं ये न शक्याः स्युः” इत्यादि । धर्मादीनां चतुर्णां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमाह—

नारदः,

धर्मश्च व्यवहारश्च चरितं राजशासनम् ।

चतुष्पाद्ययद्धारोऽयमुत्तरः पूर्ववाधकः ॥ इति । (अ०१श्लो०१०)

व्यवहारस्य धर्मवाधकतामाह बृहस्पतिः—

शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।

व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनायदीयत ॥

शास्त्रशब्देन शास्त्रोक्त साध्यादिप्रमाणं तेन यो निर्णयः क्रियते स व्यवहारः । तेन धर्मः प्रपञ्चादिकृतो निर्णयोऽवधीयते वाच्यते । मानुषप्रमाणे-

सति दिव्यानवसरात् । अत एवाह—

कात्यायन ,

युक्तियुक्तं तु कार्यं स्याद्विषयं यत्र विवर्जितम् ।

धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा ॥

चरित्रस्य व्यवहारबाधकतामाह बृहस्पति —

देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा ।

क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥

नैगमा = पौरवणिकः । नैगमानुमतेनानुमानेनेति सम्बन्धः सामानाधिकरण्येन वाशब्दादेशस्थित्यपेक्ष ।

अमुमेयार्थं स्फुटयति कात्यायन —

प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।

विरुद्धं नियतं प्राहुस्त धर्मं न विचालयेत् ॥

निर्णयं तु यदा कुर्यात्ततः धर्मेण पार्थिव ।

व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते ॥ इति ।

स्मृतिविरुद्धमपि नियतत्वात् विचालयेद्वाजा ।

राजशासनस्य चरित्रबाधकतामाह बृहस्पति —

विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात् पुनर्नृपः ।

निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तथा ॥ इति ।

चरिताचार = पूर्वपूर्वाचरितमाचारम् । यद्यपि "तं धर्मं न विचालयेत्" इत्युक्तमत्र तु "विहाय चरिताचारम्" इत्युच्यते । तेन विरोधः प्रतिभाति । तथापि यदि तद्विचालने पुरराष्ट्रादिक्रोमो ॥ भवति तदा स्मृत्यादि विरुद्धत्वात् दूरीकृत्य स्मृत्याद्यविरुद्धो राजाज्ञया निर्णयः कार्य इति तात्पर्यम् । अत एव पुरराष्ट्रविरुद्धस्य विषादस्यानादेयत्वमुक्तं पुरराष्ट्रक्षोभापादकतया, तदनापादकतया तु स्मृत्याद्यनुरोध एव कार्यो राज्ञेति ।

अत एवाह कात्यायन —

विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्प्यते युधे ।

एव तत्र निरस्येत चरित्रं तु नृपाज्ञया ॥ इति ।

नृपैर्यन्थाविरुद्धं चरित्रं न ग्राह्यमिति कल्प्यते । तत्र नृपाज्ञया तच्चरित्रं निरस्येत बाध्यत इत्यर्थः । यद्योक्तप्रकारातिरिक्तप्रकारेणैव बाध्यबाधकताकल्पने दोषमाह—

कात्यायन ,

१२ वि० मि०

९० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम् ।

अन्यथाबाधनं यत्र तत्र धर्मो विहन्यते ॥ इति ।

इति निर्णयपादः ।

अथ पुनर्न्यायः ।

पुनर्न्यायः यद्यपि निर्णयानन्तरं जयपत्रे दत्ते पराजितस्य दण्डार्ह-
त्वं तथापि यदि स पराजितमपि स्वमपराजितमेव मनुते पूर्वव्यव-
हारे कुदृष्टयुद्धा तर्हि द्विगुणदण्डमभ्युपगमय्य राज्ञा सभ्यान्तरोपा-
दानेन पुनर्व्यवहारस्तदीयो द्रष्टव्य इत्याह—

नारदः,

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दण्डमादाय पुनस्तत्कार्यमुद्धरेत् ॥ (२१६४)

तीरितं=समापितं निर्णयपर्यन्तं प्रापितमिति यावत् । 'पारतीर कर्म-
समाप्तौ' इत्यस्य निष्ठान्तं रूपम् । अनुशिष्टम्=अधिप्रत्यर्थिनौ प्रति क-
थितं जयपत्रे चारोपितम् । विधर्मतो=धर्मविपरीतं कुदृष्टमिति यावत् ।
योऽधिप्रत्यर्थिनोरन्यतरो मन्येत स पराजयनिमित्तं दण्डं द्विगुणमादा-
य पाप्मीकृत्य तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्=चतुष्पाद्यवहारप्रवर्तनेन निर्णययेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादोद्विगुणं दमम् ॥

यो मन्येताजितोऽस्मीति भ्यायेनापि पराजितः ।

सभायां तं पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं दमम् ॥

(अ० २ श्लो० ३०५/३०६)

अस्यापवादमाह मनुः—

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

कृतं तद्धर्मतो विद्यात्र तद्भूयो निवर्त्तयेत् ॥ (२१२३३)

धर्मतः कृतं चेत्कृतमेव विद्यादित्यर्थः ।

नारदः—

साक्षिसभ्यासप्तानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्वचर्यायासितानां तु नोक्तः पौनर्म्यो विधिः ॥ (अ० २ श्लो० ७)

साक्षिसभ्यासप्तानां=साक्षिद्वारेण सभ्यद्वारेण याऽयसप्तानां दूषणे
साक्षिषु सभ्येषु वा दोषोद्भाषणेऽन्यतरेण कृते पुनर्दर्शनं व्यवहारद-
र्शनं राज्ञा कार्यमिति शेषः । स्वचर्यायासितानां=स्वचर्याया स्वप्यापारेण

पूर्वापरविरुद्धभाषणादिना ऽवसितानां पराजितानां तु पीनर्भवः पुनरु-
द्भवः पुनर्भवः पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिरिति यावत् । तत्सम्बन्धी विधिर्नोक्त-
कर्त्तव्यत्वेन नाभिहितो मुनिभिरित्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाभयेन वा ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु ॥

वादो गृह्यते=पुनर्न्यायो भवतीत्यर्थः । स्ववाक्येन=पूर्वापरविरुद्धेनोक्त-
रापरिस्फूर्त्यास्कन्धितेन वा यो जितस्तस्य तु न भवतीत्यर्थः ।

बृहस्पतिकारयानौ—

कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः ।

विचार्य तत्कृतं राजा कुकृतं पुनरुद्धरेत् ॥

बृहस्पतिः—

निश्चित्य बहुभिः सार्द्धं ग्राह्यजैः शास्त्रपारगैः ।

दण्डयेज्जयिना सार्द्धं पूर्वसम्भांस्तु दोषिणः ॥

जयिना=पूर्वव्यवहारजयिना ।

नारदः—

दुर्दृष्टे व्यवहारे तु सम्भ्यास्तं दण्डमाप्नुयुः ।

नहि जातु विना दण्डं कश्चिन्मार्गेऽवतिष्ठते ॥ (१।६६)

मनुः—

अमात्याः प्राह्विवाको वा ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।

तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रं तु दण्डयेत् ॥ (२।२३४)

सहस्रं पणान् । दण्डव्यवहारे ऽनुक्तसहस्रेषायाः सङ्ख्यायाः पणगत-
त्वेन परिभाषितत्वात् । एतच्च दण्डनिरूपणप्रस्तावे विधेचयिष्यामः ।
यत्र द्विगुणदण्डः सहस्राधिकस्तन्नामात्यप्राह्विवाकयोरपि स एव ।
अन्यत्र सहस्रमेव । अमात्यप्राह्विवाकयोर्मुल्यत्वेन दण्डाधिक्यस्यो-
चितत्वात् ।

इति पुनर्न्यायः ॥

निर्णयानन्तरकृत्यं तु जयिने जयपत्रदानं, पराजितादण्डादानं, स-
पणाविधादे पणादानं, धनिने धनदापनं च ।

तथा च व्यास —

व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राह्विवाकतः ।

जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥

पुनर्न्यायादिप्रसक्तौ प्राह्वन्यायपरिज्ञानाय ।

५.२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

बृहस्पति —

प्रतिष्ठाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य चादानाज्जयी लोकैर्निगद्यते ॥

योगीश्वर —

सपणश्चेद्विवादः स्यात्तत्र हीनं तु दापयेत् ।

दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ (११८)

बृहस्पतिः—

अपराधानुरूपश्च दण्डोऽत्र परिकल्पितः । इति ।

तत्र जयपत्रप्रकारं लेख्यप्रस्तावे, दण्डपणादाने दण्डनिरूपणे, धनिने धनदानमृणादानप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अथ सभ्यप्राड्विवाकसहितस्य समापतेरन्यथा व्यवहारदर्शने सर्वथा दर्शनाभावे च दोषकथनम् ।

तत्रान्यथा दर्शने दोषमाह—

मनु,

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

भक्षिरासं दुरात्मानं वशे कुर्यन्ति शत्रवः ॥ (८।१७४)

कात्यायनः—

अस्यर्ग्या लोकनाशाय परानीकमयावहा ।

आयुर्वीर्यहरी राज्ञां सति वाक्ये स्थयंकृतिः ॥

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।

वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टेन सन्नयेत् ॥

अदर्शने दोषमाह महाभारते कृष्णद्विषायन —

अर्थिनामुपसन्नानां यस्तु नोवेति दर्शनम् ।

सुरेषु सक्तो नृपतिः स तप्येत नृगो यथा ॥ इति ।

नृगो नाम राजा ।

रामायणे वाल्मीकि —

पौरकार्थं हि यो राजा न करोति समास्थितः ।

व्यक्तं स मरके घोरे पश्यते नात्र संशयः ॥ इति ।

समास्थितः = सुस्थितः । अनेन तु स्थितस्यादर्शने न दोष इति सूचितम् । अत एवानुरूपतया दुःस्थितस्य स्वप्रतिनिधिप्राड्विवाकनिर्घोगप्राप्त्युक्तः । प्राड्विवाकस्य सम्यानां चान्यथादर्शनादर्शनयोर्दोष इति प्रागेव प्रपञ्चितं व्यवहारदर्शनविधिविचारप्रस्तावे । सम्यग्व्यवहारदर्शने फलमप्याह—

मनुः,

कामक्रोधौ तु संयम्य(१) योऽथांश्च धर्मेण पश्यति ।
प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ (८।१७५)
इदं दृष्टफलम् । अदृष्टमपि फलमाह—

नारदः,

एवं पश्येत् सदा राजा व्यवहारान् समाहितः ।
वितत्येह यशो लोके प्रेत्याप्नोति त्रिविष्टपम् ॥ (१।७४)

बृहस्पतिः—

एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम् ।
वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसचिवो भवेत् ॥

फलान्तराण्यपि व्यवहारदर्शनविधिप्रस्तावेऽभिहितानि ।

अथ कृतनिवृत्तिः ।

तत्र मनुविष्णु—

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाद्यं कृतं भवेत् ।
तत्तत्कार्यं निवर्त्तत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥

नारदः—

स्त्रीषु रात्रौ बहिर्प्राप्तादन्तर्वेश्मन्यरातिषु ।
व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्त्तव्यतामियात् ॥ (म०१२श्लो०४३)

मनुनारदी—

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता ।
बहिर्भेदाप्यते धर्माश्रयताद्यावहारिकात् ॥

(म०८।१६४।ना०२।१५)

नियताद्यावहारिकात्=नियतव्यावहारिकधर्मवाह्याविषया या भाषा सा
यद्यपि प्रतिष्ठिता=साक्षिलेख्यादिप्रमाणवती भवति तथापि सत्या प्राह्या न
भवति । यथा पुत्रायन्ययोपेतं कश्चिदभियुक्ते सर्वस्वं मह्यमनेन प्रति-
श्रुतमिदानीं ॥ ददातीति ।

मनुः—

योगाधमनधिकीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वाप्युपधि पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥

यलाइत्तं यलाद्भुक्तं यलाद्यद्यापि लोखितम् ।

सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्मनुरग्रवीत् ॥ (८।१६५।१६८)

६४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य परिभाषापरिष्कारे

योग = लुप्त । आधनम् = आधीकरणम् । उपधि = छलम् । पूर्वोक्तरा-
द्धाभ्यां छलकृतसर्वव्यवहाराणां निवर्तनं सार्वत्रिकमित्युक्तं भवति ।
एवमुत्तरश्लोकेऽपि चलकृतसर्वव्यवहारानामपि ।

योगीश्वरः—

मत्तोन्मत्तात्ताध्यधीनैर्वालेन स्थाविरेण वा ॥ (१)

असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥ (२।३२)

आध्यधीनो = दासः । अधिकमधीन इति व्युत्पत्तेः । असम्बन्धेन = बादि-
प्रतिबाधसम्बन्धेन कृतस्तत्प्रतिनिधीभूय सम्पादितः । समाप्तान्तर्गत-
मपि कृतपदं प्राक्तनतृतीयान्तैरपि बुद्ध्या निष्कृत्य सम्बन्धनीयम् ।

नारद —

यद्वाच कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ॥ (प्रणा० प्र०)

अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥ (३९)

स्वतन्त्रोऽपि हि यः कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यकृतमेवाहुरस्यतन्त्रः स हेतुतः ॥ (४०)

कामक्रोधाभिभूतार्त्तभयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्तथप्रकृतिं गताः ॥ (४१)

तथा दासकृत कार्यमकृतं परिचक्षते ।

अन्यत्र स्वामिसन्देशात् दासः प्रभुरात्मनः ॥ (२९)

पुत्रेण च कृत कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।

तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ ॥ (३०)

कार्यायन —

न क्षेत्रगृहदासानां दानाधमनविक्रियाः ।

अस्वतन्त्रकृता सिद्धिं प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥

नानुवर्णिता स्वतन्त्रेण पित्रादिना तानुमताः । अनुमताः सिद्धयुरे-
वेत्यर्थादुक्तं भवति । अत एवाह—

स एव—

प्रमाणं सधं पथेते पण्यानां क्रयविक्रये ।

यदि संव्यवहारास्ते कुर्यन्तो हानुमोदिताः ॥

क्षेत्रादीनां तथैव स्युर्माता भ्रातृसुतः सुतः ।

निष्पृष्टा कार्यकरणे गुरुणा यदि गच्छता ॥

निष्पृष्टार्थं यो यस्मिस्तस्मिन्नर्थे प्रभुस्तु सः ।

तद्गतां तत्कृतं कार्यं नान्यथा कर्तुमर्हति ॥

बृहस्पतिरपि—

यः स्वामिना नियुक्तस्तु धनार्थव्ययपालने ।

कुसीदकृपिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥

प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभव्ययोदयम् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विसंवदेत् ॥

अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थमस्य तन्त्रकृतमष्टगुणादिव्यवहारं
स्वतन्त्रो न निवर्त्तयेदित्याह—

मनुः,

कुटुम्भार्थेऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वामी न विचालयेत् ॥ (८।१६७)

अप्यधीनः=पुत्रस्नातृपुत्रदासादिः ।

अथ स्वतन्त्रास्वतन्त्रलक्षणम् ।

तत्र नारद —

स्यातन्त्र्यं तु स्मृतं ज्येष्ठे ज्येष्ठ्य गुणवयःकृतम् ।

(अष्टा० प्र० श्लो० ३१)

तथा—

अस्य तन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रा पृथिवीपतिः ।

अस्य तन्त्रः स्मृतः शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ॥ (३३)

अस्य तन्त्राः स्त्रियः पुत्रा दासाद्याश्च परिग्रह ।

गर्भस्थैः सहशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ॥ (३४)

पाल आपोऽदशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति शिष्यते ।

परतो व्यवहारक स्वतन्त्रः पितराकृते ॥ (३५)

जीवितोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।

तयोरपि पिता श्रेयान् धीजग्राधान्यदर्शनात् ॥ (३६)

अभावे धीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥ (३७)

कात्यायनः—

पिताऽस्वतन्त्रः पितृमान् स्नाता स्नातव्य एव वा ।

कनिष्ठो चाप्रविमक्तस्थो दासः कर्मकरस्तथा ॥

पितृमान् पिताप्यस्वतन्त्र इत्यर्थः । अविमक्तस्थः=अविमक्तधनः ।

हारीतः—

दातार्ये वा धनार्थे वा धर्मार्थे वा विशेषतः ।

आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

नारदः—

स्थतन्त्राः सर्वे एवैते परतन्त्रेषु नित्यशः ।

अनुशिष्टौ विसर्गे च विक्रये चेद्वरा मताः ॥ (ऋणा०प्र०३८)

एते=पूर्वोक्ता राजादयः । स्थतन्त्रस्य पित्रादेरपि विषयविशेषे न स्वातन्त्र्यमित्याह—

कात्यायनः,

सुतस्य सुतदारानां वशित्वमनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः ॥

एतदप्यनापदीति वक्ष्यते ।

इति सामान्यपरिभाषा ।

अथ विशेषपरिभाषा ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत् ॥ (२।९)

अभियुज्यत इत्यभियोगोऽपराधः, अणं मदीयं गृहीत्वा न प्रत्यर्पय-
त्ययमित्यादिरर्थिनोपन्यस्तस्तमनिस्तीर्योपरिहृत्यैनमभियोक्तारं न प्रत्य-
भियोजयेत्=अपराधेन न संयोजयेत् । युगपद्व्यवहारस्य प्रतिज्ञाभेदेनास-
म्भवात् प्रत्यभियोगानर्थक्यात् इत्ययं प्रत्यर्थिनं प्रत्युपदेशोऽन्यथादि-
त्वेन हीनतापरिहारार्थः । यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपमेव
तथापि, स्वापराधपरिहारार्थत्वाद्नेन प्रतिविष्यते । अन्येनाभियुक्तं
चानिस्तीर्णतदीयाभियोगमर्थी नाभियुज्जीत । अन्याभियोगापेक्षयात्र
प्रत्यभियोगशब्दोऽनुवादत्वेन यथाकथञ्चिन्नेयः । अयमपि युगपद्व्यव-
हारासम्भवनिवन्धनोऽर्थिनं प्रत्युपदेशः । किञ्च वक्तव्यं=आवेदनसमये
यदुक्तं तद्विप्रकृतिं=विरुद्धस्थमावतां न नयेत् न प्रापयेत् । यद्वस्तु यत्प्र-
कारेणावेदनसमये निवेदितं तत् तथैव भाषायां लेखनीयं नान्यथेत्य-
यमप्यर्थिन एवान्यथादित्वनिबन्धनहीनतापरिहारार्थ एवोपदेशः । यद्यपि
“यथावेदितमर्थिना” इत्यत्रैवेदमुक्तमिति पुनरुक्तमाभाति । तथापि तत्
वस्त्वन्तरावेदनप्रतिषेधकम् । इदं तु पदान्तरसंक्रमनिवारकमित्यपुनरु-
क्ता । तद्यथा—‘रूपकशतं मदीयं वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छति’ इत्यावेद्य
भाषायां ‘वृत्तशतं वृद्ध्या गृहीत्वा न प्रयच्छति’ इति ऋणादानपद एव व-
स्तुन्तरगमनम् । ‘रूपकशतं वृद्ध्या गृहीत्वा मदीयं न प्रयच्छति’ इत्यावेद्य
भाषायां ‘रूपकशतं मदीयं बलादपहृतवान्’ इति तस्मिन्नेव वस्तुनि सा-

हसाख्यं विवादपदं लेखयतीति । तत्र यथाशब्दोपादानादत्र च विप्रकृ-
तिपदोपादानात् । यस्त्वन्तरगमने लोकत्रयं विवादपदे प्रकारभेदमात्रं
प्रकारवाचिधालप्रत्ययेन प्रत्याख्यते । पदान्तरसङ्क्रमे तु विरुद्धस्वभा-
वता व्यक्तेति भावः ।

“अभियोगमनिस्तीर्य” इत्यस्यापवादमाह ॥ एव—

कुर्यात्प्रत्यभियोगं तु कलहे साहसेषु च । (२।१०)

कलहे=यादृशदण्डपादप्यरूपे । साहसेषु च विपशस्त्रादिकृतप्राणिव्या-
पादनादिषु यदि सम्भवति प्रत्यभियोगस्तदा स्वाभियोगमनिस्तीर्य-
प्यभियोक्तारं प्रत्यभियोजयेत् ।

ननु प्रतिज्ञान्तरापत्तौ युगपद्यवहारासम्भवस्य प्रत्यभियोगप्र-
तिषेधबीजस्यापि सौल्यात्कथं तत्प्रतिप्रसवः । प्राङ्म्यायप्रत्ययस्कन्ध-
नयोस्तु पूर्वपक्षोपमर्दनकत्वेनोत्तरलक्षणलक्षितयोः प्रत्यभियोगात्तेऽपि
न प्रतिज्ञान्तरापत्त्या युगपद्यवहारासम्भवदाप इति ध्वन्यम् । अन्य-
था तयोदत्तरत्यमेव न स्यात् । सर्वत्रैतत्प्रतिषेधप्रस्तत्वादिति चेत्,
न । यद्यप्यत्रापि युगपद्यवहारासम्भवस्तुल्यस्तथापि न्यूनदण्ड-
प्राप्तयेऽधिकदण्डनिवृत्तये च कलहसाहसयोः प्रत्यभियोगः सार्धको-
ऽन्यत्र निरर्थक इति प्रतिप्रसवोपदेशः । तथाहि—‘मननाहं तादितः’
शतो वा पूर्वमय मत्प्राणव्ययाय व्यापार कृतवान्’ इत्यभियुक्तो यद्याह—
‘सत्यमेतत्’ । तथापि मत्तः पूर्वतरमयं तादितानि मम कृतवान्’ इति प्रत्य-
भियोगः । तस्मिन् साधिते दण्डाद्वपत्वं प्रत्यभियोजतुः कलम् ।

तथा च नारदः—

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियत स्यात्स दोषमाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्ये तु विनयो गुदः ॥ इति । (व्य० प० १५।६)

विनयो=दण्डः । यदा ॥ युगपद्विद्योस्तादितानादिषु प्रवृत्तिस्तत्राधि-
कदण्डनिवृत्तिः प्रायभियोगफलम् । तद्व्याह—

स एव,

पादप्ये साहसे चैव युगपासम्प्रवृत्तयोः ।

विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥ इति । (व्य० प० १५।१०)

तेनायमत्र तात्पर्यार्थः । पूर्वपक्षोपमर्दनरूपप्रत्यभियोगस्य प्रति-
षेधोत्तरत्वेन युगपद्यवहारासम्भवरूपदोषाभावादेवाप्रतिषिद्धत्वम् ।
कलहादिषु युगपद्यवहारासम्भवं सत्यप्यवधानं प्रत्यभियोगः क्रियमा-
णो न भुव्यति । पूर्वपक्षानुपमर्दनरूपोऽनर्थकश्च प्रत्यभियोगो न काव्यं
श्रुणादनादिषु विवादपदेष्विति । यथा ‘मयं मदीयमृणमिषादिपरया वृद्ध्या

गृहीत्वा न प्रयच्छति इत्यभियोगे 'मह्यमप्ययं धारयति' इति प्रत्यभियोगो न कार्यो निष्प्रयोजनत्वात्प्रतिज्ञान्तरत्वाच्चेति ।

इति प्रत्यभियोगनिर्णयः ।

अथ निह्नुवादिविधिर्निह्नुवादिषिवेचनं च ।

तत्र यावदव्ययम् —

निह्नुते लिखितं नैकमेकदेशविभावितः ।

दाप्य सर्वं नृपेणार्थो न प्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥ (२।२०)

नैकम्=अनेकम् । निषेधार्थकनकारसमासत्वात् "न लोपो नञ्" (६।३ ७३) इति नकारलोपामावे नैकधेतिबहुपम् । अर्थिनाभियुक्तं सुवर्णरजतवस्त्रादि वस्तु भाषायां लिखितम् उत्तरलेखनवेलायां प्रत्यर्थी यः सर्वमेव निह्नुते=मिथ्यैतदित्यपलपति सोऽर्थिना एकदेशे=प्रतिष्ठाविषयभूतकतिपय वस्तुनि भाषितो=लिखितसाक्ष्यादिप्रमाणबलादङ्गीकारितः । सर्वमप्यर्थिप्रतिज्ञातं नृपेण दाप्योऽर्थिने दापनीयः । यस्त्वर्थोऽर्थिनैव व्यामोहप्रमादादिना भाषापत्रशोधनावधि न निवेदितः पञ्चाशिवेद्यते प्राक्प्रमादादिना विस्मृतं मयेदमिति । स नृपेण न प्राह्यो नादर्त्तऽयः प्रमाणादिप्रत्याकलनेनेत्यर्थः ।

अतु—

छल निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नुपः ।

इत्यनेन विरुद्धमिदम् । तथा हि—

भूतं तत्त्वार्थसयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥

इत्युक्ते । भूतेन=वस्तुतत्त्वानुसरणेन छलः=प्रमादामर्षाद्यभिहितं निरस्य व्यवहारान्नुपो नयेत् निर्णयपर्यन्तं प्रापयेत् । तस्माद्यथाधिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव निवेद्यत साक्ष्यादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव । साक्ष्यादयोऽपि शाप्यादिभिर्भाषितास्तत्त्वमेव प्रतिपादयन्ति, तथा ससम्भयेन समापतिना यतितव्यमिति भावः । एवञ्चैकदेशस्य प्रमाणसिद्धावप्येकदेशान्तरस्य सिद्धिः कुतस्त्या । अन्यविषयप्रमाणेनान्यसिद्धेरसम्भवात् । छलप्रसक्तो दुर्वारत्वात् । एव प्रमादादिविस्मृतस्य प्रामाणिकस्यार्थस्यानादरे छलव्यक्तमेव । कात्यायनघचनविरोधश्चैव सति । यदाह—

अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत्ससाधयेद्धनी ।

साक्षिमिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥ इति ।

साक्षिग्रहण लेख्याद्युपलक्षणम् । अत्रापराह — "अपहृवयादिनः साधयन्म यन् मिथ्योत्तरं तद्विषय "निह्नुत" इत्यादि । यथा—यथार्थिना

मियुक्तः प्रत्यर्थैवमुत्तरयति—‘मथदमियुक्तानामर्षाणां मध्ये पद्येकमपि
मथान् साधयति तदा सर्वमहं दास्यामि’ इति । छलोदाहरणत्वादस्य ।
कात्यायनवचनं त्वसाधष्टममिथ्योत्तरविषयम् । तेनासाधितांशेऽर्षिना प्रमा-
णान्तरमुपादेयम् । तदभावेऽपि साधितमात्रलाभेन सन्तोष्यम् ।

अनेकार्पाभियोगे तु सर्वार्थव्यपलार्पिना ।

विभाचितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

इति नारदवचोऽपि सावष्टम्भमिदयोत्तरविषयमेव" इत्याह ।

इति नारदवाक्येऽपि सावष्टम्भमिहवविषयत्वकल्पनाया अप्रामाणिक-
तदनुपपन्नम् । “सपण्येष्टिवादः स्यात्” इत्यनेनास्य गतार्थप्र-
पत्तेः । ईदृशायष्टम्भस्य पणादनतिरेकात् । न च पणस्य सहा ग्रहणमस्य
स्वार्थिनेति भेद इति वाच्यम् । यथादशमेवस्याप्रयोजकत्वात् । स्वपणं
वापयेदित्येतावन्मात्रस्यैव तदर्थत्वात् । प्रतिज्ञानुरोधित्वात् पणत्वस्य ।
निहवमात्रस्यात्र प्रतीतिः सावष्टम्भमिहवविषयत्वकल्पनाया अप्रामाणिक-
त्वाच्च । एवं नारदवाक्येऽपि । न च तत्र “स्वपलापिना” इति विशब्दोपा-
दानादयष्टम्भसहितनिहवप्रतीतिरिति वाच्यम् । अनभ्यधासिद्धता-
स्पष्ट्यप्राहकाभावे सावष्टम्भरूपविशेषपरत्वस्य तत्रानियतत्वात् ।
वाचस्पतिवचनेऽपि स्वादृतुः—तत्रैकदेशसिद्धिरेकदेशान्तरसिद्धयिना-
भूना । तद्विषयं योगिजनारदकोर्वचनं तदतिरिक्तविषयं तु कत्यावनीयमिति ।
इति नारदवाक्येऽपि सावष्टम्भमिहवविषयत्वकल्पनाया अप्रामाणिक-
तदनुपपन्नम् । “सपण्येष्टिवादः स्यात्” इत्यनेनास्य गतार्थप्र-
पत्तेः । ईदृशायष्टम्भस्य पणादनतिरेकात् । न च पणस्य सहा ग्रहणमस्य
स्वार्थिनेति भेद इति वाच्यम् । यथादशमेवस्याप्रयोजकत्वात् । स्वपणं
वापयेदित्येतावन्मात्रस्यैव तदर्थत्वात् । प्रतिज्ञानुरोधित्वात् पणत्वस्य ।
निहवमात्रस्यात्र प्रतीतिः सावष्टम्भमिहवविषयत्वकल्पनाया अप्रामाणिक-
त्वाच्च । एवं नारदवाक्येऽपि । न च तत्र “स्वपलापिना” इति विशब्दोपा-
दानादयष्टम्भसहितनिहवप्रतीतिरिति वाच्यम् । अनभ्यधासिद्धता-
स्पष्ट्यप्राहकाभावे सावष्टम्भरूपविशेषपरत्वस्य तत्रानियतत्वात् ।
वाचस्पतिवचनेऽपि स्वादृतुः—तत्रैकदेशसिद्धिरेकदेशान्तरसिद्धयिना-
भूना । तद्विषयं योगिजनारदकोर्वचनं तदतिरिक्तविषयं तु कत्यावनीयमिति ।

वाचस्पतिवर्णने श्वरे स्वाह तुः—तत्र कदेशासिद्धिरकदेशान्तरासिद्धिर्वापि ना-
भूना । तद्विषयं धीमीश्वरत्वं बोधनं तदतिरिक्तविषयं तु कथावनीयमिति ।
तदप्यसत् । निष्ठोपादानवैयर्थ्यात् । अनिष्ठोपेति तस्य युक्तियुक्त-
त्वात् । प्रत्ययश्च कश्चन प्राङ्मयायोत्तरयोः कदेशे कारणादिसाधने तद्वि-
नाभूतैकदेशान्तरे कारणादिसिद्धेर्बुद्ध्यात् ।

तदादेत्यादिना सपण्येदिवादि तत्र बोधीश्वरयच्च एव संवाचितम् ।
तेन स्पष्टमेव गतार्थत्वं प्रदर्शितमिति महान् प्रमादः ।

विज्ञानयोगिनस्त्वाहुः—यथा भूतानुसरणेन छलानिरासेन च व्ययहार-
निर्णयो भवति तथा विधेयमिति मुख्यः कल्पः । तत्र हेतु-

भूतमप्यनुपम्यस्तं ह्रियते व्यवहारतः । इति ।

तस्याप्यमर्थः—यतो भूतं यस्तु न स्वमप्यनुपपन्नस्तन्माधितं सादिप्रति-
पाद्यन्त्यतरेण साध्यादिना सा । तस्य न हारतोऽप्यप्यहाररीत्या हीयते । यद्य-
पि पश्चात् प्रमाणेन साध्यते प्रमाणं विनैव कैकदेशविभागेन, तथापि
सादिप्रतिपादिसम्बन्धित्वेन हीनं मयति । पश्चात्सादिना प्रमाणात्तरेण
साधितमपि प्राक् प्रतिष्ठाकाले न निवेदितं चेन्न लभ्यते । तथा सर्वा-
पद्वयकारिणा कतिपयानि वस्तूनि साध्यादिमिरङ्गीकारितेनाप्याप्यपि
साक्षात् प्रमाणं साधितान्यप्यनियोके वा लभ्यतया प्रतिपादिना सः

काशास्त्रीयन्त इति । तस्माद्वादिप्रतिधादिनोः साध्यादिषु वा गूढा-
शयताकूटकारित्वादिना यदा भूतानुसरणमशक्यं तदा चतुष्पाद्यव-
हारमार्गेण प्रवर्त्तिने व्यवहारे भूतानुसरणामावेऽपि ससम्भ्यसमापते
दोषलेशे नास्ति । रागलौभादिभिरन्यथाशास्त्रकारित्वाभावादित्यर्थः ।
अत्रोदाहरणम्—“निहुने लिखित नैक” इति । एकदेशे प्रत्ययिनो मिथ्या
यादित्ये निश्चितेऽन्यविषयेऽपि मिथ्यावादित्वसम्भवात् । अर्थिनश्चेकदेशे
मत्स्यादादित्वनिश्चयेऽन्यविषयेऽपि सत्यवादित्वसम्भवादितीदृशसम्भा-
वापरनामकर्तृकानुगृहीतादस्मादेव वचनात् सर्वमर्थिने प्रत्यर्थी राज्ञा
दापनीयः । प्रतिष्ठाकाले चानिवेदितमिदानीमुपन्यस्यतीति सम्भावनारूपतर्कानुगृहीत
मेतदेव यच्चनमनिवेदितस्यादापनप्रमाणमित्येतत्तर्कवाक्यानुसारेण स
सम्भ्येन समापतिना निर्णये क्रियमाणे यदि सहस्रतमेऽप्यंशे यन्तुनो-
ऽन्यथाय मयति तर्हि तस्य न दोष इति तात्पर्यम् । एतदभिप्राय
कमेव गीतमवचनम्—

स्यायाधिगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेनाभ्यूह्य यथाम्थानं गमयेदिति ।

अत्र च तेनोपसृष्टं “तस्माद्राजाचार्यावनिर्धा” इति । नचै-
कदेशयिमावितप्रमाणनिवेदितनिवेदकयोर्वादिप्रतिधादिनोर्हीनतामात्रप्रति-
पादकमिदं वाक्ष्यदक्यादिवचनमिति वाच्यम् । “सर्वं दाप्यो न प्राप्ता”
“देय यदभियुज्यत” इति वचनात् । हीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वे तद-
मिधानानर्धक्यात् । वाक्यान्वयवचने तु यत्र पित्रादिगृहीतपदार्थविषया
मियोगः पुत्रादेस्तद्विकथहरस्य क्रियते । सचाभियुक्तोऽह तावदत्र
किमपि न जानामि यावत् प्रमाणेनायं साधयति तावद्दाम्यामीत्युक्त-
रयति । तत्रासौ निहयवादी न मयति । तेनैकदेशयिमावितोऽपि न
कचिदप्यसत्यवादीति पूर्वोक्ततर्कानुवृत्तत्वात् । तदनुगृहीतमेतद्वचनमत्र
न प्रयत्नत इति सामान्यविषयत्वात् निहुनोत्तरमपहायाज्ञानोत्तर ईदृशे
प्रयत्नत इति न तत्र सहास्य विरोधः । अभिप्राययथायात् ।

ननु—

श्रणादिषु विधादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।

ऊने धाम्यधिके पार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति ॥

अर्थिना यावानर्थो भाषायां लिखितमन्ततो भ्यूनेऽधिके पार्थे साक्षि-
मि प्रोक्ते सर्वमेव साध्यं न सिध्यति प्रतिष्ठाप्रमाणयोर्विसंवादादित्य-
र्थेनानेन कथायनवचनेन प्रासुत साध्यादिविमावितैकदेशस्याप्यसिद्धि-
रप्याति । तस्मिन्ना तद्विमावितैकदेशसिद्धिरुपास्ता ।

उच्यते—यत्र धादी सकलप्रतिज्ञातार्थसाधनत्वेन साक्षिलेख्यादि-
कमुपन्यस्यति । ततश्च न्यूनोऽधिकौ वाथो विभाव्यते । तत्र कूटसम्भा-
घनया कृत्स्नसाध्यासिद्धिः । तत्रापि निश्चितं “न सिध्यतीति” वच-
नात् संशयतादवस्थे प्रमाणान्तरेण सम्भवता निर्णयः कार्यः । छलं
निरस्येति नियमात् इतिकात्यायनीयस्यास्य वचनस्यार्थः । यत्र तु
वाच्येवं वदति—एतावत्यंशे ममैते साक्षिणो लेख्यं चास्ति अन्यमंशम-
लौकिकप्रमाणेन विभावयिष्यामीति । तथोक्तकर्तानुगृहीतोऽग्निहोत-
इत्यादियोगीश्वरनारदवचनादेकदेशविभाघनेऽपि कृत्स्नसाध्यसिद्धेर्भावात्
लौकिकप्रमाणप्रतीक्षेति योगीश्वरवचनस्य । अज्ञानोत्तरे तु वाघागंशो लौ-
किकेन प्रमाणेन प्रमितस्तावानेव ततो निर्धारणोऽभ्यस्तु दिव्यात् । तद-
सम्भवे न सिध्यत्येव । “अनेकार्थामियोगेऽपि” इति वचनात् । अत-
एवामिप्रायात् प्रागुपन्यस्तं वचनम्—

यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विधेत मानुषी ।

सा प्राज्ञा तु न पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ॥

इति कात्यायनीयम् । तेन न कापि विरोधलेश इति ।

यद्यं तु ‘छलं निरस्य’ इत्यस्य विधेर्हेतुरयं ‘भूतमप्यनुपन्यस्तं’-
इत्युपोद्बलकः । यतो भूत तत्त्वमप्यनुपन्यस्तं व्यवहारतो हीयते वा-
दिप्रतिवादिभ्यामनुपन्यस्तं प्रमाणतोऽसाधिते हीयते हानिमाप्नोति
व्यवहारतो व्यवहाररीत्येति तस्यार्थः । तदुपपादनं “निह्नुते लिखितं
नैकम्”-इत्यादि । तस्याप्ययमर्थः । वादिनः कतिपयांशे सत्यवादिनो-
ऽन्यांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् प्रतिवादिनश्च सर्वापहववादिनः
कतिपयांशे मिथ्यावादित्वनिश्चयादन्यांशेऽपि तत्सम्भवात् स सर्वमर्थं
नृपेणार्चिते शप्यो दापयितुं योग्यो भवति निरुत्तरत्वात् । एव प्रागनि-
वेदितोऽर्थिनाथो भूतोऽपि=प्रामाणिकोऽपि न प्राज्ञः=ग्रहणार्हो न । यदि
तवायमर्थः सत्यः स्याद्भाषायामेव निवेदितः स्यादित्याक्षेपे
ऽर्थिनोऽपि निरुत्तरत्वात् । तस्मादुत्तरदानसमये प्रत्यर्था राजादिभि-
रेवं बोधनीयो यावत्येवांशे तव मिथ्यात्वनिश्चयस्तावदेवापहोतव्य-
मन्यत्सम्प्रतिपत्तव्यम् । क्वचिदप्यंशेऽनेन भवदुपरिसाधिते तव निरु-
त्तरत्वापत्तेः । एवं वाद्यपि मापासमये सावधानेन त्वया स्वीयं यावदस्ति
साध्यमेतदुपरि तत्सर्वं स्मारं स्मारं लेखनीयमन्यथा तदंशे निरुत्तरता
तवापद्येतेति बोधनीयः । एव साक्षिणोऽपि प्रमादादिभ्यः प्रच्यावनीयाः
तथा सत्यनायासेन तत्त्वानुसरणं भवति । तच्चावश्यकमन्यथा दिव्या-

दिना तत्त्वानुसरणं कर्त्तव्यं स्यादिति सर्वथा तत्त्वानुसरणेनैव व्यवहारपट्यं च मान विधेयमिति छलं निरस्येत्यस्यैव विधेः सर्वोऽयं शेषो न स्वतन्त्रो विधिर्धनं दापनं सर्वस्य विधीयेत अनिवेदिनग्रहणं वा प्रतिपिध्येत। भारद्वाक्येऽपि देयं दानयोग्यमित्येवार्थः । नचैवं “दाप्य” इत्यादीनामानर्थक्यमेव स्यादिति वाच्यम् । यतो लौकिकप्रमाणावष्टम्भेन घमेव प्रतिभाति । तस्मात्तत्त्वानुसरणायान्यतरस्माद्विद्वद्विषये विव्यमेव ग्राह्यमित्यत्र तात्पर्यात् । कात्यायनादिष्वचनानामप्यत्रैव तात्पर्यम् । “क्षणादिषु विवादेषु” इत्यत्राऽप्ययमेवार्थो दृढतामुपैति । यतः प्रमाणप्रतिज्ञाधिसंधीदे निश्चयाभावस्ततस्तत्त्वानुसरणाय प्रमाणान्तराद्विषयक इति । अत एवाह साहसादौ प्रतिज्ञातार्थकदेशविभाजनंऽपि नैकदेशे प्रमाणान्तरानुसरणम् । साहसिनो हि राजदण्डमात्रं न प्रत्यर्पणं कस्मैचित् । यद्यपि चौर्ये प्रत्यर्पणमस्ति । तथापि कतिपयचौरः सर्वं दाप्यत इति लोके प्रसिद्धतरत्वाद्यदि मद्गृहास्तावदियचौर्येण गतमस्य च सविधे प्रमाणप्रमितमिदं दर्शयति चौरामियोक्ता साधयति तथा तत एव सर्वं लभते । यदि त्यनष्टमपि कियन्नष्टसाधनाद्यष्टम्भेन लब्धुमुपन्यस्यति तर्हि मिथ्यावादित्वाद्वाष्टिक एव दण्ड्यो भवति इत्यपि लोके प्रसिद्धतरम् । अनेनैवामिप्रायेणाह कात्यायनः—

साध्याधीशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।

असिद्धे साहसे चौर्ये यासाध्य परिकीर्तितम् ॥ इति ।

तत्रानुसरणं स्मृत्योर्विरोधे कथं स्यादित्यपेक्षायामाह—

• स्मृत्योर्विरोधे भ्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः । इति ।

व्याख्यातं चैतन्प्रमाणम् । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रानुसरणेनैव तत्रानुसरणमित्याह—

अर्थशास्त्रास्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः । इति ।

इदमपि प्रपञ्चितं प्राक् । तस्मादस्मन्मते “छल निरस्य” इत्याद्येतद्वन्तं प्रघट्टकेन छलनिरासतत्त्वानुसरणावश्यकमाद्यप्रतिपादनमेवैकवाक्यतया लभ्यत इति श्रुम् ।

इति निवृत्तादिविचारः ।

अथोत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था ।

तत्र योगीश्वरेण—

ततोऽर्घ्यं लेपयेत्तद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

इति क्रियोपन्यासे सद्यस्त्वं विदधतोत्तरदाने विलम्बोऽयमनुमत
इति प्रतीयते ।

तदाह बृहस्पतिः—

शालीनत्वाद्भयार्थत्वात्प्रत्यर्थी स्मृतिविघ्नमात् ।

कालं प्रार्थयते यत्र तत्रैवं लब्धुमर्हति ॥

। एकाहपञ्चाहपञ्चादसप्ताहं पक्षमेव वा ।

मास ऋतुत्रय वर्षे लभते शक्त्यपेक्षया ॥ इति ।

कात्यायनः—

सद्यः कृतेषु कार्येषु सद्य एव विधादयेत् ।

कालातीतेषु वा काल दद्यात् प्रत्यर्चिने प्रभुः ॥

प्रसुर्विचारकः ।

श्रुत्वा लेखयतो ह्यर्थे प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।

कालं विधादे वाचेत तस्य देवो न संशयः ॥

सद्यो वैकाहपञ्चाहो ज्येष्ठं वा शुक्लाद्यथात् ।

लभेतासौ त्रिपक्षं वा सप्ताहं वा ऋणादिषु ॥

अत्र व्यवस्था तेनैवोक्त—

सद्यः कृते सद्योवाद् समातीते दिनं क्षिपेत् ।

पञ्चदिके त्रिरात्रे तु सप्ताह द्वादशादिके ॥

विंशत्यब्दे द्वादहं तु मासार्धं वा लभेत सः ।

मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्ष परतो लभेत् ॥

कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्याणां च यत्नायलम् ।

अल्पं वा बहुकालं वा दद्यात्प्रत्यर्चिने प्रभुः ॥

यो वा यस्मिन् समाचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।

तं प्रतीक्ष्य यथान्यायं दापयेदुत्तरं नृपः ॥

मूलं वा साक्षिणो वाय परदेशस्थिता यदा ।

तत्कालो हि भवेत्पुंसां स्वदेशे वक्तुमागमात् ॥

दिनमासार्धमास वा ऋतुः संवत्सरोऽपि वा ।

क्रियास्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु ॥

लेखयतः आर्चित इति शेषः । अर्थे श्रुत्येत्यन्वयः । काले देवो राज्ञेति
शेषः । समातीते=संवत्सरातीते । यस्मिन्=देशकुलादौ । मूलशब्देन
विवादास्पदीभूतधनममुष्मात्पुरुषाल्लब्धमिति वादी यं कथयति स
उच्यते । तत्र विषये पुंसां मूलमूतानां साक्षिणां वा । स्वदेशे आगमात्=
आगमनावाधि । वक्तुम्=उत्तरं दातुं काले देवो भवेत् दातव्य इत्यर्थः ।

अत्रापवादमाह—

याज्ञवल्क्य,

साहसस्तेयपारुष्यगोमिश्रापात्यये स्त्रियाम् ।

० विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥ (२।१२)

साहसे=विपशस्त्रादिभिः प्राणिव्यापादनमित्यादि सहसा=बलाद्यथ
 म्मस्तेन यत्कृतम् । गौ =दोग्ध्री । अभिशप =पातकाभिशासनम् । अत्यय =
 प्राणधनातिपातः । द्वन्द्वैकवद्भावादेकवचनम् । स्त्रियां=कुलस्त्रियां चा
 विप्रविषये विषादे । दास्या स्त्रियां स्वत्वविवादे । कर्मकरणकाला-
 तिपातविषये धौ विषादे । सद्य एव=प्रागुक्तकालप्रतीक्षामदृष्टेयं विवादयेत्=
 उत्तरदापयेत् । अन्यत्र=एतद्भिन्नश्रुणादिविषय विवाद काल=उत्तरदानकाल
 इच्छया=अपिसम्यसमापतीनामनुमत्या स्मृत=उक्तो मन्वादिभिः । अत्ययो=
 विवादविषयीभूतयस्तुविनाश इति कल्पतरो । साहसाद्विपूत्तरकालदानाय
 लभ्येऽन्यतरस्य क्षतिरवश्यम्भाविनीति सद्य एवोत्तरलेखनम् । श्रुणादिषु
 घिलभ्येऽपि न क्षतिस्तथति सोऽप्यनुमतः । स चैकाह्यद्विरूपेण प्रागु-
 क्तवचनैरर्थिवेचितः । यत्र तु न धाचनिकी व्यवस्था तत्रार्थ्यादीच्छयेति
 तात्पर्यम् ।

अत एवाह नारद —

गहनस्याविवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।

श्रुणादिषु हरेत्काल काम तद्वदुभुत्सया ॥ इति । (अ०१७०४४)

नारद —

गोभूहिरण्यस्त्रीस्तेयपारुष्यात्यायिकेषु च ।

साहसेऽभिशपे च सद्य एव विवादयेत् ॥ (१।४५)

अभिशप=पापाभिशासनम् । तस्य पारुष्यशब्देन ग्रहणऽप्यादरार्थं
 पुनर्यधनम् । आत्ययिक कारयनेनोक्तम्—

व्यपैति गौरव यत्र विनाशस्त्याग एव वा ।

काल तत्र न कुर्वीत कार्यमात्ययिक हि तत् ॥ इति ।

अन्यत्रापि सद्य एवोत्तरदानमाह—

कात्यायन,

धेनायनदुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।

न्यासे चाधितके दत्ते तथैव क्रयविप्रये ॥

क.याया दृपणे चैव वल्ह साहसे निधौ ।

उपधी कौटसाक्षे च सद्य एव विवादयेत् ॥

प्रजननमत्र विवादः । अन्यत्र विवादासम्भवात् । उपधि=पूटगण-

कादिकृतव्यवहारः । विनाशे त्याग इति न सामानाधिकरण्यम् ।
किन्तु विनाशे सति यत्र त्याग एव सम्पद्यत इत्येकैक एव विषय
इति कल्पतरुनाकरो । तत्र । सतिसप्तम्यनुपङ्गयोः प्रतीतिविपरीतयोः
कल्पनानुपपत्तेर्वाशब्दस्वरसाच्च पृथग्विषयताया एवौचित्यात् । वस्तु-
तस्तु विनाशस्त्याग एव वेति प्रथमान्त एव पाठ । तथाचायमर्थः—
यत्रोत्तरदानविलम्बे सति गौरवं वस्तुनो मूल्यादिकृतं व्यपैति, वस्तुन
एव वा विनाशो घट्टः त्यागः प्रच्यवो वा भवति, तत्रोत्तरदानकालमेका-
हादिकृतं न कुर्वीत सद्य एवोत्तरं दापयेदित्यभिप्रायः ।

गृहस्पतिकात्यायनी—

साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापे तथात्यये ।

भूमौ विषादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि गृहस्पतिः ॥

अभिशापान्तो द्वन्द्वैकवज्रावः । अकाले=राश्यादावपि । गृहस्पतिरि-
दमाहेत्यर्थः ।

इत्युत्तरदाने विलम्बाविलम्बव्यवस्था ।

समाप्ता च विशेषपरिभाषा ।

इति श्रीमत्सकलसामेन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजितचरणकमल-
श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापदत्तनृज-श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसुनु-
श्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दधिलयलयवसुन्धराहृदय-
पुण्डरीकविकाशदिनकर-
श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित-श्रीदत्तपण्डितात्मज-श्रीपरशुरामसुनु-
सकलविद्यापारावारपारीणधुरीणजगद्गारिद्र-
महागजपारीन्द्रविद्वज्जमजीयातु-
श्रीमन्मित्रमित्रकृते श्रीवीरमित्रौदयामिषनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे
परिभाषापरिष्काराख्यं
व्यवहारमातृकापरपर्यायं प्रथमप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरणमारभ्यते ।

तत्र प्रमाणमेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे विविक्ते । अधुना साक्ष्यादिप्रमाणानामवान्तरभेदः प्रस्तूयते । तत्र साक्षिस्वरूपमाह—

मनुः,

समक्षदर्शनात् साक्ष्यं ध्वजणाद्यैव सिद्ध्यति । इति । (अ०८।श्लो०७४)
समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्व पाणिनिरपि स्मरति—“साक्षाद्गृह्णति”
सहायाम्” (अ०५पा०२सू०९१) इति । तच्च व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् ।
श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अत एव ध्वजणादित्यु-
पलक्षणम् । प्रमाणमात्रस्य विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम् ।
साक्षिप्रयोजनमाह—

नारदः,

सन्दिग्धेषु तु कार्येषु द्वयोर्येवदमानेयोः ।
दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम् ॥ इति । (व्य०प०१०।१४७)
दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादननुभूतत्वा-
दित्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेन च गोचरव्यायेन प्रमाणान्तरजन्योऽनु-
भवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शन=विधेकज्ञानम् ।

कात्यायनः—

अर्थिप्रत्ययिंसाग्निध्यादनुभूतं तु यन्नयेत् ।

तद्वाह्य साक्षिणो वाक्यमन्यथा न गृहस्पतिः ॥

अर्थिप्रत्ययिंसाग्निध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः । तदसाग्निध्वेऽपि
ध्वजणादिना साक्ष्यस्य ध्वजनान्तरैरनुमतत्वात् । तच्च साक्षिभेदनिरूपणे
व्यक्तीमदिष्यति ।

गीतमः—

विप्रतिपक्षौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्थेति ।

स च साक्षी प्रथम द्विविधः । कृतोऽदृष्टश्च । साक्षित्वेनार्थिप्रत्य-
यिभ्यां निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽदृष्टः । पुनश्च कृतस्य पञ्चविध-
त्वाददृष्टस्य षड्विधत्वादेकादशविधः ।

यमाह नारदः—

एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽदृष्ट उच्यते ॥ (व्य०प०१०।१४९)

लिखितं स्मारितञ्चैव यद्वच्छामिह एव च ।

-- गूढञ्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः ॥ इति । (व्य० प० १०१५०)

पञ्चानामपि कृत्यायेन स्वरूपमभिहितम्--

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते ।

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते ॥ इति ।

स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृतं तेनैव--

यस्तु कार्य्यप्राप्त्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः ।

स्मार्यते हार्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥

इद्वेति दर्शयित्वेत्यस्तमाधितव्यर्थः । कार्य्य=व्यवहारपदं दर्शयित्वा

प्रमाणपदं कार्य्यप्राप्त्यर्थं=कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः

स्मार्यते कार्य्यमेव विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षी

त्यर्थः । यस्तु यद्वच्छाया प्रसङ्गादागतस्यमत्र साक्षी भवेति साक्षिणेन

निरूप्यते स यद्वच्छामिहः । स्मारितस्यास्य च पञ्चानाकृद्वेन साम्ये

पि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः--

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।

सौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥ इति ।

गूढमाह--

अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।

यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥ इति ।

उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह--

साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपपत्तुं परि भाषते ।

ध्वणाच्छ्रावणादपि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः ॥ इति ।

पञ्चविधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः--

प्रामाद्य प्राद्विवाकश्च राज्ञा च व्यवहारिणाम् ॥

कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।

कुक्ष्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः ॥ (व्य० प० १०१५११५२)

प्राद्विवाकप्रहणलेखकसम्बन्धयोरुपलक्षणम् ।

लेखकः प्राद्विवाकश्च सम्बन्धयानुपूर्वशः ।

नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहृताः ॥

इति वचनात् । पृथक्लिखितं लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश सा-

क्षिण आह--

लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुक्ष्यदूतकौ ॥

पादच्छिन्नश्चोत्तरश्च कार्य्यमध्यगतोऽपरः ॥

नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः ॥ इति ।

तल्लक्षणान्यपि कानिचिद्वलक्षणानि कानिचित्पूर्वसंवादीन्याह—
स एव,

प्रभेदमेपां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पिश्यमेव च ॥
निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः ।
अर्थिता च क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिकम् ॥
प्रत्यक्ष लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः ।
कुड्यज्यवहितो यस्तु ध्राव्यते ऋणिमापितम् ॥
विनिह्नुते यथाभूतं गूढसाक्षी स कीर्तितः ।
आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ॥
स्मार्यते यो मुदुक्ष्वैव स्मारितः सोऽभिधीयते ।
विभागदाने पिपणे ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ॥
द्वयोः समानो धर्मज्ञः स कुड्यः परिकीर्तितः ।
अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात्प्रेषितस्तु यः ॥
उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः ।
क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः ॥
अथ साक्षित्वमस्माकमुक्तो यादृच्छिकस्तु सः ।
यस्तु साक्षी दिशं गच्छेत् मुमुर्षुर्वा यथाश्रुतम् ॥
अन्यं संभावयेत्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ।
उमाभ्यां यस्य विद्वन्मत्तं कार्यं चापि निवेदितम् ॥
गूढचारी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ।
अर्थिप्रत्यर्थिनोर्याक्यं यच्छ्रुतं भूभृता स्वयम् ॥
स एव तत्र साक्षी स्याद्विष्टयादे द्वयोरपि ।
निर्णते व्ययहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ॥
अध्यक्षः सम्भसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा ।
दूषित पातितं यच्च सीमायास्तु समन्ततः ॥
अहृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः । इति ।

लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसङ्ख्ययो-
रपिरोचः । सर्वे च यथासम्भवं दृष्टधुतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः ।
क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैः । तत्सं=प्रत्यर्थिनः । ऋणादिकमिरायादिशब्दात्
यथासम्भवं सर्वविधाद्वयनिदर्शनम् । कुड्यप्रदं व्ययघायकोपलक्ष-
णम् । विनिह्नुते इति भाषे कः । निह्वये सम्भावित इति शेषः । इत्यु

इतीति शब्दाध्याहारः । दिशः=देशान्तरम् । तम्=अन्यमित्यर्थः । उभाभ्याम्=अर्थिप्रत्यर्थिभ्याम् । यस्य विश्वस्त=यदीयोविश्वासः कृत इति सम्बन्धसा-
मान्यविवक्षया पृथ्वा भावे कं चाभ्युपेत्य व्याख्येयम् । गृह्णारी कार्यमध्यग-
तश्चेत्येकस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः । दूतग्रहणं लेखकस्यापि
प्रदर्शनार्थम् । “दूतकः खटिकाग्राही” इति गृहस्थातिवचनात् । ग्रामप्र-
हणमप्यकृतसाक्ष्युपलक्षणम् । येन योऽर्थः प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्राग-
निरूपितोऽपि पश्चात्साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्तः पृष्ठश्च समायां स्म-
र्यं दातुमर्हतीति फलितोऽर्थः । इतरथा वेतनादानादिषु लिखितेषु-
स्मर्ये साक्ष्यभावप्रसङ्गः । इदमेवाभिसंध्यायाद्—

मनुः,

यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन । .

पृष्ठस्तत्रापि तद्व्यूपात् यथादष्टं यथाश्रुतम् ॥ (अ०८।श्लो०७६)

अनिबद्धोऽकृतः । कृतस्मदनरक्षणोः अर्थिक्रियां क्रियामेदैरिति पठि-
तम् । तत्रार्थिक्रियाम्=अर्थिभ्यवहारं क्रियामेदैः=प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादि-
भिः तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्यं श्रुणादिके विवादविषये यः
प्रत्यक्षं=प्रत्यर्थिसमक्षं लेख्योऽर्थिनैत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति
व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्यते—

सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् ।

सज्जानन्नात्मनो लेख्यमजानन्तं तु लेखयेत् ॥

सम्यग्ज्ञानन्नात्मनो लेख्यं कुर्यादिति शेषः । अजानन्तं=लिप्यन्-
मिहमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यहमत्रेति लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लि-
खितः साक्षी चिरकालेनापि सद्धिं निर्णायकतामाप्नुयादित्यर्थः ।

कात्यायनः—

अथ स्वहस्तेनाकटक्षिप्तंक्षीकः स एव ॥

न चेत्प्रत्यभिजानीयात् तत् स्वहस्तेः प्रसाधयेत् ॥

नारदः—

आष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः । (व्य० प० १०)

आपञ्चमात् तथा सिद्धिर्यद्वच्छोपगतस्य ॥ (१६८)

मातृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।

आसंवत्सरात्सिद्धिं तु वदन्त्युत्तरसाक्षिणः ॥ इति । (१६९)

इदं च प्रायोघादेन । यतः स एवाद्—

अथवा कालनियमो न ह्यष्टः साक्षिणं प्रति ।

स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ (१७०)

११० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

यस्य नोपहृता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रं च नित्यशः ।

सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति ॥ (१७१)

ते च साक्षिणः कादशाः कार्य्या इत्यपेक्षयामाह—

मनुः,

यादृशा अर्थिभिः (१)कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।

तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः ॥

गृहिणः पुत्रिणो मौलाः क्षत्रविद्वद्वयोनयः ।

अभ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये कश्चिदनापदि ॥

आत्माः सर्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः ।

सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ (अ० ८।६१।६२।६३)

मौलाः=प्रव्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः । मूलं पूर्ववृत्तान्तस्तद्विद्वन्तीति मौलाः । “तदधीते तद्वेद” (४।२।५९) इत्याणीति मदनरत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्ययचनसंवादात्साक्षित्वेनैव पूर्ववृत्तान्तवेदित्वाक्षेपात्तदर्थकं मौलपदानर्थक्यमसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरेऽपि मौलाः कुलीना इत्येव व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः । तदर्थक्यमेतत् । तद्वितस्तु भवार्थ एव कसंभ्यः । यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्याविरुद्धमिति वदन् मेधातिथिरपीममर्थमनुमन्यते । प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिलक्षणापयोगात् । पुत्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेयोपादानात् । अत्र क्षत्रियादिग्रहणं नात्यन्तिकग्राहणव्युदासपरं, किन्तु सति सम्भवेऽनेकाध्यापनामिहोत्रादिकार्य्यस्य तस्य न साक्षित्वम् । साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वं भवत्येव । अतएव गृहीति ग्राहणं पूच्छेदिति तस्यापि साक्षित्वेन प्रअत्रकारविधिरपपद्यत इति ध्येयम् । अभ्युक्ता=अर्थिना ममेते साक्षिणः सन्तीति निर्दिष्टा ननु स्वयमेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः ।

याज्ञवल्क्यः—

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । (अ० २)

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताश्च (६८)

अथवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ (६९)

अथवराः=प्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः ।

जानपो=मूर्धावसिकादयः । वगो=ग्राहणादयः । तथाच मूर्धावसिका-

दीनां मूर्धावसिकादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपा-
देयाः । असम्भवे सर्वे=सर्वजातीयाः सर्वेषु=सर्वजातीयेषु धार्दप्रतिधादिषु
साक्षिणो ब्राह्म इत्यर्थः ।

स्यात्--

-- धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
भ्रातस्मासंक्रियायुक्ता धिगतद्वेषमत्सरः ॥
श्रोत्रिया मपराधीनाः सूर्यश्चाप्रवासिनः ।
युवानः साक्षिणः कार्य्या ऋणादिषु विज्ञामता ॥ इति ।

कात्यायनः--

प्रत्यातकुलशीलाश्च लोभमोहवियर्जिताः ।
भाक्ताः शिष्टा विद्युदा ये तेषां वाक्यमसंशयम् ॥
विभाष्यो वादिना यादृक् सहशैरेय भावयेत् ।
नोत्कृष्टावकृष्टस्तु साक्षिभिरभाष्यैस्तदा ॥ इति ।

भाक्ताः=यथार्थवादिनः । विद्युदा=विद्याद्विषयीभूतार्थज्ञानयन्ताः सा-
ख्यार्थज्ञानयन्तश्च । "मतिबुद्धिपूजाधैम्यश्च" (३।२।१८८)- इति
कस्तरिक्तः । "आदिकर्मणि" (३।४।७१) इति मदनराते । तेषां वाक्य-
मसंशयं यथा भवति तथा वादिना विभाष्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थप्रति-
वादी । तत्र विशेषमाह--यादृक् प्रतिवादी तत्तदुक्तस्तज्जातीयैरेय
भावयेत् । वादिनेऽप्युपलक्षणम् । याद्यपि प्रतिवादिना तज्जातीयैरेय
विभाष्यः ।

तथा च नारदः--

धेर्णापु ध्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।
बाहिर्यासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥ इति ।
(व्य० प० १०।१५।१)

मनुरपि--

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्व्युर्गिजानां सदृशा द्विजाः ।
शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्रययोनयः ॥ (८।६८)

ध्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोवृषण्यायेन । प्रयो-
जनं चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिता --

कात्यायनेन,

लिङ्गिनः ध्रेणिपूगाश्च धणिग्रास्तास्तथापरे ।
समूहस्याश्च ये चान्ये वर्गास्तानग्रथीद्भृगुः ॥
दासचारणमहानां हस्त्यदवायुघजीविनाम् ॥

प्रत्येकैकं समूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ।

तेषां घादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः ॥

अत्र सर्वप्रन्यूनाधिकविशेषणोपादानं न दोषाय । अनृतभाषणमी
रुत्वसत्यवर्धनशालित्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात्ते-
षाम् । तेच साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः कुत्र ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह—
बृहस्पतिः,

नय सप्त पञ्च वा स्युश्चात्वारस्तथ एव वा ।

उमौ वा श्रोत्रियौ ययातौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

लिखितादिषु स एवाह—

लिखितौ द्वौ तथा गृहौ त्रिचतुष्पञ्च लेखिताः ।

यदृच्छाः स्मारिताः कुल्यास्तथा सोत्तरसाक्षिणः ॥

दुतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।

एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च ॥

खटिकाग्राही=गणकः । एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षायाम् 'नैकं पृच्छे-
त्कदाचन' इत्यनेनेकाया अनावश्यकत्वाद्यर्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थाय-
प्रसङ्गात् । "इयधराः साक्षिणो ज्ञेया" इति योगीश्वरशायमप्येतदभिप्राय-
कमेव । लिखितादीनामुभयानुमतत्वे ग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वर—

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् ।

यद्यपि श्रौतस्मार्त्तक्रियागता धर्मप्रधाना इत्यादिविशेषणोपादानात्
इयधराणामपि धर्मवित्त्व समानम् । तथापि तेषामुभयानुमतानामपि
भवत्येव साक्षित्वम् । द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्येवेति भेद इति मिताक्षरा ।
नारदोऽपि—

उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विषदमानयोः ।

(१) स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः क्षयास्तु संसदि । (व्य० प० १०।१०२)

आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह—

व्यासः,

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्यनुमृतवाक् ।

प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥ इति ।

अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितचरा वागस्येत्यनुमृतवाक् ।

वात्स्यायनः—

(२) अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥

याचित इति निक्षेपविशेषणम् । न्यायतौल्यादन्यत्रापीति याचस्पतिः ।
मदनरत्नकारस्तु याचितम् विवादाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचि-
तकमिति याचदित्याह । निक्षेपविशेषणवैयर्थ्यादयाचिते तस्मिन्नभ्य-
न्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्व्यवहितान्यप्रसक्तेश्चोत्तरैव । व्याख्या
प्रख्या । कुण्डलादिपण्यविवादे तन्निर्मातृकोऽपि साक्षीत्याह—

॥ एव,

संस्कृतं येन यत्पण्यं तत्तैर्नैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः ॥

इदं च बहुनामसम्भवे सत्यवादिनोद्भयोरेकस्य वानुमतिप्रदर्श-
नार्थं न नियमार्थम् । अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् । उक्तलक्षणसा-
क्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पनां सूचयितुमसाक्षिणो-
ऽपि स्मृतिपूर्काः । उक्तलक्षणविप्रालाभेऽप्रतिपिद्यानुमत्यै धाये कति-
पयप्रतिषेधवत् ।

तत्र नारदः—

असाक्ष्यपि द्वि शारंगेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः ।

वचनाद्व्यपत्तेः भेदात् स्वयमुक्तिर्मृतान्तरः ॥ (व्य० प० १।१५७)

भोग्रियाद्यास्तु वचनात् स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।

भेदाद्विप्रतिपत्तिः स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥ (१)

स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवस्य यो वदेत् ।

सूचीयुक्तः स शारंगेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥ (व्य० प० १।१६१)

मृतान्तरोर्ध्विनि प्रेते मुमुर्षुभाविताहते ॥ (२)

वचनादसाक्षिणः भोग्रियाद्यानाह—

स एव,

भोग्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रयजितादयः ।

असाक्षिणस्ते वचनाध्वाय हेतुरुदाहृतः ॥ इति । (१।५८)

तापसा=वानप्रस्थाः । प्रयजितादय इत्यादिशब्देन शरैर्नैकयोगोपात्ताः
वित्रा विषदमानादयो गृह्यन्ते ।

तथाय शङ्कः—

वित्रा विषदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकयानप्रस्था निग्रन्थाद्यासा-
क्षिणः । इति ।

(१) ॥ पृष्ठ मु० न० नोपलभ्यते ।

(२) अस्याप्यस्य स्थाने व्य० प० १ श्लो० १४ अन्वयः धावितापरात्तरयमा-
नमृत्युना । इत्यर्थो दृश्यते ।

१५ धी० मि०

पित्रा विद्यमाननिर्ग्रन्थयोर्दोषादप्यसाक्षित्वसम्भवे वचनादप्य-
साक्षित्वे न विरोधः । दोषादसाक्षिणोऽपि तेनैव दर्शिताः—(१)

स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा ।

■ असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते ॥ (१।१।५९)

चण्डाः=कोपनाः । कितवा=छूतकृतः । योगीश्वरस्तसाक्षित्वमात्रविषयस्य
सर्वानेतानेकीकृत्याह—

स्त्रीयालवृद्धकितचमत्तोन्मत्ताभिश्चस्तकाः ।

रक्षावतारिपापण्डकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥

पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ इति । (अ०२श्लो०७०।७१)

अत्र दृष्टग्रहणं श्रोत्रियादीनां वचनादसाक्षिणां नारदाशुक्तानामुप-
लक्षणम् । स्त्रीयालादिग्रहणमन्येषामपि दोषादसाक्षिणां स्मृत्यन्तराभि-
हितानाम् । आद्यग्रहणाद्भेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तेः स्मृतान्तरस्य च प्र-
हणम् । तत्र स्त्रिया असाक्षित्वं स्त्रीकृतव्यवहारातिरिक्ते । "स्त्रीणां सा-
क्ष्यं स्त्रियः कुर्युः" इति वचनात् । बालोऽप्राप्तव्यवहारः । दृष्टोऽशीतिकाव-
धिः । मत्तो=मदनीयद्रव्येण । उन्मत्तो=महाद्याविष्टः । अभिश्चस्तको=महापातका-
भिश्चस्तः । स्वार्थे कः । रक्षावतारी=चारणः । पाण्डिनो=निर्ग्रन्थप्रभृतयः ।
कूटकृत=कपटलेख्याधिकारी । विकल=श्रोत्रेन्द्रियादिकोपवान् । पतितो=नि-
श्चितग्रहणहत्यादिः । आप्त=सुहृत् । अर्थसम्बन्धी=विप्रतिपद्यमानार्थसम्ब-
न्धी । सहाय=एककार्यकारी । रिपु=शत्रुरन्यतरस्य । साहसी=बलावष्टमेन
कार्यकारी । दृष्टदोषो=दृष्टासत्यवचनः । निर्धूतो=बन्धुभिस्त्यक्तः । भेदा-
दसाक्षित्वं च सङ्ख्यागुणसाम्ये । अन्यथा

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां वचः ।

गुणिद्वैधं तु यत्र स्यात् प्राज्ञा ये गुणवत्तमाः ॥ (या०२।७८)

यदुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ (मनु०८।७३)

इति याज्ञवल्क्यमन्वादिवचनाविरोधापत्तिः ।

ननु—

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम् ।

तेषामेकोऽन्यथा ब्रूते भेदात्सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥

इति कार्यायनेनैकस्यान्यथावादित्वे सर्वेषामेव भेदादसाक्षित्वमुक्तम् ।
तद्विरोध इति चेत्, न । त्रयाणां साक्षिणामेकस्यान्यथावादे द्वितीय

साक्षिनिरूपणे स्वयमुक्तिमृतान्तरादेरसाक्षित्वनिरूपणम् । १११

स्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वात्तृतीयस्य चैकतया तत्र साक्षितो न निर्णय इत्यत्र कात्यायनतात्पर्यात् । सत्प्रतिपक्षितावशिष्टानां त्वनेकत्वे तत एव निर्णय इत्यत्र च याज्ञवल्क्यतात्पर्यात् । मूलभूतन्यायविरोधेऽनयोर्वचनयोरेवमवश्यं सङ्कुनेच्यत्वादिति वाचस्पतिः । पञ्चपेभ्यपि साक्षिष्वधिकगुणस्यैकस्याप्यन्यथावादित्वे तद्विरुद्धार्थाभिधायिनां सर्वे पामन्येषामसाक्षित्वम् । अधिकगुणस्याप्येकस्य बहुवाक्यविरुद्धाभिधानादसाक्षित्वमिति सर्वेऽपि ते ॥ साक्षिण इति न गन्वादिविरोध इति मदनरत्नकारः ।

अयं तु गुणयस्वस्यैव 'शतमप्यन्धानां न पश्यति' 'एकेनापि यद्गुणं प्रतिबन्धाच्च' इत्यादिन्यायेन प्राधान्यात् गुणवतः साम्ये वादिनिर्दिष्टानामेकस्याप्यन्यथावादित्वे सङ्ख्याधिक्येऽपि गुणवत्तत्त्वाभावे सर्वेष्वसाक्षित्वम् । "द्वेधे बहूनाम्" इत्यत्रापि विनिगमकान्तराभावे बहुत्वमेव विनिगमकमत एव सङ्ख्यानपेक्षमेव गुणवत्तत्त्वमात्रं प्राप्यवचने हेतुमाहेति धूमः । स्वयमुक्तेरसाक्षित्वमपि विवृतं कात्यायनेन, यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः ।

धूयान्मिदयेति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः ॥ इति । अपमत्र साक्षीति ज्ञानवानान्तरोऽर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरः स मृते यस्येति मृतान्तरः । तस्यासाक्षित्वमपि सहेतुकं विवृतं नारदेन—

योऽर्थस्तु भ्रावितव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि ।
क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः ॥ इति । (१।१६२)

येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा योऽर्थः स्वीयः भ्रावितव्यः स्यात् भ्रावणीयत्वेनाभिमतो भवेत् तस्मिन् अर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्मिन् अगति मृते प्रोपिते वाऽभिमतार्थे चानिवेदिते स साक्षित्वं क कस्मिन्नर्थे वदतु कस्य वा कृते वदतित्यर्थः । सामान्यतो वा भावयोः कश्चिद्व्यवहारसम्यग्बोद्धितस्तत्र त्वया साक्षिणा भाव्यमित्येतावन्मात्रमुक्तं, विशिष्य च व्यवहारविषयो न तस्मै भ्रावितः भावयिता च नास्ति स पृष्टोऽपि विशिष्यविषयाज्ञानादसाक्षीति यावत् । इदमेवाभिप्रेत्येकम्—"मुमुर्षुभ्राविताहते" इति । मुमुर्षुप्रदणमभावणप्रयोजकमावपरम् ।

तथा च ॥ एव—

भ्रावितश्चातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः ।
मृतेऽपि तत्र साक्षी स पदसु चान्वादितादिषु ॥ (१।१६)
इत्याह । अत्र धान्नयादयो न साक्षिणः कार्यास्तेषां रागादिशून्यानां सत्यवादित्वातिशयेऽपि तपःस्वाध्यायाग्निहोत्रादिव्यासङ्गेन भ्रावितार्थः

विस्मरणसम्भवात् अतिपूज्यानां धर्माधिकरणप्रवेशाद्वात्ताद्यनौचित्याच्चे-
त्यर्थः । अहतास्तु तत्त्वं जानन्तो भवन्त्येव साक्षिणः । अत एवोक्तम्-
“उभौ तु थोत्रियो ग्राह्यौ” इत्यादि । अन्यथा सर्वथा साक्षित्वनिषेधे
तद्विरोधः स्यात् । तथा च नात्र हेतु असत्यवादित्वप्रयोजको हेतु स्ते-
नत्वादिर्नोदाहृत इत्यर्थः । वचनादित्यस्यापि साक्षित्वकरणनिषेध-
कवचनादित्यर्थः ।

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्वह्व्यं शुच्योऽपि न स्त्रियः ।

स्त्रीयुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ (अ०८श्लो०७७)

इति मनु । अलुब्ध एकोऽपि पुमान् साक्षी भवति । बह्व्यं शुच्यो लोभादि-
दोषरहिता अपि स्त्रिय साक्षिण्यो न भवन्ति । तत्र हेतुः स्त्रीयुद्धेरिति । एको
लुब्धस्त्वसाक्षीति मेधातिथिनाभ्याभिमतत्वेनेमं पाठमभिप्रेत्य-“अन्ये त्व-
कारप्रश्लेषेणालुब्धोऽप्येको न साक्षी किं पुनर्लुब्ध इत्येवं व्याचक्षते,
तदा द्वयोरभ्यनुष्ठानं भवति स्त्रियस्त्वलुब्धा यद्भ्योऽपि न साक्ष्यार्हा
किमुताशुचय” इति मणितम् । तत्र अन्ये त्वित्यस्थरसर्वाजमेकस्य
प्रागेव निरस्तत्वात् स्त्रीसाक्ष्यपर्युदासायानुवादे तु यथोक्तपाठेऽप्युप-
पत्तेस्तत्र चैकस्यालुब्धस्य पुस्त्वेन प्रतिप्रसवपूर्वकं स्त्रीणां सर्वथा
निषेधपरत्वे सन्दर्भसामञ्जस्यमिति । अलुब्ध इत्यकारप्रश्लेष विनैव
पूर्वपाठ एव लुब्धश्चेदेको न साक्षी अलुब्धस्त्वेकोऽपि पुमान् साक्षीति
जामूतवाहनेनैव व्याख्यातम् । तत्र लुब्धानां यद्वृतामप्यसाक्षित्वे एकपद-
वैयर्थ्यमिति व्यवहारतत्त्वे दूषणमुक्तम् । तदप्युत्तरथाक्यशेषत्वादस्य न
सम्यगिति द्रष्टव्यम् । शुच्य इति ङीप् छान्दसः । गुणवचनादुकारान्तादेव
“वोतो गुणवचनात्” । (भा१।४४) इति तद्विधानात् “कृदिकाराद्वसित”
इति वा समर्थनीयम् । अन्येऽपि=स्त्रीव्यतिरिक्ता अपि रागद्वेषादिदोषै-
र्यै वृताः=आक्रान्तचित्तास्तेऽपि न साक्षिणः । यद्यपि केचन दुष्टा असा-
क्षितया पृथगप्युक्तास्तथापि सर्वेषां पृष्टाकोटेन वक्तुमशक्यतयाऽनु-
क्तत्सद्ब्रह्मार्थमिदमुक्तम् । अत एव मेधातिथि-“सामान्यविशेषाभिधान
दि सर्वे ग्रन्थकारा अभ्यन्यन्त” इत्याह ।

मञ्जरे—

नार्थसम्बन्धिनो नात्ता न सहाया न वैरिणः ।

न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याप्यार्त्ता न दुषिताः ॥

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कार्यककुशीलवौ ।

न थोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्केभ्यो विनिर्गतः ।

अध्यधीनो न धकप्यो न दस्युर्न विवर्महृत् ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नासौ न विकलेन्द्रियः ॥
नासौ न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्सृष्णोपपीडितः ।
न भ्रमात्तो न कामात्तो न क्रुद्धो नातितस्करः ॥ इति ।

(अ०७७७०६४।६५।६६।६७)

अत्र सर्वविशेषणैरसत्यसम्भाषणाविस्मरणादिकमसाक्ष्यनिमित्त-
मुपलक्ष्यते । अत एव वृद्धविकलेन्द्रियविकर्मकृतस्करादीनां गोवृ-
त्त्यायेन पुनरुपादानम् । अत्र बहवः शब्दाः स्पष्टार्थाः । अन्ये मेधातिथ्य-
नुसारेण विधियन्ते । अयं सम्बन्धिनः=उत्तमर्णाधमर्णाद्याः । उत्तमर्णो ह्यध-
मर्णवशनेन पराजीयमानस्तदानीमेव रोषाविष्टोऽधमर्णादणं प्रत्यादातुं
प्रयतत इति तच्चित्तानुवृत्तिरधमर्णस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुरित्येन
सम्भाव्यते । उत्तमर्णो निर्धनोऽधमर्णो स्वसाक्षितया धनं प्राप्य स्वस्मै
तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणधादी सम्भाव्यते । तथा अर्थः=प्रयो-
जनम् । तत्सम्बन्धिनोर्वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्माद्येषां स्वप्रयोजनं सि-
साधयितुं तेषां पकारगन्धाञ्च साक्ष्यार्हा इत्यादि सर्वत्र कौटसाक्ष्य-
सम्भावनोन्नेया । दृढोपा=अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः । व्याप्यार्ता=व्ययनवि-
संवादापादकव्याधिपीडावन्तः । दूषिता=अभिशास्ताः । नृपतेरसाक्षित्वं
कुताभिप्रायेणासौ न प्राक्तनारदोक्तिविरोधः । लिङ्गस्योऽपत्यादिः ।
सन्नेभ्यो विनिर्गतः=परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् । वृद्धानुपसेवना-
दस्यासत्यसम्भावना । अव्यधीनो=वन्धकीकृतः । तस्य तदाज्ञापशयसि-
त्वात् । वक्तव्यो=निन्दास्पदम् । विकर्मकृत=अधर्मासीत् । वृद्धविकले
न्द्रिययोर्वाङ्मकस्वभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येन भेदः । आर्तः=शोकः ।

नारदोऽपि—

दासनैकृतिकाधश्च वृद्धस्त्रीवालचाक्रिकाः । (व्य०१०१)
मत्तोन्मत्तप्रमत्तात्तंकितधग्रामयाजकाः ॥ (१७८)
महापथिकसामुद्रवणिकप्रव्रजितातुराः ।
व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनकृषिकुशीलवाः ॥ (१७९)
नास्तिकयात्यदारोग्रित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
एकस्थालीसहायारिचरघातिसनाभयः ॥ (१८०)
प्राग्दृष्टोपशैलूपविषजीव्यहितुण्डिकाः ।
गरदामिदकीनाशशूद्रापुत्रोपपातिताः ॥ (१८१)
ह्रान्तसाहसिकाथ्रान्तनिर्दूृतान्त्यावसायिनः ।
भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः । (१८२)
भूताधिष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः ।

अयंशस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गमगवृत्तयः ॥ (१८३)

कुनसिद्ध्यावदच्छिन्निमित्रधुक्शठशौण्डिका ।

पेद्रजालिकलुब्धोप्रथेणीगणविरोधिन ॥ (१८४)

अथकश्चित्ररुत् शङ्खः पतितः कूटकारकः ।

कुहक प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः ॥ (१८५)

मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।

विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो धार्पणिकश्च यः । (१८६)

च्युतः स्वधर्मात्कुलिकः सूचको हीनसेवकः ।

पित्रा विषदमानश्च भेदरुचेत्यसाक्षिणः ॥ (१८७)

श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्छेद्व्यतिमियात् ।

तस्य तेभ्यो न साक्ष्यं स्याद्वैष्टारः सर्वं एव ते ॥ (१८८)

नैकृतिक = परापकारशीलः । चाक्रिक = तैलिकः । प्रमत = सदाऽनव

हितः । महापथिको = महापथगामी । सामुद्रवणिक् = वहिन्नग्राही । एकश्रोत्रियो =

द्वयोरनुमतः । एकः श्रोत्रिय इति पृथग्वा । प्रपञ्चित च प्रागेवैतत् । अ-

पराकेण तु युग्मैकेति पठित्वा युग्मौ द्वाविति व्याख्यातम् । एकस्थालीष

हाय = एकपाकमोजी । सहाय = अन्यतरसाहाय्यकारीति मिश्रवण्डेश्वरी । म-

दनरत्नाकरस्तु एकस्थाली सहाय इति विशेषणद्वयं पृथक्कृत्य स्थाली स्या

दपथिकरणकं पाको लक्ष्यते स एको यस्येत्येकस्थालीति व्याचक्ष्यौ ।

समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र “नच्युतश्च” (५।४।१५३) इति

न कप् । अर्द्धपिप्पलीत्यादिवक्ष्यं ह्रस्व इति च समादधे । अरिचर = भूतपू-

र्वैः शत्रुः । “भूतपूर्वै चरद्” । (५।३।५३) कल्पतरौ स्वारिचर इति पठित्वा

शस्त्रघर इति व्याख्यातम् । ज्ञातय = सगोत्राः । सनामयो = मानुषतस्तुतमा-

तुष्यस्त्रीयादयः । शैल्य = स्त्रीणां नर्तयिता । कुशीलवस्तु रङ्गोपजीवी नट

इति भेदः । विपजीवी = विपक्रयजीवीति मदनरत्ने । विपघैघ इति

रत्नाकरे । अधिगुण्डिक = सर्पकीडोपजीवी व्यालग्राही । कीनाशः = कर्कश

क्षुद्रो घा । कृपण इति तु मदनरत्ने । उपपातित = उपपातकीति कल्पतरुः ।

मदनरत्ने उपपातक इति पठितम् । उप समीपं पातक यस्येति विगृह्य

पातकयुक्त इति व्याख्यातं च । कञ्जो = ऽतिस्त्रिघ्नः । अधान्तोऽनवरतक

मंकारीति मदनरत्ने । अशान्त इति पठित्वाऽयोग्यकर्मकारीति रत्नाकरे ।

निद्रो = यान्धर्वस्त्यक्त इति मदनरत्ने । ग्रामराजकुलश्रेण्यादिमिर्नि सारित

इति रत्नाकरे । लोकमयशून्य इति भवदेव । मूल = विप्रलम्भस्तारकारीति

कल्पतरुः । “मूलकर्म तु कामंणम्” इत्यमरकोशात्तराकांति तु युक्तम् ।

अपराकेण तु पौपिक इति पठित्वा पौपिक = पूषादिविकयीति व्याख्यातम् ।

वर्षसूचको=वृष्टिशकुनवेदी । नक्षत्रसूचको=ज्यौतिषिकः । अधशंसी=परकीय-
पापप्रकाशकः । ईनाङ्ग=उचितपरिमाणातिन्यूनाङ्गः । व्यङ्गस्तु छिन्ना-
ङ्गल्यादिरिति भेदः । मगवृत्तिः=भार्यादास्यादिसम्मोगशुलङ्गोपजीवी ।
शङ्खो=वृषमनर्तनर्जीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः । कुङ्करो=दाम्भिकः । प्रत्यवसि-
तः=प्रव्रज्यादिष्युतः । कुलिको=राज्ञा व्यवहारपरिच्छेदकतया नियुक्तः ।
अस्य च साक्षित्वकरणे निषेधो विधिस्त्वक्तृसाक्ष्य इति कल्पतरुः ।
मदनरत्ने तु कुलं ब्राह्मणादिगणस्तदधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम् ।
सूचको=राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं स्वस्मै तन्निवेदने नियुक्तः । भेदकृत्=
मित्रादिप्रीतिमङ्गकसां । श्रेण्यादिष्वित्यस्यायमर्थः । येषु श्रेण्याविषु य-
स्यैकोऽपि द्वेष्टता शत्रुतामाप्तस्तदीयविषादे तच्छ्रेण्यादिनियिष्टाः सर्व-
एव न साक्षिणः । तत्र हेतुर्द्वैतारः सर्व एव त इति । तच्छ्रेण्यन्तर्गतै-
कद्वेष्यनुरोधकृतधैरनिर्यातनार्थमन्यथावादिष्वसम्भवात् ।

अत एव नारदः—

यालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
विभ्रूयाद्धान्धघः कोहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥ इति । (व्य० प० १ । १९१)

कारयायनः—

तद्वृत्तिजीविनो ये च तत्सेवादितकारिणः ।
तद्वन्धुसुहृदो भृत्या आमास्ते तु न साक्षिणः ।
मातृष्वसुः सुताश्चैव पितृष्वसुसुतास्तथा ।
मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः ॥
एते सनामयः प्रोक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ।
कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विषाहो भागेनोपातिः ॥
पिता बन्धुः पितृव्यश्च द्रवशूरो गुरुवस्तथा ॥

तथा बृहस्पतिः—

मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याया म्मातृमातुली ।
भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेश्वसाक्षिणः ॥
परस्त्रीपानसकश्च कितवाः सर्वदूषकाः ।
उन्मत्ताः साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिणः ॥ इति ।

अत्र मातृष्वसादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थिनोरन्यतरस्य
एतादृशसम्बन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि कोहादन्यत्र धैरसम्भ-
वादिति ध्येयम् ।

शङ्खलिखितौ—

शुल्कगुदमाधिकृतौ दूतो वेष्टिताशिराः स्त्रियो गुरुकुलवासिनः

परिवाजकधानप्रस्थनिर्ग्रन्थाः शङ्खव्यालप्राहिणः । इति ।

अत्राऽसाक्षिण इति प्रकृतम् । शुल्काधिकृतः=शुल्कग्रहणस्थानाधि-
कारी । शुल्क=स्वस्थाननिवेशितः पदातिसमूहस्तदाधिकृतः । वेष्टितशिरा=
उद्धतघेष्टे मूर्द्धव्याध्यामिमृतो वा । इतरे प्रसिद्धा व्याख्याततराश्च ।
अनेन प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तोक्तम् ।

यथाह मनु —

लोभान्मोहाद्भयात्क्रोधान्मैऽपात्कामात्तथैव च ।

अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते ॥ इति । (अ०८श्लो०११८)

असाक्षित्वेनोक्तानां क्वचित्प्रतिप्रसवमाह—

नारदः,

आसाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।

कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥ (व्य०प०१।११८)

त्रियाप्यसम्भवे कार्ये बालेन स्थाविरेण वा ।

शिष्येण यन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ (म०८।७०)

मनुरप्येषमेव द्वितीय वचनं पठितवान् । इदं चासत्यवार्त्तित्वानिश्च-
यमावे साध्यन्तरस्य तदुणविशिष्टस्यासम्भवे बोध्यम् ।

श्रीसङ्ग्रहणादिषु योगीश्वरः—

सर्वं साक्षी सङ्ग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे । (२।७२)

अत्र च—

मनुष्यमारण चौर्यं परदारामिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥

इति वचनात् श्रीसङ्ग्रहादीनां सत्यपि साहसत्वे बलानवष्टम्भेन
किं माणानां तेषामसाहसत्वात् तत्सङ्ग्रहार्थं ततः पृथगुपादानम् ।

वचना—

दासोऽन्धो बाधिरः कुर्षा श्री बालस्थविरादयः ।

एतेऽप्यनभिसम्बन्धा साहसे साक्षिणो यताः ॥

अनभिसम्बन्धाः=विवादगोचरमूतार्थासम्बन्धिनः । अपक्षपातिन
इति मदनरत्ने ।

मनुनारदौ—

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसङ्ग्रहणेषु च ।

याद्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥

(मनु०८।७२ना०व्य०१।१८९)

मनु —

अनुभावी तु यः कश्चित्कुर्व्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ।
अन्तर्धर्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ (८६९)

अनुभावी=तदर्थानुभवशीलः । यत्तु—

क्रणादिषु परीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।
साहसात्ययिके चापि परीक्षा कुत्रचित्स्मृता ॥

इति परीक्षाभिधानम् । तदस्पृष्टासत्यवादिदोषविषयम् । अत एव
“कुत्रचित्” इत्युक्तम् । अस्मिन् प्रघट्टके प्रकटदोषानभिपन्ने कान्ति-
धिसंघादादिदोषपुरस्कारेण साहसादिसाक्षिता न कक्षीकरणीयेत्यत्र
सात्पर्यम् । अत एव विज्ञानयोगिनोक्तम्—“दोषादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः
स्वयमुक्तिश्चात्रापि न साक्षिणो भवन्ति सत्याभावादिति हेतोरनपगमा-
त्” इति । अपराकोटि—“सर्वः साक्षी न तु गुणवानेवेत्यर्थः । दोषास्तत्रापि
परिहरणीय एव । वक्तृदोषाणां वचनाप्रामाण्यहेतुत्वात्” इत्याह । तस्या-
पि सर्वदोषाभावे न सात्पर्यम् । प्रतिप्रसवानुपपत्तेः । यत्तु केनचिदुक्तं
साक्षिगुणदोषप्रतिप्रसवा यथाश्रुता एव ग्राह्या अन्यथा तत्र तत्र तत्त-
द्विशेषणोपादानमनर्थकमुपलक्षणं वा प्रसज्येतेति । तद्वालिष्यम् । न्या-
यमूलकत्वात्तेषां तद्विरोधेनैव नेयत्वात् । अत एव न्यूनाधिकविशेष-
णोपादानमधिकरुद्धम् । अदृष्टार्थत्वे ताद्विरोधो दुष्परिहरः स्यात् । एव-
मन्यतरेण साक्षिपूषण्यस्तेष्वसम्भु तदोषेष्वपरस्योपन्यस्तेऽसदुद्-
भावेन दण्ड इत्याह—

दृष्टस्पति—

साक्षिणो हि समुद्दिष्टान् सत्स्वदोषेषु दूषयेत् ।

अदुष्टान् दूषयन्वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥

तत्सम=विवादविषयसममिति बहवः । तदर्थविषयविवादेऽप्यव्याप-
कमिति तत्सम=कूटसाक्षिदण्डसममिति व्याख्येयम् । साक्षिदूषणेऽन्य-
तरेणोद्भाविते प्रत्यक्षेषु वाक्यादिदूषणेषु तेनैव निर्णयः । अयोग्येषु
लोकप्रसिद्धादिनां न साक्ष्यन्तरेण । अनवस्थापत्तेः ।

तथा च व्यास —

समासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्य दोषवर्जनात् ॥

अन्यस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेदोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥ इति ।

वसाप्य=लोकादिसिद्धत्वात्साधनानर्हम् । यत् इति हेतुगममिति । दोष-

१२२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

यजंतात्=अनवस्थादोषाभावादित्यर्थः । यद्यपि लोकसभ्यप्रसिद्धिरपि साक्षिप्रसिद्धिरेव पर्यवस्यति । तथापि तत्र साक्षित्वोद्भावनापेक्षत्वाभानवस्था । अत एवातिगूढवादिप्रतिवादिमात्रविदितदूषणसाधनमन्यतरेणलौकिकप्रमाणेन क्रियमाणं न दुष्यतीत्यभिप्रायः । न च साक्षिदूषणविभावेन व्यवहारान्तरत्वादयुक्तमिति वाच्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनार्थान्तरत्वात्तापत्तेः । कात्यायनः स्फुटमेतदेवाह—

प्रत्यर्थिनार्थिना चापि साक्षिदूषणसाधने ।

प्रस्तुतार्थोपयोगित्वाच्चव्यवहारान्तरं न च ॥ इति ।

अविद्यमानदोषोद्भावेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्वैकल्पिकौ हानिदण्डौ । अत्र तराज्ञाता राज्ञा सभ्यैरथ वा ज्ञाताः साक्षिदोषास्तदा तैरेव साक्षित्वेनोपादेया इति—

स एवाह,

नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।

मिथ्याभियोगे दण्ड्य स्यात्साध्याथाह्वापि हनियते ॥

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।

गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥ इति ।

ये गूढाः=प्रत्यर्थिना न ज्ञानास्ते काले=साक्षिवादात्पूर्वकाले कार्यम् इति शेषः । शास्त्रप्रदर्शनात्=दुष्टानां शास्त्रे साक्षित्वेनानुपादेयदर्शनात् । छलं निरस्येति च छलनिरासस्यावश्यकत्वादिति तात्पर्यार्थः । साक्षिमिवके साक्ष्ये दोषोद्भावने तेषां न कार्यमित्याह—

बृहस्पतिः,

लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।

वादकाले तु वक्तव्या पश्चादुक्तान् दूषयेत् ॥

न दूषयेत्=दोषत्वेन नोपादद्यात्ससभ्यो राजेत्यर्थात् । पश्चादुक्तो

दण्डमप्याह—

कात्यायनः,

उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्राग्दूषितान् ।

न च तत्कारणं श्रूयात् प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तत्र दण्डनिरूपणप्रस्तावे विवेचयिष्यामः । अन्यतरोद्भाविता दोषा स्वीकार्यास्तैरेव यः साक्ष्युद्भावयितानेन वा परिहरणीया इत्याहतुः व्यासबृहस्पती—

साक्षिदोषाः प्रवक्तव्याः ससदि प्रतिवादिना ।

पत्रेऽमिलिपितान्सर्वान् वाच्याः प्रत्युत्तरं तु ते ॥

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूर्बलताः ।

तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तत्र विशोधयेत् ॥

पत्रेऽभिलिखितान् सर्वान् दोषान् प्रति साक्षिण उत्तर=परिहारं वाच्या वाचनीया इति पूर्ववचनार्थः । यस्य साक्षिणो लेख्यं वा यदुद्भावितं परेण दूषितं स यावत्तत्र विशोधयेत् तदोपरहितं न कुट्यात्तावत्तत्र प्रमाणाभास-
त्वसमावयनाया तेन प्रमाणेन तस्य तत्कार्यं न सिध्येदिति द्वितीयवच-
नार्थः । एवं च समाक्षोभादिना साक्षिणं स्वदोषपरिहाराक्षमतायां
द्रष्टव्यम् । तदिति [तत्र] लेख्यं च [ते च] साक्षिणश्चेति द्वे "नपुंसक
मनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" (१।२।६४) इति नपुंसकैकशेषै-
कवद्भाषौ ।

अन्यतरः साक्षिदोषमुद्भाव्य यदि त मावयितुं न शक्नोति तदा स
दण्ड्यः । साधिते तु दोषे त्याज्यः । अथर्वपि प्रमाणान्तरमनुपम्यस्यन्
पराजीयत इत्येतदाह—

व्यास ,

असाधयन्दम दाप्यो दूषणं साक्षिणो स्फुटम् ।

भाषिते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः ॥

जितः स विनय दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसम्बन्धवस्थितः ॥ इति ।

विनय=दण्डम् । स=वादी । मदन्तरे तु सविनय=विनयः शिक्षा तत्साहितं
यथा तथा दाप्यो विवादविषयीभूतधनमिति शेष इति व्याख्यातम् ।
तत् जित इत्यनेनैव साधितधनदानस्यार्थसिद्धत्वेन निरर्थकाभ्याहा-
रदोषापत्तेः क्लिष्टत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

यस्तु विवादविषयीभूतार्थानभिज्ञानं विपरीताभिज्ञान्वा भयलोभा-
दिप्रदर्शनेन स्थानुकूलं वादयति तस्य दण्डमाह—

कार्यायनः,

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।

गृहीत्वा तस्य सर्वस्व कुट्यान्निविषयं ततः ॥ इति ।

सर्वस्वमिति गुरुलघ्वपराधानुसारेण दण्डतारतम्योपलक्षणम् ।
निर्विषय=विवादविषयीभूतार्थशून्यम् । तत =कूटसाक्ष्यकरणात् । साक्षि-
दोषानुद्भावेऽपि ससम्बन्धेन समापतिनैवैते परीक्ष्योपादेयाः ।

तथाच कार्यायन —

उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपतिः स्वयम् ।

१२४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्०

बृहस्पतिरपि—

उपस्थिताः परीक्षयाः स्युः स्वरवर्णैर्ह्रितादिभिः ॥ इति ।

स्वरवर्णैर्ह्रितानि मनुयोगीश्वरोक्तानि हीननिरूपणे विवृतानि ।

नारदोऽप्यह—

यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते । (१२०५०१)

स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥ (१२०२)

काशत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निःश्वसित्यपि ।

विलिखत्यधर्मा पञ्चां बाहू वासदच धूनयेत् ॥ (१२०४)

मिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।

शोषमाणगच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यङ्निरीक्षते ॥ (१२०५)

त्वरमाण इवायद्धमपृष्ठो बहु भापते ।

कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम् ॥ (१२०६)

अवद्धम्=असम्यद्धम् । विनयेत्=शिक्षयेद्यथा कौटसाह्यादिमेती-
त्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । प्राकृतिकवैकारिकविकारविवेकस्य
दुःशक्त्यात् । सम्भाषणामाश्रयेण च दण्डनस्यान्याध्यात्वादिति युक्तम् ।
'मदनरत्ने त्वापिद्धमिति पठित्वा आकुलमिति व्याख्यातम् ।

शङ्खलिखितावपि—

मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्यात् दुष्टलक्षणं ग्राह्यम् । तिर्यक्प्रेक्षते सम-
न्ताद्देवावलोकयति अकस्मान्मूर्धं पुरीषं विखजति देशादेशं गच्छति-
पाणिना पाणिं पीडयति मखाग्रिहृन्तति मुखमस्य विवर्णतामेति प्र-
स्विद्यति चास्य ललाटं न चक्षुर्न च वाचं प्रतिपूजयत्यकस्माद्दाति
प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं परामृशति शिर-
प्रक्रमयत्योष्ठीं निर्भुजति खकिणीं पुरिलोदि अतिविस्मितः कर्मस्य-
महत्स्वपि भ्रुवौ संहरति तूष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविद्यं व्याहरति
पयमादिदुष्टलक्षणं कुदस्य च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलात् ॥ इति ।

यकस्मादिति तूष्णीमिति च यथायोगमनेकत्र सम्यन्धनीम् । अन्यत्र प्रकृ-
तिशीलादिति । प्रकृत्या स्वभावात् शीलं तिर्यक्प्रेक्षणादिघर्मो यस्य स
तथोक्तस्ततोऽन्यग्रैतानि दुष्टकुदलक्षणानि । एतेन अधान्तरवैलक्षण्य-
स्य दुर्धेत्यादयथधानेन परीक्ष्य यस्तु तत्त्वानुसरणं करणीयमिति
सूचितम् ।

एवं गुणवत्तया दोषामावयत्तया च परीक्षितान् साक्षिणो विद्या-
दास्पदीभूतमर्थं पृच्छेदित्याह—

कात्यायनः,

देवब्राह्मणसाम्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्वं द्विजान् ।
उदङ्मुष्टान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वा शुचिः शुचीन् ॥
सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्विवाकोऽनुयुज्यते विधिनानेन सान्त्वयन् ॥
यद्वयोरनयोर्वैद्यः कार्येऽस्मिन्नेष्टितं मियः ।
तदमृतं सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥

अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधिवद्वाद्वादिगोचराविवादेषु केषु चित्तवृत्त्या-
दिप्रथमपेक्षितव्यमित्यप्याह—

स एव,

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साक्ष्यार्थस्य च सन्निधौ ।
प्रत्यक्षं वादयेत्साक्ष्यं न परोक्षे कथञ्चन ॥
अर्थस्योपरि कस्यचिन्मते तयोरपि विना कश्चित् ।
चतुष्पादेषु धर्मोऽयं द्विपादस्थावरेषु च ॥
तौल्यं गणिममेयानामभावेऽपि हि वादयेत् ।
क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽभ्यधा ॥

तयोः=वादिनोर्विनापीति सम्बन्धमात्रविषयता यस्मात् । अपिशब्दात्
कैमुतिकस्यायेन तदुभयसन्निधाने न तात्पर्यम् । किन्तु साक्ष्यार्थसा-
न्निध्यावश्यकतायाम् । यद्वोभवासान्निधिः प्रत्यर्थ्यसान्निध्यानुमत्यर्थः ।
तेन कथञ्चित्प्रत्यर्थ्यसन्निधानेऽपि साक्षिप्रश्ने न दोषः । कश्चिदित्यस्यैव
विवरणं चतुष्पादेष्वित्यादि । तौल्यम्=तौल्यमार्हं सुवर्णादि । गणिमम्=गण-
नार्हं घटाटकादि मेयम्=मानार्हं गोधूमादि । अभावेऽपि=साक्ष्यार्थसान्निध्या-
भावेऽपि । क्रियाकारा व्ययहारास्तेषु ।

यथरूपविवादपदे साक्षिणं शिवाल्लिङ्गप्रतिमादिसन्निधाने प्रष्टव्या
इत्यप्याह—

स एव,

यद्ये च प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छिवसन्निधौ ।
तदभावे ॥ चिह्नस्थं नान्यथैव प्रवादयेत् ॥

चिह्नस्थं=यद्यचिह्नस्याभियोज्यसम्बन्धिनोऽभावः तदा=साक्ष्यं वादयेत् ।
अन्यथा=तत्सद्भावे नैव वादयेत्साक्ष्यम् । यद्यचिह्नेनैव निर्णयसम्भवादित्यु-
त्तरार्द्धार्थोऽनुवाद्यः । विवेकस्तु पूर्वार्थार्थः । स तु रूप एव । उपस्था-
पिता साक्षिणोऽविलम्बेन प्रष्टव्या इत्यप्युक्तम्—

तेनैव,

न कालहरणं कार्यं राक्षसाक्षिप्रभाषणे ।

मदान्दोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥

ते च साक्षिणः शपथपूर्वकं प्रष्टव्या इत्याह नारदः—

आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् ।

समस्तान् विदिताचारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥ इति ।

(६५०५०१।१९८)

अथ साक्ष्यं कचिद्विषये मिलितैर्वक्तव्यं कचित्प्रत्येकम् इत्याह—
शशिष्ठः,

समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।

विभिन्नैरेव यत्कार्यं वक्तव्यं तत् पृथक् पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं यत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत् तत्र विधिरेव प्रकीर्तितः ॥

यत्कार्यं दृष्टमित्यनुपङ्गः । यत्तु गीतमेनोक्तम्—

नासमवेताः पृष्टाः प्रष्टुरिति ।

तदपि शशिष्ठोक्तसमवेतसाक्ष्यविषयम् । हरदत्तस्तु नासमेवतापृष्टाः
प्रष्टुरिति पाठं धृत्वा समवेता अपृष्टाश्च न प्रष्टुरिति व्याचक्ष्वी ।
पूर्वपाठस्तु मिताक्षराकारभूतेः सम्प्रसितिः ।

धर्मोपबृंहितैरधर्मगर्हावचनैस्तेऽनृतमापणादुभौपणीया इत्याह—
नारदः,

पौराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।

अनृतस्यापवादैश्च भृशमुन्नासयेदिमान् ॥ (६५०५०१।२००)

शपथे च विशेषो दर्शितो भवति—

सत्येन शपथेऽग्निं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोपीजकाञ्चनैर्वैश्यं चद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ इति । (८।१।२)

अन्यथा मृतस्ते सत्यं न हृष्यतीति ब्राह्मणे शपथो देयः । क्षत्रिये
वाहनयुधानि ते विकलतामेव्यप्नोति । वैश्ये गोपीजकाञ्चनानि तथा-
पचयमुपयास्यन्तीति । शूद्रेऽन्यथा वादिनस्तत्र सर्वानि पातकानि
भविष्यन्तीत्यर्थः ।

ब्राह्मणविशेषस्यापवादं ॥ एवाह —

गोदक्षकान्याणिजकास्तथा कारकुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्धुपिकांश्चैव विप्रान् चद्रवशाचरेत् ॥ इति । (८।१।२)

धिप्रग्रहणं क्षत्रियचैश्ययोरापि तद्वृत्तिजीविनोरुपलक्षणम् । उपाधेस्तु-
दयत्वात् विशेषान्तरानुषेख । साक्षिणां थावणं विधाय थावणीयमाह —
याज्ञकल्पः, (अ०२)

साक्षिणः थावयेद्वादिप्रतियादिसमीपमान् ।

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ (७३)

अभिदानां च ये लोका येच स्त्रीबालघातिनाम् ।

स तान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं यदेव ॥ (७४)

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरगतैः कृतम् ।

तत्सर्वं तस्य जानाहि यं पराजयसे मृषा ॥ (७५)

“शूद्रं सर्वंस्तु पातकैः” इति मानवसंघादात् पातकथावणं शूद्रविप-
यकमिति मिताक्षराकारपराकौ । शपथदानध्रुवणविधिमेदात्मानये च शप-
थदान एव तन्नियमादस्य सर्वविषयतां तु युक्तामुक्तयामः । तत्र
“प्राङ्मुखिषाकोऽनुयुक्तीत” इत्यादिसाङ्गश्लोकः कार्यानीयः पूर्वलिखित एव ।
मनुरपि (अ०८)

सत्यं साक्ष्ये भुवन् साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।

इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेवा ग्रहणपूजिता ॥ (८१)

साक्ष्येऽनृतं वदन् साक्षी पाशैर्वन्धेत वाक्यैः ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्ये वदेद्वदन् ॥ (८२)

साध्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।

तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्वधर्मेषु साक्षिमिः ॥ (८३)

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।

माधर्मस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ (८४)

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वधैवान्तरपूरुषाः ॥ (८५)

यैर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रार्काम्रियमानिलाः ।

रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ (८६)

आजातीः=आजननानि जन्मानीतियावत् ।

बृहस्पतिरपि—

आजन्मनश्चामरणात् सुकृतं यदुपार्जितम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति अनृतस्य तु शंसनात् ॥

वशिष्ठोऽपि—

अथ चेद्वनृतं मृषात् सर्वतो मिथ्यलक्षणम् ।

मृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छत्यसंशयम् ॥

शूकरो दश वर्षाणि दश वर्षाणि गर्दभः ।
 श्वा चैव दश वर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिः ॥
 कृमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत्तथैव च ।
 मृगस्तु दश वर्षाणि जायतं मानवस्ततः ॥
 मानुष्यं तु यदाप्नोति मूकोऽन्वस्तु भवेद्धि सः ।
 पामरो जायते पश्चात् स परित्यक्तवान्धवः ॥
 पङ्कगन्धवधिरो मूकः कुप्ली नग्नः पिपासितः ।
 दुःखक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ॥
 ज्ञात्वैताननृते दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सहुणान् ।
 श्रेयस्करमिहान्यत्र सत्य साक्ष्ये यदेततः ॥

बौधायनः—

श्रीनेष्वच पितृन् हन्ति श्रीनेष्व प्रपितामहान् ।
 सप्त जातानजातांश्च साक्षी साक्ष्य मृषा युवन् ।

मनुनारदी— (म०अ०८।ना०४५०प०१)

यावतो घान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृते वदन् ।
 तावन्तः सङ्ख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥

(म०९७।ना०२०७)

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ (म०९८।ना०२०८)
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्धेऽनृत वदन् ।
 सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं घदीः ॥ (म०९९।ना०२०९)
 अस्तु भूमिषदित्याहुः स्त्रीणां भोगेऽथ मैथुने ।
 अज्येषु चैव रक्षेयुः सर्वेष्वश्वमयेषु च ॥ (म०१००)
 पशुवत्क्षौद्रघृतयोर्व्यानेषु च तथाप्लुयात् ।
 गोवद्व्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्रह्मणि चैव हि ॥ (म०१०१)
 एतान्दोषानवेक्ष्य त्व सर्वाननृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथा दृष्ट सत्यमवाञ्जसा वद ॥ (म०१०२)

अज्येषु रतेषु=मुक्ताफलादिषु । ब्रह्मणि=वेदे । अत्र हरदत्तेन “क्षुद्रपश्वनृते
 दश हन्ति गोऽश्वपुरुषभूमिषु दशगुणोत्तरम्” इति गौतमवचनव्या-
 ख्याने मनुवचः “पञ्च पश्वनृते हन्ति” इत्याद्युपन्यस्य पञ्चसहस्राद्
 ननदोषोत्पन्नक्षुद्रपशुविषय इति गौतमवचोविरोधं परिहृत्य यद्विषयमनृ-
 तसाक्ष्यं दत्त तत्तत्प्राणिनां दशादिसहस्रशकानां हनने यो दोषस्तत्रा-
 प्नोति । भूम्यनृते तु यदीया भूमिस्तज्जातीयलक्षहननदोष सर्वप्राणि

हननदोषो वेति व्याख्यातम् । तन्तु “यावतो वाच्यवान्” इति मानवो-
पक्रमानालोचननिबन्धनमित्युपेक्ष्यम् । तस्मात् साक्षिसम्बन्धिपित्रा-
दिगतसह्यापरतयैव व्याख्यानं सूचितम् । गौतमीयमपि मानवसंवा-
देनैव व्याख्येयमेकमूलकल्पनालाघवाय । ‘जीनेव च पितृन् हन्ति’ इत्या-
दि बोधायनादिवचनसंवादोऽप्येवम् । यस्तु जानन्नपि वीरात्म्यात् सा-
क्षित्वमेव नाङ्गीकुरुते । तं प्रत्याह—

योगीश्वरः,

न ददातीह यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ।

स कृदसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन वैव हि ॥ (१७७)

पूष्टोः साक्षिणो येन विधिना ब्रूयुस्तमाह—

बृहस्पतिः,

विहायोपानदुष्णीपं दक्षिणं पणिमुद्धरन् ।

हिरण्यगोशकृद्दर्मान् समादाय शतं वदेत् ॥ इति ।

साक्ष्यमिहितस्य वचनस्य परीक्षाविधानमप्याह—

बृहस्पतिः,

देशकालवयोजातिसंज्ञाद्रव्यप्रमाणतः ।

भ्रूयून् चेन्निगदितं सिद्धं साक्ष्यं विनिर्दिशेत् ॥

तत्र नारदः— (७५० प० १)

निर्दिष्टैश्वर्यजातेषु साक्षी वेत् साक्ष्यमागतः ।

न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥ (२३२)

देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।

यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् साक्ष्यं तदपि कुत्सितम् ॥ (२३३)

ऊनमप्यधिकं वापि प्रब्रूयुर्वत्र साक्षिणः ।

तदप्यनुक्तं विज्ञेयमेव साक्ष्यविधिः स्मृतः ॥ इति । (२३४)

न चाधिकामिधानमसम्भवि वादितः प्रतिवादितो वाऽश्रुतेऽदृष्टे
धानुमवमूलकसंस्काराभावेनास्मृततत्प्रतिपादनासम्भवादिति वा-
च्यम् । करणावाटवादिना श्रुतिदृष्ट्योरुभयोरपि सम्भवात् । अत
एव भ्रान्तिमूलत्वेन प्रामाण्यात् । तत्=उक्तमपि अनुक्रमित्युक्तम् । नच
तथाप्युनाभिधाने कुत उक्तिः साक्षिवचनाच्चावतः सिद्धावेकदेशवि-
भाषितव्यायेनान्यांशस्यापि सिद्धेर्जयफलकतया न्यूनतोक्तेरदुष्टत्वा-
दिति वाच्यम् । प्रतिज्ञातसकलसाध्यसाधकतयोदिष्टेषु न्यूनमभिहि-
तवस्तु न तन्न्यायावसर इति प्रागावेदितत्वात् । साक्ष्यमङ्गीकृत्य धा-
वणविधिना धावितश्रेयामिधत्ते तदा किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते आह

१३० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्

साक्ष्यवत्त्वः—

अद्युधन् हि नरः साक्ष्यमृणं सदशयन्धकम् ।

राज्ञा सर्वे प्रदाप्यः स्यात् पट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥ (२१७६)

सर्वे=सप्तवृद्धिकम् । सदशनन्धकम्=राजदेयदशमांशसाहितम् । राज्ञे दशमांशदानमृणादानप्रस्तावे धस्यते । पट्चत्वारिंशकेऽहनि इत्यभिधानात्ततोऽर्वाग्यदन् न दाप्यः । तदपि व्याध्याद्युपद्रवराहित्ये ।

यदाह मनु.—

त्रिपृक्षादद्युधन् साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगद ।

तद्वर्णं प्राप्नुयात् सर्वे दशयन्ध च सर्वशः ॥ इति । (८१८७)

अगद इति राजदेयोपद्रवविरहस्याप्युपलक्षणम् । साक्षिवचनाज्जय-पराजयव्यवस्थां स्पष्टमाह—

योगीश्वरः,

यस्योद्युः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथायादिनो यस्य ध्रुवं तस्य पराजयः ॥ इति । (२१२९)

उत्तरार्धापवादमुरेन कूटसाक्षिण आह स एव—

उक्तेऽपि साक्षिभि साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तमाः ।

द्विगुणा वान्यथा द्यूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ इति । (२१८०)

अन्यथा=अन्यतरप्रतिज्ञातार्थविपरीतम् । यद्यप्यर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितसाक्षिगुणलक्षितसाक्षिवचनानन्तरं प्रमाणान्तरान्येषणमेवानर्हम् । अनवस्थाप्रसङ्गात्, “निर्गुणो व्यवहारे” इत्यादिमागुक्तनारदवचनविरोधाच्च । तथापि वादिप्रतिवाद्यन्यतरस्य स्वोक्तार्थे अन्तरात्मसाक्षितया तद्विषयादिवचनसाक्षिषु यदि दोषाध्यवसायस्तदा प्रमाणान्तरान्येषण धारयितुमशक्यम् । अत एव तदा दिव्येनान्यतरेण स्वसाक्ष्ये साक्षिते साक्षिणः कूटत्वेन दण्ड्या इति वक्ष्यते । अर्थविसंवादिनि चक्षुरादौ स्पष्टदोषादर्शनेऽपि यथा तज्जनितज्ञानाप्रमाणमेव नोपकल्पक तथाऽत्रापि ।

यथाहु —

(१) यस्य च दुष्ट करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्यय स एवासमीचीनः प्रत्यय इति ।

(१) यस्य च=सम्प्रत्ययस्य करणं=चक्षुरादिकं दुष्ट=काचकामलादिदोषयुक्तं, यत्र च=‘इद रजतम्’ इत्यादिज्ञानविषये, मिथ्येति प्रत्यय=‘नेद रजतम्’ इति वाचक-प्रत्ययः, स एव=द्विविध-प्रत्ययो ज्ञानरूपोऽसमीचीन इति गौतमोक्तेरस्या अर्थः ।

अत एव साक्षिपरीक्षातिरेकेण तद्वाक्यपरीक्षोद्देशोऽपि घटते ।

साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सम्यैः परीक्षयेत् । इति ।

कार्यायनोऽप्याह—

यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् ।

शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोऽर्थ इति स्थितिः ॥ इति ।

क्रिया=साक्षिरूपा “नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता” इत्याद्युक्तसाक्षिदोषराहित्यलक्षणाद् “गृहिणः पुत्रिण” इत्याद्युक्तसाक्षिगुणसाहित्यलक्षणाच्च न्यायाद्यदा शुद्ध=परीक्षिता भवति तदा तद्वाक्यस्य=साक्षिवाक्यस्य शोधनं कार्यमिति शेषः । वाक्यशुद्धिश्चार्थाविसंवाद् एव । “सत्येन शुद्ध्यते वाक्यम्” इति स्मरणात् । एवं क्रियावाक्याभ्यामुभाभ्यां शुद्धाभ्यां सकाशात् य शुद्ध साधुरवगतोऽर्थः स शुद्ध=तात्त्विक इति स्थितिः=मर्थ्याह । इति कार्यायनवचनार्थः । कारणदोषवाचकप्रत्ययप्रत्यासे (१) तथाभूत एवार्थ इति तात्पर्यम् । नारदवचनं तु जयावधारणोत्तरं न प्रमाणात्तरपरिग्रह इत्येतत्परम् । निर्णिकपक्षोपादानात् । ततः प्रागुक्तप्रमाणान्तराऽन्वेपणे न क्षतिरिति न तद्विरोधः । एवञ्च सति यदि दत्तनिगदेभ्यः साक्षिभ्योऽभ्ये गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिर्दिष्टा असन्निहिताः सन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः । तदभावे पूर्वनिर्दिष्टा अपि साक्षिणो वादिना वादनीया न दिव्यमप्यवलम्बनीयम् ।

सम्भवे साक्षिणां प्राज्ञो देविकीं वर्जयेत् क्रियाम् ।

इति वचनात् । यदा तु तदसम्भवस्तदा दिव्यमप्यवलम्बनीयम् । “सम्भव” इति वचनात् । यदि दिव्येऽपि वादिनोऽपरितोषस्तदा प्रमाणान्तरस्यावाचनिकत्वासम्भैः समापनीयो व्यवहारः । यदि तु वाद्युद्भाषितसाक्षिभिस्तदनुगुणेऽभिहिते प्रत्यर्थिन एव स्वप्रत्ययविसंवादेन तेषु दोषाभ्यवसायस्तदा प्रत्यर्थिन क्रियावसरामावादैविकराजिकयोर्महाव्यसनयोः सप्ताहाभ्यन्तरोपनिपातेन ते परीक्षणीयाः । यथाह—

मनुः,

यस्य दृश्येत सप्तादाद्युक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।

रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्यो दम च सः ॥ इति । (८।१०८)

दम=कौटसाक्ष्यप्रयुक्त दण्डम् । असति सप्ताहाभ्यन्तरव्यसनोपनिपाते प्रत्यर्थिना तावता सन्तोष्य दिव्य वा सत्याभ्यवसायमवलम्बनीयमित्यर्थसिद्धम् ।

(१) निरासे इत्यर्थः । तत्राभूत् इति अवितथ इत्यर्थः ।

यत्तु कौचित् "उक्तेऽपि" इत्यादिष्वचनमर्थिनिर्दिष्टसाक्षिभिस्तदनुगुणे-
ऽभिहितेऽपि प्रत्यर्थिना यद्यन्ये ततो गुणवत्तमा द्विगुणा घान्यथा वाद्यन्ते
तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । किमिदं
मिथ्योत्तरविषयं कारणाद्युत्तरविषयं वा । नाद्यः । तत्र प्रत्यर्थिनः क्रि-
योपन्यासानवसरात् । अभाववादित्वात् । अभावस्य च भावज्ञानसापे-
क्षत्वात् । भावाभावयोर्भावस्यैव साध्यतौचित्यात् । अत एव मिथ्योक्तौ
पूर्ववादी क्रियां निर्दिशेत् इत्युक्तम् । "नचैकास्मिन्विधादे तु क्रिया स्या-
द्वादिनोर्द्वयोः" इति वचनादेकस्मिन् व्यवहारेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः
क्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च । न द्वितीयः । "ततोऽर्थी लेखयेत्" इत्यनेन
पौनरुक्त्यात् । अर्थ्यत इत्यर्थः साध्यं सोऽस्यास्तीत्यर्थी साध्यवान्
प्रतिज्ञातार्थसाधनं साध्यतयोपन्यस्तस्यार्थस्य साधनं=प्रमाणं लेखयेदिति ।
प्राङ्गन्यायकारणोत्तरयोश्च तयोरेव साध्यत्वात् प्रत्यर्थ्येवार्थी स्वपक्ष
इति स एव क्रियां निर्दिशेदिति । स्पष्टीकृतध्यायमर्थः स्मृत्यन्तरे--

प्राङ्गन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियाम् ।

मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥ इति ।

"उक्तेऽपि" इत्यादिसङ्गतेष्व । प्राङ्गन्यायादौ हि तस्यैव साक्षिण इति
अन्ये इत्यसङ्गतमेव भवेत् ।

अन्ये तु यत्र द्वावपि भावप्रतिज्ञावादिनौ । तावपि द्विविधौ । कौचित्पूर्-
वोत्तरकालमेवेन प्रतिजानाते । एको वदति एवं क्षेत्रं मया पूर्वं प्रतिप्र-
हादिना लब्ध्वा कियत्कालं भुक्त्वा देशान्तरं सकुटुम्भेन गतम् । अन्यस्तु
वदति--तत्पक्षमेवेन पूर्वं प्रतिप्रहादिना लब्धं परं तु पश्चादित एव राक्षा
क्रीत्वा मया दत्तमन्येन वास्मात्प्रतिगृह्य क्रीत्वा वा मया दत्तमित्यादि ।
कौचित्त्वं पूर्वोत्तरकालमेवं विनैव वदतः । तत्र प्रथमौ

साक्षिपूजयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षे ऽधरीभूते मवन्त्युत्तरवादिनः ॥ (२।१७)

इत्यस्य याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयौ । पूर्वकालं ममेदमिति यो वदति स
पूर्ववादी तस्य साक्षिणः प्रमाणतयाङ्गीकार्यः । तदीयस्वत्वानपगमेऽन्य-
स्य प्रतिप्रहादिस्वत्वोपायासम्भवादेति तत्रोपपत्तिः । तस्य क्रिया-
दिना स्वत्वापगमेऽन्येनोपन्यस्ते तत्पक्षोऽधरीभूत इत्युत्तरकालं ममे-
दमिति यो वदति स उत्तरवादी तस्य साक्षिणोऽङ्गीकार्यः पूर्ववादि-
स्वत्वस्य सापवादत्वात् इति मिताक्षराकारोक्ततदर्थत्वं । न तु पूर्वं यो
निवेदयति स पूर्ववादी प्राङ्गन्यायकारणोत्तराभ्यां तत्पक्षेऽधरीभूत उत्त-
रवादिनः प्रतियदिन इति व्याख्येयम् । "ततोऽर्थी लेखयेत्" इत्यनेन-

साक्षिनि० उक्तेऽपीति याज्ञवल्क्यीयवचोव्याख्याम् । १३३

धास्यार्थस्योक्त्या पौनरुक्त्यापत्तेः । "नचैकस्मिन्" इत्यादिनिषेधाद्वादि-
द्वयस्य क्रियोपन्यासानुपपत्तेश्च ।

यत्त्वच्चापरार्थेणोक्तम्—'सम्भवत्येव क्वचित्प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्म्यायो-
त्तरवत्यपि न्याये धादिद्वयस्य क्रियोपन्यासावसरो यत्र प्रतिधा-
दी—'सत्यं त्वदीयमृणं धारितवानहं किन्तु प्रत्यर्पितवान्' इत्यु-
त्तरयति । तत्र वादी चेत्प्रत्युत्तरयति—'सत्यं त्वयापितं तन्तु प्रयो-
गान्तरे नास्मिन् प्रयोग' इति । तदा तत्साधनाय द्वयोरपि साक्ष्युपन्या-
ससम्भवः । परस्परोपमर्दकत्वेन युगपद्व्यवहारासम्भवस्यैकविधादे
द्वयोः क्रियानिषेधयीजस्याभावात् । एवं प्रतिवादिना प्राङ्म्यायोत्तरे
दत्ते यदि वादी तदैव वदति 'न्यायान्तरे त्वया अहं पराजितो नास्मि-
न्याय' इति । तदापि पूर्वोक्तरीत्या द्वयोः साक्षिसम्भवः । तत्राप्रसा-
क्षिस्ये पूर्ववादिनः साक्षिणः प्रथमं स्वीकार्याः । प्राङ्वादिनो निर-
क्षरीभावेन पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्म्यायसा-
धकसाक्षिण इति न विरोध इति ।

तत्रापि वक्तव्यम् । तादृशविषयेऽपि प्रत्यवस्कन्दनप्राङ्म्याययोर-
साध्यतया प्राङ्वादिन एवार्थेद्वादिनि जाते तस्य निरक्षरतायां तु
प्रत्यर्थिन एवेति द्वेधापि "ततोऽर्थो लेखयेत्" इत्यनेन नतार्थतास्य
नापैति । मिताक्षराभ्याख्याने तु द्वयोरपि भाववादितयार्थित्वसाम्ये "ततो-
ऽर्थो लेखयेत्" इत्येतद्वचनाविषयत्वात्कस्यात्र क्रियेत्यपेक्षायामेतद्व-
चनारम्भो घटते । तथाच मिताक्षरायामुक्तम्—"एतस्य च सर्वव्यवहारवि-
लक्षणस्याङ्गेदेनोपन्यास" इति । नारदेन तु स्पष्टमेवायमर्थ उक्तः ।

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।

प्राङ्म्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ॥

इत्युक्त्वा—

द्वयोर्विषयतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु ।

पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेद्युस्तस्य साक्षिणः ॥ (व्य० प० १ श्लो० १६४)

इत्यभिधानात् । द्वितीयौ (१) तु "उक्तेऽपि" इत्यस्य वचनस्य विष-
यौ । पूर्वोत्तरवादिनोः समगुणेषु समसङ्ख्येषु च साक्षिषु सत्सु पूर्व-
वादिनः साक्षिणोऽभ्युपेयाः । यदा तुत्तरवादिनो गुणवत्तमा द्विगुणा
वा तद्विपरीतमभिदधति तदा त एव । पूर्ववादिनस्तु साक्षिणः कूटा
विज्ञेया इति च तदर्थः । एवं च नामावस्य साध्यतापत्तिर्द्वयोरपि भा-
ववादित्वात् चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वाच्च । नात्र "मिथ्या क्रिया पूर्ववादे"

(१) पूर्वोत्तरकात्तमेद निवैव वादिनौ ।

इत्याद्युक्ता क्रियाव्यवस्था । यथा चात एव तत्रात्रैकस्य वादिनः क्रिया-
प्रतिषेधो न प्रयतते तथा ममापि द्वयोः क्रियाप्रतिषेध इति वदन्ति ।

तदप्यापातमनोहरम् । “उक्तेऽपि” इत्यादिवचनादेतावतोऽर्थस्य
शब्दतः प्रकरणादर्थोद्घातनवगमात् । “साक्षिपूजयतः सत्सु” इत्यस्य
योगीश्वरवचनस्य “द्वयोर्धिवदतोः” इत्यादि नारदवचनस्य च पूर्वोपपादित-
रीत्या पूर्वापरकालालिङ्गितभाषावादिविषयस्य तदनालिङ्गितविषयस्या-
स्य तदपचादवासम्भवाच्च । नचान्यमते(१) अपरार्कदिमतवस्तयोरपि वा-
दिविषयत्वमेवास्तिवति वाच्यम् । तस्योक्तदूषणत्वात् । ईदृश्यपि विषये
वादिप्रतिषेधन्यतरस्योक्तौ मिथ्यात्वकारणान्यतरपर्यवसानावश्य-
म्भावे चतुर्विधोत्तरविलक्षणत्वासम्भवाच्च । द्वयोरपि साध्यादितया-
यित्वसाम्यमेव केवलं व्यवहारान्तरवैलक्षण्यमस्य, विधाचतुष्कभिन्न-
विधोत्तरासम्भवाच्च ।

ननु कात्यायनेनाप्युपन्यस्तसाक्षिमिस्तदनुगुणेऽभिहिते प्रत्यर्थी यदि
ततो गुणवत्तमान् बहून्वान्यथा यादयति तदा वादिनः साक्षिणः कूटा
इति स्फुटमुक्तम् ।

यथाह—

यत्र वै भावितं कार्यं साक्षिभिर्वादिना भवेत् ।

प्रतिवादी यदा तत्र वादयेत्कार्यमन्यथा ।

बहुमिस्तत्कुलीनैर्वा कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः ॥ इति ।

तत् कायेमिति सम्यग्धः । बहुमिरिति पूर्वसाक्ष्यपेक्षया बहुत्वम् ।
कुलीनैरिहनेन तदपेक्षया गुणवत्तरत्वं विवक्षितम् । अपरार्कमदनरत्नकारा-
भ्यामेतत्संघादादेव योगीश्वरवचोऽपि “उक्तेऽपि” इत्यादिकमेतदर्थकत-
यैव व्याख्यातम् । न च कथमेकविवादे, द्वयोः क्रियेति वाच्यम् । यत-
स्तद्व्यवहारेणोभयोर्मास्तु क्रियाप्राप्तिर्युगपद्व्यवहारासम्भवात् । यदा शा-
स्त्रतः प्राप्तक्रियेणैव क्रियोपन्यासे कृते परेण तददूषणायैव क्रियान्तर-
मुपन्यस्यते तदा को दोषः । अनवस्थाप्रसङ्गस्तु सङ्ख्यागुणसाम्ये न
तु वैषम्ये । तेन जयावधारणात्प्राग्यथैकस्य क्रियाद्वयमेवं द्वयोरपि क्रि-
याद्वये न विरोध इत्यपरार्केण समाहितमिति ।

उच्यते । अस्तु वचनात् कात्यायनीयादेवमपि । योगीश्वरवचस्तु “त-
तोऽर्थो लेखयेत्” इति तद्वचस्येव सर्वस्यार्थस्य सङ्ग्रहसम्भवाद्गता-
र्थविज्ञानयोगिव्याख्ययैव सङ्गच्छते । साधनपदेन साधनक्षममेवो-
च्यते । प्रतिवादिना तस्मिन्नाभासीकृते साधनत्वमेव तस्याप्यमत-

मिति तेनैव तदर्थलाभात् । अत एवाह—
स एव,

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा । इति ।
कूटसाक्षिणो दण्डार्हाः प्रायश्चित्तार्हाश्च । तथाच—

आश्रयत्वम्,

पृथक् पृथक् दण्डनीयाः कूटकृतसाक्षिणस्तथा ।
यिवादाद्द्विगुणं दण्डं विधास्यो ब्राह्मणः स्मृतः ॥ (२८१)

नारदः—

अधीचिनरके कल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।

बृहस्पतिः—

कूटसभ्यः कूटसाक्षी ब्रह्महा च समाः स्मृताः ॥

मनुस्मृ—

उक्ताया वैयानृतं साक्ष्ये कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम् ॥ (११'८८)

इत्यादिना कूटसाक्षिणां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह । तत्तत्रैव विवेच-
यिष्यामः । दण्डस्तत्र विधिरुषते । विवादात्=तत्पराजयनिमित्तदण्डात् ।
न तु विवादास्पदोभूताजनात् । अथनभ्यधहारेष्वभ्यासे । कूटकृत=यो-
लोभमयादिप्रदर्शनेन साक्षिणः कूटान् करोति । न तु सुवर्णादिकूटकृत-
गृह्यते । अप्रकृतस्यात् । विवास्यो=राष्ट्रात् । एतच्च लोभादिकारणविशेषा-
ज्ञानेऽनभ्यासे च बोध्यम् । लोभादौ ज्ञातेऽभ्यासे तु मनुजम्—

लोभात्सहस्रं दण्ड्यः स्यात् मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।

मया(१)द्वे मध्यमो दण्डो मैत्र्यात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधाद्द्विगुणं परम् ।

अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिदयाच्छतमेव तु ॥ इति । (८१२०।१२१)

तत्र मोहो=विपर्ययज्ञानम् । अज्ञानमस्फुटज्ञानम् । तात्कालिको भ्रम-
इति कल्पतः । बालिस्य=ज्ञानानुत्पाद इति तेषां भेदः । स्फुटमन्यत् । पौर-
स्त्यनिबन्धेषु रत्नाकरादिषु बालमावबालिस्यपदार्थत्वेन यौवनोन्मेषप्राप्तौ
मद इति व्याख्यातम् । तदशब्दार्थत्वात् सम्बन्धविरोधाद्योपेक्ष्यम् ।
सहस्रादिसहस्रव्येयाश्च ताम्रिकाः पणाः । व्यवहाराविषये तथैव परि-
भाषणात् इति मिताक्षराकारः ।

आहारापारकं=नेयं व्यवस्था युक्ता । लोभादिनिमित्तकमेव हि कूट-
साक्ष्यमुपन्यस्य मनुना । नच सम्भवत्यन्यत्तन्निमित्तम् ।

यथाह न —

लोभाभोहान्नयान्मैज्यात् कामान् क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद्वाल्माषाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ (८।११८)

अज्ञान=किञ्चिज्ज्ञानम् । बालभावो=अपरिणतत्वम् । तस्माद्योगीश्वरो को दण्ड स्वल्पापराधेऽनभ्यासे च श्रेयः । गुर्वपराधे अभ्यासे च म नूत इति न्याय्या व्यवस्था इति ।

तत्रेदं वाच्यम् । लोभादौ सहस्रादिदण्डस्य मानयस्य विवादप राजयहेतुकद्विगुणदण्डाद्याश्वत्कर्षायाश्चाधिक्यनियमो येन गुर्वपरा धविषयताभ्यासविषयता वा कल्पेत । क्वचिद्वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । नच कौटसाक्ष्ये लोभाद्यतिरिक्तकारणासम्भवात् मनुनापि तापतामिव परिगणनाच्च न कारणभेदे कृता व्यवस्था सुस्थेति वाच्यम् । वस्तुतो हेतुन्तरासम्भवे तु हेतुविशेषापरिज्ञानतज्ज्ञानयोः सम्भवात् तत्कृत व्यवस्थायामदोषात् । अत एव मिताक्षरया लोभादिति विशेषज्ञानाज्ञाने एव व्यवस्थापकत्वमोक्षे न तु लोभादितद्विगुणहेतुसत्त्वासत्त्वे । या तु मिताक्षराकृताभ्यासानभ्यासकृता व्यवस्थोक्ता सा कश्चित् तथापि सम्मथतीत्याशयेन । ज्ञानाज्ञानकृतैश्च तु तार्त्विकी । अत एव मदनरत्न- कृतापि सैवाहता ।

तथा मनुरे—

कौटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान्धान् वर्णान् धार्मिको नृप ।

प्रवासयेदण्डयित्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ (८।१२३)

ब्राह्मणभिन्नान् ग्रीन=क्षत्रियादीन् प्राशुक्तदण्डेन दण्डयित्वा प्रवास येत=मारयेत् । प्रपूर्वस्य वसतेरर्थशास्त्रे मारणे प्रयोगात्, प्रवासनमप्य पराधानुरोधेनोपच्छेदजिह्वाच्छेदप्राणवियोजनरूपं घेदितव्यम् । ब्राह्मण विवासयेत्=विवासनमपि राष्ट्राग्निष्कासनम् । विगतवासा विवासास्त करोतीति व्युत्पत्त्या भग्नीकरणम् । वसत्यस्मिन् वासो गृहं तद्वि युक्तं करोतीति व्युत्पत्त्या गृहमङ्गकरणं वा । कौटसाक्ष्यविषयानुसा रेण गुणाशुणद्रव्यानुबन्धानुसारेण चार्धदण्डसाहित्यं यथायथं विज्ञे यम् । दण्डयित्वेत्यशस्याश्राप्यनुपपन्नात् । एतच्चाभ्यासविषयम् । कुर्वाणा निति वर्त्तमाननिर्देशात् । न च वर्त्तमाननिर्देशादतीतादिव्यावृत्तिमात्रं व्यवसीयते न त्वभ्यास इति वाच्यम् । तद्यावृत्तेरनुपयोगात् । प्रत्युत कौटसाक्ष्यमभ्यासेन कृत्वोपरतस्य पश्चादेतदण्डाभावाप्रसङ्गात् । तस्मात्कौटसाक्ष्यमत्यजत इत्यर्थकतयाभ्यासावगतिः । न च दण्ड यित्वेत्यस्याश्रानुपपन्नं प्रमाणाभावात्तुशब्दवशाच्च विवासनमेव कूटसा

क्षित्वाभ्यासकारिणो ब्राह्मणस्य दण्डो न त्वर्थदण्ड इति वाच्यम् ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् । (मनु० ८।३८०)

न शारीरो दण्डो ब्राह्मणस्य ।

इत्यादिवचनैः शारीरदण्डनिषेधात् । अर्धदण्डस्याप्यभेदे स्वल्प-
विषयेऽपि कौटसाक्ष्याभ्यासे निर्वासननग्नीकरणगृहभङ्गादिप्रसङ्गात् ।
दण्डाभासस्य चाप्रसङ्गे । तत्र तत्रार्थदण्डस्य ब्राह्मणविषयस्यापि
वक्ष्यमाणत्वाच्च । तुल्यशब्दस्तु प्रधानविषयप्रवासनक्रियामाश्रयभि-
प्रायकार्येणाप्यधिक्यम् ।

शुद्धवचनः—

यः साक्ष्यं भावितोऽन्येभ्यो निहनुते तत्तमोवृत्तः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ (१।८२)

यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य अन्यः साक्षिभिः सह साक्ष्यं भावितः सन्
निगदसमये तमोगुणेनावृत्तो रागद्वेषाद्याक्रान्तचित्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्यो
निहनुते माहमत्र साक्ष्यं स्वीकरोमीति प्रकाशयति । यथा तेन्येतदनुरो-
धात्तत्र स्वीकुर्वन्ते कूटतां वा कुर्वन्ति, स विवाहपराजयनिमित्तकदण्डा-
पेक्षयाष्टगुणदण्डं दाप्योऽपराधमहत्त्वात् । अन्येभ्य इति "श्लाघ-
हनुद्धस्थाशपां स्वीक्ष्यमानः" (१।४।३४) इत्यनेन सम्प्रदानसंज्ञार्था च-
तुर्थी । तेन पूर्वोक्तार्थलाभः । ब्राह्मणं तु तथा कुर्याणं विवासयेत् । विवा-
सनं च व्याख्यातरीत्या देशनिर्वासननग्नीकरणगृहभङ्गान्यतमरूपमनु-
बन्धाद्यपेक्षया ह्यस्तसमस्तविधया ज्ञेयम् । यत्तु मिताक्षरकृता अष्टगुणद-
ण्डदानासमर्थमिति व्याख्यातम् । तत्प्रधानक्रियानिरूपितवैलक्षण्यप्रति-
पादकतुल्यशब्दविरोधादुपेक्ष्यम् । नचैयमल्पविषयेऽपि विवासनमदण्ड-
ता वा प्रसज्येतेति वाच्यम् । वचनोपासविषयस्यैव दण्डस्य युक्त-
त्वात् । अत एवाह—

नारदः,

भावयित्वा ततोऽन्येभ्यः साक्षित्वं यो विनिहनुते ।

स विनेयो भृशतरं कूटसाक्ष्यधिको हि सः ॥ इति ।

(व्य ०१० १ श्लो० १९०)

तथा आपराधोऽपि—'ब्राह्मणभेदेर्धविधस्तं विवासयेन्नतु दण्डयेत्'
इत्येवं व्याचक्ष्यौ । क्षत्रियादीनां तु दण्डदानासामर्थ्ये स्वजायुचित्तकर्म-
करणनिगडबन्धनकारागृहानिरोधनादि तावद्द्रव्यसमीकरणानुरूपं यो-
ध्यम् । सर्वेषामपि निहवकारित्वे समानदोषत्वात्सर्वेऽपि प्रत्येकमष्ट-
गुणं दण्ड्याः ।

१८ धी० मि०

१३८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

प्रागन्यथोक्त्वा पुनरन्यथोक्तौ कात्यायन आह—

उक्तान्यथा सुधाणाश्च दण्ड्याः स्युर्वाक्छलान्विताः ।

अनुयन्धादितारतम्येनात्र दण्डतारतम्यं कल्प्यम् । अन्यतरेणोप-
न्यस्ताः साक्षिणोऽन्येन यदि रहसि संघाद्यन्तेऽन्यद्वारेण भेद्यन्ते वा
तदा प्रकृतार्थहानिस्तस्येत्याह—

नारदः,

न परेण समुद्दिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः ।

भेदयेद्यैव नान्येन होयेतैवं समाचरन् ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० १६४)-

साक्षिणामवचनानृतवचने प्रतिपिद्धे क्वचित् तत्प्रतिप्रसवमाह—

याज्ञवल्क्यः,

घणिंमां तु यधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं घदेत् । इति । (२।८३)

साक्षिणा सत्ये उक्ते यत्र घणवतां ग्राहणादीनां राजदण्डरूपां यध
आपद्यते तत्र यधप्रयोजकतारयमहादोषपरिहाराय साक्ष्यनृतं घदेत् ।
सत्यं न घेदित्यर्थः । तथा चावचनानृतवचनयोर्द्वयोरप्यभ्यनुज्ञा
लभ्यते । शङ्कामियोगादिस्थले साक्षिसत्यवचनेन यद्यभियुक्तस्य यधः
प्रसज्यतेऽभियोक्तुश्च शङ्कामियोगकारित्यात्र तत्प्रसक्तिस्तत्रानृतवच-
नाभ्यनुज्ञा । तस्याभियोगादौ च सत्यासत्यवचने यत्रान्यतरयधप्रसक्ति-
रपरिहार्या तत्र तूष्णीम्भाषांऽभ्यनुज्ञायते । यदि तु राजा कथञ्चिद-
प्यकथनं नानुमन्यते तदाऽसाक्षिता सम्पादनीयेत्यर्थसिद्धम् । तदस-
म्भवे सत्यमेवामिधेयम् । घणिंवधप्रयोजकत्वदोषपरिहारेऽनृतवचनदो-
षस्वीकारस्यानुचितत्वात्प्रायश्चित्तद्वयप्रसक्तैर्घणिंवधप्रायश्चित्तं परं य-
थाशास्त्रमादरणीयमिति विज्ञानयोगिनः ।

मनुरारि—

शूद्रपितृक्षत्रविप्राणां यत्रर्क्षोक्तौ भवेद्वधः ।

तत्र घक्तव्यमनृतं तस्मिन् सत्याद्विशिष्यते ॥ इति । (८।१०४)

इदमपि योगीश्वरवचनघट्टिशिष्टामावपरतया व्याख्येयम् । अवच-
नानृतवचनाभ्यनुज्ञालाभाय । सत्याद्विशिष्यत इत्यस्यायमर्थः । ग्राहणादि-
यधप्रयोजकतानियन्चनाधिकदोषपरिहारायावचनानृतवचनप्रयुक्तादप-
दोषस्वीकार उचित एवेति प्रशंसार्थम् । यद्यपि

न जानु ग्राहणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

राष्ट्रादेनं यद्भिः कुर्यात्समप्रधनमष्टतम् ॥

न ग्राहणयथावमूयानघमो विद्यते क्वचित् ।

साक्षिनि० अनृतवचनायभ्यनुज्ञा प्राप्ताशितं च । १३९

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ (८।३८०।३८१)
इत्यादिमन्वादिवाक्यैर्ब्राह्मणवधदण्डनिषेधाद्विप्रग्रहणमनर्हम्, त-
थापि तस्य वधस्थानीयदण्डप्रसक्तेस्तत्परिहारयैवावचनानृतवच-
नाभ्यनुज्ञा ।

तथाच मनुः—

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु घर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥ इति । (२।३७२।)

स्मृत्यन्तरेऽपि—

ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुराश्रिवांसनं तथा ।

ललाटे चाङ्गकरणं प्रयाणं गर्दमेन च ॥ इति ।

न च वधशब्देनार्थद्वयपरिग्रहे वैरूप्यम् । निमिच्छांशपातिनि तत्प्र-
सक्तावपि विधिवैषम्याप्रसक्तेः । यद्वा—

गोरक्षकान् घाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्याम्बार्धुपिकांश्चैव विप्रान् द्रुवद्वयाचरेत् ॥ (८।१०२)

इति मानवात्तेषां द्रुवद्वयाभ्यनुज्ञाप्रतीतेस्तत्परं विप्रग्रहणम् ।
तथा च वधपदमुभयत्र मुख्यार्थकमेव । भयं स्वपराकृतसमाधिरनुपा-
देयः । तस्य मानवस्य प्रकरणाच्छपथपरत्वेन दण्डविषयताभावात् ।

"सर्वपापेष्वपि स्थितम् । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्"
इत्यादिभयणावृत्तिप्रवधमात्रस्यैव परिहरणीयत्वप्रतीत्येव । अथवा यत्र
क्रोधाद्यावेशवशेनातिक्रम्य निषेधं विप्रस्यापि राजा श्लेच्छादिना वा
वधदण्डः कर्तव्य इति सम्भावना तत्रैवेदमस्तु । यथाकथञ्चित्प्रसक्त्यु-
पजीवकत्वादस्य, राज्ञोऽस्तु परं दोषः । पार्थीयस्तु क्षत्रियादर्थधर्मप्रस-
क्तावपि नोभयाभ्यनुज्ञेत्याह—

गौतमः,

मानृतवचने दोषो जीयतश्चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनमिति ।

न चैवमवचनानृतवचनयोरभ्यनुष्ठानात्प्रत्यवाय एव तत्र सर्वथा ना-
स्तीति मन्तव्यम् । प्रायश्चित्तस्मरणात् ।

तथा च साङ्ख्यस्यः—

तत्पावनाय निर्वाण्यश्नः सारस्वतो द्विजैः । इति । (२।८३)

मनुष्ये—

यागद्वैवतैश्च चरमिर्यज्ञैरंस्ते सरस्वतीम् ।

भनृतस्यैतसस्तस्य कुर्वाणा निष्ठति पराम् ॥

कुष्माण्डैर्वापि जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि ।

उदित्युक्ता चाप्रारुण्या ज्युचेनाद्देवतेन वा ॥ इति ॥ (म। १०५। १०६)

ते इति प्रक्रमाज्जुहुयादिति छान्दसो वचनन्यत्यय । उदुत्तमञ्चति पाठे उदुत्तम वरुणपासेति ऋक् । तदित्युचेति पाठे तत्त्वायामि ब्रह्मणेति वारुणी श्लेषा । न चाभ्यनुज्ञावच सार्थक्याय प्रत्यवायाभावकल्पनमावश्य कामिति प्रायश्चित्तविधान नैमित्तिकक्षामवत्यादिवत् पुश्चलीवानरदशादिनिमित्तकद्वादशरात्रादिवद्वेति वाच्यम् । “तत्पावनाय” “अनृतस्यै नसस्तस्य” इत्यादियोगादिश्वरमन्वादिधचनेषु तच्छब्दोपादानात् साक्ष्य नृतपातकमेव गृह्यते । तन्निरसनायैवेद् प्रायश्चित्तम् । नच तस्याभ्यनुज्ञावचनेनामायायगमात् कथमेतदिति वाच्यम् । धर्णिषधदोषापेक्षया साक्षिपितथधचनदोषस्याल्पस्य सहातेति “तद्धि सरयाद्विशिष्यते” इति धाक्यशेषपर्यालोचनेन तस्य तात्पर्यात् । अत एवाधचने दोषपरिहारोऽप्यनेन प्रायश्चित्तेन । सामान्यतः साक्षिभिन्नस्यावचनदोषमायात् । नच ‘अमुषन्विमुषन्वापि’ इति धचनमवचने सामान्यतो दोषप्रतिपादकमिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणात् ‘समाधानं प्रवेष्टव्या’ इति धाक्यशेषाच्च सम्पत्तत्वात् । अत एव साक्षिणा पृथग्धचने दोषधचनसफलम् । नच साक्षिणामवचनानृतवचनयोर्दोषाधिक्यादिदमल्पप्रायश्चित्तमनुचितमिति वाच्यम् । अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्विषयेऽल्पदोषपर

तथा य विष्णु —

तत्पावनाय कृष्माण्डीभिर्दिजोऽग्निं जुहुयात् । शूद्रश्चैकाहिकं गोदशकस्य प्राप्तं दद्यादिति ।

ऐकाहिकम्=एकाहमक्षणपर्याप्तम् । यद्यपि “तत्पावनाय” “अनृतस्यै नसस्तस्य” इत्यादियोगादिश्वरमन्वादिधचनेषु तच्छब्दोपादानात् साक्ष्यनृतपातकमेव गृह्यते । तन्निरसनायैवेद् प्रायश्चित्तम् । नच तस्याभ्यनुज्ञावचनेनामायायगमात् कथमेतदिति वाच्यम् । धर्णिषधदोषापेक्षया साक्षिपितथधचनदोषस्याल्पस्य सहातेति “तद्धि सरयाद्विशिष्यते” इति धाक्यशेषपर्यालोचनेन तस्य तात्पर्यात् । अत एवाधचने दोषपरिहारोऽप्यनेन प्रायश्चित्तेन । सामान्यतः साक्षिभिन्नस्यावचनदोषमायात् । नच ‘अमुषन्विमुषन्वापि’ इति धचनमवचने सामान्यतो दोषप्रतिपादकमिति वाच्यम् । तस्य प्रकरणात् ‘समाधानं प्रवेष्टव्या’ इति धाक्यशेषाच्च सम्पत्तत्वात् । अत एव साक्षिणा पृथग्धचने दोषधचनसफलम् । नच साक्षिणामवचनानृतवचनयोर्दोषाधिक्यादिदमल्पप्रायश्चित्तमनुचितमिति वाच्यम् । अभ्यनुज्ञाविधेरस्मिन्विषयेऽल्पदोषपर

त्वस्योक्तत्वात् । एतेन भूयोदोषनिवृत्तावच्छेदोपनिवृत्तिरविनामायाद-
न्यत्र तु विधिद्वयसाफल्याय न तथेत्यपि कल्पनीयम् । ततश्च वर्णिवध-
प्रसक्तौ साक्षिणोऽप्यनृतवचनावचनयोर्वधप्रयोजकतादोषापेक्षायाम्पो
दोषस्तत्र चेदं प्रायश्चित्तं तेन च ततोऽप्यल्पः सामान्यानृतवचनप्रति-
षेधातिक्रमनियन्धनो दोषः सुतरामुपैतीति तात्पर्यमिति ब्रूमः ।
इति साक्षिनिरूपणम् ।

अथ लेख्यं निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

साक्षिणामेव निर्दिष्टः सङ्ख्यालक्षणनिश्चयः ।
लिखितस्याधुना वक्ष्यामि विधानमनुपूर्वशः ॥
पाणमासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् ।
धात्राक्षराणि पृष्ट्यामि पत्राकृद्धान्यतः पुरा ॥
राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
लेख्यं तु त्रिविधं प्रोक्तं भिन्नं तद्विदुधा पुनः ॥
भागदानक्रियाधानसंविदासश्रृङ्गादिभिः ।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

मरीचिरपि—

स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।
लिखितेनाप्नुयात् सिद्धिमविसंवाशमेव च ॥
भागो=विभागः । आपानमाधीकरणम् । सवित्=समयः । आधिशब्देन
विशुद्धाधिग्रहणम् । भागपत्रादीनां लक्षणमाह—
बृहस्पतिः,

भातरः संविभक्ता ये स्वरूपा तु परस्परम् ।
विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥
भूमिं दत्त्वा तु यत्पत्रं कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।
अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्विदुः ॥
गृहक्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्तु क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
जङ्गमं स्थावरं बन्धं दत्त्वा लेख्यं करोति यत् ।
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तदुच्यते ॥
ग्रामो देशश्च यत्कुर्यात् मतलेख्यं परस्परम् ।
राजाविरोधि घर्म्मार्थं सवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥

वस्त्राग्रहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यः ।
कर्मणि ते करिष्यामि दासपत्र तदुच्यते ॥
घन वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
उद्धारपत्र तत्प्रोक्तमृणलेख्यं मनीषिभिः ॥ इति ।

विशुद्धिपत्रमुक्तं कात्यायनेन—

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।
विशुद्धिपत्रकं देयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥

अन्धिपत्रमप्याह स एव—

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।
वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं रुन्धिपत्रकम् ॥

अन्धाधिपत्रमाह प्रजापतिः—

धनी धनेन तेनैव परमार्थि नयेद्यदि ।
कृत्या तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य स्मर्पयेत् ॥

पूर्वमाधिपत्रम् । सीमापत्रमप्याह—

कात्यायनः,

सीमाविषादे निर्णयिते सीमापत्रं विधीयते । इति ।

ऋणशोधने कृते ऋणपत्रनाशादौ सति प्राप्तिपत्रमुत्तमर्णेनाधमर्णा-
त् देयमित्याह—

याज्ञवल्क्यः,

द्वारवर्णे पाटपेललेख्यं शुद्धौ धान्यसु कारयेत् । (अ० २ श्लो ९४)
अत्र लौकिकं सप्तविधलेख्यं स्वहस्तान्बहुतभेदेन द्विविधं नारदेनोक्तम्—
लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।

स्वकृते साक्ष्यनियमोऽन्यकृते तृतीयम् इत्याहोत्तरार्द्धेन—

स एव,

असाक्षिमासाक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥ इति ।

(व्य० प० २ श्लो० १३५)

असाक्षिमासाक्षिमदपीत्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितं च यत् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं यलोपधिकृताहते ॥ इति । (२८९)

अपिशब्दात्प्रागुक्तसाक्षिमदपि । यलोपविहनपट्युदासः सर्वलेख्य-
विषयो न स्वहस्तप्राप्तविषयः ।

तथा च मनुः—

यलादमुक्तं यलाहत्तं यलाचच्चापि लेखितम् ।
सर्वान् यलकृतानर्थानकृतान्मनुरग्रवीत् ॥ (७।१६८)

नारदोऽपि—

मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतं च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं मयोपधिकृतं तथा ॥ इति । (२।३७)

अन्यकृते विशेषान्तरमाह योगीश्वरः—

यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम् ।
लेख्यं ॥ साक्षिप्रकार्यं तस्मिन्धनिकपूर्वकम् ॥

समामासतद्वर्द्धाहर्नामजातिस्वगोश्रकैः ।

सग्रहचारिकास्मीयपितृनामादिस्त्रिहितम् ॥ (२।८४।५)

धनिकनामपूर्वकमित्यनेनोत्तमर्णनामापरि लेख्यमध्यमर्णनाम तद्वध इत्यर्थः । एतच्चर्णपत्रादिविषयमभ्यग्रासम्भवात् । समामासादि यथा-
सम्भयमभ्यग्रापि । सग्रहचारिकं बहुचादिशाखाप्रयुक्तशुणनाम बहु-
धाः कठ इत्यादि ।

योगीश्वरोऽपि—

कालं निवेद्य राजानं स्थानं निवसनं तथा ।
वायकं ग्राहकं चैव पितृनाम्ना च संयुतम् ॥
जातिं गोत्रं च शाखां च द्रव्यमाधि ससङ्गपकम् ।
वृद्धिं ग्राहकहस्तं च विदितार्थो च साक्षिणौ ॥

स्थानं=जनपदः । निवसनं=पुरग्रामादिकम् । ग्राहकोऽधमर्णः । ग्राहकह-
स्तनिवेशनप्रकारमाह—

योगीश्वरः,

समाप्तेऽर्थे श्रणी नाम स्वरुहस्तेन निवेशयेत् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ इति । (२।८६)

साक्षिणाविरयनेन द्वयोरभ्यनुष्ठानात् ऽवधरत्वनियमो नात्रेत्यु-
क्तेकस्तु न भवत्येवेति । अत्र साक्षिलेखकस्वहस्तचिह्नं कार्यमित्य-
प्याह—

स एव,

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षो लिप्येयुरिति ते समाः ॥

उभयाभ्यर्चितेनैतन्मया ह्यमुकसुनुना ।

लिखितं ह्यमुकनेन लेपकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥ (२।८७।८)

समा इत्यनेन शुभासाम्यं सहासासाम्यं च धैर्यव्यानियमाय विवक्षितम् । असमा इत्यकारप्रश्लेषस्तु धैर्यस्य सामान्यत एव साक्षिपुत्राप्तेर्नोपादेयः । श्रुणिसाक्षिणो सर्वथा लिप्यनभिज्ञत्वे—

नारद शास्त्रे,

अलिपिस्तु श्रुणी यः स्यात्समस्तं स तु लेखमेव ।

साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपतः ॥ इति ।

“प्रिविध राजशासनम्” इत्युक्तं प्रिविध्य विविधनक्ति—

बृहस्पतिः,

दर्श्या भूम्यादिक राजा ताम्रपट्टे पट्टेऽथ वा ।

शासन कारयेद्धर्म्यं स्थानपदवादिसयुतम् ॥

मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुक्तसूत्रे ।

दत्त मयामुकायाश्च दान समस्तचारिणे ।

चन्द्रार्कसमकालीन पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ।

अनाच्छेद्यमनाहार्यं सर्वभागविवर्जितम् ॥

दातुं पालयितुः स्वर्ग्यं हर्तुं नरकमेव च ।

पष्ठिर्षसहस्राणि दानोच्छेदफल लिखेत् ॥

ज्ञात मयेति लिपित सन्धिषिप्रहलेत्प्रकैः ।

समुद्र वर्षमासादिघनाभ्यक्षाक्षराभिवृतम् ॥

एषविध राजदृत शासन समुदाहृतम् ।

देशादिक यस्य राजा लिखितं प्रयच्छति ॥

सेवाशील्यादिना नृपः प्रसादलिखितं तथा ।

पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृपः ।

प्रदद्यात्त्रयिणे लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥

समस्तचारिणे=अमुकशाखाध्यायिने । सर्वभागविवर्जितम्=सकलराजपुत्रपादिदेवाशरहितम् ।

योगेश्वर शासनमाह— (अ०१) *

भूमिं दत्त्वा निधेयं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत् ।

अगामिमद्रूपतिपरिक्षिप्ताय पार्थिव ॥ (३१८)

पट्टे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।

अभिलेख्यात्मनो वक्ष्यानात्मानं च महीपति ॥ (३१९)

प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदोपवर्जनम् ।

स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम् ॥ इति । (३२०)

इति पर्णक्रममुक्तभारादाधियन्ति पर्णक्रममुक्तादीन्यस्मै देयानीति

राज्ञो नियतदानाज्ञा निषन्धः । कारयेत् सन्धिविग्रहाद्वधिकादिभ्यस्त्यर्थात् ।
तथा च स्यात् —

राज्ञा तु स्वयमुद्दिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः ।

ताम्रपट्टे पट्टे वापि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥ इति ।

प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूम्याविस्तत्परीमाण प्रतिग्रहपरीमाणम् । उप-
सर्गस्य दीर्घो बाहुलकः । दीयत इति दानम् = भूम्यादि तस्य छेदः =
क्षेत्रादेर्मर्यादा तदुपवर्णनं = तन्निर्देशम् । आत्मवर्षादीनामिलेख्येत्य-
म्बयः । इदं च साधुशब्दैरेव लेखनीयं न लौकिकवचननियमः । तथा च

सङ्ग्रहकारः —

राजस्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन सयुतम् ।

युक्तं राजामिधानेन मण्डितं राजमुद्रया ॥

सुलिप्यनपशब्दोक्तिसम्पूर्णविषयाक्षरम् ।

शासनं राजदत्तं स्यात् सन्धिविग्रहलेखकैः ॥

अस्तिमपदोत्तरं लिखितमिति शेषः । तस्मिन्निव लौकिके देशमा-
पादिप्रतिषेधो नेत्याह —

नारदः,

देशाचाराविरुद्धं यद्यकाधिविधिं धलक्षणम् ।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तकमाक्षरम् ॥ इति ॥

(अथ० प० १ श्लो० १३६)

शासने राजा स्वहस्तेनैव स्वसम्मतं लेख्यमित्यप्याह —

स्यात्,

सन्निवेशं प्रमाणं च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् ।

मतं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपतेः ॥

सन्निवेशं प्रमाणं च तस्यस्य पूर्ववाक्ये प्रलिखेदित्येवाम्बयः ।
तयो राजस्वहस्तलिखनानियमात् । इदं च राजा प्रतिग्रहीत्रे समर्पणी-
यमित्याह विष्णुः —

पट्टे च ताम्रपट्टे वा लिखितं स्वमुद्राङ्कमागामिनृपतिपरिहानार्थं
दद्यादिति ।

अत एव दत्तापहारदोषप्रतिपादनमपि भाविनृपप्रत्यापनार्थं तत्रा-
वश्यकमित्यप्याह —

स्यात्,

पट्टिर्वर्षसहस्राणि दानाच्छेदफलं तथा ।

आगामिनृपसामन्तबोधनायामिलेख्येव ॥ इति ।

१४६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

यद्विषयसहस्राणित्यादिपुराणवचनप्रसिद्धम् । दानाच्छेदयोः दानाप-
हारयोः स्वर्गादिनरकादि फलं लेख्यं द्राजेत्यर्थः । जयपत्रे विशेषमाह—
ध्यास ,

तयवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्मुखीकृतः ।
जयपत्रं ततो दद्यात् परिश्रानाय पार्थिवः ॥
जङ्गमं स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसारकृतम् ।
भागामिश्रापसन्दिग्धे यः सम्पत्तिजयी भवेत् ॥
तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम् ।
पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्प्रमाणं परीक्षणम् ॥
निगदस्मृतिवाक्यं च यथासम्पत्तिनिश्चितम् ।
एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेऽमिलेययेत् ॥ इति ।

प्रमाणस्य पृथक्ग्रहणाक्रियापदेन प्रत्याकलितमत्र गृह्यते । परिश्राना-
य=प्राङ्मुख्यायस्य बोधनाय । भागेऽमिश्रापे वा सन्दिग्धे । विवादपद-
मात्रोपलक्षणमेतत् । तेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेख-
नीयः । जयपत्रं राजमुद्राङ्कितं कार्यमितिमाह—

इदवाशिष्ठ,

यद्योपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् ।
साधधारणकं धैर्यं जयपत्रकमुच्यते ॥
प्राङ्मुखीकादिहस्ताङ्क मुद्रितं राजमुद्रया ।
अथ च राज्ञः सम्पत्तां च स्वहस्तोऽप्यपेक्षित इत्याह—
कात्यायन —

सिद्धेनार्थेन संयोज्यो धावी सत्कारपूर्वकम् ।
लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात् पार्थिवः ॥
समासद्वयं ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तं ददुरेव ते ॥
कचित्पञ्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तेनैव—
अनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कारं विदुर्बुधाः ।
निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव चादिना ॥
पञ्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।
अन्यथायादि हीनेभ्य इतरेषां प्रदीयते ॥

वृत्तानुवादसंसिद्धं तच्च स्याज्जयपत्रकम् । इति ।
वशिष्टेन तु राजपत्रस्य लक्षणाभिधानपूर्वकं तस्य चानुविध्यमुक्तम्—
राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राङ्कितं तथा ।

लेख्यनिरूपणे पूर्वलेख्यनांशे लेख्यान्तरकरणम् । ३४७

राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥

शासनं प्रथमं श्रेयं जयपत्रं तथाऽपरम् ।

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम् ॥ इति ।

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयोः स्वरूपमुक्तं तेनैव--

सामन्तेश्वर्य भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ।

कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ॥

क्रांतिक्षपुरोहिताचार्यमान्यस्वभ्यर्चितेषु तु ॥

कार्ये निवे(१)द्यते येन पत्रं प्रज्ञापनेति तत् ॥ इति ।

लेख्यप्रयोजनमाह श्रीविः—

स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।

लिखितेनाप्नुयान्सिद्धिमाविसर्वादमेव च ॥

सिध्यते वाचिकोऽप्याधिः स्थावरेषु दशाधिकः ।

प्रतिग्रहे च कृते च नालेख्या सिध्यति क्रिया ॥ इति ।

पूर्वलेख्ये कथञ्चन व्यवहाराक्षमतामुपगते तद्विधमेवापरं लेख्यम-
धमर्णेनोत्तमर्णाय लिखित्वा देयम् । शासनादौ तथाभूते राजादिद्वारा-
न्याकरणीयमित्याह—

योगीश्वरः,

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हते तथा ।

मिश्रे दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्र कारयेत् । (१९१)

सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहाराक्षमता विवक्षिता । दुष्टलिप्यक्षरपरिलोपे-
नावाचकतया वा यलेख्यं तत्तु दुर्लेखम् । नष्टं=सर्वथा नाशमुपगतम् ।
उन्मृष्टं=मसीदोषादिना मृदितलिप्यक्षरम् । यद्यपि दग्धमपि नष्टमेव त-
थापि कालमात्रकृता शीर्णता नष्टपदेनात्र विवक्षिता । पत्रान्तरकरणं
आर्थिप्रार्थिनीः परस्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्थपत्रा-
भयनाय कालो देवोऽप्यापेक्षया व्यवहारो वा प्रवर्त्तनीयः । दुर्लेख्यादौ
तु सम्प्रतिपत्तौ पत्रान्तरकरणमन्यथा, व्यवहारप्रवृत्तिरेवेत्यवसेयम् ।
साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः ।

तथा च नारदः—

लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्णे दुर्लिखिते हते ।

सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० १४६)

सतो विद्यमानस्य लेख्यस्यानयनाय कालकरणम् । असत इत्यना-
दरे पट्टी । तद्विनापीत्यर्थः । इतरः साक्षिणस्तैर्दर्शनं निर्णयः कार्यः ।
तच्च लेख्यं परीक्ष्यैव प्रमाणीकरणीयमित्याह—

कात्यायनः—

राजा क्रियाः समाहूय यथान्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥
दर्पणस्य यथाधिभ्यमसत्सादेव दृश्यते ।
तथा लेख्यस्य विम्वानि कुर्वन्ति कुटिला नराः ॥

व्यासः—

लेख्यमालेख्यवत्केचित् कुर्वन्ति कुशला नराः ।
तस्मान्न लेख्यसामर्थ्यात्सिद्धिरैकान्तिकी मता ॥

शुद्धस्पतिः—

ज्ञाया देशं च कालं च कुशलाः कूटकारकाः ।
कुर्वन्ति सदृशं लेख्यं तद्यत्नेन विचारयेत् ॥
स्त्रीयालात्तालिपिज्ञांश्च वञ्चयन्ति स्वयान्धवाः ।
लेख्यं कृत्वा स्वनामाङ्कं क्षेपं युक्त्वागमैस्ततः ॥

कात्यायनः—

साक्षिदोषाङ्गवेददुष्टं पत्रं वै लेखकस्य च ।
धनिकस्यापि वै दोषात् तथा धारणिकस्य च ॥
दुष्टैर्दुष्टं भवेत्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत् ।
तत्पत्रमुपधादुष्टैः साक्षिलेखककारकैः ॥
उपधानं दुष्टान्तःकरणता ।

एव—

धनिकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् ।
भवेत् कूटं नचेत्कर्त्ता कृतं हीति विभावयेत् ॥
देशाचारविरुद्धं यत्सन्दिग्धं कमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुरूपति ॥

नचेदित्यादेर्यमर्थः । कर्त्ता लिखनकर्त्ता धनिकाधमर्णसम्प्रतिपद्या
मयैतल्लिखितमिति यदि ॥ विभावयेत्तदा तत् पत्रं कूटं भवेदप्रामाण्य-
शङ्कास्कन्दितं स्यादिति ।

व्यासः—

अदृष्टं आवितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।
अवन्धलग्नकं चैव बहुकालं न सिध्यति ॥

एतदपवादमाह बृहस्पतिः—

उन्मत्तजडबालानां राजमीतिप्रवासिनाम् ।

अप्रगल्भमयाशानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात् ॥

उन्मत्तादीनां लेख्यं तददर्शनादिनापि हानिं नाप्नुयादित्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

दुषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।

कूटलेख्यं तु तत्रोक्तं लेखको वापि तद्विधः ॥

कार्यायनः—

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।

एवं प्रत्यर्थिनो लेख्यं कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥ इति ।

कूटप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितमित्यर्थः । तस्माद्दुष्टलेख्यपरीक्षाऽवश्यं
पेक्षणीयेत्यभिप्रायः ।

परीक्षाप्रकारमाह कार्यायनः—

त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते नृणाम् ।

भ्रान्तिसाक्षिलेखकानां हस्तोक्त्या साधयेत्ततः ॥

स एव—

अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धिः स्यान्न संशयः ॥

भ्रान्तिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।

तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥

याज्ञवल्क्यः—

सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाविहसम्बन्धागमहेतुभिः ॥ (१०९२) ।

एतद्देशकालयोरस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्त्या प्राप्तिः युक्तिप्राप्तिः ।
क्रिया=साक्ष्यादि । विहससाधारणं यस्य यच्छ्रुतीकारादि । सम्बन्धः=पूर्व-
मपि परस्परविश्वासकृतस्तयोर्दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमः=एताव-
तो द्रव्यस्यास्मिन्देहे कालेऽस्य सम्भावितः प्राप्त्युपायः । एतैर्हेतु-
भिः (१) । हेतुरसाधारणोऽन्यो गोवृषनयेन पृथगेव वा । प्रतिवादिना
लेख्यदोष उद्भाविते वादिना तत्पुत्रेण वा तदुद्धारः करणीय इत्याह—

बृहस्पतिः,

उद्धरेल्लेख्यमाहर्त्ता तत्पुत्रो भुक्तिमेव तु ।

अभियुक्तः समातमेव तत्पुत्रोऽपि तदुद्धरेत् ॥

यजुः कार्यायनः—

(१) सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादिति शेषः ।

साक्षिलेखकक्षारः कूटतां यान्ति ते यथा ।

तथा दोषा प्रवक्तव्या दुष्टैर्लेख्य प्रवृष्यति ॥

शाहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषानवाप्नुयात् ॥ इति,
तदनभियुक्तपितृमरणे वेदितव्यम् । दोषानुसारे दण्डमाह—
कारयान ,

कूटोक्तौ साक्षिणा वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ।

नयेच्छुद्धिं न यः कूटं स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ इति ।

उत्तमं साहसमिति शेषः । राजशासने निर्णयप्रकारमाह—
प्रजापति ,

कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासने ।

राज्ञः स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥

मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनान्निर्णयाद्राजस्वहस्ततश्च निर्णय इत्यर्थः ।
स्थावरविक्रयबन्धकादौ कूटत्वेन लेख्यं दूषयतो साधयतश्च दोषे शरी-
रदण्डमाह—

व्यास ,

स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

स सम्यग्भावितः कार्यो जिह्वापाण्यङ्गिर्वर्जितः ॥

सम्यग्भावितः प्रमाणेन सल्लेख्यत्वमङ्गीकारितः । अनेन कूटलेख्यं
कर्तुं शक्यं दण्डं किन्तु कूटबोद्धावनकर्तुरिति गम्यते । तथा च लेख्यं
परकीयं यः कूटं करोति कूटमेतदिति वदतीत्यर्थः । कूटलेख्यकर्तुस्तु
दण्डान्तर्गम्यते । ऋणादानादावपि लेख्यदोषमुद्भावयितुस्तदसाधय-
यतो विषयानुबन्धानुरोधेन दण्डः कल्प्यः ।

लेख्यप्राप्त्यन्यथाह बृहस्पतिः ,

कुलश्रेणिगणादीनां यथाकालं प्रदर्शयेत् ।

आचयेत् स्मारयेच्चैव यथा स्यादल्लवत्तरम् ॥

नारद ,

दर्शितं प्रतिकालं यत् आवितं (१) स्मारितं च यत् ।

लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु ॥ (ऋणा०प्र०श्लो० १४०)

कारयान —

दृष्टे पत्रे स्फुटं दोषं नोक्तवान्मृणिको यदि ।

ततो विंशतिवर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरं भवेत् ॥
श्रुणिकप्रदणं प्रतिवादिमात्रोफलक्षणम् ।

स एव—

शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते ।
विंशद्वर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम् ॥
अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः ।
तेन लेख्येन तत्सिद्धिलेख्यदोषविवर्जिता ॥
सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ।
तस्य दोषाः प्रयक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिम् ॥
प्राप्तं वा तेन यत् किञ्चिदेवं वाय निरूपितम् ।
यिनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥
अपिशब्दो मृतसाक्षिकमिरयत्राप्यन्येति ।

व्यासः—

स्वहस्तकाज्ञानपदं तस्मात् नृपशासनम् ॥
प्रमाणान्तरमिदं हि व्यवहारार्थमागतम् ।
द्वित्रलिपिः स्वकृतमन्याल्लिख्येत युक्तितः ॥
कुर्व्याद्विसदृशं लेख्यं तस्माज्ञानपदं शुभम् ।
अप्रकाशात् साक्षियुक्तं लेखकाक्षरमुद्रितम् ॥
लोकप्रसिद्धं स्वकृताक्षरमभ्यकृतं शुभम् ।
देशाध्यक्षादिलिखितं यत्र ज्ञानपदं कृतम् ॥
समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम् ।

सर्वतः—

लेख्ये लेख्यक्रिया प्रोक्ता वाचिके वाचिकी मता ।
वाचिकी तत्र सिध्येत्सा लेख्यस्योपरि वा क्रिया ॥
लेख्यस्योपरि यत्साक्ष्यं कृतं तद्विवर्जयेत् ।
अधर्मस्य हि तद्द्वारमतो राजा विवर्जयेत् ॥
वाचिकी यदि सामर्थ्यमक्षराणां विहन्यते ।
क्रियाणां सर्वनाशः स्यादन्वयस्या च जायते ॥ इति ।

अर्थः— । लेख्ये सति लेख्यक्रिया प्रोक्ता सैव बलीयसीत्यर्थः । वाचिके
साक्षिरूपे प्रमाणे सति वाचिकी क्रिया=साक्षिरूपा क्रिया सैव मता बली-
यसी । लेख्यस्योपरि वा वाचिकी=साक्षिरूपा क्रिया लेख्यानाकृतेति यावत् ।
तत्र सा सिध्येत् । लेख्यस्योपरि यत्साक्ष्यं लेख्यसाधकतयोपन्यस्तमित्यर्थः ।
अधर्मस्य च तद्द्वारमित्यत्र हेतुर्वाचिकीति । तत्रापि हेतुः क्रियाणामिति ।

तत्राप्युपपत्तिरनवस्थेति । प्रमादपरिहारमातियत्नेन कृत्वा हि प्रायशो ले-
ख्यं भवति । तेन तत्राप्राप्ताप्येव शङ्कापि नोचिता । साक्ष्यादावपि तत्सम्भ-
वादिति तात्पर्यम् । नतु सर्वथा तत्र साक्ष्यादनिवर्त्तनमभिप्रेतम् । लेख्य-
परीक्षोपदेशविरोधात् ।

इति लेख्यनिरूपणम् ।

अनयोश्च साक्षिलेख्ययोः शब्दाभिव्यञ्जकत्वाच्छब्दप्रमाणेऽन्तर्भा-
वः । तथा हि । यथोक्तगुणवर्ता दोषराहितानां च साक्षिणामाप्तवाक्या-
वश्यम्भावात् । आप्तवाक्यस्य च प्रामाण्यात् । तदुभयविशेषणवत्तानि-
र्धारणायैव साक्षिपरीक्षोपदेशः । आप्तवाक्यस्य च वक्तृज्ञानानुमापक-
त्वेन स्वातन्त्र्येण वा प्रामाण्यमित्यन्यदेतत् । लेख्यं तु स्वस्य हितकारि-
त्वेन स्वस्मिन्नाप्तत्वात् तद्वचनमिदम्यञ्जकमित्याप्तवाक्यमेव तत्रापि
प्रमाणम् । अत एव तत्रानाप्तच्छलकृतत्वशङ्कानिरासाय उन्मत्तादेः स्व-
हितानभिहतया स्वस्मिन्नप्यनाप्तत्वाच्छङ्कानिरासाय च लेख्यपरीक्षोप-
देशोऽप्यर्थवान् ।

अथ भुक्तिः ।

इयं च याज्ञवल्क्यादिभिरेकैव त्रिविधमानुषप्रमाणान्तर्गततथोक्ता ।

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कर्त्तव्यम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥ (अ०२३०२२)

इ यादिवचनैः । बृहस्पत्यादयो मानुषप्रमाणमेतदयोपन्यस्ते तज्ज्ञे-
त्रैविध्ये भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालानाख्यातवन्तः ।

साक्षि द्वादशमेदं तु लिखितं दशधा स्मृतम् ।

अनुमानं त्रिधा भिन्नं नवधा दैविकी क्रिया ॥

इत्युक्त्वा भुक्तियुक्तिचोदनाऽप्रतिकालान् बृहस्पतिर्निवृत्तवान् ।
तत्र युक्तिचोदनाऽप्रतिकालयोः प्रमाणान्तरसहकारितयैव प्रामाण्यम् ।
भुक्तेस्तु वक्ष्यमाणविशेषणवत्याः स्वत्वहेत्वाविनाभावात् स्वत्वानुमाप-
कत्वं स्वत एवेत्यमिसन्धाय योगेश्वरादिभिर्भुक्तिरेव प्रमाणतथोक्ता, अ-
न्यैस्तु यथाकथञ्चिदनुमापकतामामिसन्धाय युक्तिचोदनाऽप्रतिकाल-
सङ्ग्रहायानुमानत्वेनैव सोक्तेति सौकर्याय त्रयमपि निरूपयाम । तत्र
एवचित् सागमाया भुक्तेः प्रामाण्यं मनसि सन्दधानः सप्त स्थावराग-
मोपायान् प्रदर्शयस्तत्र भुक्तेः प्रामाण्यमाह—

बृहस्पतिः ।

एतद्विधानमाख्यातं साक्षिणा लिखितम् च ।

साम्प्रतं स्थावरे प्राप्ते भुक्तेश्च विधिरुच्यते ॥

विद्यया क्रयवन्धेन शौर्यमार्यान्वयागतम् ।

सपिण्डस्याप्रजस्यांश्च स्थावरं सप्तधा कृतम् ॥

पिण्डे लब्धक्रयाधाने रिक्त्यशौर्यप्रवेदनात् ।

प्राप्ते सप्तविधे भोगः सागमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

स्थावरग्रहणमत्र भुक्तेरावश्यकत्वसूचनाय न तु तत्रैव भोगस्य प्रा-
मार्ण्यनियमाय । अङ्गमेऽपि तत्सम्भवात् । तदेतदुत्तरत्र विवेचयिष्यामः ।
पिण्या=प्राप्तिग्रहादिकप्रयोजकतया । स्वयोपायः क्रयः प्रसिद्धः । कर्पो=वन्ध-
कं सोपाधिकस्वत्वहेतुर्नष्टाधिविधौ चात्यन्तिकस्वत्वहेतुः । तदप्युत्तर-
त्र विवेचनीयम् । क्रयवन्धेनेति समाहारद्वन्द्व एकत्वम् । शौर्यगत=युद्धार्जि-
तम् । भार्यागत=विवाहकाले प्राप्तम् । अन्वयागत=पित्रादिक्रमोपाप्तम् ।
अप्रजस्य सपिण्डस्यांश्च=रिक्त्यद्वयान्तरामांश्च पिण्डवानाद्यधिकारितया प्रा-
प्तम् । विभ्य इत्यादिना प्रागुक्तानेषु सप्त स्थावरागमोपायाननूद्य तत्र भो-
गस्य प्रामाण्यं विधीयते । तत्र प्रवेदन विवाहः ।

॥ एव—

क्रमागतः शासनिकः क्रयाधानागमाम्भितः ।

एवविद्यस्तु यो भोगः स ॥ सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

साविभागक्रयप्राप्त पितृलब्धं च राजतः ।

स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया ॥

प्राप्तमात्रेण भुक्तं स्वीकृत्यापरिवन्धितम् ।

तस्य तत्सिद्धिमाप्नोति हानिबोधोपेक्षया तथा ॥

अभ्यासनात् समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

त्रिशतपूर्णाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचासयेत् ॥

अपरिवन्धितम्=विरोध्यप्रतिबद्धम् । अभ्यासनात्=परिग्रहात् ।

नारदः—

भागमेन विनुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।

अविनुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥

(ऋ० प्र० २३०० ८१)

आगमस्याविनुद्धत्वं विरोध्यास्कन्दनं भवेत् ।

(इदं ना० स्मृ० न लभ्यम्)

व्यास —

सागमो दीर्घकालश्च पिच्छेदोपरवोद्भूतः ।

प्रत्यर्थिसंश्रिधानश्च परिमोगोऽपि पञ्चधा ॥

विच्छेदोऽन्तरायः उपरव आक्रोशस्ताभ्यामुज्झितो रहितः । यद्वा ॥
दो व्यवधानं तद्विगमवान् विच्छेदो निरन्तर इति यावत् । अपरवो=वर्जन
विषयो रतः । मदीयं क्षेत्रादि त्वया किमिति भुज्यत इति प्रतिषेधः ।
अपशब्दस्य वर्जनार्थत्वात् । तेनोज्झितः ।

नारद —

सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।

भोगकण्डलोपदेशेन विज्ञेयः स तु तत्स्वरः ॥ (क्र० प्र० श्लो० ८६)

इदं सागमस्यविशेषणं तदनुपन्यासे कृपणं च स्मरणयोग्यता यत्र
गमस्य सत्र काले योज्यम् । स च कालः शतयुगाधिकः “शतायुर्वै
पुत्रप” इति श्रुतेरिति विज्ञानयोगिनः । पुत्रादिक्रमेणापि स्मरणासम्भवाद्
यावति काले स्मरणं ताधानेन विवक्षितोऽस्मार्त इति तु वयम् । अनेना-
भिप्रायेणाह स एव—

स्मार्त्तं कालं क्रिया भुक्तेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

अस्मार्त्तं ऽनुगमाभावात् क्रमावृत्तिपुरुषागता ॥ इति ।

(क्र० प्र० श्लो० ८९)

भुक्तिः प्रमाणमिति शेषः । अनुगम=आगमाभावादिनिश्चयः । कल्पतरुका
रस्त्वनुगम आगमानुसन्धानमिति व्याचरयौ । तत् त्वागमाभावादिनिश्चय
स्य यावत्वेनानुमितिप्रतियन्धकस्याभाववचनस्यावश्यकत्वादागमानु
सन्धानस्य च भोगेनैव क्रियमाणत्वेन तदभावात्सम्भवाच्च हेयम् ।

याज्ञवल्क्य —

आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् । (२।२७)

पूर्वेषां त्रयाणां क्रमेणागतोऽस्मार्त्तकाल इति यावत् । तस्मात् भो
गात् विना स्मार्त्तकालाद्भोगात् आगमो=दानक्रयादिरूपः स्वत्वहेतुरभ्यधिक
उपजीव्यत्वात् । आगमं विना भोगमात्रात् स्वत्वानुत्पत्तेः । स्मरणयोग्ये
च काले स्मर्त्तव्यास्मरणरूपया योग्यानुपलब्ध्या तदभावादिनिश्चये भोगे
नागमानुसन्धानमित्यसम्भवात् । अस्मार्त्तं तु तदभावादिनिश्चयाभावे नि-
श्चयप्रतिषेधेन नैरस्तव्यादिविशेषणवता भोगेन स्वत्वहेतुत्वाक्षेपद्वारा स्वत्वा-
क्षेप इति तात्पर्यम् । अनेनैवामिसन्धिनाह—

नारद ,

अन्योयनापि यदुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमावृत्तिपुरुषागतम् ॥ (व्य० प० १ श्लो० १३)
पूर्वतरैस्त्रिभि सह पित्रा मुक्तमपायेनापि यदि किमुतान्यायानि

भुक्तिनिरु० आगमाभावनिश्चये भुक्तेर्निष्फलत्वम् । १५२

अथे तदपाहृतं न शस्यमर्थिना । स्वाध्यक्ष निराक्रोशनिरन्तरोपभोगे
सति तस्य निरुत्तरत्वात् । अत्र च सर्ववचनेषु त्रिपुरुषागतत्वं भोगस्य
स्मार्त्तकालीनत्वोपलक्षणं न ॥ यथाश्रुतम् । स्मरणयोग्येऽपि द्वितीया
दिव्यरूप काले पुरुषत्रयात्ययसम्भवात् । तत्र च बाधेनानुमित्यर्थोप-
त्योरनुदयात् । इदमेवाभिप्रेत्याह—

॥ यास

पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रापितामह । ;
त्रयाणां जीवता भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुष ॥
पितामहेन भुक्तस्य तत्पुत्रेण विना च तम् ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषा ॥

कारणानुशेषि—

मुषया पैतामही भुक्ति पैतृकी चापि समता ।
त्रिभिरेतैरविच्छिन्ना स्थिरा पञ्चयाधिका मता ॥

॥ यास एव—

वर्षाणि विंशतिर्भुक्ता स्यामिनाऽऽप्ताहता सती ।
भुक्ति सा पौरुषी भूमेर्दिगुणा च द्विपौरुषी ॥
त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रान्येष्य आगमः ॥

भुक्ता भुक्ति पाकं यचतीति वस्त्राययानुप्रदाय घातेरनुवादः । त-
त्रागमस्तादृशभोगेनैवाक्षिप्यते । आगमाभावादिनिश्चये तु सर्वत्र भोगो
निष्फल एव ।

अनागम तु यो भुङ्क्ते षट्-पञ्चशता-वपि ।
चौरदण्डेन स पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः ॥

(ना०स्मृ० ७५०५०१०८७)

न च यो भुङ्क्ते इत्येकवचनध्वन्यादेकपुरुषभोग एतदण्डविधानं
मनेकपुरुषभोगे तु भोगस्य प्रायस्यमिति वाच्यम् । द्वितापादावप्या-
गमाभावनिश्चये भागस्याप्रयोजकत्वात् । इदमेवाभिप्रेत्याह—

नारदा-

आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी ॥ (१)

यदपि वचनम्—

यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वेस्त्रिभिर्मयेत् ।
न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम् ॥ इति ।

(१) भुक्तिनारदस्मृती नापठ्यते ।

१५६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्

तदपि अत्यन्तमुपलब्धमानम् आगम विना आगमाभावेति श्रयो-
भाव इति व्याख्येयम् ।

ननु स्मार्त्तं काले सागमत्वं भुक्तिविशेषणमसम्भ्रमम् । सि-
द्धे प्रमाणान्तरादागमे तेनैव स्वत्वसिद्धौ भोगस्य विशेषांश-
स्यानुमानार्थापर्योरनुपयोगात् । असिद्धे विशेषणासिद्धेरिति चेत्,
न । प्रमाणान्तरसिद्धागमसहित एव विशेषणान्तरविशिष्टो भोगः का-
लान्तरे स्थितमवगमयति, भोगराहितोऽवगतोऽप्यागमः साक्षादिभिर्न
कालान्तरे स्वत्वमवगमयितुमीष्टे मध्ये दानक्रयादिना स्वत्वापगम-
सम्भवादिति विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि नानर्थक्यमसिद्धिर्वा । इदमि-
दानीं मम स्थितिं साध्ये स्थत्वभागे आगमस्तत्र तस्येदानीं पर्यन्तमन-
नुवृत्तौ भोग इति निगर्वः । याज्ञवल्क्यादिभिः सर्वप्रकारकानुपभोगे पूर्ण-
स्वत्वोत्पादकता दानाद्यागमस्य नास्तीत्युक्तम् ।

आगमेऽपि यत् नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो ।

(या० अ० २ श्लो० २७)

यत्=पूर्णता ।

भारद —

यिद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।

विशेषतः स्याद्वराणां यद्य भुक्तं न तत् स्थिरम् ॥

(व्य० प० १ श्लो० ७७)

दानविक्रयादेरुपभोगनिरपेक्षस्यैव स्वत्वोत्पादकत्वात् किमिति
भोगलघोऽप्यवश्यं तत्रापेक्ष्यत इत्याशङ्क्यामुपपत्तिरुक्ता विज्ञानेद्वराना-
प्यै । दानादेः परस्वत्वापादने परकर्तृकस्वीकारापेक्षाऽवश्यम्भावि-
नी । स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः कायिकश्च । ममेदमित्य-
ध्रुवसायो मानसः । ममेदमित्याद्यभिलाषो वाचिकः । उपादानाभिमर्शना-
दिरूपेणानेकप्रकारकः कायिकः । तत्र मानसं विना स्वत्वासम्भवात् स
तावदावश्यक एव । दानविशेषपुरस्कारेण शब्दप्रयोगविशेषनियमोपा-
दानाभिमर्शनादिचेष्टाविशेषनियमाच्च वाचिककायिकाव्यावश्यकवि-
त्यवसीयते । तत्र हिरण्यवस्त्रादौ दातृकर्तृकजलत्यागादनन्तरमेव प्रति-
ग्रहीतुरुपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि व्यापारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ
तु फलोपभोगं विना कायिकस्वीकारासम्भवादल्पेनाप्युपभोगेनाव-
श्यम्भवेति ध्येयमन्यथा दानक्रयादेः सम्पूर्णता न भवत्युत्तरकालीनस्वी-
काराभावात् । तेन तत्सहितादागमान्तराद्विकल आगमो दुर्बलो भव-
ति । एतच्च द्वयोरागमयोः पूर्वापरभावानवगमे । तदवगमे तु स्वल्प-

भोगधिकलोऽपि प्राक्तन एवागमो बलवान् । पूर्वज्ञ दानादिना स्वत्वा-
पगमे दानाद्यन्तरासम्भवात् । नचैवं तस्य क्षेत्रादिमध्यमत्वापत्तिः । पूर्व-
स्याप्यागमादुत्तरस्वाम्यानुत्पत्तेश्चेति वाच्यम् । प्रतिश्रुतन्यायेनापेक्ष-
णीयस्वत्वस्य सत्त्वात् । पूर्वस्याभ्यसत्त्वेऽपि राक्षस्य प्रतिग्रहीत्यादेः
काधिकस्वीकारस्य निष्प्रतिपक्षस्य सम्पादनीयत्वात् । अथवा साक्षादे-
धानेन योगीश्वरचक्रेण साक्षादीनामुक्तानां मानुषप्रमाणानां बलाबल-
मुच्यते । पूर्वव्याख्याने स्वार्थिकम् । द्वितीयव्याख्याने चेत्यर्थम्-आत्मे
पुरुषे साक्षिलेख्याभ्यां भाषित, आगमो भोगादधिको बलवान् । तेन
श्रुक्तिः साक्षिलेख्ययोस्तत्र बलवत्त्वमुक्तं भवति । पूर्वक्रमगतस्तु भो-
गो विनापि भाषितादागमाच्चतुर्थे पुरुषेऽधिको मध्यमे तु पुरुषे भोग-
रहितागमात् स्तोत्रभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । स्पष्टं श्रेयम्
"भादौ तु कारणं दानम्" इत्युदाहृते नारदवाक्ये ।

प्रथमपुरुषेऽपि स्वाभ्यनुपभोगेन समक्षनिराक्रोशपरोपभोगेन क्षेत्रा-
दिभूमेर्हिरण्यादेश्च कियताचित्कालेन स्वाभ्यहानिः पूर्वस्यामिन इत्याह-
याज्ञवल्क्यः,

पश्यतोऽमुषतो भूमेर्हानिर्विशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानस्य धनस्य दशवार्षिकी ॥ (२। २४)

मनुनारदौ—

(१)यं कश्चिद्दशवर्षाणि साध्वी प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैरर्थं (२, न स तं लभ्युमर्हति ॥ (भा००५०५० (श्लो०७२)

(मनु० ८।१४७)

व्यासः—

उपेक्षिता यथा धेनुर्विना पालेन नश्यति ।

पश्यतोऽन्येस्तथा भुक्ता भूमिः कालेन क्षीयते ॥

वर्षाणि विशतिर्यस्य भूभुक्ता तु परैरिह ।

साति राशि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्यति ॥

नारदः—

भुज्यमानान् परैरर्थान् यः स्वान्मोहादुपेक्षते ।

समक्षं जीवतोऽप्यस्य नात्पुष्टिः कुर्वते, यश्चाह ॥

(व्य०५०१श्लो०७५)

पश्यतो मृषत इत्यादि पशुधनादरे ।

बृहस्पतिः—

ऋक्धिभिर्वा परैर्द्रव्यं समक्ष यस्य दीयते ।

अन्यस्य भुञ्जतः पश्चान्न स तल्लभ्यमर्हति ॥

अथयन्नन्यस्य ददत क्षितिं यो न निवारयेत् ।

सतापि लभ्येन भुव न पुनस्तां समाप्नुयात् ॥

एतेषु वचनेषु विंशतिवर्षाधिकस्यामिसमक्षनिराक्षेपभोगनियन्धना भूमेर्दानिर्दशवर्षाधिकतादृशपरोपभोगनियन्धना च हिरण्यादिघनस्य ह्यनिरित्यर्थं प्रतीयते । सा न तावत् स्वत्वहानि । दर्शनकालीनाप्रतिषेधस्य दानादिघत्वनिवर्त्तकत्वस्य लोकाप्रसिद्धत्वात् । उपभोगस्य च तादृशस्य स्वत्व प्रति प्रमाणत्वेन प्रमाणस्य प्रमेय प्रति ज्ञापकत्वेन स्वत्वरूपाजनकतया स्वत्वोत्पादकत्वामावात् । स्वत्वस्य तदुत्पत्तिनिवृत्तिहेतूनां च लौकिकत्वस्य दायमागप्रस्तावे विस्तरेणोपपादयिष्यमाणत्वात् । गौतमादिमिस्तदुभयकथनस्य लोकप्रसिद्ध्यनुवादात् । अनागमभोगस्य नारदवचनेन पूर्वोदाहृतेन “अनागमस्तु” इत्यादिना स्वत्वहेतुताया निरस्तत्वाच्च ।

अत्राहापरार्क — व्यवहारस्थितिमाधित्वेदमुच्यते न(१) धर्मगतिमिति परस्वापहारप्रत्यवायमीदृशा परेण पूर्वस्वामिने तदर्पणीयम् । समापतिसभ्यादीना व्यवहाररीत्या तत आच्छिद्य तद्दानेऽपि न क्षति । अत एव—

मनुः,

अजडश्चेदपौगण्डो विषये चास्य भुज्यते ।

भग्न तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्धनमर्हति ॥ (८।१४८) —

व्यवहारेण भोक्ताहतीति व्यवहारस्थितिमेवोक्तवान् । बृहस्पतिरपि “सतापि लभ्येन” इत्याह । “अनागमस्तु” इत्यादि नारदवचनं तु षडुत्तरधनभूमिविषयमेकपुरुषनियमाभावनिश्चयविषयं वा । अत एव योगीश्वर — “आगमस्तु कृतो येन” इत्युक्तवान् । तस्मात् “निर्हुते लिखितम्” इत्यादि वचनेन यथा यथापक्षिततर्कसङ्कृतनैकदेशसाधनेऽन्यैकदेशदापने निवेदितैकदेशस्य प्रागनिवेदितस्यादापनेऽपि न व्यवहारदर्शिना दोषस्तथाप्रापीति ।

तदयुक्तम् । “छल निरस्य” इत्यादिना व्यवहारदर्शिनामप्येतादृशविषये दोषावर्जनीयत्वात् “निर्द्भुत” इत्यादिवदत्र सत्तर्काभा

भुक्ति० “पश्यतोऽद्भुतं” इत्यादेः स्वत्वहानिपरैस्त्वव्यवस्था० १५९

पाथ । अस्मदुपपादितरीत्या तत्रापि तथानभ्युपगमाच्च । तच्च प्रपञ्चितं विशेषपरिमापाप्रस्तावे । एवंविधा हि भुक्तिस्तूर्णीम्भूतस्य पश्यतः स्वामित्वे सति न घटते किन्तु भोक्तुरेव स्वामित्वे सति युज्यते इति मयति तत्र भुक्तिः ग्रामाणामिति पूर्वं स्वयमेव स्वामिस्वत्वहानिपरस्वत्वोत्पात्तिपरत्वव्यावधानेनास्य विरोधाच्च । न च तदव्येतदनुप्रादकतर्कप्रदर्शनेन व्यवहारस्थितिपरमेव न वस्तुगतिपरम् । व्यवहारहानिश्च भोक्ता यद्येवमुपन्यस्यति-अज्जडोऽयमपीगण्डोऽयमेतत्समक्षं मया भुज्यमानं क्षेप्रादि यद्येतदीयमनेन कुतो विंशतिवर्षावाधि न प्रतिपिबुम अस्मिन्नाद्यं शुणोपेता बहवः साक्षिण सन्तीति, तद्योपिभ्यस्ते चायं निरुत्तरोऽवश्यम्भवतीति वाच्यम् । अस्य सत्कर्तव्याभावात्, आगमप्रमाणानुपन्यासेन मूलशैथिल्यात् । उपेक्षाहेत्वभायकृतव्यवहारहानावपि यस्यनुसरणस्यावश्यकत्वात् । तथा च नात्र उपेक्षालिङ्गाभायकृतमेव व्यवहारहानिमाह न वस्तवभायकृतम् ।

उपेक्षां कुर्वन्तस्तस्य तूर्णीम्भूतस्य तिष्ठतः ।

काले विपक्षे पूर्वोक्ते व्यवहारो न सिध्यति ॥ इति । (१) ।

न च निरुत्तरताप्रयुक्तव्यवहारहानिशङ्कानिरासाय प्रत्यक्षं स्वीये वस्तुनि परेण भुज्यमाने तूर्णी न स्वेयमित्युपदेशार्थमिदं वचनं हीनाविलक्षणवदिति वाच्यम् । विंशत्यादिग्रहणस्यैवमानयैक्यप्रसङ्गात् । ततोऽर्थांगपि व्यवहारहानिशङ्कावास्तुदयत्वात् । लेख्यदोषोद्भावनमुत्तरकाले न कार्यं ततोऽर्वाक्यु कार्यमित्येतदर्थं तद्ग्रहणमिति चेत्, न । आध्यादिष्वपि विंशत्याद्युत्तरकाले तदनुद्भावनस्य तुल्यतयैतदप्यावस्थेनोत्तरयाकयासङ्गतेः । तच्च लेख्यप्रस्तावेऽभिहितम् ।

अत्र मिताक्षराकारः-न वस्तुहानिर्न व्यवहारहानिरनेन वचनेन प्रतिपाद्यते । किन्तु परकृतसमक्षमोगेऽप्रतिषेधलक्षणस्वापराधप्रयुक्ता क्षेप्राशुत्पन्नप्लफलहानिः । विद्यमानफलेऽपि तदीयस्वत्वापगमात् परस्वत्वानुत्पादाच्च न्यायतस्तद्वस्तु विद्यमानफलसहितमेव लभते यद्यपि स्वामी, तथापि नष्टे फले धर्मिनाशादेव स्वत्वापगमाधिष्णयद्वारेण चौरादिव भोक्तुः सकाशात् तदग्रहण प्राप्तमुपेक्षाकृपापराधान्न भवति । परस्वोपभोगलक्षणापराधनिवन्धनो राजदण्डस्त्वनपवादाद्भोक्तुर्मेव त्वेव । “अनागम तु” इत्यादिनारदवचनात् । परोक्षमोगे साक्रोशो सोपेक्षे

समक्षभोगे च नष्टमपि फलं निष्क्यरूपेण स्वामी लभत एव । "पश्यतोऽनुवेत" इति वचनात् । विंशतिवर्षेभ्यो भूमेर्दशवर्षेभ्यश्च प्राग्धनस्य नष्टमपि फलं तान्निष्क्यरूपेण प्राप्नोति विंशतिदशशब्दोपादानादिति ।

अत्रेवं वक्तव्यम् । नष्टफलालाभे प्रतिषेधरूपापराध एव धर्जं वचनं यां । नाद्यः । विंशत्यादिवर्षोपभोगवत्ततः प्रागपि समक्षभोगेऽप्रतिषेधोपराधस्य तुल्यत्वात् तत्कृतनष्टफलोलाभप्रसङ्गे विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसङ्गदोषसाम्यात् । तत्परिहाराय धाचनिकत्वं यदि नष्टफलालाभस्य तु हि यथाश्रुतभूम्यादिस्थत्यहानिरेव वचनादस्तु किं नष्टफलं परतया लाक्षणीकया । अत एव कल्पतरुस्माकरस्मृतितत्त्वस्मृतिचन्द्रिकाभारदिभिर्वचनस्वरसायात एव एवार्थोऽभ्युपगतः ।

अत्र दूमः । यावता विना वचनमनुपपन्नं तावदेव वचनमस्तके कल्प्यम् । अत एव यथाश्रुतार्थग्रहणे समक्षभोगोपेक्षया स्थत्यनाशकत्वमुपभोगस्य परकृतस्य तत्कालीनस्य स्वत्वोत्पादकत्वमलौकिकं वचनान्तरविरुद्धं च कल्प्यम् । अस्मन्मते तु नष्टफले धर्मेनाशात् स्वत्वनाशः फलत एव परस्वत्वोपभोगे चौरादिवान्निष्क्यरूपेण संप्रत्यर्पणमपि लोकाप्रसिद्धत्वात् प्रसक्तं विंशतिवर्षाद्युत्तरमपराधविशेषात् स्वामिनस्तदलाभमुत्तेन प्रतिषिध्यते स एव चास्य दण्डः । इतरत्सर्वे वचनान्तराधिक्यमेवेति ।

भवदेवस्तु किमयं विंशतियर्षाध्यवच्छिन्नोऽप्रतिरवो भोगो वचनाधगतो भोक्तुः स्वायं जनयति प्रमापयति वा । नाद्यः । याजनादिवदस्य स्थत्यजनकत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रतीतत्वात् । नापि द्वितीयः । लिङ्गतया वा प्रमापकत्वमनुपपन्नतया वा । न द्वयमपि । इदंशभोगस्य स्वत्वेन सह कुत्रापि व्याप्तेरगृहीतत्वात् । अत एव न तस्य स्वत्वेन विनानुपपत्तिरपि । तस्या अपि व्याप्तिच्छायापजीवकत्वात् । किञ्चानेन प्राचीनस्थत्यस्य सत एव प्रमापणमानुमानद्वारा तन्निरपेक्षतया वा । न तावत् प्रथमः । तस्मात्कालीनस्यागमाभायनिश्चये तदनुमापकत्वस्य बाधेनासम्भवात् । प्रमाणान्तरेणागमनिश्चयेऽस्य सिद्धसाधनेनानुमापकत्वाक्षेपकत्वयोरसम्भवात् न द्वितीयः । इयमेवाराध । "अग्यायेनापि यदुक्तम्" इति वचनविरोधाच्च स्थत्यान्यायेन भोगासम्भवात् । किञ्चैवमनुपपन्नता स्त्रीराजादिधनगोचरापि सम्भवतीति तत्र न कदाचिदपि भोगः प्रमाणमिति कुतः । तस्मादेवं वाच्यम् । यद्यं यथोक्तो भोगः पूर्वस्यामिनो भोक्तृदेशेन त्यागात् तत्स्यायथ्यंसमर्थापयति अनुमापयति वा । नहि सम्भवति तत्र जहाति, परभोगश्चेद-

शे तस्मिन्वस्तुनि क्षम्यत इति । तथा च तदुद्देशेन त्यक्ते तत्परिग्रह-
णादेव परस्य तत्र स्वत्वमभ्युत्पद्यते । यथा सर्वभूतोद्देशेन त्यक्ते तडा-
गतोयारामपुष्पफलादाविति नियमात्तदपि भोक्तुः स्वीमवति । स्त्रीराज-
धनादौ तु नैवम् । स्त्रीणामन्नत्वादप्रागल्भ्याद्वाजधनस्य बहुलतया जडा-
देरप्रागल्भ्याच्छ्रोत्रियस्य बहुकालीनाध्यापनादिभ्यस्तथाऽऽभ्युपनि-
धिर्सीमादीनामाधित्वादित एव स्वत्वध्वंसजनकपूर्वस्थामित्यागाऽक-
ल्पकत्वात् । अतो भूम्यादौ विंशतिवार्षिको गवादौ दशवार्षिको भोगः
पूर्वस्थामिनः स्वत्वध्वंसे भोक्तुः स्वत्वोत्पत्तौ च प्रमाणम् । यद्य काल-
नैवमयं तद्भूम्यादेर्महाफलत्वेन तत्र चिरकालेनैव स्वत्वहानिकल्पन-
व्योचितत्वात्, द्रव्यान्तराणां चातयात्वादल्पकालेनापि स्वत्वहानिक-
ल्पनाया उचितत्वादौचित्यसिद्धम् । यच्च भूम्यादावेव कालवैषम्येण
भोक्तुः स्वत्वजनन तदपि यचनादेव युक्तम् । यथा तदेव जगत् पुत्रस्य
पितृधने स्वत्वजनकं न तु पुण्या इति ।

अत्र प्रदीपकतः । यत्र हि मत्कृत्येदानीं नात्र फलसम्भावना
तदधुना तावत्पर एव भुक्तां पश्चादेतरसर्काशात् सफलोपभोगां
भुवं प्रहीष्यामीत्याद्यमिसन्धाय भूम्यादिस्वामी तत्र परोपभोगं क्षमते ।
तत्रापि विंशत्याद्यवधिको भोगोऽस्ति स्वाप्रनस्तदुद्देशेन त्यागश्च ना-
स्तीति व्यभिचारात्तद्विशमोक्तस्य पूर्वस्थामिस्वत्वस्यागं प्रामाण्यम् । न
द्यात्र पूर्वस्थामिना स्वीयत्यागामार्थं प्रतिज्ञाय दिव्यं कार्यम्, तत्र च त-
द्भङ्गे त्यागनिर्णये परिग्रहात्परस्य स्वत्वं निर्वाधमिति वाच्यम् । यतस्त-
स्यापि पूर्वभोगसिद्धस्य पूर्वस्थामिपरिग्रहस्य त्यागानवधारणकालीन-
त्वेन भोक्तुः स्वत्वजनकतया तद्वैयर्थ्यात् । किञ्च भूस्थामी सचेता
किमिति वृथैव तत्र स्वत्व जज्ञात् । न ह्यत्र दृष्टमुद्देश्य माप्यदृष्टम्, धर्म-
शास्त्रोक्तैककर्तव्यतापिरहात् । महेच्छत्वसुशीलत्वदयालुत्वादिनापि
न त्यागसम्भवः । स त्वजत्रापि तैरेव हेतुभिः क्षमते इत्यस्यापि सम्भ-
वात् । नापि यदुद्देशेन यत्पश्यते तत्तस्य स्वमिति नियमः । उद्देश्य-
नागृहीते व्यभिचारात् । अपि च । त्यागाद्भोक्तुः स्वत्वं स्वरूपसतो हा-
नात्वा । नाद्यः । अदृष्ट्यत्वात् । द्वितीये च तज्ज्ञानं भोक्तुः स्वामिवच-
नात् स्यात् । तथा च तदुद्देशेन मयेदं त्यक्तमिति स्वामिनस्तदमिसन्धिपूर्-
वकं यद्यसं स्थापक दानमेवेति तत एव स्वामिनः स्वत्वध्वंसे कृतमुपेक्षा-
नुसरणेन । नच यथोक्तक्षमयैव त्यागानुमानम् । अयत्केऽपि सौशील्या-
दिना क्षमासम्भवात् । नचैवं यथोक्तक्षमया भोक्तुः स्वत्यानुमानमपि
न स्यात् । पूर्वस्थामिनः स्वत्वसत्वेऽपि सौशील्यादिना तस्य अन्यथा

सिद्धत्वादिति वाच्यम् । तावत्कालं सौशील्यादिना क्षमाया असम्भ
वसहकृतो भोगो भोक्तु स्वत्वप्रमापक इति स्मृतिबलादवगतम् । तत्र
स्वत्व पूर्वागमाद्योत्पद्यता स्वामिनो भोक्तुद्देशेन तद्वस्तुत्यागाद्वेत्यत्र न
नो ग्रह इति ।

अत्र वदाम । प्रदापकद्विर्यत्सिद्धान्तित क्षमायास्तावत्कालीनाया
सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवेन सहकृतो भोगो भोक्तु स्वत्व प्रमाप्य
ति । तच्च भाक्तुः पूर्वागमाद्योत्पद्यता भोक्तुद्देश्यकस्वामिकृतत्यागा
द्वेत्यत्र न नो ग्रह इति । तत्र प्रष्टव्यम् । भोक्तु स्वत्वोत्पादकौ पूर्वागम
स्वामिकृतभोक्तुद्देश्यकत्वाया प्रमाप्य तावत्कालीनो भोगो भोक्तु
स्वत्वमनुमाप्यत्यप्रमाप्य वा । नाद्य । भोक्तु पूर्वागमसिद्धौ सम्प्रति
तत्र स्वामिन स्वाम्यासम्भवेन तदीयाप्रतिरधविंशत्यादिष्वर्पकालीनभो
गोपन्यासवैयर्थ्यात् । तेनैव तदनुमानात् तद्वैयर्थ्यामिति चेत्, न । तत्र
व्यभिचारेणानुमानासम्भवात् । भोक्तुद्देश्यकत्वागप्रमापणऽपि तद्
दुपणानपगमात् । न द्वितीय । पूर्वस्वत्वध्वसानवगमे भोगसहस्रेणापि
स्मार्त्तकालीनेन भोक्तु स्वत्वानुमानं न । अनुमानाभावात् । स्मर्त्तस्या
स्मरणरूपयोग्यानुपलब्धेर्जागरूकत्वात् । यस्मात् न नो ग्रह इत्यत्रास्था
वादः सोऽप्ययुक्तः । पूर्वागमभोक्तुद्देश्यकस्वत्वत्यागयो फलभेदेन तत्र
निर्णयफलके निर्धारणेऽन्यतरनिर्धारणस्यावश्यकत्वात् । पूर्वागमो हि
यदि भोक्तुरेष सम्प्रति स्वामिमन्यस्याभोक्तुर्मिथ्याभियोगनिवन्धनो
दण्डोऽपि स्यान्न केवलं भूधनहानि । तस्य स्वत्वस्यागमसिद्धौ तद्
पलापदण्डमात्रं न मिथ्याभियोगित्वनिमित्तो द्विगुणो दण्डः । स्वत्वहा
निवमयपक्षे तुल्या । विंशत्यादिग्रहणाविषक्षाप्रसक्तिश्चोभयपक्षेऽपि क
क्षीकरणीया । भोक्तुपूर्वागमपूर्वस्वामिकर्तृकभोक्तुद्देश्यकत्वागस्य
द्वित्रादिवर्षोपभोगस्थलेऽपि सिद्धौ भोक्तुस्वत्वस्यावारणीयत्वात् ।
भवदेवमताश्च भवन्मतस्य नातीव भेदः । यथोक्तमोगो भोक्तुद्देश्यकपूर्व
स्वामिकर्तृकत्वागकल्पयस्ततस्तत्स्वत्वध्वसे सति परिग्रहान्नोक्तु स्व
त्वोत्पत्तिं निर्वाधमादधातीति तमर्थमिदं ध्वजनं बोधयतीति तन्मत
म् । तच्च त्वयाप्यभ्युपगतं तावत्कालीनभोगस्य सौशील्यादिहेतुकक्ष
माहेतुकत्वासम्भवेन पूर्वस्वामिन इदानीन्तनभोगकर्तुद्देश्यकत्वाग वि
ना तदीयपूर्वागम विनाऽसम्भवाद्भोक्तुः स्वत्वनिमित्तत्वेन तदुभया
न्यतरानास्थावादमभ्युपगच्छता । तथा च यत्तन्मते नैकान्तिकत्व
स्यादृपणमापादितं तद्वचनमतेऽपि तुल्यम् । यच्च सौशील्यादिहेतु
कार्य तावत्कालीनक्षमाया न सम्भवतीत्युक्तं तत्स्वमतेऽपि समाधानं

क्षममेवेति । वस्तुतस्तु तावत्कालीनक्षमायाः सौशील्यादिहेतुकत्वासम्भवोऽपि न नियतः । अतिसुशीलतादिस्वभावानामाज्ज्माप्नुपेक्षायाः सम्भवात् । वचनमस्तकेऽतिगौरवं चोभयमते तुल्यम् । विज्ञानेश्वरमते त्वतिलाद्यवमुपपादितमेव । किञ्च स्मार्त्ते काले स्मर्त्तव्यास्मुरणरूपया योग्यानुपलब्ध्या भोक्तुरागमाभावनिश्चये पूर्वस्वामिनश्च त्यागाभावनिश्चये तदीयपरिग्रहकृतस्वत्वोत्पत्तिपूर्वस्वामिस्वत्वभ्रंसावुभावपि कल्पयितुमशक्याविति मतद्वयमपीदमत्ययुक्तम् ।

यदुक्तापरमत्र प्रदीपकृद्भिरुक्तम् । आधेरनुपभोगेन यत्रासिद्धिस्तद्विषयं "पश्यतोऽश्रुवत्" इत्यादि वचनम् । तेन यत्राधिग्रहीत्राधेयं भूम्यादि न भुज्यते, किन्वाघात्रा विर भुक्त्वान्यत्राधीयते तत्रोत्तरस्याधिग्रहीतुस्तत्र भूम्यादौ प्रभुत्वं ननु प्रथमस्येति—

आधौ प्रतिग्रहे कीते पूर्वा तु बलवत्तरा ।

इत्येतदपवादार्थमिदमीदृशे विषये वचनम् । तेनात्र द्वितीयस्यैवाधिः सिध्यति । यद्वा हानिपदमुपेक्षिनकोटौ विचारकानामुपेक्षानिमित्ताभ्युपगमना प्रतिभातीति सशयतादयस्थपरं न तु हानिर्मह एव । तथा सति "हीनस्य गृह्यते वाद" इत्यादिवचनसिद्धं दण्डमन्तरैरेव पुनर्ब्यवहारदर्शनं न घटत इति पुनर्विचारेणैवात्रापि निर्णयः । अत एव "उपेक्षिता यथा धेनुः" "वर्षाणि विंशतिर्यस्या" इत्यादिव्यासवचनयोः पश्यन्तमनादृत्य ये यदीये भूमिधने परैरुपभुज्येते तदीयाद्येन ते ह्रायेते न निश्चीयेते इति व्याख्यानं स्थाकरकृतापि कृतम् । किञ्च यदि विंशतिवार्षिकी भुक्तिः स्वतो भोक्तुः स्वत्वे प्रमाणं तर्हि तत एव साध्यसिद्धौ "शक्तस्य साधिधावर्ध" इत्यादिकार्यायनवचनेन यज्ञोपनिषदस्य लेख्यादिदोषनिराकरणार्थमुक्त तदपार्थक्यं स्यादिति ।

तदपि चिन्तयम् । तस्यैतादृगाधिविषयत्वं न प्रकरणादर्थतः शब्दतो वायव्यम्यते । अस्य चाधिविशेषविषयतायामाधिसीमेत्यस्यैतदपवादस्यैतादृगाधिमिन्नाधिविषयताप्यशब्दी कल्प्या । "आधौ प्रतिग्रह" इत्यादेरयमपवाद इत्ययुक्तम् । अतिव्यवहितस्य तस्यात्रानुपस्थितेः । विंशत्यादिवर्षात्रागपि चैतादृगाधिमोगे परक्रियायाः प्राथम्यस्याप्रतिहतेर्विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तिः । वचनं तावत्कालीनैतादृगाधिमोग एव तथेति यदि, तर्हि श्रुतभूमिधनसामान्यातिक्रमेणैतादृगाधिकृततद्विषयत्वस्याशब्दस्य कल्पनं जल्पनमेव । उपेक्षानिमित्तकविचारकसशयतादयस्थ्यात्पुनर्विचारः कर्त्तव्य इत्येतन्मात्रपरमिदं वचनं न तु सर्वथा भङ्गरूपहानिपरमिति च यदस्य वचनस्य तात्पर्यान्तरवर्णनं, तत्रापि

विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थ्यापरिहारात् पुन
व्यवहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्थाविवक्षाप्रसक्तिर्दुर्वारा ।
प्रत्युत विंशत्यादिवर्षोत्तरं तादृगुपेक्षायाः पुनर्विचारपुरासरं निर्णय-
कर्त्तव्यः प्राक्तु नेत्यनौचित्यापत्तिश्च । अतः प्राङ्मनोपेक्षककोटिन्यूनता-
प्रतिभासाश्चिरतरोपेक्षायास्तावदेकः स इति न शक्यम् । सत्यां सामान्यां
प्रागपि तस्य वारयितुमशक्यत्वादसत्यां तूत्तरमपि तदसम्भवात् कालवि-
शेषनियमानुपपत्तेः । हानिपदस्यानिश्चयपरता च बहुषु वचनेष्वयुक्ता-
स्मिन् पक्षे प्रसज्यते । यच्चोक्तं तावत्कालीनभोगस्य भोक्तृस्वरथोत्पाप्ति
हेतुत्वस्यैव यथाश्रुतस्याश्रयणे "शक्तस्य सञ्जिधावर्थ" इत्यादिवचनेक्तं
लेण्यादिप्रमाणान्तरस्य स्वत्वसाधकस्य दोषानेराकरणमपार्थक्यं तावद्भो-
गादेव स्वत्वसिद्धिरिति तादृग्वचनतात्पर्यबीजम् । तदमूलकम् । विज्ञान-
योगिव्याख्याने तद्वनभ्युपगमात् ।

वाचस्पतिस्तु हानिवोधकस्मृतीनां प्रमाणपरिपालनकर्त्तव्यताविधिशे-
पत्वम् । यस्मादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति तस्मात्स्वप्रमाणं सर्वथा
परिपालनीयं न तु तत्रोदासितव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव कल्पतर्प-
हानिवचनानि लिखित्वा प्रमाणपरिपालनमुपसंहृतमित्याह ।

तदपि यद्वा तद्वा । विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तादवस्थ्यात् ।
ततः प्रागपि प्रमाणपरिपालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशङ्काप्रस-
क्तौत्पत्त्यात् । प्रदेशान्तरस्थविधिशेषत्वानुपपत्तेरत्र च तद्विध्यश्र-
वणात् । अन्यत्र स्पष्टं तद्विधिसत्त्वेन तदुन्नयनस्याप्यनुपयोगात् ।
हानिपेदेनाताफलकप्रमाणापरिपालनलक्षणया तत्प्रतियोगिभूतप्रमा-
णपरिपालनकर्त्तव्यतापरत्वेऽस्यन्तकिलष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात् समस्त
दोषशून्या विज्ञानयोगिव्याख्यैवास्य वचसो ज्यायसी ।

ननु—

अध्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

त्रिशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥

इति बृहस्पतिवचने त्रिशद्वर्षमुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्त्वा विंशतिवर्षभुक्ते-
स्तन्यूनवर्षभुक्तेरिव हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धमिति योगीश्वरव्यासादिवचने-
रस्य विरोधः ? मैवम् । योगीश्वरादिवचनेषु "अनुवत" इत्येतावन्मात्रमिधा-
नाद्यत्र विरुद्धं वाङ्मात्रमपि भूमिस्वामिनो नास्ति तत्र विंशतिवर्षभोग
एव हानिकारणम् । बृहस्पतिवचने तु अध्यासनात् भूमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्ति-
रविधातिनीत्यविधातिनीपदप्रयोगाद्विधातस्य च कलहताडनादिरूपत्वे
न लोके प्रसिद्धेर्वाङ्मात्रविप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्त्रा सह पूर्व

स्वामिना तद्भोगप्रातिरोधकं कलहताडनादि नाचरितं तत्र विशद्वर्प-
भोगस्तादृशो हान्यापादक इतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहारात् ।

मम तु प्रतिमाति । विशतिवार्पिकीत्यादिहर्गनिविशेषणाद्यभूम्याद्युत्पन्न-
नष्टफलस्य विशतिवार्पिकादेर्हानिस्तावत्कालीनं तत्फलमुपेक्षालक्षणाद-
पराधान्न प्राप्नोति । विशतिदशवर्षेभ्यः प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्नं
नष्टमपि फलं निष्कयरूपेण लभत एव । विशत्यादिशब्दोपादानात् अन्य-
था यावत्कालीनपरकृतभोगोपेक्षा तावत्कालीननष्टफलहानिमेव सामा-
न्येन वदेत् । यथायथा विशत्यादिग्रहणस्यार्धवत्त्वे विशत्याद्याधिकवर्षी-
यफलहानिर्दण्डापूर्विकया सिध्यति भुक्तिविशेषणतायामिव विशत्या-
दिसङ्ख्यायाः । न चैवं वचनान्तरसंवादायसभुक्तिविशेषणत्वव्याख्यातो-
ऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति ब्राह्म्यम् । यतो विशत्यादि
ग्रहणस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्कालीननष्टफलहानिरिति साकाङ्क्षमे-
वेति । अत एवापराधमायादाध्यादी न तद्वानिरपीत्याह—

योगीश्वरः,

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनौर्वेता ।

तद्योपनिधिराजस्त्रीधोत्रियाणां धनैरपि ॥ (२।१५)

भोग्याधेमौगार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपि न स्वामिनोऽपराधः ।
गोप्याधौ स्वाम्यनुमतिमन्तरेण भोक्तुरपराधातिशयमापादयितुमेवो-
पेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वन्नत्वोपेक्षा । उपनिधुपनिक्षेपयोरपि
भुक्तेः प्रतिपिद्धत्वात्तदतिक्रमे योपनिक्षेप्तुरुपनिधानुश्च सोदयतल्लाभाः
उपेक्षा । राज्ञोऽनेकराजकार्यव्यग्रत्वात्, स्त्रीणामप्रागव्यनभिन्नत्वाभ्यां
धोत्रियस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारधौतस्मार्त्ततत्तत्कर्मानुष्ठानव्यस्त-
तयेति सर्वत्र ॥ यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्माद्व्यच-
नादत्र कदाचिन्नष्टोपचयहानिरपि भवतीत्यर्थः । अत एवाध्यादिभोगे
दण्डमाधिकमाह—

स एव,

आध्यादीनां विद्वर्त्तारं धनिने दापयेन्नम् ।

दण्डं च तत्समं राक्षे शक्त्यपेक्षमयापि वा ॥ (२।२६)

यत्तत्तत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । क्वचिदन्यत्रापि नष्टफलहान्यप-
वादो मनुजैः—

सम्प्राप्त्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरष्ट्रो वहन्नद्वो यश्च दम्भ्यः प्रयुज्यते ॥ (८। १४६)

दम्भो=दमनार्थं यः प्रयुज्यते ।

विंशत्यादितः प्रागपि तादृगुपेक्षाहेतुकसंशयतादवस्थ्यापरिहारात् पुन
व्यवहारप्रवृत्त्यावश्यकत्वे विंशत्यादिपदार्थाविवक्षाप्रसक्तिर्दुर्वारा ।
प्रत्युत विंशत्यादिवर्षोत्तर तादृगुपेक्षायाः पुनर्विचारपुरःसरं निर्णय
कर्त्तव्यः प्राक्तु नेत्यनौचित्यापत्तिश्च । अतः प्राह्नापेक्षककोटिन्यूनता
प्रतिभासाश्चरतरोपेक्षायास्तावदेकः स इति न शक्यम् । सत्यां सामान्यां
प्रागपि तस्य वारयितुमशक्यत्वादसत्यां तूत्तरमपि तदसम्भवात् कालवि
शेषनियमानुपपत्तेः । हानिपदस्यानिश्चयपरता च बहुषु वचनेष्वयुक्ता
स्मिन् पक्षे प्रसज्यते । यद्योक्तं तावत्कालीनमोगस्य भोक्तृस्वत्वोत्पासि
हेतुत्वस्यै यथाश्रुतस्याश्रयणे "शक्तस्य सन्निधावर्थ" इत्यादिवचनोक्त
लेख्यादिप्रमाणान्तरस्य स्वत्वसाधकस्य दोषनिराकरणमपार्थक्यं तावन्नो
गादेव स्वत्वसिद्धिरिति तादृग्वचनतात्पर्यधीजम् । तदमूलकम् । विज्ञान
योगिव्याख्याने तदनभ्युपगमात् ।

वाचस्पतिस्तु हानियोधकस्मृतीनां प्रमाणपरिपालनकर्त्तव्यताविधिश्चे
त्प्रथमम् । यस्मादुपेक्षायां हानिशङ्का भवति तस्मात्स्वप्रमाणं सर्वथा
परिपालनीयं न तु तत्रोदासितव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव कल्पतए
हानिवचनानि लिखित्वा प्रमाणपरिपालनमुपसंहृतमित्याह ।

तदपि यद्वा तद्वा । विंशत्यादिग्रहणाविवक्षाप्रसक्तितादवस्थ्यात् ।
ततः प्रागपि प्रमाणपरिपालनस्यावश्यकत्वात् । हानिशङ्काप्रस
क्तितौल्यात् । प्रदेशाभ्तरस्थविधिशेषत्वानुपपत्तेरत्र च तद्विध्यश्च
घणात् । अन्यत्र स्पष्ट तद्विधिसंवेन तदुन्नयनस्याप्यनुपयोगात् ।
हानिपदेनातःफलकप्रमाणापरिपालनलक्षणया तत्प्रतियोगिभूतप्रमा
णपरिपालनकर्त्तव्यतापरत्वेऽत्यन्तक्लिष्टत्वापत्तेश्च । तस्मात् समस्त
दोषशून्या विज्ञानयोगिव्याख्यास्य वचसो ज्यायसी ।

ननु—

अध्यासनात्समारभ्य भुक्तिर्यस्याविधातिनी ।

त्रिशद्वर्षाण्यविच्छिन्ना तस्य तां न विचालयेत् ॥

इति वृद्धस्पतिवचने त्रिशद्वर्षभुक्तेर्हान्यापादकत्वोक्त्या विंशतिवर्षभुक्ते
स्तन्यूनवर्षभुक्तेरिव हान्यनापादकत्वमर्थसिद्धमिति योगीश्वरव्यासादिवचनै
रस्य विरोधः । मेवम् । योगीश्वरादिवचनेषु "अमुवत" इत्येतावन्मात्राभिधा
नाद्यत्र विरुद्धा वाङ्मात्रमपि भूमिस्वामिनो नास्ति तत्र विंशतिवर्षभोग
एव हानिकारणम् । वृद्धस्पतिवचने तु अध्यासनात् भूमिपरिग्रहादारभ्य यस्य भुक्ति
रविधातिनीत्यविधातिनीपदप्रयोगाद्विधातस्य च कलहताडनादिरूपत्वे
न लोके प्रसिद्धेर्याङ्मात्रविप्रतिपत्तौ सत्यामपि यत्र भोक्तृसह पूर्व

स्वामिना तद्भोगप्रातिरोधकं कलहताडनादि नाचरितं तत्र त्रिशद्वर्ष-
भोगस्तादृशो हान्यापादक इतिवचनस्वरसेनैव विरोधपरिहारात् ।

मम तु प्रतिभाति । विंशतिवार्षिकीत्यादिहर्तृनिविशेषणादभूम्याद्युत्पन्न-
नष्टफलस्य विंशतिवार्षिकादेर्हानिस्तावत्कालीनं तत्फलमुपेक्षुलक्षणाद-
पराधान्न प्राप्नोति । विंशतिदशवर्षेभ्यः प्रागुक्तभोगकालगणनया तदुत्पन्नं
नष्टमपि फलं निष्क्रयरूपेण लभत एव । विंशत्यादिशब्दोपादानात् अभ्य-
धा तावत्कालीनपरकृतमोगोपेक्षा तावत्कालीननष्टफलहानिमेव सामा-
न्येन वदेत् । एतावता विंशत्यादिग्रहणस्यार्धवत्त्वे विंशत्याद्याधिकवर्षी-
यफलहानिर्दण्डापूर्विकया सिध्यति भुक्तिविशेषणतायामिव विंशत्या-
दिसङ्ख्यायाः । न चैवं वचनान्तरसंवादायत्तभुक्तिविशेषणत्वस्याख्यातो-
ऽस्य व्याख्यानस्य न फलतो विशेष इति ब्राह्मणम् । यतो विंशत्यादि
ग्रहणस्य भुक्तिविशेषणत्वे कियत्कालीननष्टफलहानिरिति साकारूक्षमे-
वेति । अत एवापराधमावादाध्यादौ न तद्वन्निरपीत्याह—

योगीश्वरः,

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालघनैर्विना ।

तद्योपनिधिराजस्त्रीधोत्रियाणां धनैरपि ॥ (२१२५)

भोग्याधेर्मोर्गार्थमेवाधीकरणादुपेक्षायामपि न स्वामिनोऽपराधः ।
गोप्याधौ स्वाभ्यनुमतिमन्तरेण भोक्तुरपराधातिशयमापादयितुमेधो-
पेक्षोपपत्तिः । जडबालयोस्त्वहत्यादिवोपेक्षा । उपनिधुपनिक्षेपयोरपि
भुक्तेः प्रतिपिद्धत्वात्तदतिक्रमे चोपनिक्षेप्तुरुपनिधातुश्च सोदयतल्लाभा-
दुपेक्षा । राज्ञोऽनेकराजकार्यव्यग्रत्वात्, स्त्रीणामप्रागस्म्यानभिज्ञत्वाभ्यां
धोत्रियस्याभ्ययनाध्यापनतर्धेविचारश्चैतस्मार्त्ततत्तत्कर्मानुष्ठानव्यस्त-
तयेति सर्वत्र । यथायथमपराधविशेषसमाधानसहकृतादस्मादूयच-
नादत्र कदाचिन्नष्टोपचयहानिरपि भवतीत्यर्थः । अत एवाध्यादिभोगे
दण्डमाधिकमाह—

स एव,

आध्यादीनां विहर्त्तारं धनिने दापयेद्धनम् ।

दण्डं च तत्समं राज्ञे शतत्रपेक्षमथापि वा ॥ (२१२६)

एतत्तत्प्रस्तावे विवेचयिष्यामः । क्वचिदभ्यग्रापि नष्टफलहान्यप-
वादो मनुनोक्तः—

सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।

धेनुरष्ट्रो वृहन्नद्वयो यश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ (८ । १४६)

दम्यो=दमनार्थं यः प्रयुज्यते ।

मनुनारदौ—

आधिः सीमा बालघन निक्षेपोपनिधी स्त्रियः ।

रुजस्व धोत्रियस्व च नोपभोगेन नश्यति ॥ (मनु०८।१४२)

(नार० ऋणा०प्र०८१)

नारदः—

अन्वाहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टब्धयाचिते ।

अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं पडेतान्यागमं विना ॥ (ऋणा०प्र०९२)

अन्वाहितम्=एकत्राहितमन्यत्र पुनराहितम् । बलावष्टब्धं=राजादिबला
वष्टम्भेन स्पर्षापितम् । इतरत्प्रसिद्धम् ।

बृहस्पतिः—

भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिञ्चेदपरेषा न संशयः ।

अनिवृत्ते सापिण्डत्ये सकुल्यानां न सिञ्चति ॥

अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्भ्युसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते ॥

विवाह्यधोत्रियैर्भुक्तं राक्षामात्यैस्तथैव च ।

सुदीर्घेणापि कालेन तेषां सिञ्चेन्न तद्धनम्-॥

.....वित्तापनयनेषु च ।

बालधोत्रियवित्ते च प्राप्ते च पितृतः क्रमात् ॥

नोपभोगे बलं कार्यमाहर्त्रा तन्मुतेन वा ।

पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

भोगं न कल्पयेत्=प्रमात्वेन नाद्रियेतोऽयर्थः ।

गीतम् —

अजडपैगण्डघनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुर्न धोत्रियप्रव्रजि-
तराजपुरुषैः । पशुपुरुषस्त्रीणामनतिभोगः । अतिभोगे तद्भानिरेवेत्यर्थः ।

कात्यायनः—

सनामिमिर्यान्धवैश्च भुक्तं यत् स्वजनैस्तथा ।

भोगात्तत्र न सिद्धिः स्याद्भोगमन्येषु कल्पयेत् ॥

अन्येषु=असंबन्धेषु । सर्वत्रोपभोगे सकुल्यत्वाद्यनुरोधेन शीलादेरु-
पेक्षाहेतोः सम्भवाच्च भोगस्यान्यथोपपन्नस्य स्वत्वहेतुकल्पनद्वारा स्व-
त्वसाधकत्वं नाप्युपचयहानिहेतुत्वमिति तात्पर्यम् । कचिदेकदेशोप-
भोगेन समस्तसिद्धिमाह—

बृहस्पतिः,

यद्येकशासने ग्रामे क्षेत्रारामाश्च लेखिताः ।

एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते ॥

"आगमेऽपि चलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इत्यस्यायमप-
घादः । एकशासनपत्रारूढेषु किञ्चिदुपभोगेऽपि शासनारूढभोगस्या-
नपेतत्वात् प्रत्येकभोगापेक्षेत्याशयः । विच्छिन्नभोगनिर्णयोपायमाह—
गृहस्पतिः,

छिन्नभोगे गृहे क्षेत्रे सन्दिग्धं यत्र जायते ।

लेखयेन भोगविद्भिर्घा साक्षिभिः शुद्धिमाहरेत् ॥

, नामाघाटागमं सङ्ख्यां कालं दिग्भागमेव च ।

भोगच्छेदनिमित्तं च ये विदुस्तत्र साक्षिणः ॥

तदुरपक्षाश्च सामन्ता येऽन्यदेशे व्यवस्थिताः ।

मौलास्ते तु समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याः कार्यनिर्णये ॥

अदुष्टास्ते तु यद्भूयुः सन्दिग्धे समष्टयः ।

तत्प्रमाणं प्रकृतं धर्ममेवं धर्मो न हीयते ॥

स्थावरस्यैतदाख्यातं लाभभोगप्रसाधनम् ।

प्रमाणहीनघादे तु निर्देयया दैविकी क्रिया ॥ इति ।

सीमाविवादनिर्णय एतत्प्रपञ्चं विवेक्ष्यामः ।

एव भुक्तिर्निर्दिष्टा ।

युक्तिस्वरूपमाह कात्यायनः,

लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्यात् । इति ।

लिङ्गस्य=अग्निदत्त्वाद्यव्यभिचारिण उल्काहस्तत्वादेः उद्देशो=निश्चयः
तेन चाग्निदत्त्वाद्यनुमानम् । यद्यपि भुक्तिरपि निरन्तरत्वनिराक्रोशत्या-
दिप्रागुक्तविशेषणोपहितानुमानविधयाऽर्थापत्तिविधया वा साधिकेति
तत्रापि लक्षणमिदमतिप्रसक्तमेव, वक्ष्यमाणचोदनाऽप्रतिकालेऽपि ।
तथापि स्मर्तुं प्राप्तिद्विबलाद्गोचरपक्षान्निघ्नलिङ्गोद्देश एव युक्तिरूपत्वेन
लक्ष्यः । अत एव तत्प्रवृत्तिस्थल तादृशमेवाह—

नारदः,

असाक्षेप्रत्ययास्त्वन्ये पद्विवादाः प्रकीर्तिता ।

लक्षणान्येष साक्षित्वे तेषामाहुर्मनीषिणः ॥

उल्काहस्तोऽग्निदो श्रेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ।

केशकेशिशृङ्गीतश्च युगपत्पारदारिकः ॥

कुडालपाणिर्विश्रेयः सेतुमेत्ता समीपगः ।

तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥

प्रत्यक्षाचिर्दैर्विश्रेयो दण्डपारुष्यरुन्नरः ।

१६८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

असाक्षिप्रत्यया छेते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥ (ऋणा० प्र० श्लो०
१७२।१७३।१७४।१७५)

साक्षित्वे=साक्षिकार्य्ये । समीपम् इत्यन्यत्रापि सम्यध्यते । तच्चावि
नाभावापादकविशेषणान्तरोपलक्षणम् । प्रत्यक्षचिद् द्वै शोणिताक्तखड्गा
दिभिः । पारुष्ये=वाक्पारुष्ये । परीक्षण=साक्षिगवेषणम् । यद्यपि गालि
दानादिश्रवणं प्रत्यक्षचिद् सम्भवति । तथापि प्रथमप्रवृत्त्यादिनिश्चयाय
साक्ष्याद्यपेक्षेति ध्येयम् ।

शङ्कालिखता—

केशीकेशिप्रहणात् पारदारिकः, उत्काहन्तोऽग्निदः, शस्त्रपाणिर्घा
तको, लोप्सहस्तश्चौरः ।

केशीकेशिप्रहणादिति स्त्रीसङ्ग्रहणे वक्ष्यमाणानामन्येषामपि चिह्नानामु-
पलक्षणम् । लोप्स=चौर्यप्राप्त वस्तु ।

बृहस्पति —

असाक्षिके विरुक्ते पृच्छेदुत्तरसाक्षिणः ।

शपथैर्धानुयुक्तीति उपधा वा प्रयोजयेत् ॥

उपधा=युक्तिरिति कल्पतरे । शपथाम्यनुज्ञानमन्यथासिद्धयुक्त्यभावे

क्षेयम् । अत एव नारद —

युक्तिव्यवसमर्थास्तु शपथैरेनमर्दयेत् । (प्र० श्लो० २३९)

अदयत्-पीडयेत् । पराजयेदिति यावत् ।

इति युक्तिः ।

चोदनाप्रतिकालस्यरूपं तु चोदनाया धनदानादिविषयकप्रेरेणा
या अम्रातकालाऽप्रतिषेधः । सोऽपि यद्ययमस्य ऋणादिसम्बन्धी न
स्याद्याव्यमान एन निराकुर्यादनिराकरणादस्त्यस्यानेन सम्बन्ध इत्य
र्थापत्तिविधयाऽनुमानविधया वा ऋणादिसम्बन्ध साधयन् भवति प्र
माणम् । इदमेवाभिप्रेत्याह—

वात्स्यायनः,

अर्थिनाभ्यर्थितो यस्तु विघात न प्रयोजयेत् ।

त्रिचतु पञ्चकृत्वो वा परतस्तरणी भवेत् ॥

नारदोऽपि—

अभीष्टे चोद्यमानोऽपि प्रतिह-यान्न तद्वचः ।

त्रिचतु पञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं स दाप्यते ॥

(ऋणा० प्र० श्लो० २३७)

परत =तदूर्ध्वम् । चोदनाप्रतिकालस्य शीलादिप्रयुक्तस्यापि स

म्भवाद्युक्तादिसहकार्यपेक्षामाह—

नारदः,

चोदनाप्रतिघाते च युक्तिलेशैस्तमन्वितात् ।

देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभिः ॥

(ऋणा० प्र० स्तो० २३८)

अत एव तस्य विषयमप्याह स एव—

प्रमादाद्भानो यत्र न स्याल्लेख्यं न साक्षिणः ।

अर्थ चापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधिः ॥

चोदनाप्राप्तकालश्च युक्तिलेशस्तथैव च ।

तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैरेन साधयेत् क्रमात् ॥

(ऋणा० प्र० २४६)

कार्यायनः—

दानं प्रज्ञापनाभेदः सम्प्रलोभक्रिया च या ।

विज्ञापनयनं चैव हेतवो हि विभाधकाः ॥

एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत् ।

मूलक्रिया तु तत्र स्याद्भाविता वादिनिह्वये ॥

दानम्=उत्कोचदानम् । प्रज्ञापनाभेदः=प्रज्ञापकस्वहस्तचिह्नाद्यन्यथा-
करणम् । सम्प्रलोभक्रिया=साक्षिसभ्यादिभ्यो लोभप्रदर्शनम् । विज्ञापनयनं=
विस्तगोपनम् । एषामन्यतमो हेतुर्यत्र वादिना=प्रतिवादिना ऽधमर्णादेरु-
परि भावितः=प्रमाणेन साधितो भवेत्तदा मूलक्रिया=ऋणापहरणादिकृपा
तदुपरि सिद्धैव । एषां तद्विनाभावदिति भावः ।

एवं साक्षिलेख्यशुक्तिरूपं त्रिविधं मानुषं प्रमाणं निरूपितम् ।

अथ दिव्यान्युच्यन्ते ।

तत्र दिव्यं नाम मानुषप्रमाणाभाव एव यस्मिर्जायकं तदुच्यते ।
यत्तु स्मृतितत्त्वे एवकारस्थल अपिशब्दं दत्त्वा मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र
दिव्याङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवतीति प्रयोजनमुक्तम् । तदयुक्तम् ।

एषामन्यतमामावे दिव्यान्यतममुच्यते (२।२२)

इति यदता याज्ञवल्क्येन

प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषा दैवकी क्रिया ।

इति यदता वृहस्पतिना च

युक्तिष्वप्यसमर्थास्तु शपथैरेनमर्हयेत् ।

इति नारदेनापि मानुषप्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् ।

२२ वी० मि०

१७० कीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

तत्र बृहस्पतिः दिव्यभेदानाह—

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।

पृष्ठं तु तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमं तप्तमापकम् ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं तथा ।

दिव्याभ्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुया ॥ इति ।

नारदः—(व्य० प० १)

युक्तिष्वप्यसमर्थास्तु शपथैरेनमर्दयेत् ।

अथकालयलापेक्षमग्न्यभ्युसुकृतादिभिः ॥ (२३९)

घटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः ।

उक्तान्येतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः ॥ (२४२)

सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्मनाम् ।

प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्ध्यर्थं ॥ इति । (२४३)

अर्दयेत्=पीडयेत् । अथपेक्षस्तु सिसाधयिपिताथस्याल्पतयमहस्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेवंपामपि शपथानां मानुषप्रमाणाभाध एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्यभिधानम् ।

तथा च शङ्खः—

तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनमप्यु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त्तवानमन्याश्च शपथान् कारयेत् । इति ।

तांश्च शपथानाह बृहस्पतिः—

सत्यं वाहनशस्त्राणि गोधीजकनकानि च ।

देवप्राक्षणपादाश्च पुत्रदारशिरोंसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थे सुकराः सदा ॥ इति ।

नारदोऽपि—

सत्यं वाहनशस्त्राणि गोधीजकनकानि च ।

देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥

(व्य० प० १ श्लो० २४८)

स्पृशोच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा ॥ (१)

इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे । इति ।

सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वं च घटादीनामेव नतु शपथानाम् । तेषां कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य कथं तेषु ग्रहणमिति चेत्,

(१) इदं नार. स्मृतौ न दृश्यते ।

सत्यम् । तस्य तेषु पाठो महाभियोगविषयत्वसाम्यात् सावष्टम्भामि-
योगविषयत्वसाम्याच्च । वस्तुतस्तु शपथानाम् नारदादिवचनानुसा-
राद्गोबलीवर्द्धन्यायेन दिव्यत्वाम्युपगमेन नवशब्दस्योपलक्षणत्वात् ।

मनुः—

असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः ।

अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥

अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् ।

पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥ (८।१०९।१४)

यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि पुष्करार्थं महात्मभिः ।

परस्परविशुद्ध्यर्थं तस्मादिव्यानि नामतः ॥ (इदं न दृश्यते)

असाक्षिकेभ्यो मानुषप्रमाणराहितेभ्यस्त्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये
तुलादीनि महाभियोगे प्रयोजकानि ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

तुलाभ्यापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्ध्ये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोजयि ॥

रुच्या घान्यतरः कुर्व्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।

(अ० २ श्लो० १५।२६)

अत्राभिशाब्देन तत्तायःपिण्डादयो गृह्यन्ते । शीर्षकं=लक्षणया जयपरा-
जयनिमित्तो दण्डः । तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डमागित्य-
र्थः । रुच्या=च्छया । अन्यतरः=अभियुक्ताभियोजयोरन्यतरः । इतरः शिरो
वर्त्तयेत्=दण्डं स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु “कोशमल्पेऽपि दापयेत्” इति स्व-
भाभियोगेऽपि काशस्य विधानात् कथं “महाभियोगेष्वेतानि” इति
चेत्, न । तस्य तुलादिषु पाठोऽवष्टम्भामियोगेऽपि प्राप्तवर्था ननु
महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शङ्काभियोग एव प्रा-
प्तिः स्यात् ।

अवष्टम्भामियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् ।

तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतौ नियोजयेत् ॥ (१)

इति पितामहस्मरणात् । अवष्टम्भ=शीर्षकस्थः । अवष्टम्भोऽत्र निश्चय
इति स्मृतितत्त्वे । यदा शीर्षकस्थोऽभियुक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्या-
नि न निर्दिशेदिति ।

तथा च नारदः—

शिरोवर्त्ती यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते । इति ।

(व्य० प० १ श्लो० २५७)

दिव्यदाने नियममाह—

पितामह,

अभियोक्ता शिरःस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् । इति ।

"अभियुक्ताय दातव्यम्" इत्यस्यापवादं "रुच्या वान्यतर" इत्यनेनाह याहवत्त्वम् ।

नारदोऽपि—

अभियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः ।

रुच्या स्थितरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥ इति ।

(ना० स्मृ० न दृश्यते)

कचिद्विषयविशेषे शिरो विनापि दिव्यं देयमित्याह—

याहवत्त्वम्,

विनापि शीर्षकात्कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके । इति । (अ०२श्लो०९६)

शीर्षकाद्विनापि=पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि पातके=

ग्रहहत्यादौ ।

कात्यायनोऽपि—

पार्थिवै शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दंस्त्युभिः ।

आत्मशुद्धिपराणां च दिव्यं देयं शिरो विना । इति ।

कालिकापुराणेऽपि—

परदारमिश्रापे च चौर्यागम्यागमेषु च ।

महापातकशस्ते च स्याद्विष्यं नृप ! साहसे ॥

विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य व्यापने कृते ।

तत्रैव दापयेद्विष्य शिरःपूर्वं महीपतिः ॥

परदारमिमर्शे च बहवो यत्र वादिनः ।

शिरोहीन भवेद्विष्यमात्मनः शुद्धिकारणात् ॥ इति ।

विप्रतिपत्तौ=परदारगमनाद्यभियोगरूपायाम् । विवादे=ऋणादानादिविषये । अवर्णोऽपवादः । परदारमिमर्शे चेति चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् ।

विष्णु—

राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षं प्रवर्त्तनात् । इति ।

विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाह उद्गृहकार —

घटादीनि विषाम्स्तानि गुरुष्वर्षेषु दापयेत् ।

पितामहोऽपि—

अथष्टम्भामियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तण्डुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वंतौ नियोजयेत् ॥ इति ।

काल्यायनः—

शङ्काविश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोपमेव प्रदापयेत् ॥ इति ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे=सम्भूयैकक्रियाकारित्वे ।

पितामहोऽपि—

विध्वम्मे सर्वशङ्कास्तु सन्धिकार्ये तथैव च ।
एषु कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्ताविशुद्धये ॥
शिरःस्थार्याधिहीनानि दिव्यादीनि विवर्जयेत् ।
घटादीनि विषयान्तानि कोश एकः शिरः स्मृतः ॥ इति ।

तण्डुलानां विषयं च एवाह—

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ इति ।

अन्यत्र=असिद्धहादौ न तु दंष्ट्रापहवे । “तदर्थास्तस्य तण्डुला” इति
वक्ष्यमाणकाल्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यविधानात् । एतद्वदचौर्यशङ्कायां
वेदितव्यम् ।

चौर्येऽमिश्रशङ्कायुक्तानां तप्तमापो विधीयते ।

इति महाचौर्यशङ्कायां तप्तमापस्य तेनैव विधानात् । द्रव्यसहस्र-
या दिव्यविशेषामाह विष्णुः—

अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु यथाकामं निक्षेपणस्तैरेष्वर्धमा-
णात् । इति ।

शपथो=दिव्यम् । राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं, निक्षेपादिषु
धनतारतम्यादित्यर्थः । बलादिविषयविवादे तु तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं
ग्राह्यम् ।

बृहस्पतिरपि—

विषं सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशनः ।
त्रिपादोने च सलिलमर्दे देयो घटः सदा ॥
चतुःशताभिर्योगे ॥ दातव्यस्तप्तमापकः ।
त्रिशते तण्डुला देयाः कोशश्चैव तदर्द्धके ॥
शते हृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचौरस्य प्रदातव्यं सद्यः कालावलेहनम् ॥ (१)

एषा सङ्ख्या निरुपानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।

चतुर्गुणेत्तमानां च कल्पनीया परीक्षकैः ॥ इति ।

धर्मशोधनम्=धर्मजदिव्येन शोधनम् । निरुपानां जातिगुणधर्मैः । मध्यम-
त्वमुत्तमत्वं च तैरेव । यत्तु—

नासहस्राद्धरेव फालं न विषं न तुलं तथा । (२।९९)

इति याज्ञवल्क्यवचनं तन्मध्यमोत्तमपुरुषविषयम् ।

यत्तु—

सहस्रे तु घटं दद्यात्सहस्राद्धं तथायसम् ।

अर्द्धस्याद्धं तु सलिलं तस्याद्धं तु विष स्मृतम् ॥

इति पितामहवचनम् । तद्यत्रात्पद्रव्यापहारे पातित्वं भवति तद्विष-
यम् । एतत् स्तेयसाहसविषयम् । दत्तापहवे तु—

कात्यायनः,

दत्तस्यापहृषो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् ।

स्तेयसाहयोर्दिव्य स्वरूपेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥

सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।

हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् ॥

ज्ञात्वा सङ्ख्या सुवर्णानां शतनाशे विष स्मृतम् ।

अशीतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥

पष्ट्या नाशे जल देयं चत्वारिंशतिं वै घट्टम् ।

विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥

पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुलाः ।

ततोऽर्धार्धविनाशे हि स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकम् ॥

ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिकपञ्च क्रियाः स्मृताः ।

एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न ह्ययते ॥ इति ।

अत्र सुवर्णशब्दः षोडशमापात्मकः । नाशोऽपहृष । विंशद्दशविनाशे=
विंशतेर्दशानां वेत्यर्थः । विंशद्दशविनाशे त्रिंशद्विनाशन इति स्मृतिचन्द्रि-
कायाम् । पञ्चाधिकस्य=पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत् । तदर्द्धार्द्धस्य
सुवर्णप्रभृतेः । ततोऽर्द्धार्द्धस्य=अष्टमापोनसुवर्णार्द्धप्रभृतेः । ततोऽर्धार्धवि-
नाशे=सार्द्धसप्तमापोनसुवर्णार्द्धप्रभृतेर्विनाशे । लौकिकपञ्च क्रियाः=अपहृषे
तव दशगुणो द्रव्यनाशो माविष्पतीत्यादिकाः । चशब्दः स्मार्त्तशपथ
सङ्गद्दार्थः । अत एवाह—

विष्णु —

सर्वेभ्येवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । तत्र च कृष्णलोने शर्द्रं

दुर्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरम् । त्रिकृष्णलोने रजतकरम् ।
चतुःकृष्णलोने सुवर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीरोद्धृतमहीकरम् ।
तत्र सुवर्णाक्षोने कोशो देयः शुद्रस्य । ततः परं यथाहं घटान्युदकवि-
पाणामन्यतमम् । द्विगुणार्थं यथामिहिता समयक्रिया वैद्यस्य । त्रिगुणे-
ऽर्थे राजन्यस्य । कोशयज्ञं चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य । ॥ ब्राह्मणस्य कोशं
दद्यादन्यत्रागामिकालसमयनिघननक्रियातः । कोशस्थाने ब्राह्मणं सीरो-
द्धृतमहीकरमेव शापयेत् । प्राग्दृष्टोपे स्वल्पेऽप्यर्थं विद्यानामन्यतम-
मेव कारयेत् । सस्मि प्रथित सञ्चारितं न महत्पर्येऽपि ॥ इति ।

सीरोद्धृतमहीकर=लाङ्गलाद्धृतलोहहस्तमित्यर्थः । ऊनग्रहणमधिके
शापनिवृत्त्यर्थम् । शापे तु विशेषमाह—

मनुः,

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोथोजकाञ्चनैर्वैद्यं शुद्रं सर्वेस्तु यातको ॥ इति । (८।११३)

यद्यहमर्थापहृषी स्यां तदा सत्यामिधानधर्मो मम निष्फलः स्यादि-
ति शापधकारिण ब्राह्मणं वाचयेत् । एवं क्षत्रियादीनां वाहनादीनि नि-
ष्फलानि स्युरित्यादौत्यर्थः । पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।

ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात् कोशपानमतः परम् ॥ इति

अत्र निष्कशब्देन कपेचतुर्थांशो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते । काचेद्दे-
शे तत्रापि निष्कशब्दवहोरात् । न तु मनुको निष्कः । तस्य राजतपलात्म-
कात्वेन मूलकाञ्चनकर्पादधिकत्वात् । तत्र सत्यवचनविधौ “चतुर्गुणे-
ऽर्थे ब्राह्मणस्य” इति विरोधः स्यात् । दिव्ये दण्डे च मनुकं परिमाणं
ग्राह्यमिति वृहस्पतिराह—

सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।

क पापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥ इति ।

सङ्ख्या=परिमाणम् । रश्मिरजोमूल=प्रसरेणवादिका । विनये=दण्डे । तच्च
परिमाणं प्रतिशापूर्वकं मनुराह—(अ० ८)

लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।

ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ (१३१)

जालान्तरगते मानौ यत्सूक्ष्मे दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां प्रसरेणुं प्रचक्षते ॥ (१३२)

प्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिखेका परिमाणतः ।

ता राजसर्पपस्तिघस्ते त्रयो गौरसर्पपः ॥ (१३३)

सर्पपाः पद् यवो मध्यस्त्रियधं त्वेककृष्णलम् ।

पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ (१३४)

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ (१३५)

ते षोडश स्याद्वरणं पुराणश्चैव राजतः ।

धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥ (१३६)

कार्पापणस्तु विज्ञेयः कार्पिकस्ताम्रिकः पणः ।

चतुःसौवर्णिको निष्कः विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ इति । (१३७)

अत्र ताम्ररूप्यसुवर्णानामिति ताम्ररूप्ययोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः । पलानि धरणं दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानम् । चतुःसौवर्णिको निष्क इत्यन्तं रूप्यपरिमाणाभिधानम् । अवाशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् । जालान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत्सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत् प्रसरेणुसंज्ञकम् । अष्टौ प्रसरेणवो लिप्ता तिस्रो लिप्ता राजसर्पपाः । त्रयो राजसर्पपाः गौरसर्पपाः । पद् गौरसर्पपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् । मध्यशब्दः पादपूरणार्थः । तथा च सम्पूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति मनुभाष्ये । त्रयो यवाः कृष्णलम् । माषः पञ्च कृष्णलानि । सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । धरणं दश पलानि । रूप्यमाषो द्वे कृष्णले । राजतस्य धरणं षोडश रूप्यमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञाव्यस्य भवति ।

शतमानं तु दशमिर्धरणैः पलमेव तु । (अ०१६लो०३६५)

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको राजतनिष्कः । कार्पिकः=कर्पसंमितः ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्पापणो विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अस्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चशब्दोऽध्याहार्यः ।

अत एव गृहस्पतिः—

निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्पिकस्ताम्रिकः पणः ।

ताम्रकर्पकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्पिकः पणः ॥

स एव चान्द्रिका प्रोक्ता ताम्रतमस्तु धानकाः ।

ता द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु ॥ इति ।

कर्पः=पलचतुर्थीशः । “ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री पलं कर्पचतुष्टयम्” इत्यमरविदेनाभिधानात् । ते=माषाः षोडशाक्षः कर्प इति च संज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्पशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्य पले विकल्पमाह—

दिव्यनिरूपणे वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थापनम् । १७७

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम् । इति । (१३६४)
तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिर्मापाः तत्परिमितः कार्पापणः ।

अत एव कात्यायन —

मापो विंशतिभागस्तु द्वेयः कार्पापणस्य तु ।
काकिणी तु चतुर्भागा मापकस्य पणस्य च ॥ इति ।

राजसोऽपि कार्पापणोऽस्तीत्याह नारद —

कार्पापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यं प्रवर्त्तते । इति ।

(परिसि० प्र० अ० ५०)

व्यासस्तु सौवर्णनिरूपकस्य प्रमाणमाह —

पलाभ्यष्टौ सुवर्णा स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश ।
एव निष्कप्रमाणे तु व्यासेन परिकीर्तितम् ॥ इति ।

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारद —

ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विपमेव तु ॥
माधारणं समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां या तुला स्मृता ॥ (१) इति ।

अन्यायां चैवं व्यवस्था ।

राजग्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।
सर्वेषु सर्वदिग्भ्यं वा विपर्वर्जे द्विजोत्तमे ॥

इति कामायनस्मरणात् । व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्था
पनीयम् ।

तदाह नारद —

ह्रीषातुरान् सखर्द्दानान् परितश्चादितान्नरात् ।
पालवृद्धातुरांस्त्रीश्च परिक्षेत घटे सदा ॥
स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न वापि सलिलं स्मृतम् ।
घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तस्य विचारयेत् ॥
नार्त्तानां तोयशुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरेगिणाम् ।
द्विपद्वयमध्यकुनखादीनां नाग्निं कर्म विधीयते ॥

(द्यार० प० १ अ० २५५)

(१) एते श्लोका ना. स्मृ. ध्य. प. १ मे २५४ श्लोकेनान्तरं तद्विदूषण्यं
दृश्यन्ते ।

२३ वी० भि०

१७८ वीरामित्रैदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः ।

रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्धलाः ॥ (३१३)

निरुत्साहान् व्याधिक्षिप्राभार्त्तास्तोये निमज्जयेत् ।

सद्यो त्रियन्ते मज्जन्तः स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥ (३१४)

साहसेनागतानेतास्रैव तोये निमज्जयेत् ।

न चापि हारयेदग्निं न विप्रेण विशोधयेत् ॥ इति (३१५)

हारयेत्=कारयेत् ।

ग्राहवत्त्वम्.—

तुलैः स्त्रीबालवृद्धान्धपद्मब्राह्मणरोगिणाम् ।

अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यथाः सप्त विपस्य च ॥ इति । (३१६)

श्री=स्त्रीमात्रं जातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण । बाल=प्रायोऽवस्था-
वर्षाजातिविशेषानादरेण । वृद्धो=ऽशीतिकावर । अन्धो=नेत्रविकलः ।
पद्म=पादविकलः । ब्राह्मणो=जातिमात्रम् । रोगी=व्याधितः । एतेषां शो-
धनार्थं तुलैवेति नियमः । अनेन वचनेन सर्वदिग्ब्यसाधारणेषु मार्गशी-
र्षचैत्रवैशाखेषु ऋष्याश्विनां सर्वदिग्ब्यप्रसक्तौ तुलैवेति निरूप्यते न तु
सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कांशादिविधानात् । अग्निः कालस्तप्तमा-
षश्च क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । वा एवार्थे । शूद्रस्य विपस्य सप्तैव यथा
उक्तप्रमाणलक्षणा भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् शूद्रस्य
विपविधानात् अग्निर्जलं वेति क्षत्रियवैश्यविपयमित्यवगम्यते ।

अत एव पितामह—

ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः ।

वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विपः शूद्रस्य दापयेत् ॥ इति ।

कारायनोऽपि—

न लोहशिल्विनामग्निः सलिलं नाभ्युसेविनाम् ।

मन्त्रयोगविदां चैव विप दद्यात्तु न कश्चित् ॥

तण्डुलैर्न वियुञ्जीत मतिन मुक्खरोगिणम् ॥ इति ।

मतिन=पयोमतादिनियमस्थम् ।

हारीतोऽपि—

कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं द्वासकासिनाम् ।

पित्तं श्लेष्मवतां नित्यं विपं च परिवर्जयेत् ॥ इति ।

विष्णुरपि—

न श्लैष्मिकाणां व्याध्यर्दितानां भीरूणां द्वासकासिनामभ्युजी-
विनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्च । इति ।

दिव्यनिर्माणे रोग्यादिभेदेन दिव्यव्यवस्थापनम् । १७९

पितामहोऽपि—

कुष्ठिनां वर्जयेदर्गि सलिलं इवासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषं तु पत्रिर्वर्जयेत् ॥
मद्यपस्त्रीव्यसनिनां कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राक्षेर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः ॥ इति ।

यत्तु पितामहेनोक्तम्—

सप्ततानां भृशार्त्तानां व्याधितानां तपास्विनाम् ।
स्त्रीणां च न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्तथवेक्ष्यते ॥ इति ।
तुलेतरविषयं तदिति केचित् । तदयुक्तम् ।
धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ।

इति पूर्वोदाहृतनारदवचनेन स्त्रीणां कोशादिविधानात् । तदभ्यभ्युषि-
ययमित्युक्तं विद्यारण्यभाषादेः । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु—“पुंस्त्रियोर्विधादे—“रुच्या
धान्यतरा कुर्यात्” इत्यनेन पक्षे स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दि-
व्यं न स्त्रीणामित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
“धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत्” इत्यनेन विरोधात् स्वात्
इति प्राहुः ।

वात्स्यायनः—

गौरक्षकान्वाणिज्जकांस्तथा कारुकुशीलयान् ।
प्रेत्याम्भार्जुपिकांश्चैव ग्राहयेच्छूद्रघड्विजान् ॥

कालिकापुराणेऽपि—

वर्णान्त्यस्य सदा देयं मापकं तप्तहेमजम् ॥ इति ।
वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्त्यः तस्येत्यर्थः ।

नारदोऽपि—

महापराधे निर्जर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
(१) नास्तिकं दृष्टदोषे च कोशदानं निवर्जयेत् ॥ इति ।

वात्स्यायनोऽपि—

मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीवालघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रमदानां च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
वर्णक्षुद्रजातीनां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ।

६८०. वीरमिश्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणानिरूपणम् ०

एतेष्वेवामियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नतः ।

दिव्यं प्रकल्पययेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।

(१) न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोभ्याः स्वकेनैव ॥ इति ।

साधूनां दिव्यमर्हति राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्य कारणीयमिति द्रष्टव्यमिति स एव—

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देय तेषु दिव्यं तु पापाम्यासरतेषु च ॥ इति ।

ननु —

येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिपिद्धानि यत्नतः ।

तारयेत्सज्जनैस्तानि नाभिशस्त त्यजेन्नरः ॥ इति ।

तारयेत्=शोधयेत् । अभिशस्त प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः । यत्तु तेनैवाक्तम्—

अस्पृश्याधमदासानां स्नेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोभ्यप्रसूतानां निश्चयो ननु राजनि ॥

तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ॥ इति,

तत् तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्प्रसिद्धानि=सर्पघटादीनि इति स्मृतिरस्ये । साधूनामप्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्युपजानाति—

■ एव,

कालदेशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेव विपर्यये ॥ इति ।

विपर्यये=सामर्थ्याभावे । सर्ववर्णविषये विशेषमाह—

हारीतः,

राजन्येऽग्निं घटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।

न विपं ब्राह्मणे दद्याद्विषं घर्णान्तरे स्मृतम् ॥

कोशतण्डुलघर्मास्तु धर्मसम्भवमेव च ।

पुत्रद्वारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत् ॥ इति ।

अथ दिव्यकालः ।

तत्र पितामह —

यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा ।

■ प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन घादिनश्च बलावलम् ॥

(१) नेच्छन्तीति पाठान्तरम् ।

चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
घटः सर्वजुक्तः प्रोक्तो घाते घाति विवर्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥
शरद्व्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥ इति ।

५ विष्णुरपि—

स्त्रीप्राह्मणविकलासमर्थरोमिणां न तुला देया न घाति पायी न
कुष्ठयसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्व्रीष्मयोश्च न कुष्ठिपैस्तिकप्राह्म-
णानां विषं देयं प्राकृषि च । न श्लैष्मिकाणां व्याध्यर्दिताणां भीरूणां
इधासकासिनामभ्युजीविनामुक्कं हेमन्तशिरयोश्च । इति ।

हेमन्तनिषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयोऽपि ।
मार्गशीर्षस्य “चैत्रो मार्गशिरा” इति पूर्वादाहृत पितामहवचनेन सकल
दिव्यसाधारणस्याभिधानात् ।

नारदोऽपि—

(अ० प० १ दिव्य० म०)

विचार्य धर्मेनिपुणैर्धर्मशास्त्रविशारदैः ।
धर्मं सर्वजुक्तं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् ॥ (२६०)
वर्षासु समये घटिर्हेमन्तशिशिरे तथा ।
व्रीष्मे सलिलमभ्युक्तं विषं काले तु शीतले । (२६५)
न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्राकृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां तथा ॥ (२५९)
नापराहे ॥ मध्याह्ने न सन्ध्यायां कदाचन । इति । (३२०)
मध्याह्ने दिव्यनिषेधो अलभ्यतिरिक्तविषयः । अत एव—

पितामहः,

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च घटो भवेत् ।
मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वममीप्सता ॥
दिवसस्य ॥ पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतले ॥ इति ।

अत्र विशेषतो वर्षासु निषेधात् सिंहरवाधेय । परीक्षामात्रनिषेधा
च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्षास्वपि कुर्वन्ति । अतो—

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

इत्यस्य ॥ विषयम् । तथा च ज्योतिषे—

सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते भृगौ ।
मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाक्षिणा ॥

तथा—

रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुकेऽस्तङ्गते पुनः ।
सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधः ॥
नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् ।
न परीक्षाधिवासश्च शनिभौमदिने भवेत् ॥ इति ।
रविशुद्धौ गुरौ चैवेत्यत्र शस्यत इति शेषः ।

तथा च दैपिकायाम्—

नो शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमन्दौ
विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु चाथ ॥
नाडोनक्षत्रहाने गुरुरधिरजनीनाधताराविशुद्धौ
प्रातः कार्य्या परीक्षा द्वितनुचरप्रहंशोदये शस्तलमे ॥ इति ।
यद्यपि दिव्ये धारविशेषाविधानाभावस्तथापि शिष्टाचारादादित्य
यारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्षरायाम् ।

अथ दिव्यदेशाः ।

तत्र पितामह—

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे घटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे ॥ इति ।
घटप्रहणं दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानप्रहणं च प्रसि
द्धदेवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम् । अत एव दिव्यमात्रमुपक्रम्य—
नारदः, (व्य० प० १ दि० प्र० २६५)

समाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे इति ।

विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थामाह—

कात्यायनः,

इन्द्रस्थानेऽमिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।

नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोम्यप्रसूनानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।

अतोऽन्येषु तु कार्य्येषु समामध्ये विदुर्बुधाः ॥ इति ।

इन्द्रस्थाने=इन्द्रध्वजपूजास्थाने । दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यं विसंभ
दतीत्याह—

नारदः,

अदेशकालदत्तानि यहिर्वासकृतानि च । (१)

व्यभिचारे सदर्थेषु कुर्वन्तीह न संशयः ॥

(ना० स्मृ० न लघ्वम्)

(१) बहिर्वादीति बालम्बव्या पाठ । यादिनगमियोक्ता बहिर्वादीति तदुपपन्नं तत्रैव कृतम् ।

वासो=जननिवासस्तस्माद्दृष्टतानि । निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् ।
अत एव पितामहः—

प्रत्यक्ष दापयेदिव्यं राजा बाधिरुतोऽपि वा ।

ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च ॥ इति ।

ब्राह्मणानां श्रुतवताम् प्रकृतयोऽमात्यास्तेषां चेत्यन्वयः ।

अथ दिव्यसाधारणविधिः ।

तत्र धृष्टपतिः—

स्नेहाक्रोधादलोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदत्तस्य दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचित् ॥ इति ।

विधिश्च पितामहेन दर्शितः—

दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्दिव्याकः समाचरेत् ।

अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासां नृपाश्रया ॥

तत आवाहयेद्देवान् विधिनाननेन धर्मविम् ।

यादिप्रत्यूषोपैश्च गन्धमाद्याजुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्दिव्याकस्ततो वदेत् ।

एहोहि भगवन्धर्म ! ह्यस्मिन्दिव्ये समाविश ॥

आवाह्य तु घटे धर्मं पश्चाद्भक्तानि विन्यसेत् ।

सर्वकार्याणि=साधारणानि असाधारणानि च । ततः=तदुपयोगिताम्-
प्रीतिरूपानन्तरिमित्यर्थः । घटग्रहणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मि-
न्दिव्य इति मन्त्रलिङ्गदेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रे साम्यम् ।

इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।

आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥

इत्युपसंहरता तेनैवोक्तत्वाच्च ॥ अङ्गानि कामीत्याकाङ्क्षायां—
स एवाह,

इन्द्रं पूर्वे तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।

वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥

अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।

इन्द्रः पीतो यम इयामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

कुबेरस्तु सुवर्णामो ह्यग्निश्चैव सुवर्णमः ।

तथैव निर्ऋतिः इयामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते ॥

इंशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।

इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसुनास्थापयेद्बुधः ॥

धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानलोऽनिल ।
 प्रत्युपश्च प्रेमातश्च च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
 देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथाऽयनम् ।
 धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो भगस्तथा ॥
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशम स्मृतः ।
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघ-यजः ॥
 इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः ।
 अग्रे पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥
 धीरमद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशः ।
 अजेकपादहिर्बुध्न्य पिनाकी चापराजितः ॥
 भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
 स्थाणुर्मयश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥
 प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
 ब्राह्मी माहेन्द्र्यरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 घाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसयुता ।
 निर्द्वन्द्वरुत्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥
 वरुणस्यात्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
 पथनं स्पर्शनो वायुरनिलो मरुतस्तथा ॥
 प्राणाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
 घटस्थोत्तरभागे तु दुर्गाभावाहयेद्वयम् ॥
 एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
 भूपावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ॥
 अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूपान्तमुपकल्पयेत् ।
 गन्धादिकां निवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
 चतुर्दिक्षु तथा होमं कर्त्तव्यो वेदपारगैः ।
 आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ॥
 सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहा-न्तेनैव होमेयेत् ॥

अङ्गानाम्=इन्द्रादिदुर्गा-तानाम् । अर्घ्याद्युपकल्पनं च न काण्डानुस-
 येन । तथात्वे प्रयोगवचनावगताद्भक्तसहभावावधारयते । किन्तु पदार्था-
 नुसमयेन । तथा च दुर्गायै भूयणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रादिदुर्गा-तानां च ॥
 न्यादिपरिचयं प्रकल्पयेदिति । गायत्रीं प्रणवादिकामुच्चार्य पुनः प्रणव-
 स्वाहाकारान्तमुच्चार्य समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।
 अनुकसङ्ख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

इति स्मरणादित्यर्थः । होमानन्तरकर्त्तव्यं । एवाह —
यमर्थमभियुक्तः स्याद्विहित्वा तं तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं च शिरोगतम् ॥

मन्त्रश्च—

आदित्यचन्द्रावनिष्ठानलौ च घौर्ममिरापो हृदयं यमस्य ।
अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।
एतत्सर्वं पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । तस्य प्रधानकालत्वात् ।

तथा च नारदः—

(अ०प०१६०प्र०श्लो०२६८)

अहोरात्रोपेते स्नाते आग्नेवासासि मानवे ।
पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम् ॥ इति ।
एतत्प्राह्विषाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।

तथा च नारदः—

प्राह्विषाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥
सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहते रतः ।
उपोषितश्चाद्रवासां कृतदन्तानुधावनः ॥
सर्वेषां देवतानां च पूजां कृत्वा यथाविधि । इति ।

कर्त्तुंरुपवासादिकमाह पितामहः—

त्रिरात्रोपोषिता ये स्युरेकरात्रोपिता यः ।
नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये चाग्नेवाससे ॥ इति ।

माहवल्क्योऽपि—

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपग्राहणसन्निधौ ॥ इति (अ०२२श्लो०९७)
अत्र सूर्योदयपदेन पूर्वाह्णं एव ग्राह्यः ।

पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितम् ॥ (अ०प०१६०श्लो०२६८)

इति नारदवचनानुरोधात् । त्रिरात्रैकरात्रपक्षयोः शक्ताशकविषयत्वेन
व्यवस्था ज्ञेया । दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानमुक्तेन विधिना
दिव्यप्रयोगं कारयितुं राज्ञः फलं चाह—

पितामहः,

सद्भिः परितृप्तो राजा शुद्धिमेतां प्रभूजयेत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥
एवं कारयेता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूषणाय कल्पते ॥ इति ।

१८६ धीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिर्द्देषणप्र०

अयं च विधिः सर्वदिव्यसाधारण इत्याह—

स एव,

इमं मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् ।

आवाहनं च देवानां तथैव परिकीर्तितम् ॥ इति ।

सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पत्रारोपणान्त सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः ।

इति दिव्यमातृका ।

अथ घटाविधिः ।

तत्र पितामहः—

विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां घटशालां तु कारयेत् ।

यत्रस्थो नोपहन्येत इवमिच्छाण्डलवायसैः ॥

कपाटधीजसंयुक्तां परिचारंकरक्षिताम् ।

पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्मृगः ॥ इति ।

धीजानि=यद्यमीक्षादीनि । घटार्थानि काष्ठानि—

नारद आह,

खादिरं कारयेत्तत्र निर्गणं सुष्कवर्जितम् ।

शांशप तदभावे वा शालं वा कोटरैर्विना ॥

अर्जुन तिन्दुकीसारं तिनिश रक्तचन्दनम् ।

अर्जुनस्तिलकोऽशोकतिनिसो रक्तचन्दनः ॥

इति माघवीये पाठः ।

एवं विधानि काष्ठानि घटार्थं परिकल्पयेत् ॥ इति ।

(दिव्यप्र० मृ० २६४/२६५)

शांशप=शिशपावृक्षसम्बन्धि । “देविकाशिशपा” (अ०७पा०३सू०१)

इति पाणिनिस्मरणादिकारस्याकारः । एकविधानीति अन्यस्याप्योदु-

म्बरादेर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम् ।

अत एव पितामहः—

छित्वा तु यज्ञिय काष्ठं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनीषिभिः ॥

मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यच्छेदने जप्य एव च । इति ।

यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ॐ ओपधे त्रायस्वैनमित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्पत्य वनस्पते शतयत्शो धिरोहेति मन्त्रः । छेदने कृते इति शेषः । वानस्पत्यस्य छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशात्सिद्धेऽपि

पुनर्विधानम् औपदेशिकेन सोमदैवत्येनातिदेशिकस्य तस्य बाधनिवृत्त्यर्थम् । अत्र जप्य एव चेति चशब्दस्य चानस्पत्य इत्यनेनागम्यात् तस्य च समुच्चयद्योतकत्वात्समुच्चय इति केचित् । सौम्यचानस्पत्ययोरेकार्थत्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरेव" इत्यनेन न्यायेन ग्रीह्यपुत्राद्विकल्प इत्यपरे ।

पितामहः—

प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे घटः सदा ।

इन्द्रस्थाने समायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथे ॥ इति ।

घटनिर्माणप्रकारं तत्प्रमाणं चाह—

पितामहः,

अतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्या तथाविधौ ।

अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव च ॥ इति ।

पादौ=तुलाधारकाक्षनामककाष्ठधारणाख्यौ स्तम्भौ । तथाविधौ=अतुर्हस्तौ । अन्तरं=मध्यम् । अध्यर्द्धं=सार्धहस्तद्वयम् । अक्षकाष्ठस्य प्रमाणं पादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् । अन्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमक्षकाष्ठं कर्त्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद् यथा यद्दिनं निःसरति तथा अक्षकाष्ठं कार्य्यमिति स्मृतिचिह्नकाम् । अत्र निष्ठातमाणपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् ।

अत एव पितामहः—

हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि । इति ।

व्यासोऽपि—

हस्तद्वयं निखेयं तु प्रोक्तं मुण्डकयोर्द्वयोः ।

यद्द्वस्तं ॥ तयोः प्रोक्तप्रमाणं परिमाणतः ॥ इति ।

मुण्डकौ=पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणं दर्शितं

कालिकापुराणे,

यवानां तण्डुलैरेकमद्गुलं चाष्टमिर्भवेत् ।

अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरद्गुलैः ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

तिर्यग्यमोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा ग्रीह्यस्त्रयः ।

प्रमाणमद्गुलोकं हि वितस्तिर्द्वादशाद्गुलः ॥

हस्तो वितस्तिर्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् ।

तस्मिन् हस्तद्वयं कोशो योजनं तश्चतुष्टयम् ॥ इति ।

१८८ वैरमित्रादयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिर्णयणम् ०

हस्तो वितस्तिद्वितयं चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः ।

धारदातिलकेऽपि—

चतुर्विंशत्यङ्गुलाख्यं हस्ते तन्त्रविदो विदुः ।

यवानामष्टमिः क्लृप्तं मानाङ्गुलमितीरितम् ॥ इति ।

यवानां=यद्यतण्डुलानामित्यर्थः । “यवानां तण्डुले” इति स्मरणात् ।

तुलायां विशेषान्तरमाह—

पितामहः,

चतुरस्रा तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च ।

कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ॥ इति ।

कटकानि=लोहमयानि धलयानि । त्रिषु स्थानेषु अन्त्ययोर्मध्ये । कटक-

ग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्तानामुपलक्षणम् ।

नारदोऽपि—

ऋज्वी धटतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।

चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्धटककर्टकदादिभिः ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० २६३)

धटो=मध्यम् । कर्टकौ=अन्त्ययौ । पादस्तम्भादीना स्थूलता तु विशेष-
‘यानभिधानात् यावति स्थौल्ये दाढ्यं भवति तावत्येव कार्या । शिष्टा
चाराद्विशेषो ज्ञेयः । पादस्तम्भादुद्गृक्षिणसंस्थानौ कृत्वा तुला प्राङ्मु-
खा कार्या ।

पश्चिमे तोलयोर्कर्तृनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।

इति पितामहस्मरणात् । पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वा दङ्गुला वा
कार्या ।

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ॥

(व्य० प० १ श्लो० २७२)

इति नारदस्मरणात् । धटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्यमित्याह—

पितामहः—

तोरणे तु तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।

धटादुच्चतरे स्याता नित्यं दशमिरङ्गुलैः ॥

अवलम्बी तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।

मृग्मयौ सूत्रसम्यक्षौ धटमस्तकचुम्बिनौ ॥ इति ।

धटारोहणमाह नारदः—(व्य० प० १ श्लो० २७१/२७२)

शिक्षयद्वयं समासज्य धटककर्टकादौ दम् ।

एकशिक्षे तु पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

धारयेदुत्तरे पाद्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।

(१) पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांशुलोष्टकैः ॥ इति ।

इष्टकाभिर्प्राचभिः पांशुमिलोष्टैर्वेत्यर्थः । मापराशिभिरपि पिटकं पूरयेत् । "मापराशिमद्यापि वा" इति स्मृत्यन्तरवचनात् ।

पितामहोऽपि—

शिक्षयद्वयं समासज्य पाद्वयोरुभयोरपि । (२)

प्राग्ग्राह्यं कल्पयेद्दमस्तत्र विप्रः समाहितः ॥

पश्चिमे तोलयोक्तं नम्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ।

इष्टकाभस्मपापाणकपालास्थिविवर्जिताम् ॥ इति ।

अत्र इष्टकापापाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः समुच्चयनिराकरणार्था न तु विकल्पनिराकरणार्था । पूर्वोदाहृते नारदयन्त्रे तयोरपि विधानात् । एतेन मृत्तिकापापाणादीनां सम्भूयतो लनकर्तृत्वमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्टकादीनामेकार्थत्वात् "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इति श्रुत्या येन विकल्प इति मिताश्रयम् ।

विष्णुरपि—

अत्रैकशिक्षये पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति ।

समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विशो नियोक्तव्याः ।

तथा च पितामहः—

परीक्षका नियोक्तव्यास्तुल्यमानविशारदाः ।

घण्टा देहकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥ इति ।

नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्नित्याह नारदः—(व्य० प० १३ लो० २७४)

सुवर्णकारा घण्टाः कुशलाः कांस्यकारकाः ।

तां तुल्यमानवेक्षेरन् तुलाधारणकोविदाः ॥ इति ।

निरीक्षकान् प्रत्याह पितामहः—

कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्य समो घटः ।

उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ॥

यस्मिन् प्रवृत्ते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ॥ इति ।

अवलम्ब्य समः= तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृन्मयाववलम्ब्यौ तयोः समः ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १३ लो० २७३)

प्रथमारोहणे प्राह्यं प्रमाणं निपुणैः सह । (३)

तुलाशिरोम्भां तुल्यं तु तोरणं न्यस्तलक्षणम् ॥ इति ।

(१) पिटकं=शिक्षयम् । (२) शिक्षयोरुभयोरपीत्यपि पाठः ।

(३) तद्गुणैः सहैत्वपि पाठः ।

तोलनानन्तरं कर्त्तव्यं पितामह आह—

तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ।

घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम् ॥

स्तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन मन्त्रवित् ।

वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥

प्राङ्मुखः प्राञ्जलिभूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् ॥ इति ।

विषादानुरूपं प्रदत्तं पृच्छतीति प्राद् तद्विवेचयतीति विवाक' प्राद्
चासौ विष्णुकश्च प्राङ्निवाकः ।

प्राङ्निवाकसमाख्यान्युत्पत्तिमाह—

कात्यायनः,

व्यवहाराधितं प्रदत्तं पृच्छति प्राङ्निवाक इति श्रुतिः ।

विवेचयति यत्तस्मिन् प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

ततोऽभियुक्तं तोलयित्वावतार्य धर्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरसि
पत्रयन्धनान्तं साधारणविधिं कुर्यात् । घटपूजायां गन्धादिविशेष-
नारद आह—

रक्षैर्गन्धैश्च माद्वैश्च दध्यपूषापाक्षतादिभिः ।

अर्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥ इति ।

(ना० स्मृ० न लब्धम्)

शिथनवशिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रयन्धनानन्तरं घटमामन्त्रयेत् प्राङ्नि-
वाक इत्याह—

पितामहः,

घटमामन्त्रयेद्यैव विधिनानेन शास्त्रवित् ॥ इति ।

विधिना=मन्त्रेण । शास्त्रवित्=प्राङ्निवाकः । मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः—

त्वं घटं ग्रहणां सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।

धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् ॥

धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयसे ।

त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च ॥

त्वमेव देव । जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।

व्यवहाराभिषस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ इति ।

शोध्यस्यामिमन्त्रणं चाह याज्ञवल्क्य —(अ०२)

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाधितः ।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाचतारितः ॥ (१००)

त्वं तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।

तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय ॥ (१०१)

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमघो नय ।

शुभं चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामिन्यभिमन्त्रयेत् ॥ इति । (१०२)

तुलाग्रितः=तुलामारूढः । प्रतिमानसमीभूतः=प्रतिमानेन मृदादिना समी-
कृतः । रेखां कृत्वा अवतारणे साम्यचिह्नं कृत्वा । अभिमन्त्रणमेवावता-
रणानन्तरं कार्यम् । अवतारित इति कप्रत्यय दर्शनात् । ततः प्राद्वि-
षाकः तुलाधारकं शपथैर्मियम्य शिरोगतपत्रकं पुनर्घटमारोपयेत् ।

अत एव नारदः—

समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयेन्नरम् ।

निर्धाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥ इति ।

(व्य०प० १२६ श्लो० २२६)

समयैः=शपथैः । परिगृह्य=नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः ।

ग्रहग्रो ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणः ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ इति ।

पुनरारोहणकाले अभिमन्त्रणमाह—

नारदः,

त्वं घेतसि सर्वभूतानां पापानि स्फुरतानि च ।

त्वमेव देव । जानीषे न विदुर्यानि मानसाः ॥

(व्य०प० १२६ श्लो० २२८)

व्यवहारमिशस्तोऽयं मानवस्तोदयते त्वया ।

तदेनं संशयारूढं धर्मतश्चातुमर्हसि ॥

देवासुरमनुष्याणां सत्ये क्षममपिष्यसे ।

सत्यसन्धोऽसि भगवन् ! शुभाशुभविभावने ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्चरात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ।

(ना० स्मृ० न लघ्वम्)

मन्त्रोच्चारणानन्तरं कतव्यं पितामह आह—

ज्योतिर्विद्वाह्यणश्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।

विनाल्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः ।

शानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥

१९२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्०

शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशक्ती नृपे तदा । इति ।
दशगुर्वक्षरोष्धारणकालः प्राणः ते पद् विनाडिकाः ।

तथा च स्मृत्यन्तरम् ।

दशगुर्वक्षरः प्राणः पद् प्राणाः स्याद्दिनाडिका ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेषः परिकीर्तितः ।
अतः सूक्ष्मतरः कालो नोपलभ्यो भृगूत्तमः ॥
द्वौ निमेषौ शुद्धिद्वेष्टया प्राणो दशशुद्धिः स्मृतः ।
विनाडिकास्तु पद् प्राणास्तत्पट्टया नाडिका स्मृता ॥
अहोरात्रं तु तत्पट्टया नित्यमेव प्रकीर्तितम् । इति ।
कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह—

नारदः,

तुलितो यदि धर्षेत विशुद्धः स्यान्न संशयः ।
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः ॥ इति ।
(व्य० प० १ श्लो० २८३)

धर्षेत=उपरिगच्छेत् । हीयमान अधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं पितामहेन—
तुलितो यदि धर्षेत शुद्धो भवति धर्मतः ।
हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषां तु समोऽशुचिः ॥
अल्पपाप समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते ॥ इति ।

अस्यैव व्यभिचारे समालिङ्गनादिना, चौर्ये तद्देशगमनादिना । तत्र
एकेषामिति पूजार्थं ननु स्वमतं समस्य शुचित्वद्योतनार्थम् । अल्पपा-
पिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमानसमयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डे प्राय-
श्चित्ते पर विशेषस्तयोर्दोषानुसारित्वात् । यत्तु कैश्चित् "एकेषां तु समो
ऽशुचिः" इति वचनं । "अल्पपाप समो ज्ञेयः" इति च वचनं साम्ये संश-
यपरमेवेत्युक्तम् । तत् क्लृप्तकल्पनया वाक्यानाज्जघात्तदपेक्षणीयम् ।
यत्तुक्तम्—

शुद्धसतिना,

घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्दानीमाप्नुयात् ।
तत्समस्तु पुनस्तौत्थो वर्द्धितो विजयी भवेत् ॥ इति ।

अयमर्थः । पुनर्देयतायाहनाद्यङ्गसहितं सर्वं कर्म विधाय तोलनीय
इति । समस्याशुचित्वमिच्छयो न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः । किन्तु पुन-
स्तौल्यमानस्य समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति

स्मृतिचान्द्रिकायाम् । यत्तु कैश्चित्स्मिन्नेव प्रयोगे तोलनमुक्तं, तन्न । 'प्रधाना वृत्तावज्ञावृत्तिः' इति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदा-
वृत्तौ देवतावाहनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिष्यादिच्छेदेऽपि
पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह—

कात्यायनः,

शिष्यच्छेदे तुलामङ्गे तथा चापि गुणस्य वा ।

शुद्धेस्तु संशये चैनं परीक्षेत पुनर्नरम् ॥ इति ।

शुद्धिसंशयकारणान्याह नारदः—

तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विचलं न्यस्तलक्षणम् ।

यदा वायुप्रणुजं वा तदा नैकतरं वदेत् ॥ इति ।

अयमर्थः । यदा तुलान्तौ तिर्यक्चलितौ, यदा च समताङ्गानार्थं
न्यस्तं चिह्नमपैति, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते तदा
जयं पराजयं च न वदेदिति ।

व्यासोऽपि—

कक्ष्यच्छेदे तुलामङ्गे घटककटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षमङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः ॥ इति ।

कक्ष्यं=शिष्यतलम् । कट्यौ=तुलापान्तस्थौ शिष्याधारावीपद्वकौ क-
कटशृङ्गसन्निभौ लोहकीलकौ । अक्ष=वादस्तम्भयोरुपरिनिहितस्तुला-
धारपट इति मिताक्षरः । द्वाद्व्यप्रयोजकः कीलक इति हल्युपः ।

यत्तु शुद्धस्पतिवचनम्—

कक्ष्यच्छेदे तुलामङ्गे घटककटयोस्तथा ।

रज्जुच्छेदेऽक्षमङ्गे च तथैवाशुद्धिमाप्नुयात् ॥ इति,

तत् भास्मिककक्ष्यच्छेदादिविषयम् । कात्यायनवचनं तु दृश्यमानकार-
णकशिष्यच्छेदादिविषयमिति विश्वैश्वराचार्यादयः ।

इति धटविधिः ।

अथाग्निविधिः ।

तत्र पितामहः—

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।

कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तात्प्रथमं तथा ॥

आग्नेयं मण्डलं त्वाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।

तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥

पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ।

सतम सोमदैवत्यमष्टमं शर्वदैवतम् ॥

पुरस्ताद्वचम यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः ।

गोमयेन कृतानि स्युरग्निः पर्युक्षितानि च ॥ इति ।

सावित्रं त्वष्टम तथा । नवमं शर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो विदुः ॥ इति
मिताक्षराया पाठः । प्रख्यातदेवतायतनादिपूर्वोक्तदिव्यप्रदेशभूशुद्धि सम्पा-
द्य तत्र प्राद्विवाक सोपवांसो नृपाज्ञया प्रवृत्तो नव मण्डलानि कुर्या-
त् । तानि च प्राक्संस्थानि कर्त्तव्यानि । पुरस्ताद्वचम इत्यष्टानां मण्ड-
लानां पूर्वभागे नयममण्डलस्य कर्त्तव्यतामिधानात् । पश्चिमे मण्डले
स्थित्वेति वक्ष्यमाणवचनलिङ्गाच्च । तानि चाष्टौ क्रमेणान्यादिदैवत्या-
नि । नवमं महत्=मण्डलान्तरापेक्षयाऽधिकपरिमाणम् अपरिमिताङ्गुलम् ।
पार्थिव=पृथिवीदैवत्यम् । ननु मण्डलानामन्यादिदैवत्यस्य न सम्भवति ।
तत्प्रकाशकावाभावात् । तदुद्देशेन त्यज्यमानत्वाभावाच्चेति चेत्, न । 'प्रेतु
होतुश्चमसो ब्रह्मण' इति न्यायेन आग्नेयेत्यादिदेवतातद्धितान्तलक्षण-
समाख्यावलेनान्यादिदेवतापूजनस्थानत्वेनान्यादिदैवत्यस्य सम्भवात् ।
अतस्तेष्वन्यादिदेवतापूजन कार्यम् । मण्डलपरिमाणं स एवाह—

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ॥

पदपञ्चाशत्समधिक भूमेस्तु परिकल्पना । इति ।

मण्डलान्तरम्=अन्यमण्डलम् । सान्तरालमेकैकमण्डलं द्वात्रिंशदङ्गुलम् ।
पदपञ्चान्तरालसहितैराष्टभिर्मण्डलैरङ्गुलानां पदपञ्चाशदधिकं शतद्वयं
भवति । नयममण्डलस्यापरिमिताङ्गुलकत्वादगणना । मण्डलं सान्तरालं
द्वात्रिंशदङ्गुलम् । तत्र मण्डलं षोडशाङ्गुलं षोडशाङ्गुलं तदन्तरालम् ।

तथा च याज्ञवल्क्य —

षोडशाङ्गुलकं क्षेत्रं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ इति । (२।१०६)

तावत्=षोडशाङ्गुलम् अन्तरं=मध्यम् । यत्तु नारदवचनम्—

अतः परं प्रवक्ष्यामि विधिमग्रेय्यथोदितम् ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ॥

अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्वयम् ।

चत्वारिंशत् समधिक भूमेरङ्गुलमानतः ॥ इति । (१)

(व्य० प० १ दश० ०२८५।२८६)

तत् नयमाष्टमयोरङ्गुलयोर्यदन्तरालं षोडशाङ्गुलं तस्यागन्तव्यत्वा

(१) पदपञ्चाशत्समधिक भूमेस्तु परिकल्पना । इति पाठो मुद्रित ना० स्मृ० ।

दनन्तराभावेनाङ्गुलानां परिगणनमिति न कश्चिद्विरोधः । यत्तु कल्प-
तरुकारेण एतदेव वाक्यम्—

चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पना ।

इति पठितम् ।

तत् षोडशाङ्गुलस्य प्रथमावस्थान मण्डलस्यागन्तव्यत्वेन । तद्
प्यनन्तरमाविगम्यभूमेरङ्गुलानां परिगणनविषयमिति न कश्चिद्विरोधः ।
यदा तु दिव्यकर्तुः पद षोडशाङ्गुलादधिकं तदा तत्पदसम्मित मण्ड-
लम् अवशिष्टाङ्गुलमन्तरालमित्येव द्वाविंशदङ्गुलता सम्पादनीया ।

तथा च नारद —

मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात् तत्पदसम्मितम् । इति । (व्य० प० १।२९९)
वितामहोऽपि—

कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः । इति ।

अङ्गुलप्रमाणं तु “तिथ्यङ्गयदोदराण्यष्टौ” इत्यादिना धटविधिप्रकरणे
वर्णितम् । यत्तु विष्णुवचनम्—

षोडशाङ्गुलं तावदन्तरमण्डलसप्तकं कुर्यादिति ।

तद्वन्तव्यमण्डलविषयम् ।

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् । (२।१०६)

इति याज्ञवल्क्यवचनेन समानार्थकं ज्ञेयम् । यत्तु रत्नाकरे एतच्च मण्ड-
लसप्तकं मण्डलाष्टकलङ्घनासामर्थ्ये इत्युक्तम् । तदयुक्तम् ।

पश्चिमे मण्डले स्थित्वा प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।

इति वचनेन—

अष्टमं मण्डलं गत्वा नयमे निःक्षिपेद्बुधः ।

इति वचनेन च मण्डलसप्तकलङ्घनस्यैवोक्तत्वेन मण्डलाष्टकलङ्घ-
नस्यानुक्तत्वात् । प्रोक्षितेऽप्येतेषु प्राङ्गप्राः कुशाः प्रसारणीयाः ।

तथा च वितामह —

मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः ।

विन्येसच्च पदं कर्त्ता त्रेषु नित्यमिति स्थितिः ॥ इति ।

ततः प्राङ्मूलाकः प्रथममण्डलादक्षिणतो लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य
शान्तिहोमं कुर्यात् ।

शान्त्यर्थं जुह्यादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम् ।

इति स्मरणात् । होमश्चात्र ‘अग्नये पावकाय स्वाहा’ इत्यनेन मन्त्रेण
कुर्यादित्युक्तं व्याख्यातमि । ततस्तस्मिन्मग्नौ लोहकारात् पिण्डं
तापयेत् ।

तथा च नारदः—

जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चाग्निकर्मणि ।

दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥

अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० २८८)

सुरक्षितम्=चाण्डालादिस्पर्शो यथा न सम्पद्यते तथा रक्षितम् ।

अयं पिण्डस्य परिमाणः

पितामह आह,

अग्निहीनं समं कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् ।

पिण्डं तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं समम् ॥ इति ।

सममग्निहीनम्=समन्ततः कोणरहितं समवृत्तमिति यावत् । अष्टाङ्गुलम्= अष्टाङ्गुलविस्तारः, पञ्चाशत्पलिकं=पञ्चाशत्पलपरिमितं समं तापयेदित्यन्यथा । सर्वतस्तापयेदित्यर्थः ।

यत्तु—

शतार्धपलिकं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।

लोहमग्निमयं ध्मातं देयं राज्ञामिशापिन ॥

इति कालिकापुराणे लोहपिण्डस्य द्वादशाङ्गुलायामत्यमुक्तम् । तदष्टाङ्गुलेन सह विकल्पितं ज्ञेयम् ।

यत्तु दहल्लिखिताभ्याम्—

अथवा सत्ताम्यवत्पश्चान्तरितं षोडशपलमपि अग्निवर्णं लोहपिण्डमञ्जलिवादाय सप्तमपदमर्थाद् गच्छेत् ।

इति पिण्डस्य षोडशपलत्वमुक्तम् । तदपि वैकल्पिकम् । सप्तमपदमर्थाद्=सप्तममण्डलं यावत् । अभिविधिपरोऽत्र मर्त्यादाशब्दः । केचित्तु षोडशपलसङ्ख्या असामर्थ्यं इति प्राहुः । इदं च पिण्डप्रतापनं त्रिः कर्त्तव्यम् ।

अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरक्षितम् ।

पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिर्भिज्ज ॥

तृतीयतापे तप्तं तं ग्राह्यं सत्यपुनरुद्धं तुम् । (व्य० प० १।२८९)

इति नारदवचने तृतीयतापे तप्तं तमिति लिङ्गात् । सुतप्तमयं पिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः सत्ताम्योदके निक्षिप्य पुनः प्रतापयेत् । तस्मिन् काले प्राङ्मुखो धर्मापाहनादिशोषशिरपश्चात्पणान्तं साधारणं विधिं कुर्यात् । गृहिपूजायां चन्दनादेर्विशेषः

पितामह आह,

तत्र पूजां हुताशस्य कारयेन्मनुजाधिपः ।

रक्तचन्दनमाल्यैश्च रक्तपुष्पैस्तथैव च ॥ इति ।

तत्र=अयं पिण्डाग्नौ । हुताग्नस्य=आवाहितस्य धर्मरूपस्याग्नेः । ततः

शोधयकस्तस्यमाह—

हारितः,

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।

श्चाद्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥ इति ।

अथस्थितिश्च प्रथमे मण्डले कर्त्तव्येत्याह—

पितामहः,

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ॥ इति ।

तत्र स्थितस्य करौ शोधनीयावित्यप्याह—

स एव,

लक्षयेयुः क्षतादीनि हस्तयोस्तस्य कारिणः ॥ इति ।

कारिणः=नियुक्ताः पुरुषाः ।

नारदोऽपि—

लक्षयेत्तस्य चिह्नाग्ने हस्तयोरुभयोरपि ।

प्राङ्मुखानीय मूढानि सप्रणाभ्यग्नानिच ॥ इति । (न लब्धम्) •

शोधनप्रकारं विष्णुराह—

करौ विमृदितम्रीहं तस्यादावेव लक्षयेत् । इति ।

विमृदिता म्रीहयो याभ्यां तौ । म्रीहिमर्दनं तयोर्वंधावस्थितरूपज्ञा-
मार्थम् । एवं शोधनयोर्मणादिधिन्हेषु सप्तसु प्राकस्थितरूपज्ञानार्थमल-
कादिरसेन तेषां चिह्नं कर्त्तव्यमिति—

नारद आह,

हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्यात्सप्तद्वानि नृ ।

ताभ्येव पुनरालक्ष्येद्वर्त्ता विन्दुविधित्रितौ ॥ इति ।

(स्य० प०१ दलो०३०१)

तानि=प्राङ्कृतचिह्नानि । पुन=पिण्डधारणानन्तरम् । ततः प्राङ्वि-

वाकहृतयः—

वात्सवयव आह,

करौ विमृदितम्रीहेलंसयित्वा ततो भ्यसेत् ।

सप्ताद्वरधस्य पत्राणि तापसूत्रेण वेष्टयेत् ॥ इति । (२।१०३)

तापसू=तापसूत्रस्यः सप्तहृतयः सूत्रेण वेष्टयेदिति त्वदित्यस्य क्रियाविशे-
षणस्यमङ्गीकृत्योक्तोऽर्थो मिताक्षरायाम् । तापतां सूत्राणां समादावस्ता-
पासूत्रं तेन । सप्तभिः सूत्रैर्वेष्टयेदित्यर्थः । “सप्तभिः सूत्रान्नुभिः”

१९८ , धीरमित्रोदयव्यवेहारप्रकोशस्य प्रमाणनिरूपणम् ।

इति वक्ष्यमाणनारदादेवचनसंवादी प्रतिभाति । तावच्छब्दः सहस्रपाश-
ब्दस्तेन समाहारे द्विगुः खीलिलङ्घत्वाभावाच्च न डीप् त्रिभुवनमिति
यत् । सप्तर्हस्यो चेष्टनं तु वचनालभेऽपि शिष्टाचारतः कर्त्तव्यमिति
मदनरत्ने । चेष्टेन चाद्वयपत्रद्वययोः सूत्रं च शुक्रमित्याह—

नारदः,

‘‘चेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः । इति ।

अद्वयपत्राणि सप्तापि समानानि ।

तथा च स्मृति—

पत्रैरञ्जलिमापूर्ये ह्याद्वयैः सप्तभिः समैः । इति ।

शमीपत्रादीन्यप्यद्वयपत्राणामुपरि स्थापयेत् ।

तथा च स्मृतिः—

सप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।

द्वार्याः सप्त पत्राणि द्वायकांश्चाक्षतान्निधयेत् ॥ इति ।

पुष्पाणि च तत्र स्थापनीयानि ।

तथा च पितामहः—

सप्त पिप्पलपत्राणि चाक्षतान् सुमनो वधि ।

हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टने तथा ॥ इति ।

सुमनस = कुसुमानि । सूत्रेणेति जातावेकवचनम् । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामकंपत्रैस्तु सप्तभिः ।

अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्वदग्धं सप्तमे पदे ॥ इति,

तत् अद्वयपत्रमायेऽकंपत्रविधायकं ज्ञेयम् । अद्वयपत्राणां पि-
तामहप्रशसायचनेन मुख्यतावगमात् ।

पिप्पलाज्जायते वटिः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।

अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेद्विधुः ॥ इति ।

ततस्तत्तलोदपिण्डे प्राङ्मुखिवाकस्तत्राग्निमावाद्याग्निमग्निमन्त्रयेत्—
‘‘रथमग्ने वेदा’’ इत्यनेन मन्त्रेणेत्याह—

पितामहः,

तापिते तु ततः पश्चादग्निमावाहयेच्छुचिः ।

आवाहनं तु देवानां कृत्वा पूर्वविधानवित् ॥

रथमग्ने । वेदाश्चत्वारस्तस्य च यज्ञेषु ह्यसे ।

रथ मुग्ध सर्वदेवानां रथ मुखं धाम्नादिनाम् ॥

जठरमथा हि भूतानां ततो येरिष शुमानुमम् ।

पापापुनासि धं यस्मात् तस्मात्पायक उच्यसे ॥

पोषेषु दशयात्मानमचिष्मान् भव पावक ! ।

अथ वा शुद्धभावेन शान्तो भव हुताशन ! ॥

त्वमग्ने ! सर्वभूतानामन्तश्चरासि साक्षिवत् ।

त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिशास्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेने संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥ इति ।

विष्णुस्तु "त्वमग्ने सर्वभूतानाम्" इत्यादि "धर्मतस्त्रातुमर्हसि" इत्य-
स्तं पितामहवचनवदेवाभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । तदस्य मन्त्रस्य समुच्च-
येनाभिमन्त्रणसाधनत्वं न तु विकल्पेन । प्रार्थनीयार्थस्य शोध्यस्य-
क्तिविशेषमिष्टतया प्रकाशनेन मिश्रकार्यत्वात् । पितामहेन एकवाक्यतया
पठनाच्च ।

यत्तु—

तृतीयतापसं तं ध्यात्स्वत्यपुरस्कृतम् ।

शृण्वेम मानवं धर्मे लोकपालरधिष्ठितम् ॥ (४५०५०१।२९०)

त्वमग्ने ! सर्वदेवानां पवित्रं परमं मुखम् ।

त्वमग्ने ! सर्वभूतानां हृदिस्थ वेत्ति वेष्टितम् । (२९१)

सत्यानृते च जिह्वायास्त्वत्तं समुपलभ्यते ।

वेदादिमिरिदं प्रोक्तं नाग्यथा कर्तुमर्हसि ॥ (२९२)

अनेनादाविदं प्रोक्तं मिथ्या वेदमसौ वदेत् ।

सर्वथा च यथा मिथ्या तथाग्निं धारयाम्यहम् ॥ (२९३)

स एव त्वां धारयति सत्येनानेन मानव ।

सत्यवाक्यस्य चास्य त्वं शान्तो भव हुताशन ! ॥

शृणावाक्यस्य चास्य त्वं दह हस्तौ च पापिनः । (२९४)

इति नारदोक्तमभिमन्त्रणं विष्णुपितामहाभ्यामुक्तेनाभिमन्त्रणेनैकार्थ-
त्वाद्विकल्पते । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इति न्यायात् । यदा नारदो-
क्ताभिमन्त्रणं क्रियते तदा तदनन्तरं कर्त्तव्यमाह—

स एव,

अमुमर्थं च पत्रस्थमभियुक्तं यथार्थतः ।

संश्राव्य मूर्ध्नि तस्यैव न्यस्य देवो यथाक्रमम् ॥ इति ।

(व्य० प० १।२९५)

पूर्वोक्ताभिमन्त्रणमन्त्रार्थं शिरसि निहितपत्रस्थमन्त्रार्थं च संश्राव्य
तत्पत्रं यथास्थानं निधाय लोहपिण्डो देव इत्यर्थः । यदा तु विष्णुपि-
तामहोक्तान्यभिमन्त्रणं क्रियते तदा तस्मिन् कृते कर्त्तव्यमाह—

पितामहः—

ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायण ।

सन्दर्शेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत् ॥ इति ।

नियुक्तः=प्राङ्निधाकः । सन्दर्शेन तः=लोहपिण्डं समुपादाय=गृहीत्वा तस्य=शोध्यस्य हस्तयोः निक्षिपेदित्यर्थः । निक्षेपणात् प्राक् पक्षद्वयेऽपि शोध्यमभिन्नेषु । अभिमन्त्रितवतश्च तस्य हस्तयोरुपरि लोहपिण्डं स्थापयेत् ।

तथा च याज्ञवल्क्य — (अ०२)

स्वमग्ने ! सर्वभूतानामन्तश्चरसि पायक ! ।

साक्षिघटपुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥ (१०४)

तस्यैत्युक्तवतो लोहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयोश्चभयोरपि ॥ (१०५)

पापेभ्य इति ह्यग्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापानि पर्यालोच्येत्यर्थः । ब्रूहि=वक्ष्येत्यर्थः । इत्युक्तवतः=पूर्वोक्तमन्त्रेणाग्न्यभिन्मन्त्रणं कृतवतस्तस्य हस्तयो रद्वयपत्रादिसहितयोः सूत्रेणैष्टिनयोरित्यर्थः । गृहीतलोहपिण्डस्य शोध्यस्य कर्त्तव्यमाह—

स एव,

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्मजेत् । इति । (२।१०६)

अस्यार्थविवरणपुरःसरं विष्णुरपि—

ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं समं दद्यात् । तं समादाय नातिद्रुतं न च विलम्बितं मण्डलेषु पदभ्यासं कुर्यान् मजेत् । ततः सप्तममण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्डं पातयेदिति ।

मण्डलेषु=द्वितीयादिमण्डलेषु सप्तममण्डलमतीत्य=सप्तमं मण्डलमतिक्रम्य अष्टम मण्डलं गत्येति यावत् । भूमौ=शुष्कामिन्यवतृणपुञ्जान्वितायां नयममण्डलरूपायामित्यर्थः । वक्ष्यमाणकालेऽप्युपराणवचनानुरोधेन ।

भारदोऽपि—

हस्ताभ्यां तं समादाय प्राङ्निधाकसमीरितं । (१)

स्थित्यैवस्मिस्ततोऽन्यानि मजेत्सप्त स्थजिह्वा ॥ (६५०५०१।२९६)

असम्प्रान्तः शनैर्मण्डलेषु सप्तः सोऽनलं प्रति ।

न पातयेत्तामप्राप्य वा भूमिं परिकल्पिता ॥ (२९७)

(१) एतदर्थस्थाने मु० ना० स्मृती स्नातक मण्डलस्थे ततः सदृश पावकम् । हस्तपे बर्त्ते । सप्तमम्-असम्प्रान्तं इत्यर्थः य न दृश्यते । तथा 'न मण्डलमति क्रमेण' मण्डलं च अष्टमं अनदोर्षकोरप्रायश्चित्तमन्त्रेण वद' इति ।

सेन" इति श्रुतेः । वसन्तस्य सर्वसाधारणत्वात् तत्रापि सप्तयवा शरदि
ततोऽप्यद्वया पश्यवेत्यर्थः । वत्सनामोऽपि ग्राह्य इत्याह—
पितामहः,

यवाः सप्त प्रदातव्याः शुचिहेतोर्न संशयः ।

शृङ्गणो वत्सनामस्य हिमजस्य विषस्य च ॥ इति ।

यवाः संसेति शीतलकालविषयम् ।

रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतले ।

इति पूर्वोदाहृतवचनात् । वर्यविषमाह—

पितामहः,

धारितानि (१) च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।

भूमजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥ इति ।

नारदोऽपि—

शृष्टं च चारतैव धूपितं मिश्रितं तथा ।

कालकूटमलासु च विषं धत्तनं वर्जयेत् ॥ इति । (व्य० प० १ श्लो० ३२१)

वत्सनामस्वरूपमाह कात्यायनः—

वत्सनामनिभं पीतं वर्णज्ञानेन निश्चितम् ।

शुक्तिशृङ्गाकृतिर्भस्मे विद्यात्तवत्सनामकम् ॥

मधुक्षीरसमायुक्तं स्वच्छं कुर्यात् तत्क्षणात् ।

वाद्यमेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैः ॥ इति ।

शार्ङ्गस्वरूपमाह स एव—

अजाशृङ्गनिभं इयाम् सुपीतं शृङ्गसम्भवम् ।

भस्मे च शृङ्गवेराभं ख्यातं तच्छार्ङ्गिणं विषम् ॥

रक्तस्थमसितं कुर्यात्काठनं चैव तत्क्षणात् ।

अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिव्यं विशारदेः ॥ इति ।

भस्मे=छेदनं यत्रवेराभम्=आर्द्रकतुल्यम् । भस्मे आर्द्रकतुल्यं सुपीतं
मित्यन्वयः । शार्ङ्गिणं=शृङ्गिणं सम्बन्धि । "इत्ययनपत्त्ये" (पा० सू० अ० ६
पा० ४ सू० १६४) इति प्रकृतिवद्भावाच्च टिलोपः । यद्रक्तस्य तत्क्षणाद्रक्त-
मसितं कुर्यादिति सम्बन्धः । अथ च घृतप्लुतं वेयमित्याह—

नारदः,

विषस्य पलपट्मासाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।

तमष्टभागदीनं तु शोध्य दद्यात् घृतप्लुतम् ॥ इति (व्य० प० १ श्लो० ३२३)

(१) धारितानि=सधारितानि कस्मैचिद्धानि ।

२७ धी० मि०

पल चात्र चतु सुवर्णिक तस्य षष्ठो भागो दश मापा दश यवाश्च भ
वन्ति । 'त्रियच त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको मापः' इत्येको मापः पञ्च
दश यवा भवन्ति । पञ्चदशाना मापाणा यवा सार्द्धशत भवन्ति । पूर्वे
च दश यवा इति षष्ट्याधिकशत यवा पलस्य षष्ठो भागस्तस्माद्विश
तितमो भागोऽष्टौ यवा तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः तं विंशति
तम भाग सप्तयव घृतप्लुत दद्यादित्यर्थः । घृत च विपात्रिशहण
प्राह्यमित्यप्याह—

नारद —

पूर्वाह्ने शीतले देशे विष देयं तु देहिनाम् ।

घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिशहणान्वितम् ॥ इति । (न लब्धम्)

कात्यायनाऽपि—

पूर्वाह्ने शीतले देशे विष देयं तु देहिनाम् ।

घृतेन योजितं श्लक्ष्णं पिष्टं त्रिशहणान्वितम् ॥ इति ।

एतच्च विष सोपवासेन प्राद्विषाकेन पूर्वाकदिव्यदेशे काले च देव
द्विजसन्निधौ शिवपूजा कृत्वा तत्पुरतो विष स्थापयित्वा धर्मावाहना
विशोध्यक्षिरासे प्रतिष्ठापनं निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणामिमुप्राय
उदह्मुषेन प्राह्मुषेन वा देयमित्याह—

नारद ,

दद्याद्विषं सोपवासो देवग्राह्यसन्निधौ ।

धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेद्वरम् ॥

द्विजानां सन्निधावेव दक्षिणामिमुखे स्थिते ।

उदह्मुषं प्राह्मुषो वा दद्याद्विषं समाहितः ॥ इति ।

(ना०स्मृ०न लब्धम्)

अभिमन्त्रणमन्त्रमाह विष्णु —

विपत्वाग्निप्रमत्थाच्च क्रूरत्वात्सर्वदेहिनाम् ।

त्वमेव विष ! जानीषे न विदुर्यानि मानवा ॥

व्यवहारमिष्टस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं सशयादस्माद्धर्मतस्त्रानुमर्हसि ॥ इति ।

नारदोऽपि—

विष ! त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

शोधयेनं नरः पापासत्येनास्वामृतं मयः ॥ इति । (व्य०प०१२लो०३२५)

अनयोरेकार्थत्वाद्विकल्पः । शाध्यस्याभिमन्त्रणमन्त्रमाह—

याज्ञवल्क्यः,

विष ! त्वं ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।

त्रायस्यास्माद्मीशापासत्येनं भव मेऽमृतम् ॥ इति । (२।१२०)

पितामहोऽपि—

दीयमानं करे कृत्वा विपं तु परिशापयेत् ।

विप । त्वं ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं तुरात्मनाम् ॥

पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ।

अनयोरपि विकल्पः । अभिमन्त्रणानन्तरकर्त्तव्यमाह—

याज्ञवल्क्यः,

एवमुक्त्वा विपं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् । इति । (२।१११)

शुद्धिप्रकारमाह बृहस्पति—

विचित्रस्तं विपं येन जीर्णं मन्त्रोपधैर्विना ।

स शुद्धः स्यादन्यथा तु दण्डघो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

यस्य वगैर्विना जीर्णैश्चुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत् । इति (२।१११)

वेगो नाम घातोर्धात्वन्तरप्राप्तिः ।

घातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विपवेग इति स्मृतः ।

इति वचनात् । घातवश्च स्वगादयः सप्त ।

त्वगासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि घातवः ।

इति वचनात् । विषवेगाश्च सप्त तेषां लक्षणानि विपतन्त्रे दर्शितानि—

वेगो रोमाञ्चमाधा रचयति विपजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ

तस्योर्ध्वस्तः परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णमेदप्रवेपौ ॥

यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठमङ्गं च हिकां

पष्ठो निःश्वासमोहौ वितरति च मूर्तिं सप्तमो भक्षकस्य ॥ इति ।

शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः ।

अत एव पितामहः—

त्रिरात्र पञ्चरात्र वा पुरुषैः स्वेरधिष्ठितम् ।

कुहकादिमयाद्राजं धारयेत् दिव्यकारिणम् ॥

बीपधीमन्त्रयोगांश्च मणीनथ विपापहान् ।

कर्तुः शरीरसंस्थांश्च मूढोत्पन्नान् परीक्षयेत् ॥ इति ।

दिनान्तपर्यन्तं विपवेगरादित्ये शुद्धिरवधारणीयेत्याह—

विष्णु,

विपं वेगकृमातीतं सुखेन यदि जीर्यते ।

विशुद्धमिति तं ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥

पितामहोऽपि—

भक्षिते तु यदा सुस्थो मूर्च्छांछादिविषर्जितः ।

निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥ इति ।

२१२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्०

नारदोऽपि—

छायानिवेशितो रक्षो दिनशेषमभोजन ।

विषवेगकुम्भातीतः शुद्धोऽसौ मनुरग्रवीत् ॥ इति । (व्य० प० १२६)

मिताक्षरायाम्—

पञ्चतालशत काल निर्धिकारो यदा भवेत् ।

तदा भवति सशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥

इति नारदवाक्यं पठित्वा विषे पीतं यावत्करतालिकाशतपञ्चकं क्रियते तावत्कालं निर्धिकारश्चरुश्च । अनन्तरं तु चिकित्सनीयं । यानि तु विनान्ताद्यधियोधकानि पितामहादिष्वचनानि साम्यद्वयमात्रविषयाणीत्युक्तम् ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

तत्र नारद —(व्य० प० १)

अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।

शास्त्रविद्विजया प्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥ (१२७)

पूर्वाह्णे सोपवासस्य स्नातस्पर्शपटस्य च ।

सशूक्त्याऽव्यसनिनः कोशपानं विधीयते ॥ (१२८)

इच्छतः श्रद्धानस्य देवप्राप्त्यसन्निधौ । (ना० स्मृ० मलम्भम्)

सशूक्त्य=असत्यं दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य । कोशपानम्—उग्र-
देवताज्ञानोदकपानम् । दयताज्ञानोदकं च प्रसूतित्रयं प्राणमिष्याह—

विष्णु, उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तस्मान्नोदकारप्रस्तातत्रयं पिबेदित्वा
मया न कृतमिति व्याहरन् देवतामिमुख इति ।

माहवस्त्वयोऽपि,

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तस्मान्नोदकमादरेत् ।

संभ्राण्य पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतित्रयम् ॥ इति । (२११२)

उग्रन् देवान्=दुर्गादित्यादीन् । तथामन्यतमं देवं प्राङ्मुखः सोप-
वासो गन्धपुष्पादिभिः सम्पूज्य आपयित्वा तस्मान्नोदकं दिव्यदेशं न
योदस्यर्थः । नीरया च तत्र निधाय घमायाहनादि शोथशिरसि पत्रा-
शोपणान्तं सर्वदिग्भ्याघरणविधिं विधाय दयतायतनसमीपे मण्डलं च
विधाय तत्र शोथं प्राङ्मुखं स्थापयित्वा तमसत्येनैर्ताद्व्यकरणेऽनिष्ट-
संभ्राण्य जलापघातुकन "तोयं । त्वं प्राणिनां प्राणं" इत्यादिना मन्त्रेणा-
मिमन्त्र्य पूर्वनिहितादकात् प्रसूतित्रयं पाययेत् । शोथश्च जलविधाय

योक्तेन "सत्यानृतविभागस्य" इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् ।

तथा च नारदः—

तमाहूयाभिशस्त्रं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।

आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत् प्रसूतित्रयम् ॥ इति ।

पितामहोऽपि—

ग्राह्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत् प्रसूतित्रयम् ।

पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमात्रं स्थिरं शुचिम् ॥ इति ।

कारिणं=दिव्यकारिणं शोभ्यमिति यावत् । पूर्वोक्तं=सकलदिव्य-
साधारणतया प्राशुक्तेनेत्यर्थः ।

नारदोऽपि—

अर्चयित्वा ॥ तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।

एतच्च ध्यायित्वा तु पाययेत्प्रसूतित्रयम् ॥ इति ।

एतः=पापम् । तच्च तत्फलमिष्टानमुखेन तेनैव दर्शितम्—

स्वेच्छया यः पिबेत्कोशं न कश्चिद्दुर्वित्तो नरः ।

न संवदेन्नरो लोभात् दिवशी भवति दुर्मतिः ॥

जानामः कामकारेण कोशं पीत्वा विसंघट्त् ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मनि जायते ॥ इति ।

सधिरस्केऽभियोगे अभियोक्तुः आश्रयमनिष्टमप्याह—

स एव,

बलात्कोशं हि यो दत्त्वा हितमिच्छेत चारमनः ।

स विनाशी भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिद्ध्यति ॥ इति ।

एवं यस्य कस्य विदुर्मदेवस्य स्नानोदकमाहृत्य कोशानुष्ठाने प्राप्ते
नियमार्थमाह—

पितामहः,

भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।

समभावे तु देवानामार्दित्यस्य तु पाययेत् ॥

दुर्गायाः पाययेच्चौरान् ये च शूलोपजीविनः ।

मास्करस्य तु यत्तोयं ग्राह्यं तच्च पाययेत् ॥ इति ।

उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदकं स्वल्पेऽपराधे पाययेत् ।

तथा च कात्यायनः—

स्वल्पेऽपराधे देवानां स्नापयित्वाऽऽयुधोदकम् ।

पाप्यो विकारे चाशुखो नियम्यः शुचिरन्यथा ॥ इति ।

पाप्यः=पापयितव्यः । नियम्यः=दण्ड्यः । आयुषग्रहणं ताम्रादिनिर्मिता-

दित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम् ।

२१४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणम्०

अत एव बृहस्पतिः—

यद्भक्तः सोऽभियुक्तः स्यात्तस्यैवायुधमण्डलम् ।

प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलानु प्रसृतित्रयम् ॥ इति ।

अथ विज्ञापमाह पितामहः—

दुर्गायाः पाययेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।

अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु ॥ इति ।

कृतकोशपानस्य शोध्यस्य किं तत्कालमेव शुद्धिर्नेत्याह—
कात्यायनः,

अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहं तु दापयेत् ।

अभियुक्तं प्रयत्नेन समर्थं दण्डमेव च ॥ इति ।

दैवविसम्पादः=दैविकध्याध्युद्भवः । दैविकध्याध्यादीनपि—

स एव दर्शयति,

ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपीडनम् ।

नेत्ररुग्मालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

शिरोरुभुजमङ्गश्च दैयिका व्याधयो नृणाम् ॥ इति ।

शुद्धिकालविधिं विष्णुराधाह—

यस्य पश्येद्विस्त्रिप्ताहात् त्रिसप्ताहादपि वा ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजदण्डमपि वा ॥

तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्यये ।

दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्दार्मिको नृपः ॥ इति ।

पितामहोऽपि—

त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादपि वा ।

चैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु मानवः ॥

तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि तद्भवेत् ।

रोगोऽग्निर्जातिमरणं नैव तस्य विमाधना ॥ इति ।

तद्=रोगादिचैकृतं तस्य=कृतकोशपानस्यैकस्य यदि भवेत् तदैव स पापकृदिति न किन्तु तदीयस्य सर्वस्य जनस्य मध्येऽपि यदि कस्याचिद्भवेत् तदापीत्यर्थः ।

अत एव बृहस्पतिः—

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्तिर्न प्रजायते ।

पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

अर्वाक्चतुर्दशादहो यस्य नो राजदैविकम् ।

घ्नसने जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥ इति । (२११३)

एतेषां च त्रिरात्रादीनां पक्षाणाम् अभियोगाल्पत्वमहत्वाभ्यां व्य-
यस्था ज्ञातव्या । अवधेरूर्ध्वं तु योगाद्युद्भवेऽपि न पराजयः ।

तथा च नारदः—

ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्तादाद्वैकृतं तु महद्भवेत् ।

नाभियोज्यस्तु विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥ इति ।

(व्य० प० १ श्लो० ३३१)

अत्र द्विसप्ताह इत्यधिककालमात्रोपलक्षणम् । कृतकालव्यतिक्रम-
हेतोराभिधानात् । तेनैकविंशतिरात्रस्याधिककालस्याभ्रयणे चतुर्दशरा-
त्रादूर्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः । एवं त्रिरात्रात्सप्तरात्राप्रमाणपि वैकृ-
तोत्पत्तौ न पराजय इति सिद्धम् ।

इति कोशविधिः ।

अथ तण्डुलविधिः ।

तत्र पितामहः—

तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणचोदितम् ।

चौर्यं तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ इति ।

चौर्यग्रहणमर्घ्यविवादप्रदर्शनार्थम् । “तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुला” इति
धनविधादे कात्यायनेनोक्तावात् ।

पूर्वशुच्यं कर्त्तव्यं तत्त एवाह—

तण्डुलान् कारयेद्युक्तान् शालेनाभ्यस्य कस्पचित् ।

मृन्मय भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानोदकेन समिधान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादिपूर्वं ॥ कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥ इति ।

शुचिः प्राद्विव्याकः सूर्यस्थाने घर्मावाहनादिदोमान्तं सर्वदिव्य-
साधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन युक्तान् शालितण्डुलानां प्रा-
व्य रात्रौ च कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः । स्नानो-
दकं देयताया इत्याह—

कात्यायनः,

देवतास्नानपानीयादिघृतण्डुलभक्षणम् । इति ।

प्रातःकर्त्तव्यमपि च एवाह—

प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय तु । इति ।

कारिणे=शोभ्याय । देयाः तण्डुला इत्यनुपङ्गः । भक्षणं च सोपपासेन

२१६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमाणनिरूपणप्र०

सूर्यालयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह—

बृहस्पति,

सोपयासः सूर्यगृहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचि । इति ।

शोष्यानुष्ठपमनुवाद्ययाजन दर्शयति पितामह —

प्राङ्मुखोपोषित स्नात शिरोरोषितपत्रकम् ।

तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ॥ इति ।

भक्षयित्वा=भक्षण कारयित्वा । हेतुमतो निजन्तस्य भक्षेरयं प्रयोगः ।

पत्रे विशेष—

स एवाह,

भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु । इति ।

शुद्धशुद्धवधारणोपाय ॥ एवाह—

शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ।

गात्र च कम्पते यस्य तमशुद्ध विनिर्दिशेत् ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

शुद्धः स्याच्छुक्लानिष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभाक् । इति ।

॥ कारयायनोऽपि—

शुक्लनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुधिरन्यथा । इति ।

इति तण्डुलविधिः ।

अथ तप्तमापविधिः ।

तत्र पितामह —

तप्तमापस्य घृणामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।

कारयेदायस पात्र ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥

चतुरङ्गुलव्याप्तं तु मृन्मयं वापि मण्डलम् ।

मण्डल=सूर्यमण्डलाकारं घर्तुंलामति यावत् । एतादृशं पात्रं घृतैलाभ्यां पूरयेदित्याह—

स एव,

पूरयेद्घृतैलाभ्या पलैर्विंशतिभिस्तु तत् ।

सुवर्णं मापकं तस्मिन् सुतप्तं निक्षिपत्त ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमापकमुद्धरेत् ॥ इति ।

सुवर्णं मापकं कर्पपाडशांशप्रमाणम् । सुवर्णग्रहणं कुर्यात्तप्तमापनिवृत्त्यर्थम् । तप्तमापपरिमितं हिरण्यं ताम्रं वा विण्डीकृत्य निक्षिपेत् । अङ्गु

प्राङ्मुख्येन—अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभिरित्यर्थः । इदं च तत्तमापोद्धरणं प्राङ्मुख्येन घृततैलयोस्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्याशिरः पत्रारोपणान्तं सर्वसाधारणं कर्म विधाय “त्वमग्ने ! वेदाध्वत्वार” इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रेणामिमन्त्र्य कारयितव्यम् । शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन “त्वमग्ने ! सर्वभूतानाम्” इत्यादिमन्त्रेणामिमन्त्र्य तत्तमापमुद्धरेत् ।

अत एव बृहस्पतिः—

समुद्धरेत्तैलघृततैलसुतसात्तत्तमापकम् । इति ।

कल्पान्तरमाह स एव—

सौवर्णे राजते ताम्र आयसे मृन्मयेऽपि वा ।

गन्धं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचि ॥

सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभेनाम् ।

सलिलेन सहजौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥

भ्रमद्दीचितरङ्गाख्ये ह्यनलस्पर्शगोचरे ।

परीक्षेदाद्रिपणैर्न शुल्कार सघोषकम् ॥ इति ।

ततः प्राङ्मुख्येन धर्मावाहनादिपत्रारोपणान्तं साधारणं कर्म कृत्वा घृतममिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः—

ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदमिमन्त्रयेत् ।

पर पवित्रममृतं घृतं । त्वं यज्ञकर्मसु ॥

बह्वपायक ! पापं त्वं हिमशीतोऽनुचौ भव । इति ।

ततः प्राङ्मुख्येन “त्वमग्ने ! सर्वभूतानां” इत्यादि मन्त्रेणामिमन्त्रणं कारयित्वा मुद्रिकां प्राहयेदित्याह—

स एव,

उपोषितं ततः क्षातमाद्रिवाससमागतम् ।

प्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥

प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । इति ।

अत्र तर्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्यम् । तस्याः परीक्षार्थिनाम् । पक्षद्वयेऽपि शुद्धवधारणोपायं

बृहस्पतिराह,

कराग्रं यो न धुनुयात् विस्फोटो वा न जायते ।

शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथा ॥ इति ।

वाल्मीकिपुराणेऽपि—

न धुनेद्यं कराग्रं तु यस्य रक्तं न जायते ।

विस्फाटाद्येस्तथा दीपे स शुद्धो यस्य चोज्झितम् ॥ इति ।

रक्तं=रक्तवर्णम् । यस्य उरसि विस्फोटयैरुज्जिनामिन्वन्वयः ।

पितामहोऽपि—

सस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसाधन्यथाऽशुचिः । इति ।

इति तत्तमापविधिः ।

अथ फालविधिः ।

वृहस्पति—

आयस द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।

अष्टाङ्गुल भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥ इति ।

एवंविधं फालं प्रतिष्ठितेऽग्नौ प्रक्षिप्य प्राङ्विधाको धर्मावाहनादि-
शोधयशिरःपन्नारोपणान्त साधारण कर्म कृत्वा “त्वमग्ने” इत्यादिना
प्रागुक्तमन्त्रेणाभिमन्त्र्य शोधयेत् “त्वमग्ने ! सर्वभूतानां” इत्यादिना
प्रागुक्तमन्त्रेणामन्त्रणं कारयित्वा लेहयेत् ।

तथा च स एव—

अग्निघर्णे ततश्चौर जिहया लेहयेत्प्रवृत्त ।

न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हियते ॥ इति ।

इति फालविधिः ।

अथ धर्मजाविधिः ।

तत्र पितामह—

अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।

हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिना नृणाम् ॥ इति ।

हन्तृणामिति साहस्यभियोगेषु, याचमानानामत्यर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थि-
ना नृणामिति पातकाभियोगेषु पतद्विष्य भवतीति सूचितम् । धर्माधर्म-
प्रकारमाह—

स एव,

राजत कारयेद्धर्ममधर्मं सौसिकायसम् ।

लिखद्मूर्जे पटे वापि धर्माधर्मो सितासितौ ।

अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमात्यै समर्चयेत् ॥

सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृत् ।

एवविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥

गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्या समन्ततः ।

मृदाण्डके उपहृते स्याप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

॥ दिव्यनिरूपणे धर्मनविधिः ।

उपलिप्ते शुचौ देशे देवप्राह्मणसन्निधौ ।
आयाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्मायाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥

इति मन्त्रे शोध्यो मृषात् । अहमिति मन्त्रलिङ्गात् ।
बृहस्पतिरपि—

पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः ॥
आमन्त्र्य पूजयेद्ब्रह्मैः कुसुमैश्च सितासितैः ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः ॥
समौ कृत्वा नये कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीतानुयाचितः ॥
धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् स पूज्यश्च परीक्षकैः । इति ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रैः “माप्रगामपथोवयं” इत्यादिमुक्तपठितैः ऋग्वेदमन्त्रैः ।
अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलके उक्ताः—

पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्वाणीयिन्दुविभूषितः ।
पाद्याः सप्त रकारान्ता ध्योमसत्वेन्दुसयुतम् ॥
तदस्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततोऽमुष्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणास्ततः परम् ॥
अमुष्य जीव इह तु स्थितोऽमुष्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियापयमुष्यान्ते वाह्यनक्षत्रभुरन्ततः ॥
धोत्रप्राणपदे प्राणा इहागत्य सुरं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वन्नियधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
प्रत्यमुष्यपदापूर्वं पाशाङ्ग्येनि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनीषिभिः ॥ इति ।

इति धर्मनविधिः ।

अथ शपथविधिः ।

तत्र मनुः—

महर्षिभिश्च देवैश्च कार्प्याय शपथाः कृताः ।

(१) वसिष्ठश्चापि शपथं श्रेष्ठे वै यच्छे सृष्टे ॥ इति । (८।१।१०)

(१) वसिष्ठोऽपि पुत्रशतमेन अक्षतमिति विज्ञातिप्रनाकुटः स्वपरिशुद्धयेऽपि

यवभाष्ये मुद्राग्निं राजानं शपथं चकार । अत्र शपथाश्च करोत्यर्थः । यत्तु नामनेकार्थवत् ।
इति कुल्लुभः ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १ श्लो० २४३।२४४)

शपथा अपि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ।

(१) वसिष्ठः शपथं लेभे यातुधाने तु शब्दितः ॥

महर्षयस्त्वयेन्द्रश्च पुष्करार्थे नियोधिताः ।

शेषुः शपथमब्रुवाः परस्परविशुद्धये ॥ इति ।

शपथे विशेषमाह मनुः—(८।११३)

सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं ब्राह्मणायुधैः ।

गोवीजकाञ्चनैर्वैद्यं शूद्रं सर्वस्तु पातकैः ॥ इति ।

व्याख्यातमेतत् पूर्वमेव ।

बृहस्पतिरपि—

सायघाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवब्राह्मणपादाश्च पुत्रदारशिरांसि च ॥

एते च शपथाः प्रोक्ता मुनिभिः स्वल्पकारणैः ॥ इति ।

पुत्रदारादीनां शिरःस्पर्शः कार्यः ।

तथा च मनुः—

पुत्रदारस्य घाप्तेन शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् । इति । (८।११४)

स्पर्शनं च दक्षिणकरेण कुर्यात् ।

तथा च कार्यायनः—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुं रक्तं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ इति ।

शपथे कृते कियंता कालेन शुद्धिरवधारणीयेत्याकाङ्क्षायां शुद्धि-

प्रकारमाह—

स एव,

आचतुर्दशकादहो यस्य तोराजदैविकम् ।

व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ इति ।

व्यसनमापत् । घोरं=अतिपीडाकरम् । अल्पस्य शरीरधर्मत्वात् ।

तच्च प्रागुक्तोगादि । अत्राहो दिवसस्य योऽयं चतुर्दशभागस्तस्मा-

दर्धाम् व्यसनं न जायते स शपथे शुचिरित्यर्थः । कर्त्तव्यस्य शपथ-

स्य स्वल्पविषयत्वेन बह्वधेरनुचितत्वात् ।

यमिद्धो न दहत्याग्निरापो नोन्मज्जयन्ति च ।

न चार्त्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ (८।११५)

(१) वसिष्ठः शपथं लेभे यातुधानेन शब्दितः ।

सप्तर्षयस्त्वयेन्द्रेण पुष्करार्थेन शब्दिताः ॥ इति मु० ना० सृ० पाठः ।

इति मनुना शीघ्रमेव शुचैरभिधानाच्च । मिथ्याशपथकरणे दोषमाह—
यम्,

कृत्वा मृषा तु शपथं कीटस्य वधसंयुतम् ।

अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः॥

तस्मान्न शपथं कुर्यान्नरो मिथ्या वधेऽप्यसितम् । इति ।

कीटस्येति यज्जन्तुवधेऽल्पदोषस्तस्योपलक्षणम् । तेनात्यन्तानुप-
युक्तकीटादीनामपि वधसंयुक्तः शपथोऽनर्थहेतुः । तद्व्यपापेन मृषाश-
पथकर्ता युज्यत इत्यर्थः । यस्तु स्मृतितत्त्वे प्राणिमात्रोपलक्षणमित्यु-
क्तम् । तदयुक्तम् । घ्राणनादीनां प्राणिस्त्वेन सङ्गद्वयमिथ्याशपथकरणे
तद्वधजनितदोषप्रसङ्गात् ।

मनुरी—

न वृथाशपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो युधः ।

वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ इति (८।१११)

अत्र शपथानामपि दिव्यत्वादुपवासादिसाधारणदिव्यविधिरत्रा-
तिदेष्टव्यः । यस्तु स्मृतितत्त्वम्वहारवेन्तामणिद्वाराभ्यां शपथानां दिव्यमेवेऽनु-
पम्यासाङ्गदादिमन्त्रे परिगणनाभावाच्च न दिव्येति कर्तव्यताया अति-
देश इत्युक्तम् । तदप्यसत् । पूर्वनादादिवचनैः शपथानामपि दिव्यत्वस्यो-
क्तात्वात्, घटादिपरिगणनवाक्यस्योपलक्षणात्वेन व्याख्यातत्वाच्च । किञ्च
त्यदुक्तदिव्यलक्षणस्यापि सत्त्वाच्च त्वयापि तेषां दिव्यत्वमङ्गीकर्तव्यम् ।
अन्यथा तल्लक्षणमभ्यास इवात् । तस्मात् शपथानामपि दिव्यत्वाद्-
स्त्येव दिव्यधर्मातिदेश इत्यलम् ।

इति शपथविधि समाप्तः ।

इति श्रीमत्सकलसामन्तबकचूडामणिमञ्जरीतीराजितचरणकमल-

श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापव्रतनूजश्रीमन्महाराजमधुरसाहस्रनु-

श्रीमन्महाराजाधिराजचतुर्दशविधलववसुन्धराहृदय-

पुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीवार्तिहृदयोद्योजितश्रीदत्ताष्टिताम्रमञ्जरीश्रीपरशुराममिश्रसुनुसकलवि-

द्यापारावारपारीणधुरीणजगद्गारिह्यमहागजपारीन्द्र

विद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मन्मिथ्याकृते वीरभिशोदशमिधनिग्रन्थे व्यवहारप्रकाशे

प्रमाणनिरूपणाख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

एव लौकिकालौकिकेषु प्रमाणेषु निरूपितेषु प्रमेयाणि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते तृतीये प्रकरणे । तेषां चोद्देशो व्यवहारेभेदप्रदर्शनप्रस्तावे "ऋणादानं ह्युपनिधिः" इत्यादि नारदवचनेन दर्शितः ।

मनुरपि—(अ० ८)

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ (४)

वतनस्यैव चादानं सविद्वद्भ्यस्वतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ (५)

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवान्तिके ।

स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसङ्ग्रहणमेव च ॥ (६)

स्त्रीपुधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ इति । (७)

यद्यपि नारदवचने "द्यूतं प्रकीर्णकं चैव" इत्यष्टादशपदान्युक्तानि । तथापि प्रकीर्णरूपदेनोपयुक्तशेषाभिधानाद्राक्षेव स्वाज्ञानिकमादौ परं न हृते प्रतिवादित्वमास्थाय निर्णेतव्यम् । यच्च ऋणादिषु पूर्वोक्तव्यवहारपदेषु नोक्तं तस्मै प्रकीर्णकमिति नारदेनैव तल्लक्षणकरणाद्यवहर्तुसम्यग्निधमाभावात् मनूना प्रकीर्णकस्य व्यवहारपदत्वानुक्तिरिति ध्येयम् । द्यूताह्वययोस्तु अप्राणिपाशादिकृतत्वप्राणिमहत्त्वमेवादित्यमात्रभेदादेकपदत्वविवक्षयाऽष्टादशसङ्ख्योपपादनोद्यः । अन्यथोनयि शतिसङ्ख्येयापत्तेः । यथा सपणक्रीडत्वेन तयोरभेदविवक्षयैक्यमुक्तं तथा पारुष्यरूपेण वादण्डपारुष्ययोरप्येक्यविवक्षा सम्भवति तथापि तत्र विवक्षितम् । स्वतन्त्रेच्छस्य पर्यनुयोगानर्हत्वात् । मनुना द्विवचनप्रयोगान्तरादिनिबन्धनेषु पृथङ्निर्देशाच्च ।

ननु पारुष्यद्वयस्य वक्ष्यमाणसाहसंविशेषतात्पदान्तरत्वोक्तिरयुक्ता । सत्यम् । यलावष्टमेन क्रियमाणस्य तस्य साहसत्वं छलकृतस्य तु साहसलक्षणमावात्पदान्तरत्वम् ।

तथाचाह नारद —

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधि साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिदछलेन तु ॥

(व्य० प० १४ श्लो० १२)

तस्येति पूर्वाक्तं साहसं परामृष्टम् । अधिरर्थाहरणद्वारा क्रियमाणपरस्य मानसः क्लेशः । "पुस्याधिर्मानसी व्यथा" इति कोशात् । स आ-

कम्प=चलावष्टम्भेन विधीयमानः साहसमित्युच्यते । छलेन तु विधीयमान आधिः स्तेयमित्युच्यत इत्यर्थः । नन्वेतेन स्तेयस्य साहसाद्भेद उपपादितो न पारुष्यद्वयस्य । सत्यम् । नारदेन स्वयं व्यवहारपदेन पृथगनुद्दिष्टस्यापि स्तेयस्य साहसादुपपादिते भेदे पृथगुद्दिष्टस्य पारुष्यद्वयस्य सुतरां ततः स उघ्रेतुं शक्य इत्यभिप्रायो नारदस्य ।

तदुक्तं सद्गुरुकारेणापि—

मनुष्यमारणादीनि कृतानि प्रसभ यदि ।

साहसमीति कथ्यन्ते यथाख्यान्यन्यथा पुनः ॥

अन्यथा पुनः=यद्यप्रसभ कृतानि तदा यथाख्यानि=स्थस्याख्यानि स्तेय-

र्त्तसङ्ग्रहणपाकपाक्यदण्डपाक्यसंज्ञकानि भवन्तीत्यर्थः । अत एव मनुना स्तेयर्त्तसङ्ग्रहणे अपि व्यवहारपदत्वेन साहसात् पृथगुद्दिष्टे । नारदेन तु तयोः प्रायेण लोके छलेनैव क्रियमाणत्वात्पदाभ्तरत्वं स्फुटमित्यनुक्त्या साहसत्थमस्फुटमिति तदेवोक्तम् । पाकपाक्यदण्डपाक्ययोस्तु विपरीतम् । प्रायेण ते प्रसभमेव क्रियमाणे लोके दृश्येते । छलेन तु तयोः करणं साहसभेदापादकं स्फुटमिति तद्यत्कीकरणाय ते एव साहसात्पृथगुपदिष्टे । अत एव तेनाप्राणिप्राणिकृतत्वविशेषा पुरस्कारेण समाह्वयोऽपि श्रुतत्वेनैवोद्दिष्ट इति ध्येयम् । यद्यप्युपनिधिनिक्षेपयोरपि तत्प्रकरणवक्ष्यमाणरीत्यावान्तरभेदोऽस्ति तथापि तमविधाक्षित्या मनुनारदाम्नां पर्यायत्वेनैव द्वयं विधाक्षितम् । एतयैव शिक्षा स्मृत्यन्तरयोरप्यभिरोध उन्नेयः । एव व्यवहारपदानां प्रातिस्विकानि लक्षणानि तद्वान्तरभेदाश्च तत्तत्स्थाने व्यक्तीकुरिष्यामः ।

पृहसति.—

पद्माभ्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रादितानि तु ।

मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः ॥ इति ।

यत् नारदेन—

एषामेव प्रभेदोऽन्यः शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

क्रियामेदान्मनुष्याणां शतशास्त्रा निगद्यते ॥ इत्युक्तम् (अ० ११७ अ० २०)

यच्च कात्यायनेन—

अष्टादशक्रियामेदाद्भिन्नान्यष्टसहस्रशः । इति ।

तत्र क्रियामेदात्=साध्यमेदादित्यर्थः । तद्वयमप्यवान्तरभेदभूयस्त्वामि

प्रायेणप्रकीर्णप्रकारप्राचुर्याभिप्रायेण चेत्यष्टादशत्वाविधातः । अत एवा-

ष्टोत्तरशतसङ्ख्यात्वाष्टोत्तरसहस्रसङ्ख्यात्वयोरपि नारदकात्यायनोक्तयोः

प्रकारभूयस्त्वमात्रपरत्वादविरोधः ।

इति व्यवहारपदानामुद्देशः ।

एषां सामान्यलक्षणं तु "स्मृत्याचारव्यपेतेन" इत्यादि योगाश्रयवचनेन व्यवहारसामान्यलक्षणप्रस्तावप्रदर्शितेन प्रकटितम् । व्यवहारस्य=चतुष्पा-
द्यवहारस्य षट्=विषय इति योगव्युत्पत्त्यापि तदेव पर्यवस्यति ।

यत्तु धृष्टपतिना—

पदाङ्गसहितस्त्वेव व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विधादकारणान्यस्य पदानि शृणुताऽधुना ॥

इति विधादकारणत्वं लक्षणमुक्तं, तदपि विषयस्यापि कारणाद्यादवि-
रुद्धमिति ।

अथ क्रमशः ऋणादानादीनि अष्टादश व्यवहारपदानि निरूपयि-
ष्यता प्रथमं तावत् ऋणाख्यमाद्यं पदं निरूप्यते ।

धृष्टपतिः—

पदाङ्गसहितस्त्वेव व्यवहारः प्रकीर्तितः ।

विधादकारणान्यस्य पदानि शृणुतानि तु ॥

ऋणादानोद्ग्रहादीनि शृताह्वानान्तिकानि च ।

क्रमशः सप्तप्रवक्ष्यामि क्रियाभिदांश्च तत्त्वतः ॥ इति ।

तस्य सप्तविधात्वं दर्शयन् स्वरूपमाह—

नारदः,

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानप्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥ इति ।

(व्य० प० १३३०१)

तत्राधमर्णे पञ्चविधम्--ईदृशमृणं देयम्, ईदृशमदेयम्, अनेना-
धिकारिणा देयम्, अस्मिन् समये देयम्, अनेन प्रकारेण देयमिति ।
उत्तमर्णे द्विविधो दानविधिरादानविधिश्चेति । एवं समुदितं सप्तप्रकारं
यस्मिन्विधादविषये तद्व्यादानाख्यव्यवहारपदमित्यर्थः । तत्रेतेषां दा-
नविधिपूर्वकत्वाद्वादौ दानविधिरुच्यते ।

तत्र धृष्टपतिः—

परिपूर्णं गृहीत्वाधि बन्धं वा साधुलभकम् ।

लेख्यारूढं साक्षिमद्वया ऋणं दद्याद्धनी सदा ॥ इति ।

परिपूर्णं=सबुद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तम् । आधिवन्धकम् । तद्विषये
विशेषोऽग्रे वक्ष्यते । भग्याधिवन्धयोरेकार्थत्वेन लोकप्रसिद्धत्वात्कथं
बन्धं वेत्युक्तिरित्याशङ्क्यात्र विवक्षितं बन्धशब्दस्यार्थमाह—

नारदः,

निक्षेपो मित्रदस्तस्थो बन्धो विश्वासकः स्मृतः । इति ।

उत्तमणस्य विद्वासहेतुस्तन्मिग्रहस्तस्यो निक्षेप एव यन्धशब्दे-
नोच्यत इत्यर्थः । तथापि विशेषोऽयं दृश्यते । एकः प्रतिभूः । तथा
चायमर्थः । उत्तमणः परिपूर्णमायं यन्धं वा समीचीनलघनकं वाधम-
र्णहस्तलिपितं साक्षियुक्तं वा पत्रं गृहीत्वा कृणं दद्यात् । कृणशब्द-
समानार्थककुसीदशब्दाद्यर्थप्रदर्शनव्याजेन तत्प्रयोजनमाह—

भा.र.दः.

स्थानलाभनिमित्तं यद्दानमहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥ इति ।

(अथ० प० १२ लो० ९८)

स्यात्=मूलधनस्यायस्थितिः, लाभो=वृद्धिः तन्निमित्तं तत्प्रयोजनं
मित्यर्थः । कुलीदशब्दस्यावयवार्थं दर्शयति—

पृष्ठस्वतिः,

कृत्स्ितास्सिदतश्चैव निर्विशद्वैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसुदिदाल्यमृणं ततः ॥

दुस्सितास्सीदत इत्येते अधमर्णविशेषणे ।

पृथिव्यप्रकारान् स एवाह—

पृष्टिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चयान्यैः प्रकीर्तितः ।

पञ्चिधान्यैः समाख्याता तज्ज्वलस्तां नियोधत ॥ इति ।

पक्षिणा मे इति कचिन्पाठः । तत्र मे=मम मते । तान् प्रकारान्—
स एवाह,

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा ।

कारितः सशिरः वृद्धिर्भोग्यामस्तथैव च ॥ इति ।

इष रूपमेतेषां स एवाह—

यायिका कमसंयुक्ता मासमाहा तु कालिका ।

प्रदेष्टुं दिव्यकृपाभिः कारिता कृपिना शुभा ॥

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु' सा स्मृता ।

गुहासोपः फलं क्षेप्राद्भोगलामः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

कायिका कर्मसंयुक्तस्य च यन्धकीकृतस्य गवाद्यादेर्द्वेदनयादनादिकं
कायिकं कर्म धादित्थेन परिकल्पितं तत्र सा कायिकेत्यर्थः ।

सुधा च व्यासः—

दोहावाचकमंयुता कायिका समुदाहृता । इति ।

मदनरत्ने च भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोदनयादनादिकर्मरूपो

२२६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्णयप्र०

भोगस्तत्सहिता या वृद्धिः सा कारिकेत्युक्तम् । मासमात्रा तु कालिका=प्रति मासं लभ्या या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः ।

प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । (व्य०प०१।१०३)
इति नारदवचनात् । वृद्धेश्चिद्व्यवृद्धिः=वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावेन पुनर्वृद्धिरित्यर्थः ।

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चकष्टुद्धिरुदाहृता । (व्य०प०१।१०४)
इति नारदवचनात् । कारिता ऋणिना कृता=ऋणिनाऽधमर्णेन स्वेच्छया कृता वृद्धिः कारितेत्यर्थः ।

वृद्धिः सा कारिता नाम यणिकेन स्वयं कृता । (व्य०प०१।१०३)
इति नारदवचनात् । अधमर्णकारितैव वृद्धिर्देया मोक्षमर्णकारिता ।
तथा च बृहस्पतिः—

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।

आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ॥

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथञ्चन । इति ।

उत्तमर्णप्रलोभनार्थम् आपत्काले शास्त्रोक्तादधिका स्वयं कल्पिता या सा वृद्धिर्दातव्या न पुनरेयविधा धनिकेन कारिता दातव्येत्यर्थः ।
प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता=प्रतिदिनलभ्यात्मशिखासादृश्या-
च्छिप्तावृद्धिरिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः । किं पुनः शिखासादृश्यं वृद्धेरि-
त्याकाङ्क्षायां—

बृहस्पतिरेवाह,

शिखेयं वर्द्धते नित्यं शिरद्वेदाग्निवर्त्तते ।

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥ इति ।

प्रत्यहं गृह्यत इति अधमर्णप्रतिश्रुतदिनसङ्ख्यया वृद्धिग्रहणकालोप-
लक्षणम् ।

तथा च कार्यायनः—

प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । इति ।

गृहक्षोप फल क्षेत्राद्भोगलभः प्रकीर्तित=वन्धकीकृताद्गृहाग्निवासादि-
जनितः सन्तोषः, क्षेत्रार्त्तं शस्यादिफलं च भोगलाभाख्यो वृद्धिप्रकार-
इत्यर्थः । गृहक्षेत्रग्रहण स्थावरात्मकभोग्याधेरुपलक्षणार्थम् ।

अत एव कार्यायनः—

आधिमोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः ।

प्रयागे यत्र धैवं स्यादाधिमोगः स उच्यते ॥ इति ।

यस्मिन्नृणादानप्रयोगे स्थावरोपभोग आधित्वेन परिकल्पितस्तत्र

सा वृद्धिराधिभाग इत्युच्यत इत्यस्यार्थः । अपराकांक्षी गृहात्स्तोमः शब्दः
क्षेत्रादिति पाठः । स्तोमो भाण्डक इति कल्पतरौ । शब्दः=शस्यादिफलम् ।
वृद्धेः परिमाणं दर्शयति—

मनुः,

यसिष्टविहितां वृद्धिं सृजेद्विस्तविवादिनीम् ।

अशीतिभाग गृहीयात् मासाद्धार्षिकः शते ॥ इति । (८।१४०)

निष्कशते प्रयुक्ते मासस्य सपादनिकपरिमितां वृद्धिं धार्षिको
वृद्ध्यर्थं गृहीयादित्यर्थः । एतत्सबन्धकाविषयम् ।

अत एव याज्ञवल्क्यः,

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥ इति ॥ (१।३७)

सबन्धके प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिः । पणशते प्रयुक्ते
सपादः प्रतिमासं घट्यते इत्यर्थः । अन्यथा=बन्धकरहित्ये वर्णक्रमात्=ब्राह्म-
णादिवर्णक्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो
वा इति द्वित्रिचतुःपञ्च । अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं
शतम् । 'तदस्मिन् वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयते' इति कन् । (५।१।४७)
तथा चायमर्थः । बन्धकरहिते पणशते प्रतिमासं ब्राह्मणात्पणद्वयं, क्षत्रि-
यात् पणत्रयं, वैश्यात्पणचतुष्टयं, शूद्रात्पणपञ्चकं ब्राह्मणे । यस्तु मनुजोक्तम्-
द्विकं शतं वा गृहीयात्सतां धर्ममनुस्मरन् । (८।१४१)

इति, तद्व्यपस्थितविकल्पविषयम् ।

अत एव व्यासः—

सबन्धे भाग आशीतः पाष्टो भागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाम उदाहृतः ॥ इति ।

सबन्धे=आधिसहिते आशीतः=अशीतितमः । पाष्टः=घटितमः । सलग्नकः=
सप्रतिभूः । निराधाने=बन्धकरहिते । आधानग्रहणं प्रतिभूयोऽप्युपलक्षणम् ।
कल्पतयै साष्टमाग इति पठित्वा सलग्नके अशीतितमो भागः स्वकी-
याष्टमभागसहितो मासवृद्धिरित्युक्तम्

मनुः—

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृहीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ इति । (८।१४२)

द्विकं द्वौ वृद्धिर्दीयते यस्मिन्मूलधने तच्चथा । एवं त्रिकाद्यदि । सम
मात्रयाप्यनधिकम् ।

विष्णुरपि—

अधोत्तमर्णोऽधमर्णकाद्यथादत्तमर्थं गृहीयात् । द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं मर्णानुक्रमेण प्रतिमासमिति ।

अधमर्णविशेषे वृद्धिविशेषमाह याज्ञवल्क्य —

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् । इति । (२।३८)

ऋणं गृहीत्वा कान्तारं महावनं तद्गच्छन्तीति कान्तारगाः दुर्गमवर्त्मगन्तारो घञ्जादिप्रयकारिणः पणशतस्य दशकं प्रतिमासं दशपणान् दद्युरित्युत्तरवाक्यस्थस्यानुपद्वः । समुद्रं तरन्तीति सामुद्राः=समुद्रगन्ताराः प्रतिमासं विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न नियम इत्याह—

स एव,

दद्युवा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु । इति । (२।३८)

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः सवन्धकेऽवन्धके वा सर्वासु जातिषु उत्तमर्णभूतासु स्वयमङ्गीकृतां वृद्धिं दद्युरित्यर्थः ।

द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह स एव—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा ।

वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुःस्त्रिगुणा परा ॥ इति । (२।३९)

पशुस्त्रीणां=महिषीप्रभृतीनां वृद्धयर्थं प्रयुक्तानां तदीया सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य=घृतादेरष्टगुणा । वस्त्राणां चतुर्गुणा, धान्यानां त्रिगुणा, हिरण्यानां द्विगुणा । परेति प्रत्येकं सम्बध्यते । परा=परमा । अतः परमधिका वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । न च गवादीनां ऋणत्वेन दानं न सम्भवतीति वाच्यम् । तत्पोषणाद्यशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्याद्यर्थिनो दानसम्भवात् । ग्रहणं तु क्षीरवाहनसेवाद्यर्थम् ।

वृहस्पतिरपि—

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शदवाहालवेषु च ॥

उक्ता पञ्चगुणा शाके वीजैस्तौ पद्मगुणा स्मृता ।

लवणस्नेहमयेषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥

गुह्ये मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके । इति ।

कुप्य=त्रुषीसकादिकम् । शद=क्षेत्रफलम् । तच्च गोपलीवर्दन्यायाद्यान्यव्यतिरिक्तं पुष्पमूलफलादिकम् । वाणोऽश्ववादिः । लवो=मेघोर्णाचमरीकेशादिः । अत्र चिरकालशब्देन प्रतिश्रुताया अशीतिमागाया वृद्धेर्यस्मिन् समये द्वैगुण्यादिप्रापकत्वं भवति ततोऽधिकः कालो

गृह्यते । यत्तु “धान्ये शदे लवे चाहो न” इत्यादि मनुनोक्तं, तत्प्रत्यर्पण-
समये समृद्धाधमर्णविषयम् । पाद्गुण्यनिषेधपरमिति मदनरत्ने । यत्तु
वशिष्टवचनम्—

द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा ध्याय्याताः । पुष्पमू-
लफलानि च तुलाभूतमष्टगुणमिति ।

सत् त्रिगुणमेव धान्यादिकं दातव्यमिति यत्र देशे स्थितिस्तद्विष-
यम् । दरिद्राधमर्णविषयं वा । एवमन्यत्रापि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपा-
दकानि वचनानि देशविशेषविषयतया दरिद्रादिविषयतया वा व्य-
स्थापनीयानि ।

व्यासोऽपि—

धनस्यष्टगुणान् काले मद्यजेहरसासवान् । इति ।
स्नेहस्तैलादि । रस = क्षीरादिः ।

कात्यायनोऽपि—

तैलानां चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च ॥ इति ।

विष्णुरपि—

हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वल्लस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रस-
स्याष्टगुणा सन्ततिः स्त्रीपशूनामिति ।

व्यासोऽपि—

शाकपापाणधीजैक्षौ षड्गुणा परिकीर्षिता । इति ।

वशिष्ठोऽपि—

वज्रशुक्तिप्रयालानां हेम्नश्च रजतस्य च ।
द्विगुणा विध्यते वृद्धिः कृतकालानुसारिणी ॥ इति ।
शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्यात् ।

अत एव कात्यायन —

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।
तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फलकैटोविकस्य च ॥ इति ।
कैटं = कीटोद्भवं पट्टपत्रादि । आविकं = कम्बलादिकम् ।

वशिष्ठोऽपि—

ताम्रायःकांस्यरतित्नां त्रपुणः सीसकस्य च ।
त्रिगुणा तिष्ठतो वृद्धिः कालाचिरकृतस्य तु ॥ इति ।

रीतिरारकूटम् । देशभेदेन परा वृद्धिं दर्शयति—

२३० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम् ।

अणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्बुद्धिकरः स्मृतः ।

(१) देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥ (१०५)

द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिन्ननुगुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् तत्तु देशेऽवतिष्ठते ॥ इति । (१०६)

यत्र बुद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव ग्राह्यत्वाद्—

विष्णुः

अनुक्तानां द्विगुणेति ।

अयं च द्वैगुण्यादिरूपो बृद्ध्युपरमः सकृदप्रयोगे सकृदाहरणे वेदितव्यः ।

तथा च मनुः—

कुसीदबुद्धिर्द्विगुण्यं नात्येति सकृदाहिता । इति । (८।१५१)

उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य बुद्धिः कुसीदबुद्धिः द्वैगुण्यं नात्येति=नातिक्रामति । यदि सकृदाहिता=सकृत् प्रयुक्ता । पुनरान्तरसङ्क्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुनरेव रेफसेकाभ्यां (२) प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वर्जत एवेत्यर्थः । द्वैगुण्यग्रहणं द्वैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । सकृदाहतेति पाठे यदि प्रतिमासं प्रातर्वत्सरं वा न गृह्यते किन्तु सकृद्गृह्यते तदा द्वैगुण्यं नातिक्रामतीत्यर्थः ।

गौतमोऽपि—

चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति ।

प्रयोगस्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमः । चिरस्थान इति निर्देशात् शनैः शनैर्बुद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो भवतीति सूचितम् । उक्तस्य बृद्ध्युपरमस्य कचिद्द्रव्याविशेषेऽपवादमाह—

बृहस्पतिः

तृणकाष्ठेऽकामुप्रकिण्वचमार्ध्ववर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानां च बुद्धिस्तु न निवर्त्तते ॥ इति ।

किण्वं=सुराद्रव्योपादानकारणभूतो मलविशेषः । चर्म=शरादिनिवारकः फलकः । किण्वं=सुराद्रव्योपादानकारणं, चर्महरकमित्यपराकं (३) चर्म=कवचम् । हेति=आयुधम् । पुष्पफलयोर्बुद्धेरनिवृत्तिः प्रतिदानवेलायामत्यन्तसमृद्धाद्यमर्णविषया देशविशेषविषया वा वेदितव्या । अन्यथा

(१) या देशस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते । इति मु० ना स्मृ० पाठः ।

(२) प्रयुक्तद्रव्ये देशग्रहणेन न्यूनीकरणं रेकः, तत्रैव प्रक्षेपेणाधिकीकरणं सेकः । रिचिर् विरेचने पिच क्षरणे इति धातुभ्यामनयोर्निष्पत्तिः ।

(३) परकं फलकमिति पाठद्वयम् ।

त्रैगुणवृद्धिप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः स्यात् ।

विष्णुरपि—

किण्वकार्पाससूत्रवमंचर्मायुषेष्टकाङ्क्षारणामक्षयेनि ।

कार्पासे तु षड्गुणवृद्धिविधायकव्यासवचनविरोधः पूर्ववत्परिह-
रणीयः ।

वासिष्ठोऽपि—

वन्तश्चर्मास्थिशृङ्गाणां मृन्मयानां तथैव च ।

अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्पमूलफलस्य च ॥ इति ।

अक्षया=मूलप्रतिपादनाभावे शतगुणपि वर्द्धत एवेत्यर्थः । शि-
खावृद्ध्यादीनामनुपरममाह—

वृहस्पतिः,

शिखावृद्धिं कायिकां च भोगलामं तथैव च ।

धर्मा तावत् समादद्याद्यावन्मूलं न शोधितम् ॥ इति ।

न शोधितं=न प्रतिदत्तमृणिकेनेत्यर्थः । कचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भव-

तीत्याह—

विष्णुः,

यो गृहीत्या ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।

न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदहं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेव
सामकम् । अवृद्धिकमिति यावत् । योऽमुकास्मिन्दिने सममेवाहं त्वदीयं
धनं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चात्तलोभाद्विलम्बं कुर्यात्
सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । कालावधयनङ्गीकारेण गृही-
तस्य धनस्य पणमासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह—

नारदः,

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्वादनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं यत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते ॥ इति ।

(अ० प० १३लो० १०८)

अनाकारिता=अनङ्गीकृता । प्रीतिदत्तानां प्रतियाचनप्रतिदानदिननिर्दे-
शशून्यानामिति शेषः । अनाकारितमित्यादेरयमर्थः । वृद्धिमकृत्वा गृ-
हीतमपि पणमासादूर्ध्वं प्रतिदत्त वृद्धिं प्राप्नोतीति । प्रतियाचितस्य
प्रीतिदत्तस्यादाने वृद्धिविशेषमाह—

कात्यायनः,

प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तं च वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

२३२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

पञ्चकं=पञ्चाधिकम् । प्रतियाचनादिनमारभ्य पणशतस्य पणपञ्चकं प्रतिमासं वर्द्धत इत्यर्थः । याचितकं गृहीत्वा अप्रतिप्रदायेव देशान्तरगमने विशेषमाह—

कात्यायनः,

यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं सम्भत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते याचितकमदत्त्वा यदि देशान्तरं गच्छति तदा विशेषमाह—

स एव,

कृतवोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

कृतवोद्धारं याचितकं गृहीत्वा याचितोऽप्यदत्त्वेत्यन्वयात् । देशान्तरगमनाभावे तु याचितकालादारभ्य याचितकस्य वृद्धिविशेषमाह—

स एव,

स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।

ते ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्ते च दापयेत् ॥ इति ।

ततः=प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । एतत् कश्चिद्वधमपरिकल्प्य याज्ञाऽप्राप्ते श्रेयम् । अर्वाधि स्वीकृत्य तदतिक्रमे स्वतिक्रमदिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्हेया । “तद्वह्म वृद्धिमाप्नुयात्” इति न्यायसाभ्यात् । गृहीतपण्यस्य मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिविशेषमाह—

स एव,

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वेव दिशं व्रजेत् ।

क्रतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचने स्वेतस्य निक्षिप्तवृद्धिशेषोश्च तद्दिनमारभ्य प्रतिमासं शते पञ्चकं वर्द्धत इत्यप्याह—

स एव,

निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयविक्रय एव च ।

याज्यमानमदत्तं चेद्धर्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

नन्यकृतायां वृद्धौ परिमाणविशेषस्यानुक्तेः किंपरिमाणं ग्राह्यमिति चेत्, ‘अशीतिमागो वृद्धिः स्यात्’ इत्यादि याज्ञवल्क्यानुक्तपरिमाणं ग्राह्यमिति द्युमः ।

अत एव विष्णुः—

वृद्धिं दधुर्वत्सरातिक्रमे यथाभिदिताम् । इति ।

वत्सरातिक्रम इति, यत्र यदतिक्रमे वृद्धिरुक्ता तस्योपलक्षणम् । यथा-
मिहितां धर्मशास्त्रे इति शेषः । धर्मशास्त्रे यथोक्ता तथाविधामित्यर्थः ।
ननु यथामिहितां दद्यादित्यर्थः कस्माच्च भवति ? अतिप्रसङ्गापत्तेः ।

कृतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति ।

कुसीदपथमाहुस्तं पञ्चकं शतमर्हति ॥ (८।१५२)

इति मन्त्रेण । अस्यार्थः । शास्त्रविधिनियमितशास्त्रकृतवृद्ध्यानुसारी
यो वृद्धिग्रहणे लौकिकानां समाचारः स कृतानुसार तस्मादधिका वृद्धि-
रुत्तमर्णादेरकृतवृद्धौ न सिद्ध्यति यतः सा व्यतिरिक्ता=धर्मशास्त्रयाह्या ।
अत एव कुसीदपथमाहुस्तं न धर्मपथमिति । पञ्चकं शतमर्हतीति प्रतियाचितमि-
पथमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पूर्वोक्ताच्छास्त्रानुसारादधिकाऽधमर्गेनाकृता
वृद्धिर्न सिद्ध्यति । यतः कुसीदपथमाहुस्तम् । यदा तु व्यवहारावष्टम्भादुत्त-
मर्णाऽधिकमधमर्गेनाकारितं लाभमिच्छति तदा ब्राह्मणे पञ्चकं शतं प्र-
हीतुमर्हति न ततोऽधिकमधमर्णाकारितमित्यर्थमाह एनाकरः । अकृत-
वृद्धेरपवादमाह—

नारदः,

पण्यमूल्यं भुतिन्यासो दण्डो यश्च प्रकटिपता ।

वृथादानाक्षिकपणा वदन्ते नाधिवक्षिताः ॥ इति १ (अ० २।३६)

पण्यस्य=वस्त्रादेर्मूल्यम् । भुतिर्येतनम् । न्यासो=निक्षेपः । वृथादानं=वे-
द्यादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो=दूनद्रव्यम् । नाधिवक्षिताः=अनाकारि-
ताः । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्धेरभावोक्तिः प्रवासप्रतियाचनयोरभावे वेदि-
तव्या । अन्यथा पूर्वोक्तकारत्यायनवचनेन विरोधः स्यात् । न्यासस्य च
वृद्ध्याभाववचनं प्रतियाचनाभावे,

न वृद्धिः स्वीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात् स्थयंकृता ॥

इति धर्मशास्त्रे यथास्थित इति विशेषणोपादानाद्यत्तत्पथाकरणा-
भावे च ज्ञातव्यम् । तथा च “निक्षिप्तं वृद्धिशेष च” इत्यादिपूर्वोक्त-
कारत्यायनवचनविरोधो नेति ।

कारत्यायनोऽपि—

वर्मशस्यासवचूने पण्यमूल्ये च सर्वदा ।

स्त्रीशुल्केषु न वृद्धिः स्यात्प्रातिभाष्यागतेषु च ॥ इति ।

सर्वदेत्यनेन प्रतियाचनादेः परस्तादपि वृद्धिरुक्ता नास्तीत्युक्तम् ।
यथापि सर्वदेति सर्वशेषत्वात्पण्यमूल्येऽपि प्रतियाचनादेः परस्तादकृ-
तवृद्ध्युपरमः प्रतिभाति । तथापि पूर्वोक्तकारत्यायनवचनविरोधात् तच्छे-

२३४ वीरभिन्नोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

पता सधंदेत्यस्य । एव च पूर्वोक्त एव परिहारः । एव धर्मणोऽपि वृ-
द्ध्यभावोक्तिः प्रतियाचनाभावे । तथा च न तच्छेपतापि । एवं च
न पूर्वोक्तश्रयवृद्धिप्रतिपादकवसिष्ठादिवचनविरोधः । अन्यत्रापि धृ-
द्ध्यभावं —

व्यास आह,

प्रतिभाष्यं मुक्तयन्धमगृहीत च दित्सतः ।

न यधंते प्रपन्नस्य दमः शुक्ल प्रतिश्रुतम् ॥ इति ।

मुक्तयन्धमित्यनेन स्थापितस्य गुप्ताधेर्वस्त्रालङ्कारादेरुपभोगे वृद्धिर्न
भवतीत्युक्तम् ।

अत एव गौतम —

मुक्ताधिर्न यधंते वस्त्रालङ्कारादिरिति ।

अगृहीत च दित्सत इति । दित्सत = प्रतिदातुमिच्छोरधमर्णोदुत्तमर्णो
वृद्धिलोमादिवशाज्ज गृह्णाति तदा तस्य कृतापि वृद्धिस्तद्दिनादारभ्य
न देयेत्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्य —

दायमानं न गृह्णाति प्रयुक्त यत् स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्थापितं चेत्स्याद्गर्द्धते न ततः परम् ॥ इति । (२।४४)

मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणेनाधमर्णो यदि स्वनिकटे स्थापयति त-
दा भवत्येव वृद्धिरिति ।

तदेव प्रसङ्गागता सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता ।

इदानीमाधिर्निरूप्यते ।

तत्र आधिर्नाम अधमर्णेनोत्तमर्णविद्वासार्य- गृहीतद्रव्यनिमित्तं य-
न्निकटे स्थाप्यते भूषणादे स उच्यते । अधिक्रियत इत्याधिरिति व्यु-
त्पत्तेः । तत्स्वरूपं तद्भेदं चाह —

गृहस्पति ,

आधिर्वन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान् ॥ इति ।

गोप्यो = रक्षणीय । यादृच्छिकः = अकृतावधि । सावधिः = अमुकस्मिन्दिने अ-
हमेन मोर्चायस्यामि नो चेत्तवैव युक्त्वा स्थापितः । यद्यप्यत्राधिरष्टवि-
धो दर्शितस्तथापि गोप्यभोग्ययादृच्छिकसावधिरूपाणां भेदानां ना-
नाविघ्राभ्युपयोगे तात्पर्यातिशय इति सूचयितुं चतुर्विधत्वोक्तिरिति

ऋणा० अधिनिरूपणे प्रकारान्तरेणाधिचातुर्विध्यम् । २३६

स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्र स्वरूपप्रकारकालप्रमाणैश्चातुर्विधत्वम् । तत्र स्वरूपं द्विविधं जङ्गमस्थावरभेदेन, प्रकारश्च द्विविधो गोप्यभोग्यभेदेन, कालद्वैविध्यमवधानियमानियमाभ्यां, प्रमाणमपि लेख्यसाक्षिभेदेन द्विविधमित्येवमष्टविधत्वमिति कृत्यकल्पतरौ ।

नारदोऽपि—

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

कृतकालोपनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा ।

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च । इति ।

(व्य० प० १ श्लो० १२४।१२५)

कृतकालः=कृतायधिः । उपनेयः=स्वसमीपे नेयो भोग्यनीय इति यावत् । यावद्देवोद्यतः=यावद्वृत्तं दीयते तावत् स्थितः अवधिरहित इत्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण चातुर्विधत्वं भारद्वाज आह—

आधिस्तु त्रिविधः प्रोक्तो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ॥

अर्थप्रत्ययहेतुर्यश्चातुर्थस्त्वाज्ञया कृतः ।

आपणान्पूर्वलिखितो भोग्याधिः धृष्ट उच्यते ॥

गोप्याधिस्तु परेभ्यः स्वं दत्त्वा यो गोप्यते गृहे ।

अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः स उच्यते ।

आह्वाधिर्नाम यो राज्ञा संसदा बाह्यया कृतः ॥ इति ।

स आधिर्नाशादिमिर्यथा विकृतो न भवति तथा परिपालनीय

इत्याह—

हारीतः,

यन्थं यथा स्थापितं स्यात् तथैव परिपालयेत् ।

अन्यथा नश्यते लामो मूलं वा तद्व्यतिक्रमात् ॥ इति ।

यथा=येन प्रकारेण गोप्यत्वेन भोग्यत्वेन वा स्थापितमाधि तथैव गोप्यं गोप्यत्वेन भोग्यं भोग्यत्वेनैव पालयेत् । अन्यथा=वैपरीत्ये । तस्य समयस्य व्यतिक्रमात् लामो वृद्धिः मूलं द्रव्यं वा नश्यत इत्यर्थः ।

नारदोऽपि—

उपचारस्तथैवास्य लामहानिर्विपर्यये ।

प्रमादाद्भूतिनिस्तद्दाघौ विकृतिमागते ॥ इति । (व्य० प० १ श्लो० १२६)

उपचारो=रक्षणम् कर्त्तव्यमिति शेषः । ततो धनिनः प्रमादाद् विपर्यये नाशे विकृतिं यागते आघौ लामहानिर्भवतीत्यर्थः ।

वृहस्पतिरपि—

अशान्तलाम च ऋणे तथा पूर्वेऽवधौ घनी ।

१ यो भुङ्क्ते बन्धकं लोमान्न स लामो भवेत्पुनः ।

न्यासवत्परिपालनोऽसौ वृद्धिर्न दयति ह्यपिते ॥ इति ।

अथ शान्तलामे ऋणे भोक्तव्य इति परिभाषितो गोप्याधिरशा-
न्तलामे न भोक्तव्य । इत्यसमयेनाय भोक्तव्य इति परिभाषितस्तु
अवधौ पूर्णं भोक्तव्य । अन्यथा यो भुङ्क्ते तस्य स लामः पुनर्न भवेदि-
त्यर्थः । असौ=आधि । न्यासवत्परिपालनो यो न नाशनीय । ह्यपिते तु वृद्धिर्न
इयतीत्यर्थः । केचित्तु तद्यापूर्णेऽवध्यावित्यन्नाकारप्रत्येयं कृत्वा अवध्याव
पूर्णं न भोक्तव्य इत्याहुः ।

(याज्ञवल्क्योऽपि—

गोप्याधिमोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ ह्यपिते । इति । (१५९)

गोप्याधिरूपेऽपि मोगे महस्यपि वृद्धिर्न देया । सोपकारे भोग्याधौ ह्य-
पिते व्ययहाराद्योन्यतां प्रापिते वृद्धिर्न देयेत्यर्थः ।

मनुरपि—

न त्वेषाधौ सोपकारे कौसीर्दी वृद्धिमाप्नुयात् । इति । (८१४३)

ह्यपित इति शेषः । एतच्च यलात्कारविषयम् ।

तथाच मनु—

न भोक्तव्यो यलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।

मूल्येन सोपयेद्येनमाधस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥ इति । (८१४४)

१ अधमर्गेन भोगो न कर्त्तव्य इति निषिध्यमानस्तद्वचनमुल्लङ्घ्य
भोगकर्तुरल्पमोगेऽपि सर्ववृद्धिनाश इत्यर्थः । यलात्काराभावे तु

■ एवाह,

य स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥ इति । (८१५०)

अर्धग्रहणमननुज्ञाताधिभोगानुष्ठारेण कल्पितस्य वृद्धिभोगस्योप-
लक्षणार्थम् । अन्यथा महाभोगस्य अर्धविसर्जनेन निष्कृतेरसम्भवात्-
स्य भोगस्य निष्कृतिरिति वाक्यशेषविरोधः स्यात् । अथ विरोधपरि-
हारार्थमल्पभोगविषयमेवेदं कुतो न भवति । तथा सत्यननुज्ञाता महा-
भोगविषये लामहानिरनेनानुक्ता स्यात् । न चानेनानुक्तोऽपि "गोप्या-
धिमोगे नो वृद्धिः" इति याज्ञवल्क्यवचनमेवात्र लामहानिविधायकं भविष्य-
ति । न भविष्यति । तस्य यलात्कृताल्पभोगविषयत्वात् । तस्माद्वर्धग्रहण-
स्योपलक्षणत्वमेव युक्तम् । यत्तु ह्यपीतवचने मूलनाशामिधानं तद्वलात्कृतं
बहुभोगविषयमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । आधिधिनशविषयमिति कश्चित् ।
गोप्याधित्वेन स्थापितत्वात्वादेः कर्मकारणे विशेषान्तरमुक्तम्—

ऋणा० आहितद्रास्यादेः पीडने आधेर्नाशादिषु च व्यवस्था । २३७

कार्यायनेन,

अकाममननुज्ञातमार्धि यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा न लभेत् सः ॥ इति ।

अकाममिच्छारहितम् । कर्मफल=वेतनम् । दाप्य अधमर्णाय राक्षेति शेषः । एवं गोप्याधितया स्यापितेऽश्वादौ तज्जाटक दाप्यो वृद्धिर्वा स्याजनीयेत्यर्थः ।

आहितदास्यादिपीडने च एवाह—

यस्याधि कर्म कुर्वाण वाचा दण्डेन मर्मभिः ।

पीडयेद्भर्त्सयेष्वेव प्राप्नुयात् पूर्वसादसम् ॥ इति ।

आधावन्यधाकरणे यावत्कथं आह—

नष्टो देवो विनष्टोऽद्वैयरजकृतादृते । इति । (२।५९)

नष्ट = विवृति गतः पूर्ववत्कृत्या देवः । विनष्ट = आत्यन्तिकनाश प्राप्तः सोऽपि देवो मूल्यादिद्वारेण । देवम् = अग्न्युदकदेशोपप्लवादि तत्कृतं-
द्विनाशाद्विना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतादपि विनाशाद्विनेत्यर्थः ।
दैवरजकृते तु विनाशे सहस्रिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णेनाभ्यन्तर वा ।

तथा च स्मृति —

स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते ।

आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देव वा धनिने धनम् ॥ इति ।

तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् ।

बृहस्पतिरपि—

दैवरजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

(१) तत्राभ्य दापयेद्द्वन्ध शोधयेद्वा धनं ऋणी ॥ इति ।

राजोपघातोऽत्र उच्छृङ्खलेन राज्ञा कृत उपद्रवः । न तु धनिकापरा-
धनिर्मितकः ।

अत एव व्यास —

दैवरजोपघाते तु न दोषो धनिनः कश्चित् । इति ।

कार्यायनोऽपि—

न चेद्भनिकदोषेण निष्पतेद्वा म्रियेत वा ॥

आधिमन्य स दाप्य स्यादणान्मुच्येत नर्णिकः ॥ इति ।

निष्पतेत् = नश्येत् । म्रियेतेति पश्वाद्यभिप्रायेण । अदाने तस्मादणात्र
मुच्येतेत्यर्थः । आधेर्विनाश तन्मूल्यं देयम् ।

(१) तत्राधि दापयेद्द्वन्धात्साधयेद्वा धनं ऋणी । इति पाठान्तरम् ।

२३८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणं प्र०

तथा च व्यासः—

प्रहीतृदोषास्तृष्टेद्वन्द्वो हेमादिको भवेत् ।

ऋण सलाभं संशोध्य तन्मूल्यं दापयेद्धनी ॥ इति ।

सलामृण संशोध्य=सम्यक् विचार्य विनष्टाधेर्मूल्यं दत्त्वा सवृद्धिं धनं गृहीयात् । अन्यथा मूलनाश इत्यर्थः ।

अत एव नारदः—

घिनष्टे मूलनाशः स्याद्देवराजकृतादते । इति । (व्य० प० १ श्लो० १२६)
हारीतोऽपि—

आधौ नष्टे धनं नष्टं घनिकस्याधिरेव च । इति ।

भोगेन विवृतिं गतस्याधेस्तथैवापणे मूलनाशमाह—
गृह्णति ।

भुक्ते चासारनां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते । इति ।

यहुमूल्याधिनाशे तु सलामृणादुपरि आधिभूदयमाधात्रे देयम् ।

तथा च स एव—

यहुमूल्यो यत्र नष्ट ऋणिकं तत्र तोपयेत् । इति ।

न च तोपयेदिति यचनाद्यावता धनेनाधाता तुष्यति तावद्धनं देय-
मिति शङ्कनीयम् । यत आह—

मनु,

मूदयेन तोपयेच्चैनमाधिस्तेनोऽभ्यया भवेत् । इति ।

सलामृणापगतायशिष्टेयन्धकांशेनेत्यर्थः । यद्युत्तमर्णः सलाम-
मृणायशिष्ट मूदयमधमर्णाय दत्त्वा न तोपयति तदा स्वाधिप्रत्यपणमति-
मूदयेनाधमर्णं तोपयेत् ।

तथा ॥ हारीतः—

यादको वित्तहीनश्चेत्तल्लग्नको वित्तवान्यदि ।

मूल्यं तस्य मपेक्ष्य न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ इति ।

आधीकृतस्य धनस्य प्रीतिदत्तधनस्येवाकारितवृज्यसम्भवादित्या-
शयः । तादृशे=यन्धरादकः आधिनाशक उत्तमर्ण इति यावत् । लग्नकः=
प्रतिभूः । मूल्यं=नाशिताधेर्मूल्यम् । यद्यत्राधमर्णो बलाद्वृद्धिं गृह्णाति
तदा गृहीतवृज्यशके महापराधानुसारं दण्डं दद्यात् ।

तथा च स एव—

द्विगुणं त्रिगुणं वापि यः साधयति लग्नकम् ।

राजगामि ॥ तद्व्यं साधको दण्डमर्हति ॥ इति ।

य. संध्याने लग्नकः=लग्नकायः साधयतीत्यर्थः । लग्नकग्रहणमुत्तमर्ण-

क्रणा० रक्ष्यमाणाधेयसत्त्वे धनमाध्यन्तरं वा देयम् । २३९

स्याप्युपलक्षणार्थम् । अविद्यमानवृद्धिसाधनस्योत्तमर्णेऽपि समानत्वात् ।
यद्युत्तमर्ण आधिनाशेऽपि क्रणपञ्चावष्टम्भेनाधमर्णाद्धनं जिघृक्षति सो-
ऽपि दण्डमागित्याह—

कात्यायनः,

आधिरूपेण लेख्येन भुङ्क्ते यदणिकाद्धनी ।

नृपो दमं प्रापयित्वा आधिलेख्यं तु नाशयेत् ॥ इति ।

दमं=दण्डम् । क्रणिकद्रव्यभोगद्रव्यनिष्कृत्यर्थं वृद्धिहानिरप्युन्नेयेति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सत्यप्रक्ष्यमाणस्याप्याधावसारतां गते सति क्रणिकेन
धनमाध्यन्तरं वा उत्तमर्णाय देयमित्याह—

नारदः, (६५० प० १ श्लो० १३०)

रक्ष्यमाणोऽपि यथाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरस्योऽथ वा कार्यो देयं वा धनिने धनम् ॥ इति ।

असारताम्=सहृदिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ताम् । केचिदेकसंघासरमैव-
वृद्धिसहितमूलद्रव्यापर्याप्तामसारतामाहुः । तच्छिन्त्यम् । एतादृश-
विशेषकल्पने कारणाभावात् ।

माहवल्क्योऽपि—

आधेः स्वीकरणात्सिद्धौ रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।

यातश्चैदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥ इति । (२६०)

आधेः स्वीकरणादुपभोगात् सिद्धिर्न लेख्यमात्रेणेत्यर्थः । एतदेषामि-
मेत्याह—

नारदः,

आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जह्नुमः स्थावरस्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यपि नान्यथा ॥ इति ।

गोप्याधौ भोगः स्वीकारः भोग्याधौ फलभोगः । एतच्छाधेर्भोगात्
सिद्धिप्रतिपादनम्—

आधौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा ।

इत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम् । अत एव द्वयोर्धनिकयोर्दुष्टाधम-
णिकेन एकस्य वस्तुन आधीकरणे भोगान्निर्णय इत्याह—

विष्णुः,

ययोर्निष्क्रिय आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता ॥ इति ।

द्वयोरपि भोगसत्त्वे निर्णयप्रकारमाह—

वसिष्ठः,

तुल्यकाले निष्ठानां लेख्यानामाधिकर्मणि ।

२४० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र० ।

येन भुक्तं भवेत् पूर्वं तस्याधिर्यलवत्तरः ॥ इति ।

निष्ठानां=कृतानां लेख्यानां सद्भावेऽपीति शेषः । अयमर्थः । तुल्य-
कालोत्पन्नानां लेख्यानां सद्भावसाम्येऽपि भोग्याधिसिद्धौ भोगस्योक्त-
प्रकारणत्वात् तत्र धर्म्यनिश्चयना बलवत्ता युक्तेति ।

बृहस्पतिरपि—

क्षेत्रमेकं द्वयोर्वन्धे दत्तं यत्समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत् पूर्वं तस्य तत्सिद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

क्षेत्रग्रहणं भोग्याधिमात्रोपलक्षणार्थम् । यत्राधिविशेषे भोगामाव,
भोगार्थं च युगपत्प्राप्तौ तत्र निर्णयप्रकारमाह—

बहिष्ठ,

यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामाभुपागतौ ।

विमज्ज्याधिः समं तेन भोक्तव्य इति निश्चयः ॥ इति ।

तेन=ताभ्यामित्यर्थः । द्वयोरेकमाधि कुर्वतोऽधमर्णस्य दण्डमाह—
कात्यायनः,

आधिमैकं द्वयोर्वस्तु कुर्यात्का प्रतिपद्भवेत् ।

तयोः पूर्वकृतं ग्राह्य तत्कर्त्ता चौरदण्डमाह ॥ इति ।

क्षणग्रहणोपक्रमत्वादाधिक्रिया, प्रतिपदित्युच्यते । पूर्वकृत=पूर्वाभ्यु-
पादीनांदिना सिद्धम् । आधिविशेषे दण्डविशेषमाह—

विष्णु,

गोचर्ममात्राधिकां भुधमन्यस्याधीकृतामन्यस्य यः प्रयच्छेत् स
घट्टः ऊनां चेत् षोडशसुवर्णं दण्ड्य इति ।

उपादानादियोगपद्ये त्वाह—

बृहस्पति,

तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् । इति ।

उपस्थितयोः उपादानादिक कर्त्तुमिति शेषः । साक्षिलेख्यसिद्धयो-
र्लेख्यसिद्धं यलवदित्याह—

कात्यायनः,

आधानं विक्रयो दानं लेख्यसाक्षिहृतं यदा ।

एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्य तत्रापहारकम् ॥ इति ।

लेख्यमाधिकृतं=लेख्यसाक्षिसिद्धम् । अपहारकं=यलवत् । लेख्यसिद्धत्व-
विशेषेऽपि यलायलमाह—

म एव,

अनिर्दिष्टं च निर्दिष्टमेकत्र च विलेपितम् ।

• ऋणा० आधिनि० लेख्यासिद्धत्वविशेषे बलावलविचा० । २४१

विशेषलिपितं ज्याय इति कात्यायनोऽग्रवीत् ॥ इति ।

एवमत्र=आधिकरणादौ । विशेषलिखितं=निर्दिष्टलिखितं ज्यायो बलवदित्यर्थः । लेख्ये निवेशितं लिखितम् । अनिर्दिष्टनिर्दिष्टपदयोरर्थमाह—

स एव,

यो विद्यमानं प्रधानमनिर्दिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमादध्यादादिष्टं नैव तद्वयेत् ॥

यद्यत्तदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत् । इति ।

प्रशब्दः पादपुरणार्थः । अनिर्दिष्टस्वरूपकमनिरूपितस्वरूपकम् । आकाशभूतमविद्यमानस्वभावम् । अयमर्थः । आधातुराधिकरणकाले यद्धनं विद्यते निरूपितस्वरूपं च तद्धनमाधित्वेनादिष्टं सन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्धिपरीतं तु धनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति । आधिकरणकाले विद्यमानावसाध्येऽप्याह—

स एव,

यस्तु सर्वस्थमुद्दिष्टं प्राक् पञ्चाग्रामविहितम् ।

आध्यात्तरकथं न स्याद्विहितं बलवत्तरम् ॥ इति ।

यः पूर्वमविशेषेण सर्वस्वमाधित्वेनोद्दिष्टं कस्यचिद्धस्तादृशं गृहीत्या पञ्चाल्लेपनसमये विशेषेण क्षेत्रादिकमेव लेखयति तत्रोत्तरकाले विधादे सति यावत्पञ्चाल्लेपनं तावदेव प्रमाणं नोद्दिष्टमित्यर्थः । विहितमिति यिरोऽभ्युत्तरक्रियोपलक्षणार्थम् । तेन यदि प्रथममाधिमादाय धनी धनं दत्त्वा पञ्चादवन्धकत्वं विधाय आधिमन्तरेणैवात ऊर्ध्वं त्वयि ऋणमास्तामिति प्रकारान्तरेण पुनः क्रियां करोति तदा निराधिक्रिया बलवतीत्यवगम्यम् । अत एवाह—

यावत्तत्त्वम्,

सर्वेष्वर्थविधादेषु बलवत्पुत्तरा क्रिया । इति । (२।२३)

उत्तरा क्रिया पूर्वस्याः क्रियायां बाधिका भवतीत्यर्थः । निर्दिष्टत्वा विशेषे उत्तरक्रियाबलवत्त्वस्यापवादमाह—

स एव,

आधौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥ इति ॥ (२।२३)

एकमेव क्षेत्रमेकस्याधि कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याधि कृत्वा किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यैव तत्क्षेत्रं भवति नोत्तरस्येत्यर्थः । यत्र प्रतिग्रहे कृते च क्षेत्रनीयम् । स्वाप्तिप्रतिग्रहप्रत्यक्षप्रमाणं प्रमाणं पूर्वस्याः क्रियायां कृतत्वादिति भावः ।

एतदेवामिमेत्य वसिष्ठोऽप्याह—

यः पूर्वतरमाधाय विक्रीणीते त्वं पुनः ।

३१ वी० मि०

किमेतयोर्धर्माः स्यात्प्राक्तनं यत्नवत्तरम् ॥ इति ।

आध्यादीनां यौगपद्येऽप्याह—

स एव,

कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम् ।

‘त्रयाणामिति सम्बन्धे कथं तत्र विधिं नयेत् ॥

त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं विभजेयुर्यथांशतः ।

उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागेन प्रतिग्रही ॥ इति ।

आधीकृतस्य धनस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह—

यावत्तत्कालं,

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते । (१)

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥ इति । (२।५८)

प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वेगुण्ये जातेऽधमर्णेन ताव
द्धनं दत्त्वा यदि न मोक्ष्यते तदासौ नश्येदधमर्णस्य स्वं न भवेत्किन्तु
मर्णस्यैव भजेत् । यस्तु कालकृतः कृतकालः । आहिताग्न्यादिषु पाठात्का
लशब्दस्य पूर्वनिपातः । यद्वा “आतिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वा
ह्या” इत्यनेन धार्ष्टिकेन निष्ठान्तस्य परनिपातः । स यदि सम्प्रतिपक्षे
काले न मोक्ष्यतेऽधमर्णेन तदा सोऽपि पूर्वधनश्येत् । फलभोग्य क्षेत्रादि
कदापि न नश्येत्किन्तुत्तमर्णेन यावत् स्वधनं न प्राप्यते तावदुत्पन्नफ
लमेव भोक्तव्यमित्यर्थः । अत्र कालकालकृतो नश्येदित्यनेन कृतकालस्यो
भयविधस्याधेस्तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । फलभोग्यो न नश्यतीत्यनेनाकृ
तकालस्य भोग्याधेर्नाशाभाव उक्तः । पारिशेष्यादाधि प्रणश्येदित्येतदह
तकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते ।

द्विगुण्वातिक्रमेण च विनाशो चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यमित्या
ह तुर्ध्वासदृहस्पती—

हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतेऽधधौ ।

यन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताह प्रतीक्ष्य तु ॥

तदन्तरा धनं दत्त्वा ऋणी यन्धमवाप्नुयात् । इति ।

तत्तत्स्मात्कारणात् । अन्तरा चतुर्दशदिवसमध्ये इत्यर्थः । अत्र द्वेगु
ण्यग्रहणं द्विगुण्यादीनामुपलक्षणार्थम् । वक्ष्यमाणवृद्धस्पतिवचने शान्तलाम
इति सामान्येनैवामिधानात् । नन्वाधेर्नाशविस्तरानिवृत्तिकारणस्य प्र
तिग्रहादिस्पर्शापत्तिकारणस्य चामावात् “आधि प्रणश्येत्” इत्य
युक्तमिति चेत्, भैषम् । न केवलं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्तिकारणं प्रति

क्रणां० शान्तलाभे बन्धकेऽधर्मणमरणादौ व्यवस्था । २४३

ग्रहादिरेव वा स्वत्वापत्तिकारणं किन्तु द्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्याधानमपि । तस्य बाधवत्त्ववचनेनैवाधर्मणोऽधर्मणयोरात्यन्तिकस्वत्व-
निवृत्तिस्वत्वापत्त्योः कारणत्वावगमात् लोकाश्च । न च-

न चाधेः कालसंरोधाग्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः । (८।१४३)

इति मनुवचनम् । तस्यायमर्थः । कालेन संरोधः कालसंरोधः=चिरका-
लावस्थानं तस्मात्कालसंरोधात् बाधेन निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति
न च विक्रय इति, तेन विरोध इति वाच्यम् । “न त्वेवाधौ सोपकार”
इत्याद्युपक्रम्य कथनेन एतस्य भोग्याधिविषयत्वात् ।

यत्तु बृहस्पतिना—

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्यामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे ऋणी मोचितुमर्हति ॥

इति दशदिवसप्रतीक्षणमुक्तम् । तद्वत्त्वादिविषयम् । “हिरण्ये द्वि-
गुणीभूत” इति व्यासबृहस्पतिभ्यां विशेषोपादानात् हिरण्यधिविषयम् ।
शान्तलाभे=त्रैगुण्यादिपरमवृत्त्या निवृत्तलाभे । यत्तु पुनस्तेनैवोक्तम्—

गोप्याधिद्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथावधेः । (१)

आवेदयित्वाणिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम् ॥ इति,

तत् स्वत्वापत्तेरर्थागाधर्मो गमाप्रविधिपरं न पुनः स्वत्वापत्तिप-
रम् । तथा च न बार्हस्पत्यवचनयोः परस्परं विरोधो नापि व्यासबृह-
स्पतिवचनयोः । यदा तु शान्तलाभे धने बन्धकस्य तथैवावस्थितस्य
मोचनात्प्रागधर्मणस्य मरणादि भवेत्तदा किं कर्त्तव्यमिति परीक्षा
यामाह—

बृहस्पतिः,

हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चाज्ज्ञेऽधमणिके ।

द्रव्यं तदीयं सङ्गृह्य विक्रीणीते ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूप परतो गृहीतान्यत्तु वर्जयेत् ॥ इति ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणादवगतिशेषः । हिरण्यग्रहणं च-
स्त्रादीनामुपलक्षणम् । द्विगुणीभूत इति त्रैगुण्यादीनामुपलक्षणम् । नष्टे=
कुत्रचिद्वत्ते चिरमाविज्ञाते । द्रव्यं=बन्धकीकृतं द्रव्यम् । ऋणानुरूपं द्विगु-
णीभूतद्रव्यपर्याप्तम् । परतः=दशाहादूर्ध्वम् । अन्यत्तु वर्जयेत्=अवशिष्टं,
ऋणिवन्धवे तदभावे राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । अत एव—

कात्यायनः,

आधाता यत्र चै न स्याद्धनी बन्धं निवेदयेत् ।

राशस्ततः स विज्ञातो विक्रेय इति धारणा ।

सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ॥ इति ।

राजन्यार्पणेदिति न्यायात्प्रत्यासन्नाभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्रैवा
र्पणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तेनार्पणं क्रियते तनैव यदि सवृद्धिकं धनं
दत्त्वा बन्धो गृह्यते तदा न विक्रेयः प्रयोजनस्य सिद्धत्वात् । अस्मिन्वि-
षयेऽन्यत्राधिकरणं न विरुद्धं दण्डाभूषण्यायात् । किन्त्यन्यत्राधि कृत्वा
मूलमात्रं ग्रहीतव्यम् । न तु सवृद्धिकम् । यदाह—

प्रजापतिः,

धनो धनेन तेनैव परमाधि नयेद्यदि ।

कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं वास्य समर्पयेत् ॥ इति ।

यद्वन्धस्वामिभिर्धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं=धनिकान्तरमाधि न
येत् न तु सवृद्धिकेनेत्यर्थः । अयं चान्याधिर्धनस्य द्वैगुण्ये सति । प्रति-
पत्तौ तु द्वैगुण्यादर्वांगपि द्रष्टव्यः । कश्चिदोप्याधेर्द्वैगुण्याद्यतिक्रमेऽपि
ऋणिकस्य स्वावनाशो न भवतीत्याह—

याज्ञवल्क्यः,

चरित्रबन्धककृतं स वृत्त्या दापयेद्धनम् ।

सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ इति । (२।६१)

चरित्रं=शोभनचरितं तेन यद्वन्धकं तच्चरित्रबन्धकं तेन यत् द्रव्यं
स्वाधीनं कृतं पराधीनं वा कृतं तच्चरित्रबन्धककृतम् । अयमर्थः । अधम-
र्णेन धनितः शुद्धान्तःकरणत्वेन बहुमूल्यमपि बन्धकीकृत्याल्पमेव धनं
स्वाधीनं कृतम् । यदि वा उत्तमर्णेनाधमर्णस्य निर्दोषतामवगत्याल्पमेव
बन्धकं गृहीत्वा बहुधनमधमर्णाधीनं कृतं तदा तद्धनं स=राजा वृद्धिस-
हितं दापयेन्न त्याधिनाश इति । अथवा चरित्रं=गङ्गास्नानाद्याग्निहोत्रादि-
जनितापूर्वं तद्वन्धकीकृत्य गृहीतं चरित्रबन्धककृतमिति । एतादृशं बन्ध-
कं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दात-
व्यमित्याभिप्रायः । तथा सत्यङ्कारकृतम् । करणं कारः । भावे घञ् । सत्य-
स्य कारः सत्यङ्कारः । "कारे सत्याङ्गदस्य" इति मुम् । (६।३।७०)
तेन कृतं सत्यङ्कारकृतम् । तदपि द्विगुणमेव देयं नाधिनाशः । बन्धका-
र्पणसमय एव द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यं ना-
धिनाश इति समये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इ-
त्यभिप्रायः । कथधिकयादिनिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परदस्ते समर्पितं

तत्सत्यङ्गारकृतं तत्राङ्गुलीयकादिग्रहीता व्यवस्थामतिकामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् । इतरन्धेदङ्गुलीयकादिकमेव जह्यात् ।

चरित्रवन्धादिस्थले द्वैगुण्यादूर्ध्वं चाधिनाशो न भाविष्यतीति बुद्ध्या अधमर्णेन मोचने विलम्बो न कार्यः ।

तथा च व्यासः—

गोप्याधि द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिकः । इति ।

अस्मिन्नेव विषयेऽधमर्णासाभिधाने उत्तमर्णेनाधिर्विक्रतव्यः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

विना धारिणकाद्वापि विक्रीणीत सप्ताक्षिकम् । इति । (२।६३)

धारिणिकात्=अधमर्णात् । अयमर्थः । असाभिहिते अधमर्णे उत्तमर्णः साक्षिभिस्तदासैश्च सह तमाधि विक्रीय धनं गृहीयादिति । वाशब्दोऽव्ययस्थितिकल्पार्थः । यदर्णदानकाले द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये द्रव्यमेव देयं नाधिनाश इति परिभाषितं तदा अयं पक्षः । इतरथा “आधिः प्रणश्येद्द्विगुण” इत्यनेनोक्त आधिनाशपक्ष इति ।

यदि द्वैगुण्यादधिकालघोरर्वागेवाधिमोचनार्थमधमर्णः समायाति तदा उत्तमर्णेन मोक्तव्यो न वृद्धिलोभेन स्थापनीय इत्याह—

बृहस्पतिः,

धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदाधि प्रार्थयेदणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्तथान्यथा दोषभाग्धनी ॥ इति ।

मूलीकृतम्=अधमर्णेन देयं धनम् । तच्छ भोग्याधौ मूलमात्रं गोप्याधौ तु सवृद्धिकं दत्त्वा ऋणी यदाधि प्रार्थयते तदा धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक्=स्तेयदोषभागित्यर्थः । यदाह—

याज्ञवल्क्यः,

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽप्यथा भवेत् । इति (२।६२)

स्तेनः=स्तेनवद्दण्ड्य इत्यर्थः । उत्तमर्णस्यासाभिधाने तदातहस्ते धनं दत्त्वा आधिमधमर्णो गृहीयात् ।

तथा च स एव,

प्रयोजकेऽसति धनं कुले ग्यस्याधिमाप्नुयात् । इति । (२।६२)

प्रयोजके=उत्तमर्णे असति=असाभिहिते सति कुले=तदातहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृहीयादित्यर्थः । कचित्प्रयोजकोऽसति कुल इति पाठः । तत्र प्रयोजको धनप्रयोक्ता असति=धनिके इति शेषः । आनुयातदानीमेवेति शेषः । तथा च उत्तमर्णेऽसाभिहिते तदातहस्ते

२४६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणेप्र०

सबुद्धिक धनं निधाय प्रयोजकोऽधनप्रयोक्त०ऽधमर्णस्तदानामेव स्वाधि
माप्नुयादित्यर्थः ।

यदि तु तदाप्तोपि न सन्निहितः अधमर्णस्य चाधिविक्रये-
णाग्रिमबुद्धिव्यवच्छेदाय धनदानेच्छा भवति तदा किं विधेयमि-
ति वीक्षार्यामाधिमूल्यं परिकल्प्य तद्गृहे एवाधि स्थापयेत् । तथा च
स्थापनदिनमारभ्य तद्धन न यद्धत इत्याह—

स एव,

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदबुद्धिकः ॥ इति । (२४६)

तिष्ठेदधिरिति शेषः । तत्रोत्तमर्णे तत्कुले वा । एतच्चाधिमोचनं यदि
भोग्याधिर्गोप्याधिर्य तावता कालेन मोचनीय इत्यर्थः कृत्वा स्थापि-
तस्तदाधमर्णेनाउधेर्वांग्लोभेन न कर्त्तव्यम् । इदमेवाभिप्रेत्य फलमो-
ग्याधिविषये—

व्यास आह,

फलमोग्य पूर्णकाल दत्ता द्रव्यं तु सामकम् । इति ।

ऋणी यन्धमवाप्नुयादित्यनुपहः । मूलमात्रं दत्त्वा परिभाषितका-
लमात्रं फलमोग्याधिमाप्नुयादित्यर्थः । फलमोग्यग्रहणमात्रं न्तरोप-
लक्षणम् । सामकग्रहणं सबुद्धिकस्याप्युपलक्षणम् । मोग्याधिविषये क्वचि-
द्विशेषमाह—

बृहस्पतिः,

क्षेत्रादिक यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदय प्रविष्टं चेत्तदधि प्राप्नुयादणी ॥

परिभाष्य यदा क्षेत्रं प्रदद्यादधिकं ऋणी ।

त्यथैतच्छ्रुत्वा तलामेऽर्थं मोक्तव्यमिति निश्चयः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम । इति ।

अधिकः=मूलोपेक्षयाऽधिकं क्षेत्रार्थव्ययद्रव्यम् । ततः=तस्मात् क्षेत्रा-
देः । उदयो=बुद्धिः । शान्तलामेऽर्थे=परमबुद्धिसहिते मूलद्रव्ये । इत्थं निमि-
त्तसप्तमी । परमबुद्धिसहितं क्षेत्रार्थव्ययसहितमेतन्मूलद्रव्यमस्मिन्
क्षेत्र उपमोक्तव्यम् । उपमोग्यं च सबुद्धिकधने प्रविष्टे त्वयेतत्क्षेत्रं मोक्त-
व्यमिति परिभाष्य यदा क्षेत्रादिक यन्धकीकुर्व्यात्तदा क्षेत्रादिकलमो-
गेन क्षेत्रार्थव्ययसहिते सबुद्धिके धने प्रविष्टे ऋणी किमप्यदत्त्वा तमा-
धि प्राप्नुयादित्यर्थः । एवविषयाधे पूर्वगृहीते ऋणे कालक्रमेण परां
बुद्धिं प्राप्तं सति तदनन्तरं यः सबुद्धिकमूलद्रव्योपमोग्यार्थं क्षेत्रादिरा-
धिः क्रियते स क्षेत्रार्थव्ययद्रव्यसहितसबुद्धिकमूलोपमोग्यानन्तरं
धनिकेनाधमर्णाप्यप्रत्यर्पणीयः ।

ऋणा० प्रतिभूतिरूपेण प्रतिभाष्यस्वीकरणप्रकारादि । २४७

तथा च याज्ञवल्क्यः—

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा यत्तु ।

मोक्ष्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे घने ॥ इति । (२६४)

आधौ तदादत्त इति शेषः । अयमेव क्षयाधिरित्युच्यते ।

इत्याधिविधिः ।

अथ प्रतिभूः ।

तत्र प्रतिभाष्यं नाम विद्वांसार्थं पुरुषाग्तरेण सह समयः ।

तद्भेदानाह—

बृहस्पतिः,

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्वयार्पणे तथा ।

चतुष्प्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥ इति ।

प्रत्ययो=विद्वांसः । दानम्=ऋणापाकरणार्थमर्घ्यार्पणम् । ऋणिद्वयार्पणम्=ऋणिनो यद्वद्वयं गृहीतोपकरणादि तदर्पणम् । चतुष्प्रकाराणां प्रतिभूषां प्रतिभाष्याङ्गीकारप्रकारं दर्शयति—

स एव,

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽग्रवीत् ।

दाताहमेतद्विणमर्पयामीति चापरः ॥ इति ।

एको=दर्शनप्रतिभूरहमेनं पलायनप्रवृत्तं दर्शयिष्यामीत्याह । अपर = प्रत्ययप्रतिभूरेव साधुर्न त्वां प्रतारयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियपुत्रोऽस्य सर्वस्वसम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति प्रवीति । दानप्रतिभूर्यद्यं न ददाति तदा सवृद्धिकमृणमर्हं दातेति । अपर=ऋणिद्वयार्पणप्रतिभूर्यद्यं न ददाति तदाहमेतद्विणमर्पयामीति कथयतीत्यर्थः ।

दर्शनप्रतिभूवा यदा घनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीय इत्याह—

कात्यायनः,

दर्शनप्रतिभूयस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।

यस्मिन्देशे काले च घनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधर्मणमिति शेषः । दर्शिते च तस्मिन् घनिकेन प्रतिभाष्यात् स मोक्ष्य इत्युत्तराङ्गेनाह—

स एवाह,

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्ष्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥ इति ।

एव प्रत्ययादिप्रतिभुयोऽपि तद्विसर्वादे मोक्षक्या अन्यथा धार
णिकदेयं धन दाप्या इत्याहुतु —

कात्यायनपुद्गलस्यतो,

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।

‘अदर्शयन् स त तस्मै प्रयच्छेत् स्वधनादणम् ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालोवेदित धनम् ।

उत्तरो तु विसर्वादे तौ विना तत्सुतौ तथा ॥ इति ।

यन्तु योगाख्येण प्रतिभुवा त्रैविध्यमेवोक्तम् —

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभास्य विधीयते । इति ।

तद्दानार्पणयोरनतिभेदाभिप्रायेण ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ (२५३) इति ।

वितथे=दर्शनप्रत्ययदानविसर्वादे । इतरस्य सुता अपाति धननात् पूर्वयो
सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधानात् पौत्रा इत्युक्तं भवति । दान=स्व
धनार्पण धनिकाय । अपण तु धारणिकधनप्रानीय तस्य अर्पणम् ।
धनिकस्य स्वधनलाभे उभयतो न विशेष । अत एव सूक्ष्मभेदविष
क्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभुवो द्वातेनोक्ता —

अमये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने ।

पञ्चस्येषु प्रकारेषु प्राप्ते हि प्रतिभुवुधै ॥

अमयमुपद्रवधारणम् । उपस्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीया
र्पण न दर्शनम् । तस्य पृथग्निर्देशात् । पञ्चस्त्वित्यनन्वयात् । व्यामल
सप्तमिर्विषयैः सप्तप्रकारक प्रतिभुवमाह —

लेख्ये हते च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने ।

गृहीतवन्धोपस्थाने कृण्विद्रव्यार्पणे तथा ।

प्रतिभूमाह इत्यत्र प्रकृतम् ।

कात्यायनोऽपि —

दानोपस्थानयादेषु विश्वासशपथेषु च ।

लग्नक कारयेदेव यथायोग्य विपर्यये ॥

वादे-विवादस्तत्र प्रतिभूग्रहणम् ।

उभयो प्रतिभूमाह. समर्थं कार्यनिर्णये ॥ (२१०)

इति मार्गः, रेणाप्युक्तम् । तच्च प्रागेव व्याख्यातम् । दर्शनप्रत्ययदानेषु
यथायथ सर्वेषामन्तर्भावसम्भय इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभुवे नष्टधा
रणिकान्येषणाय कालायधिदेय इत्याह —

प्राप्तये,

नष्टस्यान्येषणे काल दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।

ऋणा० ऋणिंकायनुपस्थापने प्रतिभूभिर्ऋणं देयम् । २४९

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥
सार्द्धमासमिति परमावधिः ।

तथा च कात्यायनः—

नष्टस्यान्वेपणार्थं ॥ देयं पक्षत्रयं परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥
काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि त नैव दर्शयेत् ।
स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैव विधिः स्मृतः ॥

पर=परमावधिभूतम् । प्रतीते=अन्वेपणाय परिकल्पिते । प्रेते चैव वि-
धिरिति धाराणिके स्मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः । कालावधि-
विधेस्तत्रान्वयवाधात् । एतदपि दैवराजकृतप्रतियन्धाभावे बोध्यम् ।

अत एव कात्यायन —

दर्शनप्रतिभूर्यस्त देशे कालं न दर्शयेत् ।
नियन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृतादृते ॥

निबन्धमृणम् । दैवकृतो=दीर्घरोगमरणादिरूप ऋणदानप्रतियन्धः ।
राजकृतो=यन्धनासेधदण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेन स्पष्टमाह—
‘नारद’;

ऋणिभ्यप्रतिकुर्वन्सु प्रत्यये वाच्यं हापिते ।

प्रतिभूस्तद्वर्णं दद्यादनुपस्थापयंस्तथा ॥ इति । (स्प० प० १।११९)

ऋणिषु=अधमर्णेषु अप्रतिकुर्वन्सु=असाध्येषु निघ्नन्त्वादिना ऋणमप्रत्य-
र्पयस्त्विति दानप्रतिभूविषयम् । प्रत्यये=विद्वासे हापिते=घिसंवादिते
इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थापयन्नुणिनमदर्शयन्नुणिनः सकाशा
दाधिभूणं=पर्याप्तं तद्धनं वीक्ष्यमर्णायानर्पयामेति दर्शनद्रव्यार्पणप्रति-
भूविषयमिति विवेकः ।

हारीतः—

विद्वासार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा ।

प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिने धनम् ॥

तेन=यन्धकार्पणप्रतिभूवा ।

तथाच पितामहः—

आधिपालकृतस्त्वाधिर्मित्रकालोपलक्षणम् ।

नचेत् स्वधानिने दत्तस्तस्याधेस्तौ समर्पणम् ॥

ते=आधिपालैराधिसमर्पणप्रतिभूमिः । बहुत्वमत्राविवक्षितम् । य-
धममवाधिप्रतिभूद्यपि तुल्यभ्यायतया योज्यम् । अत्रयप्रातेभूरधमर्णा-
दुत्तमर्णस्य भयोपस्थितौ तत्प्रतीकारमाचरेत् । तद्धयेन द्रव्यक्षती त-

२५० दीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

दीय तत् द्रव्यं दद्यात् । प्रमाणप्रतिभूः प्रमाणप्रदर्शनं कारयेत् । अश-
क्तौ विवादास्पदीभूतं धनं दद्यात् । वादप्रतिभूवादपराजितस्याधम-
णस्य देयमुत्तमर्णाय दद्यात् पराजयदण्डं च राज्ञ इति । प्रतिभुवि-
मृते तत्पुत्रादीन् प्रत्याह—

योगीश्वर,

दर्शनप्रतिभूयंश्च मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋण दद्युर्दण्डदानाय य म्रियतः ॥ (२५४)

“दर्शने प्रात्यये” इत्यर्थस्य पूर्वश्लोकोक्तस्यैव स्पष्टीकरणमत्रेति न
पुनश्चिरिति मितक्षराया मदनरत्ने चोक्तम् । वस्तुतस्तु तत् जीयति
सति प्रतिभुधि, मृते स्थिमिति न पोतरुक्त्याशङ्का । “वितथ” इति
तत्रात्र च “मृत” इत्युपादानात् । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्यापीदमेवामिसंहितम् ।
प्रतिभूपुत्रादीनां विधिरिति प्रस्तावे लिखनात् । दानाय यः स्थितः प्र-
तिभूस्तत्पुत्रा दद्युरित्यर्थः ।

! धृहस्पतिरपि—

आधौ तु वितथे दाप्यो तत्कालावेदित धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे, तौ धिना तत्सुतौ तथा ॥ इति ।

आधौ=दर्शितप्रत्ययप्रतिभूयौ । वितथे=दर्शनप्रत्ययदानविसंवादे ।
उत्तरौ=दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभूयौ । विसंवादे=द्वेषादिना धनिकेनादाते । तौ
धिना=तयोर्देशगमने मरणे च । अत्र ताविति द्विबचनान्तेन सर्वनाम्ना
दानार्णिद्रव्यार्पणप्रतिभूयोः परामर्शः । सर्वनाम्नामसति बाधके सन्नि-
हितपरामर्शकत्वात् । पूर्वोदाहृत—“दर्शनप्रतिभूयंश्च” इति याज्ञवल्क्यवच-
नाच्च । तेन दर्शनप्रत्ययप्रतिभूसुतैर्न तदेयामिति बोद्धव्यम् । प्रतिभूपुत्र-
पौत्रयोर्मूलमात्रदानादाने आह—

कार्यायन,

प्रातिभाष्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत् कचित् ।

पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वत्र पैतृकम् ॥ इति ।

सर्वत्र प्रातिभाष्यागतमृणमित्यन्ययः ।

व्यासोऽपि—

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाष्यागतं सुत ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥ इति ।

पौत्रेण प्रातिभाष्यातिरिक्तं पैतामहमृणं यावद्गृहीतमेव देयम् । तथा
पुत्रेण प्रातिभाष्यागतं पैत्रमृणं यावद्गृहीतमेव देयम् । तयोः पौत्रपुत्रयोः
पुत्रौ प्रपौत्रपौत्रौ यथाक्रममप्रातिभाष्यायातं प्रातिभाष्यायातं च गृही-

तधनौ न दाप्यावित्यर्थः ।

यन्तु नारदवचनम्—

खादको वित्तहीनः स्थाल्लभको वित्तवान्यदि ।

मूलं तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति ॥ इति ।

तदपि, खादकोऽधमर्णः । एग्नक = प्रतिभूर्यदि वित्तवान्मृतस्तदा तत्पु-
त्रेण मूलमात्रं देयं न वृद्धिरिति मृतपदाध्याहारेण व्याख्येयम् ।

विषयविशेषे दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवः पुत्रेण सवृद्धिक देयमित्याह—

कारणायन,

गृहीत्या यन्धक यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।

विना पित्रा धनात्तस्मादाप्यः स्यात्तदणं सुतः ॥ इति ।

दर्शनग्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । समानन्यायत्वात् । दर्शने स्थित =
दर्शने प्रतिभूत्वेन स्थित इत्यर्थः । विना पित्रा = पितरि मृते दूरदेश गते चे-
ति । सुतग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यस्य हस्ते यन्धकमायाति तस्य सर्व-
स्यापि तस्माद्वन्धकप्रतिदानस्य युक्तत्वादिति केचित् ।

यन्तु—

दानप्रतिभुवि मृते दायादानपि दापयेत् । (८।१६०)

इति भगवचनम् । तत्र दायादशब्दो विशेषलक्षणया सुतविषय एव ।
अन्यथा सपिण्डमात्राभिधाने “तत्सुतौ न दाप्यावेति निश्चयः” इत्यादि-
पूर्वोदाहृतवचनविरोध इत्यादिति । केचिदिदं प्रतिभूवन्धकविषयं पूर्वो-
दाहृतवचनानि स्वयन्धकप्रतिभूविषयानीति विषयभेदात्त विरोध इत्या-
हुः । अनेकप्रतिभूदेयविषये दानप्रकारमाह—

योगेश्वर,

यहवः स्युर्पदि स्वांशैर्दत्तु प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाधितेष्वेषु धनिकस्य यथावचि ॥ इति । (१।५५)

एकच्छायाधितेषु = एकस्याधमर्णस्य छाया प्रत्येकं सकलधनदायकत्व-
रूपसादृश्यमाधितास्तेषु । धनिकस्य यथावचि धनिकस्योत्तमर्णस्य यथावचि =
यथाकामम् । यमेवोत्तमर्णो याचते स एव सर्वं दद्यादित्यर्थः । रुच्य-
विशेषे तु “समं स्यादधुतत्वात्” इति न्यायेनात्रापि यथांशमेव दत्तुः ।

एकच्छायाधितेषु लग्नकेषु यद्यन्यतरो दूरदेश गतो मृतो वा भवति
उत्तमर्णस्य च तस्मादेव ग्रहणेच्छा तदा प्रकारमाह—

कारणायन,

एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।

प्रोपिते तस्मिन् सर्वं पित्र्यं तु मृते समम् ॥ इति ।

२५२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

प्रोपिते=देशान्तरगते । सर्वं=सवृद्धिकमृणम् । मृते तु पितुरंशमवृद्धिकं दद्यादित्यर्थः ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु—

एकच्छायाधिते सर्वं दद्यात् प्रोपिते सुतः ।

मृते पितरि पित्रंशं परर्णं न बृहस्पतिः ॥

इति पठित्वा इत्थं व्याख्यातम् । तथाहि । सर्वं=परर्णमपि न पित्रशमाश्रित्यर्थः । नतु सर्वं सवृद्धिकमिति व्याख्येयम् ।

पुत्रेणापि समं देयमृणं सर्वं तु पैतृकम् ।

इति बृहस्पतिस्मरणात् । समं=मूलमात्रम् । एतच्च धनिकेच्छायां प्रोपितस्य पुत्रो मह्यं दद्यादित्येयविधायां सत्यां, सर्वदानविधानं द्रष्टव्यम् । असत्यां धनिकेच्छायां पित्रंशं प्रोपितपितृकः पुत्रो दद्यादिति बाधगन्तव्यम् । परर्णम्=परस्य पितृव्यतिरिक्तस्य ऋणं पितरि मृते तु सुतः सत्यामपि धनिकेच्छायां सर्वं न दातुमर्हति किन्तु पित्रशमवृद्धिकमेवेति मृते इत्यर्थः । परर्णम्=अन्येषां प्रतिभुवामंशमिति मदनरत्ने । प्रातिभाष्यापलापे दण्डमाह स एव—

यो यस्य प्रतिभूर्भूया मिथ्या चैव तु गच्छति ।

धनिकस्य धनं दाप्यो राज्ञा दण्डं च तत्समम् ॥

कुर्याच्चैः प्रातिभूर्वादमृणिकार्थेऽर्थिना सह ।

सौपसर्गस्तदा दण्ड्यो विषादाद्विगुणं धनम् ॥ इति ।

सौपसर्गो विप्लवकारीति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रतिभूर्भूयो धनग्रहणे विशेषमाह—

बृहस्पतिः,

नात्यन्तं पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैः शनैः । इति ।

अथ प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—

कारायायनं,

यस्यार्थं येन यद्दत्तं विधिनाभ्यर्थितेन तु ।

साक्षिभिर्मावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ॥ इति ।

यस्य=प्रातिभाष्यकारयितुः कृते येन=प्रतिभुवा धनिकादिभिर्पाचितेन साक्ष्यादिभिरङ्गीकारितेन यत्=स्वकीयसुवर्णधान्यवस्त्रादिकं धनिकादिभ्यो दत्तं तत्सकलमेव प्रातिभाष्यकारयितुः सकाशात्सममेवाप्नुयादित्यर्थः ।

यत्तु—

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनां धनम् ।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥ (२५६)

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । तद्वनिकपीडितप्रतिभूविषयम् । यत आह—
नारदः,

यं चार्थं प्रतिभूदद्याद्वनिकेनोपपीडितः ।

अृणिकस्तं प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ इति । (६५०७०११२१)

यतत् द्विगुणदानं त्रिपक्षानन्तरं बोध्यम् । यत आहतुः—

कात्यायनवृद्धस्पती,

प्रतिभाष्यं च यो दद्यात्पीडितः प्रतिभाषितः ।

त्रिपक्षापरतः सोऽर्थे द्विगुणं दातुमर्हति ॥ इति ।

प्रतिभाष्यं=प्रतिभाष्यागतं धनम् प्रतिभाषितः=प्रतिभूयेन कृतः । अत्र
यदन्ति । “द्विगुणं प्रतिदातव्यम्” इत्यादिभिर्वचनैर्द्विगुण्यमात्रं प्रतिपा-
द्यते । “वैश्वानरं द्वादशाकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” इति (१) विहितजाते-
ष्ट्रियेणा शुचित्वाद्यवाधेनैव प्रवर्तते तथा इदमपि (२) कालकलाक्रमा-
वाधेनाप्युपपन्नं भवति । एवं च पश्वादीनामपि सवृद्धिकमेव दानं भवि-
ष्यति । अन्यथा त्रिपक्षादूर्ध्वं सवृद्धिकदानपक्षे तेषां मूल्यदानमेव स्या-
त्सन्तत्यसम्भवात् सन्ततेरेव तद्वृद्धित्वेनोक्तत्वादिति । तत्र सुन्दरम् ।
यचनानर्थक्यात् । कथमानर्थक्यम् ।

(१) पू० मी० चतुर्थाध्याये ३ पादे द्वितीयवर्णकम्—“अत्रानां तृत्वातसंयो-
गो निमित्तार्थः” (४-३-३९) इति । तत्र “वैश्वानरं” इति वाक्ये संशयः पुत्रजन्मान-
न्तरमेवेतिमिष्टिः कार्योक्तं जातकर्मानन्तरमिति । निमित्तानन्तरं निमित्तद्वयवशमाभि-
त्याजन्मान एव निमित्तत्वाजन्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—“वस्मिन्नात एवमिष्टि-
निर्वपति पूत एव तेजस्यग्राह इतिवाची । वस्तुमान् भवति” इति वाक्येऽप्युपपन्नगत-
पवित्रत्वादिकलकामनावान् वैश्वानरेष्टावधि १ तत्र कर्त्तुं जीवरेव पुत्रेऽर्भाटम् । जी-
वन च शिशोर्जातमात्रस्य स्तनपानाधीनमेव । तस्य स्तनपानं जातकर्मानन्तरमेव न ततः
प्राक् । अतः पुत्रगतपवित्रत्वादिकलावरोधेन जातकर्मानन्तरमेवेतिरिति । एवं स्थिते
तृतीयवर्णके—जातकर्मानन्तरमेवेतिरुक्त्यौचावगम इति चिन्तायाम् उक्तप्राप्तिजनक-
त्वाजन्मानप्राप्तिजनकत्वाभावाभिनिमित्तानन्तरं प्रस्तापीमिष्टिर्जातकर्मानन्तरमुत्कृष्टा । एवमु-
त्कृष्टायाः पुनराशीचानन्तरमुत्कृष्टं प्रयोजनाभावाज्जातकर्मानन्तरमेवेति पूर्वपक्षः । अत्रो-
च्यते—निमित्तानन्तर्यमिष्टेस्तद्वृद्धाभिजमेव । तद्वृद्धोक्तप्रयोजनवशात् । बाधिते च निमित्ता-
नन्तरं शुद्धकालप्रतीत्यया आशीचावगमे पूर्वपक्षादपि काले कार्यो । शुद्धकालस्याप्यत्र-
त्वात् । “शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्” इत्यवशान्नवादीरिति । एवं च शुद्धकालस्याप्यत्र-
त्वेव जातेऽविधानम् ।

(२) काले=मासादि कला=हृदिः तस्याः कर्मः तदवाधेनापि ।

वस्त्रधान्याहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणां परा ।

इत्यादिभिः कालकलक्रमेण द्वैगुण्यदानस्य सिद्धत्वादिति गृह्यण ।
ननुक्रमेण जातेष्टिवदिति । प्रत्युक्रमेण तद्वचनानर्थक्यादिति । नहि तत्र
वचनानर्थक्यमस्ति येन तथा न कल्प्येत ।

यत्तु पदवादी मूल्यदानमेव प्राप्नोति सद्यःसंवृद्धिकदानपक्षे तथापि
समाने कालक्रमेण सन्तत्यजननपक्षे, सम्भवति चास्मत्पक्षेऽपि संवृद्धि-
कदान कालान्तरेऽधमर्णेन सह सहटते गर्भिण्यादिनादावेवेति ।

ननु प्रायेण प्रीत्यैव प्रतिभूर्भवति अतः प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव
न च तद्वर्द्धते याचनात् प्राक् ।

प्रीतिदत्त तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते न त्वयाचितम् ।

याच्यमानमदत्त चेद्वर्द्धते पञ्चक शतम् ॥

इति स्मरणात् । अतश्चानेनास्य प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दान
द्विषसादारभ्य यावद्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरिति प्रुच्यत इति चेत्, न ।
वचनबलात् सर्वं द्विगुणं भविष्यति । न च तस्यातिमारोऽस्तीति स्थिति-
चिद्विवायाम् । तन्न । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेरिति मित क्षयाम् ।
अथ च द्विगुणलाभो हिरण्यविषयः । पदवादी तु—

सन्वति. स्त्रीपशुष्वेव धान्य त्रिगुणमेव च ।

वस्त्र चतुर्गुणं प्रोक्त रसश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ (२५७)

इति याज्ञवल्क्येन द्वैगुण्यापवादस्योक्तत्वात् । दर्शनप्रतिभूर्यधहीकृते
काले अधमर्णं दर्शयितुमशकस्तदा तदन्वेषणार्थं पक्षत्रयं देयम् । यदि
तत्र दर्शयति तदा मोक्षनीयम् । अथ न दर्शयति तदा प्रयुक्तं धनं दा-
प्य इत्याह—

कात्यायनः,

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि त नैव दर्शयेत् ।

निवन्ध दापयेत्तु प्रेते चैव विधिः स्मृतः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्ष मास सार्द्धमथापि वा ।

नात्यन्तं पीडनीयाः स्युर्मेण दाप्या शनैः शनैः ।

स्वसाक्षेण नियोज्या स्युर्विधिः प्रतिभुवामयम् ॥ इति ।

स्वसाक्षे=स्वयं समक्षदर्शने । प्रातिभाष्ये निषिद्धानाह—

कात्यायनः,

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
 * विरुद्धो दण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् ।
 नैव रिक्थी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः ।
 राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रयजिता नराः ॥
 नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।
 जीयन् वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः ॥
 नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥ इति ।

सन्दिग्धो=अभिज्ञास्तः । अत्यन्तवासिनो=नैष्ठिकग्रहचारिणः ।

नारदोऽपि—

साक्षित्वं प्रातिभाष्यं च दानग्रहणमेव च ।
 विभक्ता भ्रातरः कुयुर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥ इति ।

वाङ्मत्ययोऽपि—

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाष्यसृज साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ इति । (२५२)

ननु “जायापत्योर्न विभागो विद्यतः” इत्यापस्तम्बेन विभागस्य निषिद्धत्वाद्दम्पत्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभाष्यादिप्रतिषेधोऽनुपपन्न इति तदंशो विभागात् प्रागिति विशेषणानर्थक्यमिति चेत्, न । अनेन वचनेन भ्रातृस्मात्प्रातिभाष्ये कर्मसु ताफलेषु च विभागाभावस्योक्तावात् । यतो “जायापत्योर्न विभागो विद्यतः” इत्यभिसन्धाय “पाणिग्रहणाद्धि सहायं कर्मसु” “तथा पुण्यफलेषु च” इति हेतुमुक्तवान् । दिव्यस्यात् पाणिग्रहणादारभ्य सहाय कर्मसु ध्रूयते “जायापती भ्रातृमादधीयाताम्” इति । तस्मादाधाने सहाधिकारात् तत्सिद्धाभिसाध्येषु कर्मसु सहाधिकारः । एवं विद्यादभिद्धाभिसाध्येष्वपि कर्मसु—

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

इति योगीश्वरेणमिधानात् । तथा पुण्यफलेषु स्वर्गादिषु महत्यं ध्रूयते ।

(१) “दिवि ज्योतिरजरमारमेताम्” इत्यादि । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकारस्तेषां फलेषु सहायमित्यर्थः । तेन भर्तृनुज्ञयाजुष्टितानां पृथानां फलेषु न सहायमिति ।

केचित्तु अनेनैव विभागात् प्राक् दम्पत्योः प्रातिभाष्यादि निषिद्ध

(१) दिवि=पुलोकादा अजर=अजरणभूतमुक्तनाशपर्यन्तमविनाशरं जरारहितं वा ज्योतिः=तेजःप्रधानं दृष्टेपरमारमेतामित्यर्थः ।

ममिदधता अनयोर्विभागोऽस्तीत्यर्थादुक्तं भवतीति । न चापस्तम्बवचन-
विरोधः ग्रहणाग्रहणघत् (१)विकल्पाङ्गीकरणादित्याहुः ।

तदतिफल्यु । शाब्दार्थिकयोस्तुल्यबलत्वाभावेन विकल्पानुपपत्तेः ।
अत एव “तुल्याधास्तु विकल्पेरन्” (अ०१२पा०३आधि०४सु०१०) इति म-
तवत्ता जैमिनिनोक्तम् । “पाणिग्रहणाद्धि सहस्रं कर्मसु” इत्यादौ कर्मादिग्रह-
णानर्थक्यापाताश्च । किञ्च पूर्वोक्तप्रकारेणैवोपपत्तौ सत्यामपदोपदुष्टविक-
ल्पाङ्गीकरणस्याप्यनुचितत्वात् । न खैवं ग्रहणाग्रहणादाधपि विकल्पो न
स्यात् । न स्याद्यदि गत्यन्तरयुक्तत्वं स्यात् । न च तदस्तात्पर्यन्यगति
कतया तस्याङ्गीकारात् ।

ननु द्रव्यस्यामित्येऽपि सहस्रं श्रूयते “द्रव्यपरिग्रहेषु च न हि म-
र्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति” इति चेत्, सत्यम् । अनेन
विभागाभावो नोक्तः । किन्तु पक्ष्या द्रव्यस्यामित्यमुक्तम् । यतो द्रव्यपरि-
ग्रहेषु चेत्युक्त्वा न हि मर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्येऽतिथिमौजना
दौ हि=यस्मात् स्तेयमिति नोपदिशन्ति मन्वादयस्तस्माद्भार्याया अपि
द्रव्यस्यामित्यमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति । तस्माद्भार्याया अपि मर्तु-
रिच्छया द्रव्यविभागोऽस्ति न श्वेच्छया । अत एव—

आश्वत्थयः,

यदि कुट्यात् समानंशान् पश्यः कार्थ्याः समांशिकाः । इति । (२।११५)

तस्मात् सुष्ठूक्तं प्राग्धिभागात् दम्पत्योर्न प्रातिभाष्यादिकमिति ।

अथर्णग्रहणप्रकारमाह गृहस्पति —

प्रतिपन्नमृण दाप्य सामादिभिरुपक्रमैः । इति ।

प्रतिपन्नम्=श्रुणसत्तायां सप्रतिपन्नम्(२) । दाप्य=दातुमुन्मुखः कर्त्त-
व्यो धनिनेत्यर्थः ।

तथा च मनु —

यैर्यैरुपायेरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।

तैस्तेरुपायैः सङ्गृह्य साधयेदधमर्णिकम् ॥ (८।४८)

के ते उपाया इत्यपेक्षायां स एवाह—

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन चलेन च ॥ इति । (८।४९)

गृहस्पतिरपि—

धर्मोपधिवलात्कारैः गृहसरोधनेन च । इति ।

गृहसरोधनेन=आचरिताख्योपायेन ।

कात्यायनोऽपि—

पीडनेनोपरोधेन साधयेदणिकं धनी ।
कर्मणा व्यवहारेण सान्धेनादौ विभावितम् ।
आददीतार्थमेवं तु व्याजेनाचरितेन च ॥ इति ।

धर्मादीनां स्वरूपमाह बृहस्पति —

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एव उदाहृतः ॥
छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी ।
अन्वाहितादि सङ्गृह्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥
यद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्तितः ॥
दारपुत्रपशून्यङ्गा कृत्वा द्वारोपपेशनम् ।
यत्रणिको दाप्यतेऽर्थं तदाचरितमुच्यते ॥ इति ।

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः=सुहृदां सम्बन्धिनां सम्बन्धैः । सामोक्त्या=प्रियवा-
क्येन । अनुगमेन=अनुसरणेन । प्रायेण=प्रायः कालाहुद्वयेन । छद्मना=उत्सवा-
दिश्याजेन गृहीततदीयभूषणाद्यप्रत्यर्पणेन । अन्वाहितम्=अभ्यर्च्य वातुम् ।
पितम् । आदिशब्दात् प्रकारान्तरस्यापि ग्रहणम् । उक्तप्रकारेणाधमर्ण-
स्य भूषणादि स्वाधीनीकृत्य यत्र स ऋणं दाप्यते स उपधिरित्यर्थः ।
दाप्यते=प्रतिदानोन्मुखीक्रियते । अर्थः=स्वकीयमर्थम् । शेषं स्पष्टार्थम् । ध-
र्मादयश्चोपायाः पुरुषोपेक्षया प्रयोक्तव्याः । अत आह—

कात्यायन ।

राजानं स्वामिनं धिप्रं सान्तेयैव प्रदापयेत् ।
ऋक्षिभिरं सुहृदं वापि छलैर्नैव प्रसाधयेत् ॥
धनिजः कर्पकाक्षैश्च शिल्पिनश्चाग्रधीदभृगुः ।
देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् सम्प्राप्य दापयेत् ॥ इति ।

सान्तेन=साक्षा धर्माख्योपायेनेत्यर्थः । धनिमादयो देशाचारानुसा-
रेण दाप्याः स्युरित्यन्वयः । सम्प्राप्तेति बलात्काराचरिताख्योपाययोर्ग्र-
हणम् । कः पुनर्देशाचार इत्याकाक्षायां—

स एवाह,

धार्योऽधक्यस्तृणिकः प्रकाश जनसंसदि ।
यावन्न दद्यात्तदेव देशाचारस्थितिर्यथा ॥ इति ।

यत्र देशे धनिकेन स्वयमेव धार्य इत्याचारस्तत्र तथैव धार्यः । यत्र
३३ धा० मि०

उत्कोचादिना अन्येनावरुध्य धार्य इति देशाचारस्थितिस्तत्र तथैवेति यथेत्यस्यार्थः ।

अवरुद्धस्य विष्णुवशङ्कायां तत्प्रतिरोधो न कार्य इति स एव दर्शयति—

विष्णुवशङ्का यत्र स्याद्वार्यमाणस्य देहिनः ।

पृष्ठतो घानुगन्तव्यो निवद्धं वा समुत्सृजेत् ॥ इति ।

निवद्धमिति शृङ्खलादिना यद्धमेव मूत्राद्युत्सर्गार्थं प्रेषयेदित्यर्थः । अत्र निकृष्टविषयो द्वितीयः पक्षः तदितरविषयस्त्वाद्यपक्ष इत्युचितव्यवस्थावगन्तव्येति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । दर्शनप्रतिभुवं गृहीत्याऽवरुद्धस्य भोजनादिकाले मोक्षः करणीयः । यत आह—

स एव,

स कृतप्रतिभूक्षेय मोक्षव्यः स्याद्दिने दिने ।

आहारकाले प्राप्ते च निवन्धे प्रतिभूः स्थितः ॥ इति ।

निवन्धे=पलायनप्रतिवन्धे । यदा तु प्रतिभूर्न लभ्यते लब्धो वाऽधर्मो न ददामीति वदति तदा पक्षद्वयमाह—

स एव,

यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाधयेत् ।

स चारके निरोद्धव्यः स्थाप्यो वावेद्य रक्षितः ॥ इति ।

नाधिगच्छेत्=न प्राप्नुयात् । नाधयेत्=नाङ्गीकुर्यात् । चारके=कारागृहे । रक्षितो=रक्षकान् रक्षणे पुरुषाभियुज्य प्रस्थाप्यो वेत्यर्थः । एतस्य प्रतिभूविशेषे प्रतिषेधमाह—

स एव,

न चारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्ययिकः शुचिः । इति ।

प्रात्ययिक=विश्ववास्यः । कथं तर्हि स मोक्षनीय इत्यपेक्षिते—

स एवाह,

सोऽनिवद्ध प्रमोक्तव्यो निवद्धः शपथेन वा । इति ।

अनिवद्धः=रक्षकशून्यः । निवद्ध=नियमितः । एवमुक्तधर्मादिप्रयोगेण साधयन् धनिको न निवारणीयो राक्षेत्याह—

मनुः,

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।

स राज्ञा नाऽभियोक्तव्यः स्वक संसाधयन्धनम् ॥ इति । (८।५०)

विष्णुरपि—

प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित्संसाध्यमानो न राज्ञो वाच्यः स्यादिति ।

यथाकथञ्चित्=स्मृत्याचाराधिरुद्धेन मार्गेण ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

प्रपन्न साधयन्नर्थं न धाव्यो नृपतेर्भवेत् ॥ इति । (२४०)

साध्यमानश्चेद्राजसन्निधिं गत्वा धनिकं धारयति तदा स दण्ड्य इत्याह—

स एव,

साध्यमानो नृपं गच्छन् दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥ इति । (२४०)

तस्य धनिकस्य धनं तत्समं च दण्डं दाप्य इत्यर्थः ।

अत एव विष्णु—

साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तरसमं दण्ड्य इति ।

तत्समम्=धनिकद्रव्यसमम् ।

यत्तु मनुना—

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।

स राजा तद्यत्तुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ (८१०६)

इति स्वल्पदण्ड उक्तः स हरिद्राधमर्णविषयः । ब्राह्मणविषय इति केचित् । छन्देन=स्वेच्छया । स्मृतिचन्द्रिकायां तु दण्ड्य इति सामान्याभिधानम् असमर्थविषये स्वल्पो दण्डो यथा स्यादित्येवमर्थमिति व्याख्याय मनुवचनं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम् । विप्रतिपक्षो विशेषमाह—

बृहस्पतिः,

प्रतिपक्षस्य धर्मोऽयं व्यवलापी तु ससदि ।

लेखनेन साक्षिभिर्वापि भाषयित्वा प्रदाप्यते ॥ इति ।

अयं=पूर्वोक्तो धर्मः श्रुणसत्तायां प्रतिपक्षस्य=सम्प्रतिपक्षस्य अधमर्णस्य विषये धनिकस्य । व्यवलापी इ=अपहृवी तु ससदि समायां प्रमाणेनार्ण संसाध्य प्रतिदानाभ्यां कार्यं इत्यर्थः । एवं च पूर्वोक्त—

धर्मेण व्यवहारेण छुलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन वलेन च ॥ (८४२)

इति मनुवचने व्यवहारेणेति व्यवलापिविषयम् इतरतरसम्प्रतिपक्षविषयमिति बोद्धव्यम् । व्यवहारेण=साह्याद्युपन्यासेन । अत एवासम्प्रतिपक्षे व्यवहारातिरिक्तोपायनिषेधमाह—

स एव,

न रोद्धव्यः क्रियायाश्चै सन्दिग्धेऽर्थे कथञ्चन ।

आनेधयस्त्वनासेष्य दण्ड्यो भवति धर्मतः ॥ इति ।

न रोद्धव्य इति व्यवहारातिरिक्तच्छुलाद्युपायोपलक्षणम् । क्रियायादिसन्दिग्धपदयोरेवमाह—

स एव,

प्रदातव्यं यद्भवति न्यायतस्तद्वदाम्यहम् ।

एवं यत्रणिको ज्ञूते क्रियावादी स उच्यते ॥

रूपसङ्ख्यादिलोभेषु यत्र भ्रान्तिर्द्वयोर्मवेत् ।

देयानादेययोर्वापि सन्दिग्धोऽर्थः स कश्चित्तः ॥ इति ।

सन्दिग्धेऽर्थे घनग्रहणं कुर्वतोऽर्थद्वानिदण्डावाह—

॥ एव,

अनाद्येद्य तु रात्रे यः सान्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।

प्रसह्य स विनेयः स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

पीडयेत्तु घनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थार्थं स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम् ॥ इति ।

साधधिकमृणमवधिप्राप्तौ निरवधिकं द्वैगुण्यादिपरमवृद्धेः प्राप्तौ कार्यविशेषोपनिषानक्षेप्तस्या अप्राप्तायपि पूर्वोक्तैर्धर्मादिभिरुपायैः सवृद्धिकं प्राह्यम् । । यद्वा परमवृद्धिसाहितं मूलं कृत्वा लेख्यान्तरं प्राह्यम् । अथवा सवृद्धिकमूलोपमोग्य आधिप्राह्यम् ।

तथा य बृहस्पतिः—

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्गाहयेद्धमी ।

कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रवृद्धिर्गृह्यथवा ॥

द्विगुणस्योपरि यथा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते ।

मोगलाभस्तदा तत्र मूलं स्यात्सोदयं त्वृणम् ॥ इति ।

शान्तलाभग्रहणमशान्तलाभस्योपलक्षणम् । उद्गाहणं धर्माद्युपायेन साधनम् । यदा चक्रवृद्धिर्मोत्याधिर्वा गृह्यते तत्र सोदयं मूलमृणं स्यादित्यर्थः ।

मनुषि (अ० ८)

ऋणं दातुमशक्नो यः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् ॥ (१५४)

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यायती सम्भवेद्द्विस्तावती दातुमर्हति ॥ (१५५)

चक्रवृद्धिं समाकृत्वा देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥ इति । (१५६)

निर्जितां लभ्यतेनारम्भाधीनत्वं सम्पन्नम् । करणं परिवर्त्तयेत्=अन्यत्वेत्यर्थः साध्यादि कुर्यात् । अदर्शयित्वा हिरण्यं दीयमानमिति शेषः । तेन घनिने

सर्वं सवृद्धिकमृणमदत्त्वेत्यर्थः । तत्रैव परिवर्तयेत्=पुनः करण परिवर्तयेत् । साक्षिसमक्षमेतत् ब्रूयाद्यदेतावन्मूलमस्मै धारयामि, एतावती च वृद्धिरिति पत्रे चारोपयेदित्यर्थः । एतच्च यावद्वृद्धिं धनं दातुं शक्नोति तावदस्या करणपरिवर्तनं कार्यम् । समाहृतं=प्रतिपन्नः । अङ्गीकृतवानिति यावत् । तत्फलं=चक्रवृद्धिलक्षणम् ।

कार्यायनोऽपि—

प्राह्य स्याद्विगुणं द्रव्यं प्रयुक्तं धनिना सदा ।

लभेत चेन्न द्विगुणं पुनर्वृद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अधर्मणस्य धनदानाशक्तौ ग्रहणप्रकारमाह—

नारदः,

अथ शक्तिविहीनः स्यादणी कालविपर्ययात् ।

शक्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥ इति । (व्य० प० १।१३१)

यथोदयं=यथाधनोत्पत्तिं दाप्यो ब्राह्मण इति शेषः ।

तथा च ब्राह्मणत्वम्—

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परीक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥ इति । (२।४३)

अत्र च हीनजातिग्रहणं सजातेरप्युपलक्षणम् । अतश्च सामानजातिमपि परीक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणम् । अतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो यथोदयं शनैः शनैर्बद्धयादेर्दाप्य इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टमाह—

मनु,

कर्मणाऽपि समं कुर्याद्भनिकस्याधर्मणिकः ।

समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः ॥ इति । (८।१७७)

कर्मणापि धर्मं कुर्यात्=अधर्मणिकत्वेनोत्तमर्णादधरीभूतमात्मानं तावद्भनकार्यकर्मकरणेनापि समं कुर्यात् अधर्मणत्वं धमपनयेदित्यर्थः । श्रेयान्=उत्तमजातीयो गुणाधिकश्च ।

बृहस्पतिरपि—

निर्द्धनमृणिनं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्य ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः ॥ इति ।

शौण्डिकार्थं=समापकृष्टजाती । ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजातेरुपलक्षणा-

र्थम् । यत्तु कार्यायनवचनम्—

कर्पकान् क्षत्रविदूशदान् समहीनांस्तु दापयेत् । इति ।

तत् तेषां यथोदयं धनदानसामर्थ्यं मन्तव्यम् । कल्पनरो तु

२६२ वीरामित्रादयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

कर्मणा क्षत्रविद्शूद्रान् समहीनांस्तु दापयेत् ।

इति पठितम् । तत्र कर्मणा दापयेदित्यन्वयात् कोऽपि विरोधः ।

कारयानोऽपि—

धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

कर्मकरणासहं तु बन्धनागारे धासयेदित्याह—

स एव,

अशकौ बन्धनागारे प्रवेदयो ब्राह्मणादृते । इति ।

अत्र कर्मकरणाशकौ बन्धनागारे प्रवेशाभिधानं सामर्थ्योत्पत्तौ कथाञ्चिद्वहणप्राप्तवर्धमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यस्तु पूर्वमनावेष्टा-
शुभं कर्म कारयति तत्रापि विशेषं—

स एवाह,

यदि ह्यादायनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत चर्णिकः ॥ इति ।

युगपदेनेकोत्तमर्णसमवाये दानानुक्रममाह—

याज्ञवल्क्यः,

गृहीतानुक्रममाहाप्यो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ इति । (२।४१)-

नृपतेः क्षत्रियस्य । समानजातीयेषूत्तमर्णेषु ब्रह्मणक्रमेण देवम् ।
पिजातीयेषु तु ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थः ।

कारयानोऽपि—

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत् ।

तत्तदेवामृतो देयं राज्ञः स्याच्छ्रोत्रियानु च ॥ इति ।

श्रोत्रियानु=ब्राह्मणानन्तरम् । एकदिनकृतनानर्णसमवाये युगपदेयम् ।
धनाल्पस्य यदुत्पयोस्तु तदनुसारेण ज्ञातं परिकल्प्य दापनीयम् ।

तथा च कारयान एव—

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्वहणं समम् ।

ब्रह्मणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥ इति ।

ब्रह्मणं=बन्धकदानम्, रक्षणं=बन्धकपरिपालनम्, लाभं=बन्धकभोगं
च एव=युगपदेव कुर्यात् । अन्यथा अहर्मेदे तूक्तक्रमेण कुर्यादित्यर्थः ।
अनेकणसमवायेऽपि अधमर्णो यदुत्तमर्णादुद्भवं गृहीतया यद्यवहारा-
दिकं करोति तस्मात्प्राप्तं धनं तदुत्तमर्णादेव दद्यान्नान्येषाम् ।

तथा च स एव,

यस्य द्रव्येण यन्त्रण्यं साधितं यो विभाययेत् ।

ऋणां० पित्रर्णे तदभावे पुत्रैरवश्यं देयम् । २६३

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥ इति ।

एवकारस्तस्येत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । अधमर्णभावे तत्पुत्रेण सशुद्धिक-
मृणं देयमित्याह—

बृहस्पतिः,

याचमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैः ॥ इति ।

अल्पकाल=अदीर्घकाल निरवधिकमिति यावत् । निरवधिकं याचना-
नन्तरमेव देयं परमशुद्धौ जातायामिति मदनराजे । सावधिकमवधि-
पूर्वौ शान्तलाभ शान्त्यनन्तरम् । ऋणप्रहीतुः पितुरभावे पिशुकृतमृणं पुत्रै-
रवश्यं देयमित्यर्थः । आवश्यकदाने हेतुमाह—

नारदः, (३५०५०१)

इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामय मोचयिष्यति ॥ (५)

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यस्ततः ।

ऋणारपितः मोचनीयो यथा न नरकं प्रजेत् ॥ (६)

यतस्ततः=येन केनाप्युपायेन । उत्तममृणम् "जायमानो वै ब्राह्मणश्चि-
मिर्ग्राणया जायते" इत्यादिनैत्तिरीयश्रुत्युक्तम् । अधममृणं परहस्तात्
कुसीदविधिना शूहीतम् । जातेन=व्यवहाराभिप्रायतया निष्पन्नेनैतत्पर्यं ।

अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णमाक् ।

स्यात्तस्य हि स्मृतं ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्यं शुणवयःकृतम् ॥

(ना०स्मृ०अ०५०१श्लो०३१)

इति स्मरणात् । अप्राप्तव्यवहारस्यासेधाह्वाननिषेधश्च स्मर्यते—

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो यती ।

विषमस्थाश्च नासेप्सा न चैतानाह्वयेन्नुप ॥ इति । (ना०स्मृ०अ०१५४)

कारयानोऽपि—

पितॄणां सुनुमिर्जातैर्दानेनैवाधमाह्वनात् ।

विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ॥

नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं यत्सेयुर्नरकेऽन्यथा ॥ इति ।

नाप्राप्तव्यवहारैः=देयोपादेयपरिष्ठामविशेषसहितैः षोडशवर्षैरित्यर्थः ।

षोडशवर्षिकस्य व्यवहारस्यमाह—

नारदः, (३५०५०१)

गर्भस्थैः सहस्रो वयं आप्तमात्रं सराच्छिनुः ।

१६४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

वाल अपोऽङ्गशाद्वर्पात् पौगण्ड्येति शब्दयते ॥ (३५)

परतो व्यवहारश्चः स्वतन्त्रः पितरावृते । इति । (३६)

यस्य बहवः पुत्रास्तेषां विभक्ताविभक्तमेदेन दानप्रकारमाह—
नारद , (व्य० प० १)

पितर्युपरते पुत्रा ऋण दद्युर्यथांशतः ।

अविभक्ता विभक्ता वा यो वा तामुद्वेदधुरम् ॥ इति । (२)

एतदुक्तं भवति विभक्तैः स्वाशानुरूपं देयम् । अविभक्तैरपि सम
प्रधानतयाऽऽस्थाने सम्भूय समुत्थानेन देयम् । गुणप्रधानभावेनाय
स्थाने यो मुख्यस्तेन देयमिति ।

पुत्रेण रिक्थग्रहणाग्रहणयोः सवृद्धिकमेव देयम् । पुत्राभावे पौत्रेण
रिक्थग्रहणे सोदय देयम् । अग्रहणे मूलमेव । प्रपौत्रेण तु रिक्थाग्रहणे
मूलमपि न देयम् ।

तथा च धृहस्पति —

ऋणमात्मीयवत्पितृय पुत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य तु ॥ इति ।

आत्मीयवत् सवृद्धिकमित्यर्थः । तत्सुतस्य-अगृहीतधनस्य प्रपौत्रस्य ।
एतदेवामिष्टम्—

नारद , (व्य० प० १)

कमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्देयं मुद्धृतम् ।

देयं पैतामहं पौत्रैस्तद्यतुर्थांशवर्त्तते ॥ इति । (४)

कात्यायनोऽपि—

पित्रभावे तु दातव्यमृण पौत्रेण यत्नतः ।

चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्विनिवर्त्तयेत् ॥ इति ।

देयमृणमनेन देयमस्मिन् काले देयमित्येतन्नित्यमाह—

याज्ञवल्क्य ,

पितरि शोषिते श्रेते व्यसनामिच्छतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निहवे साक्षिभाषितम् ॥ इति । (२।५०)

यदि पिता दातव्यमृणमदत्त्वा मृतो दूरदेशान्तरं गतोऽचिकित्स
नीयव्याप्यायमिमृतो वा तदा तत्तत्तमृणं पुत्रेण तदभावे पौत्रेण देयमि
त्यर्थः । पुत्रेण पौत्रेण वापह्नुतेऽर्थिना साह्यादिभिर्मायितमृणं देयं
पुत्रपौत्रैस्तिथ्यन्वयः । शोषिते यत्प्रतिदानं तत्प्रयासादारम्य विंशतिवर्षा-
दूर्ध्वं मन्तव्यम् ।

तथा च नारदः,

नार्वाकसम्यत्सराद्विंशत् पितरि प्रोपिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥ इति । (६५०५०१।१४)

कात्यायनोऽपि—

विद्यमानेऽपि रोगात्तै स्वदेशात् प्रोपिते तथा ।

विद्यमानेऽपि=जीवत्यपि । विंशत् संघत्सरादूर्ध्वमिति शेषः ।

अत एव विष्णुः—

धनप्राहिणि प्रेते प्रयजिते द्विदशाः समाः प्रोपिते वा नापुत्र-
पौत्रैर्देयं वातः परमभीप्सुमिरिति ।

प्रयजिते=संन्यस्ते । द्विदशाः समा=विंशतिवर्षाणि । अथ प्रोपित इत्य-
नेन सम्बन्धः । अतः परं=विंशतिवर्षादूर्ध्वमभीप्सुभिर्देयमित्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति । पितरि मृते प्रयजिते वा पुत्रपौत्रैः प्राप्तव्यवहारैर्देयं
प्रोपिते तु विंशतिवर्षादूर्ध्वमिति । नातः परमभीप्सुमिरित्यपि पाठस्त-
स्यायमर्थः । विंशतिवर्षादूर्ध्वं न विलम्ब्य कार्यः ऋणप्रतिदानमभीप्सु-
मिरिति ।

अदेयमृणमाह याज्ञवल्क्यः—

सुराकामघ्नकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।

वृथादानं तथेवेह पुत्रो दद्यात् पितृकम् ॥ इति (२।४७)

सुरापानेन यत् कृतमृणम् । कामघ्नं=स्त्रीव्यसनेन कृतम् । वृथे परा-
जयनिवृत्तम् । दण्डशुल्कावशिष्टकं=दण्डशुल्कयोरवशिष्टम् । वृथादानं=व्यथादि-
भ्यो वरप्रतिज्ञातम् ।

धूर्त्तं वन्दिनि मन्त्रे च कुर्वेद्ये कितवे शटे ।

द्याटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलम् ॥

इति यद्यनात् । न च दण्डशुल्कावशिष्टकमित्यनेनाप्यशेषस्य दान-
निषेधात् सर्वं दातव्यमिति शङ्कनीयम्, यत आहोताना—

दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥ इति ।

न व्यावहारिकं=सुरापानादिनिमित्तमित्यर्थः ।

गौतमोऽपि—

मघ्नशुल्कघ्नकामदण्डान् पुत्रा नाध्यायदेयुरिति ।

॥ पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थः ।

मृदस्तरपि—

(१) सौरादिके वृथादानं कामकोपप्रतिधुतम् ।

(१) संरम्=मुत्तपानम् । आसिधम्=पतनम् ।

३४ वी० पि०

प्रातिभाव्य दण्डशुल्कशेषं पुत्रो न दापयेत् ॥ इति ।

प्रातिभाव्य=प्रातिभाव्यागतम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयो स्वरूप दर्शयति-
कात्यायन ,

लिखित मुक्तक चापि देय यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वास्त्रियै तत्तु विद्यात्कामरुत नृणाम् ॥

यत्र हिंसा समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्य विनाश्य वा ।

उक्त तुष्टिकर यस्तु विद्यात्क्रोधकृत ॥ तत् ॥ इति ।

मुक्त=लेखनरहितम् । पित्रारमादिकृत्तर्णसमवाये दानक्रममाह —

गृहस्पति ,

पिड्य पूर्वमृण देय पश्चादात्मीयमेव च ।

तयो पैतामह पूर्व देयमेवमृण सदा ॥ इति ।

तयो =ताभ्या पित्रारमीयाभ्यामि यर्थ । रिक्थग्राह्याभावेऽपि पुत्रेण
देयमित्याह—

कात्यायन ,

पिड्यर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धन हरेत् ।

देय तद्धनिके द्रव्य मृते पुत्रस्तु दाप्यते ॥ इति ।

विभक्त पुत्रो विभागानन्तर पितृकृत ऋणे तिष्ठति तस्मिन्मृते त
द्धन न गृह्णीयात्किं तु धनिकाय दद्यात् । यदि किञ्चित्ततोऽवशिष्ट भव
ति तर्हि गृह्णीयात् । पितृधनाभावे रिक्थग्रहणराहित्येऽपि स्वधन दद्या
न्निश्चयं । अत्र पुत्रग्रहण पौत्रस्यान्युपलक्षणम् । "पुत्रपौत्रैर्ऋण देय"
इति यच्चने उभयो साम्येन ग्रहणात् । पौत्रस्यावृद्धिकदान तु याचनि
वमिति न तस्यानेन साम्यपाठेन निवृत्ति । अनेकऋणदातृसमवाये
प्रममाह—

याज्ञवल्क्य ,

रिक्थग्राह ऋण दाप्यो योपिग्राहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य पुत्रहीनस्य रिक्थिन ॥ इति (२१५१)

दायविभागप्रमेण प्राप्त यद्द्रव्य तद्विषय तयो गृह्णाति स रिक्थग्राहो
यदीय द्रव्य रिक्थरूपेण गृह्णाति स तद्गृह्णतृण दाप्य इत्यर्थः । योपित
भाव्या गृह्णातीति योपिग्राहो यदीया योपित गृह्णाति स तद्गृह्णतृण दा
प्य इत्यर्थः । पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य अन्यमाश्रित अय्याश्रितम् एतादृश
यद्द्रव्य परकीय द्रव्य मानापितृमन्वन्धिद्रव्यमिति यापत् । अन्यश
ब्देन पित्रोऽपि वक्षणात् । मन्मातापितृद्रव्य यस्य नास्ति दायग्रहणायो
गत्यात् स परीयादि पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इत्यर्थः । पुत्रहीनस्य=दायप्र

ऋणा० रिक्थग्राह्यादीनामृणांपाकरणेऽधिकारक्रमः । २६७

हणार्हपुत्रहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्य इत्यर्थः । एतेषां समवाये पाठ-
क्रमादेव दाप्याः । यन्तु—

सपुत्रस्य दाप्यपुत्रस्य रिक्थग्राही दद्यात् ।

इति विष्णुवचनम् । तदायानर्हपुत्रस्य सद्भावेऽप्यसद्भावेऽपि वा तद-
नादरेण रिक्थग्राही ऋणं दद्यादित्येवम्परम् । रिक्थग्राह्याभावे योपि-
ग्राही दाप्यः । अस्मिन्नर्थे विष्णुरपि—

विधनस्य स्त्रीग्राहीति ।

विधनस्य=रिक्थग्राहिरहितस्य ।

बृहस्पतिरपि,

स्त्रीहारी च तथैव स्यादभावे धनहारिणः । इति ।

योपिग्राह्याभावे दायभागानर्हः पुत्रोऽदाप्य इत्यस्मिन्नर्थे—

नारदोऽपि,

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ इति ।

(६५०५०१।२३)

स्त्रीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणमागित्यन्यथः । स्त्री च धनं च स्त्री-
धने तद्वतोः स्त्रीधनहारिणोरित्यर्थः । अत्र स्त्रीहारी धनिपुत्रयोरिति पुत्राभावे
योपिग्राहस्यर्णदायित्वाऽभिधानं दायार्हपुत्राभावे मन्तव्यम् । अपुत्रस्य
चेत्यनुवृत्तौ—“विधनस्य स्त्रीहारी” इति विष्णुनाऽभिधानात् । “पुत्रोऽसतोः
स्त्रीधनिनोः” इति स्वीकृतिविरोधाच्च ।

ननु “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” इति वचनमेतेषां समवाये क्रमवि-
धायकम् । स एव नृ नोपपद्यते । पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्राहित्वासम्भ-
वात् । न च पुत्रे सत्यपि पितृभ्रात्रो रिक्थहारित्वमिति वाच्यम् ।

न भ्रातरौ न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।

इति वचनेन पुत्रं सत्यन्यस्य रिक्थहारित्वनिषेधात् । योपिग्राहोऽपि
न सम्भवति ।

न द्वितीयस्य भाष्यानां कचिद्भ्रष्टोपदिश्यते । (मनुः ५।१६२)

इति वचनेन पत्यन्तरनिषेधात् । पुत्रोऽनन्याधितश्च इत्येतदपि न यक्त-
व्यम् । “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” इत्यनेन गतायेत्यात् । न च रिक्थग्रा-
हित्वाभावेऽपि पुत्रेण दातव्यमित्येतदर्थमिदम् । तथा सत्यनन्याधित
इत्यस्य वैपर्ययः स्यात् । पुत्रे सति मातापितृद्वयस्य अन्यगामित्वा-
सम्भवात् । “न भ्रातरः” इति पूर्वोदाहृतवचनात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन-
इत्येतदपि न यक्तव्यम् । “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” इत्यनेन सति पुत्रे रि-

अथग्राहिण एव ऋणापाकरणाधिकारित्वस्याभिधानेऽसति पुत्रे कैमु-
तिकन्यायेन तत्सिद्धिरिति चेत्, भेदवादीः । सत्स्वपि ह्रीवादिषु पुत्रेषु
अन्यायवर्तिषु च सवर्णापुत्रेषु पितृव्यादीना रिक्थग्राहित्वसम्भवात् ।
ह्रीवादीनां रिक्थग्राहित्वाभावं दर्शयति—

अनु,

अनशो ह्रीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा ।

उभयजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ इति ॥ (१।२०१)

यन्मवत्स्येनापि ह्रीवादीनननुक्रम्य “भर्त्तव्याश्च निरशका” इत्युक्तम् ।

अन्यायवृत्तस्य सवर्णापुत्रस्य रिक्थग्राहित्वाभावं दर्शयति—

गौतम, सवर्णापुत्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभतैकेषामिति ।

तस्मात् पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राहान्यः सम्भवति । योपिग्राहित्वमपि
रागकलुषीरुतचित्तस्यातिक्रान्तनिषेधस्य सम्भवति । तस्य ऋणापा-
करणेऽधिकारो भवत्येष । यश्चतसृणां स्वैरिणीनामन्तिमां गृह्णाति य-
श्च पुनर्भूतिं तिसृणां प्रथमाम् ।

तथा च नारद — (८५०५०१)

अन्तिमा स्वैरिणीना या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।

ऋण तयोः पतिकृत दद्याद्यस्ते उपाप्नुते ॥ (२४)

अधनस्य ह्यपुनस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋण षोड्धुः स भजते तदेद्यास्य धनं स्मृतम् ॥ इति (२२)

चतसृणां स्वैरिणीना या अन्तिमा तिसृणां पुनर्भुवा च या प्रथमा तयो-
पत्या कृतमृण ते य उपाप्नुते=पतिवैभोपभुङ्क्ते स दद्यादित्यर्थः । उपैति=
पतिवैभोपभुङ्क्ते । पुनर्भूयः स्वैरिणीश्च दर्शयति—

स एव, (८५०५०१२)

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्या सुप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ (४५)

कन्यैवास्ततयोनिर्या पाणिग्रहणद्वयिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः सस्कारमणा ॥ (४६)

देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।

अपन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥ (४७)

असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैषां प्रदीयते ।

सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥ (४८)

स्त्रीप्रसूनाप्रसूता या पत्यावेव तु जीवति ।

वामात्समाधयेदन्य स्वैरिणी प्रथमा तु सा ॥ (४९)

श्रुणा० निर्वयग्राहादीनामृणायाकरणेऽधिकारक्रमः । २६९

कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।

पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ (५०)

मृते भर्तुरि तु प्राप्तान्देवरादीनपास्य या ।

उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ (५१)

प्राप्ता देशाज्जनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या ।

नवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ इति । (५२)

उत्पन्नसाहसा=क्षतयोनिः प्रौढेति यावत् । अन्यस्मै=देवराय । 'अस्तु देवरेपु' इत्यग्रेऽभिधानात् । कीदृशस्य योषिद्ग्राहस्यर्णदानेऽधिकार इत्यपेक्षिते—

स एवाह, (५० प ०१)

या तु सप्रधनैव स्त्री सापस्या बान्धवाभयेत् ।

सोऽस्या दद्यादणं भर्तुर्गृहसृजेद्वा तथैव ताम् ॥ इति (२१)

सप्रधना=प्रकृष्टधनसाहता बहुधनेति यावत् । अस्या भर्तुः श्रुणं दद्यादित्यन्वयः । न च योषिद्ग्राहणस्य दानाधिकारशास्त्रावागम्यानुपपत्त्या योषिद्ग्राहणमपि पूर्वपतिकृतमृणं दातुं शास्त्रियमिति शङ्कनीयम् । रागप्राप्तयोषिद्ग्राहणसम्भवात् शास्त्रानुपपत्तिः । अत एवाह—

सङ्ग्रहकारः,

यत्र दद्यादणं घोदुः पुनर्भूस्वैरिणीपतिः ।

न तेन तदुपादानं शास्त्रेण विहितं भवेत् ॥ इति ।

तदुपादानं=पुनर्भूः रैरिणीतं च ग्रहणम् । श्रुणं पुनो दाप्य इति पुनर्धनं योषिद्ग्राहमावेऽस्य श्रुणदानेऽधिकारो न तस्मिन् सतीति क्रमनिरूपणार्थम् । अनन्याधितप्रभ्य इति न व्यर्थम् । पित्र्यरिक्काभावेऽपि यदुपु पुत्रेषु सःसु दायग्रहणयोग्यस्यैव श्रुणदानेऽधिकारो न क्लीषादेर्दानार्हस्येति प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्र्यीनस्य शिष्येन इत्येतदपि न व्यर्थम् । पुत्रग्रहणमुपलक्षणार्थम् । पुत्रपौत्रहीनस्य ये समनन्तरं रिक्कप्राप्तित्वेन दायभागे निरूपिताः प्रपौत्रादयस्ते सर्वे दायभागोक्तक्रमेण दाप्याः, यदि रिक्कं गृह्णन्ति, न चेद्य दाप्याः, पुत्रपौत्रौ तु रिक्कग्रहणाभावेऽपि दाप्यौ इति पुत्रपौत्रोपेक्षया प्रपौत्रादीनां वैषम्यप्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रपौत्रयोः प्रपौत्राद्यपेक्षया वैषम्यं दर्शयति—

नारदः, (५० प ०२)

कमादन्याहतं प्राप्ते पुत्रैर्यधर्णमुद्धृतम् ।

दसुः पतामहं पौत्रास्तप्यतुर्थाश्वर्त्तते ॥ इति । (४)

यदा योषिद्ग्राहमावे पुत्रो दाप्य शयुक्तम् "सैष चास्य घनं स्मृतम्"

इति स्मरणात् लक्षणया रिक्थशब्देन योषितमङ्गीकृत्य पुत्राभावे योषिद्
ग्राहो दाप्य इत्युच्यते 'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इत्यनेन । पुत्रहीनस्य सयो
पितृकस्य ऋण योषिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे बहुधनस्त्रीहा
रिणाऽन्तिमस्वैरिणीप्रथमपुनर्महारिणश्चाभावे पुत्रो दाप्यः पुत्राभावे
निर्धनानरपत्ययोषिद्ग्राही दाप्य इति व्यवस्था द्रष्टव्या । अन्यथा यो
पिद्ग्राहपुत्राभावयो पुत्रयोपिद्ग्राहौ दाप्यावेति व्याख्याने उभयसद्भावे
कस्याप्यदानप्रसङ्गः स्यात् । अत एव—

नारदः, (०४० प० १)

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतो स्त्रीधनिनो स्त्रीहारो धनिपुत्रयोः ॥ इति । (२३)

कस्मिंश्चित् स्त्रीहारिण्यसति पुत्रो दाप्यः पुत्रेऽसति कश्चित् स्त्री
हरीत्यर्थः । अथवा । एते रिक्थग्राहादयः क्रमेण दाप्या इत्युक्ते कस्य
दाप्या इत्यपेक्षिते उत्तमर्णस्य तदभावे तत्पुत्रादेः तस्याप्यभावे कस्ये
त्यपेक्षिते आह—'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इति । पुत्राद्यन्वयहीनस्योत्त
मर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सापिण्डादिस्तस्य दाप्या इत्यर्थः ।

तथा च नारदः । (०४० प० १)

ग्राहणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति स । (१)

निर्यपन्तु सकुल्येषु तदभावेऽस्य यन्धुषु ॥ (११०)

इत्यभिधायामिहितधानम्—

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्यन्धियाः धवा ।

तदा दद्याद्भिजेभ्यस्तु तेऽथसरस्वपुस्तु निक्षिपेत् ॥ इति । (१११)

इति विज्ञानेश्वरानुयायी पन्थाः । अत्र कश्चिद्वदमयश्चकृदाह—

अहो वत जगत्स्थिताविज्ञानेश्वरयोगिनः ।

पूर्वापरायिरोधेऽपि नानुसन्धानमद्भुतम् ॥

'रिक्थग्रहणार्हस्य गृहीतरिक्थस्य पुत्रस्यान्येन रिक्थग्राहिणा सह
कदा वा स समापेशः सम्भवति । अपि च पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति
पदं त्रिभिरपि सम्यध्यते द्वाभ्यामेव वा । प्रथमे पुत्र इति व्याघातस्य
मुख्यमुदाहरणम् । द्वितीये मिश्रविषयता, तेषामप्यसमापेश इत्येतदपी
ति । तन्मन्-दधिपां धनमात्रम् । रिक्थग्रहणार्हपुत्रसत्त्वे एतद्वचनाप्रवृत्तेः
पुत्रहीनस्येति त्रिभिरपि सम्यध्यते । न च पुत्रहीनस्य पुत्र इति व्या
घातः । पुत्रहीनस्य रिक्थग्रहणार्हपुत्रहीनस्य पुत्रा रिक्थग्रहणानर्हपुत्र
इत्यर्थस्योक्तवान् । आदमद्वारकृता स्वयमिरथ व्याख्यातम् । तथाहि । यथे

ऋणा० रिक्थग्राहीनामृणापाकरणेऽधिकारक्रमः । २७१

वान्येषां पुत्रवतामृणमनन्याधितद्रव्यः पुत्रो दाप्यस्तथैव पुत्रहीनस्य-
रिक्थिनः ऋणं रिक्थग्राही दाप्यः । तदभावे योपिद्ग्राही ऋणं दाप्यः ।

तदाह—

नारदः,

अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।

ऋणं षोडशः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम् ॥ इति ।

तथा,

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणमाग्यो धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥ इति ।

ननु स्त्रीहारिधनहारिणोरसतोः पुत्रः धनहारिपुत्रयोरसतोः स्त्री-
हारीत्युभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य इति विरोध इति चेत्, न । पुत्रपदस्य
भ्रातृपुत्रपरत्वात् । तदाह—

मनुः,

भ्रातृणामेकजातानामेकधेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रणीत् ॥ इति । (९।१८२)

तदप्यसत् । क्रमत्यागे मानामावात् । नारदवचनं स्वस्मिन्मनेऽप्यविदु-
जम् । किञ्च नारदवचने पुत्रशब्दस्य मुख्येऽर्थे सम्भवति गौणग्रहणे
प्रमाणामावात् । न च भ्रातृपुत्रेऽपि मुख्यः प्रयोगः “पुत्रिणो मनुरग्र-
णीत्” इति स्मरणादिति वाक्यम् । वृद्धस्यवहारेण जन्यपुंसि मुख्यनि-
र्णयात् । न च मनुवचनविरोधः । गौणत्वेनाप्युपपत्तेः । न च शक्तिरेषा-
स्तु । ‘अन्यायध्यानेकार्थाधम’ इति श्वायविरोधात् । नचैवं सैन्धवादि-
शब्दानामप्यनेकार्थत्वं न स्यात् । न स्यादेव, यदि विनिगमकं स्यात् न च
तदस्तीत्यगत्याङ्गीकारादिति ।

दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवृत्ते योपिद्ग्राहो न दाप्य इत्याह—

कात्यायनः,

पूर्य दद्याद्धनग्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।

योपिद्ग्राहः सुताभावे पुत्रे धात्यन्तनिर्घने ॥ इति ।

पूर्य रिक्थग्राहो दद्यात्तदभावे बहुतरधनयुक्तो दाप्यानाहः पुत्रो द-
द्यात्तस्याभावे योपिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थः ।

नतपि दायाहं पुत्रे तस्य यदा दुश्चिकित्स्यरोगाद्युपद्रवेण धा-
त्येन वा ऋणशानासामर्थ्यं नस्यामक्षमायां तत्पितृधनं स्वसमीपे यः
स्थापयति पितृश्लादिः न ऋणं दद्यात् । तस्याभावे योपिद्ग्राहो द-
द्यादित्याह—

न एव,

श्रुणु ॥ दापयेत्पुत्र यदि स्यान्निरूपद्रवः ।
द्रविणाहंश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम् ॥
व्यसनामिप्लुते पुत्रे घाले वा य प्रहस्यते ।
द्रव्यहृदापयेत्तु तस्याभावे पुरन्धिहृत् ॥ इति ।
कुटुम्बार्थं पितृव्यादिना कृतमृणं कुटुम्बिना दातव्यम् ।

तथा च बृहस्पति —

पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासाशिष्यानुजीविभिः ।
यद्गृहीत कुटुम्बार्थं तद्गृही दातुमर्हति ॥ इति ।

शिष्यशब्देनान्तेषास्यपि गृह्यते । छात्रमात्रस्य विवक्षितत्वात् ।
गृहीत्यनेन न गृह्यमात्राभिधानम् किन्तु कुटुम्बिनस्तस्यैव विव-
क्षितत्वात् ।

अत एव नारद — (अ० १० १)

शिष्यान्तेषासिदासस्त्रीप्रेष्यहृत्यकरैश्च यत् ।
कुटुम्बहेतोर्नृक्षितं दातव्यं तत्कुटुम्बिना ॥ इति । (१२)

शिष्योऽत्र वेदविद्यार्थी । अन्तेषामी = शिष्यविद्यार्थी । कुटुम्बहेतो कुटु-
म्बिना कुटुम्बार्थं कृतमृणम् । असाश्रितानादिना स्यानुज्ञानाभावेऽपि दे-
यमित्याह —

आत्यायन ,

प्रोपितस्यागतेनापि कुटुम्बार्थमृण कृतम् ।
दासस्त्रीभ्रातृशिष्येषां दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥ इति ।

नारद —

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहार समाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तत्विद्वान्न विचालयेत् ॥ इति । (८।१६७)

अध्यधीनो = दासादिः । अन्यदपि कुटुम्बहेतु कुटुम्बिना दातव्यमृणं
दर्शयति —

आत्यायन ,

कुटुम्बार्थमशके ॥ गृहीत व्याधिते तथा ।
उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापस्तुतं तु तत् ॥
वन्ध्यापिपाहिके चैव प्रेनकार्येषु यत्कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन एत प्रभो ॥ इति ।

अशके = कुटुम्बमरणासमर्थं कुटुम्बिनोरित्यर्थः । वन्ध्यापिपाहिके वन्ध्यापिपा-
दनिमित्तम् । यत्कृतम् = येन घनेन कृतम् । प्रभो = कुटुम्बिनः । कुटुम्बार्थव्य-

तिरिक्ते ऋणविषये—

याज्ञवल्क्य आह,

न योऽपि पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्यादते कुटुम्बार्थाय पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥ इति । (२।४६)

पतिपुत्राभ्यां कृतमृणं क्रमेण योऽपि भार्यामाता च न दद्यात् । तथा भार्याकृतं पतिः । कुटुम्बार्थाय इति सर्वान्वयि । तथा च कुटुम्बिना कुटुम्बार्थं येन केनापि कृतं देयमित्यर्थः ।

नारदोऽपि—(अ० ५०१)

न स्त्री पतिकृतं दद्यादणं पुत्रकृतं तथा । इति । (१६)

विष्णुरपि—

न स्त्री, पतिपुत्रकृतं न स्त्रीकृतं पतिपुत्राविति ।

पुत्रेण कृतं पिता नेत्यस्यापवादं कचिदाह—

बृहस्पतिः—

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोच्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा न देयमिति धर्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यत् स्याद्यद्य स्यादनुमोदितम् ॥ इति ।

प्रतिश्रुतम्=अनुज्ञातम् । अनुमोदितम्=ऋणकरणानन्तरमङ्गीकृतम् । यः पुत्रेणापदुन्दाराय कृतं तदपि देयमित्याह—

नारदा, (अ० ५०१)

पितुरेव नियोगात्ता कुटुम्बमरणाय वा ।

कृतं वा यदणं कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥ इति ।

“न योऽपि पतिपुत्राभ्याम्” इत्यङ्गुष्ठापवादमाह—

कात्यायनः,

भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं केवलेनात्मना कृतम् ।

ऋणमेव विधाय देयं भाग्यथा तत्कृतं रित्रया ॥ इति ।

भर्त्रा पुत्रेण वा सार्द्धं कृतमृणं तयोरभावे देयम् । स्वयंकृतं तु तयोर्भावेऽपि देयमित्यर्थः । अत एव—

उ एवाह,

देयं भार्याकृतमृणं भर्त्रा पुत्रेण मातृकम् ।

भक्त्यर्थं कृतं यत् स्यादविधाय गते दियम् ॥ इति ।

अविधाय=अनपाकृत्य दिग् गते=मृते सतीत्यर्थः ।

३५ धी० मि०

२७४ श्रीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

याज्ञवल्क्योऽपि—

प्रतिपन्न स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतं वा यद्वह्णं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति ॥ इति । (२७२)

प्रतिपन्न=देयत्वेनाङ्गीकृतम् । तद्विक्रयग्रहणेऽनङ्गीकृतमपि देयमित्याह—
कात्यायन ;

मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ।

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्रित स्त्रिया ॥ इति ।

‘न पतिः स्त्रीकृतं तथा’ इत्यस्यापवादमाह—

याज्ञवल्क्य ,

गोपशौण्डिकशैलूपरजकव्याधयोपिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्भुत्तिस्तदाश्रया ॥ इति । (२७८)

शैलूषो=नटः । श्रुतिजीवनम् । गोपादिग्रहणं पक्षघघनिजनानां त्रैलि

कादीनामुपलक्षणम् ।

कात्यायनोऽपि—

शौण्डिकव्याधरजकगोपनायिकयोपिताम् ।

अधिष्ठाता ऋणं दाप्यस्तासां भर्तृक्रियास्तु तत् ॥ इति ।

अधिष्ठाता=पतिरेव । भर्तृक्रियास्तु तत्=यतो मर्तुः कर्त्तव्येषु प्रयोजनेषु
तद्वह्णं जात तासामित्यर्थः । भार्यया आपदुद्धारार्थं यत्कृतं तदपि देय
मित्याह—

घ एव,

न च भार्यादृतमृणं कथञ्चित्पत्युराभवेत् ।

आपत्कृतादृते पुंसां कुटुम्भार्थो हि दुस्तरः ।

अन्यत्र रजकव्याधगोपशौण्डिकयोपिताम् ॥

तेषां तु तत्परा वृत्तिः कुटुम्भ च तदाश्रयम् ॥ इति ।

आभवेत्=देयं भवेदित्यर्थः । ‘न स्त्री पतिदृतं ऋणं दद्यात्’ इत्यस्या
पवादमाह—

नारद , (४५०५०१)

दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमुर्षुणा ।

यो या तद्विक्रयमादद्याद्यनो रिक्रयमृणं ततः ॥ इति । (१७)

मातृदृतमृणं पुत्रेण देयमित्याह—

विष्णु ,

पैतृकमविमक्ता मातृकं च । विमक्ताश्च दायानुरूपमिति ।

ददुरित्यनुपपन्नः ।

ऋणाः कुटुम्बनिमित्तकमृणं रिक्तियभिर्देयम् । २७५

मातुर्दौस्थ्येऽपि निर्धनायास्तस्या ऋणं पुत्रेण दातव्यमित्याह—
नारदः,

पुत्रिणी तु समुत्पूज्य पुत्रं स्त्री याऽभ्यमाधयेत् ।
तस्या ऋणं हरेत् सर्वं निःस्वायाः पुत्रं एव तु ॥ इति ।

अन्यं भर्तारमिति शेषः । तस्या एव सघनत्वे—

कात्यायन आह,

यालपुत्राधिकार्या या भर्तारं चान्यमाधिता ।
आधितस्तद्वर्णं दद्याद्वालपुत्राविधिः स्मृतः ॥ इति ।

यद्वर्णं कुटुम्बोपणार्थमविमलैः कृतं तत् तद्वर्णाधिकारिणि कुटु-
म्बिनि म्रैते देशान्तरगते वा तद्रिष्यहरेर्देयमिति—

याज्ञवल्क्य आह,

अविमलैः कुटुम्बार्यं यद्वर्णं तु कृतं भवेत् ।
ददुस्तद्रिष्यधनः म्रैते प्रोपिते वा कुटुम्बिनि ॥ इति । (२४५)
तत्रापि केषाञ्चिदभावे यस्तिष्ठति स एव दद्यात् ।

तथा च विष्णुः—

अविमलैः कृतमृणं यस्तिष्ठति स दद्यादिति ।
अविमलैरिति बहुवचनं पूर्वप्राविषक्षितम् ।

तथा च नारदः—(२४७)

पितृश्वेणाविमलेन मात्रा वा यद्वर्णं कृतम् ।

मात्रा वा याकुटुम्बार्यं ददुस्तद्रिष्यधनोऽभिलम् ॥ इति । (२४७)

ऋणकर्तारि म्रैते प्रोपिते वेति शेषः । तस्मिन् प्रधानभूते स्थिते साधे-
तेषां गुणभूतानामृणशान्त्याधिकारात् । अत एव—

मनुः,

प्रदीता यदि मष्टा स्यात् कुटुम्बार्यं कृतो ध्ययः ।

दातव्यं बाध्यवेस्तास्यात् प्रविमलैरपि स्वतः ॥ इति । (२४८)

ऋणस्य प्रतीतिपितृश्वेतिर्यदि मष्टः प्रोपितो मृतो वा स्यात् तदा
तद्रिष्यधनमिदं तद्वर्णं कुटुम्बोपणाय कृतमृण दातव्यं १९१ः किमुता-
विमलैरित्यर्थः । एवं वृत्तिकारेण व्याख्यातम् । अस्मिन् व्याख्याने
वचनान्तरे वृत्तेषां विमलकमहण स्यादिति महाभाष्यकारेण प्रविमलक-
नेः पितृश्वेतिभिः स्वधनादातव्यमित्यर्थः कृत इति स्पष्टिबिद्वद्वाक्यम् ।
एतच्च ऋणमतिशान्तमृणमर्णमावे तपुत्रादिषु कर्तव्यं तेषामभावे तत्त-
गोत्रे तेषामभावे तद्वर्णेषु मातुलादिभिर्याह—

२७६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्ूपणम्

नारद, (व्य० प० १)

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभात्रेऽस्य बन्धुषु ॥ इति (११२)

ब्राह्मणग्रहणमुत्तमर्णोपलक्षणार्थम् । अन्वयः=पुत्रसन्ततिः दुहितृ-
सन्ततिश्च । यन्धूनामभावे त्वाह—

स एव, (व्य० प० १)

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धियान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजम्बस्तु तेष्वसत्स्वप्सु नि क्षिपेत् ॥ इति ॥ (११३)

प्रजापतिरपि—

यन्ध्वभावे तु विप्रेभ्यो देयं क्षेप्य जलेऽपि वा ।

जले क्षिप्तं तथाभौ च घनं स्यात्पारलौकिकम् ॥ इति ।

अग्नौ हुतमिति शेषः । न तु क्षिप्तमित्यस्यानुपपन्नम् । अत एवोक्तम्—
स्मृतिसङ्गहे,

द्रव्यं यत्सवधमर्णस्य कचिद्ब्राह्मणगं भवेत् ।

सुतादिब्राह्मणान्तानां रिष्यभाजामसम्भवे ॥

पलाशस्य पलाशिन जुहुयान् मध्यमेन तु ।

यत्कुसीदमिति प्रास्येदथ घाययेद्यं तद्धनम् ॥ इति ।

मन्त्रस्य होमेनैव सम्यग्धो न तु प्रक्षेपेण “मध्यमेन पर्णेन जु-
हुयात् कुसीदम्” इति गोमिले होमसम्यग्धत्वेनैव स्मृतत्वात् । य-
स्त्वृणप्रतिदानकाले समग्रं सवृद्धिकं मूलं दातुमसमर्थस्तं प्रायाह—

, याहवत्यय,

लेख्यस्य पृष्ठे ऽमिलित्येहत्वा दत्तशर्णिको घनम् ।

धनी योपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ इति ॥ (११३)

अयमर्थः । यथाशक्ति दत्त्वा दत्त्वेतावत्सवृद्धिकं मया दत्तमिति
मूलपत्रस्य पृष्ठे लिखेत् । यद्वा उत्तमर्णं एतावन्मया लेख्यमिति स्वह-
स्ताक्षरचिह्नितं यथा भवति तथा मूलपत्रे लिखेत् । स्वहस्तलिखितमु-
पगताय प्रवेशपत्रं धाघमर्णाय दद्यादिति । एतच्च प्रवेशपत्रदानं मू-
लपत्रासन्निधानविषयम् । अत एवाह—

विष्णु,

असमप्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वलिखितं दद्यादिति ।

प्रवेशपत्रादाने त्वाह—

नारदः, (व्य० प० १)

शुदीरघोपगतं दद्यादणिकापोदयं धनी ।

अददद्यान्पमानश्च शेषहानिमयाप्नुयात् ॥ इति ॥ (११४)

ऋणाः लेख्यारूढणप्रतिदानानन्तरकर्तव्यम् । २७७

उदयमृणिकदत्तं धनम् । उदयं गृहीत्वैत्यन्वयः । एतच्च शेषत्वम-
ल्पस्य विषयम् । बाहुल्ये तु,

धर्मादिनोद्गाह्यं ऋणं यस्तुपरि न लेखयेत् ।

न धेवोपगतं दद्यात्तस्य न हृदिमाप्नुयात् ॥

इति गृहस्पत्युक्तोत्तमर्णस्य गृहीतांशवृद्धिदानमेव । गृहीतः=गृहीत्वा
ऋणमसमप्रमिति शेषः । ऋणाप्रतिदाने आनेष्टमाह—

व्यासः,

तपस्यो वाग्निहोत्रो वा ऋणवान् म्रियते यदि ।

तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वे तद्धनिनो भवेत् ॥ इति ।

तेनायमयमृणमपाकरणायामित्याशयः । अनेनैवाशयेन

कार्त्तव्यमोऽप्याह—

उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्या जायते गृहे ॥ इति ।

आदिशब्देन निक्षेपादीनां ग्रहणम् । दासः=कृतः भृत्योऽर्थात्मिक इति
तथोक्तम् ।

नारदोऽपि—(४५० प० १)

यावत्प्रमाणं न दद्याच्छृणुं चापि प्रतिग्रहम् ।

तद्वृद्धं वर्ज्यते तावदावकोटिशतं भवेत् ॥ (७)

(१) ततः कोटिशते पूर्णे घेष्टितस्तेन कर्मणा ।

अद्वयः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥ इति । (८)

प्रतिग्रहः=प्रतिश्रुतम् । लेख्यारूढऋणप्रतिदानानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

माहवल्गवः,

दक्षिणे पाट्येस्तेत्यं शुद्धौ पाण्यत्तु कारयेत् । इति । (२१५)

लेख्य मूलपत्रम् । शुद्धौ=श्रुणापाकरणतयापनार्थम् । अन्वत्=विशुद्धिपत्रं
योत्तमर्णात् गृहीत्यादित्यर्थः । मूलपत्रासन्निधाने कथञ्चिद्विशुद्धिपत्रास-
न्मये किं कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते—

नारद आह, (४५० प० १)

लेख्यं दद्याद्विशुद्धौ तदभावे प्रतिग्रहम् ।

धनिकर्णिकपारेषं विशुद्धिः स्यात् परस्परम् ॥ इति । (२१६)

प्रतिग्रहः=प्रतिदानं कृतमिति साक्षिभिः भावणम् । साक्षिमहणप्रति-

(१) कोटिशते तु सम्पूर्णे जायते तस्य वेदमनि । ऋणमशेषनाशाय दासो जन्मनि
जन्मनि । इति पाठो मु० ना० १२० ।

२७८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

दातार प्रत्याह—

याज्ञवल्क्य,

साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तदातव्यं ससाक्षिकम् । इति । (२१९४)

ससाक्षिकमृण पूर्वसाक्षिणां समक्ष तेषां कथञ्चिदसम्भवे साक्ष्य
न्तरसमक्ष'वा दातव्यमित्यर्थः । उत्तमर्णेन साक्ष्यादिभिः साधितमृण
दापितवतो राज्ञोऽधमर्णाद्वण्डग्रहणमुत्तमर्णाद्भृतिग्रहणं चाह—

स एव,

राज्ञोऽधमर्णिको दाप्यः साधिताहशकं शतम् ।

पञ्चक च शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥ इति । (२१९२)

अधमर्णात् साधितार्थस्य यो दशमोऽशस्तावद्द्रव्यं दण्डत्वेन गृह्णी
यात् । उत्तमर्णात् साधितार्थस्य विंशतितममंशं भृतित्वेनेत्यर्थः । अत एव
विष्णु,

उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तस्तद्विभाषितेऽर्थेऽधमर्णो राज्ञे धनदश
मभागसम दण्ड दद्यात् प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशमिति ।

तद्विभाषिते=उत्तमर्णेन साधिते सति । यत्तु अनुवचनम्—

यो याचन्निहृषीतार्थं मिथ्या वा याचति वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं ददम् ॥ इति । (८१५९)

तत् बहुवचनातिदुर्गृह्यताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । याचन्निहृषीतार्थं मि
थ्या वा वदत् नयैतावद्वचनमित्यस्य वदेतावुमावपि तावतो धनस्य द्विगुण
धन दण्ड्यादित्यर्थः । यत् पुनस्तस्यैव वचनम्—

अर्थेऽपव्ययमान तु कारणेन विभाषितम् ।

दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शकितः ॥ इति । (८१५१)

तत् दशमांशदानासमर्थसहस्राधमर्णविषयम् । अपव्ययमानमपलप
न्तम् । यस्तु प्रभुत्वाद्यवलेषादुत्तमर्णेन याचितस्तदाऽसम्प्रतिपद्य राज-
समायामानीतः स्वयमेव सम्प्रतिपद्यते सोऽभियुक्तार्थस्य विंशतितम
मंशं दण्डनीय इत्याह—

नारदः (म्य० प० १)

ऋणिक सधनो यस्तु दौरारम्याश्च प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यादगृहीत्वाश्च तु विशकम् ॥ इति । (१३२)

मनुरपि—

ऋणे देये प्रतिष्ठाते पञ्चक शतमर्हति ।

अपहृषे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ इति । (८१३९)

यः पूर्वमप्रतिपद्य राजसमायामानीतोऽधमर्णं ऋणं देयतया प्रति

जानीते सत्यमस्मै धारयामीति स पक्षकः शत्रुमहति दातुमिति शेषः ।
यस्तु समायामप्यपहनुते नाहमस्मै धारयामीति पश्चाच्चाङ्गीकरो-
ति स तद्विगुणं प्रतिपादितपञ्चकशतात् द्विगुणं दशकं शतं दण्डमह-
तीत्यर्थः । यस्तु शास्त्रवत्कथने—

निहवे भाषितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ॥ (२।११)

इति अपलपितुः समदण्ड उक्तः । स द्विगुणघनदामासमर्थदुष्टसाध-
मणविषयः । अग्न्यथा निहवे द्विगुणदण्डप्रतिपादकं “यो यावन्निहनुषीता-
र्थम्” इति पूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधः स्यात् । अभियोगादभियुक्तधनात् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् ।

कारणे विधिरेव स्याज्जितस्यैकतरस्य तु ॥

प्राङ्म्यायवादे च तथा यथासत्येन युज्यते ।

इति व्यासवचनविरोधश्च स्यात् । कारणे=कारणोत्तरे । असत्येन=मि-
थ्योत्तरेण । प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्म्याये मिथ्योत्तरे च वादिप्रतिवादिनोर्मे-
ध्ये यस्यैकतरस्य पराजयस्तस्यापि पूर्वोक्तधनाद्विगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

यत्तु मिताक्षरायां मिथ्योत्तरेऽपह्नोतुः पराजये समो दण्डः, मिथ्या-
भियोक्तुद्विगुणो दण्डः । एवं प्राङ्म्याये प्रत्यवस्कन्दने चार्थिनोऽपह-
न्यादित्यात् प्रत्यर्थिना प्राङ्म्यायकारणसाधने कृते प्रकृतधनसम-
एव दण्डः । यदि प्रत्यर्थी प्राङ्म्यायकारणे न साधयति तदा स मिथ्या-
भियोग्येवेति तस्य द्विगुणो दण्ड इत्युक्तम् । तत्पूर्वोक्तव्यासवचनविरोधा-
द्विभावनीयं विद्वद्भिरिति ।

इत्युणादानाहं व्यवहारपदम् ।

अथ निक्षेपाख्यं व्यवहारपदम् ।

तत्र निक्षेपो नाम स्वद्रव्यस्य विश्वासेन पुरुषान्तरे स्थापनम् ।

तथा ॥ भारदः (अ० प० २।१)

स्वं द्रव्यं यत्र विश्वम्मात्रिक्षिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ इति ।

॥ च न्यासोपनिष्योरतिव्याप्तिस्तथोक्तस्यात्वात् । निक्षेप एव
प्राङ्म्यायसमक्षं समर्पितो न्यास इत्युच्यते । अत एव—

बुद्धस्यतिः,

राजचीरारातिमयाहायादानां च यज्ञनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥ इति ।

२८० कीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

अयमेवांगणितद्रव्यस्थापने उपनिधिर्निर्युच्यते ।

तथा च नारद, (१)

असङ्ख्यातमविज्ञात समुद्र यन्निधीयते ।

तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेप गणितं विदुः ॥ इति ।

असङ्ख्यातम्=अदर्शितम् । अविज्ञातम्=अनाख्यातम् ।

अत एव दृश्यति,

अनाख्यात व्यवहितमसङ्ख्यातमदर्शितम् ।

मुद्राङ्कितं च यद्द्रव्य तदौपनिधिक स्मृतम् ॥ इति ।

व्यवहितं=करण्डकादौ प्रक्षिप्य पिहितम् । अत एव —

यावत्कथं,

यासनस्थमविज्ञात(२) हस्तेऽन्यस्य यद्वर्ष्यते ।

द्रव्य तदौपनिधिक प्रतिदेयं तथैव तत् ॥ इति । (२।६५)

यासन=द्रव्याधारभूत करण्डकादि तत्स्य यासनस्थम् । हस्तप्र
हणमुपलक्षणम् । अत एव—

नारद, (व्य० प० २)

निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिक स्मृतम् । इति । (५)

तथाचायमेतेषां भेदः । ग्राहकस्य समक्ष गणयित्वा स्थापित निक्षेपः ।
गृहस्थामिनोऽसमक्ष गणितमगणितं वा तस्मिन्नागते एतद्वातव्यमि
त्युक्त्वाऽन्यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्तं न्यायः । मुद्राङ्कितं समक्षगणितं
स्थापितमुपनिधिरिति । निक्षेपादीनां स्थापनप्रकारमाह—

मनु,

कुलजे वृत्तसम्पक्षे धर्मक्षे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षेपेद्बुधः ॥ इति । (८।१७९)

महापक्षे=यद्दुतरवन्धुयुक्ते । निक्षेपप्रहणमुपलक्षणम् ।

दृश्यति,

स्थानं गृहं गृहस्थं च तद्वर्णं विविधान् गुणान् ।

सत्यं शौचं यन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिमः ॥ इति ।

निधिरुपनिधिः । एतदप्युपलक्षणम् । निक्षेपादीनां रक्षणं कर्तुं
यं ग्राहकेणेत्याह—

(१) अत्र मु० ना० स्मृतौ—अ-व-द्रव्यव्याहृतं द्रव्यमप्याहृतं च यत् । निधि
रूपे परगृहे तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥ इति पद्यं वक्तव्यम् । (व्य० प० २।५)

(२) अनार्यावेति मिथ्याश्रमस्य पाठः ।

निक्षेपाख्यव्य० देवादिना निक्षेपादेर्नाशे न ग्रहीतुर्दोषः । २८१

बृहस्पतिः,

ससाक्षिकं रहोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् ।

पुत्रवत्परिपाल्यं तद्धिनश्यत्यनवेक्षणे ॥ इति ।

पालयितुः फलमपालयितुर्दोषं चाह स एव—

ददतो यज्ञवेत्तुष्यं हेमकुप्याम्बरादिकम् ।

तत्स्यात्पालयतो न्यासं तथैव शरणागतम् ॥

भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रमुहद्वधे ।

दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥

न्यासद्रव्यं न गृहीयात्तन्नाशस्त्वथशस्करः ।

गृहीतं पालयेद्यत्नात् सङ्घाचितमर्पयेत् ॥ इति ।

न्यासप्रहणमुपलक्षणम् । तेन फलभृत्यादिकं(१) निक्षेपादिप्रयत्नाधारेणमिति मन्तव्यम् । देवराजोपघाते ग्राहकस्य न दोष इत्याह—

बृहस्पतिः,

देवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

गृहीतद्रव्यसहितं न तद्दोषोऽत्र विद्यते ॥ इति ।

ग्रहीतुरिति शेषः । उपेक्षादिद्रव्यदोषाभावादिति भावः । गृहीतद्रव्यसहितमित्युपेक्षाभावनिस्रयायोकम् । तेन कथञ्चिन्निक्षिप्तमात्रस्य विनाशे प्रमाणान्तरादुपेक्षाभावे निश्चिते ग्रहीतुर्दोषो न विद्यते इति मन्तव्यम् । देवराजप्रहणमसमाधेयनिमित्तोपलक्षणार्थम् । अत एव—

कार्त्तवीर्यः,

राजदैविकधैरैर्वा निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ॥ इति ।

भाण्डेन=अर्घेन ।

नारदोऽपि—(व्य० प० २)

ग्रहीतुः सह योऽर्घेन अष्टो नष्टः स दायिनः ।

देवराजकृते तद्वत्तच्चैतज्जिह्वाकारितम् ॥ इति (९)

तद्वदिति पदेनैकमुपमेयमन्यदुपमानमित्यवगम्यते । तेनैवं योजना । ग्रहीतुर्ऋतेन सह यो नष्टः स दायिन एव । एवं देवराजकृते यो नष्टः सोऽपि दायिन एव नष्ट इति । देवप्रहणं तत्करोपलक्षणम् । अत एव—

याज्ञवल्क्यः,

न दाप्योऽपहृतं तं (२) तु राजदैविकतत्स्करैः । इति । (२।६६)

२८२ गीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

दैविकपदस्यार्थो विवृतो मनुना—

चोरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।

न दद्याद्यदि तस्मात् स न सहरति किञ्चन ॥ इति । (८।१८९)

यदि तस्मात्=निक्षेपादल्पमपि धनं न सहरति=न गृह्णाति तर्हि न दद्यादित्यर्थः ।

तथा च स एव—

(१) समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न सहरेत् ॥ इति । (८।१८८)

किञ्चिद्येन केनचिद्येतु नानष्टमपि ग्रहीता मूल्यद्वारेण न दाप्य इत्याह—

कार्त्तयायन, ह्यास्था द्रव्यवियोगं तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते ॥ इति ।

निक्षेपग्रहीतार प्रत्याह—

कार्त्तयायन,

निक्षेप यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन पालयेत् ।

दैवराजहतादन्यो विनाशस्तस्य कीर्त्यते ॥ इति ।

यस्य पार्श्वे यत् स्थापितं तत्तेनावहितेन रक्षणीयम् । यतो दैवराजहतादन्यो विनाशस्तस्य=ग्राहकस्य दोषेण हृतत्वेन कीर्त्यते इत्यर्थः । न केवलं दुष्कीर्तिरेव तस्य । किन्तु विनाशे जाते यस्तुगत्या दोषो यद्वर्धया निक्षेपस्याह—

स एव,

यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनिक्षेप्येत ह्रियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदय दाप्यो दैवराजहतादिना ॥ इति ।

दोष=उपेक्षादिलक्षणः ।

गृहस्पतिरपि—

भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीता यदि नाशयेत् ।

याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्य तत्सोदय मयेत् ॥ इति ।

कार्त्तयायनोऽपि—

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रमक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं येष येन दाप्यं स एव तत् ॥ इति ।

अत्र विशेषमाह तुल्यावधारणाय—

मक्षिते सोदयं दाप्यं समं दाप्यं उपेक्षिते ।

किञ्चिद्भूतं प्रदाप्यं स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥ इति ।

(१) समुद्रे=मुद्रावहिते ।

निक्षेपाख्यव्य० याचनोत्तरं निक्षेपनाशे ग्राहकस्य दण्डः । २८३

क्रियेदत्तं=चतुर्थ्यां शून्यमिति मिताक्षरायाम् । याचनानन्तरमदत्तस्य प-
श्चाद्देवराजकृतेऽपि विनाशे स्थापकाय मूल्यमात्रं दातव्यमित्याह—

व्यासः,

याचनानन्तरं नाशे देवराजकृतेऽपि सः ।

ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् ।

मूल्यमात्रमिति शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधे सवृद्धिकदान-
स्यान्यादयत्वात् । राज्ञे च तत्समो दण्डो देय इत्याह—

नारदः, (व्य०प०२)

याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्ड्यः स राज्ञो भयति नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥ इति । (७)

नष्टे=दैवतो राजतो घेतिशेषः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

श्रेयश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ इति । (२।१६)

मार्गिते=याचितेऽदत्ते सति यदि श्रेयो=दैवराजकृतो नाशो भयति त-
थापि तद्रूपं मूल्यपरिकल्पनेन घनिने ग्राहको दाप्यो राज्ञे च तत्समं द-
ण्डमित्यर्थः । यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निक्षेपमुपभुङ्क्ते तस्य दण्डमाह—

नारदः, (व्य०प०२)

यः स्वार्थं साधयेत्तेन निक्षेपतुरननुज्ञया ।

तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्तं च सोदयमायहेत् ॥ इति । (८)

दण्ड्यः=साधितद्रूप्यानुसारेण ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ॥ इति । (२।१७)

आजीवन्=भोगवृत्त्यर्थं प्रयोगादिना उपजीवन् । स्वेच्छया=स्वाम्यननु-
ज्ञया । वृद्धिप्रमाणं चाह—

कार्त्तयानः,

निक्षेपं वृद्धिशेषं च कथं विक्रयमेव च ।

याच्यमानं न चेद्द्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतम् ॥ इति ।

निक्षेपहर्त्तारं प्रत्याह—

विष्णुः,

निक्षेपापहारी वृद्धिसहितं घनं घनिकस्य दाप्यः ।

अस्य दण्डमाह मनु —

निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दम् ।

तद्योपनिधिहर्त्तारमविशेषेणैव पार्थिवः ॥ इति । (८।१९२)

निक्षेपापहवे कर्त्तव्यमाह—

व्यास,

निक्षेपं निन्द्यते यस्तु नरो बन्धुबलान्वितः ।

साक्षिभिर्वाथ दिव्येन विभाव्य प्रतिदाप्यते ॥ इति ।

दण्डमाह बृहस्पतिः—

गृहीत्वापह्नुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।

विभाव्य दापयेन्न्यासं तत्समं विनयं तथा ॥ इति ।

विनयं=दण्डम् । ससाक्षिकनिक्षेपादौ स्थापकस्यानृतवादिष्वे साक्षि-

भ्यो यथास्थितमर्थमवगत्य दण्डनीयः स राज्ञेत्याह—

मनु,

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विक्षेपो विधुवन् दण्डमहति ॥ इति । (८।१९४)

इल=साक्षिवृन्दम् । असाक्षिके त्याह—

बृहस्पतिः,

रहोदत्ते निधौ यत्र विसंयादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥ इति ।

उभयोर्मध्ये एकस्येत्यर्थः । उभयग्रहणं “रक्ष्या धान्यतरः कुर्यात्”

इत्ययमेव पक्षो यथा स्यादिति । ग्रहीतृस्थापकयोरनृतवादिष्वे

दण्डमाह—

मनु, (८।१९०।१९१)

निक्षेपस्यापहर्त्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।

सर्वरुपायैरविच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः ॥

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ इति ।

चौरवच्छास्यौ=चौरवदण्ड्यौ चौरदण्डेन दण्ड्याधितियापत् । दण्ड-

श्च प्रथमसाहस इत्युक्तं मनुस्मृतौ । यस्तु मात्स्यपुराणे—

यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तायुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ च द्विगुणं दमम् ॥

इति द्विगुणो दण्ड उक्तः न दुर्दृष्टविषयो ग्राहणातिरिक्तविषयो

या । अन्यथा समदण्डप्रतिपादकमनुषजनविरोधः स्यादिति ।

निक्षिप्त द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो दम इत्याह—

भारवायनः,

प्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनं तु वर्जयेत् ।

निक्षेपाख्यङ्ग्यं० अकाले निक्षेपं ददतो द्विगुणदण्डः । २८५

कालहीने दददण्डं द्विगुणं च प्रदापयेत् ॥ इति ।

ग्राह्य निक्षेपकारिणेति शेषः । यद्गयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्त-
स्तद्गयातीते काले स ग्राह्य इत्यर्थः । तद्गयातीतेऽपि काले स्वयमेव नाया-
चित्तमर्पणीयम् । “सकृद्याचित्तमर्पयेत्” इति बृहस्पतिस्मरणात् । तद्गये
घर्त्तमाने स्वयमेवायाचितं दीयमानं कालहीनम् तस्य दानं दौष्ट्येनैवे-
ति तद्दत्तोऽपि दण्डो युक्तः । प्राङ्निवाकं प्रत्याह—

मनुः, (८।१८१।१८३)

यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेप्तुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः प्राङ्निवाकेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधौ ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथाभ्यस्तं यथाकृतम् । (१)

न तत्र विद्यते किञ्चिदपरेणाभियुज्यते ॥ इति ।

यदा तु न प्रतिपद्येत तदा राजानं प्रत्याह—

स एव, (८।१८४।१९६)

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।

द्वयं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।

राजा धिनिर्णयं कुटुम्बादक्षिण्वन्म्यासधारिणम् ॥ इति ।

तेषाम्=भभियोक्तृणाम् । द्वयं=द्विगुणम् । निगृह्य=दण्डयित्वा । अ-

क्षिण्वन्-अताडयन् । निक्षेपग्रहीतारं प्रत्याह—

बृहस्पतिः,

स्थापितं येन विधिना येन यश्च यथाविधि ।

तथैव तस्य तद्देयं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥ इति ।

स्थापकेतरस्य यस्य स्थापितद्रव्यस्वाभ्यमस्ति स इह प्रत्यनन्तर उ-

च्यत इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । प्रत्यनन्तर=पुत्रादाविति कल्पतरी । स्थापकं

प्रत्याह—

मनुः, (८।१८०।१९५।१८८)

यो यथा निक्षिपेद्गस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।

स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद्वि तस्मान्न संहरेत् ॥ इति ।

(१) यथाकृतम्=कृत्वाकाकारेण निर्मितम् ।

दायो=दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो=ग्रहणम् । मिथः=अन्योन्यमेव ।
एतदुक्तं भवति । ससाक्षित्वेन स्थापितं साक्षिसमक्षं ग्रहीतव्यम्, रह-
सि स्थापितं रहस्येवेति । समुदे=मुद्रासहिते निक्षेपे मूपकादिनोपहृते नि-
क्षेपस्थापयिता न किञ्चिद्दूषणमाप्नुयात् । यदि तस्मान्निक्षेपात् प्रति-
मुद्राऽध्यावर्णादिना नापहरेत्किञ्चिदित्यर्थः ।

स्थापयितुर्मरणे प्रत्यनन्तरे तद्देयमित्याह स एव—

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न स रागाऽभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुश्च यन्धुमिः ॥ इति । (८१२६)

अनेन वचनेन वचोमज्जा स्थापके मृते प्रत्यनन्तरे प्रत्यर्पणं ग्राह-
केण कार्यमित्युक्तम् । स्वयमेव=पाचनमन्तरेणेत्यर्थः । पाचनमन्तरेण
दानं भयादिकालापाये मन्तव्यम् । अन्यथा दोषापत्तेः । प्रत्यनन्तरयदुत्वे
तु नैकस्मिन् प्रत्यनन्तरे देयम् । किन्तु सर्वप्रत्यनन्तरसन्निधाविति न नि-
क्षेप्तुयन्धुमिरभियोक्तव्य इत्यनेन सूचयाम्यभूय ।

यदा तु ग्राहकः स्वयमेव न ददाति तदा प्रत्यनन्तरकर्त्तव्यमाह—

स एव,

अच्छलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य्यं तस्य या वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ इति । (८१८७)

अन्विच्छेत्=अवधारयेत् । परिसाधनं ग्राहकसकाशादादानं, तत् ग्राह-
कस्य विचार्य्यं सहस्रग्राहकविषये साम्नैव कार्यं न भयादिप्रदर्शनेन । दुर्घृ-
त्तग्राहकविषये तु ग्रहणादानप्रकरणोक्तेन भयादिप्रदर्शनाद्युपायान्तरेण
छलादिना वा कार्यमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तथा सहस्रे विप्र-
तिपन्ने भूतानुसारेण साधयितुमशक्यं साक्षाद्यभावे प्रत्यनन्तरादिना
साधयेत् । दुर्घृत्ते तु विप्रतिपन्ने शपथादिना परिहरोदिति आस्मादेव व-
चनादवगम्यते । सहस्रे छलादिप्रयोगवन्तुपयेन शोधनस्याप्यनुचित-
त्वात् । ग्राहके तु मृते पश्चाद्यधीनं निक्षेपादि जायते तेनैव स्थापके
प्रत्यनन्तरे वा प्रत्यर्पणीयमित्यतिस्यूलत्वात् स्मृतिकारैरुपेक्षितमित्य-
स्मादणकारणमुन्नेयम् । यदि ग्राहकयदसौ स्वयं न ददाति तदा स्थापकः
प्रत्यनन्तरो वा पूर्वोक्तमार्गेणान्विच्छेत् असम्प्रतिपन्नं पूर्वोक्तेन प्रकारेण
परिग्रहं साधयेदित्येतदपि स्मृतिकारैरुपेक्षितं ज्ञातुमशक्यत्वादिति
स्मृतिचन्द्रिकयाम् ।

निक्षेपेऽभिहितं धर्मं याचितादिप्यतिदिशति —

नारद, (४४० पृ० २)

एव एव विधिर्ह्येता याचितायादितादिषु ।

निक्षेपाख्यव्य१ निक्षेपोक्तधर्माणां याचितादिष्वतिदेशः । २८७

शिल्पिपूषनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥ इति । (१४)

याचितम्=उत्सवादिषु परकीयमलङ्कारादि याचित्वा समानीतम् । अ-
न्वाहित=स्वस्मिन् स्थितं परधनमन्यहस्ते कृतम् । शिल्पिषु न्यासे=कुण्ड-
लादिकरणाय स्वर्णकारादिहस्तन्यस्तसुवर्णादावित्यर्थः । प्रतिन्यासे=मि-
थःकार्यपेक्षया त्वदीयमेतन्मया स्थाप्यते मदीयमेतत् त्वया स्थापनी-
यमिति स्थापिते । नारदेन निक्षेप एव विध्युपदेशादुपनिधिन्यासयोस्तद-
तिदेशः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

याचिताम्व्याहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः । इति । (२१६७)

यद्यपि स्मृत्यन्तरे न्यासनिक्षेपयोर्विधिद्वयमिष्टस्तथाप्यस्या स्मृतौ
नोपदिष्ट इत्युपनिधिधर्माणामतिदेशो युक्तः ।

बृहस्पतिरपि—

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबन्धके ।

एव एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ॥ इति ।

अनेनायाचितस्य शिल्पिन्यासस्य देवादिना नाशे स्वर्णकारप्रभृ-
तिस्तं न दाप्य इत्युक्तं, तस्य कश्चिदपवादमाह—

कात्यायनः,

यश्च संधीयते न्यासो दिवसैः परिनिष्ठितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयामिहृदये दाप्यो देवहस्तेऽपि तम् ॥ इति ।

रजकादिहस्ते नैर्मल्यार्थं दत्तस्य जीर्णवस्त्रादेर्यद्यप्यघातादिना नाशः
अपघातादिष्व नैर्मल्यार्थस्तदा शिल्पिदोषाभावात्तत्र शिल्पी न दाप्यः ।
नूतनादौ तु पटुतरावघातादिकृतनाशस्य शिल्पिदोषकृतत्वात्तन्मूल्यं
दाप्य इत्यभिसन्धायाह—

एव,

न्यासदोषाग्निनाशः स्याच्छिल्पिनं तं न दापयेत् ।

दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्कारार्थं यदर्पितम् ॥ इति ।

शिल्पिदोषादित्यत्र विनाशः स्यादित्यनुपज्यते । यत्र तन्त्वादि वस्त्रार्थं
कुविन्दादौ न्यस्तं खण्डपटादिदशायां नष्टं परिपूर्णदशायां वा कुवि-
न्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं पञ्चाश्रष्टं तत्राप्याहनुः—

मनुकात्यायनौ,

स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्टं चेद्भूतकस्य तत् ।

पट्याप्तं दित्सतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः ॥ इति ।

यत्कर्म=वस्त्रनिर्माणादि स्वल्पेनापि=ग्रान्तधानादिनापि विकलं नष्टं वेत् ।

भृतस्य शिष्येन एव मह्यम् । पुनर्थेनप्रहणं विनैव घानादिक्रियां कुर्यात्-
दित्यर्थः । यदि स्थायी तन्मायादिकं पुनर्नार्थयति तदा पुनर्नानाद्यभावेऽपि
शिष्येने दत्तं येतनं स न लभते । पर्याप्तं परिपूर्ण वस्त्रादिकं दित्यतो भृत-
कस्य यः स्थायी तस्य दीयमानमगृह्यतस्तरपर्याप्तं न दयतीत्यर्थः । एवं
द्यात्र भृतको मह्यं न दाप्य इति पर्य्ययसितोऽर्थः । एवं शिष्यन्यास-
विषये विशेषमुक्त्वा याचितव्यवस्थेऽप्याह—

स एव,

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्घ्यहृतो यस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यते ॥ इति ।

तात्पर्यं तावदुच्यते—

दाप्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत् सोऽयं भवेत्—

इत्ययं धर्मो याचितकेऽतिदेशप्राप्तौ ऽनेन धर्मेन कश्चित्प्रतिषिध्यते ।
प्रतिषेधकवचनस्यायमर्थः । यद्दोषकालसाध्यं कार्यं तत्कार्यार्थं याचि-
तं, यदि वा परंपर्य्यत दीयतामित्येव कालं परिनियम्य याचितम् ।
तत्र कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा प्रतियाच्यमाने यो याचितकं न
ददाति असौ सोऽयं न दाप्यः । किन्तु कार्यं कृते परिनियतकालात्यये वा
याचितकमात्रं दद्यादिति । यदि तदापि याचितकं न ददाति तदा देवा
दिना नाशे हरणे वा जाते तन्मूल्यमात्रं देयमित्यप्याह—

स एव,

प्राप्तकाले कृते कार्यं न दद्याद्याचितोऽपि सन् ।

तस्मिन्नेवे कृते वापि गृहीता मूल्यमावेदेत् ॥ इति ।

कश्चित् कार्यमध्ये परिनियतकालमध्ये वा याचितकं दाप्य इत्याह—

स एव,

अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।

अप्राप्ते वै स काले तु दाप्यस्त्वर्द्धकृतेऽपि तत् ॥ इति ।

यदि याचितकाप्रतिदाने तस्माभिनः कार्यनाशः सम्भाव्यते तदा
दद्यादित्यर्थः । याचितकाप्रतिदाने तु कर्तव्यमाह—

स एव,

यो याचितकमादाय न दद्यात् प्रतियाचितः ।

स निगृह्य यलाद्दाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः ॥ इति ।

स यलागिगृह्य दाप्यो दानोन्मुखीकर्त्तव्यः । एवमपि यो न ददाति स
दण्ड्यश्चेत्यर्थः । प्रक्षालनार्थं नेजकहस्ते दत्तं यद्वस्त्रं तस्य तेन नाशे
कृते तन्मूल्यं तस्माद् ग्राह्यम् । तदाह—

निक्षेपाख्यव्य० शिल्पिन्यासोपभोगादौ शिल्पिनो दण्डयत्नम् । २८९

नारदः, (व्य० प० १)

मूल्याष्टभागो ह्येते सकृदौतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्वैतेऽर्धमेव च ॥ (८)

अर्धक्षपात् परतः पादांशापचयः क्रमात् ॥ इति । (९)

सकृदौतस्य नाशेऽष्टमांशन्यूनं तन्मूल्यं ग्राह्यम् । द्विद्वैते चतुर्था-
शान्यूनम् । एवं त्रिद्वैते तृतीयांशन्यूनमित्येवमुच्यते प्रावि योज्यम् । चत्वार-
णां प्रक्षालनं नेजकेन न पापाणे कार्यं किन्तु श्लक्ष्णे शात्मले फलके । न
च तेषां व्यत्यासः कार्यो न च तानि स्वगृहे रात्रौ स्थापनीयानि । अमु-
मेवार्थमभिसन्धायाह—

मनुः,

शात्मले फलके दलक्ष्णे निज्यावासांसि नेजकः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत् न च वासयेत् (१) ॥ इति । (८।३९६)

निज्यात्=प्रक्षालयेत् । अन्यवासांसि अन्यवासोभिर्न निर्हरेत्=न मेलये-

दिष्यर्थः ।

शिल्पिन्यासोपभोगादौ शिल्पिनो दण्डयत्नमाह—

याज्ञवल्क्यः,

वसानस्त्रीन् पणान्दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥ इति । (२।२३८)

नेजको=वस्त्रप्रक्षालकः । अवश्यः=कस्माच्चिद्वाटकं गृहीत्वा तस्योप-

भोगार्थं कालकृत्तिं विधाय समर्पणम् । आधानं=बन्धकीकरणम् । याचितम्=
स्वसुहृद्व्यो याचितत्वेन दानम् ।

सुवर्णकारादिहस्ते कङ्कणादिनिर्माणार्थं यानि सुवर्णादीनि दत्तानि
तेषां मध्ये सुवर्णं यत्परिमाणकं दत्तं तत्परिमाणक एव सुवर्णविकारः
शिल्पिनो ग्राह्यः । रजतादयस्तु किञ्चिन्न्यूना ग्राह्याः । कम्बलादयस्तु
ऊर्णापेक्षया किञ्चिदधिका ग्राह्याः । यद्येवं शिल्पी न ददाति तदा राज्ञा
दाप्यो दण्डनीयश्चेत्येतत्सर्वं मनसि निधायाह—

स एव, (अ० २)

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशावसि ॥ (१७८)

शते दशपला वृद्धिरोर्णे कार्पाससूत्रके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूस्मे तु त्रिपला मता ॥ (१७९)

कार्मिके रोमबन्धे च त्रिशङ्गागः क्षयो मतः ।

(१) न वासयेत्=अन्यवासांसि अन्यस्मै परिधानार्थं न दद्यादित्यर्थः ।

३७ धी० मि०

५९० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्दृष्टपणम्

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये घालकलेषु च ॥ इति । (१८०)

अग्नौ प्रताप्यमानमिति शेषः । शतपले प्रताप्यमाने पलद्वयम् । अग्नौ सप्ते च पलाएकम् । ताम्रे पलपञ्चकम् । लोहे पलदशकं च क्षीयेत इत्यर्थः । कास्यस्य तु प्रपुताभ्रप्रमथत्वात्तदनुसारेण क्षयः कल्पनीय इति पृथङ्भोक्तः । स्थूलेषु ऊर्णाकार्पाससूत्रेषु शतपलेषु पलदशकम्, अनतिभृक्ष्मेषु तेषु पञ्चकम्, सूक्ष्मेषु पलत्रयं घर्घत इत्यर्थः । एतद्वप्रस्ता लितविषयमित्युक्तं मिताक्षरायाम् । कार्मिकम्=चित्रेण कर्मणा निर्मितं कार्मिकम् । यत्र निर्मिते पटे स्थितिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते इत्यर्थः । यत्र प्रायारादौ(१)रोमाणि यध्यन्ते स रोमबन्धः । अनयो सुत्रापेक्षया त्रिंशदशस्य क्षय इत्यर्थः ।

इति निक्षेपाख्य व्यवहारपदम् ।

अथास्वामिविक्रयारूपं व्यवहारपदम् ।

तत्स्थरूपमाह नारदः, (व्य० १००७)

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ।

विक्रीयतेऽसमक्षं यत्स क्षेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ (१)

निक्षिप्तग्रहणं याचितादीनामुपलक्षणार्थम् । असमक्षं स्वामिनः इति शेषः । अत एव—

व्यासः,

याचिताऽवाहितन्यास इत्याद्यान्यस्य यजनम् ।

विक्रीयते स्वाम्यभावे स क्षेयोऽस्वामिविक्रयः ॥ इति ।

स्वाम्यभावे=स्वाम्यसन्निधाने । अत्र विक्रयपदं दानबन्धक्योरप्युपलक्षणम् । वक्ष्यमाणकृत्यायनवचने तयोरपि निवर्त्यस्वामिधानात् । अस्वामिनः दर्शयति—

बृहस्पतिः,

निक्षेपान्वाहितं न्यासं हृतं याचितबन्धकम् ।

उपाशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते ॥ इति ।

निक्षेपादिग्रहणं प्रनष्टाधिगतादेः परद्रव्यस्योपलक्षणम् । यत आह—

मनुः,

विक्रीणीति परस्य स्वयोऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः । इति । (८।१९७)

उपाशु=अप्रकाशम् । इदमुपलक्षणम् । यो निक्षेपादिकं परद्रव्यं प्रकटमेव विक्रीणीति तस्यापि । अस्वामिकृतत्वादस्य निवर्त्यत्वमाह—

(१) प्रावार=उत्तरासन्नः । 'द्वौ प्रावारोत्तरासन्नौ समौ बृहत्तिका तथा इत्यमरात् ।

नारदः,

अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव च ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

अस्वामिविक्रयं दानमार्घि वा विनिवर्त्तयेत् । इति ।

अस्वामिविक्रयम्=अस्वामिना कृतं विक्रयम् । अस्वामिकृतत्वं दानाध्यो-
रपि । तत्साहचर्यात् । अत एव—

यमः,

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः ॥ इति ।

दायो=दानम् । स्वामिना अस्वामिविक्रीतं स्वकीयं वस्तु यासमीपे
वृष्टं तस्माद्ग्राह्यमित्याह—

नारदः, (व्य० प० ७)

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

प्रकाशकयतः शुद्धिः केतुः स्तेयं रह कयात् ॥ इति । (२)

याज्ञवल्क्योऽपि—

स्य लभेतान्यविक्रीतं केतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्गृहीतमूल्ये बेलाहीने च तस्करः ॥ इति । (२।१६८)

स्वामी स्वसम्यग्निध द्रव्यम् अन्यविक्रीतम्=अस्वामिविक्रीतं यदि पश्य-
ति तदा लभेत=गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्थरवहेतुत्वाभावात् । केतुः
पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । हीनात्=आगमोपायहीनात् । रहसि=
एकाग्रे । हीनमूल्ये=अल्पतरेण द्रव्येणाधिकमूल्यक्रये । बेलाहीने=राऽयादौ
कृते क्रये च केना तस्करो भवति । तस्करवद्दण्डादिभान्भवतीत्यर्थः ।

इहस्पतिरपि—

येन क्रीतं तु मूल्येन प्राप्राज्ञे विनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेन स्यादुपधिकयात् ॥ इति ।

यत्र हीनमूल्येन क्रीयमाणं क्रयात्प्रागेव राज्ञे निवेदितं तत्र न दोष
इत्यर्थः । उपधिक्रयशब्दार्थं दर्शयति—

स एव,

अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामाग्निशायामसतो जनात् ।

हीनमूल्यं च यत्क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपधिक्रयः ॥ इति ।

असतो जनात्=चाण्डालादेरित्यर्थः । असद्गृहणं दासादीनामुपलक्ष-

णार्थम् ।

अत एव नारद ,

अस्वाम्यनुमतादासादसतश्च जनाद्ब्रह्म ।

हीनमूढमघेलाया क्रीणस्तद्दोषमागमयेत् ॥ इति । (५०५०७३ला०३)

अस्वाम्यनुमतात्=स्वाम्यनुमतिहीनात् । दासग्रहण समान-यायत्वा
दस्यत-त्राणां यालादीनामुपलक्षणार्थम् ।

विष्णुरपि—

अमानत प्रकाश यः परद्रव्य क्रीणीयात् तत्रास्यादोष स्वामी
द्रव्यमवाप्नुयात् यद्यप्रकाश हीनमूढ्य वा क्रीणीयात् तदा क्रेता विक्रेता
च चौरवच्छास्य इति ।

कतुः प्रकाश कयादस्यामित्याह्वानम्, अप्रकाशनादौ तु तथापि
धविक्रयस्य विक्रेतस्वामियोधकत्वात्तद्भानमस्तीति दुष्टत्वात् क्रेतापि
दण्ड्य इत्यर्थः । स्वामिना राजान ज्ञापयित्वैव तद्रथ्य ग्राह्यमन्यथा चौर
प्रच्छादकत्वेन स दण्ड्य इत्याह—

याज्ञवल्क्य ,

हृत प्रनष्ट यो द्रव्य परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिघेय नृपे दण्ड्य स तु यण्णवर्ति यणान् ॥ इति । (२१७२)

यदा पुनः परहस्तादवाप्नुमसमर्थः स्वामी तदा त्वाह—

स एव,

नष्टापहतमासाद्य हर्षार ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयत् ॥ इति । (२१६९)

विनष्टमपहत वा स्वकीय द्रव्यमधिगन्तुरपहन्तुं हस्ते वा दृष्ट्वा अधि
गन्तारमपहर्षार वा राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत् । राज्ञो राजपुरुषाणां च
दूरदेशावस्थितौ तु विज्ञापनकालात्प्राक् पलायनादिशङ्काया स्वयमेव
गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । हन्तुं शब्दनात्र क्रेता धिक्क्षित इति
मिताक्षराया विज्ञानेश्वर ।

नष्टधनस्वामिना तद्धन स्वस्वत्वलिङ्ग्यर्थे प्रथम साक्ष्यादिभिः प्रति
ग्रहादिक साधनीयमित्याह—

कात्यायन ,

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् । इति ।

ज्ञातिभिः साक्षिभूतैरितिशेषः । साक्ष्यादिभिः स्वत्वहेतुभूतप्रतिग्र
हादीनामसाधने दण्ड्यतामाह—

स एव,

यदि स्व नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चौरवदण्डमर्हति ॥

अस्वामिवि० नष्टधनस्वामिनः स्वत्वहेत्वसाधने दण्डयत्नम् । २९३

नाष्टिको=नष्टधनस्वामी । प्रसङ्गः=स्वत्वसन्देहः ।

व्यासोऽपि—

वादी चेन्मार्गितं द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् ।

दाप्यः स्याद्विगुणं दण्डं क्रेता तद्द्रव्यमर्हति ॥ इति ।

साक्षिग्रहणं प्रमाणान्तरोपलक्षणार्थमिति केचित् । यन्नूकं साक्षिग्रहणमस्वामिविक्रयविवादे स्वत्वसाधने प्रमाणान्तरनिवृत्त्यर्थमिति मद्वरत्ने । तदयुक्तम् । वस्तुतः स्वत्वहेतुभूतप्रतिग्रहादिसत्त्वे तत्साधकसाक्षिणामभावे दिव्याद्यवकाशस्य विद्यमानत्वात् ।

अलेख्यसाक्षिके दैर्घ्या व्ययहारे विनिर्दिशेत् ।

इति कार्यायनवचनविरोधापत्तेः । न चैतद्यत्र दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावस्तत्र दिव्यविधायकम् । अत्र तु—

प्रकाशं च क्रयं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

इति दिव्यनिषेधकस्मृतेः सत्त्वादिति वाच्यम् । एतद्वचनस्य क्रेत्रा क्रयसाधनं साक्षिसत्त्वे साक्षिभिरेव कर्तव्यं नान्यमानुषेण न दिव्येन वेत्येतत्परत्वात् ।

मन्वेतद्वचनस्यैतादृशविषयपरत्वे मानाभावः । न च “अलेख्यसाक्षिके दैर्घ्या” इति वचनविरोधो मानम् । तस्य सामान्यशास्त्रत्वेनैतद्वचनानुरोधे तस्यैतदतिरिक्तविषयताया न्याय्यत्वादिति चेत्, न । साक्ष्याद्यभावे दिव्यस्य च निषेधे अनिर्णयप्रसङ्गस्यैव मानत्वात् । अन्यथा—

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् ।

इति वचनस्य साक्षादिसत्त्वे दिव्यनिषेधपरत्वं त्वदभिमतं न सिध्येत् ।

यच्च तेनैव वक्ष्यमाणे “प्रमाणहीने वादे” इति वचने प्रमाणहीनत्वाभिधानमपि अत्र दिव्याभावज्ञापकम् । दिव्याङ्गीकरणे प्रमाणहीनताया असम्भवादित्युक्तम् । तत्र तत् प्रमाणहीनेमानुषप्रमाणहीने अन्यतरेण दिव्याङ्गीकरणहीने चेति व्याख्येयम् । अन्यथा अनिर्णयः स्यात् । तस्मादत्रापि साक्ष्याद्यभावे दिव्यं भवत्येवेति । अत एव मिताधरायामुक्तम्—

यदा पुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोचयतीत्यादि ।

‘केचित्तु स्थावरविवादे “स्थावरेषु विवादेषु” इति वचनादिव्याभाव एव । एवमकृतेऽपि “प्रमाणहीने वादे” इति वचनादिव्याभाव एव अनिर्णयप्रसङ्गानुरोधेन वचनाभ्यगाकरणस्यानुचितत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

आगमेनोपभोगेन नष्ट भाव्यमतोऽन्यथा ।

पञ्चवधो दमस्तस्य राशे तेनाविभाविता ॥ इति । (२।१७१)

पञ्चवध = नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशसमानो दण्ड । अत्र दण्डविप्रतिपे-
त्तिरपराधलिप्तमहत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीया । स्वत्वहेतवः पूर्णमे-
व निरूपिताः ।

कृतस्वकीयस्य धनस्य स्वकीयत्वात् न पततिरपि दानविक्रयाद्यभावे
साधनीयेत्याह—

कात्यायनः,

नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ह्यतिमि स्वकम् ।

अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्व लभते धनम् ॥ इति ।

अथैतत् दत्त सम्प्रदानभूताय विध्युक्तप्रकारेण, त्यक्त पारितोषिका-
विरूपेण, विक्रीतं च न भवतीति प्रमाणैः प्रस्ताव्य स्वकीय धनं नष्टस्या-
भी विक्रीत्वादेः सकाशल्लभत इत्यर्थं । राजपुरुषानीतनं क्रेता यत्कर्त्त-
व्यं तद्दर्शयति—

बृहस्पतिः,

पूर्वस्थामी तु यद्द्रव्यं यदागत्य विचारयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं मतु शुद्धिस्ततो भवेत् ॥ इति ।

मूलमत्र यस्मात्क्रीतमसाबुध्यते । शुद्धिः=योज्यत्वनिवृत्तिः ।

अत्र एव व्यास—

मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्य कथञ्चन ।

मूलेन सहवादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते ॥ इति ।

समाहृते=अस्मान्मया क्रीतं इति निर्दिष्टे ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिं स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विमयी ॥ इति । (२।२७०)

अत्र स्वामी द्रव्यमित्यभिधानं यदि विक्रेता नष्टधनस्वामिना सह वि-
वादं न कुर्याद्यदि वा कृते पराजयी स्यात्तदा नाष्टिकस्य स्वामित्वम-
वधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीतद्रव्यादीनि दातव्यानि नान्यथेति
सूचनार्थम् । अत एवाह—

बृहस्पतिः,

विक्रेता दर्शितो यत्र हयिते व्यवहारतः ।

• कत्र राशे मूलदण्डाः प्रदद्यात् स्वामिने धनम् ॥ इति ।

अस्वामिवि० काचित्क्रेतुरर्धमूल्यं दत्तव धनग्रहणम् । २०५

यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरं गतस्तदा कात्यायन आह—

मूलानयनकालश्च देयो योजनसङ्ख्यया । इति ।

तत्र देयोऽध्वंसङ्ख्ययेति गदनस्ते पाठः । यदा तु बहुकालेनापि मूलं दर्शयितुमक्षमस्तदा साक्षिभिः क्रयसाधनं कुर्यादित्याह—

मनुः

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।

विशोधिते क्रये राज्ञा यक्तव्यः स न किञ्चन ॥ इति । (न लभ्यते)

क्रये विशोधिते=साक्षिभाषणेन प्रकाशिते सति राज्ञा न किञ्चन, यक्तव्यो न

दण्ड्य इत्यर्थः ।

यत्तु—

अभियोक्ता धनं कुर्यान् प्रथमं ज्ञातिभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वयन्धुमिः ॥ इति ।

अभियोक्त्रा स्वत्ये साधिते सति पश्चात् क्रेत्रा क्रयसाधनं कर्त्तव्यमित्युक्तं तैत्तिरीयैः । तत्र "असमाहार्यमूलस्तु" इत्यस्मादेव वचनामूलदर्शनामाधेयमभ्यस्यम् ।

नष्टधनमस्वामिविक्रीतं तु क्रेत्रा क्रये साधितेऽपि गृह्णीयादिति प्रबन्धयितुमाह—

मनुः

(१) अर्थं मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशोधितम् ।

अदण्ड्यो मुख्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥ इति । (८।२०२)

अनाहार्यम्=अनानेयम् । प्रकाशकयशोधितं नाष्टिको लभते क्रेता त्व-

दण्ड्यो भूत्वा राज्ञोऽपराधान् मुख्यत इत्यर्थः ।

कश्चित् क्रेतुः सकाशाद्जनग्रहणमर्धमूल्यं दत्तव्येत्याह—

कात्यायनः,

वणिग्वीर्यापरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताभ्यास्कीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वा र्धमूल्यं तु प्रगृहीत स्वकं धनम् ॥ इति ।

वणिग्वीर्यापरिगतं=वणिग्वीर्यायां प्राप्तम् । अनेन रद्दः क्रयो नास्तीति दर्शितम् । विज्ञातं राजपूरुषैः इत्यनेनाप्रकाशकयो नास्तीति दर्शितम् ।

अविज्ञाताभ्याम्=अविज्ञातस्थानकात् । यद्ग्रहकयादिरहितं सद्विज्ञाताभ्याम्

योत्तं कीतं मृतविक्रेतुकं वा तदर्थमूल्यं दत्त्वा ग्राह्यमित्यर्थः । उभयो-

र्यग्रहणौ कारणमाह—

(१) मूलं=विक्रेतेत्यर्थः ।

२९६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयमिरूपणप्र०

स एव,

अर्द्धं द्वयोरपहतं तत्रं स्याद्यवहारतः ।

अधिशातक्रयो-दोषस्तथा चापरिपालनम् ॥

एतद्वद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः । इति ।

हत=नशितम् । अव्यवहारतः=स्वापरिपायात् । अविज्ञातव्यम्=अविज्ञातस्था-
नकात् क्रयं । अपरिपालनमरक्षणम् । उपेक्षेति यावत् ।

मरीचिरपि—

अविज्ञाननियेशत्वाद्यत्र मूलं न लभ्यते ।

हानिस्तत्र समाकल्प्या क्रेतुनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥ इति ।

यत्र क्रैता मूलोपस्थापनं करिष्यामीत्युक्त्वा पश्चात् क्रयं साधयि-
ष्यामीति वदति तत्र मूलोपस्थापनमेवादर्शनीयं न क्रयसाधनमित्याह—
क्रियायाम्,

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेन्मूलमेषासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥ इति ।

यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति तदा दण्ड्यतोमाह—
एव,

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

यत्तु प्रकाशितेन क्रयेण क्रेतुः स्वस्थप्रतिपादकं मरीचिवचनम्—

धनिर्वाधीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत्क्रैता स शुद्धो लभते धनम् ॥ इति,

यद्य मनुवचनम्—

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृहीयात् कुलसन्निधौ ।

क्रयेण स विशुद्धो हि न्यायतो लभते धनम् ॥ इति, (८।२०१)

तद्वचनद्वयमपि नाष्टिकस्वत्वसाधनामावर्त्तिष्यम् । अन्यथा "अ-
थ मूलमनाहार्यं" इति पूर्वोदाहृतमनुवचनविरोधः स्यात् । यदा तु क्रै-
ता साक्षादिभिः क्रयं न साधयति नीष्टिको वा स्वकीयत्वं, तदा
निर्णयमाह—

गृह्णति,

प्रमाणहीने वादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्वूनाधिकत्वे च स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥ इति ।

अस्वामिविकतुर्विवास्वामिदत्तं स्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभुञ्जानस्य
दण्ड्यतामाह—

नारदः

उद्दिष्टमेव मोक्तव्यं स्त्रीपशुर्वसुधापि वा ।
अनिर्दिष्टं तु यो भुङ्क्ते भुक्तमोगं प्रदापयेत् ॥
अनुद्दिष्टं तु यद्द्रव्यं दासक्षेत्रगृहादिकम् ।
स्वयलेनैव भुञ्जानश्चौरवदण्डमर्हति ॥
अनेद्वाहं तथा धेनुं नावं वासं तथैव च ।
अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ॥
दासी नौका तथा धुर्य्यो यन्त्रकं मोपभुज्यते ।
उपभोक्ता तु यद्द्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥
दियसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।
त्रयोदशं रघनङ्गाहमष्टं भूमिं च पौडशं ॥
नौकामश्वाश्च धेनुं च लाङ्गलं कार्मिकस्य च ।
बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टगुणं दिने ॥
उलूखले पणार्धं तु मुसलस्य पणद्वयम् ।

शुर्पस्य च पणार्धं तु जैमिनिर्मुनिरग्रवीत् ॥ इति । (न लब्धानि)
पण्येन=पणसमूहेन । अनेको धेनुशब्दो गाममिष्यते । अपरो दोग्धो-
महिष्यादिकम् । कार्मिकस्य=कर्मोपजीविनः ।

यद्विज्ञातस्वामिकं नष्टमपहतं वा राजपुरुषैः कथञ्चित्प्राप्ये राज्ञे
समर्पितं तस्वामी यदि वर्षमध्ये आगत्य स्वत्वं साधयति तदा राज्ञः सका-
शात्प्राप्नोतीत्याह—

शाहवल्क्यः

शौक्षिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहतमाहतम् ।

अर्वाक् संवत्सरास्वामी हरेत् परतो नृपः ॥ इति । (२।१७३)

यत्तु मनुवचनम्—

प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा इत्यद् निधापयेत् ।

अर्वाक् इत्यदाहरित स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥ इति । (३।३०)

तद्बहुश्रुतवृत्तमप्यत्राज्ञानविषयमिति मदन्तरं । ग्राहणमाश्रयि-
यमिति कोटित् ।

इत्यस्वामिविक्रयार्थं व्यवहारपदम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारदः—

वाणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥ इति । (व्य० प० ३। श्लो० १)

३८८ वी० मि०

वर्णिकप्रभृतय इत्यनेन ऋत्विङ्नटनर्त्तककर्पकादीनां ग्रहणम् । यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्रहणमनुचितम् । तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तम् । न च ऋत्विङ्ग्रात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यांश्च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सम्भूयकर्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यत्र चास्तंघर्तःसत्त्वेऽपि लक्षणवेयश्चप्रसङ्गेनाप्रवेशात् । न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्रिच्छाविषये क्रियाफल इति व्याख्यातत्वात् ऋत्विजामपि सफल यजमानस्य कर्म भवत्विति येतनोपरागेणेच्छा सम्भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम् । कर्त्रभिप्राये कर्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनंकप्रन्थसम्मतत्वेनान्यादृश व्याख्यानस्य महाभाष्यादिघिरुद्धत्वात् ।

सहघाणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति बृहस्पति --

कुलीनदक्षानलसैः प्राक्षेर्नाणकषेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम् ॥ इति ।

क्रिया=क्रतुकृपिशिल्पस्तेयघाणिज्यरूपाम् । नाणकविज्ञानं, घाणिज्य क्रियायामुपयुज्यते । आयव्ययज्ञानमात्रं कृपिक्रियायाम् । शिल्पक्रियायां संज्ञीतक्रियायां च प्राक्षत्वम् । क्रतौ तु कुलीनत्वप्राप्त्यशुचिर्यानि । स्तेये तु शूरत्वमात्रमुपयुज्यते । दक्षत्वानलसत्त्वे सर्वत्रोपयुज्यते । अत एवादक्षादीन्निषेधति-

रा एव,

असकालसरोगार्त्तमन्दभाग्या निराश्रयाः ।

घाणिज्याद्या सहैतैस्तु न कर्त्तव्या युधे क्रिया ॥ इति ।

निराश्रया=मूलधनराहिताः । ये तु सम्भूय घाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुरोधेन लामादिभाजो भवन्तीत्याह-

नारदः,

समोऽतिरिक्तो हानो वा तत्रांशो यस्य यादृशः ।

क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाविधा ॥ इति । (व्य० प० ३ । ३)

बृहस्पतिरपि-

प्रयोगं कुर्यन्ते ये तु हेमघान्वरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लामस्तेषां यथाविधः ॥

समो न्यूनोऽधिको घांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्क्षामं वृद्धीतं चैव हि ॥ इति ।

यत्र पुनरस्य द्वौ भागौ अस्यैक इति संविष्टता तत्र तदनुरोधेन

व्ययलामौ प्रकल्प्यावित्याह—

यावत्त्वयः,

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।

लामालामौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ ॥ इति । (२१२५९)

सम्भूयकारिणो कर्त्तव्यमाह व्यासः—

समक्षमसमक्षं घाऽवञ्चयन्तः परस्परम् ।

नानापण्यानुसारास्ते प्रकुर्व्युः क्रयविक्रयौ ॥

अगोपयन्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कं च तेऽध्यनि ।

अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानाद्वहिःस्थिताः ॥ इति ।

नारदोऽपि—

(१) भाण्डपिण्डव्ययोजारसारासाराभवेक्षणम् ।

कुर्वुस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥ इति । (व्य० प० ३।४)

अथ वा सर्वेषामनुज्ञया सर्वेषां कार्यमेक एव कुर्यात् ।

अत एव बृहस्पतिः—

यदूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको घन नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वेणैव कृतं भवेत् ॥ इति ।

करण=लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणां मिथोविधादे मिर्णपप्रकारमाह—

स एव,

परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः ॥ इति ।

यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव—

यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात्सर्वेषां देऽप्ययं विधिः ॥ इति ।

सर्वेषां देऽपि=वचनरहितेषां देऽपि । वञ्चकाथे सिद्धे सति किं कार्य-

मित्यपेक्षिते आह—

यावत्त्वयः,

जिह्वा त्यजेयुर्निर्लामम् ॥ इति । (२१२६५)

जिह्वा=वञ्चकं निर्लामं कृत्वा त्यजेयुः=वहिः कुर्व्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिभ्यसमर्थं प्रत्याह—

स एव,

अशक्तोऽन्येन कारयेदिति ।

(१) भाण्डं=दिकेयशब्दम् । पिण्डं=शपथम् ।

स्वांशानुरूपं कर्मेति शेषः । दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्वान् प्रत्याह-
वृहस्पति ,

द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृताद्भवेत् ।

सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ॥ इति ।

सम्भूयकारिमि. सर्वैरिति शेषः । क्षयहानिरिति पाठे क्षयायैव
हानिः क्षयहानिरुपचेयार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकदो-
षेण द्रव्यनाशे—

स एवाह,

अनिर्दिष्टो धार्यमाण. प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तैर्नैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम् ॥ इति ।

अनिर्दिष्ट = समवाय्यननुज्ञातः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यध्व नाशितम् ।

स तद्दद्यादिति । (२।२६०)

पालने त्वाह स एव—

विष्णुवाच्य रक्षिताद्दशमांशभाक् । इति । (२।२६०)

वृहस्पतिरपि—

दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।

तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृहीयुस्तेऽंशतोऽपरम् ॥ इति ।

तस्य=तस्मै दशममशम् दत्त्वा । ते=समवायिनः । पालयेत् समवायिद्रव्य
मिति शेषः ।

अत एव कार्त्तमान —

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥ इति ।

समाहरेत्=स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि—

दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।

यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥ इति । (व्य० प० ३।६)

यस्तु समवायिद्रव्य समवायिमि. सह प्रतियाचनादिना ॥
साधयति तस्य लामहानिरित्याह—

वृहस्पति ,

समयेतैस्तु यदत्त प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

॥ याचते च य काञ्चित्लामात् स परिहीयते ॥ इति ।

याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तस्याप्युपलक्षणार्थम् ।
तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव धचनात् प्राप्तिपक्षव्यमिति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः,—

ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमग्निरताः ।

कुर्वन्त्येधाहं तत्कर्म गृहीयुर्दक्षिणां तथा ॥ इति । (न लभ्यते)

अत्र संप्रशब्दो यज्ञमात्रविषयस्य प्रयुक्तो न पुनर्बहुयजमानकसत्रा-
वययज्ञविशेषविषयस्य । तत्र यजमानानामेवाध्यर्थादिकर्मकारित्वेन
दक्षिणार्हणामृत्विजामभाषात् । तथा=कर्मानुसारेण दक्षिणां गृहीयुरित्य-
र्थः । तथा च—

स एव,

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वन्निरिह मानवैः ।

अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना ॥ इति । (८।२११)

स्वानि कर्माणि=यजमानव्यतिरिक्तानीतिशेषः । इयं चांशकल्पना
“द्वादशशतं गावो दक्षिणा” इत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधीयमानायां
दक्षिणायामेव न ऋत्विग्विशेषोत्प्रेरणं विहितायाम् । तद्विधायकश्रुतिभिः
रोधापत्तेः । अत एवाहतुः—

मनुपृहस्पतौ,

रथं हरेदधाध्ययुर्ग्रहाधाने च याजिनम् ।

होता निविद्धं चाभ्यमुद्राता चाप्यनः क्रये ॥ इति । (८।२०९)

निविद्धर=निविच्छंसन् लभ्य वरम् उद्रात्शब्देनोद्रात्गणमभ्यस्यः सु-
प्रक्षप्यो गृह्यत इति मदनखे । अनः=शकटम् । क्रये=सोमक्रये । दक्षिणां-
शकल्पनायाः प्रकारमाह—

मनुः,

सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।

तृतीयिनस्तृतीयांशमनुर्ध्यांशाश्च पादिनः ॥ इति । (८।२१०)

सर्वेषां=षोडशानामृत्विजां मध्ये मुख्या=गणस्याग्न्याः होतृप्रहाराध्ययु-
द्रातारः अर्धिनः उत्तदक्षिणायाः किञ्चिन्मूनमर्धं गृहीयुः । समप्रार्धग्रहणे
वक्ष्यमाणविभागकल्पनाविरोधः स्यात् । अरे=द्वितीया मैत्रायणप्रतिप्र-
स्थात्प्रहाराच्छंसिप्रस्तोतारः तदर्धेन=मुख्यमागार्धेनार्धिनोऽर्धप्रादिनः ।
तृतीयिनोऽच्छावाकामौघनेष्टृप्रतिहस्तांस्तौ मुख्यमागान्तृतीयांशमाजः ।
पादिनः=अग्न्याः प्रायस्तोतृउपेतृपोतृसुप्रहाराद्या मुख्यभागस्य अनुर्ध्या-
ंशप्रादिन इत्यर्थः । मुख्यानां अनुर्ध्यामिषोविभागः समः । एवं द्वितीया-

दीनामपि सम एव विभागः । तथा च "गोशतं दक्षिणा"(१) इति पक्ष-
माश्रित्य कारयानवृत्तम्—“यथारम्भं द्वादशद्वादशाद्येभ्यः षट् षट् द्वितीये-
भ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः”(अ०१०।सू०४९) इति ।
सङ्गृहीतमेतद्दीपयनकारिकायामपि—

पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गोया दक्षिणाः क्रमात् ।

द्वादशैवाथ षट्कं च चतस्रस्तिस्र एव च ॥ इति ।

द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणायाः प्रथमं चत्वारो भागाः कर्त्त-
व्याः । तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्ग-
स्यापर उद्गातृवर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्त्तव्याः ।
तेष्व्याद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागाः द्वितीयानां षट् तृतीयानां चत्वार-
श्चतुर्थानां त्रय इत्यर्थः । पशुयन्त्रादौ तु विषमविभागानभिधानात् “समं
स्यादधुतत्वात्” (जै०सू०अ०१०।पा०३अधि०१३मु०५३) इति न्यायेन
समवेनैव विभाग इति मन्तव्यम् ।

स्वकीयकर्मकलापांशकर्तृकृतानुसारेण भागो देय इत्याह—

मनु,

अथिवादि धृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्मानुरूपेण देयोऽशः सह कर्तुमिः ॥ इति ॥ (८।२०६)

सहकर्तुमिः=सम्भूषकारिमिरित्यर्थः । यद्वा कर्तुमि सह देय दक्षि-
णाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः । अथ वा कर्म परित्यक्त्वांशकर्तुमिरि-
त्यर्थः । यदा तु ऋत्विक् कर्मकदेशं दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽ-
पशिष्टतद्रणवर्तिनां मध्ये सन्निहितेनाग्नयेन कारयेदित्याह—

स एव,

दक्षिणास्तु च दत्तास्तु स्वकर्म परिहापयेत् ।

हास्नमेव लभेतांशमग्नयेनैव च कारयेत् ॥ इति । (८।२०)

कर्ममध्ये ऋत्विक्करणे कर्त्तव्यमाह—

नारदः,

ऋत्विजां षपसनेऽप्येवमग्नयेन कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् सम्प्रकाद्विपत्तम् ॥ इति । (व्य०प०३।८)

अन्येन=स्वस्वगणमध्यवर्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । येन केनचिदन्येन कार्यमाणे स्वध्वर्थादिसमाख्यायाधापत्तेरिति ध्येयम् ।

यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम्—

अथ चेदनुप्राप्ते सधने ऋत्विक् म्रियेत तस्य सगोत्रोऽथ शिष्य-
स्तरकार्यमनुपूरयेत् । अथ चेदबान्धवस्ततोऽन्यमृत्विजं वृणुयादिति ।

यथा बृहस्पतिवचनम्—

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते ।

तद्यन्धुना क्रिया कार्या सर्वेषां सहकारिभिः ॥ इति ।

तदेकान्तरगणरहितं विष्कृत्तं कदशपौर्णमासादियान्विषयमित्यभि-
हितं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । जीवत्येव तु ऋत्विजं यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे
कस्य दक्षिणेति वीक्षायामाह—

शङ्खः,

अथ ऋत्विजं घृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्वाह्नस्यैव दक्षिणा पश्चा-
दाहूतः किञ्चित्तुमत इति ।

यदा त्यकारणमृत्विग्वाज्यं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं तदा तयो-
र्वण्डमाह—

मनुः,

ऋत्विजं यस्यजेद्याज्यो याज्यमृत्विक् त्यजेद्यदि ।

शकं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्वण्डः शतं शतम् ॥ इति । (८।३८८)

नारदादपि, (व्य०५०३)

ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वज्ञेयः स्वयङ्कुतः ।

यदृच्छया च यः कुर्यादृत्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥ (१०)

ऋत्विग्वाज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टं घृतिजं याज्यो विनेयौ तावुमायपि ॥ इति । (९)

ये हविषाघने स्वसमानास्तेः सह हविः कार्येत्याह—

बृहस्पतिः,

याद्यकर्पकयीजाटीः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समानास्तु तेः सार्द्धं हविः कार्या विज्ञानता ॥ इति ।

वाग्यः=लाङ्गलादियाहका यलीवर्शाः । एवं=हृष्यर्थं स्वीकृताः पु-
ण्याः आविशब्देन हविषाघनानामभ्येष्टां ग्रहणम् । सम्भूयकारिणां हव-
काणां कर्त्तव्यमाह—

बृहस्पतिः,

पर्यते मगराभ्याशे तथा राजपयस्य च ।

ऊपरं मृषकस्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥ इति ।

पर्वते=पर्वतसमीपे । कल्पतरुकृता तु विवीत इति पठित्वा विव्रीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षित प्रदेश इति व्याख्यातम् । नगराभ्यांशे=नगरसमीपे । राजपथस्य समीप इति शेष । एतदुक्तं भवति । पर्वताद्यासन्नमनासन्नमपि ऊपर मूपकव्याप्त च क्षेत्र वर्जयेदिति । बाह्येऽपि वर्जनीयानाह—

स एव,

वृशातिवृद्धं भुङ्क्ते च रोगिण प्रपलायिनम् ।

काण राज्ञ च नादद्याद्वाह्यं प्राज्ञं कृषीधलः ॥ इति ।

काण=एकाक्ष । खञ्ज=भग्नचरण । क्वचिदत्रैकस्य हानिमाह—

स एव

वाह्यार्थीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानि प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम् ॥ इति ।

सम्भूयकारिणामिति शेष । वाह्यार्थीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणाधर्मम् । सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं दर्शयस्तेषां लाभविभागोऽशपरिकल्पनाप्रकारमाह—

स एव,

हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम् ।

सस्कर्ता तत्कलामिश्रः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिणि ॥

हेमकारादयो यत्र शिल्पे सम्भूय कुर्वन्ते ।

वर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरस्ते यथाशत ॥ इति ।

कुप्य=हेमरूप्यव्यतिरिक्तप्रणुसीसादिकम् । हेमरूप्य इति प्रस्तुत्य "ताभ्यां यद्भ्यस्तत्कुप्य" इत्यमरसिंहनोक्तत्वात् । निर्वेशो=भृति ।

कारायनाऽपि

शिक्षकामिश्रकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भांगान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥ इति ।

हर्म्यादिनिर्मातृणां मध्ये मुख्ये भागद्वयमाह—

यत्पति,

हर्म्यं देवगृहं वापि बाह्यिकोपस्कराणि च ।

सम्भूयकुर्वन्तां तेषां प्रमुख्यो द्वाशमर्हति ॥ इति ।

नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्याशद्वयभागित्वमतिदिशः विशेषान्तरमप्याह—

य एव

नर्त्तकानामेव एव धर्मं सन्निरुदाहृतः ।

तात्त्विका लभतेऽप्यर्घं गायनास्तु समाशिनः ॥ इति ।

अव्ययम्=अर्द्धाधिकमेकमंशम् । सम्भूयकारिणां चौराणां लाभवि-
भागोऽशपरिकल्पनाप्रकारमाह—

कात्यायनः,

परराष्ट्राद्धन यत्स्याच्चौरैः स्वाभ्याक्षया हनम् ।
राक्षे दशांशमुद्धृत्य विभजेत् यथाविधि ॥
चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽशांस्ततो हरेत् ।
शरोऽशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ॥ इति ।

एतद्धनं तु यत्तुल्येति देशादाह्नधनविषयम् । प्रबलतरयैस्देशादाह्नते
त्वाह—

बृहस्पतिः,

स्वाभ्याक्षया तु यद्यौरैः परदेशात् समाह्नम् ।
राक्षे दद्यात् तु पद्भागं भजेयुस्ते यथांशतः ॥
चतुरोऽशान् भजेन्मुख्यः दूरस्त्वयंशमवाप्नुयात् ।
समर्थस्तु हरेत् द्वाश शेषास्त्वन्ये समांशिनः ॥ इति ।

समर्थः=शक्तः एतेषां हानिरप्येवमेवेत्याह—

कात्यायनः,

तेषां चेत्प्रसूतानां च प्रदणं समवाप्नुयात् ।
तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं बह्वयुस्ते यथांशतः ॥ इति ।

इयमशपरिकल्पनाः क्रतिश्चिन्मित्रसम्भूयकारिणां समयाभावविषया ।
कृते तु समये तदनुसारैव । अत एव—

तेनैवोक्तम्,

वणिजां कर्षकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।
अनियम्याशकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णयः ॥ इति ।

अनियम्य=लाभहान्याः समयेन प्रीतिपुरुषमंशमहमेत्यर्थः ।

इति सम्भूयसमुत्थानाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकारणं व्यवहारपदम् ।

तत्र बृहस्पतिः—

एषोऽखिलेनाभिहितः सम्भूयोत्थाननिष्पत्तिः ।

अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथ्यते ॥ इति ।

अदेयादीनां स्वरूपादिकमधुना कथ्यत इत्यर्थः । तस्य चरुप-
माह—

३०६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

नारद ,

दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्य पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपद हि तत् ॥ इति । (व्य०प०४।१)

असम्यक्=अशास्त्रीयमार्गाध्ययनेनेत्यर्थ । दानप्रकारस्य देयादिभेदे-

अतुर्विधत्वमाह—

स एव,

अदेयमथ देय च दत्त चाऽदत्तमेव च ।

व्यवहारेण विज्ञेयो दानमार्गाश्चतुर्विध ॥ इति । (व्य०प०४।२)

तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह—

वृहस्पत ,

सामान्य पुत्रदाराधिसर्वस्य न्यासयाचिते ।

प्रतिश्रुतमद्यान्यस्य न देय स्वपृथा स्मृतम् ॥ इति ।

(१) सामान्य=साधारणम् । प्रातश्रुत=वाचा वृत्तम् ।

नारदोऽपि—(व्य०प०४)

अन्याहितं याचितकमाधि साधारणं च यत् ।

निक्षेप पुत्रदाराश्च सर्वस्य चान्वये सति ॥ (४)

आपत्स्यपि हि कष्टास्तु वर्तमानन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चाभ्यस्मे प्रतिश्रुतम् ॥ इति । (५)

साधारण=यहृष्ट्यामिक रिक्थादिक न त्वयिमक्तस्वामिक सुवर्णादि-
कम् । तस्यायिभक्त सर्वमम्मती देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रादा-
नमेकपुत्रविषयम् । तदाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात् । अत एव—

विष्णु ,

शुभशोणितसम्भव पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानवि-
प्रयपरित्यागपु मातापितरौ प्रमयतोऽन त्वकं पुत्र दद्यात्प्रतिगृहीया-
द्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति ।

अतश्च—

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वं त्वनुशासने ।

यिमये चैव दाने च वदित्वं न सुते पितु ॥

इत्यादीनि स्यान्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयस्यप्रतिपादकानि एक-
पुत्रविषयानीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेष्वपि मातापितृवियोगसहनक्षम एव
देयः । अत एव—

(१) अनक्तस्वामिकमित्यर्थः ।

देत्तामदां अदेयस्वरूपमुक्त्वा देयस्वरूपप्रदर्शनम् ।

कार्यायनः,

विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छयः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥ इति ।

यथा दारान् विक्रय दानं वा भर्ता न नयेत्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगानिच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । न नेया स्युरनिच्छय इत्येतदनापद्विषयम् ।

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

इति तानेषाधिकृत्य तेनैवामिधानात् । मायापि पत्यनुहर्षा देय-
मिषाह—

विष्णुः,

न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वाप्यत्रानुष्ठानाञ्चर्तुरिति ।

अन्वाहितादियत् स्त्रीधनमदेयम् । अत एव—

दशः,

सामान्यं याचितं व्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।

अन्वाहितं च निक्षेपः सर्वस्य चाम्बवे सति ॥

आपत्स्थिति न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स भूदात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ इति ।

अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डमाह—

गुप्तः,

अदेयं यश्च गृह्णाति यथादेयं प्रयच्छति ।

तापुमी क्षीरवृक्षादप्यौ दाप्यौ घोतमसाहसम् ॥ इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अत एव—

नारदः,

गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यध्यादेयं प्रयच्छति ।

(१) दण्डनीयास्तुमायेतौ धर्मज्ञेन मदीक्षिता ॥ इति ।

(व्य० प० ४।१२)

अदत्तादेयग्रहणादुपगृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते । अ-
दत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धमायापरस्वस्यानुत्पत्तेरित्युक्तं स्मृतिचन्द्रि-
कायाम् । देयस्वरूपमाह—

स एव,

कुटुम्बमरणानुदय्य यारिक्छि इतिरिचरते ।

(१) अदेयग्रहणे दत्तग्रहण इत्यर्थः । इति मु० ना० सू० पठः ।

भक्ता अपि स्थावरे सत्माः किमुताविभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्या-
ख्येयम् । अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाद्यमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्भार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥ इति ।

तत्कमायाताविभक्तस्थावरविषयं सप्तानाधिकस्थावरविषयं चेति
मन्तव्यम् । स्वार्जितमापि किञ्चित् प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनु-
मत्यैव दातव्यमित्याह—

भगवान् व्यासः,

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानं न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

धृतिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥ इति ।

अत्रोत्तरपक्षं पूर्वप्रदर्शितवृद्धत्वविवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शने-
न दृढीकरणार्थम् ।

किञ्चिद्भर्त्रा पत्न्यनुज्ञातमेव देयम् । किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनु-
ज्ञातमेव देयम् । किञ्चिद्दासेनापि स्वार्जितं स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् ।

तथा च वृद्धस्वतिः,

सौदायिकं क्रमायात शौर्यप्राप्तं च यज्ञयेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्याम्यनुज्ञातं दत्तं भिद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

सौदायिकं=वैवाहिकं यस्याः परिणयने लब्धं तस्या अनुज्ञयैव दात-
व्यम् । क्रमायातं=पितृपितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीज्ञातयनुमतं न सक-
लं देयम् ।

१ वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ।

इति तेनोक्तत्वात् । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं दर्शयति—

याज्ञवल्क्यः,

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः । इति ॥ (२।१७६)

प्रकाशः=प्रकटः सप्ताक्षिक इति यावत् । पुत्रप्राप्तेर्ग्रहे प्रकारविशेष उक्तो

यस्मिन्,

पुत्रं प्रदोष्यन्धन्पूनाद्वय राजानि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृति-

मिहृत्वाऽदूरयान्धवमसन्निकृष्टमेव शृङ्गीयादिति ।

अदूरयान्धव=सन्निहितमातुलादियान्धवम् । अन्निकृष्टम्=असन्निकृ-

ष्टमात्पुत्रादिभ्यतिरिक्तमेव प्रतिशृङ्गीयादित्यर्थः । प्रासन्निकमुक्त्या

प्रकृतमप्याह—

याज्ञवल्क्य,

देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः ॥ इति । (२।१७६)

इदं ते दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतं तदवश्यं तस्मै दातव्यं यदि धर्मं प्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यम् । “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्” इति गौतमस्मरणात् । दत्त्वा नापहरेत्पुनः न्यायमार्गेण यत् दत्तं तत् सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् । किन्तु तथैवानुमत्तस्य मित्यर्थः ।

यत्पुनः प्रतिश्रुतं न ददाति दत्तं वाऽपहरति तस्य दोषमाह—
हारीतः,

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ।

विविधाभ्रकान् याति तिर्यग्योनौ च आयते ॥

याचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥ इति ।

यद्यन धर्मसंयुक्तं प्रतिग्रहीतुः प्रवृत्तधर्मसम्पत्त्यर्थं याचा प्रतिज्ञातं न पश्चादपि तद्विह परत्र च ऋणवत्प्रापैतीत्यर्थः ।

प्रतिश्रुतमददद्वाद्या तद्वाप्यो दण्ड्यश्चेत्याह—

कात्यायन,

स्येच्छया यः प्रतिश्रुत्य ग्राह्येणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्यादणवहाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः । इति ।

अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था । दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह—

नारदः,

दत्तं सप्तविधं ज्ञेयमदत्तं षोडशात्मकम् । इति । (६५० पृ० ४।३)

तत्र दत्तमेदानाह स एव—

पण्यमूल्य भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहाय च दत्तं (१) दानविशेषो विदुः ॥ इति । (६५० पृ० ४।५)

पण्यमूल्य=क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्वरूपं कस्य यत्नेन दर्शितम्—

अविज्ञातोपलब्ध्यर्थं दानं यत्र निरूपितम् ।

उपलब्धिक्रियालब्ध सा भृतिः परिकीर्तिता ॥ इति ।

प्रयोजनक्रियानिष्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । सुश्रा=शरितो

येन धन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमितिशेषः । स्नेहाद=प्रीत्या दुहित्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारत=कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शः नार्थमाह—

कात्यायनः,

भयघ्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनात् ।

अनेन विधिना लब्धं विद्याप्रत्युपकारकम् ॥ इति ।

भयघ्राणादिना लब्धम् उपकारकरणेन लब्धमिति यावत् । श्रीशुल्कम् । विवाहार्थं कन्यायन्धुभ्यो दत्तम् । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्तव्य इति विधिबलाद्यत्र कुत्राप्यनुग्रहार्थं दत्तम् । तत्सफलं भवतीति दर्शयितुं—

नारद आह,

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनमायविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेत् ॥ इति ।

उपकारिणि=परोपकारपरे । सफलं=फलान्तिशयोक्तमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दानविदो विदुः अपराधत्तनीयं विदुरित्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

भूतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्य आंशुलकमुपकारिणे ।

श्रद्धानुग्रहसम्प्राप्त्या दत्तं सप्तविधं विदुः ॥ इति ।

अदत्तानि दर्शयति नारदः—(६५०५०४)

अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्धितैः ।

तद्योक्तोच्चपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ (९)

यालमूढास्वतन्त्रात्तन्मत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्त्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ (१०)

(१) अपात्रे पात्रमित्युक्तेऽकार्यं वा धर्मसंहिते ।

यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥ इति । (११)

उपतापः मयादिकृतो य उपतापस्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपवर्जितं=दत्तम् । यालादिभिरपवर्जितमित्यन्वयः । एतद्युक्तं भवति । मयोपतप्तेन धन्दिप्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां पुत्रप्रादादीनां व्ययं कर्तुमितरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादिवियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन घनेनेति तात्कालिकया बुद्ध्या दत्तम् । उत्क्रान्तेन राजकीयादिभ्यो दत्तम् । उदाहरेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्य

(१) अपात्रे इति तस्य उत्पत्तिवशात् सप्तमी । अपात्रायेत्यर्थः । एवम् अत्राप्येत्यत्रापि अत्रार्थे इत्यर्थः । धर्मसंहिते इति धर्म संहिते येनेति अर्थात्तन्मार्गादि ।

स्मै ददाति अन्योऽपि स्वीय तस्मै ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तम् ।
 छलयोगत शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्त
 व्यवहारेण दत्तम् । मूढेन लोकवेदानामिज्ञेन दत्तम् । अस्वतन्त्रेण=दासादिना
 दत्तम् । आर्तेन=रोगोपहृतेन दत्तम् । मत्तेन=धुस्त्रादिभक्षणादिना म
 त्तेन दत्तम् उन्मत्तेन=वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम् । अय
 मदीय कर्म करिष्यतीति प्रतिलामेच्छया प्रतिलाममकुर्व्याणाय दत्तम् ।
 अपात्रायायोग्याय योग्योऽहमित्युक्तिमात्रेण दत्तम् । यक्षादिक करिष्या
 मांस्तुक्ता धन गृहीत्वा दूतादिकर्मणि विनियुञ्जानाय दत्तम् । इत्येव पो
 डशप्रकारमपि दत्त पुन प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः । पुन
 प्रत्याहरणीयत्वमेवविधानामाह—

कारयायन ,

कामक्रोधास्वतन्त्रात्तं ह्रीयोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरिहाराय यद्वत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

या तु कार्यप्रसिद्धयर्थमुत्कोचात्स्वात्प्रतिक्रिया ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धे ऽर्थे न दया स्यात्कथञ्चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् ।

दण्ड चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवा ॥ इति ।

उत्कोचस्वरूपमाह स एव—

स्तयसाहसिकोद्धृत्तपारदारिकशसनात् ।

दर्शनाद्धृतनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचार्यं तदुच्यते ।

न दाता तत्र दण्ड्य स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक् ॥ इति ।

एतदुक्त मयति । यदि मद्य न प्रयच्छसि तदा स्वतृप्त स्तेनादि क
 पयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेनादिकर्तृसकाशाद्यनमादत्ते, तथा त्व
 यदि मद्य न प्रयच्छसि तदा पलायमान स्या दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य
 पलायिना सकाशात्किञ्चिदादत्ते, तथा तय सत्यमपि स्यामिति वदेऽ
 सत्यमिति यदिष्णामीत्युक्ता यात्किञ्चिदादत्ते तदुक्तोच्यम् । तद्वासा
 दात्रे दाप्यम्, उत्कीचापादकग्राहर्वा च दण्डनीयाविधिने पुन प्रत्याह
 रणीयमिति ।

भूदत्यतिरूप्य द—

प्रतिलामेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ।

कार्ये चाधर्मसमुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयान् ॥ इति ।

आर्त्तदत्तग्राहताय धर्मकार्यस्य निमित्तनिषयम् ।

तथा च कात्यायनः—

स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं ध्यायितं धर्मकारणात् ।

अदस्वा तु गृहे द्राप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥ इति ।

मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह—

योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यस्य द्राप्युपाधि पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ इति । (८।१६५)

योग=उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहा-
स्तास्तदुपाधिविगमे ते सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः ।

इति दत्ताप्रदानिकाख्य व्यवहारपदम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारद—(व्य० प० ५)

अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अशुश्रूपाभ्युपेत्यैताद्विवादपदमुच्यते । इति । (१)

शुश्रूषामाज्ञाकारित्वम् । तत्र पञ्चविधः शुश्रूपकः शिष्यः भग्नैवासी
भृतकः अधिकर्मकृत् दासश्चति । तेषां मध्ये दासाभिप्रायः कर्मकराः ।
ते च शुभकर्मकृतः । दासाः पुनः पञ्चदशविधा गृहजातादिभेदेन । ते
त्यशुभकर्मकृतः । तदेतत् सर्वं मनसि निधाय स एवाह—

शुश्रूपकः पञ्चविधः शाले दष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ (२)

शिष्याभग्नैवासीभृतकाश्चतुर्गुणस्वाधिकर्मकृत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ (३)

सामान्यमस्यतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातिकर्मकृतस्तुको विज्ञेयो धृतिस्तस्तथा ॥ (४)

कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां (१) स्मृतम् ॥ (५)

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् ।

गुह्याहस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रप्रहणोज्जनम् ॥ (६)

इच्छतः स्वामिनश्चाक्रेयस्थानमयान्ततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम् ॥ इति । (७)

तेषामिति निर्धारणे पट्टी । त्रिपञ्चकाः=पञ्चदश । शिष्यो=श्रेयविद्यार्थी ।

(१) कर्मकृतम्=शिष्याभग्नैवासीभृतकां कर्मकराणमित्यर्थः ।

अन्तेवासी=शिल्पशिक्षार्थी । मुख्येन यः कर्म करोति स गृहकः । अधिकर्म-
कृत=कर्मकुर्वतामीधृष्टाता । वास्तव=जीवनोपायतः । अशुविस्थानम्=उच्छि-
ष्टप्रक्षेपणार्थं गच्छादिकम् । अवस्करो=गृहमार्जितपांस्यादिनिचयस्थानम् ।
चतुर्भिरपि गृहद्वारादिभिः शोधनपदं सम्यध्यते । उज्जनं=स्नानम् । अन्त-
र्पयन्ते र्वाग्निनः इच्छतः स्नाम्यनुज्ञया मूत्रपुरीषादिस्थले निर्माजनाधर्म-
रूपस्थानं हस्ताद्यर्पणम् । तेषां कर्मकराणां वासानां चास्वतन्त्रत्वलक्षणं
धर्ममनीषिणः साधारणमाहुः । जातिकर्मकृतः कर्मकृतो वृत्तिकृतश्च विशेषः
शिष्यान्तेवासिनोमेवोक्त इत्यर्थः । तत्र शिष्याणां त्रैवर्णिकाम्यतमलक्षणो
जातिकृतो विशेषो “यस्येव ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इत्यादिशास्त्रासिद्धो
ऽप्यगन्तव्यः । कर्मकृतविशेषं त्वाह—

बृहस्पतिः,

विद्या त्रयी समाख्याता क्रम्यजुःसामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रचोदिताम् ॥ इति ।

शिष्य इतिशेषः । तथा च नारदः—

आविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेतप्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिगुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैवच ॥ इति । (व्य०प०५८)

वृत्तितो विशेषमाह स एव—

समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात् स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥ इति । (व्य०प०५१४)

वृत्तिरथ धर्मः । मनुषि—(अ०२)

प्रतिगृहोपलितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् मेक्षं यथाविधि ॥ (४८)

मघत्पूर्वं चरेद्भस्ममुपनीतो द्विजोत्तमः ।

मघन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यश्च भवदुत्तरम् ॥ इति । (४९)

क' पुनरन्तेवासिनां जातिकर्मकृतो विशेष इत्यपेक्षिते—

बृहस्पतिराह,

विज्ञानमुच्यते शिल्पेऽहेमकुप्यादिसंस्कृतिः ।

भृत्यादिकं च तत्प्राप्तुं कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे ॥ इति ।

कङ्कणकटकादिनिर्माणविषयं नृत्पगीतादिकरणविषयं च आदिश-
ब्दात् स्तम्भकुम्भादिविरचनविषयं च विज्ञानं शिल्पविज्ञानमुच्यते ।
तत्प्राप्त्यर्थमन्तेवासी गुरोर्गृहे कङ्कणकरणादिकं कुर्यादित्यर्थः । अनेन
हेमकारादिजातिकृतं कङ्कणकरणादिकर्मकृतश्च विशेषोऽन्तेवासिनां
दर्शितः । तेषां कर्मकृतं वृत्तिकृतं च विशेषं दर्शयति—

अभ्युपेत्याशु० अन्तेवास्याचार्यकर्तव्यादिमदर्शनम् । ३१६

नारद,

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं यान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य घसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥ इति । (व्य० प० ५।१६)

अन्ते=समीपे । कृत्वा सुनिश्चितम्=प्राप्तयन्तं कालं मत्समीपे स्थातव्यमि
त्याचार्योक्तकालपरिमाणं सुनिश्चितं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यस्यापि कर्त्त-
व्यमाह—

स एव, (व्य० प० ५)

आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तमोजनम् ।

न यान्धकारयेत्कर्म पुत्रवधेनमाचरेत् ॥ इति (१७)

अन्यत्=शिल्पकर्मव्यतिरिक्तं कर्म । एवं चाग्नेवासीना कङ्कणकर-
णादिकर्मफलार्पणमात्रेण शुश्रूषा कार्येत्यवगन्तव्यम् । स्वगृहे दत्तमोजनमिति
वृत्तिर्ह्यंशिता । अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह—

कात्यायनः,

यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्म्मण्यभ्यामि कारयेत् ।

प्राप्नुयात् सादस पूर्वं तस्माच्छिल्पो निवर्त्तते ॥ इति ।

शिल्पोऽग्नौवासी । परिमापितकालात्प्रागेव विद्यामातावपि परि-
मापितकालसमापनं कार्यमित्याह—

नारद, (व्य० प० ५)

शिक्षितोऽपि कृतकालमग्नेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥ इति । (१६)

याज्ञवल्क्योऽपि—

कृतशिल्पोऽपि निवर्त्ततेकृतकालं गुरोर्गृहे ।

अग्नेवासी गुरुप्राप्तमोजनस्तत्फलप्रदः ॥ इति । (२।१८४)

दुष्टमग्नेवासिनं प्रत्याह नारद — (व्य० प० ५)

शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्तवाचार्यं परित्यजेत् ।

यलादुवासयितव्यः स्यात्प्रधन्यौ च सोऽर्हति । इति । (१८)

वासयिउच्य =स्थापनीयः । आचार्यपादौ इतिशेषः । यथोऽत्र ताडनं
न प्राणच्छेदः । अपराधस्यापराधात् । शुश्रूषासमापयनं तत्तमग्नेवासिन-
कृत्यमाह—

स एव, (व्य० प० ५)

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रशिक्षयन् ।

शक्तित्वा अनुमत्यैवमग्नेवासी निवर्त्तते ॥ इति । (२०)

३१६ गौरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

भृतकानां त्वन्तेवासिवन्न जातिकृतो घृत्तिकृतो वा विशेष । किन्तु
भृतिकृत कर्मकृतः कालकृतश्च विशेषः । तद्वेतदाह—
नृदस्पतिः,

यो भुङ्क्ते परदासीं तु स ज्ञेयो धनिताभृतः ।
कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्योऽर्धभृतो नरः ॥

यदुद्यार्थकृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।

हीनमभ्योत्तमत्वं च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

दिनमासार्धपणमासत्रिमासाच्च भृतस्तथा ।

कर्म कुर्यात्प्रतिष्ठात लभते परिभाषितम् ॥ इति ।

अयमर्थः । यः परदास्युपमोगेन तत्स्वामिनः कर्म करोति ॥
धनिताभृत । यो धनग्रहणेन कर्म करोति स अर्धभृतः । यः परिकल्पितां
ग्रहणेन कर्म करोति स भागभृतः । एतावन्त कालमेतत् कर्म करि-
ष्यामीति प्रतिष्ठात कर्म तावन्तं कालं कुर्यात् । यच्च च परिकल्पितां
भृतिं लभत इति । अर्धभृतस्य यदुविधत्स्वमर्धात्परस्वमद्वयार्थां ज्ञेयम् ।
ते चादपत्यमहरवे शक्तिमकत्यनुसारेण द्रष्टव्ये ।

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधमः ।

शक्तिमकत्यनुरूपा स्यादेपां कर्माश्रया भृतिः ॥ (व्य० प० ५।२१)

इति नारदस्मरणात् । भागभृतकस्य विभागमाह—

स एव,

क्षिप्रकारो भागभृतः कृषिगोबीजिनां स्मृतः ।

जातशस्यात्तथा क्षीरात् स लभेत न सशयः ॥ इति । (न लब्धम्)

हीनमभ्योत्तमत्वलक्षणः कर्मकृतो भेदो रक्षणादिकर्मनिबन्धन इत्याह—

स एव,

आयुधी तूत्तमः प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीबलः ।

(१) भारवाहोऽधमः प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृतः ॥ इति । (व्य० प० ५।२२)

कृषीबलः = कर्षक । अधिकर्मकृतस्तु स्वरूपमाह—

नारदः,

सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि ।

सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स च कौटुम्बिकः स्मृतः ॥ इति ।

(व्य० प० ५।२४)

सर्वेषु = भृतकेषु, अधिकृतः = उपरिक्तोऽधिष्ठातृत्वेन कृत इति यावत् ।

अर्थेष्वधिकृत इति केचित्पठन्ति । अर्थेषु = क्षेत्रादिरण्यादिषु अधिकृत पा

(१) अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः । इति मु० ना० स्मृ० पाठः ।

लकत्वेन नियुक्त इति । कुटुम्बस्योपरीत्यत्राधिकृत इत्यनुपहृतः । सर्वभृतके-
धधिष्ठातृत्वेन नियुक्तो यः सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः । कुटुम्बरक्षणाय व्यय-
कारित्वेन स्थापितो यः स तु कौटुम्बिक इत्यर्थः । शिष्यान्तेवासिभृतका-
धिकर्मकरेभ्यो दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेनाह—

कार्यायनेन,

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानादासत्वं दास्यद्भृगुः । इति ।

यथा भर्तुः सम्मोक्षार्थं स्वशरीरदानाद्वारत्वम् । तथा स्वतन्त्रस्या-
त्मनः परार्थत्वेन दानादासत्वमिति भृगुराचार्यो मन्यत इति शेषः । अने-
नात्यन्तपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दशाः, पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूष-
कास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु
तेषां भवति यैः स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति स्थिति-
चन्द्रिकायाम् । दासत्वं ब्राह्मणव्यातिरिक्तैस्त्वेव ।

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न कश्चित् ।

इति तेनैवामिधानात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रेत-

रेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैव भवति ।

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजस्यैवैष्यद्द्राणां सज्जतां च स्वतन्त्रताम् ॥

इति तेनैवोक्तत्वात् । स्वतन्त्रतां सज्जताम्=अत्यन्तपारार्थ्यं भजतामिदर्थः ।

न प्रतिलोमत इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

अत एव नारदः,

वर्णानां प्रतिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मस्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥ इति ।

(व्य० प० ५।३९)

यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णां सप्रवर्णां वा भार्या भवति न पुनर्हीन-
वर्णं प्रत्युत्तमवर्णां तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः । एतच्च प्रयज्यायसि-
तो हीनवर्णस्यापि दासो भवतीत्यभिधानं क्षत्रियैष्यद्प्रयज्यायसितवि-
षयं न तु ब्राह्मणप्रयज्यायसितविषयम् । तस्य निर्वास्यत्वाभिधानेन
दासत्वाभावात् । तस्य निर्वास्यत्वं दर्शितम्—

कार्यायनेन,

प्रयज्यायसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविद् भृगुः ॥ इति ।

कारयेद्वाजोतिशेषः । क्षत्रं च विद् च क्षत्रविद् । "सर्वो हन्तो विमा-
पैकवद्भवति" इति वचनादेकवद्भावः । निर्वासनं च दयपदेनाह्वयित्वा

३१८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

कर्त्तव्यमित्याहुतुः—

दक्षनारदी,

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥ इति ।

न चैवं सति

राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः ।

न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चन ॥ (व्य० प० ५।३५)

इति नारदेन प्रव्रज्यावसितो राज्ञ एव दासो नान्यस्येत्यामिघानात्
“स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र” इति यत्तेनैवोक्तं तन्निर्विषयमिति घाट्यम् । य
तोऽपेक्षयाधिकरणभ्यायेन (पू० मी० अ० २ पा० ३ आधि० २) क्षत्रियमात्र
वचनेनापि राजशब्देनात्र लक्षणया प्रजापालस्य ग्रहणात् प्रजापालकत्वं
च राजाधिकृते वैश्यादावपि सम्भवाद्यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स
हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् ।

केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विकल्प
माहुः । तत्र । पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवन्त्यां गतौ अष्टदोषतुष्टविकल्पाङ्गी
कृरणस्याभ्याप्यत्वात् । “दास्य विप्रस्य न कश्चित्” इति निषेधाच्च ।

“दारवद्दासता मता” इति वचनाद्ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्व
प्राप्तम् । तन्निषेधार्थमाह—

कारयान ,

सवर्णोऽपि हि विप्र तु दासत्व नैव कारयेत् । इति ।

यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्य भजते तदाऽसावशुभं कर्म न कुर्या
दित्याह—

स एव,

शीलाभ्ययनमप्यत्रस्तदूनं कर्म कामतः ।

तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥ इति ।

यस्मात्परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिः तस्मात्तदूनं कर्म मध्यमो-
त्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपका-
रार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वोक्तस्य । तत्रापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभं कर्म
गृहद्वारशोभनादिकं तत्र कुर्यादित्युत्तरार्द्धार्थः ।

क्षत्रियवैश्यविष्ये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह—

मनु ,

क्षत्रियं च वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्त्तिनौ ।

त्रिभूयादानुशस्येन स्यान्ति कर्माणि कारयन् ॥ इति ॥ (८।४११)

• शानुशंस्येन=अक्रौर्येण । अयमर्थः । कृत्तिकर्पितं क्षत्रियं वैश्यं च दासीभूतमक्रौर्येण स्वामि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति । अत्र स्वानीत्यनेन न सम्बन्धिजनककर्माणि कारयेदित्याह । कर्माणांति सामान्यामिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति । कृत्तिकर्पितावित्यनेन गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासीत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भव इति दर्शयति । बलादासीकरणे दण्डमाह—

मनुः—

दास्यं तु कारयेन्मोद्वाहणः सस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि पट्॥ इति (८।४।१२)

प्रभवतो भावः प्राभवत्यं तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । “साधारणादिभ्यः स्वार्थे ष्यङ्यकम्प्य” इति वार्त्तिकेन भ्यङ्(१) द्विजानितिपदेन दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति । अत एवाह—

स एव,

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥ (८।४।१३)

स च दासः पञ्चदशप्रकारक इत्याह—

नारदः, (४५० प० ५)

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अनाकालभृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः ॥ (२६)

• मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तथाहमित्युपगतः प्रमज्ज्यावसितः कृतः ॥ (२७)

भक्तदासश्च विशेषस्तथैव बद्धपादतः ।

विक्रेता चारमनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥ इति । (२८)

(२) गृहजातः=स्थगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूल्येन स्वाम्यन्तरान् प्राप्तः ।

लब्धः=तत एव प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः=रिक्थप्राप्तिरूपेण लब्धः ।

अनाकालभृतः=दुर्मिक्षे यो मरणादासत्वाय रक्षितः । आहितः स्वामिना=श्रद्धा

पदातर्याधितो नीतः । क्रणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतो अणदासः ।

युद्धप्राप्तः=समरे विजित्य गृहीतः । पणे जितः=दासत्वपणके मृतादौ जितः ।

तथाहमित्युपगतः=तथाहं दासीऽस्मीति स्वयमेवोपगतः । प्रमज्ज्यावसितः=प्रम-

(१) अत्र “गुणवचनप्राहणादिभ्य कर्मणि च” (५।१।१२४) इत्यनेन भावे

भ्यञ् इत्येव भुवचम् ।

(२) अत्र पञ्जीपरकृद्दण्डस्य दास्यां लक्षणा । अत एव भ्यावसात् दास्यामिति ।

ज्यातश्च्युतः । कृतः=पताघन्तं कालं तव दासो मयामीत्यभ्युपगतः ।
भक्तदासः=सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः । भासि-
तं यावत्ते मूज्यद्वारेण ददामि तावदास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रि-
कायाम् । वड्वाहतः=वड्वा गृहदासी तया दत्तस्तल्लोमेन तामुवाच दा-
सत्वेन प्रविष्टः । यः आत्मानं विक्रीणीते असाधारणविक्रेतेत्येवं धर्मशास्त्रे
दासमेदाः पञ्चदशप्रकाराः स्मृता इत्यर्थः । अत्राद्यानां गृहजातक्रीत-
लघ्वदायागतानां चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह—

स एव,

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वाच्च विमुच्यते ।

प्रसादास्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेपां क्रमागतम् ॥ इति । (व्य० प० ५।२९)

आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह—

स एव,

विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्याच्च मुच्यते ॥ इति । (व्य० प० ५।३०)

अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुपपद्यते । ततश्चायमर्थः ।

आत्मविक्रेतापि गृहजादयस्त स्वामिप्रसादं विना दास्याच्च विमुच्यत
इति । एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतुपञ्चमाः स्वामिप्रसादादनाका-
लभृता इव दास्यान् मुच्यन्त इति वचोमङ्ग्या दर्शितमिति मन्तव्यम् ।
स्वामिप्राणरक्षणाद्गृहजातादयोऽकालभृताश्च सर्वेऽपि दास्यान् मुच्य-
न्त इत्याह—

स एव,

यो यैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।

दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रमार्गं लभेत् च ॥ इति । (व्य० प० ५।३०)

एषामिति निर्धारणे पण्डितः । पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः । यस्तु—

ध्यजाहतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदन्निमी ।

पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥ (७।४१५)

इति मनुवचने सप्तविधत्वमुक्तम्, तत् तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं न
परिसङ्ख्यार्थम् । धनजः=गृहदासी । दत्तञ्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणार्थ-
वा दास्यापगमने प्रमज्यावसितमिश्रदासेषु द्रष्टव्यम् । तस्य दासत्वा-
न्मोकाभावात् । अत एव—

यावदवस्थः,

प्रमज्यावसितो राक्षो दास आमरणान्तिकः । इति । (२।१८३)

राक्षो दासः=पार्ष्णिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकालभृतादीनां

अभ्युपेत्याशु०, अनाकालभृतादीनां दास्यापनयनप्रकारः । ३२१

प्रमज्ज्यायसितात्मधिकेत्त्व्यतिरिक्तानां नवानां दास्यापनयनप्रकारमाह—
नारद, (व्य०प०५)

अनाकालभृतो दास्यान् मुच्यते गोयुगं वदत् ।
सम्पत्तिं यद्दुर्मिक्षे न तच्छुद्धेत् कर्मणा ॥ (३१)
आहितोऽपि घन दत्त्वा स्वामी यद्येनमुदरेत् । (३२)
ऋण ॥ सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते ॥ (३३)
तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणेजितः ।
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरस्तुल्यकर्मणा ॥ (३४)
वृत्तकालव्यपगमात् कृतो दासो विमुच्यते ॥ (३५)
भक्तस्योत्क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वडवाभृतः ॥ इति । (३६)

एतदुक्तं भवति । दुर्मिक्षे पोषणेन वारितो दासो गोयुगप्रदाना
मुच्यते । आहितदासस्तु क्यामिनो गृहीत ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ण-
दास्याद्विमुच्यते । ऋणदासस्तु स्ववृत्तमृण येनोत्तमर्णाय यावद्धनं दत्त्वा-
पाहतं तस्मै साधयनं सहजिक दत्त्वा विमुच्यते । तवाहमित्युपगता-
यत्नयो दासाः स्वनिर्घस्यांश्लोत्प्रापारनिर्घर्षकदासान्तरप्रदानाद्वि-
मुच्यन्ते । वृत्तकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितकालस्यातिक्र-
मणाद्विमुच्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्क्षेपणाद्विमुच्यते । भक्तमुच्यते सत्तमर्ण-
दास्याद्विमुच्यते । गृहदासीलोभन दासस्य प्राप्तस्तत्सम्भोगस्यागाद्विमुच्यत इति ।
दासाभासानां त्यागमाह वाङ्मथ्य —

यलादासीवृत्तश्चोरेर्विप्रीतश्चापि मुच्यते । इति । (२१८२)

अपिशब्देन दासांहीतो गृह्यते । ततश्चायमर्थः । यलाकारेण यो दा-
सीवृत्तः पक्ष्य चोरेरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो दासो वा स यद्व्य-
पार्थ्य दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्तमोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्र मोच-
नीय इत्यर्थः । यदि तेन लोभादिषशादसौ न मुक्तस्तदा राजा मोच-
यितव्य इत्याह —

नारद,

क्षीरापहृतविप्रीता ये च दासीवृत्ता यलात् ।
राजा मोचयितव्यास्ते दासस्य तेषु नेष्यते ॥ (व्य०प००॥३८)
क्षीरापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति वृत्तप्रकारः ।

यस्येवमस्य दास्य पूर्वमज्ञीत्यापरस्यापि दासत्वमज्ञीकरोति भसाप-
रेणापि विपजनीय इति वचोमहा—

स एवाह,

तथाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।

न स त प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥ इति ॥ (व्य०प०५।४०)

अस्वतन्त्र = परदासत्वेनास्वतन्त्रः । काम = नूतनस्वामिदास्यं कामयमानम् इतरदासीभवन्त तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः । एवं यदेतदासमधिकृत्योक्त तत्सर्वं दास्यामपि समानन्यायत्वाद्योजनीयम् । दासीस्यामिनमाधिकृत्य विशेषमाह—

कात्यायनः,

स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः ।

अवेक्ष्य धीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥ इति ।

स्यकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी सन्तानसहिता दासत्वविमोचविधिना स्वकृतगर्भादेर्दासत्वपरिहारार्थमदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः । कः पुनर्दासत्वविमोचको विधिरित्याकाङ्क्षायामाह—

नारदः, (व्य०प०५।४००४२।४३)

एव दासमिच्छेद्य कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।

स्कन्धादादाय तस्यासौ मिन्धात्कुम्भं सहाम्भसा ॥

साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यङ्गिरवाकिरेत् ।

अदास इति चोक्ता त्रि प्राङ्मुख तमयोत्सृजेत् ॥ इति ।

अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् । लिङ्गस्योद्देश्याविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । (पू०मी०अ०३पा०१अधि०७) एवमुत्सर्गं सति यज्जवति तदाह—

स एव,

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्त्रोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम् ॥ इति ।

स्वाम्यनुग्रहेण दासापाकरणरूपेण । वक्तव्य = सम्मापणार्हः । अदास्यपि दासेन परिणीता या सा दासीत्वमेव भजतीत्याह—

कात्यायनः,

दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्माद्गर्त्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीन पतियेत ॥ इति ।

दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह—

स एव,

दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः । इति ।

ग्राहण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह—

कात्यायनः,

आद्याद्वाहणीं यस्तु विक्रीणीत तथैव च ।
राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्या स्युः सर्व एव ते ॥
कामांस्तु संभितां यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम् ।
सङ्कामयेत चान्यत्र दण्ड्यस्तद्याकृतं भवेत् ॥
यालघात्रीमदासीं च दासीमिव भुनक्ति यः ।
परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

तत्कार्यम् अकृत निघर्षनीयमित्यर्थः । ते राज्ञा दण्ड्या स्युरित्यन्वयः ।

विष्णुरपि—

यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इति ।
कचिद्दासीविक्रयणे दण्डमाह—

कात्यायनः,

विक्रीशमाणां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनापदिस्थः शकः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दमम् ॥ इति ।
द्विशतं पणानामितिशेषः । भक्तमित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभा-
व इति दर्शितम् ।

इति अभ्युपेत्याशुश्रूपाख्यं व्यवहारपदम् ।

अथ वेतनानपाकमार्ख्यं व्यवहारपदम् ।

तत्र मनुः,

अतः परं प्रवक्ष्यामि वेतनस्याऽनपक्रियाम् । इति ।

तत्स्वरूपमाह नारदः—

भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विधादपद स्मृतम् ॥ इति (व्य० प० ६।१)

वेतन कर्ममूल्यं तस्यानपाकर्म भृत्यापासमर्पणं समर्पितस्य वा पदा-
वर्त्तनम् । तत्र समर्पणे विशेषमाह—

स एव,

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्थामी यथाक्रमम् । (१)

आदौ मध्येऽधसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥ इति । (व्य० प० ६।२)

तुभ्यमेतावद्धं दास्यामीति यद्वेतनं परिमाणतो निश्चितं तत् त्रिधा
विभज्य कर्मण आदिमध्यान्तेषु त्रिषु कालेष्वन्यतमकाले दद्यादित्यर्थः ।
एतद्येतावद्धेतनं दास्यामीति भाषायाः सत्त्वे । असत्त्वे त्याह—

३२४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

॥ एव,

भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लामं गोवीर्यशस्यानां वणिग्गोपकृषीवलाः ॥ इति । (६५०५०६।३)

दशभागं=दशमं भागम् । गोवीर्यं=पाल्यमानगवादिभवं 'पयोदध्यादि ।

यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति तदाऽसौ राज्ञा दाप्य इत्याह—

याज्ञवल्क्यः,

दाप्यस्तु दशमं भागं याणिज्यपशुशस्यतः ।

अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥ इति ॥ (२।१९४)

यस्तु स्वामी घेतनपरिच्छेदमकृत्यैव भृत्यं कारयति स तस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणात्कर्मणः सकाशाच्चलत्वं तस्य दशम भाग भृत्याय महीक्षिता राज्ञा दापनीय इत्यर्थः ।

यत्तु—

त्रिभागं पञ्चभागं वा गृहीयात्सौरवाहकः ।

इति वृद्धस्तिवचनम् । तद्वद्वायाससाध्यादृष्टक्षेत्रविषयम् । व्यवस्थितविकल्पश्चायम् । कथमत्र व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायामाह—

स एव,

भक्ताच्छादभृतः सौराज्ञागं गृहीत पञ्चमम् ।

जातशस्याग्निभागं तु प्रगृहीयादथाभृतः ॥ इति ।

अज्ञानाच्छादनाभ्यां भृतः कृषीवलो लाङ्गलविकृष्टक्षेत्रजातशस्यात्पचमं भागं गृहीयात् । ताम्रशमयतस्तु तृतीय भागमित्यर्थः । अधवा यत्रैतावदास्यामीति नास्ति परिभाषा तत्र वृद्धमनूक्तं द्रष्टव्यम् ।

समुद्रयानकुशलः देशकालार्थदर्शिनः ।

नियच्छेयुर्भृतिं यां तु सा स्वात्प्रागकृता यदि ॥ इति ।

एतावदास्यामीति परिभाषितेऽपि कचिरुनान्गूनमपि स्वयुद्धिमात्रपरिकल्पित देयं परचित्ततोऽधिकमपि देयमिग्याह—

याज्ञवल्क्यः,

देश काल च योऽतीयाह्वाम कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र स्वात् स्वामिनद्वन्द्वोऽधिक देयं कृतेऽधिके ॥ इति । (२।१७५)

यो भृग्यः स्वाम्यनुशां विना स्वातन्त्र्येण वाणिज्यादिकर्मणः फलमाधक्यापादक देश काल चातिक्रामति स्वम वा बहुतरङ्गयेन स्वर्णं करोति तस्मै पूर्णपरिमापितभृतिमप्ये स्वामी स्वेच्छानुसारेण किञ्चिदद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलामं करोति तस्मै परिमापितमृस्यादधिकं किञ्चिदेयं स्वामिना पारितोषिकमित्यर्थः ।

अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि चेतनापेक्षप्रकारमाह—

स एव,

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु चेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये कुर्याद्यथाभुतम् ॥ इति । (२।१९६)

उभयोरप्यपिना बहूनां ग्रहणम् । अस्मिन् गृहादौ कृते भवेतामेताय-
हास्यामीति परिभाषिते द्विवहुमिराख्य कर्म यदि व्याख्यादिधशाप्त
समापित तदा तेषु यो यावत्कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्य-
स्थपरिकल्पितं चेतनं देयम् । न तु साम्येन दानं न च परिसमाप्तयमा-
याददानम् । यदि तैः समापित तदा यथापरिभाषितं देयं न तु प्रत्येकं
कृत्वा दातव्यं नापि कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः ।

यस्तु चेतनं गृहीत्वा समर्थोऽपि न कर्म करोति त प्रत्याह—

गृहस्पति,

गृहीतचेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तदा चेतनम् ॥ इति ।

दम=शक्त्यनुसारेण राक्षे दद्यात् । गृहीतं च चेतनं द्विगुण्येन स्वामिने

दद्यादित्यर्थः ।

नारदोऽपि—

भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणा भृतिमायहेत् । इति । (४५०५०६।५)

यावत्कुर्यादपि—

गृहीतचेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमायहेत् । इति । (२।१९३)

अस्मिन्नेव विषये चेतनाग्रहणे स्याह स एव,—

अगृहीते समं दाप्य इति ।

यावना चेतनेन भृत्यस्यमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने दद्यान्त तु
राक्षे दण्डमित्यर्थः । यद्वाङ्गीकृतं भृतिं दत्त्वा यत्नात्कारयितव्य
इत्याह—

नारद,

कर्माकुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं यत्नात् । इति । (४५०५०६।५)

प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । अत एव—

कात्यायन,

कर्मारम्भे तु यः दत्त्वा सिद्धिं नैव ॥ कारयेत् ।

यत्नात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति ॥ इति ।

कियद्द्वयं दण्ड्य इत्यपेक्षायामाहनुर्द्धमनुद्विषती—

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यं स्याद्ग्लानिपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्द्विषत दमम् ॥ इति ।

द्विशत=कार्पापणद्विशतमित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम्—

भृतोऽनात्तो न कुर्याद्यो दर्पात्कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देय तस्य वेतनम् ॥ इति । (८।२१५)

तदल्पदण्डत्वाद्भागासिद्धिविषयमिति स्मृतेचन्द्रिकायाम् । अर्धन्यून-
कर्मकरणविषयमिति मदनरत्ने । किञ्चिन्न्यूनकर्मकरणे त्वाह—

स एव,

यथोक्तमार्त्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य घेतन देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥ इति । (८।२१७)

सुस्थो वा कर्म न कारयेदिति वदता सुस्थेऽपि स्वयं कर्त्तृत्वनिष-
मो नास्तीति दर्शयति । आत्तो यदि आर्युपशमानन्तरं ग्राह्यीकृत क-
र्म करोति तदार्त्तदीर्घकालतया कालक्षेपे ऽपि भृत्यदोषाभावाद्देतनम-
सौ निर्विवाद लभत इत्याह—

स एव,

आर्त्तस्तु कुर्यात् सुस्थ सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव वेतनम् ॥ इति । (८।२१६)

आदित=आदौ । यथाभाषित=यथा प्रतिज्ञातं तथा कुर्यादित्यर्थः । सु-
स्थस्यापि कालस्य अत्ययेऽपीति शेषः । यस्तु कालविशेषाधिक कर्म प्रति-
ज्ञाय तत्कालापूर्णावेव कर्म त्यजति तं प्रत्याह—

नारद,

कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भूतेनांशमवाप्नुयात् । इति ।

अत्र दण्डमप्याह विष्णु,

भृतकक्षापूर्णे काले त्यजन् सकलमेव मूल्यं जहात् राशे च पणश-
तं दद्यादिति ।

मूल्यं=यतनम् । स्वामिदोषास्थाने ॥ यावति काले कर्म कृतं तत्का-
लानुसारेण कल्पित वेतन लभत इत्याह—

नारद,

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् । इति ।

स्वामिदोषो=यिनापराधं निष्ठुरभाषणादि । अत्र दण्डमप्याह—

विष्णु,

स्वामी चेद्भूतकमपूर्णे काले जहात् तस्य सर्वमेव मूल्यं दद्यात् प-
णशतं च राजन्यत्र भृतकदोषादिति ।

स्वामिदोषस्य भृत्यदोषेण नाश यन् कर्त्तव्यं तदाह—

स एव,

राशेपेण यद्विनश्येत्तत् स्वामिने देयमन्यत्र दैपोपघातादिति ।

देवोपपातो राजकृतस्याप्युपलक्षणम् । स्वामिने देव मूल्यद्वारेणेतिशे-
पः । अत्र दास्येशेपाद्विशेषमाह—

श्रद्धमनुः,

प्रमादाप्राशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् । इति ।

प्रमादाप्राशितमनवधाननाशितं सममेव दद्यात् । द्रोहनाशितं नीमिप्रहा-
रादिना द्रोहेण नाशितं द्विद्रोहो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः । भृत्यदोषाभावे
यदन्यत एव नष्टं तत्र देयमित्याह—

स एव,

न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमुद्धं जलेन वा । इति ।

उद्ध=नीतम् । यस्तु बाहको घातः प्रव्य प्रहार्दनात्वादिना स्वदोषेण
नाशयति तं प्रत्याह—

नारदः,

भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि बाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्यात् देवराजकृतादृते ॥ इति । (व्य० प० ६।९)

भाण्ड=वहनीयं द्रव्यं क्रमुकादि । व्यसन=नाशम् । अत्र भाण्डबाहकयो-
र्ग्रहणं क्रमेण बलीवद्बहुवीचलयोरुपलक्षणमिति मदन्तरम् । अत्रापि—

प्रमादाप्राशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितम् ।

इति श्रद्धमनुको विशेषोऽवगन्तव्यः । यस्तु बाहकः स्वदोषेण प्रस्थानं
विघ्नं करोति स द्विगुणां भृतिं दाप्य इत्याह—

कात्यायनः,

विघ्नं यो बाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम् । इति ।

विघ्नं करोतीतिशेषः । बाहकग्रहणं प्रदर्शनार्थं न तु विवक्षितम् ।
तेनायुधीपादिविघ्नकारिणोऽप्येतदिति मन्तव्यम् । अत एव—

नारदः,

द्विगुणां ॥ भृतिं दाप्यः प्रस्थाने विघ्नमाचरन् । (व्य० प० ६।८)

इति सामान्येभ्योक्तवान् ।

शाहवल्क्योऽपि—

प्रस्थानविघ्नं चैव प्रदाप्यो द्विगुणां भृतिम् । इति । (२।१९७)

एतच्च भृत्यान्तरसम्पादनकालासम्भविष्यम् । अङ्गीकृतकर्माक-
रणस्यापि यदा सहायान्तरलाभेन प्रस्थानविघ्नानापादकत्वं तदा त्वाह—

स एव,

प्रक्रान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि सन्त्यजन् ।

भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च ॥ इति (२।१९८)

प्रक्रान्ते कर्माणि स्वाङ्गीकृत कर्मा त्यजन् भृत्यो भृतेः सप्तमं भागं

दाप्यः । गमने प्रारब्धे पथि त्यजन् भूतेष्वतुर्थं भागम् । अर्धपथे त्यजन् सर्वां भूतिमित्यर्थः । त्याजकोऽपिचेत्यस्यायमर्थः । गमनारम्भानन्तरं स्वामी यदि त्याजयति तदा पूर्वोक्तक्रमेण भृत्याय सप्तमभागादिकं दापनीय इति । एतच्चाव्याधितादिविषयम् । व्याधितस्यापराधाभावात् । यश्च स्वामिना त्याजने चतुर्थभागदापनमुक्तं तदविक्रीतभाण्डस्वामिविषयम् । विक्रीतभाण्डस्वामिना यत् कर्त्तव्यं तदाह—

पृथमतः ,

पथि विक्रीय तद्भाण्डं घणिक् भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अथ तस्यापि देयं स्याद्भूतेरर्थं लभेत स ॥ इति ।

पथि भाण्डस्य चौरादिभिः प्रतियोगे राजादिभिरपहृते स्वामिनः कर्त्तव्यमाह—

यात्यायन ,

यदा च पथि यद्भाण्डमासिद्धेन ह्रियेत वा ।

यावानघ्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो धनम् ॥ इति ।

भाटकस्वीकृतेन यानादिना भाण्डनेतारं प्रत्याह—

नारदा ,

अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहने ।

दाप्यो भूतिचतुर्भागं सर्वामर्धपथे त्यजन् ॥ इति (व्य० प० ६।७)

यान=शकटादि । वाहनम्=अश्वादि । अयमर्थः । यो यानादिना भाण्डं नयनं कर्त्तुं परकीयं यानादिकं भाटयित्वा प्रापणादिकार्योपाधिकं परिश्रमं कृत्वा तं न नयति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्धाशं दाप्यः । यस्तु तं नीत्वाऽद्वैतमार्गे त्यजति स सर्वां भूतिं दाप्य इति । यस्तु शकटादिकं भाटयित्वा तमेवोपकारशून्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह—

पृथमतः ,

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा धान्यत्र गच्छति ।

भाटं न दद्यादप्य स्यादनुदस्यापि भाटकम् ॥ इति ।

अनुरस्यापि अकृतोपकारस्यापीत्यर्थः । यस्तु कृते कृत्ये समनन्तरं यादनादेः समर्पणं न करोति तस्य समर्पणपर्यन्तभाटकदानमाह—

यात्यायन ,

हस्तयद्गमोत्तरोष्ठादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत् पृथक्कृत्यः सस्नावहाप्यः स भाटकम् ॥

गृह्यार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पेयत्वापत्तावहाप्यं सभाटकम् ॥ इति ।

धारिशब्देन तदाधारभूत पात्रं लक्ष्यते । नमयत् कृतवृत्त्यं सन्नि-
त्यनुपह । परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह—

नारद ,

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसतु य ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठकादिकम् ॥ इति । (५००५६।२०)

स्तोम=भाटकम् । स्तोमाप्रदानेऽप्याह—

॥ एव, (५००५६।२१)

स्तोमाद्विना वसित्या तु परभूमावनिश्चित ।

निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृहीत्वात् कथञ्चन ॥

यान्येष तृणकाष्ठानि विष्टका विानवशिता ।

विनिर्गच्छेत्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥ इति । (न लब्धम्)

स्वामिने निवेदयेदित्यर्थः । अनिश्चित इति वदता तृणकाष्ठादिप्रहणाप्र-
हणपरिभाषाविहीनविषयमेतदिति दशितम् । परिभाषाविषय तु यथा
परिभाषितं कथञ्चनम् । भाटकेन गृहातानां जलपात्रादीनां भङ्गे नाशे च
विशेषमाह—

स एव,

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।

प्रहीतुरामवेद्भग्नं नष्टं चान्यत्र सङ्गृह्यत् ॥ इति । (५००५६।२२)

स्तोमवाहीन=भाटकगृहीतानि । पूर्णपरिभाषितभाटकालानि तत्स्वा-
मिनः प्रापयेदिति पूर्वाह्णार्थः । भग्नमेकदशेन विहृतम् । नष्टम्=कास्म्येन
विहृतम् । सङ्गृह्यत्=परस्परसङ्गृह्यत् । तद्भिन्नप्रकारेण यद्भग्नं नष्टं च तद्भा-
टकप्रहीतुर्भवति । सङ्गृह्येन तु यद्भग्नं नष्टं च तद्भाटकदात्रा पूर्ववत्कृत्वा
मूल्यद्वारेण चादेयमित्यर्थः । व्याधितस्य भृत्यस्य स्वामिना पधित्यागे
दण्डमाह—

वात्स्यायन ,

त्यज्ज्ञेत्पथि सहायं यः भ्रातः रोगार्त्तमेव वा ।

प्राप्नुयात् सादसं पूर्वं ग्रामे ज्येष्ठमपालयन् ॥ इति ।

स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते सोऽपराधः स्वामिनपधेत्याह—

बृहस्पति ,

प्रभुणा विनियुक्तं सन् भृतको विदधाति यः ।

तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराप्नुयात् ॥ इति ।

स्वामी कृतकर्मण भृतकाय यदि न चेतनं ददाति तदाऽसौ राज्ञा
दापनीयः । इत्याह—

त एव

कृते कमणि यः स्यामी न दद्याद्वेतनं भृते ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतनं चानुरूपत ॥ इति ।

वेद्यातदुपभोक्तृविषये नारद आह—

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

(१) अनिच्छन् शुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥ इति । (व्य० प० ६।१८)

एतद्व्याधितादिविषयम् । व्याधितादिविषये त्वाह—

गृहस्पति,

व्याधिता सश्रमा व्यंग्रा राजकार्यपरायणा ।

आमन्त्रिता च नागच्छेद्वाच्या वडवा स्मृता ॥ इति ।

आमन्त्रिता=आहूता । वडवा=दासी । तद्गृहणमत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् ।

उपभोक्तार प्रत्याह—

नारद, (व्य० प० ६)

अप्रयच्छस्तथा शुक्रमल्लभ्य पुमान् स्त्रियम् । (१८)

अक्रमेण तु सद्गच्छेद्वातदन्तनयादिभि ॥ (इदं नास्ति)

अथोनौ यः समाप्तमेदद्गृहिर्वापि वासयेत् ।

शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ इति । (१९)

वेद्यायास्तत्पराधे दण्डादिकं मत्स्वपुराणे दर्शितम्—

गृहीत्वा वेतनं वेद्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

तां दमं दापयेद्वातदन्तनयापि भाटकम् ॥ इति ।

इतरस्य=इत्तशुल्कस्य । तत्रैव विशेषांतरमुक्तम्—

अन्यमुद्दिश्य वेद्या यो नयेदयस्य कारणात् ।

तस्य दण्डो भवद्राज्ञः सुवर्णस्य च मापकम् ॥

नीत्या भोगं न यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।

राशश्च द्विगुणं दण्डं तथा धर्मो न ह्ययते ॥

यद्गुणं व्रजतामेका सर्वे तद्विगुणं घनम् ।

तस्यै दद्यात् पृथक् राशं दण्डं च द्विगुणं परम् ॥ इति

अत्र निर्णेतुनाह नारद—

वेद्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिता ।

तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं सशये विदुः ॥ इति ।

इति वेतनादानाख्य व्यवहारपदम् ।

अथ संविद्यतिक्रमार्थं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—

नारद ,

पात्रण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम् ॥ इति (व्य०प०१०।१)

पात्रण्डा = वैदिकमार्गद्वेषिणः क्षपणकादयः । नैगमा = सार्थिका घणि-
ज इति मदनरत्ने । नैगमा = वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाशुपतादय इति
मिताक्षरायाम् । आदिशब्देन विद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यान-
पाकर्म अव्यतिक्रम समयपरिपालनमिति यावत् । तद्यतिक्रम्यमाण वि-
वादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपयोग्यमह—

गृहस्थतिः,

वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियानग्निहोत्रिणः ।

आहुत्य स्थापयेत् तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

शाङ्खवल्क्योऽपि—(२।१८५)

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मण्यं न्यस्य तत्र नृ ।

त्रैविध्यं वृत्तिमद् भूयात् स्वधर्मः पादयतामिति ॥

ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । “ब्राह्मणमाणववाङ्मयाद्यत्” इति (अ०४
पा०२सू०४२)सूत्रेण यत् । विद्यावेदाः तिसृणां विद्यानां समाहाराद्विद्यम् ।
त्रिविद्यमधीत इति त्रैविद्यम् । “तदधीते तद्वेद” इत्यनेन सूत्रेण (अ०४पा०२
सू०५९) अण् प्रत्ययः । ननु “द्विगोलुङ्गनपठ्ये” (अ०४पा०१सू०८८) इति
सूत्रेणाणो लुक्स्मान्न भवति । द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति गृहाण । तेषां
इति प्रकल्पयेदित्यस्याग्नौ गृहस्थतिर्नैव विवृतः—

अनाकलेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्गृहभूमिकाः ।

युक्ता भव्याश्च नृपतिर्लैख्यित्वा खशासनम् ॥ इति ।

अनाकलेद्यकरा = अग्राह्यकरा । पतदुक्तं भवति । आगामिनृपतिभिर्-
ग्राह्यकराः स्वेन विसृष्टकराश्च गृहभूमी प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तै
पतर्त्तव्यं तदाह—

शाङ्खवल्क्य ,

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥ इति (२।१८६)

निजधर्माविरोधेन = श्रौतस्मार्त्तकर्माविरोधेन । सामयिक = समयाभिपक्षो
यो धर्मो गोप्रचारादकरक्षणेन गृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन पाल-
नीयः । यश्च राजा कृतो निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मो याव-

३३२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्णयप्र०

त्यधिकं भोजनं देयमस्मदरातिमण्डले तुरगाव्यो न प्रस्थापनीया इत्ये-
वंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

नित्यं नैमित्तिक काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथा ॥ इति ।

पौराणां=पुरधासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य
कार्यविशेष उक्तः । सर्वसमुदायनां च कार्यमाह—

ए एव,

यामध्रेणिगणानां च सङ्केतः समयक्रिया ।

याधाकाले तु सा कार्यार्थं धर्मकार्ये तथैव च ॥

चाटचौरभये याधाः सर्वसाधारणाः स्मृताः ।

तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचित् ॥ इति ।

गणानां ये स्थाने च शब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः । ततश्च गण
पाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुःस्परिहरः धर्मकार्ये
च दुःसाध्यं तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्वैर्मिलितैः कार्यार्थः । चाटो
धूकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्वैः कार्यमित्यर्थः ।

धर्मकार्यमपि सम्भूय कार्यमित्युक्तं तेनेव—

समाप्रपादेवगृहहताकारामसंस्कृतिः ।

तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायननिरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः ।

यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया ॥

पालनीया समस्तेस्तेभ्यः समर्थो विसंवेदेत् ।

सर्वस्यहरणं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ॥ इति ।

समा=मण्डपः । प्रश=शानीयशालिका । आराम=उपवनम् । संस्कृति =
जीर्णोद्धार । संस्कार=उपनयनादिक । प्रतद्वद्वनादिकश्च । यजनक्रिया=सोम-
यागाद्वर्तुभ्यो दानम् । कुलायननिरोध=कुलायनस्य दुर्मिक्षाद्यवगमप-
र्यन्तस्य धारणम् । कुलायननिरोधश्चेति कस्मिन्तरो पाठः । कुलायननिरोध =
कुलपापः । प्रवर्तनप्रतिषेधौ । एवमुक्ता समयक्रिया न केवलं समुदायि-
भिरेव पालनीया अपि तु राजापीत्याह—

नारदः,

पाषण्डनैगेमधणिपूगमातगणादिषु ।

सर्वेऽसमयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥ इति । (३४०५०१०१२)

प्राग्गता वेदोक्तलिङ्गधारणव्यतिरिक्ता सर्वे लिङ्गिनः । तेषु विहित

मिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमा=पार्थिका धणिकप्रभृतयः । तेषु सक
ञ्चुकसम्देशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो षडथ समया
विद्यन्ते । अथ धा नैगमा=आप्तप्रणेतृत्वेन ये वेदं प्रमाणमिच्छन्ति पाशु
पतादयः । श्रेणय=एकशिल्पोपजीविनः । तास्विदमनयैव श्रेण्या वि
क्रेयमित्येवमादिकाः समया वरीवर्त्तन्ते । पूणा=हस्त्यस्वारौहादयः ।
प्रातगणशब्दयोरर्थमाह—

काल्यायन ,

नानायुधधरा प्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः ।

कुलानां हि समूहस्तु गण सम्परिकीर्त्तितः ॥ इति ।

पूगे प्राते चान्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः समयो व-
र्त्तन्ते । गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्त्तव्य इत्येवमादिः
समयोऽस्ति । गणादीत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः प-
रिग्रहः । तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिः समयोऽस्ति ।
दुर्गे तु धाम्यादिक पृथीत्या अन्यत्र न तद्विक्रयमित्यादिरस्ति समयः ।
जनपदे तु कबिक्रिकेतुसकाशाः कचित्केतुसकाशाञ्जुवकप्रहणमित्याद्यने-
काधिषः समयो वरीवर्त्तते । तदेतत्समयजातं यथा न भ्रष्टयति तथा रा-
जा कुटुम्बादित्यर्थः । समुदायादिपुरुषविषये विशेषमाह—

बृहस्पति ,

कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम् ॥ इति ।

कोशेन=देवतास्त्राभोदकपानेन । लेख्यक्रियया=समयपत्रेण । मध्यस्थे=प्र-
तिभूभिः । कार्याणि=समूहकार्याणि । एतत्तु कं भवति । समुदायिभिः पर-
स्परं समयातिक्रमामावाय कोशादिभिर्विद्वांसमुत्पाद्य सामयिककार्या-
णि कर्त्तव्यानीति ।

कात्यायनोऽपि—

समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेण व्यवस्थिता ॥ इति ।

सामयिकधर्मेनिजधर्मानतिक्रमेण समूहकार्याणि समुदायिनः
कुर्युरित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यत्नेन सत्स्यो धर्मो राजहृतश्च यः ॥ इति । (२।१८६)

निजधर्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्माविरोधी सामयिको धर्मो यथा

३३४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

सन्ध्यावन्दनवेलायां सर्वैरेव । स्वव्यापारपरिहारेण राजभवनं प्रत्या-
गन्तव्यं यो नायास्यति तस्य प्रथमसाहसो दण्ड इति नासौ रक्ष-
इत्यर्थादुक्तम् ।

वात्सायनोऽपि—

अचिरोधेन धर्मस्य निर्जितं राजशासनम् ।

तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यं नृपाज्ञया ॥ इति ।

धर्मस्य=श्रौतस्मार्त्तादिधर्मस्य । निर्जितं=कृतमित्यर्थः । राज्ञा प्रवर्त्ति-
तान् धर्मान् यो नानुपालयति तस्य दण्ड्यतामाह—

स एव,

राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्ह्यः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनम् ॥ इति ।

विचित्रयुद्धिभिः समुदायिभिरनेकैरेकमत्येन कार्य्यकरणासम्भवाद्
द्वित्राः पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह—

बृहस्पतिः,

द्वौ प्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः ।

कर्त्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः ॥ इति ।

कार्य्यचिन्तकेषु द्वयोपादेयान् दर्शयति—

उ एव,

विद्वेदिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।

लुब्धातिवृद्धयालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः ॥

शुचयो वेदधर्मज्ञाः दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः ।

सर्वकार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्याश्च महत्तमाः ॥ इति ।

शालीनाः=अघृष्टाः । कार्य्यचिन्तकाः=समुदायकार्य्यसाधकयाधकविधा-
रकाः । कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः समूहि-
भिः कार्य्यमिष्याह—

मातृवत्प्रभः,

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् । इति ।

समूहिनः प्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्ड इत्याह—

उ एव,

यस्तत्र विपरीतः स्वरास दाप्यः प्रथमं दण्डम् ॥ इति । (२।१८८)

प्रथम=पूर्वसाहसम् ।

वात्सायनोऽपि,

मुक्तिगुणं यथा हन्याद्वस्तुर्गोऽनवकाशतः ।

अयुक्तं चै व यो द्रव्यात्स दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

• दृढस्तिरपि—

यस्तु साधारण हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा ।

सन्धिक्रियां विहन्याच्च स निर्वास्यस्ततः पुरात् ॥ इति ।

साधारणम्=समुदायग्राह्य दण्डादिद्रव्यम् । हिंस्यात्=दण्ड्यादेः साहाय्यकरणान्नाशयेत् । क्षिपेत्=तिरस्कर्यादित्यर्थः । समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह—

स एव,

वाधां कुर्युर्देवैकस्य सम्भूता द्वेषसयुता ।

राज्ञा तु विनिवार्यास्ते धास्याश्चैवानुबन्धतः ॥ इति ।

अनुबन्धतः=निग्रहर्तारतम्यानुसारेण । सुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह—

याज्ञवल्क्यः,

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु सविद लङ्घयेद्य य ।

सर्वस्वहरणं कृत्वा त राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥ इति । (१।१८७)

मुत्पदण्डने समूहस्यैवाधिकारः । अत एव—

कात्यायनः,

साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः ।

उच्छेद्या सर्वं एवैते विख्याप्यैव मृषे मृगुः ॥ इति ।

मृषे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः । समूहाशक्तौ तस्य दण्डो राज्ञा विधेयः । अत एव—

मनु, (८।२१९।२२०।२२१)

यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन सविदम् ।

विसर्गदेशरो लोभान्न राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निगृह्य दापयेदेन समयव्यमिचारिणम् ।

अतु सुवर्णान् पणिष्काश्छतमानं च राजतम् ॥

एव धर्मविधिं कुर्याद्भार्मिकं पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यमिचारिणाम् ॥ इति ।

पतेषां प्रवासनचतुः सुवर्णपणिष्काश्छतमानरूपाणां चतुर्णां दण्डानां जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । यत्तु कश्चिदेतेषां चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ग्राह्यणादिचतुर्वर्णविषयत्वमित्याह । तदज्ञानविलासितम् । एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात् । ग्राह्यणस्य प्रवासन क्षत्रियादीनां

• चतुःसुवर्णादिदण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च ।

मर्मोद्घाटकादीनां पुरात्रिर्वासनमेव दण्ड इत्याह—
बृहस्पति,

अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा ।

श्रेणिपूगनृपद्विष्टः क्षिप्र निर्वस्यते ततः ॥ इति ।

अरुन्तुदः=मर्मोद्घाटकः । सूचकः=पिशुनः । “पिशुनौ खलू सूचकौ” इत्यभिधानात् । भेदकृत्=समुदायिषु वैमत्यकृत् । समूहस्यानातिर्वस्यते समूहेनेति शेषः । न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात्समूहेनेति शेषकरणमप्युक्तमिति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तकाल्पायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् ।

पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिगदण्डपरित्याग प्रकुर्युः पापकारिणाम् ॥

तैः कृत यत्स्वधर्मेण निप्रहानुग्रहं नृणाम् ।

सद्वाह्याप्यनुमन्तव्यं निष्ठृष्टार्था हि ते स्मृता ॥

इति बृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च । वाग्दण्डः=वापिष्ठोऽसीत्यादिभाषणम् । धिगदण्डो=धिक्तामिति भाषणम् । परित्यागोऽसह्यहार्यत्वकरणनिर्वासनं वा । उभयत्रापि लोके परित्यागशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतच्चाप्यदण्डादेरुपलक्षणार्थम् । निप्रहानुग्रहमित्येतेन पुनः साम्प्रतेनाभिधानात् । निष्ठृष्टार्थाः=अनुज्ञातकार्याः ।

नारदोऽपि—

पृथग्गणांस्तु ये भिन्नुक्ते विनेया विशेषतः ।

आवहेयुर्मय घोर व्याधियस्ते श्रुपेक्षिताः ॥ इति ।

गणान्=श्रेण्यादिरूपान् समुदायान् ।

बृहस्पतिरपि—

तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कृच्छ्राकुर्वते नरः ।

चतुःसुवर्णपणित्कास्तस्य दण्डो विधीयते ॥ इति ।

सुवर्णचतुष्टयपणित्कयोः शक्यादितारतम्यानुसारेण गुणपदगुणयद्विपर्ययेन वा व्यवस्था मन्तव्या ।

पाम्पण्यादिसर्वसमूहेषु राज्ञा यथा वर्तितव्यं तदाह—

नारदः, (४५०५०१०)

यो धर्मः कर्म गच्छेयामुपस्थानावेधिष्य यः ।

यच्छेयां पुरयुपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ इति । (३)

धर्मश्चेत्ययन्द्रनादि । कर्म=प्रातः पर्युपितभिक्षाटनादि । उपस्थानविधिः=समूहकार्यार्थं मृद्वह्नादिष्वनिमाकष्यं मण्डपादौ मेलनम् । पुरयुपादान=जी-

घनाय तापसवेपपरिग्रहः । तेषां पाप्मण्डिनामित्यर्थः । अन्यदपि राज-
कृत्यमाह—

स एव,

प्रतिकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्यधमतं च यत् ।

बाधकं च यदर्थानां तत्तेभ्यो विनिवर्त्तयत् ॥ इति । (अ० प० १०१४)

यद्राज्ञः प्रतिकूलं यथा,

यस्य राजस्तु कुरुते द्यूद्रो धर्मविधेचनम् ।

तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति ॥ इति ।

एवञ्च सार्धिकादिशूद्रकर्तृक चोरादीनां विवादे धर्मविधेचनं य-
द्राज्ञ इत्यस्योदाहरणं मन्तव्यम् । प्रकृत्या=स्वभावत एवाधमतम्=अधर्मा-
तार्थं पाप्मण्ड्यादिषु तांश्चूलमक्षणादिकम् । यद्व्यापारानां बाधकं घननाश-
करादिकं रसवादादिकं तत्तेभ्यो विनिवर्त्तयेत् यथा ते न कुर्वन्ति तथा
कुर्वन्ति इत्यर्थः । अन्यदपि निघर्त्तयमाह—

स एव, (अ० प० १०)

दोषवत्करणं यस्यादनाम्नाय प्रकल्पितम् ।

प्रवृत्तमपि तद्राजा धेयस्कामो निघर्त्तयेत् ॥ (७)

यत् लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिषिरुद्धं विघवादी' धेयवात्यादिकं
पापपञ्चादिभिः प्रकल्पितम् न ह्यहुकाः प्रवृत्तमपि राजा निघर्त्तनीयमित्यर्थः ।

त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं धेयवादिष्वतिदिशति —

वाङ्मनस्य

धेयिनैगमपाप्मण्डिगणानामप्ययं विधिः ।

मेदं विधा नृपा रक्षेयवृत्तं च पालयत् ॥ इति । (१११२)

समूहकार्यार्थमभावाय यद्राज्ञा समूहपूजार्थं दत्तं तद्यदि समूहा-
यासौ न ददाति तदा पतद्दत्तमेकादशगुणं दाप्य इत्याह—

स एव, (११८९, ११०)

समूहकार्यं आयातान् एतकार्यान् विसर्जयेत् ।

स दानामानसत्कारैः पूजयिष्या महीपतिः ॥

समूहकार्ये प्रदितो यत्तमेन न दर्पयत् ।

एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नापेयत् स्वयम् ॥ इति ।

यत्तमेन समूहसम्माननार्थमिति शब्दः । यतो राजदत्तं सर्वसाधारण-
मतो यथांशतो विभाग इत्यादि प्राह । न स्वादिभ्यो वा दातव्यमित्याह—

इत्यति,

ततो लभ्येन यत्किञ्चित् सर्वेभ्यः न तसमम् ।

पापमासिक मासिक वा विभक्त्यै यथांशतः ॥

३३८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

देयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु ।

सान्तानिकादिषु तथा धर्म एव सनातनः ॥ इति ।

(१) एकस्य पुरुषस्य पणमासनिर्वाहाय पर्याप्त कुटुम्बस्य वैकस्य मासनिर्वाहाय पर्याप्तं लब्धं यथाशतं स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयम् निःस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्यार्थः । राजप्रसादलब्धवदणमपि सर्वेषां सममित्याह—

॥ एव,

यस्यैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा कृणुं कृतम् ।

राजप्रसादलब्धं च सर्वेषामेव तत्समम् ॥ इति ।

अयमर्थः । ते समूहकार्यार्थे प्रदितैर्यत्सामाविवादावधिकं क्षेत्रादमादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्राप्तम् । यच्च परैरपह्नियमाणं रक्षितं, यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपाचरणम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं सर्वेषां समुदायिनाम् । गणकृतमृणं सर्वेषां सममित्यस्य कचिदपवादमाह—

कात्यायन,

गणमुद्दिष्य यत्किञ्चित्कृत्यर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत् ॥ इति ।

ते=मुख्यैः । ये तु समुदायानुप्रहार्ये तदन्तर्भावं प्राप्ताः ये च समुदाय-क्षोभादिना ततो यदिभूतास्तान् प्रत्याह—

स एव,

गणानां श्रेणिवर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम् ।

प्राकृष्टस्य धनणस्य समांशाः सर्वे एव ते ॥

तथैव भोज्यवेमाज्यदानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभाः न तु ॥ इति ।

इति धर्मव्यतिक्रमादय व्यवहारपदम् । ८

अथ क्रीतानुशयाख्यं व्यवहारपदम् । ९

तत्पर्यपमाह नारद —

क्रीता मूढ्येन यः पण्य क्रेता न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विषयपदमुच्यते ॥ इति । (व्य० प० २, १)

न बहु मन्यते=सम्यगसम्यगिति पूर्व विचार्य न गृहीतामित्यर्थः । क्रीतं परीक्षणीयमित्याह—

(१) अत्र पण्यवैकमासनिर्वाहायैव यत्र अंगानुरूपेण विभज्य सर्वप्रदत्तमेव ततोऽस्य धनं तु निःस्वादिभ्यो देयमिति व्यवस्था इत्यपवादः ।

गृह्यति,

परीक्षेत स्वयं क्रीतमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥ इति ।

अन्येषां=पण्यगुणदोषविदामिति शेषः ।

नारदोऽपि—

केता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षयाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥ इति । (४५०५०९/४)

चर्मादीनां परीक्षा सद्यः कार्या । तथा च—

व्यासः,

चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधातूपासवरसस्य च ।

यसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम् ॥ इति ।

अत्र षष्ठशब्देन रूप्यं गृह्यते । रूप्यं=हेमरूप्यव्यतिरिक्तं त्रपुसीसादिकम् ।

तथा च हेमरूप्ये प्रस्तुत्यानुरोधः—“ताभ्यां यद्व्यसत्कूप्यम्” इति ।

क्रीतपण्यद्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह—

नारदः, (४५०५०९)

इयहाहोहा परीक्षेत पश्चाद्वाहोहामेव तु ।

मुकावजप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥ (५)

द्विपदामर्धमासं तु पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहं सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥ (६)

अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि सञ्जायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेय तत्केता मुख्यमवाप्नुयात् ॥ इति । (न लब्धम्)

अहाव=कृपदिनाद्वारभ्येति शयः । पश्चाद्वाहोहा=पश्चादप्येवमेव दोषोऽव-
गन्तव्यः । “विक्रेतुः प्रतिदेयं” इत्यादि विधिदर्शनात् अहादोष-
मिषादिपरीक्षणं प्रीतिदोषाविद्रव्याविषयमिति गम्यत इति स्मृतिविरुद्धा-
नाम् । दोषं=महिष्यादिकम् । वायु=यक्ष्मीवर्हादिकम् । मुकाप्रहणं रक्तोपल-
क्षणम् । द्विपदा पुंसां दासानामित्यर्थः । तद्विगुणं मासमित्यर्थः । स्त्रियाः=दास्या
इत्यर्थः । पूर्वोदाहृतं “चर्मकाष्ठे” इत्यादि व्यासवचनेन भक्षणाद्यै गृहीतानां
धान्यादीनां सद्यःपरीक्षणाभिधानात् सर्वबीजानामित्यत्र बीजशब्दो घापा-
पर्यगृहीतघान्यपरः । अन्यथा सद्यःपरीक्षयावप्रतिपादकम्याववचनवि-
रोधः स्यात् । अतोऽर्वाक् इयहादेरभ्यन्तर इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—

भूमेर्दशाहोऽनुशयः केतुर्विक्रेतुरेव च । इति ।

भूमेर्दशेष्टादिकृपायाः । अनुशयः=नरावर्त्तनपाप्यः कालः परीक्षाकाल
इति यावत् । यद्योक्तपरीक्षाकालातिक्रमे दोषदर्शने न प्रातेरानामिषाद—

३४० वीरभिन्नोदयव्यवहारमकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

स एव,

अधिष्ठात तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा नतु ॥ इति ।

अविष्ठातं=परीक्षाशैथिल्यात्तत्त्वतोऽपरिष्ठातम् । दुष्ट विभावित=दोषय
त्तया ज्ञातमित्यर्थः । काले=परीक्षाकाले । अन्यथा=तत्कालात्यये दुष्ट-
तया परिभावितमपि तत्स्वामिने न दयम् ।

“अविष्ठातं तु यत् क्रीतम्” इत्यनेन यत् क्रयात् प्राक् अपरीक्ष्य क्रीतं
तत् परीक्षासमये दोषदर्शने परावर्त्तनीयम् । यत् परीक्ष्य गृहीतं तत्र
परावर्त्तनीयमिति दर्शितमर्थ—

नारद आह, (व्य० प० ११)

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक् पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा ॥ (१६)

क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः ॥ इति (४)

अनुशयं=पश्चात्तापम् । पण्यानाम्=अद्यादीनाम् आस्मिन्देशे मूल्यहा-
निरास्मिन्देशे तदाधिक्यमिति क्षयवृद्धी एतद्देशसम्भवमित्यागमं च
क्रयात् प्रागेव जानीयादित्यर्थः ।

दोषदर्शनमन्तरेण परीक्षाकाल एव प्रत्यर्पणे विशेषमाह—

क्रीत्वायनम्

क्रीत्या चानुशयात्पण्यं त्यजेदोषादते नरः ।

अनुष्टमेव काले तु स मूल्यादशमं वहेत् ॥

क्रीत्या गच्छन्ननुशयं कयी हस्तमुपागते ।

पद्भागं तस्य मूल्यस्य दद्यात् क्रीतं त्यजेन्नरः ॥ इति ।

अनुष्टमनभियुक्तम् । काले=परीक्षाकाले । अत्र मूल्यदशमभागद्वानं
यदुपभुज्यमानमपि न नश्यति भूम्यदिकं तद्विषयम्, उपभोगविनश्य-
धीजादेविषयं पद्भागदानमिति व्यवस्था श्रेया ।

ननु विज्ञानताऽप्यनुशयो न कार्यः “क्रीत्या नानुशयं कुर्यात्”
इतिनिषेधसद्भावादिति चेत्, सत्यम् । अपवादस्य सत्त्वात् । स चाप-
वादो दर्शितो—

नारदेन, (व्य० प० ११२)

क्रीत्या मूल्येन यत्पण्यं दुष्क्रीतं मम्यते कयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेषाद्व्यविश्रमम् ॥ इति ।

ः मन्त्र इत्यनेन यस्तुतो दोषामात्र उक्तः । द्वितीयादिद्विषये प्राय-
र्पणे विशेषमाह—

स एव, (५०५०९१३)

द्वितीयेऽहि ददत् क्रेता मूल्यात्रिंशशमावहत ।

द्विगुण तृतीयऽहि परत केतुरेव तत् ॥ इति ।

परत=तृतीयाह परत । केतुरेव तत् क्रीत्वा अनुशयादिक जातमपि न कुट्यादित्यर्थः ।

यत्तु मनुवननम्—

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहास्तद्वद्रस्य दद्याच्चैवावदीत वा ॥ इति । (८।२२२)

तदुपभोगानद्वरक्षेत्रगृहपानशयनादिविषयम् ।

यत्तुपभोगेन सदोपमपि विकारमापित तत् परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयमित्याह—

नारद, (५०५०९१७)

परिमुक्तं तु यद्वास्तु कृष्णरूप मलोमसम् ।

सदोपमपि तत् क्रीत विक्रेतुर्न भवेत्पुन ॥ इति ।

वास्तोप्रहणमुपलक्षणमिति मदनराज । वास्तोविषयतैवास्येति माधवीये ।

पण्यानां देशकालवशादुपचयापन्नयो ज्ञातव्यावित्याह—

नारद, (५०५०९१९)

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानामागम तथा । इति ।

अभ्यादिपण्यानामस्मिन् कालेऽस्मिन्देशे च क्षय वृद्धि वा जानायात् तथा भागम कुलीनत्वादिविज्ञानार्थम् उत्पादकजन्मभूम्यादिक च जानीयादित्यर्थः ।

कथकाले मूल्यक्षयवृद्धिदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतविक्रीतयो प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य,

वृद्धिं क्षयं वा घणिजा पण्यानामविज्ञानता ।

क्रीत्वा नानुशय कार्यं कुर्वन् पद्मागदण्डभाक् ॥ इति । (१।२५८)

वृद्धि=मूल्यवृद्धिम् । अविज्ञानता क्रेत्रा । एव मूल्यक्षयमविज्ञानता विक्रेत्रेत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमेण प्रत्यर्पणे दण्डमाह—

मनु,

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानो ददश्चैव राक्षा दण्ड्य शतानि षट् ॥ इति । (८।२२३)

दशाहप्रहण परीक्षाकालस्य पूर्वोक्तस्यापलक्षणम् । सर्वमेतदपरिभाषणे । परिभाषणे तु तदनुसारणैव प्रतिदानतदभावादिक मन्तव्यम् ।

इति क्रीतानुशयाख्य व्यवहारपदम् ।

३४२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यं व्यवहारपदम् ।

तत्स्वरूपमाह नारदः—

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यत्र प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥ इति । (६५०५०८१)

तत्र विक्रेयद्रव्यस्य द्वैविध्यप्रवृत्तिव्यवहारे क्रमेणाह—

स एव, (६५०५०८)

लोकेऽस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । (२)

पद्धिस्तस्य तु घुघैर्दानादानविधिः स्मृतः ।

गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः त्रिया ॥ इति । (३)

दानं विक्रयः । आदानं क्रयः । गणयित्वा यस्य क्रयविक्रयौ तद्गणितम् । एवं तुलिमादिकम् । गणितं=सख्येयं क्रमुकफलादिकम् । तुलितं तुलाधृतं हेमचन्द्रनादिकम् । मेयं मोह्यादिकम् । क्रियया बाह्यदोहनादिरूपया युक्तमिति शेषः । रूपतः=रूपेण युक्तं वस्तु पण्याङ्गनादि । त्रिया=दीप्त्या युक्तं पञ्चरागादिकम् ।

यदा विक्रेता मूल्यं गृहीत्वा याचमानाय क्षेत्रे विक्रीतं वस्तु न ददाति तदा यत्कर्त्तव्यं तदाह—

स एव, (६५०५०८१४)

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥ इति ।

यो गृहीतमूल्यो विक्रेता अजानुशयाय क्षेत्रे प्रार्थयमानाय नापयति तच्च पण्यं यदि स्थावरात्मकं तदा क्षयेण सहितमसौ दाप्यः । यदि तु जङ्गमात्मकं तदा क्रियाफलेन सहितमित्यर्थः । विक्रयानन्तरं जात उपभोगोऽत्र क्षयः । क्रियाफलं दोहनादिक्रियाफलं क्षीरादिकम् । इदं च क्रयकालापेक्षया अर्पणकाले मूल्याधिक्ये वेदितव्यम् । मूल्यद्वारेण स्वयन्व्यामिधानात् ।

• तथाच स एव—

अर्घ्येदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । इति ।

अर्घाक् चेदपचीयेतेति कल्पतौ पाठः । अर्घाक्=विक्रीतस्य क्षेत्रे समर्पणापूर्वे अपचीयेत हीनमूल्यं भवेत्सोदयं पण्यमावहेत्=विक्रयकाले यावन्मूल्यं गृहीतं तावता मूल्येनार्पणसमये मूल्यहासवशादावदुपचयसहितं लभ्यते तावदद्यादित्यर्थः । यदा तु मूल्यसाम्यं तदा पण्योपचयरूपस्योदयस्यासम्भवात्—

निक्षेपं वृद्धिशेषं च कथं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तं चेद्वर्ज्यते पञ्चक शतम् ॥

इति वचनोक्तवृद्धिसहित पण्य दाप्यः । अत एव—

याच्यमानस्य, (२।२५४)

गृहीतमूढ्य यः पण्य केतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदय तस्य दाप्योऽसौ दिग्ग्लाम वा दिग्मागते ॥ इति ।

गृहीतमूढ्य पण्य विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्षेत्रे न समर्पयति तद्वच पण्य यदि क्रयकाले बहुमूढ्यं सत्कालान्तरे अल्पमूढ्येनैव लभ्यते तदा सोदय वृद्ध्या सहित विक्रेता क्षेत्रे दापनीयः । यदा मूढ्यहासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले याच्यदेवेयतो मूढ्यस्येव पण्यमिति प्रतिपन्नम् तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्ततोदयेन सहितं दापनीय इति धरणत्रयस्यार्थः । चतुर्थस्य तु यो देशान्तरात्क्रयणार्थमागत्य क्रीणाति तस्मै देशान्तरे तत्पण्यविक्रये यो लाभस्तेन सहितं तत्पण्य दापनीय इत्यर्थः । देशान्तरलाभसहितपण्यदानं न केवलमर्थसाध्य एव किन्तु मूढ्यस्य वृद्धौ क्षयेऽपीत्याह—

नारद,

स्थापिनामेव नियमो दिग्ग्लामं दिग्विचारिणाम् । इति । (२५०५०८५)

स्थापिना=विक्रेतुर्देशस्थापिनाम् । एव नियम “स्थावरस्य क्षय दाप्य”

इत्यादिष्वचनोक्तो नियम इत्यर्थः ।

विष्णुर्विक्रेतुर्दण्डमप्याह—

गृहीतमूढ्य यः पण्य केतुर्नैव दद्यात्तस्य सोदयं दाप्यो राहो च पण्यशतं दण्ड्य इति ।

एतच्चानुशयरहितविक्रेतुर्विषयमिति मदनराजे । यस्तु विक्रीयानुशयवशाद्वाप्यति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशात् गृह्णाति तौ प्रत्याह—

कात्यायन,

क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्यादद्विषितम् ।

स मूढ्याद्दशमासं तु दत्त्वा स्वं द्रव्यमाप्नुयात् ॥

अप्राप्तेऽर्धक्रियाकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।

एव धर्मो दशाहात् परतोऽनुशयो ननु ॥ इति ।

अद्विषित अलादिनेतिशेषः । दोहावाह्यादिपण्यस्य दोहनवाहनादिरूपः कालोऽर्धक्रियाकालस्तस्मिन्प्राप्ते सति अप्रहणेऽदाने वा कृते सति न दशम मासं प्रदापयेत् । किन्तु तत्रदस्यैव स्वोयं द्रव्यं प्राप्नुयादिति । एव धर्मो दशाहात् प्राग्वेदितव्यः । तत ऊर्ध्वमनुशयो न कर्त्तव्यः ।

३४४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

विक्रीयासम्प्रयच्छतो यद्विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपाश्वे स्थितं तस्य यदि नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह—

याज्ञवल्क्यः,

राजदोषोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिविक्रेतुरेयासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ इति । (२।२५१)

अथ याचितस्येतिविशेषणोपादानात् याचनामात्रे न विक्रेतुर्हानि-
रित्यर्थाद्भ्रम्यते ।

नारदोऽपि (व्य०प०८।९)

उपहन्येत वा पण्यं दहोनापह्नियते वा ।

विक्रेतुर्ग्रेव सोऽनर्थो विक्रीयासम्प्रयच्छतः ॥ इति ।

यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिस्तथा दीयमानं पण्यमगृ-
ह्यतः क्रेतुरपास्याह—

॥ एव, (व्य०प०८।९)

दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः कथी ।

स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ॥ इति । (इदमर्थं न दृश्यते)

अप्रयच्छतः विक्रेतुर्यो दोषः स एवास्य भवेदित्यन्वयः । क्रेतुर्दोषमिच्छा-
स्य फलं पण्यस्य मुख्यं क्रेत्र विक्रेत्रा न प्रत्यपणीयमिति । दीयमानं न गृह्णा-
तीत्यद्वयं दीयमानप्रहणे न मुख्यहानिरिति दर्शितम् । क्रयानन्तरं
क्रेत्रा न याचितं विक्रेत्रा च न समर्पितं जातञ्च चौरागृपद्वयस्तत्र त्रयो-
समा हानिः क्रेतुर्विक्रेत्रोरुभयोरपि याचनानपण्यशीधिन्येन सापराध-
त्वादिस्त्युक्तं देवतमौ स्मृतिचान्द्रकायाम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—(२।२५१)

हानिद्येन क्रेतुर्दोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् । इति ।

क्रेतुर्दोषो दीयमानस्याप्रहणम् । यत्र पुनर्जातानुशयः क्रेता विक्रेत्रा
दीयमानं न गृह्णाति तत्राप्याह—

नारदः, (व्य०प०८।९)

दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः कथी ।

विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥ इति ।

कथी जातानुशय इतिशेषः ।

राज्ञवल्क्योऽपि—

विक्रीतमपि विक्रेत्रं पूर्वक्रेतव्यगृह्णाति ॥ इति । (२।२५१)

यस्मिन्पदुष्टं पण्यं दर्शयित्वा भद्राणं विक्रीणीते, यस्याग्यहस्ते विक्रीते
तत्क्रेतुर्दोषाभावात् यस्याग्यत्र विक्रीणीते तयोः भद्राणो दण्ड इत्याह—

नारद, (२५०५०८१५८)

निर्दोष दर्शयित्वा तु सदोष यः प्रयच्छति ।
मूल्यं तद्विगुण दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
तथाभ्यहस्ते विक्राय योऽन्यस्मे तत्प्रयच्छति ।
सोपितद्विगुण दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥ इति १

याज्ञवल्क्योऽपि—

अभ्यहस्ते च विक्रीतं दुष्ट वाऽदुष्टव्यादि ।
विक्रीणीते दमस्तस्य मूल्यास्तु द्विगुणो भवेत् ॥ इति । (२१२५७)
बुद्धिपूर्वविषयमेतत् ।
ज्ञात्वा सदोषं यः पण्य विक्रीणीते विचक्षण ।
तदैव द्विगुण दाप्यस्तत्सम विनयं तथा ॥
इति बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वकविक्रये ॥ क्रयपरावर्त्तनमेव ।
अभ्यग्रापि विषयविज्ञेये परावर्त्तनमाह—

बृहस्पति,

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।
अस्वतन्त्रेण मूढेन स्याज्ज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥ इति ।
एतत्सर्वं दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यम् । अत एव—

नारद, (२५०५०८१९०)

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः । इति ।

यत्र पुनर्भवेन न दत्तं तत्रापि—

■ एवाह, (२५०५०८१९०)

अदत्तेऽभ्यग्नं समयाग्नं विक्रेतुरतिक्रमः ॥ इति ।

अदत्तमूल्ये तु पण्ये वाङ्मन्त्राग्नं क्रये कृते न परावर्त्तनीयमित्येवमा-
दिसमयामावे सति प्रवृत्तौ निवृत्तौ न कश्चिदोप इत्यर्थः । यत्र पुनर्भा-
ग्नान्नक्रयपारहारार्थं विक्रेतुर्हस्ते क्रेश्च किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र केतुदोष-
शेन क्रयासिद्धौ स्याह—

व्यास,

सत्यद्वारं च यो दत्त्वा यथाकालं न हृदयते ।

पण्यं भवेद्विस्तृतं तद्विद्यमानमगृह्णन् ॥ इति ।

निरुद्धं भवेत्=उत्सृष्टं भवेदित्यर्थः । अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गं सत्यद्वार-
द्रव्योत्सर्गेऽभिमतं । अन्यथा वाङ्मन्त्राग्न्यकचतुल्यत्वेन विक्रेतुः सत्यद्वार-
द्रव्यमाहकत्वकृतमभ्यग्नं विक्रयणाद्यपराधानमित्तकं सत्यद्वारद्रव्यस्य
द्वैगुण्येन प्रतिदानं न स्यात् । अत्रापि विक्रीतमधिकेयमित्यनुसन्धेयम् ।

३४६ वीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ त्वाह—
याज्ञवल्क्य,

सत्यद्वारकृत द्रव्य द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ इति । (२।६१)

सत्यद्वार = सत्यापन कृतस्य क्रयस्य सत्याकरणमिति यावत् ।
“होवे सत्यापन सत्यद्वार सत्याकृतिः स्त्रियाम्” इत्यमरकोषाभिधाना
त् । सत्यद्वाराय कृत समर्पितं सत्यद्वारकृत क्रय सत्य कर्तुं यद्विक्रेतृ-
हस्ते कृतमित्यर्थः ।

इति विक्रीयासम्प्रदानाख्य व्यवहारपदम् । १०

अथ स्वामिपालविवादाख्यं व्यवहारपदम् । ११

तत्र मनुस्तदभिधानप्रतिज्ञां करोति—

पशुषु स्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।

विवाह सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्वर्त्मनस्त्वनः ॥ इति । (८।२२९)

स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह—

नारद, (व्य०प०६।११)

उपानयेद्वा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये ।

चीर्णाः पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥ इति ।

चीर्णाः स्तृणाविक माक्षतवती । पीता = पीतवतीः । स्वामिना प्रातर्या
घस्य समर्पितास्तास्तावत्यो गोपालेन साय प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गो
प्रहण पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । तथाच—

याज्ञवल्क्य,

यथार्पितान् पशून् गोप साय प्रत्यर्पयेत्तथा । इति । (२।६४)

गयादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह—

नारद, (व्य०प०६।१०)

गवां शताद्वत्सतरी घेनु स्याद्विशते भृति ।

प्रतिसवत्सर गोपे सन्दाहद्याष्टमेऽहनि ॥ इति ।

प्रतिसवत्सर = सवत्सरे सवत्सरे गोशतपरिपालने यत्सवरी = द्विहायनी
गौर्भृतिः । द्विशतपरिपालने घेनुर्द्वौग्री सवत्सेति यावत् । अष्टमे दिवसे
सन्दाह = सर्वासा गया दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः ।

शृहस्पतिरपि—

तथा घेनुभृत क्षीर लभते ह्यष्टमेऽखिलम् ॥ इति ।

घेनुभृत = घेन्या भृत द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दाहो घेन्या
समुर्धायते न परसतप्येति मदनराज । कल्पवृक्षे ॥ घेनुभृतो गोपाल इति

व्याख्यातम् । तेन वत्सतर्यापि समुच्यते इति गम्यते । गोप्रहणं महि-
ष्यादीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसारेण भृतिकल्पना
द्रष्टव्या । इयं च वत्सतर्यादिभृतिकल्पना परिभाषितभृत्यभाववि-
षया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण
भृतिपरिमाणमाह—

गोप क्षीरभृतो यस्तु स दुह्यादशतो घराम् ।

गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात्प्रागभृते भृतिः ॥ इति । (८।२३१)

दशानां दोग्ध्रीणां मध्ये वरामुत्तरां स्वीकृत्य तत्क्षीर क्षीरघृतो भृत्यो
गोपे दशदोग्ध्रीपालनकृद् गृह्णीयाद् भृत्यपर्यम् । सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्या
न्तरेणावृते ज्ञेया । यस्तु द्रव्यान्तरेण वृत्तः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः ।

यस्तु भृतिं गृह्णीत्या पशुन्मारयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह—

माहवत्स्यम् ,

प्रमादमृत्ननष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतन । इति । (१।१६४)

प्रमादप्रहणं पशुपालकदोषोपलक्षणार्थम् । मनुना प्रमादनाश-
स्पर्ष्टीकृतः—

मष्टं विनष्टं कृमिभिः द्रवहत विषमे मृतम् ।

हीन पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥ इति । (८।२३२)

द्रवहतम्=शुना हतम् । विषमे-दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः=पुरुषप्रयत्नः ।
यत्पुरुषप्रयत्नेन हीन सन्नाशादिक प्राप्त तदातव्यमित्यर्थः । पुरुषकारश्च
गृहस्पतिना दर्शितः—

कृमिचौरव्याघ्रमयाहरीश्वभ्राष्ट्र पालयेत् ।

व्याघ्रच्छेदकृतः क्रोशे स्वामिने वा निवेदयेत् ॥ इति ।

व्याघ्रच्छेदः=व्यसनाभावाय यतेत्यर्थः । चौरैर्बलात्कारेणापहृते ॥

दाप्य इत्याह—

मनु , (८।२३३)

विधुष्य तु हत चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शसति ॥ इति ।

विधुष्य=शुद्धकादिभिर्घोष कृत्वा । देशे=स्वाम्यवस्थानदेशे । काले=म
पहरणकालाव्यवहितकाले । विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डमाह—

व्यास ,

गृहीतमूल्यो गोपालस्तांस्त्यक्ता निर्जने वने ।

ग्रामचारी नृपैर्वाप्य शलाकी च वनेवरः ॥ इति ।

शलाकी नापित इति कल्पतरो । पुरुषण प्रयत्नाकरणे दण्डमाह—

३४८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

नारदः, (व्य० प० ६।१२।१३)

स्याच्चेद्गोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत्तत्र शक्तिः ।

अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥

अव्यायच्छन्नविक्रीशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।

‘घोदुमर्हति गोपस्तं विनयं चैव राजनि ॥ इति ।

तम्=गवादिकम् । पशूनां दैवान्मरणे पालकस्य दोषाभावत्वज्ञानो-
पायमाह—

व्यासः,

मृतेषु च विशुद्धः स्याद्बालशुद्धादिदर्शनात् ।

आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम् । तथा च—

मनुः,

कर्णौ चर्म च बालांश्च पार्ष्णि ज्ञायुं च रोचनाम् ।

पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गाभिदर्शनम् ॥ इति । (८।२३४)

अङ्गादि दर्शयेदिति कश्चित्पाठः । अङ्ग=शुद्धकर्णादिरूपं चिह्नम् ।

आदिशब्दः साक्षिसङ्ग्रहार्थः । पशुषु मृतेष्वङ्गादिकं स्वामिने दर्शयेत् ।

रोचनादिकं परस्मयोजनं तत्तस्मै दद्याच्चैवार्थः । नष्टगवादिदानं च

तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम् । अत एव—

विष्णुः,

दिया पशूनां वृकाशुपघाते पाले त्वनायति पालकदोषो विनष्टप-
शूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति ।

अनायति=अनाच्छति । विनष्टद्रव्यप्रमाणमाह—

याज्ञवल्क्यः,

पालदोषयिनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्धप्रयोदशपणः स्वामिने द्रव्यमेव च ॥ इति । (२।१६५)

अर्धप्रयोदशपण=अर्धरहितप्रयोर्दशपणः । सार्धद्वादशपण इति या-
ज्ञ । “तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिक्येन समस्यन्त उत्तपदलोपश्च”
इति वार्त्तिहादुत्तरपदलोपी कर्मधारयः । श्रुत् केनचिदर्थोधिकप्रयोद-
शपणो दण्ड इति व्याख्यातम् । तत् सार्धद्विमात्रादिषु अर्धप्रमात्रादीति
महामाप्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् ।

पालदोषमाह मनुः—

अजाविके तु संख्ये वृकः पाले त्वनायति ।

यां प्रसता वृको हन्यात् पाले तत्किञ्चिपं भवेत् ॥ इति (८।२३५)

अनायति=उपद्रवनिवारणाय अनागच्छनीत्यर्थः । याम्=अजाविकजा-

तीयाम् । सुगमस्थलस्थविषयमेतत् । दुर्गमस्थलस्थविषये त्वाह—
स एव,

तासां चेदचरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्पत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी ॥ इति । (८।२३६)
अचरुद्धानां=पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाह—
य हवत्स्वयं,

ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमी राजवशेन वा । (२।१६६)

ग्राम्येच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्रचारो गवां तृणादि
भक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्था-
नासनसौकर्याय ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह—

स एव,

घनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्विशते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ इति । (२।१६७)

परीणाहशब्देनात्र सर्वासु दिक्षु अनुशतशस्यं स्थलं गृह्यते । एतादृश
घनुःशतपरिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्यम् । खर्वटस्य शतद्वयपरिमितं,
नगरस्य शतचतुष्टयपरिमितमित्यर्थः । खर्वट अनेककारुणीयलघुको,
ग्राम इति मदनरत्ने । माघवार्त्तायैस्तु प्रचुरकण्टकसन्तानो ग्राम इति व्या-
ख्यातम् । तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्यमित्याह—

कार्यायनं,

अजातेष्वेव शस्येषु कुर्व्यादावरणं महत् ।

तु खेन विनिवार्यन्ते लब्धस्यादुरसा मृगाः ॥ इति ।

एवं पशुनिवारणार्थं कृतमप्यावरणमतिक्रम्य पशुभिः शम्भ्यादि-
विनाशे कृते कर्त्तव्यमाह—

मनुः,

पयिक्षेत्रे परिकृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।

सपालः शतदण्डाहो विपालं वारयेत्पशुम् ॥ इति । (८।२४०)

पयिक्षेत्रे=मार्गसमीपक्षेत्रे । ग्रामान्तीये=ग्रामसमीपस्थितिनि । सपालः पशु
पणशतदण्डार्हः । तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः । अयं च दण्डः प-
शुपालेन समर्थेन सता पशावनिवार्यमाणे चेद्विशेषः । अत एव—
नारदः, (अ० १०।१।२८)

उत्क्रम्य तु घृति यः स्याच्छस्यघातो गवादिभिः ।

पालः शस्यो भवेत्तत्र न चेच्छको निवारयेत् ॥ इति ।

आवरणमावेनापरिहार्यं शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः ।

तथा च मनु.—

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ इति । (८।२३८)

अनेनावृतक्षेत्रशस्यापघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति ।
अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशु-
पालो दण्डार्हो भवति । अत एवाल्लप्रचारे दोषाभावं दर्शयति—
विष्णु,

पथिग्रामविधीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति ।

पशुविशेषेण दण्डपरिमाणमाह—

याज्ञवल्क्य, (२।१५९।१६०)

मापानद्यौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् ॥

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

सममेषां (१)विधीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम् ॥ इति ।

परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अथै मापान् दण्ड्यः । गो-
स्वामी चतुरः । छागस्वामी द्वौ द्वौ । भेषस्वामी च द्वौ द्वौ । एतेषां पशूनां
'शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव शयितानां स्वामी यथोक्तदण्डाद्विगुणं दण्डं
'प्राह्य । विधीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । यस्व-
स्युष्ट्रस्वामी महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्य-
भिधातव्ये महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशु दण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्वोपधि-
ष्टस्यसविषये यथोक्ताद्यनुगुणो दण्डः । तथा च—

शृत्वन्तरम्,

वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सयस्सानां चतुर्गुणः । इति ।

अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं ताम्रिकमाप्तो ब्राह्मो न पुनः सौव-
र्णो राजसो वैति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । ताम्रिकमापन्नं कर्षपरिमापितस्य वा
दशो भागो भवति । अयमेव पलस्य "पञ्च यापि प्रकीर्त्तिता" इति
याज्ञवल्क्योक्तं पञ्चसुवर्णपरिमितत्वपक्षे पलचतुर्थांशस्य विंशतिमाया-
त्मककार्पापणस्य "भापो विंशतिमो भागः पलस्य परिकीर्त्तितः" इति
नारदाक्तो विंशो भागोऽपि भवति । एतेन स्मृतिचन्द्रिकायाम् अपराधानुसा-
रेण दण्डनार्थं "भापो विंशतिमो भागः पलस्य परिकीर्त्तितः" इति नार-
दोक्तो मापः बीज्येत् स्वीकृत इत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्य—

(१) प्रभुत्वकाशः रक्षमाणः परिगृहीतो भूयदेशो विधीतः । विशेषेण वात व्यापनं
तुण्डादेरिति व्युत्पत्तेः ।

सङ्ख्या रदिमरजोमूला मनुना समुदाहृता ।

कार्पायणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

इति पृथग्विचनविरोधेन दूषितम् । तदुभयथाप्यर्थमेदामायेन वि
रोधाभावाभिरस्त मन्तव्यम् । यत्तु मनुनेन "सपादं पणमर्हति" इति ।
तत् स्यामिमतिपूर्व पशुव्यतिक्रमाविषयम् । नास्त्यवचन एवमुक्तिपूर्व
विषयमिति न तयोर्विरोधः ।

यत्तु,

पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिर्षी तथा ।

तथाजायिकयासानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

इति स्मृत्यन्तरम् । तद्भक्षयिषोपविष्टगयादिविषयम् । यापुननरे-
नाभिहितम्—

मायं गां दापयेदण्डं द्वौ मायौ महिर्षी तथा ।

तथाजायिकयासानां दण्डः स्वादन्तमायिकः ॥ इति,

तन्मुहूर्त्तमात्रभक्षणविषयम् । अत एवाह तु —

पह्निषिर्ना,

रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च मायान्दिषा त्रीन्मुहूर्त्तमायं ग्रामे त्वदण्डानि ,
ग्रामे त्वदण्ड इत्यस्यायमर्थः । महिष्यादिभिः परशस्येषु कथलमात्रम
क्षणे कथञ्चित्काले पालस्य स्यामिनो वा स्वदपोऽपि दण्डो नास्तीति ।
भातुरपशुविषये बहुसंख्यानां दण्डेष्वेव । दण्डमात्रप्रतिपादनमुपेनाह,
नारद , (स्य० प० ११।१६।१०)

३५० *वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

स्वामिप्रहण पालकस्याप्युपलक्षणार्थम् । यदाह—
मनु ,

अनिर्देशाद्वां मां सुतां वृषान्देवपशूस्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा अदण्ड्यान्मनुरग्रवीत् ॥ इति (८।२४२)

वृषा=महोक्षाः । यद्वा वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टा । देवपशव =देवालयेषु
देवोपभोगार्थं स्थापिता पशवः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषां न ते मोक्ष्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ इति ।

सूतिका=प्रसूता अनिर्देशाद्वा । आगन्तुक=स्वयूथात्परिप्लुताः सन् देश
न्तरात् समागत । येषां पालो नास्ति तेऽपि दैवराजोपहृताः शस्यादिनाश
कारिणो न दण्ड्या इत्यर्थः । आदिशब्देन मृतवत्सादीनां प्रहणम् ।

अत एवोचना—

अदण्ड्या मृतवत्सा च सङ्गु(१) रोगवती कृशा ।

अदण्ड्याः काणकूटाश्च वृषाश्च कृतलक्षणाः ।

अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ॥ इति ।

कूट =एकशृङ्ग । कृतलक्षण =प्रतप्तायसेन कृतलाञ्छनः । अभिसारिणा=स्व
यूथात्प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी । परशस्यविनाशे न केवल पशुस्वामी
दण्डनीयः । सः समपि दापनीय इत्याह—

पृहति ,

शस्याग्निपारयेद्वास्तु चीर्णे दापो ह्ययोर्मवेत् ।

स्वामी सद्दम दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥ इति ।

सद्दम दमश्च सद्दमम् । समूलशस्यनाशविपर्यमेतत् । अत एव—
नारद , (६५०५०११।२९)

समूलशस्यनाशे तु तस्वामी प्राप्नुयात् सद्दम् ।

वधेन गोपो मुच्येत दण्ड स्यामिनि पातयेत् ॥ इति ।

तस्वामी=शस्यस्वामी सद्द प्राप्नुयात् । पशुस्वामिनः सकाशादिति
शेषः । यथोऽत्र कशादिना ताडनम् । न प्राणिच्छेदः । "पालस्ताडनम
र्हति" यचनात् । सद्दम सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः । अत एव—
त एवाह, (६५०५०११।३८)

गोमिस्तु भक्षितं शस्य यो नर प्रतिवाचते ।

सामन्तानुमतं देय धान्य यस्तत्र स्थापितम् ॥ इति ।

(१) गङ्गु =पट्टगङ्गुका ।

यत्तु शदयाचननिषेधकम् —

गोमिषिनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाग्नन्ति त्रिदिवौकसः ॥

इत्युशनेवचनं तत् प्रामादिसमीपस्थानाघृतक्षेत्रविषयमिति माधवाचार्याः । धातुकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नहृत् । सर्वासां गवामुत्सवे धातुदिवसे चादण्ड्यत्वमाह —

स एव,

अदण्ड्याश्चोत्सवे गायः धातुकाले तथैव च । इति ।

गोमि धातुकालादौ भुक्तमतिशेयस्करमित्याशयेनाह —

व्यासः,

आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं पारिक्षिणं च वाग्धयैः ।

गोमिष्य नरशार्दूल ! वाजपेयाद्विशिष्यते ॥ इति ।

एतत्पदमुपसहरति मनु —

एतद्विद्याममातिष्ठेदामिंको पृथिवीपतिः ।

स्यामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥ इति । (८।२४४)

इति स्वामिपालविवादार्थं व्यवहारपदम् । ११

अथ सीमाविवादार्थं व्यवहारपदम् । १२

तत्स्थरूपमाह नारदः —

सेतुकेदारमर्यादाविच्छेदादृष्टनिश्चयः ।

क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः क्षेत्रजस्तु सः ॥ इति ।

(व्य० प० ११।१)

अस्यार्थः । सेतुर्नलप्रवाहवन्धः । केदारः क्षेत्रम् । मर्यादाः सीमा । विच्छेदोऽन्तर्गतप्रवृत्तदेशः । आकृष्टस्तद्विहितः । एतेषां नियमो यत्र विवादः स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यते इति । अथ विवादः पदविधेः । तथाच —

कारायायनः,

३५४ वीरमित्रोदयव्याख्यानप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम् ।

गभुक्ते वेदानीं भुज्यत इत्युक्ते प्रागपि भूभुक्तेत्येवंविधो विवादोऽभोगभुक्ति
विवाद । इयं मर्यादा मामिकाया भुव इत्युक्ते नेति विवादः सीमाविवाद
इति पदविधो विवाद इत्यर्थः । तत्र सीमा चतुर्विधा । देशसीमा ग्राम
सीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं
पञ्चविधत्वमाह—

नारद,

ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी मयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥ (न लब्धम्)

ध्वजिनी=वृक्षादिचिह्निता । वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह—

मनु—

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्चार्थकिंशुकान् ।

शाकमलीन् सालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ इति । (८।२४६)

मत्स्यिनी=जलचिह्निता । नैधाना=निष्पाततुपाङ्गारादिलक्षिता । मयव
जिता=मर्धिमप्रत्यर्धिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता=ह्यारुचि-
ह्यभावे राजेच्छया निर्मिता । तथा च—

व्यास,

ग्रामयोरभयोः सीमि वृक्षा यत्र समुज्जता ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

स्वच्छन्दगा बहुजला क्षपकर्मसमन्विता ।

नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्स्यिनी मता ॥

तुपाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।

सीमा प्रचिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते ॥ इति ।

नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपधाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते । ता
नि च वृद्धसतिना दर्शितानि—

घापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।

स्थल निम्न नदीम्रोत शरगुल्मनगादयः ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमार्या कारयेत् सदा ।

निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न मक्षयेत् ॥

अश्मनोऽस्थोनि गोपालांस्तुपान् मम्मकपालिकाः ।

फरीयमिष्टकाङ्गारशर्करा घालुकास्तथा ॥

तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ।

चैत्यम्=एकादिमी रचितं चतुरादिकम् । स्थलम्=उन्नतो भूप्रदेश ।
निम्न=परिखा । नगा=अद्वयथादयो वृक्षाः । आदिशब्देन मार्गादीनां प्रद-

णम् । अस्थानि=पशुमनुष्याद्यस्थानि । तुपाङ्गारकपालैरिति । करीपादीनाम-
न्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम् । तानि च तेनैव दर्शितानि--

करीपास्थितुपाङ्गारशंकराश्मकपालिकाः ।

सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्थानि मस्म च ॥

प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।

ततः पौगण्डवालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥

वाङ्मके च शिशूनां ते दर्शययुस्तथैव च ।

एव परम्पराज्ञाने सीमान्नाप्तिर्न जायते ॥ इति ।

प्रदर्शयेत् इदं तु छान्दसं बहुत्व एकवचनम् । एतेषां लिङ्गानां कथं
श्रद्धाभावे निश्चयोपायमाह--

नारदः,

(२५०५०११६)

निम्नगापहतोत्सृष्टमष्टचिहासु भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्मोहदर्शनैः ॥

निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहृत्णेन उत्सृष्टानि स्वस्थानान्नष्टानि चि-
हानि यासां तास्तथोक्ताः । प्रमाणैः साक्षिन्नामन्तादिभिः । एवंनिरूपितै-
र्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्यादित्याह--

मनुः,

(८१२५२१२५३)

एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विषदमानयो ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥

यदि संशय एव स्याद्विज्ञानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावाद्घटिनिर्णयः ॥

साक्षिप्रत्ययः=साक्षिद्वन्द्वः । लिङ्गाभापक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः । ते
च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषया वा । साक्षिषु विशेषमाह-
बृहस्पतिः,

आगमं च प्रमाणं च भोगकालं च नाम च ।

भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

प्रमाणमियत्ता । वमयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशाद्विर्णयं कुर्यादित्याह--

मनुः,

(८१२५८)

साक्ष्यभावे तु चात्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्यात् प्रयता राजसन्निधौ ॥

यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्तमानानि वा सन्निधौ तदा नि-

३५६ श्रीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

अथोपायमाह—

यास्यवत्स्य,

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

रक्तस्रग्धसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ (१२५२)

सामन्ता = सप्तद्विधितग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः । समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादिप्रकारेण समसद्व्याकाः । तथा च—

कार्यायन,

(१) ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृह गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि ॥

ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्यग्य स्थितो ग्रामः सामन्तः । क्षेत्रादावप्येषमेव ज्ञेयम् । सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषस्तदा घस्तदा सामन्तसप्तकवशाभिर्णयः कार्यः । तदाह—

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।

तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥

तत्संसक्तैः = सामन्तसप्तकैः । सीमाया उद्धार सीमाया निर्णय इत्यर्थः ।

तथा चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थितसामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्विधि स्थितग्रामादिभोक्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गग्रामादेः सीमां निर्णयेदिति । यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटो दोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह—

स एव,

संसक्तसप्तकदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः । इति ।

तत्संसक्ता = संसक्तसप्तकसप्तका इत्यर्थः । एवं चैतदुक्तं भवति । चतसृषु दिक्षु स्थितसप्तकसप्तकग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्विधि स्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तसप्तकसप्तकास्तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गग्रामादेः सीमां निर्णयेदिति । यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्वं तदा मौलादिवशा

भिर्णयः कार्य इत्यप्याह—

स एव,

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राक्षा धर्मविज्ञानता ।

त्यक्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ॥

सम्मिश्रय कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ।

अन्यान्य = सामन्ततत्सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमालिङ्गामिज्ञान् नागरादीनित्यर्थः । नागरादयश्च दर्शिता—

(१) अथ ग्रामादिशब्दानां तत्स्थेषु पुरुषेषु लक्षणा ।

नारदेन,

(व्य० प० ११२)

नगरग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नराः ।

सीमालिङ्गज्ञा इति शेषः । मौलादिभि मौलवृद्धोद्धृतैः । सम्मिश्र-
मेलयित्वा । मौलादीनां च लक्षणं दर्शितम्—

कात्यायनेन,

ये सत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात् तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥

निष्पाद्यमानं यैरेष्टं तत्कार्यं नृगुणान्वितैः ।

वृद्धा या यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ (१)

नृगुणान्वितैः = पुरुषगुणान्वितैः । वाक्येऽनास्थायाम् । यद्यो वृद्धत्वस्या
प्रयोजकत्वात् । ये परम्परया कार्यज्ञातारस्ते उद्धर्तार इत्याशयः । तथा
च संसक्तसंसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतमागरिकग्राम्यजन-
श्रेणिवयो वृद्धदर्शितैः सम्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्यः ।

यदा तु प्रतिवादिना सामन्तैः कश्चिद्दोष उद्भावितः ते च न प्रकट-
दोषयुक्तास्तद्देशो विज्ञेयो—

तेनैव,

सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः ।

द्विगुणास्तून्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः ॥

अनिष्टोक्तौ = प्रतिवादिना गुप्तदोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणा प्रा-
ह्यास्तेष्वपि दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणा प्राह्याः । सत्रापि स-
थात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तास्त्रिगुणा प्राह्या इत्यर्थः । साक्ष्यादीनामे-
तेषां यदा अभावस्तदा त्वाह—

मतेन,

(८१२५१२६०)

सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमा साक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुज्जीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवलान् मूलपानकान् ।

व्यालप्राहानुच्छ्वृत्तानिन्याश्च घनगोचरान् ॥

घनगोचराणां ग्रहणं सीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम् ।

अत एवोक्तम्—

(१) सत्र—उपश्रवणसम्मोहकार्यादयानोपनिहिता । उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धरन्तास्ते
तत स्मृताः ॥ इत्युद्धृतलक्षणबोधकं कात्यायनवचनमपेक्षितम् । अत्रेव स्थितिरिति च
भ्येभ्यः ध्वनमुपश्रवणम् । उपश्रवणं च सम्मोहकार्यं च तयोक्तान्दानेनापत्तिरिति इत्यर्थः ।

३५८ धौर्मित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

नारदेन, . .

(व्य० प० ११३)

ग्रामसीमासु च बहिर्धे स्युस्तत्कारिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिका व्याघ्रा ये चान्ये वनगोचराः ॥ इति ।

अत्र च सर्वत्र स्थावराविषादे सेत्वादिषिषादे च सामन्तादयो निर्णायकाः । तथा च—

कात्यायन,

तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः ।

स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥

क्षेत्रघास्तुतडागेषु कूपोपवनसेतुषु ।

समन्तभाषात् सामन्तैः कुर्यादत्र विनिर्णयम् ।

ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः ॥

तेषां=साक्षिणाम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि,

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानिवेशमसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥ (२।१५४)

आयतन=निवेशनम् । निपान=पानीयस्थानम् । वर्षाम्बुप्रवहो=वृष्ट्युद्भूत

जलप्रवाहः ।

पुनः कात्यायनोऽपि—

क्षेत्रकूपतडागानां केशारारामयोरपि ।

गृहप्रसादावसथेष्वेष देवगृहेषु च ॥

केशर=क्षुद्रसेतुयुक्त क्षेत्रविशेषः । गोबलीवर्द्धन्यायेन भिन्नोक्तिः ।

प्रसाद=प्रसादः ।

बृहस्पतिरपि—

सर्वत्र स्थावरे वादे विधिरेव प्रकीर्तितः ।

राज्ञा ग्रामीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्ष सामन्तादयः प्रष्टव्याः ।

तैर्यदुक्तं तत्पत्रे लेखनीयमित्याह—

मनु,

(८।२५४।२५५)

प्रामेयककुलानां तु समक्ष सीम्नि साक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥

ते पृष्ठास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम् ।

नियन्तरीयास्तथा सीमा सर्वास्ताश्चैव नामतः ॥

सीमलिङ्गम् साक्ष्यमिष्टायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम् । सीमासाक्षिणस्तु

सीमा ब्रूयुः । तथा च—

बृहस्पतिः,

शापयै* शापिताः स्वैः स्वैर्द्वयुः सीमाविनिर्णयम् ।

दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

स्वै स्वै = "सत्येन शापयेद्विप्र क्षत्रिय वाहनायुधैः ।" इत्यादिनोक्त व्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः । यदा तु ये सीमालिङ्गसाक्षेण* सीमाचिन्हा नि दर्शयितु न शक्नुवन्ति केवल सीमामात्र जानन्ति तदा ते कथं द्युयुरित्याकाङ्क्षायामाह—

मनुः,

(८१५६)

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रज्विणो रक्तवाससाः ।

स्वकृतै* शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम् ॥ इति ।

उर्वी=मृदम् । सीमां क्रममाणा इति शेषः । नयेयुरिव द्वयोर्निरासार्थं बहुवचनं न त्वेकस्य ।

नारदेन—

(अथ० प० १११०)

एकस्त्रेदुधये*सीमां सोपवासं समुन्नयेत् ।

रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्धनि ॥

इति एकस्याभ्यनुष्ठानात् ।

बृहस्पतिरपि—

शातुचिर्द्वैर्विना साधुरेकोऽप्युभयस्समत* ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नर* ।

शातुचिर्द्वैर्विना=सीमायां शातृणां लिङ्गानां वासस्वे ।

ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम्—

नैक समुन्नयेत्सीमां नर* प्रत्ययवानपि ।

गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥ (अथ० प० १११९)

इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेत्, मैवम् । स उभयानुमतधर्मवि-
द्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः । अथ च निर्णयः सीमाक्रमण-
दिनादारभ्य पक्षत्रयपर्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविकराजिकोपद्रवा-
भावे अवसेयः । न तु सीमाक्रमणाव्यवहितोत्तरमेव । तथा च—

कारायणः,

सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शं तथैव च ।

त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते ॥ इति ।

पयासलूपमिति शेषः* । यदा तु साक्ष्यादीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरे दैवि-
कराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वय

दण्ड प्रत्येक द्वाप्याः । तथा च—

मनु,

यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।

धिपरोत नयन्तस्तु दाप्या स्युर्द्विशतं दमम् ॥ (८।२५७)

यथोक्तेन—“शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वाम्” इत्यादिनोक्तप्रकारेण नयन्ते=निर्णयं कुर्वन्तः । यथाभूतेनार्थेनेतिशेषः । द्विशत=पणशतद्वयम् । पणशतद्वय दण्ड प्रत्येकं यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वा दाप्या इत्यर्थः । सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा मध्यमसाहसिकाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः । तथा चाह—

याज्ञवल्क्य,

अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् । (२।१५३)

सामन्ता यद्यनृत मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्युः तदा मध्यमसाहसं कार्यापणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्चशतानि दण्डनीयाः ।

नारदोऽपि—(ध्य० १०११।७)

अथ चेद्वनृत द्रूयुः सामन्ताः सीमानिर्णये ।

सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तव्यातिरिक्तानां तत्ससक्तादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः । तथा च—

नारद,

शेषाच्चेद्वनृत द्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनया पूर्वसाहसम् ॥ इति । (नलघ्यम्)

मौलादीनामनृतवादित्वे तमेव दण्ड—

स एवाह, (ध्य० १०११।८)

मौलवृद्धादयश्चान्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः ॥ इति ।

आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकादिवनगोचराणां ग्रहणम् । दण्डनीयाः=मिथ्यावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः । मौलवृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेयाः=दण्ड्या इत्यर्थः । यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डादपत्त्ववस्तु युक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः । यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वाल्लिङ्गप्रदर्शनोपयोगेनान्यथासिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते । तथापि वृक्षादिलिङ्गप्रदर्शन एव मिथ्यामापित्वसमवात् तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम् । लोभादिना मेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह—

कात्यायन,

वहनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तुत्तमसाहसम् ॥ इति ।

एवमज्ञानादिना अनृतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः । तथा च—

स एवाह,

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुन सीमां विचारयेत् ।

कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तुत्तमसाहसम् ॥

साक्ष्यादीनां सर्वेषामज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्य-
प्रमाणेन कर्त्तव्यम् । अत एव—

शङ्खलिखितावपि,

सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्यय इति ।

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो क्षातारभिद्धानि च न सन्ति तदा राजा
स्वेच्छया निर्णयं कुर्यात् । तथा च—

याज्ञवल्क्य,

अभावे क्षातुचिद्धानां राजा सीमां प्रवर्त्तिता । (२।१५३)

क्षातुर्णां सामन्तादीनां लिङ्गानां च वृक्षादीनामभावे राजैव स्वा-
तन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत् ।

नारदोऽपि—(६५०५०११।११)

यदा च न स्युर्क्षातारः सीमाया न च लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमानुप्रयेदिष्टः स्वयम् ॥

इष्ट=स्वेच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः । ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विधा-
वारूपदीभूतां भुवं समं प्रविभज्यास्येय भूरित्युभयोः समर्थे तन्मध्ये
सीमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमानुपकारातिशयो दृश्यते त-
दा तत्रैव सा सकला भूयोऽजमीया न तु मयत्र ।

तथा च मनु —(८।२६५)

सीमायामविषद्याया स्वय राजैव घर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थितिः ॥ इति ।

अविषद्याया=क्षातुचिद्दरादितायाम् । प्रदिशेत्=प्रवेशयेदित्यर्थः । अयं
च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु
सीमालिङ्गानि यदा आवरकाद्यभावात् स्फुट दृश्यन्ते तदा कर्त्त-
व्यः । तथा च—

मनु —(८।२४५)

सीमां प्रति समुत्पन्ने विधादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥

द्वयोर्ग्रामाधिपयार्थिवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्येष्ठे मासीत्युपलक्षणम् ।
मासान्तरेऽपि सेतुषु वृत्तिषु सीमालिङ्गेषु व्यक्तेषु विवादाभ्यासिता सी-
मां निर्णयेदित्यर्थः । ग्रामग्रहणं नगरादरूपलक्षणार्थम् । अत एव—
कार्यायन

सामन्ताभावेऽसामन्ते. कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः ॥ इति ।

यदा पुनर्ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् प्रा-
मान्तरं भिक्ष्या प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्वं काञ्चिद् भूमिं ग्राम-
भागनिविष्टां करोति तथा यत्रैकग्रामसम्पन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा यो-
ज्यते तत्र निर्णयोपायमाह—

पृथस्यति,

अन्यग्रामात् समादृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही ।

महानद्याधया राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

नद्योत्पृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेद्ग्रामो नराणां राजदैयिकः ॥

क्षयोदयौ जीघनं च देवराजघशाऽनृणाम् ।

तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत् ॥

न च नदीकृतस्य देयकृतत्वाभावः शङ्कनीयः । दैवशब्दस्य भाग्य-
वाचित्वाग्रशीकृतमपि देयकृतं भवत्येव । तथा चाह—

स एव,

ग्रामयोद्यमयोर्वत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।

कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् ॥

एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र सस्थितिम् ।

नदीतीरं प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत् ॥

तस्य=नदीधशात्प्राप्तभूमिकस्य तौ=प्राप्तां भूमिं न विचालयेत्=नान्यथा
कुर्यात् पूर्वस्वामी । नापच्छिन्नादित्यर्थः । एतदनुसृत्यस्यतीरविषयम् ।
उत्तशस्यविषये पुनः—

स एवाह,

क्षेत्रं सशस्यमुल्लङ्घ्य भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।

नदीस्रोतं प्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम् ॥

तौ=सशस्या भूमिम् । उत्तशस्यफललामपर्यन्तमेतत् । तत्फललामा-
नन्तरं तु न पूर्वस्वामी तां भूमिं लभेत इत्यवगन्तव्यम् । राजदत्तविष-
ये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह—

त एव,

या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हता ।

प्रदत्ताऽन्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिलब्धक्षेत्रविषयमेतत् । स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादि-
प्रमाणाभावे पुनः—

इ एवाह,

प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य वा हता ।

गुणाधिकाय वै देता तस्य तां न विचालयेत् ॥

प्रमाणरहितां=स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणरहिताम् । गृहादिविषयकं
निर्णयमाह—

च एव,

निवेशकालादारभ्य गृहचार्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्त तस्य तं न विचालयेत् ॥

येन=स्वामिना यावत्=प्रसङ्गरभूम्यादियुक्तं यथा येन=पूर्वादिदिग-
भिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः सकाशात्
विचालयेत्=नान्यथा कुर्यादित्यर्थः । अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मन्त्रे
कृतायाः व्यवस्थाया निवर्णयत्वं दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थिता-
नि गद्याक्षादिकानि प्रानिवेशिकायानिष्कारिण्यपि न निवर्णयन्ते इत्युक्त-
त्वेनैव,

वातायनं प्रणाली च तथा निर्व्यूहयेदिका ।

चतुःशालम्यन्दनिकां प्राद्विनिर्वाहं न चालयेत् ॥

वातायनं=गद्याक्षः । प्रणाली=पाषाणादिनिर्मितजलनिर्गमोपायः । निर्व्यू-
हो=द्वारेनिर्गतकाष्ठविशेष इति कृत्यकल्पतरौ । निर्व्यूहो गृहकोण इति स्मृति
चन्द्रिकायाम् । वेदिका=रथ्यादिप्रदेशसंस्कृतोत्तरा भूमिः । चतसृणां शाला-
नां समाहारः चतुःशालम् । तस्मात् त्वन्दनिका=वृष्टिजलनिपातः । चतुः
शालपदं तृणगृहस्योपलक्षणम् ।

कात्यायनोऽपि—

मेखलाम्नमनिष्काशगवाक्षाग्नोपरोधयेत् ।

प्रणालीं गृहवास्तु च पीडयन्दण्डमाम्भवेत् ॥

मेखला=कुट्टयमूलयन्त्रः । अग्नः=जलनिर्गमः । निष्काश=हर्म्यादिभित्ति-
षु निर्गतं काष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत्=
न निरुन्ध्यात् । गृहवास्तु=वासभूमिः । पूर्वमविद्यमानाः परानिष्कारिण्य
रते न कर्तव्या इत्यप्याह—

३६४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिष्पन्नम्०

स एव,

निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्या कदाचन ।

दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परपक्षेभ्यः ॥

दृष्टिपातो=गवाक्षः । परपक्षेभ्यः परपक्षेभ्योऽभिमुख्येन । परकुक्ष्यनिकटे पु-
रीपोत्सर्गादिष्वपि न कर्त्तव्यम् । तथा च—

शृहस्पति,

यच्च स्थानं वह्निचय गच्छोच्छिष्टाभ्युसेचनम् ।

अत्यारात्परकुक्ष्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन ॥

वर्ष स्थानम्=पुरीपोत्सर्गस्थानम् । अत्यारादतिसमीपे । अरतिद्व-
यसम्मितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च—

कात्यायन,

धिष्णुत्रोदकमेकं च वह्निश्चयनिवेशनम् ।

अरतिद्वयमुच्छ्रज्य परकुक्ष्यनिवेशयेत् ॥

संसरणशब्दार्थनिर्घचनपुर सरं तस्यानिरोद्धव्यत्वेमाह—

शृहस्पति,

यानयायान्ति जना येन पशयध्यानिवारिताः ।

तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

तथा च सस्यगनिवारितं संसरणस्मिन्निति संसरणनिर्घचनमित्य-
र्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः । तथा च—

नारद, (३५०५०१११५)

अवस्करस्थलद्वयसंज्ञमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गाञ्च रोधयेत् ॥

अवस्कर=पुरीषम् । शृहादिशोधनार्थं पाशुसमूह इति हरिहरादयः ।
स्थल=घेदिका । स्वप्न=गच्छ । अत्रो=जलनिर्गममार्गः । स्यन्दनिका=पटलप्रान्तः ।
अन्यदपि आदिशब्देन तादृशं ग्राह्यम् । स्थानमार्गो राजमार्गः न तु चतु-
ष्पथ इति कथ्यते । न च चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयम् । त-
योर्भेदात् । तथा च—

कात्यायन,

सर्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः ।

अनिपिद्धा यथाकालं राजमार्गः स उच्यते ॥

अनिपिद्धा इत्यस्य पूर्वैर्गान्ध्या । यत्र राजकीयैरकाले गमनं प्रतिपि-
ध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । क्षेत्रस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्वदा मा-
गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च—

शङ्खलिखितौ,

मार्गक्षेत्रे पथिविसर्गो राजमार्गे रथस्य परिवर्त्तनमिति ।

पथिविसर्ग = पथो विसर्गः । राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । ससरणाद्यवरोधकारिणां तु दण्डो-
मापको दाप्यः । तदाह—

बृहस्पतिः,

यस्तत्र सङ्करं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च ।

कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

वृक्षोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता । वृक्षोपादानं लतादीनामप्युपलक्ष-
कम् । मापोऽत्र ताम्रिकः । दण्डस्य अपराधानुसारणं कल्पयितुमु-
चितत्वात् । ये तु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्वन्ते तेषामधिको
दण्डः । तथा च—

मनुः, (१।२८२)

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

आपद्रतादिषु तु दण्डस्तेनेवेक्तः—

आपद्रतस्तथा वृद्धा गर्भिणी बाल एव च ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोधयमिति स्थितिः ॥ (६।२८३)

परिभाषण = कूरमापणम् । तडागादौ ततोऽप्यधिको दण्डः । तथा च
कात्यायनः,

तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।

अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥

ये पुनर्मलिनवस्त्रप्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तस्याप्ययमेव
दण्ड इत्याह—

च एव,

दूषयेत्सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

भर्यादाप्रमेदनादौ दण्डमाह—

वाङ्मत्स्यः, (२।१५५)

भर्यादायाः प्रमेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥

अनेकक्षेत्रव्ययच्छेदिका साधारणी भूमर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेद-
ने सीमातिक्रमणे = सीमान्प्रतिलङ्घ्य कर्पणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे
यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा येदितव्याः ।

३६६. श्रीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम् ०

यत्तु विष्णुवचनम्—

सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति ।
तत्र हि सीमामतिलङ्घ्य कर्पकः पुनः सीमाकरणं पुनस्तत्र कर्पण-
स्याकरणमित्येवं व्याख्येयम् । तेन न पूर्ववचनविरोधः । क्षेत्रप्र-
हणं गृहाणामाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधर्म एव ।
यथाह—

मनुः, (८२६४)

गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः ॥

पुद्गमनुः—

स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा ।

अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतो दमः ॥

अपहियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः ।

यद्यः सर्वस्वहरणं पुराभिर्ज्ञासनाङ्कने ।

तदङ्गच्छेद् द्रव्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसम् ॥ १

इति स्मरणात् ।

यत्तु शङ्खलिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम्—

सीमाभ्यातिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति ।

तत् सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिपूरपन्नवृक्षादिकलं
नैव ग्राह्यम् । यथाह—

कार्त्तवीर्यः,

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्यामिषु निर्दिशेत् ॥

सामान्यं=साधारणम् । क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु । तथाचान्यतरे-
णैव तद्वृक्षादिफलादिग्रहणे तदनुकरणेन दण्ड्य इति ध्वनितम् । यदा
पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिरूपत्रोऽन्यक्षेत्रे शाखादिकाः प्रसृताः तत्र कः स्वा-
मीत्याकाङ्क्षायां—

स एवाह,

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः ।

स्वामिनं तं विजानीयाद् यस्य क्षेत्रस्य संश्रिताः ॥

संश्रिताः=प्रकटाः । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकं क्षेत्र-
स्वामिना नासेद्व्यम् । तदाह—

याज्ञवल्क्यः, (२।१५६)

न निषेधोऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहुदकः ॥

अल्पवाप = अल्पपीडाकरः । कल्याणकारको बहुपकारकः । स्वक्षेत्र = स्वक्षेत्रप्रधर्त्ता । आभ्यां विशेषणभ्यां य. सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहु-
पीडाकरो नद्यादिसन्निहितक्षेत्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तदा निषे-
द्धव्य इति दर्शितम् । तत्र—

नारदोऽपि,

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पदोषश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥ (व्य० प० ११/१७)

क्षये = अल्पक्षेत्रक्षय सत्यपि वृद्धिर्यत इष्टा अतो महागुणः । स्वक्षेत्र-
ऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः । अन्यक्षेत्रे से-
तुकृपादिप्रधर्त्तने तत्स्वाम्याद्याह्वालामपूर्वक कर्त्तव्यमित्याह—

भास्वत्ययः, (२/१५७)

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तदद्वयं वा तदभावे राजानं वाऽप्राप्त्य अर्थादानेन
वा तक्षेत्रे सेतवादिक करोति स सेतवाद्युत्पन्नफलोपभोगं दृष्टमष्टं वा
न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव सत्तुभते, तदभावे राजा । अतस्तद्दायां गृही-
त्या सेतवादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

जीर्णानामन्यदीयानां सेत्वादीनामुद्यारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुष्ठां गृ-
हीत्वा कार्यं इत्याह—

नारद, (व्य० प० ११)

पूर्वप्रवृत्तमृतसन्नमगृष्टा स्वामिनं तु यः ।

सेतुं प्रवर्त्तयेत्कश्चिन्न स तत्फलमाप्नुयेत् ॥ (२०)

मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वन्द्ये वापि मानवे ।

राजानमाम-ऽय ततः कुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥ (२१)

अतोऽन्यथा क्लेशकस्यात् मृगव्याधनिदर्शनात् ।

मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुरोक्तस्तोत्रे—

इषयस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुर्विध्यति ॥

तस्य = मृगव्याधस्य ।

वास्यामनोऽपि—

अस्याभ्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

देय स्वामिनि दद्याते न निषेध नृपे यदि ।

अद्यापेय प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम् ॥

३६८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

नृपे अनावेद्य कृतं यत्तडागादिसंस्कारार्थं व्ययं तत्स्वामिनि प्रामान्त-
राशागते तेन(१) देयमपि न प्राप्नोति । नृपे निवेद्य संस्करणे तदर्थं व्ययं
प्राप्नोति फलं तु स्वाम्यनुमत्यलाभे न प्राप्नोतीत्यर्थः । परक्षेत्रमहमिदं
एषामीत्यूरीकृत्य पश्चात्त कृपति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह—
याहवत्यय,

फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

त प्रदाप्याकृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ (२।१५८)

यद्यपि फालाहत किञ्चिद्वलेन विशारितं सम्यग्दीक्षावापयोग्यं न भ-
वति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्तियोग्यं सामन्तादिकल्पित
तावदसौ स्वामिने दापनीयः । तच्च पूर्वकर्षकादाच्छिद्य परेण कारयेत् ।
व्यासोऽपि—

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स शब्दं दाप्यो राह दण्डं च तत्समम् ॥

शब्द=क्षेत्रफलम् । तत्सम=तदनुकरूपमित्यर्थः । स्वामिप्राह्य क्षेत्रफल-
मपि कियदित्याकाङ्क्षायां—

स एव'ह,

चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाष्टकम् ।

सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात्परिकल्प्यं यथास्थिति ॥ इति ।

चिरावसन्ने=चिरकालमकृष्टे क्षेत्रेऽहमिदं कृषामीत्यूरीकृत्योपेक्षिते
सामन्तैर्यथास्थिति=क्षेत्रस्थित्यनुसारेणैतावदत्रोत्पत्तुं योग्यमिति परि-
कल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभाग, कृष्यमाणे अचिरावसन्ने स्वीकृत्यो-
पेक्षिते तु षष्ठम भाग, सुसंस्कृते तुपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः ।

यस्तु क्षेत्रस्वामिनः सामर्थ्यवैकल्यादिनाऽर्धांशिलावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे
स्वाम्यनिवारितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वा-
मिने फलं न दापनीयः । किन्तु तस्य फलं स्वयमेव गृहीयादित्याह—

नारद,

अशक्येन तदप्येव क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।

क्षेत्रं चेद्विकृष्टेकश्चिदनुवाति स तत्फलम् ॥ (व्य०प०११।२३)

प्रेता=मृताः । नद्याः=कुत्र गता इति चिरमपरिचिता । क्षेत्रिकेषु=क्षेत्र
स्वामिषु । तेन क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतैर्नैवविधाय कर्षा
दिखिलमञ्जनार्थं व्ययं दत्तैव स्वीय क्षेत्रं प्राह्यमिति—

स एवाह, (व्य०प०११।२४)

विरुध्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराग्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥

अर्द्धखिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां—

स एवाह,

संवत्सरेणार्द्धखिलं खिलः स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पञ्चवर्षावसत्रे तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम् ॥

कर्पणरहितं संवत्सरेणाऽर्द्धखिलं भवति यल्लसाध्यं भवति । वर्षत्रये तद्रहितं खिलं महायल्लसाध्यं भवति । वर्षपञ्चके तद्रहितं क्षेत्रमटवी-
तुल्यं स्यात् अतिवृष्कपे भवेदित्यर्थः ।

पिलमञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्थामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो
भागः कर्पकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम् ।
क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरं तत्स्वामिने देयम् । तथा च—

कात्यायनः,

अशक्तितो न दद्याच्च खिलार्थे वा कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहीनं तु कर्पकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् । इति ।

इति सीमाविवादाख्यं व्यवहारपदम् । १२

अथ दण्डपारुष्याख्यं व्यवहारपदम् । १३

तत्स्वरूपं दर्शयति नारदः—(व्य० प० १५/४)

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिमिम्नोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ इति ।

परगात्रेषु=स्थाधिरजङ्गमात्मकेषु । हस्तपादायुधैः=आदिशस्त्राद् पापाणा-
दीनां ग्रहणम् । अभिद्रोहो=हिंसनं दुःक्रोत्पादनम् । तथा भस्मादिभिरित्या-
दिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषादीनां ग्रहणम् । उपघातः=संस्पर्शनरूपं मनोदुः-
क्रोत्पादनम् । तदुभयं दण्डपारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह—

स एव, (व्य० प० १५/५)

तस्यापि दष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमकमात् ।

अवगोरणनिःशङ्कपातनस्तदर्शनाः ॥

हीनमध्योत्तमानां च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

श्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम् ॥ इति ।

अवगोरणं=ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं=निःशङ्कप्रहरणम् । श्रीण्येव साह-
सानि=श्रेष्ठकाराण्येव सहस्राकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि

भेदानाह—

परिशिष्टकार,

दुःख रक्त व्रण भङ्ग छेदन भेदनं तथा ।

कुर्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ इति ।

स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखादिना छेदनादिभवं दुःख रक्तव्रणादिकं च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः ।

व्यासोऽपि—

भस्मादीनां प्रक्षिपणं ताडनं च करादिना ।

आवेष्टन चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥ इति ।

आदिप्रहणादुदुःखकर कर्हमपांशुमलादिद्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पादाण्डकायुधादि द्रव्यम् । अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादि द्रव्यम् ।

दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा विधयो नारदेन दर्शिताः ।

(व्य०प० १५॥ दलो० ७-१४)

विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि ।

पारुष्ये सति सरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः ॥

स मान्यने यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ।

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियत स्यात्स दोषभाक् ॥

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे ॥ विनयो गुरुः ।

द्वयोरपन्नयोस्तुल्यमनुयन्नाति यः पुनः ॥

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वेतरः ।

पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः ॥

विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ।

श्वपाकपण्डचाण्डालवैशेष्ये च घटवृत्तिषु ॥

हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यनृपेषु च ।

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् ॥

यमेव ह्यतिवर्त्तरक्षते सन्तं जनं नृपु ।

मला ह्येते मनुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् ॥

अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् । इति ।

अवमर्थः । चाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलदयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवल दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तथा पूर्वे कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च यद्वैरानुसन्धातुरेव दण्डमाकत्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः ।

तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदापने अधि-
कारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा धातयेदेव नार्थं गृह्णीयादिति ।

यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

आकुप्यस्तु समाक्रोशस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वापराधिनं चैव नापराधी भवेधरः ॥ इति ।

तत्पूर्वं प्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येव परं न तु द-
ण्डाभाषणम् ।

दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह—

याज्ञवल्क्यः, (२२१२)

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ इति ।

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेनाहत इति राक्षे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्यव-
दिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लिङ्गैः युक्तिभिः=कारणप्रयोजनपर्यालोचनादिभिः आ-
गमेन=जनप्रवादेन चशब्दादिद्वयेन वा कूटचिह्नकृतसम्भाषणाभयात्
परीक्षा कार्येत्यर्थः ।

एव निश्चिते साधनविशेषेण दण्डविशेषमाह—

स एव, (२२१३।२१४)

भस्मपङ्कज स्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्णिनिभ्युत्तस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः ॥

(१) समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ इति ।

अमेध्यानि=अधुदलेष्मादीनि । पार्णिनि=पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठपूत=
सुखनिःसारितजलम् । मोहविषैकव्ययम् । मदो=मद्यपानजन्योऽपस्पर्शवि-
शेषः । आदिशब्देन ग्रहावेशादीनां ग्रहणम् । पुरीषादिस्पर्शने त्वाद—

कात्यायनः,

छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैः स्पर्शने स चतुर्गुणः ।

पद्गुणः कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥ इति ।

ताडनाय हस्तस्योद्गूरणे दण्डमाह—

(१) समेषु=सर्वेषु एवभूतः । पूर्वोक्तो दण्डो हेतुः । परमायाम् चविशेषेण । तयो-
रसमेषु=स्वापेक्षयाधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्तादशपणात् विंशतिपणाच्च दण्डाद्विगुणो दण्डो
वेदितव्यः । हीनेषु=स्वापेक्षया न्यूनश्रुतवृत्तादिषु पूर्वोक्तस्यार्द्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च
वेदितव्यः । इति मिताक्षरा ।

३७२ गीरामित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयभिरूपणप्र०

स एव,

उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातने तु सजातिषु ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

उच्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्त्तव्यः प्रथमो दमः । इति ।

विष्णुरपि—

हस्तेनोद्गूरयित्वा दश कार्पाषणान् पादेन विंशतिं काष्ठेन प्रथम साहस शस्त्रेणोत्तममिति ।

दण्ड इत्यनुवर्त्तते । अधम शस्त्रेणोत्तमस्य यदोद्गूरण करोति तदासाधुत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

मध्यमः शस्त्रसम्पाते सयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

कार्यः कृतानुरूपस्तु लग्ने घाते दमो बुधे ॥

इष्टकोपलकाष्ठेन ताडने तु द्विमापकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥ इति ।

विष्णुरपि—

शोणितेन विना दुःखमुत्पादयित्वा द्वाविंशत्पणान् सहशोणितेन चतुःपष्टिमिति ।

अत्र सर्वत्र दण्डभेदोऽपराधात्पत्यमहत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीय इति ।

ताडनार्थं हस्तपादाद्युद्योगे दण्डविशेषमाह—

शास्त्रवत्यय, (२।२।६)

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिको दमी ।

परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥ इति ।

हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्योगे यद्यकिम् दशविंशतिपण्यो दमी । परस्परं धार्ष्ट्यं यत्र वपते सर्वेषां घर्षाणां मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः ।

काष्ठादिभिस्ताडनेऽप्याह—

स एव (२।२।८)

शोणितेन विना दुःखं कुर्यात् काष्ठादिभिर्नरः ।

द्वाविंशत् पण दण्ड्यो द्विगुणो दर्शनेऽष्टजः ॥ इति ।

त्यट्मांसादिभेदे मज्जह—(८।२।८४)

त्यग्मेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।

मांसभेदा तु यन्निष्ठान् प्रवास्यस्त्वान्धमेदकः ॥ इति ।

मासमेता=व्ययकर्त्ता ।

कात्यायनोऽपि—

कर्णोष्ठप्राणपादाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्य च ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृशः ॥ इति ।

पादाद्याघर्षणादौ त्वाह याज्ञवल्क्य—(२।२।१७)

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान्दश ।

(१।पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शत दम् ।

पादकेशवस्त्रकराणामन्यतमं गृहीत्वा यः कर्षयत्यसौ दशपणान् दण्ड्यः । यो घस्त्रेणावेष्ट्य गाढं सम्पीण्ड्याकृष्य च पादेन घट्टयति स शतं पणान् दण्ड्य इत्यर्थः । करादिभङ्गे त्वाह—

स एव, (२।२।१९-२२१)

करपाददत्तो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्यां दण्डो घणोज्ज्वे मृतकल्पहते तथा ॥

षेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धरायाहुसकृन्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

एकं प्रतां बहूनां च यथोक्तादिगुणो दम् । इति ।

करपाददन्तानां प्रत्येक भेदे कर्णनासिकयोश्च छेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः । गमनभोजनभाषणनिरोधने नेत्रादिप्रतिभेदने च प्रीवायाहुदभङ्गे च मध्यमसाहस एव दण्डः । मिलितवेकस्याङ्गमङ्ग कुर्वतां बहूनां यस्मिन्नपराधे या दण्ड उक्तस्तत्र तत्र तस्माद्दिगुणो दण्डः प्रत्येकं गन्तव्य इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—

मनुष्याणां पशूनां च तु ज्ञायं प्रहते सति ।

यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ इति ।

प्रातिलोभ्यापराधे दण्डमाह याज्ञवल्क्य—(२।२।१५)

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमग्राहणस्य तु ।

उवृगूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदार्द्धिकः ॥ इति ।

अग्राहणस्य=अग्निघाते । संस्पर्शे=गच्छादिस्पर्शे । तदार्द्धिकः=प्रथमसाहसार्द्धदण्ड इत्यर्थः ।

सादृशदण्ड इत्यर्थः । ग्राहणवधार्थमुद्यते शस्त्रे प्रथमसाहसमिधानं न शस्त्रविषयम् । अत एव—

(१) पीडा च आकर्ष्य अशुकावेष्ट्य पादाप्यासव पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे सारिमन् समुचिते शत दण्ड इति विनाशः ।

मनु, (८।२७९।२८०)

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
धादेन प्रहरन् कोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥ इति ।

अत्र क्षत्रियवैश्ययोः पीडाकारिणोऽपि शूद्रस्यायमेव दण्डः । धर्मो
समिति सामान्येनोपादानात् । समानन्यायत्वाच्च । क्षत्रियपीडाकारिणो
वैश्यस्य तु याज्ञवल्क्यप्रतिपादित एव दण्डः । अस्मादिसंस्पर्शं पुनः क्ष
त्रियवैश्ययोः—

प्रातिलोभ्यापघादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।
इति चक्ष्यमाणवाक्पादभ्यन्यायेन कल्प्यः ।

नारदोऽपि—(व्य०प० १५श्लो० २५।३१)

येनाङ्गेनाधरो घर्णो ग्राह्यणस्यापराध्नुयात् ।
तदङ्गं तस्य छेत्तव्यमेवं बुद्धिमवाप्नुयात् ॥
राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।
शूलं तमग्नौ विपचेद्ग्रहहस्याशतानि च ॥ इति ।

कृतागसि=कृतापराधे । शूलमारोप्य यत्संस्क्रियेत तच्छूल्यम् । प्राति
लोभ्यानुलोभ्यविषये वाक्पादभ्ये उक्तान्दण्डान्नाप्यतिविशति—

कात्यायनः,

वाक्पादभ्ये यथैवोक्ताः प्रातिलोभ्यानुलोमतः ।
तथैव दण्डपादभ्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥ इति ।

शूद्रस्य तत्राप्यङ्गच्छेद एव । तथा चाहतुः—

मनुनारदौ, (म०८।२८२।२८३)

अधनिष्ठीयतो दर्पात् द्वाधोष्ठौ छेदयेन्मृगः । (व्य०प० १५)
अवमूत्रयतो मेढ्रमदशर्क्यतो शुदम् ॥ (२७)
केशेषु गृह्यतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥ इति । (२८)
तादने दुःसहमणाद्युत्पत्तौ त्वाह—

कात्यायनः,

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।
तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः ॥ इति ।

तुष्टिकरं=अणितुष्टिकरम् । समुत्थानं=मणारोपणम् । तस्मिन्नित्यर्थः
एवमः मणगौरवाद्यनुसारेण पण्डितैरौपचार्यं पदार्थं च कल्पितं मा-

घणशोषणं देयः ।

समुत्थानव्ययं चासौ दद्यादाघणरोषणम् ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । यत्कलहकालेऽपहतं तत्तत्स्वामिने दातव्य-
मित्याह—

भृहस्पतिः,

अज्ञायपीदने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहतं च यत् ॥ इति ।

मातृवत्त्वयोऽपि—

कलहापहतं देयं दण्डस्य द्विगुणस्ततः । (२१२२१)

दुःखमुपादयेद्यस्तु स समुत्थानजं ध्ययम् ।

दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ इति । (२२२)

प्राभ्यपद्वमिद्वोहे दण्डमाह—

विष्णुः,

प्राभ्यपशुघाती कार्पापण दण्डयः पशुस्वामिने तु तन्मूल्यं दद्यादिति ।

मूल्यदानं मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् ।

तथा च—

स एव,

सर्वे पुरुषपीडाकराः समुत्थानव्ययं दाप्या प्राभ्यपशुपीडाकराश्चेति ।

पशुभिरेकस्य हनने दण्डमाह—

स एव,

एकं यद्वृत्तां घ्नतां प्रायेकश उक्तो दण्डो द्विगुण इति ।

सम्भूय ताडन उच्यते क्रोशन्तं ताड्यमानमुपेक्षमाणानां तत्समी-

पवर्तिनामपि तमेव दण्डं—

स एवाह,

द्विगुण उक्तः क्रोशन्तमनभिघाततां तत्समीपवर्तिनां सतां चेति ।

कचिदशक्यधर्तीकारविषये प्राणिघातनिवन्धनो दण्डो नेत्याह—

भगवः, (८।२९।१।२९२)

छिन्ने नश्ये युगे भग्ने तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षमङ्गे च यानस्य चक्रमङ्गं तथैव च ॥

छेदने चैव यन्त्राणां योक्ररभ्योस्तथैव च ।

आफन्दे चाप्यपेक्षति न दण्डं मनुरग्रवीत् ॥ इति ।

छिन्ने नश्ये=पलायनं विना सिकास्थरज्ज्वारी श्रुतिः । युगे भग्ने शक-
टादियुगकोष्ठे भग्ने । यन्त्राणि शकटादिकाष्ठानां बन्धनानि रज्ज्वारीनि ।

शक्यप्रतीकारे तु प्रेक्षकस्याह स एव—

यत्रापघर्षते युग्यं वेगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेद्वृण्ट्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥ इति । (८।२९३)

प्राजक=शकटादिनेता । द्विशतप्रहणं तत्प्राणिहिंसायां विशेषविहित-
दण्डोपलक्षणाध्यामेति स्मृतिचान्द्रिकायाम् । यत्र समर्थप्राजकदोषेण प्राणि
हिंसा न तत्र स्यामिनो दण्डः किन्तु प्राजकस्येत्याह—
स एव, (८।२९४)

प्राजकश्चेद्भेदात्. प्राजको दण्डमर्हति । इति ।

आप्तः=समर्थ इत्यर्थः । स्यावरप्राणिपीड्यायां—

स एवाह, (८।२९५)

घनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥ इति ।

घनस्पतिप्रहणं स्यावरप्राणिमात्रोपलक्षणम् । उपभोगो यथा यथेत्यनेन
येषामाम्रादीनां फलमुपभुज्यते तेषां हिंसायामधिको दण्डः । येषां च
रूपकादीनां पुष्पमुपभुज्यते तेषां ततो न्यून इति दर्शितम् । एतदेव वि-
वरणपूर्वकं—

विष्णुराह,

फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाहसं
बल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येक सर्वे तत्त्वामिनां तदु-
त्पात्तिमिति ।

दण्ड इत्यनुवर्तते । सर्वे=फलोपभोगद्रुमच्छेद्यादयः. तत्त्वामिनां=छिन्न
द्रुमादिस्त्वामिनां तदुत्पत्तिं फलभोगद्रुमाद्युत्पत्तिं पुनः प्रतिरोपितभोगकाल-
पर्याप्तां दधुरिति शेषः । पञ्चमिन्द्रोदे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (२।२२५।२२६)

दुग्धे च क्षोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ इति ।

क्षुद्रपशूनाम्=अजगविव्रभृतीनाम् । दुग्धे=तादनेन दुग्धोत्पादने, क्षोणितो
त्पादे=रक्तस्रावणे । शाखाशब्देनात्र शृङ्गादिकं गृह्यते । अजानि=करचरणादीनि
तेषां छेदने च यथाक्रमं द्विपणप्रभृतिर्दण्डः । द्विपणश्चतुष्पणः पदपण
इत्येवंरूपः । तेषां लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः स्वामिने मू-
ल्यदानं च । महापशूनाम्=गोगजवाज्यादीनाम् एतेषु स्थानेषु पूर्वोक्तादण्डा-
द्विगुणो दण्डो वेदितव्य इत्यर्थः ।

विष्णुरपि,

पशूनां पुंस्त्योपधातीति ।

कार्यापणशतमत्र प्रकृतम् ।

स एव,

गजादयोद्वयोधातीत्येककरपादः कार्यो विमांसविक्रयी ग्रामपशुधा-
ती च कार्यापणशतं दण्ड्यः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यं दद्यात् । भारण-
पशुधाती पञ्चाशत् कार्यापणान् । पक्षिधाती मत्स्यधाती च दश कार्या-
पणान् कीटोपधाती कार्यापणमिति ।

विमांस=शुगालादिमांसमिति कल्पतरी ।

कात्यायनोऽपि—

द्विपणद्व्यदशपणा यद्ये तु मृगपक्षिणाम् ।

सर्पमार्जारनकुलशूकराश्ववधे नृणाम् ॥

• गोकुमारीदेवपशुमुक्ताणं घृणमं तथा ।

बाह्वयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तम यद्ये ॥ इति ।

परकुड्यामिघाते परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपे च दण्डमाह—

बाह्वल्य , (११२२३१२२४)

अमिघाते तथा छेदे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान्दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्वयं तथा ॥

तु खोत्पादि गृहे द्रव्य क्षिपन् प्राणहरं तथा ।

पोडशाद्यः पणान्दण्ड्यो द्वितीयो मध्यम दमम् ॥ इति ।

मुद्गरादिना कुड्यस्यामिघाते विदारणे छेदीकरणे च यथाक्रम पञ्च-
पणो दशपणो विंशतिपणो दण्डः । कुड्यस्यावपातने ॥ समुच्चिता पते त्रयो
दण्डा ग्राह्याः । कुड्यसम्पादनार्थं धनमपि तस्मिन्स्वामिने दद्यात् । परगृहे
कण्टकादिप्रक्षेपणे पोडशपणो दण्डः । विषमुज्ज्वादिप्रक्षेपणे मध्यमसा-
हसो दण्ड इत्यर्थः । स्वावराभिद्रोहे दण्डमाह—

स एव, (११२२७१२२८१२२९)

३७८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिष्पन्नप्र०

च यथाक्रमं विंशतिपणदण्डादारभ्य पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो द्विगुणो दण्डः ।
विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येव रूपः । अपरोहिशाखिना-
माभ्रादीनाम् उपजीव्यदुमाणा पूर्वोक्तेषु स्थानेषु छेदने पूर्वोक्ता एव दण्डाः ।
चैत्यादिस्थानेषूपपन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छेदने पूर्वोक्तादण्डात् द्विगुणः ।
विश्रुते चाश्चर्यपलाशादिके द्विगुणो दण्डः । गुल्मा=मालत्यादयः गुच्छा =
कुरण्टकादयः क्षुपाः=करवीरादयः लता=द्राक्षातिमुक्तादयः प्रताना=काण्ड
प्ररोहरहिताः सारिवादयः ओषध =फलपाफान्ताः शालिप्रभृतय वीक्ष्य =
गुह्यवीप्रभृतयः । एतेषां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु कर्त्तव्ये छेदने पूर्वोक्तादण्डाद-
र्द्धदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः ।

भार्यादीनामपराधे रज्जुवेणुदलाभ्यामधमाङ्गे ताडयेत् । अन्येनोत्त-
माङ्गे च ताडयन् दण्ड्य इत्याह—
यमे ,

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पञ्चमः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अधस्तात् प्रहर्ष्यन् नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तस्तु यथोक्त दण्डमर्हति ॥ इति ।

मनुरपि (८।२९९।३००)

भार्या पुत्रश्च शिष्यश्च दासो भ्राताऽथ सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्रातः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥ इति ।

शिष्यानुवृत्ताक्षपस्तम्बोऽपि—

अपराधेषु चैन सततमुपालमेत अतिप्रास उपवास उदकोपस्पर्शन
मिति दण्डा यथा तन्मात्रनिवृत्तिरिति ।

अपराधेनिवृत्तिपर्यन्तमपराधानुरूपं दण्डपातनं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
यत्र ॥ आत्मनः कश्चिद्वेपात्ताङ्गनादि चिह्नं विधाय परमभिद्रवति
तत्र साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा परीक्षणं कर्त्तव्यमित्याह—

नारदबृहस्पती,

कश्चित् कृत्वात्मनश्चिह्नं वेपात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थमतिसामर्थ्यैस्तत्र युक्त परीक्षणम् ॥ इति । (नार०व्य-प०१।१५६)

याज्ञवल्क्योऽपि (२।२९२)

असाक्षिकहते चिह्ने युक्तिमिच्छागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—

हेत्यादिभिर्न पश्येच्चेद्दण्डपारुष्यकारणम् ।

तदा साक्षिकृत तत्र दिव्यं न विनियोजयेत् ॥ इति ।

इति दण्डपारुष्याख्यं व्यवहारपदम् । ११

अथ वाक्पारुष्याख्यं व्यवहारपदम् । १४

तस्य च स्वरूपमाह नारद—(व्य०प०१५।१)

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥ इति ।

आक्रोशः=आक्षेपः भर्त्सनमिति यावत् । कलहप्रियाः गौडा इति देशाक्रोशः । अत्यन्तलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचरिता वैश्यामित्रा इति कुलाक्षेपः । न्यङ्गमवयवम् । तदुभययुक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह—

स एव, (व्य०प०१५।२)

निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वाच्चदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गीरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः ॥ इति ।

निष्ठुरादीनां स्वरूपमाह स एव, (व्य०प०१५।३)

साक्षेपं निष्ठुरं श्लेषमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

धिरुमूर्ख ! जाह्नव ! इत्यादि साक्षेपं भाषणे निष्ठुरम् । न्यङ्गसंयुतम्=अवयवसमिन्वयादिगमनसंयुतम् अश्लीलम् । पतनीयैः=सुरापानादिभिरुपाक्रोशैः तीव्रं वाक्पारुष्यमित्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि—

यस्वसत्संक्षितैरङ्गैः परमाक्षिपति कश्चित् ।

अभूतैर्वाथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥

न्यग्भावकरणं वाचा क्राधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानां तु अश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी चाथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥ इति ।

कल्पतरी न्यङ्गावगूरणमिति पठित्वा निरुष्टाङ्गप्रकाशनेन तिरस्कर-

णमिति व्याख्यातम् । न्यग्भावकरणमिति तु माधवादिसंमतं पाठः ।

प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह—

धृहस्पतिः,

देशग्रामकुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥
भगिनीमातृसम्बन्धमुषपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभस्यापेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनम् ॥ इति ।

इ०५ विनेत्यत्र द्रव्यशब्दोऽभिधेयपरः । तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैव
विधमभिधानं वाक्पारुष्यमित्यर्थः इति कल्पतरौ । द्रव्यं विना द्रव्यवैशि
ष्ट्यं विनेति मदन्तरे । अभिघटनम्=उत्पाटनम् । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह—
याज्ञवल्क्यः, (२।२०४)

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धप्रयोदशान् ॥ इति ।
अन्यथास्तोत्र=निन्दास्तुतिः । न्यूनाङ्गा कुष्ठपादय । अर्द्धप्रयोदशान्=अर्द्धा
धिकद्वादशपणानित्यर्थः । एतत् सधर्षणविषयम् । अत एव—
बृहस्पतिः,

समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।
विनयो विहितः शास्त्रे षणा अर्द्धप्रयोदशाः ॥ इति ।

विष्णुरपि—

समवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्दण्ड्य इति ।
परस्परमिति शेषः ।

मनुनारदावपि—(म०८।२६९।ना०८५०५०१५।१७)

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादिष्वपचर्मायेषु तद्वेष द्विगुणं भवेत् ॥ इति ।*

शङ्खलिखितावपि—

समवर्णे व्यतिक्रमे द्वादशपणा यथारूपविजिह्वाक्षेपे एविजिह्वस्य
चतुर्विंशतिरुविजिह्वस्यातिक्रमे च विजिह्वस्य ततोऽर्द्धमिति ।
अत्र द्वादशसार्धद्वादशयोरुदरद्वयानुरूपत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या ।
कारायायनोऽपि—

योऽगुणान् कीर्तयेत् प्रोधाभिर्गुणे वा गुणकृताम् ।
अन्यसङ्गानिषो जी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥ इति ।

नारदोऽपि—

१ द्रष्टव्यम् ॥ यो दोषान् कीर्तयेत् प्रोधाकारणात् ।
अन्यथादेवावात्री च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥ इति । (न लभ्यम्)

अत्र कोपकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थं दोषकीर्त्तने न दोष इति सूचितम् । अत एवोक्तम्—

कात्यायनेन,

यच्च स्यात्परिहासार्थं पतितत्वेन कीर्त्तितम् ।

यचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥ इति ।

यचनात्=दोषकीर्त्तनात् । यत्राभियोगादौ पातित्यादिकं साधयेत्तत्रापि यचनाद्दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् । अत्रापि दण्डपारुष्यस्यायेन युगपत् प्रवृत्तयोर्दण्डतुल्यत्वम् । अयुगपत् प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्य दण्डाधिक्यमिति द्रष्टव्यम् । जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्यमाह—

दृष्टपतिः,

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणो दमः ।

उत्तमस्याधिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥ इति ।

हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुणः । उत्तमस्य हीनाक्षेपेऽर्द्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थः ।

वाहवत्स्योऽपि—(१।२०६)।

अर्द्धाऽधमेषु द्विगुणः परस्परिपुत्तमेषु च ।

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरेः ॥ इति ।

अर्द्धं=सार्द्धद्वादशपणारमक इत्यर्थः । पूर्ववाक्ये “पञ्चविंशतिकं दमम्” इति पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् । वर्णा=ब्राह्मणादयः । जातयो=मूर्द्धा-वसिकाद्याः । ते च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरास्तैरन्योन्याक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम् ऊहनं ज्ञातव्यम् । उत्तराधरभावमालोक्य दण्डः कल्पनीय इत्यर्थः । तमेव कल्पनीय दण्डं प्रदर्शयति—

मनुः, (८।१६८।२६९)

शत ब्राह्मणमाकुस्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिज्ञसने ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥ इति ।

दृष्टपतिरपि—

क्षिपन्विप्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् । इति ।

शङ्खलिखितावपि—

आक्रोशे ब्राह्मणस्य क्षत्रियोऽपणशतं दण्ड्यः शतार्द्धे वैश्यस्य पञ्चविंशतिं शूद्रस्येति ।

बृहस्पतिरपि—

विप्रे शतार्द्धं दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिर्गंसते ।

विजस्तथार्द्धं पञ्चाशच्छूद्रस्याभिर्गयोदश ॥

सच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः शतं भवेत् ।

तद्वर्द्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमहन्ति ॥

शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।

वैश्यस्य चैतद्विगुणः शालाघिन्द्रिदहाहतः ॥

वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् ।

क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥ इति ।

जिह्वाच्छेदनरूपोऽत्रोत्तमसाहसो द्रष्टव्यः । तथा च—

स एव,

धर्मोपदेशकर्त्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

ओकाशकस्तु विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥ इति ।

शूद्र इत्यनुपङ्गः ।

आपस्तम्बोऽपि—

जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्थं धार्मिकमाक्रोशत इति ।

गौतमोऽपि—

शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायामिहत्य च वाग्दण्डपादस्याम्पामङ्ग
मोच्यो येनोपहन्यादिति ।

अभिसन्धाय=युद्धिपूर्व वाचातिक्रम्य अभिहत्य=उप्रेण दण्डेन ताडयि
त्या । अत्र मोच्यः तेनाङ्गेन वियोजनीय इत्यर्थः । गुर्वार्थोऽत्रोदाहृतः—
शालाघिन्दि,

तथाऽधिकृतान् विप्रान् गुरुंश्च निर्यासनं मुण्डनं ताडनं वा गोम
पानुलेपनं खरारोहणं दर्पहरणं वाग्दण्डो वेति ।

दण्डः=कार्यापणशतरूपः । अत एव—

विष्णुः—

गुरुनाक्षारयन् कार्यापणशतमिति ।

पुत्रादिभिर्मात्रादीनामाक्रोशे दण्डमाह—

मनुः, (८।२७५)

मातरं पितरं जायां ज्ञातरं भ्यगुरं गुरुम् ।

आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः ॥ इति

मातरं=ज्येष्ठमातरम् । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु निरपराधायां
जायायामिति मिताक्षरायामभाणि । श्वश्वाद्यधिक्षेपे दण्डमाह—

बृहस्पतिः,

क्षिपन् श्वश्वादिषु दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम् । इति ।

बाहुग्रीवादिच्छेदननिष्ठुरमापामिमापणे दण्डमाह—

मातृवस्वयम्, (२।२०८)

बाहुग्रीवानेग्रसफ्यविनाशे वाचिके दमः ।

शत्रयस्तदर्थिकः पादनासाकणंकरादिषु ॥ इति ।

बाह्यादिविनाशे वाचिके=करिष्यामीति वाचा प्रतिपादिते शत्र्यः=शत्रु-
परिमितो दण्डः । पादादिमङ्ग करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो द-
ण्ड इत्यर्थः । एवंवादिनोऽशक्तस्य दशपणा दण्डनीया इत्याह—

स एव, (२।२०९)

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश । इति ।

यः पुनः शक्तोऽशक्तस्य बाह्यादिमङ्गाक्षेपं करोति न केवलं स ।
दण्ड्यः किन्तु अशक्तस्यार्थं प्रतिभुयमपि दापनीय इत्याह—

स एव, (२।२०९)

तथा शक्तः प्रतिभुयं दाप्य क्षेमाय तस्य तु । इति ।

अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव—(२।२०५)

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तथेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥ इति ।

सीमाकोशे दण्डमाह—स एव—(२।२१०)

पतनीयकृते क्षेपे दण्ड उत्तमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ इति ।

पतनीये पातित्यहेतुभिर्गृहहत्यादिभिः । उपपातकानि=गोपघादीनि ।

मनुरपि—(८।२७६।२७७)

म्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

म्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥

यिदृशद्रयोस्त्वेषमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ इति ।

व्यासोऽपि—

पापोपपातघटारो महापातकशंसका ।

आद्यमध्योत्तमान्दण्डान्दण्डस्ते ते यथाक्रमम् ॥ इति ।

विष्णुरपि—

परस्पर पतनीयाक्षेपे कृते तूत्तमसाहसमुपपातकयुक्ते तु मध्य-
मम् त्रैविध्यवृत्तानां क्षेपे जातिपूगानां च, ग्रामदेशयोः प्रथममिति ।

देशाद्याक्रोशे दण्डमाह वृद्धस्पति—

देशादिकं क्षिपन्दाप्यः पणानर्द्धत्रयोदश ।

पौपेन योजयन् दर्पादाप्यः प्रथमसाहसम् ॥

एव दण्डः समाख्यातः पुरुषापेक्षया मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो मनीषिभिः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—(२।२१०)

० मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः । इति ।

राज्ञ आक्रोशे दण्डमाह नारदः—(व्य०प०१५।३०)

अवधुष्य च राजानं वार्ष्णेनैव व्ययस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (२।३०२)

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैषाक्रोशकं तथा ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ इति ।

सत्यदोषाभिधानेऽपि याज्ञवल्क्यदण्डोऽस्त्येव । तथा च—

नारद , (व्य०प०१५।२१)

पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः ।

यद्यन्तुर्लप्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विदोषतां प्रजेत् ॥ इति ।

मनुनारदावपि—(म०८।२३।३।०५०१५।१८)

कार्णं धाप्यथवा यज्ञमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथ्येनापि दण्डादप्यो दण्डं कार्पापणावरम् ॥ इति ।

विष्णुरपि—

काणस्त्रिज्जाक्षिनां तथ्यवाक्यपि कार्पापणद्वयमिति ।

एतच्च दुर्वृत्तविषयमिति भाषवीष्टे विचारण्यधीषादेरभ्यधापि । मिथ्या-

यदनशीलानां दण्डमाह—

कत्यायन ,

अनृताख्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विशोधनम् । इति ।

दार्पितोऽपि—

मिथ्यादूषिणां मेलकानां च राजा जिह्वां छिन्वा दण्डयेद्वेति ।

मेरुको—मक्षकः । कस्यचिद्वापादप्यकृतोऽर्द्धदण्डमाहोदधना—

मोहात्प्रमादात्स दुर्पाद प्रीत्या धोक्तं मयेति यः ।

माहमेयं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्धं तस्य कल्पयेत् ॥ इति ।

११ये इत्यत्र वक्तृतिशेषः ।

इति वाचशास्त्रादयं व्यवहारपदम् । १४

१५ अथ स्तेयारूपं व्यवहारपदम् ।

तद्वक्षणमाह मनुः—(८।३३२)

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसमं कर्म यत् कृतम् ।

निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वा यन्निन्दुते भवात् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । अन्वयवत् द्रव्यरक्षकराजाध्यक्षादिसमक्ष-बलाघट-
मेन यत्परचनापहरणादिकं क्रियते तत् साहसम् । स्तेयं पुनर्निरन्वयं
स्याभ्याघसमक्षं यद्वञ्चयित्वा परचनापहरणं तदुच्यते । यच्च राजा-
ध्यक्षादिसमक्षमपहत्य न मयेदं कृतमिति मयान्निन्दुते तदपि स्तेयं
मिति । अत एव—

भारव, (अ० प० १४।१७)

उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् ।

सुप्तमचप्रमत्तैः स्तेयमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

एवमित्येतच्छब्दनिर्दिष्टान्याह स एव—(अ० प० १४।श्लो० १४-१६)

मृन्नाण्डासनखट्वास्थिदोहचर्मतृणादि यत् ।

शमीधाम्यं कृताश्वं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥

वास. कौशेयवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा ।

हिरण्यवर्जं लोहं च मध्य ग्रीहियवादि च ॥

हिरण्यं रत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजघाजिनः ।

देवप्राह्मणराजां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥ इति ।

बलात्कारकृतमपहरणं साहसमात्मगतं स्तेयमित्याह—

स एव, (अ० प० १४।श्लो० १२)

तस्यैव भेदः स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र सूच्यते ।

आभिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिश्छलेन तु ॥ इति ।

तस्यैव=साहसस्यैव । आभिः=पीडा घनापहरणादिद्वारा । आक्रम्य=प्र-
साह्य परस्य क्रियमाणः क्रेशः साहसरूपं स्तेयम् । छलेन क्रियमाण
आभिः केवलस्तेयमित्यर्थः ।

तत्स्वरक्षानोपापमाह याज्ञवल्क्यः (अ० २।श्लो० २६६—२६८)

प्राहकैर्गृह्यते चौरा लोपत्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्रवासकः ॥

अन्येऽपि शङ्कया प्राह्या जातिनामादिनिहवैः ।

घृतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कमिध्रमुखस्वराः ॥

परद्रव्यगृहाणां च वृद्धका गृहचारिणः ।

निरायम्यपवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ इति ।

ग्राहके = राजपुरुषैः लोपत्रेणापहतभाजनादिना चौर्यचिह्नेन नष्टद्रव्य
देशादारभ्य चोरपदानुसारेण वा ग्रहीतव्यः । यश्च पूर्वकर्मापराधी
प्राक्प्रख्यातचौर्यः । अशुद्धवासक = अप्रज्ञातस्थानवासी । जातिनिहवो = नाहं
शूद्र इत्येवरूपः । नामनिहवो = नाहं हित्य इत्येवरूपः । आदिग्रहणात् स्वदे-
शग्रामकुलाद्यपलापेन च लक्षिता ग्राह्या । घृतपण्याङ्गनामघपानादि-
व्यतिप्रसक्ताः तथा कुतस्त्योऽसि त्वमिति चोरग्राहिभिः पृष्टो यदि
शुष्कमुष्टो मिश्रस्वरो वा भवति । बहुवचनात् स्थिन्नललाटादीनां ग्रह-
णम् । तथा ये निष्कारणं कियदस्य द्रव्यं किं वास्य गृहमित्येषं पृच्छन्ति ।
ये च वेदान्तस्थारणेनात्मानं गूहयित्वा चरन्ति । ये चायामायेऽपि बहु-
व्ययकारिणः, ये च विनष्टद्रव्याणां जीर्णवस्त्रमिजभाजनादीनामनिर्ह्रा-
तस्वामिकानां विक्रयकारिणः ते सर्वेऽपि चौर्यसम्माचनया ग्राह्या इत्यर्थः ।
एवमिधिलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहोत्थैते चौरा भवन्ति न धेति सम्यक्
परीक्षेत । न तावन्मात्रेण निश्चिनुयात् । अचोरस्यापि लिङ्गसम्बन्धस-
म्भवात् । अत एव—

नारदः,

अन्यहस्ताःपरिस्त्रष्टमकामादुत्थितं भुवि ।

चौरेण वा प्रतिक्षिप्त लोप्त्र यक्षाःपरीक्षयेत् ॥ (अ० १७१)

असत्याः सायसद्वाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।

द्रव्यन्ते विविधा भावास्तस्मादुक्तं परीक्षणम् ॥ इति ।

स्तेयस्य त्रैविध्यमाह च एव— (व्य० १०१४ श्लो० १३)

तदपि त्रिविधं द्वयं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।

धुद्रमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥ इति ।

चोरस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

प्रकाशाद्याप्रकाशाद्य तत्करा द्विविधाः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्प्यमायामिः प्रमेयास्ते सदृश्याः ॥ इति ।

प्रकाशतत्करानाह च एव—

नैगमा यैद्यकितयाः सम्प्रोक्तोच्चपञ्चकाः ।

दैवोत्पातविदो मद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ।

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्याः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतत्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥ इति ।

प्रतिरूपकाः = प्रतिरूपकाराः । अत एव—

नारदः, (परिशि० श्लो० २१३)

प्रकाशवज्रास्तत्र कूटमूर्तितुलाधिताः ।

उत्कोचकाः सोपचिका वञ्चकाः पण्ययोपितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।

इत्येवमादयो श्रेयाः प्रकाशस्तस्करा भुवि ॥ इति ।

नैगमादिव्याजेन ये परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्या प्रकाशतस्करा इत्यर्थः । अप्रकाशस्वरूपमेदानाह—

व्यासः

साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविमादिताः ।

अविज्ञातनिवासाश्च श्रेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिमेत्ता पान्थमुद्ग्रन्थिमेदकः ।

स्त्रीपुङ्गोऽश्वपशुस्तेयो घौरो नवविधः स्मृतः ॥ इति ॥

रात्राविति प्रायिकम् । अरण्यादौ दिवापि सम्मवात् । उत्क्षेप = ध-
निनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्थं धनमुत्कृत्य ग्राहकः । सन्धिमे-
ता = गृहयोः सन्धी स्थित्वा तत्रत्यभिसिमेत्ता । पान्थमुद्ग्रन्थिमेदकः = कान्तारादौ
पथिकानां धनप्रत्यापहारकः । प्रन्थिमेदकः = परिधानीयादिप्रयत्नं धनं
प्रहीतुं तद्वन्धिमेदक इति ।

प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव—

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः ।

गृह्णन्ति छान्नाचार्यमनार्थ्यास्त्वार्यालिङ्गिनः ॥

नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपतः ।

यथा ते न निवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥ इति ।

दोषानुरूपतो दण्ड्याः ननु धनानुरूपत इत्यभिप्रायः । केषां चित्
प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह—

वृहस्पतिः

मङ्गलाद्य दोष व्याप्तिभ्यः पुनः संसृष्ट्य विकयी ।

पण्य तद्विगुणं दाप्यो घणिदण्डं च तत्समम् ॥

अज्ञातौपधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्वयित् ।

रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवन्निपक् ॥

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजमाव्यहराश्च ये ।

गणका यज्ञकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितया स्मृताः ॥

अन्यायवादिनः सम्पास्तयैधोत्कोचजीविनः ।

विद्वस्तघञ्जकाश्चैव निर्वाह्याः सर्वे एव ते ॥

ज्योतिर्हानं तद्योत्यातमपिदित्वा तु ये नृणाम् ।

भ्राययन्पथलोभेन विनेयास्ते प्रयत्नः ॥

दण्डाजिनादिभिर्भुक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
 हिंसन्ति छद्मना नृणां ध्वंसास्ते राजपूरुषैः ॥
 अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
 स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
 हेमरत्नप्रयालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
 केतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्विगुणं दमम् ॥
 मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
 साक्षिणश्चान्यथा मूगुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥ इति ।
 भाव्यं=करविशेषः ।

मनुरपि, (१।२९२)

सर्वकण्टकपापिष्ठ हेमकार तु पार्थिवः ।
 अयत्तमानमन्याये छेदयेत्तुवशः धुरैः ॥ इति ।

विष्णुरपि—

धृते च कृदाक्षदेविनां करच्छेद इति ।

अप्रकाशतस्कराणां दण्डमाह च एव—

उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्छेत्तव्यो राजपूरुषैः ।

सन्दंशोऽत्र करः ।

तथा च याज्ञवल्क्य —

उत्क्षेपकमग्निभेदो करसन्दंशहीनकौ ।

कार्थ्यं द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥ इति ॥ (२।२७४)

अहुष्ठतर्जन्योर्मग्निमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंशशब्देन, तयो
 ग्रहणम् । प्रथमार्पराधे तौ क्रमेण पाणिसन्दंशमाधयन्तौ कर्त्तव्यौ ।
 द्वितीयापराधे उभापथ्येकपाणिपादाभावयन्तौ कर्त्तव्यौऽपिः ।

सन्धिमेतृणां दण्डमाह मनु — (२।२७६)

सन्धिं मित्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥ इति ।

तानिति शेषः । शूद्रपतिरपि—

सन्धिच्छेदकृतो चात्मा शूलमाप्राहयेत् प्रभुः । इति ।

आप्राहयेत्=आरोपयेदित्यर्थः । पान्थमुपो दण्डमाह—

च एव,

तथा पान्थमुपो वृक्षं गले यद्धायलभ्ययेत् । इति ।

पान्थमुप=पथिकलुण्ठकान् । मग्निभेदकस्य दण्डमाह—

अङ्गुली ग्रन्थिमेव स्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये घघमर्हति ॥ इति । (१७७)

अङ्गुली=तज्जङ्गुली । अत एव—

नारदः, (परिशि० श्लो० ३२)

प्रथमे ग्रन्थिमेवानामङ्गुष्ठहस्तयोर्वधः । इति ।

अङ्गुलीर्दण्डमाह व्यासः—

अङ्गुली लोहशयने दण्डमो वै कटाग्रिना । इति ।

पुरुषहर्तुर्वण्डमाह स एव—

नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्याप्यस्तनुष्ये । इति ।

गोहर्तुर्वण्डमाह बृहस्पतिः—

गोहर्तुर्नासिकां छित्त्वा बद्धाम्भसि निमज्जयेत् । इति ।

नारद —(परि० श्लो० २८)

सर्वस्य हरतो नारिं कर्मां तु हरतो वधः ।

(१)वाजिहारणलोहानां चाददीत बृहस्पतिः ॥ इति ।

सर्वस्वमित्यनुपङ्गः । पशुहर्तुर्वण्डमाह—

व्यासः,

पशुहर्तुस्त्वर्जपावं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् । इति ।

पशुहर्ता पदधनुसारेण दण्डनीय इत्याह—

नारदः, (परि० श्लो० २९)

महापशून् स्तेनयतौ दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशून्पूर्वः क्षुद्रपशून् हतः ॥ इति ।

हत इति पट्टी । बन्दिप्राहादीनां दण्डमाह—

आश्वत्थः, (२२७३)

बन्दिप्राहास्तथा बाजिकुञ्जराणां च दारिणः ।

प्रसह्यघातिनश्चैव शूलानरिपयेन्नरः ॥ इति ।

अङ्गुच्छेदादय उत्तमसाहसत्वात् प्राहणम्यतिरिक्तवृत्तमद्रव्याप-
हारविषयाः ।

साहसेषु य एवोक्तत्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुकमात् ॥ (व्य० प० १४।२१)

इति नारदेनोत्तमसाहस्योत्तमद्रव्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात् । तेन

क्षुद्रमध्यमद्रव्योत्प्रेषकादीनां तदनुकूपो न करण्येदादिः । तत्कारस्या-

पद्धतं धनं तत्स्थामिने वापयित्वा दण्डः कर्तव्य इत्याह—

(१) इदमर्थ० मु० ना० रम० न ददते ।

३९० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

याज्ञवल्क्य, (२।२७०)

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः । इति ।

धान्याद्यपहरणे दण्डमाह—

मनु, (८।३२०)

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं घघः ।

शेषेभ्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनात् ॥ इति ।

कुम्भो=विंशतिप्रस्था । शेषे=दशकुम्भाधिकान्न्यूने । तस्य=धान्यस्वा

मिनः । रत्नहरणे दण्डमाह—

उ एव, (८।३२३)

मुदयानां चैव रत्नानां हरणे घघमर्हति । इति ।

उ एव, (अ०८)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ (३२१)

पञ्चाशत्तस्यभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ॥

शेषेभ्येकादशगुणं सूक्ष्मादण्डं प्रकल्पयेत् । (३२२)

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥ इति । (३२३)

अत्र सुवर्णादीनां सङ्ख्या कर्पकतेत्याहुर्हृदा इति मदनरत्ने । अप्राज्ञ
च्छेदादिदण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् । (३।२७०)

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । चिह्नं=ललाटे दर्शयद्वाकाराङ्कनम् । तथा च

मनु — (९।२३७)

सुदृढवेषे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्यजः ।

स्तेपे च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥ इति ।

एतच्च प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चि
कीर्षताम् ।

प्रायश्चित्तं च कुर्वाणाः पूर्वैः कृतां यथोदितम् ।

नाह्वा राजा ललाटे तु दाप्यमुत्तमसाहसम् ॥ (९।२४०)

इति मनुस्मरणात् । जात्यादिभेदेन चोरे दण्डतारतम्यमाह—

उ एव, (८।३३७।३३८)

अष्टापाद्य तु दूदस्य स्तेपे भयति किल्बिषम् ।

१ योदशैव तु पैदस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोपगुणवेदिनः ॥ इति ।

१ पश्चिमप्रपाद्ये यो दण्ड उक्तः स दूदकर्तुं के तस्मिन्नष्टगुणं दापनीयः ।

चेद्यकर्तृके ये दशगुणः क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके च-
तुष्टयगुणः । शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वैत्यर्थः । माया-
न्यूनमूल्यानां क्षुद्राणां मूल्यान् पञ्चगुणो दम इत्याह—

नारदः, (परि० २१।२३।२४)

काष्ठमाण्डतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।
घेणुवैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थिचर्मणाम् ॥
शकानामार्द्रमूलानां हरणे फलमूलयोः ।
गोरसेधुविकाराणां तथा लवणतैलयोः ।
पक्वानानां कृताञ्जानां मत्स्यानामौषधस्य च ।
सर्वेषामरूपमूल्यानां मूल्यान्पञ्चगुणो दमः ॥ इति ।

यापुनः सुद्रद्रव्याविषये द्विगुणदण्डप्रतिपादकं मनुवचनम्—

सुमकराक्षरकिङ्कशना मोमयस्य सुहस्य च ।

दध्न क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

घेणुवैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो मरुमन एव च ॥

अजानां पक्षिणां चैव लवणस्य घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यद्वचान्यत् पशुसम्भवम् ॥

अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणो दमः ॥ इति ।

(अ० ८। द्रव्यो० ३२६-३२९)

तद्वत्प्रयोजनविषयम् । पाण्धादीनामक्षयप्रयोजनद्रव्यापहारे न
दण्डः । तथाच—

स एव,

द्विजोऽप्यग क्षीणवृत्तिर्दाविहृ त्रे च मूलके ।

आदवान् परक्षेत्राग्न दण्डं दातुमर्हति ॥ (८।३४१)

घणकमीदिगोधूमययानां मुद्रमापयो ।

अनिपिदेर्महीतप्यो मुष्टिरेका पयि स्थिते ॥

तथैव सप्तमे भक्ते नक्तानि पट्टनश्नता ।

अभ्यस्तनविधानेन हर्षस्यं हीनकर्मणा ॥ इति । (११।२६)

॥ केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि चौरपकारिण इत्याह—

याज्ञवल्क्यः, (२।२७६)

भक्तायकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् ।

दत्त्वा चौरस्य वा दन्तुर्जानतो दम उच्यते ॥ इति ।

भक्तम्=भक्तम् । अवकाशो निवासस्थानम् । अग्निचौरस्य शीतापनो

३९२ पीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

दनाद्यर्थः । उदकं तृपितस्य । मन्त्रधौर्यप्रकारोपदेशः । उपकरण=चौर्यसाध-
नम् । व्ययः अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पाथेयम् । एतानि चौरस्य
इन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसो दण्ड इत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि,

चौराणां भक्तदा ये स्युस्तथाग्न्युदकदायिनः ।

छेत्तारश्चैव भाण्डानां प्रतिप्राहिण एव च ॥

समदण्डाः स्मृता हेते ये च प्रच्छादयन्ति तान् । इति ।

चौरोपेक्षाकारिणं प्रत्याह नारदः—(व्य० प० १४)

शकाश्च यदुपेक्षन्ते तेऽपि तदोपमाग्निनः । (१९)

उत्क्रोशतां जनानां तु ह्रियमाणे बने तथा ।

श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तदोपमाग्निनः ॥ इति । (२०)

इति स्तेयार्थं व्यवहारपदम् । १५

अथ साहसार्थं व्यवहारपदम् । १६

तस्य स्वरूपमाह नारदः (व्य० प० १४। श्लो० १)

साहसा क्रियते कर्म परिक्रिद्धदृष्टिर्द्विषैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥ इति ।

तस्य चातुर्विध्यमाह बृहस्पति —

मनुष्यमारणं धौर्यं परदारामिमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति ।

तत्रपारुष्यं=बाग्दण्डपारुष्ये । तस्य त्रैविध्यमाह—

नारद, (व्य० प० १४। श्लो० ३)

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ इति ।

एतेषां स्वरूपमाह स एव (व्य० प० १४। ५। ६)

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भङ्गाक्षेप्रायमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

यासः पद्मप्रपाटानां गृहापकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो विपश्चलाद्यैः परदारामिमर्शनम् ।

माणोपरोधि यच्चान्यदुत्तममुत्तमसाहसम् ॥ इति ।

भङ्ग=फलादिस्थरूपनाशनम् । आक्षेपः=आक्रोशो वा शक्तिरस्करणमि-
ति यावत् । मर्म=स्वरूपावशेषेण मर्दनम् । एतेनैव प्रकारेण भङ्गादिनेत्य-
र्थः । त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह—

नारदः, (व्य० प० १४ श्लो० ७८)

तत्र दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रैर्दृष्टं पञ्चशतावरः ॥

उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते ।

वधः सर्वस्वहरणं पुराभिर्वासनाद्वने ॥

तद्वद्वच्छेद इत्युक्तो दण्डः उत्तमसाहसे ॥ इति ।

स एव, (व्य० प० १४ श्लो० ९)

अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः ।

वधादते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽहन्ति ॥ इति ।

ममोऽपि—

न शरीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचित् । इति ।

महर्ष्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह—

स एव,

शुते तु बन्धने बद्धा राजा भक्त प्रदापयेत् । इति ।

नारदोऽपि, (व्य० प० १४ श्लो० १०)

शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।

ललाटे चामिशस्ताङ्गं प्रयाणं गर्दभेन च ॥ इति ।

परद्रव्यापहरणरूप साहसस्वरूपमुक्त्वा तत्र दण्डमाह—

याज्ञवल्क्यः, (२१२३०)

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद्विगुणो दण्डो निहवे तु चतुर्गुणः ॥ इति ।

यहुमिर्जनैः प्रहरादिकालक्रमेण रक्ष्यमाणस्य बलात्कारेण हरणं साहसरूपं स्तेयमिति पूर्वोद्धार्यः । तन्मूल्यात्=अपद्रुतद्रव्यमूल्यात् । निहवे=अपलापे यः साहसं करोति तद्विगुणं दण्डम् । यस्तु साहसं कृत्वा निहनुते स चतुर्गुणं दाप्य इत्युत्तरार्द्धार्थः । साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह—

स एव, (२१२३१)

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दण्डम् ।

यस्यैवमुक्ता हन्तारं कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥ इति ।

द्विगुणं दण्डं=साहसिकदण्डाद्विगुणं दण्डम् । साहसिकविशेषं प्रत्याह—

स एव, (अ० २)

अध्याक्रोशातिकमहद्भातृमार्यापहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहमेदकृतः ॥ (२३२)

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

धो० मि० ५०

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एवामिति विनिश्चयः ॥ (२३३)

स्वच्छन्दं विधवागामी विकुष्टेनाभिधावक ।

अकारणेन विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन् (२३४)

शूद्रप्रयजितानां च दैवे पित्र्ये च मोजकः ।

अयुक्त शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ (२३५)

वृषधुद्रपशूनां च पुस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ (२३६)

पितृपुत्रस्यसृग्नात्सृग्मत्पत्याचार्यशिष्यकाः ।

एवामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥ इति । (२३७)

अज्ञातकर्तृके साहसिके त्वाह—

बृहस्पति ,

हतस्तु दृश्यते यत्र घातकश्च न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुसारेण ज्ञातव्यं स महीभुजा ॥

प्रविशेद्यानुवेभ्यो च तस्य मिश्रारियान्धवाः ।

प्रष्टव्यः राजपुरुषैः सानादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयोऽसाधुससर्गाच्चिह्नैर्होदेन वा नरे ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भायना ॥

गृहीतः दाह्यः यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।

शपथेनावयोद्धव्यः सर्ववादेऽप्ययं विधिः ॥ इति ।

विहं=रक्तलेपादि । होतो=मृतस्य घनादिकम् । ज्ञानानन्तरकर्तव्यमाह—

यस्य ,

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सयाचयम् ।

हन्त्याच्चित्रधपोपयिच्छेज्जनकरैर्नृप ॥ इति ।

बृहस्पति —

प्रकाशघातका ये तु तथा क्षोपांशुघातकाः ।

शाप्या सम्यग्धनं दत्त्वा हन्तव्या विधिधैर्यधैः ॥ इति ।

प्रत्यक्षप्रियादिविषयमेतत् । यत आह—

वीर दत्त ,

क्षत्रियादीनां प्राप्तिरस्य च यद्यपि सर्वस्वहरणम् । तेषामेव तुल्यापठ-

एयधे यथायलमनुरूपं दण्डं च कल्पयेदिति ।

तेषां=क्षत्रियादीनाम् । गुल्फापकृष्टवधे=सजातीयहीनजातीयवधे । दण्ड=शा-

रितदण्डम् । एकपाताद्यप्रवृत्तानां यद्गुणं दोषानुरूपं दण्डमाह—

कात्यायन,

एके चेद्वहो हन्युः सरम्भाः पुरुष नरा ।
मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥
यो मर्मघातकः स एव वधापराधदण्डमागित्यर्थः ।

स एव,

आरम्भकृतसहायश्च दोषवक्ताऽनुदेशक ।
आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तादायो विकर्मिणाम् ॥
युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तकः ।
उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥
अनिपेक्षा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।
यथाशक्त्यनुरूप तु दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति क्षयान्विताः ।
मर्मप्रहारको यस्तु घातकः स उदाहृतः ॥
मर्मघाती तु यस्तेषां यथोक्तं प्रापयेद्दमम् ।
आरम्भकृतसहायश्च दोषमागी तदर्थतः ॥
क्षतस्याल्पमहत्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।
सामर्थ्यं जानुषम्यं च ज्ञात्वा शिष्टे प्रसाधयेत् ॥ इति ।

विषयविशेषे मनुष्यबधकर्तुर्दण्डाभाव दोषाभाषप्रदर्शनमुजेनाह-
ननु, (अ० ८ श्लो० ३४८-३४९) ।

शस्त्रं द्विजातिभिर्प्राह्यं धर्मो यत्रोपदधते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परिव्राजे दक्षिणानां च सङ्करे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥ इति ।

यत्र=देशे काले च धर्मस्तटाकाराणादिरूपो मेघनन्देदनादिना उपर-
प्यते तत्र, तथा शुद्धेतरवर्णसङ्करे परदारकमणादिरूपे राजाभाषकाल
कारिते । तथाऽत्मनः परतः प्राणसशये । तथा दक्षिणानां सङ्करे=गोप्रहण-
निमित्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्बलहिंसानिवारणे । धर्मादेतो
घ्नन् न दुष्यति यतः अतस्तत्र द्विजातिभिः क्षत्रधर्माधवणराहितैरपि समर्थैः
शस्त्रं प्राह्यमित्यन्वयः । अत्र द्विजातिप्रहणं ब्राह्मणवेदश्रविषयम् । प्रजा
पालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्रप्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यमि-
सन्धायैव—

बौधायन आह,

ब्राह्मणार्थं गवामर्थं वर्णानां चापि सङ्करे ।

३९६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिष्पृणम्०

गृहीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥ इति ।

यत्तु "परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुध नाददीत" इत्यापस्तम्बवचनम्,
बौधायनवचनम्—

हास्यार्थमपि ग्रह्य आयुध नाददीतेति ।

तद्वयमपि धर्मोपरोधादिमित्रविषयम् । साहसस्तेयस्य क्रोधलो-
भकृतत्वमाह—

बृहस्पतिः,

साम्प्रतं साहसं स्तेयं भूयतां क्रोधलोभजम् । इति ।

स्त्रीसङ्ग्रहणारयसाहसस्वरूपमाह—

स एव,

अनिच्छन्त्या यत्क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रहसि यलात्कारकृतं तु तत् ॥ इति ।

अनिच्छन्त्या परपुरुषेण सहेतितोषा । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि
तस्याः कर्त्तव्य राजकर्त्तव्यं चाह—

सम्बर्त्तं,

नेच्छन्त्या यानि चिह्नानि यलात्कारकृतानि च ।

परपुरुषः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वत ॥

नपदन्तक्षतक्षामा सकचग्रहणीक्षिता ।

सद्योविद्युत्क्षिता नारी यलात्कारेण द्रुपिता ॥

उद्योर्ध्वक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ ।

तस्य नामायदन्ती च यथाह तेन द्रुपिता ॥

शोचेद्वयिधैर्लिङ्गैर्मणीकृतपयोधरा ।

विहालङ्कारकेशैश्च भ्याकुलीकृतलोचना ॥

राहा सम्यै. समां नीत्वा स्वयमन्विष्य तत्क्षणम् ।

यदुद्गृह्णात् सहजं तत्र तत् कर्त्तव्यं प्रयत्नतः ॥

यियादे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परिग्रहम् ।

प्रार्थनादिमिश्रस्तस्य न दिव्य दानुमर्हति ॥ इति ।

अत्र दण्डमाह मनु — (म० ८ श्लो० ३७८)

सदृशं ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रो गुप्ता यलाद्रजन् । इति ।

गुप्ता=स्वनिषेधेन राक्षिणाम् । राक्षिणादिसवर्णविषये दण्डमाह—

पुरुरगीतिः,

सदसा वामयेद्यस्तु धनं तस्याधिल हरेत् ।

उरुस्य लिङ्गवृषणी भ्रामयेद्दर्शनेन तु ॥ इति ।

कामयेत्-परस्त्रिय गच्छेत् । अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजात्यो
सजातीयपरभार्यागमने चेदितव्य इति मदन्तरने । हनिजातीयपरस्त्रीग-
मने ब्राह्मणादिष्वेतदर्थपरिमितो दण्डः । उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अ-
यमेव दण्डो वधसहितः कार्य इत्याह—

स एव,

दमो नेय समाया तु हनियामधिकस्ततः ।

पुनः कार्योऽधिकाया ॥ गमने सप्रमापणम् ॥ इति ।

दम “सहसा कामयेत्” इति चाक्योक्तः । नेय=प्रापणीयः । यत्तु व-
धमात्राभिधायक कत्यायनवचनम्—

स्त्रीषु कृतोपभोग स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा ।

वधस्त प्रवर्तेत कार्यातिक्रमण हि तत् ॥ इति,

तक्षिगुणस्य भार्यागमने चेदितव्यम् ।

इति साहस्राख्य व्यवहारपदम् । १६

अथ श्रीसद्गुह्याख्य व्यवहारपदम् । १७

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

पापमूल सद्गुह्ये त्रिप्रकारः निबोधत ।

वल्लोपधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥ इति ।

एतेषा स्वरूपं दर्शयति स एव—

अनिच्छन्त्या यत् क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया ।

प्रलपन्त्या वा रहसि वलात्कारकृतं तु तत् ॥

छद्मना गृह्यमाणीयं दत्त्वास्या मदकारणम् ।

सयोगं क्रियते यत्र तत्तूपाधिकृतं विदुः ॥

अन्वीक्ष्य चक्षुरागेण दूतीसम्प्रेषणेन वा ।

हृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तुदन्तुरागजम् ॥ इति ।

अनुरागजसद्गुह्यस्य त्रिविधत्वं दर्शयति—

स एव,

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् । इति ।

म्यासोऽपि—

सद्गुह्यस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमश्चाति शालेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥ इति ।

एतेषा स्वरूपमाह तुर्ग्यावृहस्पतिः—

अपाङ्गप्रेक्षणं दास्यं दूतीसम्प्रेषणं तथा ।

स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमं सद्गुह्यं स्मृतम् ॥

प्रेषण गन्धमाल्यानां फलधूपाग्नवाससाम् ।

सम्भाषणं च रहसि मध्यम सद्ब्रह्म चिदुः ॥

एकशय्यासन क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।

एतत् सद्ब्रह्मणं प्रोक्तमुत्तम शास्त्रवेदिभिः ॥ इति ।

स्त्रीसद्ब्रह्मणस्य ह्यानोपायमाह याज्ञवल्क्य — (२।२८३)

पुमान् सद्ब्रह्मे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजोद्धिष्ठः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥ इति ।

परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सय अभिनवैः कामजै करु
हृदशनादिकृतयणादिलिङ्गैर्द्वयो सम्प्रतिपत्त्या वाय स्त्रीसद्ब्रह्मणवान् इति
प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह—

व एक, (२।२८४)

नीधिस्तनप्राघरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसम्भाष सदैकस्थानमेव च ॥ इति ।

कुर्वाण इति शेष । सक्थि=ऊरु ।

मनुरपि— (३।३५८)

स्त्रिय स्पर्शोद्देशे य स्पर्ष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमते सयं सद्ब्रह्मं स्मृतम् ॥ इति ।

यस्तु दर्पादिना मयेय भुकेति वदति सोऽपि तथाविधत्वेन ग्राह्य
इत्याह तुः—

मनुनारदो, (ना० ४५० प० १२ श्लो० ६९)

दर्पाद्या यदि वा मोहात् इलाघया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेय भुकेति तच्च सद्ब्रह्मं स्मृतम् ॥ इति ।

यलात्कारकृतस्य स्त्रीसद्ब्रह्मणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शित-
स्यादुपधृते दण्डमाह—

यदस्ति,

छान्ना कामपेक्षस्तु तस्य सर्वहरो दम् ।

मङ्गयित्वा मगादेन पुराभिर्वासयेत्ततः ॥ इति ।

एवंहा = सर्वस्यहरः । एतत् सजातीयविषयम् । हीनोत्प्रेरणमने तु
प्रमेयानुपूर्व्येण सर्वस्यहरणरूपो यद्यसहितसर्वस्यहरणरूपो वा दण्डो
ऽवगन्तव्यः । "दमो नेयः समायां तु" इति साहसयादनिरूपणदर्शितय
चनात् । तत्र यद्यनेषु पुदपस्यायमुक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तस्थ-
स्या दण्डः । तेन साहसे स्त्रीसद्ब्रह्मणवत् छान्नेतेऽपि सजातीयोपभु-
क्तायाः संस्पृशद्वार्यता प्रायश्चित्ताचरणानन्तरमिति ज्ञातव्यमित्युक्त
मदनजे ।

अनुरागजत्रिविधसङ्ग्रहणे दण्डमाह—

स एव,

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कर्तुर्नीयः स्यादधिको द्विषणाधिके ॥ इति ।

अधिक=प्रथमसाहसोद्विष्याधिकः । सम्मोहे दण्डमाह—

यादृक्त्वयः, (२१२८६)

सजातायुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये ॥ मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये घघः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम् ॥ इति ।

चतुर्णामपि वर्णानां यलात्कारेण सजातीयगुणपरभार्यागमने साशीति-
पणसाहस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हनिजातीयां स्त्रियमगुतां गच्छ-
ति तदा मध्यमसाहसः । उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्वधः तस्याः कर्णादि-
कर्त्तनमित्यर्थः । एतच्चानुरागजसङ्ग्रहणविषयम् । स्त्रिया अपि दण्डाभि-
धानात् । यलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात् ।
अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्थं तु-
ल्यकर्त्तनासादिकर्त्तनविधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तायु-
त्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्थं स्त्रिया दण्ड इति सूचितम् ।

अत एव कार्यायन,

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो ह्यर्धदमः स्मृतः ।

तदर्थं योपितो दणुर्वधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनम् ॥ इति ।

स्त्रिया इति शेषः । यदा पुनः सवर्णामगुतामानुलोम्येन गुतां वा
व्रजति तदा विशेषमाह—

मनुः, (८१७८१८३)

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुतां विप्रां यलाद् व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्याद्विच्छम्या सह सङ्गतः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु मवेदमः ॥ इति ।

ते=क्षत्रियवैश्ये । एतच्च गुरुसखिभार्यादिभ्यतिरिक्तविषयम् ।

तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह—

भारतः, (११०५० १२१ इलो०७३१७८७५)

माता मातृष्वसा दध्मर्मानुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुषा ॥

दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

४०० वीरमिश्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

आसामोन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥ इति ।

यत्तु प्रातिलोम्ये उत्कृष्टस्त्रीगमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य वध इत्युक्तं
योगीश्वरवचने । तद्गुप्ताधिपमन्यथा धनदण्डः ।

तथा च मनु, (८।३७७।३७६)

उभावापि हि तावेष ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतो द्वाप्रचदण्ड्यौ दग्धव्यौवा कटाग्निना ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुतां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्य पञ्चशते कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ इति ।

पञ्चशत=पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिणमित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्तक्षत्रियागमने क्रमेण पणसहस्र-
पणशतपञ्चकं तयोर्दण्ड इत्याह—

स एव, (८।३८२)

वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुतां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तायुमौ दण्डमहंत ॥ इति ।

अस्यागुप्तात्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्यापहरणे गुप्तागमने तु
वधसर्वस्यापहारी । तथा च—

॥ एव, (८।३७४)

शूद्रो गुप्तमगुप्त वा द्वैजानं वर्णमावसन् ।

(१)अगुप्तकाङ्गसर्वेण गुप्ते सर्वेण हीयते ॥ इति ।

अयंच वधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्वा एव न द्विजातिमात्र-
स्य । “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नादहीत” इति शस्त्रग्रहणस्य नि-
षिद्धात् । यदा तु राज्ञो निषेदने कालविलम्बेन कार्यातिपातस्तदा
द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येष ।

शस्त्र द्विजातिभिर्माहा धर्मो यत्रोपपद्यते । (मनु० ८।३४८)

तथा,

नातताविषधे दोषो हन्तुमेषति कश्चन ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्त मन्युमृच्छति । (८।३५१)

इति शस्त्रग्रहणमनुष्ठानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्तुर्दण्डमाह-
मनु, (अ० ८ श्लो० ३५४)

परस्य पत्न्या पुरुषः संलापं योजयन् रद ।

पूर्वमाक्षरितो दोषोः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥ इति ।

(१) अगुप्तमहासर्वेण सर्वेण हीयते । इति मिताशुक्रमत पाठः ।

आक्षारित=अभिशास्त । देसै =नानास्त्र्युपभोगवाञ्छामि पापबुद्ध्या-
य सम्भाषण करोति तद्विषयमेतत् । अत एव—

स एव,

यस्त्वनाक्षारित पूर्वमभिभाषेत कारणान् ।

न दोष प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रम ॥ इति (८।३५५) ।

मनुबृहस्पत्युक्तपूर्वसाहस्रमध्यमसाहस्योक्तकृष्टसजातीयासम्भाषणा
दिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया ।

परपुरुषेण सह पित्रादिभिर्निषिद्ध सम्भाषण या करोति सा पण-
शत दण्डया । परस्त्रिया सहपित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषण य पुरुष
करोति स पणशतद्वय दण्डनीय । द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भा-
षणादि कुर्वतो सम्भोगे या दण्ड स एव दण्ड इत्याह—

वाङ्मत्स्य, (१।२८५)

स्त्री निषेधे शत दद्याद् द्विशत तु वम पुमान् ।

प्रतिषेध तथे दण्डो यथा सटग्रहण तथा ॥ इति ।

निषिध्यत इति नपथ कर्मणि “हलश्च” इति घञ् (३३।१।२१) ।

धारणादिस्त्रीभ्यतिरिक्तविषयमेतत् ।

नैव धारणद्वारेषु विधिरात्मोपजीविषु ।

सज्जयन्ति हि ते नारीनिगूढाधारयन्ति च ॥ (८।३६२)

इति मनुस्मरणात् । धारणा—नटाः । आत्मोपजीवनं च योपजीविनः । एते
पा दारेषु एव । कथिन अभिभाषणादिनामसकृदण्डविधि । यतस्ते नारी
स्वाभार्या सज्जयन्ति पुरुषान्तरं संयोजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य धारयन्ति
चेत्यर्थः ।

साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह—

वाङ्मत्स्य (१।२९०)

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान्दाप्य पञ्चाशत्पणिक दमम् ॥ इति ।

स्वामिना या शुश्रुषार्थं गृह एव स्थातव्यामित्येव पुरुषान्तरोपभोगो
गतो निरुद्धा अवरुद्धा । पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भुजिष्या । या
दास्यो भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषगम्यास्वपि गमनं पञ्चाश-
त्पण दण्ड्य । तासां परपरिगृहीतत्वेन परस्त्रीतुल्यत्वात् । चशब्दाद्वे
श्यास्वैरिणीनामपि ग्रहणम् । तास्वपि सर्वपुरुषसाधारणासु परपरिगृ-
हीतासु गमनं पणमेव दण्ड इति मन्वस्यम् । एतद्व्याभिप्रेत्याह—

नारदाऽपि (व्य० प० १२। द्वा० ७८। ७९)

स्वैरिष्यग्राहणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेद्य तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारघत् ।

गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यत्ताः परपरिग्रहाः ॥ इति ।

(- अत्राश्रयति स्वैरिष्या विशेषणम् । स्वैरिणी=स्वतन्त्रा पुंश्रली । निष्का-
सिनी=कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विश्वेश्वरमाध-
वाचार्यप्रभृतयः । भुजिष्यासु आस्वेद्येति सम्यन्धः ।

व्यासोऽपि,

परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥ इति ।

प्रसह्य=वेतनदानं विना । अत्रानवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानं
न पापाभावेप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभावप्रतिपादनार्थम् ।

पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।

इत्यादिघञ्चनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् । बलात्कारेण अनवरुद्धास्य-

भिगमने दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य, (२।२९१)

प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

यहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकं पृथक् ॥ इति ।

पुरुषसम्मोगजीविकासु दासीषु स्वैरिष्यादिषु शुल्कदानमन्तरेण
बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यद्यनिच्छन्तीमेकं बलात्कारे
ण बह्वो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दण्ड इत्यर्थः ।
यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा पश्चात्तेच्छति तदा बलाद्व्यजता
मपि यहूनामदोषः । यदि तस्या व्याध्याद्यभिगमो न भवेत् । अत एव-
नारदः,

व्याधिता सध्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा ।

, आमन्त्रिता चेन्नागच्छेददण्ड्या बह्वया स्मृता ॥ इति ।

पारदार्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य (२।२८७)

अलङ्कृता हरन् कन्यामुत्तम त्वन्यथाधमम् ।

दण्ड दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ इति ।

अलङ्कृता=विवाहाभिमुखी तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तमसाहस
दण्डनीयः । तदनभिमुखी हरन् प्रथमसाहसम् । उत्कृष्टवर्णजातां ह-
रतः क्षत्रियादेर्यथ इत्यर्थः । आनुलोम्येन सकामादरणे प्रथमसाहसो
दण्डः । तथा च—

॥ एव, (२।२८८)

सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्यन्यथा दमः । इति ।

कन्यादूषणे दण्डमाह—

स एव—(२।२८८।२२८९)

दूषणे तु करच्छेद उत्तमाया धधः स्मृत ।

शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्दे तु मिथ्यामिशसने ॥

पशून् गच्छन् शत दाप्यो हीना स्त्रीं गा च मध्यमम् ॥ इति ।

यद्यकामा कन्यां नपक्षतादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेद ।
यदा तु बहुलिप्रक्षेपेण तामेव योनिक्षतां कुर्वन् दूषयति तदा वि
शेषमाह—

मनु, (८।३६७)

अभिपद्य तु य कन्यां कुर्याद्दोषेण मानव ।

तस्याशु कार्ये अहुत्यौ दण्डं चाहति पद्मशतम् ॥ इति ।

सकामादूषणेऽप्याह—

स एव, (८।३६८)

सकामा दूषयन् कन्यां नाहुलिच्छेदमर्हति ।

द्विशत तु दम दाप्य प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ इति ।

यदा कन्या विदग्धा या कन्या दूषयति तदाप्याह—

स एव, (८।३६९।३७०)

कन्यैव कन्या या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः ।

या तु कन्या प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।

अहुत्योदेव वा च्छेद खरणोद्भासन तथा ॥ इति ।

कुर्यात् योनिक्षतयतीमिति शेष । यदा पुनरुत्तमाया कन्या
सकामासकामा यामिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वध । यदा सका-
मां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्क गोमिथुन तत्पित्रे दद्यात् । अनि-
च्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामा गच्छतो वध
एव । तदाह—

मनु, (८।३६९।३६४)

वत्तमा सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्क दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥

योऽकामा दूषयेत्कन्या स सद्यो वधमर्हति ।

सकामा दूषयस्तुल्यो न वध प्राप्नुयान्नरः ॥ इति ।

चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य—(१।२९४)

अन्याभिगमने त्वङ्गु कुबंधेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यायागमे वधः ॥ इति ।

अन्या=चाण्डाली तद्रमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानभिमुपान् "स हस्त्र त्वन्त्यङ्गस्त्रियम्" इति मनुवचनानुसारेण पणसहस्र दण्डयित्वा कु तिसतघर्णेन मगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्राभिर्वासयेत् । शूद्रः पुनश्चा-
ण्डालीं गच्छेच्चण्डालः पयः । अङ्गुय एवेति माधवीये पाठः । चाण्डालस्य
तूष्णजातिरूपमभिगमने वध एवेत्यर्थः । योनिव्यतिरिक्तस्थले गच्छ-
तो दण्डमाह—

स एव, (१।२९३)

अयोनी गच्छतो योषां पुरुषं चाभिमेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रमज्जितागमे ॥ इति ।

यस्तु स्वयोषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं चाभिमुखो मेहति तथा
प्रमज्जिता च गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणान्दण्डनीय इत्यर्थः । स्त्री-
कृते सङ्ग्रहणे दण्डमाह—

गृहस्पति,

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्द्धदमः स्मृतः ॥ इति ।

वचसा स्त्रिय प्रलोभ्य गच्छतः पुरुषस्य यो दण्डस्तं प्राह्या । तद-
ण्डार्द्धं पुरुषो प्राह्य इत्यर्थः ।

इति श्रीसङ्ग्रहणालय व्यवहारपदम् । १७

अथ स्त्रीपुंयोगाख्यं व्यवहारपदम् । १८

सहस्वरूपमाह नारद —

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्त पुंसां च कौतृत्यते ।

स्त्रीपुंसयोगसंज्ञ तद्विवादपदमुच्यते ॥ इति ।

विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंधर्मो गृह्यन्ते । अत एव मनुव्यवहारपदोद्दे-
शकाले "स्त्रीपुंधर्मो विमागश्च" इत्युद्दिश्य प्रतिष्ठापूर्वकं तेषां निरु-
पणं चकार । (म०अ०१५श्लो०१)

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये धर्मनि तिष्ठतोः ।

सयोगे विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

इत्यादिना । धर्मयोगे=अन्योन्यसन्निधाने । विप्रयोगे=देशतः कालतो वा
व्यवधाने । शाश्वतान्=नित्यान् अवस्थानुष्ठेयानिति यावत् । के ते धर्मा
इत्याकाङ्क्षायांमाह—

स एव, (अ०१।श्लो०२)

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।

विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

इत्यादि । पुरुषैः = भर्तृपुरुषैः । विषये = दण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादिविषये ।

नारदोऽपि — (व्य० प० १३।श्लो० ३०)

स्वातन्त्र्याद्विप्रणम्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्यातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥ इति ।

अतोऽन्यैरपि स्वस्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा कल्पयित-
व्यमित्याशयः । पुरुषेण स्वस्त्री व्यभिचारादवश्यं रक्षणीया । तथा च-
हारीतः,

एकव्रतस्कन्धमावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्करकारि-
ण्यो भवन्ति जीवन्ति जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकस्तस्माद्वेतोप-
घाताज्जायां रक्षेज्जायानाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशस्तन्तुनाशे
देवपितृव्यहनाशो देवपितृव्यहनाशे धर्मनाशो धर्मनाशे आत्मनाश
आत्मनाशे सर्वस्थनाश इति ।

एकव्रतस्कन्धमावात् = स्त्रीणाम् एक एव भर्तृतिनिधमनाशात् । परेन्द्रि-
योपहतत्वात् = परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य मनसो रामादिना उपहतत्वात् ।
कुलसङ्करकारिण्यः = तज्जातस्वभावानुगतप्रजोत्पादनेन कुलसाङ्कर्ष्यम् ।
अत एव —

वाङ्मल्लिखितौ,

यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्चवे तादृशं तन्तुं जनयन्तीति ।

तन्तु पुत्रादिसन्ततिः ।

मनुरपि — (अ० १।श्लो० ५।१७)

सुश्रेष्ठोऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।

द्वयोर्हि कुलयोः शोकमयहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्वधर्माणां पर्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं माय्यो भर्तारो दुर्बला अपि ॥

स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मन एव च ।

स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ इति ।

द्वयोः कुलयोः = भर्तृकुलपितृकुलयोः । अनेन कुलद्वयवृद्धैरपि रक्ष्या
इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अत एव —

बृहस्पतिः,

सुश्रेष्ठोऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वयन्धुभिः ।

श्वश्वादिभिः पालनीया शुद्धस्त्रीभिर्दिवानिशम् ॥

मनुरपि—(अ०१श्लो०४)

काले ऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।

मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मानुररक्षिता ॥ इति ।

काले=कन्यादानयोग्ये काले । वाच्यो=निन्द्यः । अनुपयन्=अगच्छन् ।

स एव—(अ०१श्लो०३)

पिता रक्षति कोमारे भर्त्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमहंति ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

रक्षेत्कन्यां पिता विजां पतिः पुत्रस्तु धार्दके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं कश्चित् स्त्रियाः ॥ इति ।

विजा=विधाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन प्रायासज्ञेन कार्यम् । तथा च—

नारद , (अ०५प०१३श्लो०२८।२९)

मृते भर्त्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगात्मरक्षासु भरणेषु च ईश्वरः ॥

परिक्षीणे पतिकुले निर्म्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सापेण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

पतिपक्षस्याप्यभावे स एव—

पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्मृतः स्त्रियः ।

स तस्या भरणं कुर्व्यान्निगृहीयात्पथद्वयुताम् ॥

विनियोगं=कर्मणि नियोजनम् । भर्त्ता=पोषकः । स्त्रीस्वभावं दर्शयति—

दय ,

जलोकावत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः ।

सुहितापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥

जलोका रक्तमादधे केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं चित्तं मांसं धीर्यं बलं सुग्रम् ॥

साऽद्वा बालभावे तु यौवनेऽभिमुषी भवेत् ।

गुणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्थक पतिम् ॥

स्थकाम्ये धर्त्तमाना सा स्नेहात्तच्च निधारिता ।

अपत्या तु भवेत् पक्षाघाता व्याधिरुपेक्षिता ॥ इति ।

सुहिता=तृप्ता कृतापीत्यन्वयः । अपकर्षति=सततमापामात्रं करोति ।

सदाम्ये=स्थेच्छायाम् । अपत्या=प्रत्यन्तादित्येतेभ्यः ।

मनुरपि— (अ० १)

नैता रूपं प्रतीक्षन्ते नासां वयासि सस्थितिः ।
 सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुज्जते ॥ (१४)
 पौंश्चल्याश्चलाचत्ताश्च नैस्नेह्याश्च स्वभावतः ।
 रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वन्ते ॥ (१५)
 शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् ।
 प्रोदभावं कुचयोः च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥ (१७)
 नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति घर्मो ध्ययस्थितः ।
 निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ (१८)
 तथा च श्रुतयो यद्वयो निर्गीता निगमेष्वपि ।
 स्त्रीलक्षणपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृती ॥ (१९)
 यन्मे माता प्रलुप्तमे विवरन्त्यपतिप्रता ।
 तन्मे रेतः पिता वृकामित्यस्येतन्निदर्शनम् ॥ (२०)
 ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिप्राहस्य चेत्तसा ।
 तस्यैव व्यभिचारस्य निष्ठुवः सम्यगुच्यते ॥ (२१)
 एव स्वभावः स्त्रीणासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
 परमं यत्प्रमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥ इति ॥ (२२)

निरिन्द्रिया निर्वीर्या धैर्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति
 प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः = श्रुतिवाक्यानि । निगमेषु =
 वेदेषु । स्त्रीलक्षणम् = स्वरूपम् । तावाः = श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतीरूपा व्यभिचार
 प्रायश्चित्तरूपास्तः श्रुताः शृणुत स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः ।

महाभारतेऽपि— (आनु० प० १३ अ० ३७)

कुलीना रूपवत्यश्च नायवत्यश्च योयितः ।
 मर्यादासु न निष्ठन्ति सं दोषः स्त्रीषु नारदः ॥
 अनर्थित्यान्मनुष्याणां मयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादा स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
 यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
 नारीणां स्वरघृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥
 यदि पुसा गतिर्ग्रहन् ! कथञ्चिन्नोपपद्यते ।
 अप्यन्योग्यं प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥
 अलाभात् पुरुषाणां च मयात्परिजनस्य च ।
 वधवन्धमयाश्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापमानां महोदधिः । ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥

कामानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयोः ॥ (१)

रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्त्तारं यत्नतः स्त्रियः ॥ इति ।

धीरामायणेऽपि—

नैवाङ्गनानां दयितो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन ।

सर्वमेवावलम्ब्यन्ते लता गहनजा इव ॥ इति ।

अथ रक्षणप्रकारः ।

तत्र मनु.— (अ० ९ श्लो० १०)

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः पारराक्षतुम् ॥ इति ।

प्रसह्य=आक्रम्य । अवहज्यति यावत् । यद्यप्यवरोधेन शरीरव्यभि-
चाराद्रक्षणं शक्यं तथापि मानसव्यभिचाराद्रक्षणमशक्यमित्याशयेन
मनुना "न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम्" इत्युक्तम् । न च मानसव्य-
भिचाराद्रक्षणमतर्ककमन्यजत्वाभावेन प्रजाविशुद्धिविधाताभावादिति
वक्तव्यम् । एत आह—

‘ए एव, (अ० ९ श्लो० ९)

यावदं भजते स्त्री हि सुत सुते तथाविधम् ।

तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥ इति ।

यावदां पुरुषमृतुकाले श्री मनसा भजते तत्समानशीलं पुत्रं जनयतीति
पूर्वादर्शः । अत एवाह—

शङ्कल्लिखितौ,

यस्मिन् भाषोऽपितः स्त्रीणामार्त्तवे तच्छीलं पुत्रं जनयन्तीति ।

मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति शेषः । तथा च मनुना "त-
स्मात्" इत्यादिनोत्तरादेर्नायमेवार्थो दर्शितः । परिरक्षणोपायानाह—

मनुष्य, (अ० ९ श्लो० ११)

अर्थस्य सद्गुहे चैनां न्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मे च पक्त्वां च पारिणाद्यस्य चेक्षणे ॥ इति ।

अर्थस्य सद्गुहे=स्थेन समानीतार्थसंविधाने । न्यये=स्थेनोक्ते व्यये ।
शौचे= गृहाविशुद्धिकरसंमार्जनोपलक्षणादौ । धर्मे=अग्निहोत्राद्यनुकूलौ-
किकव्यापारे । पक्त्वां=वाकव्यापारे । पारिणाद्य=प्रीतादिगृहोपकरणे तस्य
इक्षणे विचारणे । निरन्तरं गृहव्यापारनियोजनादिना पुरुषान्तरचिन्ता-

राहित्यं यथा मयति मार्यायां तथा कुर्यादिति तात्पर्यायः ।

बृहस्पतिरपि—

आयव्ययेऽर्घसंस्कारे गृहोपस्कररक्षणे ।

शौचाग्निकार्ये संयोज्या स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृता ॥ इति ।

एवंविधव्यापारासक्तेचित्तया साध्या इति व्यपदिश्यन्त इत्याह—

मनु. (अ०९ श्लो०१२)

आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः । इति ।

आत्मना=गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन । सुरक्षिताः—सुष्ठुराक्षिताः साध्याः । आत्मपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह—

स एव, (अ०९ श्लो०१२)

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैरासकारिमि ॥ इति ।

आसकारिमि पुरुषैः गृहे रुद्धा इत्यन्वयः । आसाञ्च ते कारिणश्चाप्तकारिण । अरक्षिता=सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः । अर्जुर्द्धर्मनिष्ठावमपि स्त्रीणां रक्षणापाद्य इति दर्शयितुं—

स एवाह, (अ०९ श्लो०२२।२३)

याहगुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।

ताहगुणा सा भवति समुद्रेण निम्नगा ॥

मक्षमाला घसिष्टेन संयुक्ता ऽधमयोगिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥ इति ।

भार्याया भरणमव्यावश्यकमितिाह—

॥ एव—(९।९५)

देवदत्तां प्रतिभार्या विन्दते नेच्छयात्मनः ।

तां सार्धर्वा विभृषाक्षित्य देवानां प्रियमाचरन् ॥ इति ।

देवैर्दत्ता देवदत्ता दैववशयातेति व्यावत् । तां भार्या स्वयंवरेण तिर्बिन्दते लभते नतु स्वव्यापारात् । देवदत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्व किन्तु देवकृन्त्वमिति दर्शितम् । देवदत्तत्वं च स्त्रीणां—“सोमोद्ददद्वन्धर्वाय गन्धर्वोद्दददमये । रायिञ्च पुत्रांश्चादददग्निमहामयो इमाम्” इत्यादिभ्यः श्रुतिवत्क्येभ्योऽवगम्यते । तेन देवैर्दत्ताया अमरणेन दानृणां देवानां द्रोह आपाद्यत इत्यर्थेवाह इत्युक्तं मदनरत्ने । न च सार्धर्वामित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन द्यमिचारिण्या भरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम् । तस्या अपि कदम्बादिनावश्यभरणीयत्वात् । तथा च—

४१० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

नारदः, (व्य०प०१२ दलो०९१)

व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमघशयनमेव च ।

कदमं च कुवासश्च कर्म चावकरोज्जनम् ॥ इति ।

स्त्रिया रत्नध्वज्यभिचारे जाते मुण्डनमघशयनं च साधयेत्, कद-
मं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात्, अमेध्यशोधनरूपं कर्म कारयेदित्यर्थः ।
दोषरहिताया भार्यायाः परित्यागिन प्रत्याह—

नारदः, (व्य०प०१२ श्लो०९५)

अनुकूलामवागदुष्टां दक्षां सार्धं प्रजावर्तम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥ इति ।

विष्णुरपि—

निर्दोषां परित्यजन् पत्नीं चेति ।

चौरवञ्छास्य इत्यनुपङ्गः । निर्दोषाः=त्यागहेतुभूतदोषरहिताम् । दण्डे
न स्थापयितुमशक्ये त्वाह—

योगेश्वरः, (व्य० १ दलो० ७६)

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो मरणं स्त्रियाः ॥ इति ।

८ तृतीयांशः=तद्धनतृतीयांशं राज्ञा भार्याया दाप्यः । अल्पधनो भग-
वन्मात्रपर्याप्तं धनं दाप्य इत्यर्थः ।

इति श्रीपुयोगाख्यं व्यवहारपदम् । १८

अथ वीरमित्रोदये

दायभागाख्यं व्यवहारपदम् । १६ ।

यत्र मन्वादिषचनव्याख्यासु बहुधा वुधाः ।

विचदन्ते दायभागः स प्रवन्धेन वर्ण्यते ॥

तल्लक्षणमाह नारदः—(अ० प० १३ श्लो० १)

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्त तद्विधादपदं युधै ॥ इति ।

पित्रोऽस्य विभ्य इति कृतैकशेषात्पितृशब्दाच्च । अत्र मातृधनस्यापि विभागकथनात् । पित्र्यस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् । पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्त्रादिधने तन्निरूपणात् । अत एव उपक्रमे मनुना पित्रादिपदं नोपात्तम् ।

(१) एव स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो यो रतिसहितः ।

आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधत ॥ इति । (अ० ६ श्लो० १०३)

दायधर्मोऽत्र विभागरूपोऽमेप्रेतस्तस्यैवाग्रे लक्षणकथनपूर्वकं निरूपणात् । उद्देशाद्यस्तरेऽपि "स्त्रीपुंमर्मा विभागश्च" इति तस्यैव विधादपदत्वेनोद्देशात् । अत एव चाग्रे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः ।

दायशब्दश्चायं स्वामिसम्बन्धमात्राद्यत्र द्रव्ये स्वत्व तद्रूप्या घटति (२)

तथा च—

निघण्टुशब्दः,

विभक्त्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः ।

इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमवत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्त्यं=विभागार्हमित्यर्थः । अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभागमायाहायशब्दवाच्यता न स्यात् ।

यस्तु जीमूतनाहनेन तदनुयायिना व्यवहारतत्पकृता च दीयत इति व्युत्पत्त्या

(१) रतिसहित = अ-योन्यानुसमयुक्तः । आपद्यपत्यप्राप्ति = शत्रुतादिपुत्रकरणम् ।

(२) स्वामिसम्बन्धमात्रादिति । अत्र सम्बन्धो न यजनकभावादिर्धनस्वामिना सहान्यस्य पुत्रादेर्बोध्यः । मात्रपदेन लोकप्रसिद्धकयादिरूपनिमित्तान्तरमात्रव्यवच्छेदः ।

दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः(१) । मृतप्रवजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्व-
कपरस्वत्वोत्पीत्तरूपफलसाम्यात् । न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति ।
ततश्च पूर्वद्रव्यस्यामिसम्यग्धाधीन तत्त्वाम्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्यस्वत्वं
तत्र निरुद्धो दायशब्द इत्युक्तम् ।

तत्र सुद्वन्द्वम् । निरुद्धत्वाद्गीकारे दायददातिशब्दयोगौ गौणत्वोपन्या-
सानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरुद्धत्वम् । न च योगरुद्धत्वम् ।
अवयवार्थवाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् । गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गी-
कारस्य निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याध्यायमनुभवविरोधो व्याघातश्च । त-
त्त्वाम्योपरम इति च जन्मनापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम् ।

विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयानां तत्तदेक-
देशे व्यवस्थापने शक्तः । अत एवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभा-
गशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि चैक दासी-
गयादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषनियतदास्यदोहनादिना
तस्य तस्य स्वव्यज्जनादस्येकदेशस्यान्यव्यवस्थापनरूपो विभागश-
ब्दार्थः । अत एव—

एका स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे । इति,

उद्धृत्य कूपघाप्यम्मस्त्वनुसारेण गृह्यते । इति,

युक्त्या विभजनीयं तद्व्यवधानार्थकं भवेत् ।

इति च पृथक्कालविषयेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते ।

स च दायो द्विविधोऽश्रितिवन्ध सश्रितिवन्ध । पुत्रादीनां पित्रादिधने

पुनःत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः स तेषा-
मप्रतिबन्धो दाय । स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यो-
सखृष्टिनोऽपुत्रस्य मृतस्य पितृभ्रात्रादीना तद्धनरूपो दाय स सप्रतिबन्ध ।
स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः ।

ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसद्भावे पुत्रादीना-
मपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । यदि जन्मनैव
पुत्रादीनां पित्रादिघने स्वत्व स्थात्तुत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत्साधा-
रणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येभ्याधानादिषु पित्रादीनामधिक्या-
रापत्तौ "जातपुत्र कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इति श्रुतिविरोधः । किञ्च ।
विभागात् प्राक् पित्रादिप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्वात् ।
तद्धि पित्रा पुनान्तरानुमत्या यदि दत्त सर्वैरेव दत्तमिति विभागप्रा-
प्त्यभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननुमत्या ॥ साधारणद्रव्यस्य दान-
मेव न सम्भवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्वादिवानुचित्युक्त्या । एव
पुनानुमतिमन्तरेण स्वप्तादीनामपि भ्रात्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भ-
वात् तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात्—

भ्रात्रा प्रीतेन यद्वत् स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममभ्रीयाद्द्याद्वा स्थावरदत्ते ॥

इति वचने यथाकाममभ्रीयाद्द्याद्वाद्येनेनाविभाज्यत्वमर्जुप्रीति-
लब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम् । न च दमविभागावस्थायां प्रीतिदानं
तस्य चाविभाज्यत्व न प्रतिपादयति, किन्तु स्थावरदत्ते यत्तमित्यभ-
वाद्धिभागोत्तरमपि भ्रात्रा स्त्रियै स्थावरन प्रीत्या देयमज्ञानादत्तमपि
तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयमस्थावर तु न प्रत्यादत्तमित्यनु-
यादमात्रम्, स्थावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोध-
यतीति शङ्कनीयम् । तथाभ्यस्य व्यवाहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् ।
स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतात्पर्यकत्वेऽन्याशस्यानुवादमात्रं व्यर्थं
स्थावरपदार्थं चापद्यते । अथ—

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

तथा,

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

स्थावर तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥

इति वचनमवश्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं वा-
च्यम् । मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं तत्प्रतिषेधमिधानात् ।

अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वेयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् । स्थावरे तु तदनुमत्येवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति ।

मैवम् । तस्य पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात् । अतीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि स्थावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु नेति तदर्थात् ।

यत्तु गौतमवचनम्—

उत्पत्त्यैत्रार्थस्वामित्वं लभेत इत्याचार्याः ।

इति जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिनाक्षराकृता प्रमाणत्वेनोपन्यस्त, तद्वापमा गतत्वकृता व्याख्यातमेव । पितृस्वत्वोपरमेऽप्रजत्वस्य (१) हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्यग्धेनान्यसम्यग्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्वन पुत्रो लभते नान्यः सम्यग्धीत्याचार्या मन्यन्त इति । न तु पितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्वत्वमिति तदर्थः । नारददेवत्वचनविरोधात् ।

पितर्युध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितुः ।

इति नारद पितुर्जनमित्याह । अन्यथा धन विभजेयुरित्येवावश्यम् ।

पितर्युध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितुः ।

अस्वाम्यं हि भवेदेपां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इति देवलोऽपि पितुर्जनमित्युक्तोत्तरार्द्धेनास्वाम्यं हीति स्पष्टमेव तेषां मस्यस्य तत्र हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे=पातित्यादिस्वत्वापगमफटोपराहिते ।

मनुरपि—(अ० ९ श्लो० १०४)

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरं समम् ।

भजेरन् पैतृक रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

इति जीवतोर्मातापित्रोस्तद्वन पुत्राणामस्वाम्यं वदकमेवाह ।

यत्तु शङ्खलिखितापादतु —

न जीयति पितरि पुत्रा रिक्थं भजेरन् । यद्यपि स्वाम्यं पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्धधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिनि ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम्—यद्यपि तै=पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं=प्राप्तं तथापि जीवति पितरि तद्वन तदिच्छां विना न विभजेरन् अर्धधर्मयोरस्वातन्त्र्यात् पितृपारतन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हा पुत्रा इति । तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्रादीनां विद्यादिस्वामिकधने स्वत्वमिति ।

१९ दायभागे पूर्वपक्षतया स्वत्वस्य शास्त्रीयत्वोपपादनम् । ४१५

तदपि न । मन्वादिवचनानां बहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधे नास्यान्यथावर्णनीयत्वात् । वर्णितं च कल्पतरी—यद्यपि पश्चादधिगतं पितृधनं व्यापारनिरपेक्षं पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्य तथापि तत्राप्यस्वाम्यं जीवति पितरि किमुत पितृधने, अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्यातः स्यादिति ।

किञ्च । स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यम् । तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्यहेतुत्वेनानुक्तेर्जन्मना स्वत्वमप्रमाणमेव । अत एव यथा भार्यादिवचनम्—

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ने समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ (मनु० ८/४१६)

इति पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरम् तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तम् । भार्यादिविषयग्यादिवचने कर्त्तनादिना चाऽर्जकत्वेन स्वामित्वे सिद्धे युक्तमस्यातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा पूर्तादिषु धनसाधयेषु पुराणादिभिरुक्तं तेषामधिकारित्वमपि विरुद्धेयम् । अत्र तु प्रत्युत जन्मनः स्वत्यहेतुत्वे प्रमाणाभावाद्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम् ।

किञ्च यदि स्वत्व लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् स्वामी रिक्थक्रयसविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धक्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः ।

इति गौतमवचनं ध्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वात् । न हि पाकादोदनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्रमुच्यते । तस्य हि यच्चनस्यायमर्थः । रिक्थ=दायः । कथं प्रतिश्रुः । संविभागे=दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यञ्जको विभागः । परिग्रह=पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धितस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निष्पत्तिः प्राप्तिः । यत्नेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति, जातेषु च जायते । ब्राह्मणस्य लब्ध=प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणम् । रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्र सर्वत्र सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं=युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विष्टं=कृषिगोरक्षणादिभृतिलब्धम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभृतिलब्धम् । निःपूर्वस्य विशेषभृतिवाचकत्वम् । “निर्वेशो भृतिभोगयो” इतित्रिकाण्डशेषाभिधानात् । वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां “सुतानामद्वसारण्यम्” इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितवृत्तिजातं निर्विष्टशब्देन सङ्गृह्यते । सर्वस्य भृतिरूपत्वात् । किञ्च—
योऽदत्तादायिनो हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।

याजनाद्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥ (मनु० ८।३४०)

इत्यदत्तादायिनश्चोरस्य हस्ताद्याजनादिस्ववृत्त्यापि धनमर्जयतो
दण्डविधानमनुपपन्न स्वत्वस्य लौकिकत्वे । स्ववृत्त्यार्जयतो निरपराध
त्वात् । मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चोरदातृकयाज
नादायेतद्वर्धनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् ।

अपिच मम स्वमनेनापहतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौ
किकत्वे । अपहर्तुरेष तत्र स्वत्वात् । मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन
स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽय व्यपदेशः । यदि च सुवर्णत्वादिकमिव
तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकं तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्त
थास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यान्निरातव्यत्वात् । इदमेवोक्त
सङ्ग्रहकारेण—

घसंते यस्य यद्धन्ते तस्य स्वामी स एव न ।

अन्यम्बमन्यहस्तेषु चौर्याद्येऽपि दृश्यते ॥

तस्माच्छास्त्रत एव म्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि ।

अस्यापहतमेतेन न युक्तं वक्तुमन्यथा ।

विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽयं पृथक् पृथक् ॥ इति ।

शास्त्रे=स्वामी रिकथक्रयेत्यादौ साधारणासाधारणरूपोऽर्थागमः=स्व
त्वोपायः पृथक् पृथग्वर्णितस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं
स्यादिति विदित इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । यथावर्णमिति स्मृतिचन्द्रिकाया
पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनमालिखितः ।

अथ यद्यस्य यद्येष्ट विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेयं
एविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्याद्यार्जयते नातिप्रसङ्गस्तत्र चोरादेर्व्य
येष्टविनियोज्यत्वाभावाद्भिन्नयोगकाले प्राप्तादिदर्शनात् । अत एव सन्दे
होऽप्युपपन्नः । सुवर्णत्वादितुल्यत्वाभावात् स्वत्वस्य ।

मैयम् । असम्मयात् । शास्त्रेण सर्वस्य कुटुम्बभरणादौ विनियोग-
विशेषनियमाद्विच्छिन्नविनियोगविषयत्वस्य पुत्राद्यप्रसिद्धे । तद्व्याह
रद्वारा शङ्कोपन्यासपुरःसरम् ।

न च म्यमुच्यते तद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते ।

विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते ॥ इति ।

अत्र पूर्वोक्तं शङ्कोपन्यास उत्तरार्द्धे तत्परिहारः । न च "रिकथा-
दिपदुपरिपार्यस्यामित्यम्" इति गौतमकथन उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्या-
यायाः स्वापदेतुरयोक्ते सत्यपि म्यावस्य तदुपायानां च शास्त्रैकसम
धिगम्याये जन्मना पुत्रादेः पित्रादिजन्यत्वमक्षतमेवेति वाच्यम् । त-

स्यानेकदूपजैरन्यथा ध्याख्यातस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदमेवामिसन्धाय
भारेस्वरेणापि शास्त्रैकसमाधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् ।

अपि च । जीवस्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्धने जन्मना स्वत्वे तदनि-
च्छायामपि पुत्रादोच्छयैव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचनाग्नैवमि-
ति चेत्, न । तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं भवेत् व्यवहारस्तु सि-
द्धेदेव । यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्यावहारे प्रयत्नमाने
तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविधातमात्रं "गुरोः शिष्ये पितुः पुत्र" इत्यादिव
अनर्थ इति प्राक्प्रपञ्चितम्, तथात्रापि स्यात् । अस्तित्वमिति चेत्, स-
कलनियन्धविरोधात् । कचिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थलिखनमपि जन्म-
नियन्धनत्वात्पितापुत्रादिमन्वन्धस्थ पितृमरणस्य च तत्स्वत्वापगम-
हेतुत्वेन परम्परया घणनीयम् ।

किञ्च । "ऊर्ध्वं पितुश्च" इत्यादिमनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्व-
पक्षे जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदिच्छया विना न तद्वि-
भाग ऊर्ध्वं तु सर्वेच्छयेति विभागनिषेधार्थं प्रागिति वाक्यम् । तच्छा-
न्यारम्भम् । अस्वाम्यपरत्वापत्तेः । न च पितुपरमकालविधानार्थं विभा-
गविधानार्थं चेति युक्तम् । दृष्टार्थाद्याद्विभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः ।
नापि नियमविधिर्विभागस्य ।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्मकाम्यया (अ० २ ब्रह्म० १११)

इति मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पित्रुपरमानन्तरकाल
एव विभागो नैमित्तिकस्य निर्मास्तानन्तर्यवाधोऽयं स्यात् । जातेष्टि-
पञ्जातप्राणवियोगापत्तिसरूपविशेषविरोधस्याप्राभावात् । अतो जी-
वतोऽपि पुत्रोस्तद्धने स्वाम्यं नास्ति किन्तुपरतयोस्तयोरिति तात्काली-
नस्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनम् । विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्तत्कालीन
इच्छाप्राप्तोऽनूयते । तथाचित्तद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं
शक्यम् । उपरमव्यतितीतत्वादिकमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते ।
तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्धने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्स्वत्व-
समकालीनमिति स्वाम्यादिसद्भावस्य सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वात् सर्वोऽ-
पि सप्रतिबन्ध एव दाय इति द्वैविध्यमनुपपन्नमिति ।

अत्रोच्यते । यदि पित्रादिस्वत्वापगम एव पुत्रादीनां तद्धने स्वत्वं, तर्हि
निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे "जा-
तपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तुल्यः । न च स्व-
कपोलकल्पितहेत्वामाससमर्थितस्मृत्यर्थानुरोधेन श्रुतिसङ्कोचो युक्तः ।
आहिताग्राविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यवि

शेषात् । सकलयाज्ञिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्ररूपणकेश-
पदाभ्यां वयोऽर्द्धानतिक्रमस्येव विवक्षा न तु तथोरव्यवस्थितयोः स्वरूपे-
णेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्तिकदौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या
पितुर्भग्नमते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्राद्यनुमत्येति
पाच्यम् । यतो ह्ययोरपि मते पितुः स्वत्वस्य घने विद्यमानत्वात् स्वत्या-
गरूपप्रधाननिष्पत्तिराविहता । भग्नमते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवामाघाद-
नुमतेश्च स्वत्वाजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् । यस्तु तस्तु
पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वातन्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादे-
रपेक्षिता पारतन्त्र्यादित्येतावान्विशेषः । यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टाप्-
त्तादिव्रतादौ भर्ताद्यनुमतिस्तत्र पारतन्त्र्यवचनात् । अननुमतौ तु स्वत-
न्त्रः प्रत्ययायो वेगुण्यं वा कर्मणि न तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्रा-
द्यनुमते स्वत्वोत्पादकत्वं धेतदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमशालीयं
च । तस्माच्छास्त्रेकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि रिक्-
थादिघटनादायधिगमादिपदेन सङ्गहः आवश्यकः । श्रुतिस्मृतिपुराण-
शिष्टाचारसिद्धस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादियद्वाद्यनुष्ठानाधि-
कारस्यानुरोधात् ।

यस्तु तस्तु लौकिकमेव स्वत्वं, लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां
पित्रादिघने स्वाभ्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयिष्याम ।

यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारणस्वत्वे कथमनुमति-
मन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तम्, तत् अनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्या-
तन्त्र्यापिप्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किमुतानुमत्ययोग्येऽपि परिह-
तप्रायमेव । तद्विधिवलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वराचार्यम् ।
अतश्च “उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वम्” इति गौतमवचनस्य धर्मीभूतवाहनपुन-
न्दनाभ्या पारम्परिकोत्पत्तिस्वत्वेहतुत्वेन व्याख्यानं कृतं तदपि व्यर्थमेव ।

यत्तु गृह्यवचनं तस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव सार्थीयसी । कस्यत-
रुक्तव्याख्यायां तु विद्याद्युपात्ताभ्याहारेऽनुपस्थितभूय पदाध्याहारः प्र-
सज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याक्षेपोपस्थितेरल्पाध्याहाराच्च
नायुक्तः । तेन श्रुत्युपपद्यस्मृत्यनुरोधा मनुराददेवलादिघचनानामेवास्वा-
तन्त्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम् ।

यदप्युक्तं प्रीतिश्चस्याविभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युप-
गमेऽनुपपन्नानीति । तदपि न । अनुमत्यभिप्रायेण स्थावरप्रीतिदाना-
भावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्धा पितुरनुमतिमन्तरेणापि
तेन दत्ते स्थावरव्यतिरिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अत एव स्था-

१९ दायंभागे स्वत्वस्य लौकिकत्वव्यवस्थापनम् । ५१९

घरे विशेषवचनम्—

स्थावर द्विपदं चैत्र यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दान न च विक्रयः ॥ इति ।

"मणिमुक्ताप्रवालादीनाम्" इत्यादिवचनं जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपास्यस्थावरमात्रविषयत्वमुक्तं युक्तम् । "न पिता न पितामह" इति द्वयग्रहणात् । पितामहस्य हि स्वाजितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं तस्मरणात् । तथास्मभ्यस्तेऽपि पुत्रादीनां तत्र जन्मना स्वत्वे साधारणेष्वपि पितृदानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु धार्मानिकेषु च प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्रिमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्थावरादौ तु स्वाजिते पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तुल्यमेव ।

स्थावर द्विपदं चैत्र यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दान न च विक्रयः ॥

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः ॥

इत्यादिवचनात् । अस्याप्यपवादो वक्ष्यते ।

यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाच्छास्त्रे च जन्मनः क्वापि स्वत्वहेतुतामभिधानात् कथं जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिघने स्वत्वस्वीकार इत्युक्तम् । तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन उत्पत्तेरपि स्वद्योर्पायत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् ।

वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमुक्तियुक्तम् । सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धरहितानां प्रत्यन्तवासिनां श्लेच्छादीनामपि 'इदं मम स्वम्' 'इदमन्यस्य स्वम्' इति व्यपदेशस्तत्कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनाम्बव्यतिरेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वनिरूपितं स्वत्वमपि तैर्यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कोपपन्नोऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्त-स्वत्वं लौकिकम् लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्वाङ्मनादिधदित्यन्वयदृष्टान्तः । आहवनीयादीनां शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः । तेनाम्बव्यतिरेकी हेतुः । यद्यप्याहवनीयादीनामपि पाकादिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति । तथापि

तल्लोकप्रमाणकाम्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेति न व्यभि-
चारः । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति ।
सुवर्णत्वादिनाभरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात् तद्यथा लौकिकं रूपम् एवं
स्वत्वमपि सर्वानुगतं लौकिकमेव । न ह्यस्वेन क्रयनिर्वाहो लोके । न चैवं
“स्वामी रिक्थ” इत्यादिस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेनानर्थ-
क्रयापत्तिरिति वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृताप्र-
नादिवाचकवत्तदभावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तस्योपपत्तेः ।
साधुशब्दाधिकरणे (अ० १ पा० ३ अधि० ९) श्रोतद्वयस्थितम्—
यत्सङ्कीर्णव्यवहारिणां लोकानामविवेकं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण
विधिबधते । न त्वलौकिकसाधुत्वम्, “साधुभिर्भाषेतेत्यादिविधाव-
ग्याभ्याध्वप्रसङ्गादित्यादि । एषमत्रापि । तथा च नयविवेके भव-
नायः “लोकसिद्धं चाज्जनं जन्मादि । अत एवानिन्धं प्रथमलोकधी-
विषयव्यवस्थितम् । तन्नियन्धनार्था स्मृतिव्याकरणादिस्मृतिवत्”
इति । जन्मादीत्यादिष्वेन क्रयादिग्रहणम् । व्याकरणादीत्यादिष्वेन स-
ङ्गीतरत्नपरीक्षासामुद्रिकाणां ग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोक-
सिद्धानामेवानमियुक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं
‘स्मृताधिकरणे आचार्यवर्येण । (अ० १ पा० ३ अधि० १) “स्वामी रि-
क्थ” इत्यादिवचनं तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु नि-
प्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मि-
ताक्षरकृता व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पित्रादिधने पु-
त्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रा-
दिधने तिशेषनिष्ठस्वामित्वसम्वादको विभाग इति संविभागशब्दो
व्याख्यातः । तत्र । स्वस्य सतो विभागात्स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचि-
त्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते । मुख्या-
मुख्यहेतुत्वग्रहणे स्वामिपदे धैरूप्यापत्तेः । अत एवाह मिताक्षराकारः—
“विभागशब्दश्चानेकस्वामिकथनविषयः प्रसिद्धो नान्यदीयविषयो न
ग्रहीणविषय” इति । “लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमिति”
च । यदपि “पत्नी दुहितरश्च” इत्यादि वचनं, तदपि स्वामिसम्बन्ध-
निबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिरासार्थम् ।
प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलानिबन्ध-
भिरभिधानात् ।

नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतो गुरोरपि सम्म-
तम् । लिप्स्तानये(४।१।२) हि तृतीये वर्णके द्रव्याज्जननियमानां क्रयवर्त्ये

स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवात्तद्व्य-
 द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकासिद्धमेवेति पूर्वपक्षः स-
 मर्थितस्तेन । “ननु च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग
 एव न संयच्छेत, प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्र-
 तियिदम्” इति ग्रन्थेन । अस्यार्थशङ्काकृता विवृत एवम्—यद् द्रव्यार्जन-
 नियमानां क्रत्वर्थस्य तद्वा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोध-
 यति । क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिमातृस्य
 स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्वेन च स्वस्यागारमकयागासम्भवात् क-
 स्वाद्वा द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रल-
 पितमित्याद्युत्तरम् । तस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया
 लोकासिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्राभ्यापारान्नियमानां क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत
 इति न यागासम्भवे नियमानर्थक्य चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य
 लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम्—“अतो नियमातिक्रमः
 पुरुषस्य न क्रतोः” इति । अस्याप्यर्थ एव विवृतः—यद् द्रव्यार्जननिय-
 मानां क्रत्वर्थत्वं तद्वा नियमाजितेनैव क्रतुर्न नियमातिक्रमाजितेन द्रव्ये
 ण । न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते स्वत्वनियम-
 स्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वादतिक्रमाजितेनापि द्रव्येण क्रतु-
 सिद्धिरप्रायूहा । पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति । अनेन नियमा-
 तिक्रमाजितस्यापि स्वत्वमभ्युपगमतमन्यथा क्रतुसिद्धमिमानाधिरोधात् ।
 तत्रैवाधिकरणे कुमारेण स्वामिनोऽप्यत्रमयतः स्वत्वं लौकिकमित्येवामिमत्-
 मिति तत्रैववार्तिकतन्त्रतन्निबोधगमजां सुखममेव । अत एवाह शास्त्रदीपिकायां
 पार्थसारथिः—(अ०४५भा०१अधि०२)

रागप्राप्त तावदार्जनं न शास्त्रीयम् । रागतञ्च पुरुषार्थतया प्राप्तिः । प्र-
 त्यक्षेण व्याजितं द्रव्यं, पुरुषं प्रीणयत्पुरुषार्थं विहायते न तदनुमानेन क्रत्वे-
 कशेषतया शक्य विहातुम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषका-
 र्याणामन्यतम इति कार्यान्तरवत्कृतावप्युपयुज्यत इत्येतावान्
 विशेषः । न तस्यैवाङ्गम् । तथासति जीवनलोपात्क्रतुरेव न सम्बर्ततेति
 प्रघट्टकेन ।

अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वं निरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानां च लोक-
 सिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैकोऽयम् (४१।२)

तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यार्जनम् । एव च दृष्टार्थं भवति । नियमस्तु द-
 ष्टाभावात्काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् नि-

यमस्य पुरुषगतमेव कल्प्यते । तेनासाह्यपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति गम्यत इति ।

ततश्च "स्वामी रिक्थ" इत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्थादीना स्वत्वोपाय वमनूय तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं नियमविधयेति नानर्थक्यशुद्धापि । तृत्तिसाधनमोजनाश्रितदिङ्नियमवत् । द्रव्यार्ज नमेव क्रतुर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणम् । नियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोप न्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव मध्यस्तयोर्भेदः । स्वत्वस्य लौकिकत्वं तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तद्वदुपणभूषणादि तु तन्त्राभियो गवतामाकर एव व्यक्तम् । प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते ।

एतेन चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्व स्यादिति यत्तद्गृहकारधारेस्वराम्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौर्यादिषु स्व त्वोपायत्वस्य लोक एवाप्रसिद्धे, 'अन्यस्य स्वमिदं नास्य' इत्येव व्यवहा रात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपि 'इदमस्य वास्य वा' इत्या कारको नानुपपन्नः । 'मम स्वमनेनापहृतम्' इति न घृयादपहर्तुत्वे स्वत्वादिति च यत् स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनाहून विधीर्णम् ।

पञ्चोक्त सङ्ग्रहता—शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणाद्यधे द्यविनियोज्यत्वस्वरूपस्वत्वासम्भवः । इच्छया क्वापि नियोगासम्भवादिति । तदप्यापाततः । नहि वयमैच्छिकविनियोगोपाहित स्वत्व धूमोऽपितु तदहर्षमात्रम् । अन्यथा राजादिमयादिच्छाप्रतीघातेऽपि तन्न स्यात्, विनियोगेच्छानिच्छादेशयोश्च स्वत्यतदभावो विरुद्धौ प्रसज्येयाताम् । राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्यत्रैच्छिकविनियोगामाधेऽपि तदहर्षस्यानपापात् । अत एव दुर्भुत्तेनाशास्त्रादिविनियोगेऽप्यस्वत्व यहारो नास्ति । प्रत्यवायमात्रपर शास्त्रातिक्रमात् । तदहर्षता च तदर्थं तत्प्रयुक्तारूपेण । तथा च नयविवेकेऽयुक्तम्—“तच्च तस्य तदहर्ष यद्येना र्जितम्” इति । तदहर्ष=यद्येष्टविनियोगार्हमित्यर्थः । प्रतियन्धादुद्धुरमजनयतो ऽपि कुसुलस्यबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमद्भुतरोरपादनार्हत्वमिव । यस्तुतस्तु बीजत्वाद्भुतार्हवयोरिव स्वत्वयद्येष्टविनियोगार्हत्वयोरपि भेद एव । अन्यपार्हतापच्छेदकापरिचयेऽहर्षताया दुर्भिरूपत्वात् । तेन ग्राह्यव मिह स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यह्नय पदार्थान्तरमेवोरपत्तिविनाशशालि । ग्राह्यत्व तु जातिरूप नित्यमित्येतावान् पर भेदः । इदं चाकरे व्यक्त सीताकन्यादी च ।

अत्र मिताश्रया स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तम्—

शास्त्रेकसमधिगम्ये स्वत्वे—(मनु० ११।१९३)

यद्गर्हितेनाजयन्ति कर्मणा ग्राह्यणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति दानेन तपसैव च ॥

इत्यादिस्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदजर्जनीपायत्वेन निषिद्धं तदजिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौर्याद्यजितवत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदजितेऽपि पितु स्वत्वानुत्पादकतां पितृधनत्वेन तद्विभाज्यम् । अजयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्ययायाप्रापश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनां तु दायरूपधर्मोपायतस्तत् स्वमिति न प्रायश्चित्तमपि । (अ० १०। श्लो० ११५)

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनुस्मरणात् । प्रयोगो=वृत्त्यर्थं द्रव्यप्रयोगः । कर्मयोग=आविर्जयादिकरणम् । तत्र दायोदीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य क्षत्रियं प्रति, प्रयोगस्य स्वयंकृतस्य वैश्यं शूद्र च प्रति धर्म्यत्वम् । अस्वयंकृतस्यापि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान् प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रायेवेति विशेष इति ।

अत्र मदनराजकारे दूषणमाह—स्वत्वस्य शास्त्रेकसमधिगम्यायेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकतां तेषां घटति । किन्तु प्रत्ययापमात्रहेतुताम् । इतरथा—

आपद्रुत सत्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥

कुलीद कृषिवाणिज्यं प्रबुर्वीतास्वयङ्कृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्यान्नैनसा युज्यते द्विजः ॥

इति यच्चमैरेनसा न युज्यत इत्यभिधानेनापि प्रत्ययायाभावाद्यगमेऽनापि प्रत्यवायस्यैवावगमात् । प्रतिषेधप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वाच्चित्यात् । अत एवानापि तद्द्रव्यपरिधागपूर्वक जपतपोरूपप्रायश्चित्तमेव विदधाति न चौर्यादिषट्प्राजदण्डमपि किञ्चिद्वचनसत्प्रतिग्रहादौ । तेनासत्प्रतिग्रहादेः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वानुत्पादकत्वाविशेषात्तदजितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति ।

अत्र यदाम । शास्त्रेकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्यादिनिषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजकत्वप्रायश्चित्ताहताप्रयोजकत्वपरता तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्ति । यथा चापदुपाधिना—

(मनु० अ० ११ श्लो० १६।१७)

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि पठनश्रुता ।

अद्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हानिकर्मणः ॥

सलाक्षेत्रादगाराद्वा यतो वाप्युपलभ्यते ।

धौल्यातव्यं च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

इत्यादिप्रतिप्रसववलाच्चौर्ध्यं तत्रितयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेर-
प्यस्तु । अन्यथोभयत्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीय-
त्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्ध्वोपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत्, न । अधिगमा-
न्तर्भावेन कथञ्चित्प्रसक्तेस्तेनावश्यवक्तव्यत्वात् । अपरथा प्रतिषेधानुप-
पत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिर्या “दीक्षितो न जुहोति”
इत्यादिष्वद्वाप्यकारमतेन पर्युदासत्वं, सामान्यविशेषभावेन विशेषनिषेध-
सामान्यविधेयोर्याध्यवाधकभावोऽपि वा भतान्तरेणेत्यपि स्वीकार्यमे-
वागत्या । प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्तिर्ग्राहणादेरस्त्येवेत्यापत्तदभावोपाधिकौ
प्रतिप्रसवप्रतिषेधावप्युपपन्नतरौ । तर्ह्यसत्प्रतिग्रहस्वयंकृतवाणिज्यादा-
घनापदि ग्राहणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । नहि
स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः । स च क्वचित्
सामान्यरूपेणोक्त एव गृह्यते क्वचिद्विशेषास्मात् इत्यन्यदेतत् । अत-
एवालौकिकस्यत्ववाचिन इदमप्यपरं रूपणम् । चौर्ध्व्यादिनिषेधस्य त्रित-
यप्रयोजकतागौरव पर्युदासत्वाद्विस्वीकारगौरवं च । लौकिकस्यत्व-
वादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् । तेषां स्वत्यानुपायत्वस्य लोक-
सिद्धत्वादिति रागप्राप्तनिषेधे पर्युदासाद्विस्वीकारानापत्तिश्चेति लाघ-
वमिति ।

तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्येऽसत्प्रतिग्रहादेस्तर्दनुपायत्वात्तद-
जिते पितुः स्वत्याभावः स्यादेवेत्याद्या चौर्ध्व्याद्यजितपितृघनाधिमाग-
यदसत्प्रतिग्रहाद्यजितस्याप्यविभाज्यत्वम् । लौकिके तु तस्मिन् लोके
तेषामपि तदुपायत्वसिद्धं तद्विभाज्यमिति मिताशङ्कं साध्येच प्रयो-
जनम् ।

इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौर्ध्व्याद्यजितपितृघनस्वीकारे यथा
पुत्रादीनामपि दण्डः प्रायश्चित्तं भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यजिततद्ग-
हणेऽपीत्यपि प्रयोजनमवसेयम् । पितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेन
सुचितत्वात् ।

इदं त्विह विचार्यम् । स्वायम्भ्य लौकिकत्वे चौर्ध्व्यन्त्य लोके तदनु-
पायत्वे सिद्धे पद्मभक्तानशनाद्यापदि यच्चौर्ध्वमनुमत तेन धोरिते स्व-

त्वमुत्पद्यते न वा । नाद्यः, लोकेऽनुपायत्वनावधीरितात्तदुत्पत्तेरभ्युप-
गन्तुमशक्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि जलादेर्द्राहज-
नकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः । अस्वेन पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानि
स्पृष्टेः । न च क्षुत्प्रतिघातमात्रमेव तेन क्रियतां नाभ्यदलौकिकमिति
वाच्यम् । शिष्टाचारविरोधात् । नहि शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्यकृत्वा तदु-
पयुञ्जते । "यदन्नं पुरुषो लोके तदघ्रास्तस्य देवता" इति स्मरणान्न च ।
अत एव विश्वामित्रः इयंजाघर्षी इवपचगृहादाहृत्येन्द्रादिदेवोद्देशेन
त्यक्त्वा मोक्षयामीति मनसि कृत्य यदा यथादेयं तद्भागं शयकतु प्रवृ-
त्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्वृष्टिः सृष्टा सस्यं च तत्क्षणमेव प्रभूतमभूदि-
त्यावयायिका पुराणेषु स्मर्यन्ते । शास्त्रैकसमाधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशा-
स्त्रं चौर्योदेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतदभावौ न विरुद्धौ । लौकिकस्वत्व-
तदुपायवादिनस्तु मयतः पाशारज्जुरियमिति ।

अत्र प्रतिविदध्मः । यद्यपि चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वं न लोकसिद्ध-
तथाप्यमेनैव सप्तममकाशनकाले पट्टमक्तानशिनाऽप्यभिधानात् गम्यते ।
स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वं विरुद्धमतज्ज्ञानां क्रयादिस्वत्वत्वा-
व्यवहारानुपपत्तेः । अतश्चौर्यनिषेधो वृष्टोपायमात्रयोधक एव ।
चौर्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मण्यस्य सर्वत्र
प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्रीयत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य
शास्त्रैकगम्यत्वान् । यथाहुराकार्याः—“यथावन्मात्रं त्विहागमिकं प्रत्ये-
तद्वम् । न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमो लोकप्रमाणगम्यः” इति । तत्रापि
तावत् पुरुषपरम्पराजन्य व्यक्तौ ब्राह्मण्यमभिस्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्ज-
कभाव एव । परं शास्त्रीयव्यञ्जके यत्ताज्ज्ञानवतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्य-
क्षमेव । व्यक्तिप्रत्यक्षप्रमुखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि वदन्ति ।
इह तु चौर्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वप्रहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वो-
त्पादकतैव शास्त्रेण बोध्यते । न च प्रत्यक्षविरुद्धं । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं
शास्त्रसहस्रेणापि बोधायितुं शक्यमिति वाच्यम् । (१) न ह्यनुत्पादकत्व-
मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्यव्यतिरेकगम्या स्वत्वस्य
चोर्थोपायकता नावगम्यत इत्येतावत् । तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोका-
नवगता पुत्रादिजनकता यथा शास्त्रादधगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरज-
न्यतायामपि तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्रतिषेद्धाहादिज-
नकता यथोत्तेजक्रमन्त्राणामथर्गादिशास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् उ-

चेजकतायाश्च प्रतिबन्धकप्रतियुक्तकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शकिनाशतदुत्पात्तिकल्पनायामतिगौरवात्(१) ।

यत्तु जन्मना स्वत्वं निराकुर्वता जीमूतवाहनेन “क्वाचिज्जन्मनैवेति जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया वर्णनम्” इति प्राचीनलिखनाभिप्रायमुक्त्वा कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रस्वत्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तम्-अन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वमविरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टं च लोकेऽपि दाने हि धेतनोद्देश्यकस्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्यस्वामित्वम् । न च स्वीकरणात् स्वत्वं स्वीकर्तुंरेव दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलत्वेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानार्थिनम् । यथा हि देयतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नापि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव त्यागस्य होमामिधाननिमित्तभूत प्रक्षेपं कुर्वन्-नृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च “मनसा पात्रमुद्दिश्य” इत्यादिशास्त्रं स्वीकारात् प्रागेव दानपद दृष्टम् । ननु ग्रहणं स्वीकारः । अभूततद्भावे चिन्मययोगादस्यैवं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति, कथं ततः प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः । याजनाभ्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा । याजनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनं जीवनमेव या पुत्रस्यार्जनं भविष्यति । किञ्च भ्रात्राविधने तन्मरणात्तन्मरणकालीनजीवनाद्या भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमकामेनापि वाक्यं तद्वदिहाप्यस्तु” इति ।

तदेतदुक्तानप्रतिषिद्धसितम् । तथा हि शास्त्रमूलकत्वादस्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि शब्द लोकेऽपीत्यादि तदव्यापातसुन्दरम् । न हि प्रतिग्रहीतस्यैव स्वीकुर्यत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्यकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासम्भयप्रसङ्गात् ।

यद्यपि स्वीकर्तुंरेव दातृत्वापत्तिरिति तदप्युक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलव्यापारस्य दानत्यागसम्प्रदानस्वीकारानुकूलानुमानादिव्यापारस्य दानपदार्थत्यागफलपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकारमन्तरणे न सम्भयतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्वटक । न तु स एव दानशब्दार्थः ।

१९ दायभागे स्वत्वस्य विषये जीमूतवाहनोक्तिर्निरसनम् । ४२७

यदपि यथा हीत्यादि, तदपि न । यजमानकर्तृकामिहोत्रहोमादौ तद-
विरोधात् । यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन कियते
चतुरवत्तस्य प्रक्षेपोऽध्वर्यादिभिस्तत्रापि विविक्तकर्तृकत्वाद्यथास्यं
तद्यवहाराविरोधात् । अत्यक्तस्य प्रक्षेपे परं होमशब्दवाच्यता नास्ति ।
स तु त्यागः स्वकर्तृकोऽन्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु । न तावता क-
श्चिदोपः । अत एव यामस्य न प्रक्षेपापेक्ष आत्मलामो होमस्य तु तद-
पेक्ष एव । दानस्य न प्रतिग्रहीतृव्यापारसापेक्षतैव । तदभावे दानपदा-
र्थानिस्पत्तेः ।

यच्च किञ्चेत्यादि, तदपि यत्किञ्चित् । उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात्
न तु दानस्य । अत एव “दाता तत्फलमाप्नोति” इत्युक्तम् । अन्यथा
तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलमावाप्तसकृत्फलमा-
प्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् । अतस्तत्र जलप्रक्षेपरूपः पात्रोद्देश्यक उत्स-
र्ग एव ददातिना विवक्षितो दानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृक-
स्वीकारे सत्येवेति परमार्थः । अत एवोत्सर्गस्ये(१) इत्येव तत्र सङ्कल्प-
षाक्यं शिष्टानां न तु दास्ये इति सम्प्रदद् इति वा । अतः प्रतिग्रहादेव
दानस्थलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्पर्जनरूपपरवमवि-
द्यम् । स्वत्वजनको हि व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः । अत एवाह प्रभाकरः—
'प्रलपितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयति इति विप्रतिपिद्यम्' इति ।
अयं ग्रन्थः प्रागेव विवृतः ।

किञ्च । प्रतिग्रहस्य ममेवमिति दानरूपस्य दातृव्यापारमात्रोपपन्न-
स्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकत्वायामर्जनशब्दस्य तत्र गौणता स्यात् ।
अन्यस्मै तत्प्रतिपादानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्ता । तदस्वीकारे प्रागुत्पन्नत-
त्स्वत्वमाशङ्क्य कल्प्यः स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशारसा-
धारणसम्प्रदानस्त्वोत्पत्तिर्यथाभ्युपेया त्वयापि, अपरधैतास्त्वत्तना-
शोऽन्यस्य च स्वत्वानुपपत्तेर्मध्यकस्य तस्य परिग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य
कस्यापि धनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविष्य तत्र स्वत्वं स्यात्परि-
पालनाप्रसाक्तिश्च । तथा मन्त्रतेऽपि पात्रविशेषोद्देश्यकत्वादि पात्र-
विशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वं तदस्वीकारे नश्यत्यन्यस्य स्वीकारात्त-
स्योत्पद्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्त्वत्वविनाशात् साधार-
णास्त्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्र साधारणस्यैव व्यवहारा-
भावेन तदुत्पत्तिरप्रामाणिकी नैव स्वीक्रियते । गौरवाच्च । किन्तु दा-

(१) वदुष्ये इति पाठान्तरम् ।

तुरेव यद्येष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दान-
शब्दाधीनत्वेति विधिशिरस्कफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीय-
त्वरूपं स्वत्वमस्त्येव । यथा हुते हविषि भस्मसाद्भावावधि अस्पृश्य-
स्पर्शादिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषध्वणानुरोधेन । तथा चान्यस्वत्वानु-
त्पत्तावपि न मध्यकत्वपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्यु-
भयत्र परिपालनरूपस्तन्मूलक एव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया वि-
ध्यभ्युपगमात्परस्वत्वापाद एव न स्यादिति वाच्यम् । तादृशोत्सर्ग-
स्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात् । होमस्थलेऽप्यन्यथा भस्मसाद्भावात्ता-
दरापत्तेः ।

यच्च याजनाध्यापनसाहचर्याप्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवाजनत्वमि-
ति । तदप्ययोधात् । तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतीनां भागास्तेषां तेषां ते
भ्यो भूतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽप्यत
एव "स्वामी कर्मपरिक्रय" इति जैमिनिसूत्रादौ विस्तरेण निर्णीत एव । वि-
स्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । कर्मकरानतिजनिका भूतिरेव हि परिक्रयः ।
यवमध्यापनेऽपि शिष्योऽध्यापकायाध्यापनभूतिमेव तत्सन्तोषजननीम-
ध्यापनान्तेऽर्पयति । नियतभूतिकरणे तु भूतकाध्यापनमुपपातकम् । अत
एव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाद्भूतिशब्दवाच्यनिर्देशाच्च पृथगभि-
धानमुभयमिधत्वात् । तेन तयोरपि मुख्यमेवाजनत्वम् । दक्षिणात्वव्य-
वहारोऽप्यत एव ऋत्विगाध्यापकदेये ।

यदपि "भ्रात्रादिधने भ्रात्रन्तरादिस्वत्वात्पादकत्वं तद्विधनस्य त-
त्कालीनभ्रात्रन्तरादिजीवनस्य वा कलत्तमिति पुत्रादावपि पित्रादिनि-
धनं तत्कालीनं जीवनं वा स्वत्वात्पादकमस्तु न त्वकलत्तं पुत्रादि ज-
न्मनैवेत्युक्तम् । तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वात्पादकत्वं स्यादवश्यकतयोपपा-
दनादेव परिहृतम् ।

यच्चोक्तम्—“ऊर्ध्वं पितुश्च” इत्यादिमनुवचनमपि जन्मनः स्व-
त्वापादकत्वे न घटते । प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः ।
विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य
पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वसहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मात्पितरि
सति मातरि च सस्यां तद्धनस्याभ्यामायः । उपरतयोरेव तयोः पुत्रादि-
स्तद्धनस्याभ्यामिति प्रतिपादनार्थमेव तद्व्याच्यमिति ।

तदनुत्तानमिधानम् । भस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात् । प्रागस्वा-
तन्मयेण कालविधिपरत्वे बाधकमायात् । इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि
व्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन आतेष्टिच्छेदविरोधादिनिमि-

त्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरक्षण एव विभागः प्रसज्येतेत्य-
 प्यपास्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य निमित्तत्वावोधनाच्च । अ-
 न्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोरुर्ध्वं विभागकरणे प्र-
 त्यवायोऽपि प्रसज्येत । पातितत्त्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्यधि-
 कः । जन्मना स्वत्वं तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाचरण एव स्व-
 त्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः
 स्वद्रव्येण न स्यात् । अत एव "मातुर्निवृत्ते रजसि" इत्याद्यपि कालवि-
 धिपरमेव । न तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वामाव । स तु लोकेत एव
 विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादाविद्यत्यादि वक्ष्यते । किञ्च । तदेवं पितृस्व-
 त्वापगम एकः कालः अपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये पितुरिच्छये
 ति कालद्वयमित्युक्ता मध्ये मिताशरोक्तं विभागकालत्रय दूषयित्वा त-
 स्मात्पातितत्वमिस्पृह्योपरमः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च स-
 ति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसहरता जीमूतवा-
 नेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां विभागोऽङ्गीकृतस्तत्र पुत्राणां पितृ-
 धने स्वत्वोत्पादः कथम् । कथञ्च जीयतोः पित्रोरस्वाम्यप्रतिपादक-
 यचनैः सह न विरोधः । अस्यस्य विभागासम्भवात्कथं तर्हि विभागः ।
 पितृस्वत्वापगम एवोक्तं पितृधेयत्वेन विवक्षितोऽत एव मृतपदं पितृ-
 स्यज्योर्हमित्युक्तम् । पितृस्वत्वापगमोर्ध्वमित्यर्थः । पितृस्वत्वापगमश्च
 तन्निधनादिवत्तस्य पतितत्त्वानस्पृहत्वाभ्यामपौर्यादि स्वप्नस्थे पूर्वाप-
 रविराधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्पृहत्वादिना पुत्राणां स्वत्वं पितृ-
 धन भवतीति ज्ञापनादयमेकः काल इति च यदुक्तम् । तत्राप्युपर-
 तस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगम एव यदि विवक्षितस्तर्ह्य-
 नपगते पितृस्वत्वं तदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानविद्वद्म् । पि-
 तृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीयनस्यैवाज्जनस्य तदीयस्य स्वी-
 कारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणां तदने स्वत्वस्वीकारः कथम् । न
 ह्यनाधर्मित्वमात्तज्जोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमः । पूर्वद्रव्यस्थामि-
 त्सम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वंतत्र निरुद्धो दायशब्द इति
 श्लोक्तदायशब्दार्थमावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभागस्तत्र दायशब्द-
 प्रयोगोऽपि दुःस्थ इत्यादि बहुव्याकुलो स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे
 तु सर्वमनाकुलमित्यादि सुधीमिरुच्येयम् । अत एव मिताशरादौ पूर्वस्वा-
 मिसम्बन्धाधीनं यदने स्वत्वमस्यस्य तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तं
 न तु पूर्वस्वामिस्वाम्योपरमोऽपि तत्र प्रवेशितः । तस्मिन् द्विविधो दाय
 इति । मिताशरोक्तविभागकालत्रयसमर्थनं तु तत्प्रस्तापे प्रपञ्चविध्याम इत्य-

ल प्रसक्तानुप्रसक्तविचारेणेति ।

यश्च जीवतवद्दनेनैव मितासुरोक्तम्—विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषया-
णामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थ-
न च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशे-
षे व्यवस्थापन विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धन्तरसद्भाषप्र-
तिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यङ्ग्यस्वत्वापादकत्वात् कृ-
त्स्नपितृधनगतानेकस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात् यद्येष्टविनि-
योगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा, उच्यते । एकदेशोपात्तस्यैव
भूद्विरप्यादायुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
व्यवहारानर्हतयाऽव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जन विभाग ।
विशेषेण भजन स्वत्वज्ञापन विभाग इति व्युत्पत्त्या” इत्युक्तम् ।

तद्व्यवस्थितकृतोपन्यस्य दूषितम् । यत्रास्य स्वत्व तत्रैव गुटिकापात-
इति कथं वचनाभावात्निश्चितव्यम् । यत्र हि पितुर्निधनानन्तरं तदीया-
श्वयोरेकमादाय भ्रात्रा यद्वर्जितं तत्रार्जकस्य द्वौ भागावपरस्वैकः सर्व-
समतः । तत्र यदि प्राचीनधनविभागकाले गुटिकापाताद्वर्जकेन स ए-
वाश्वः पश्चाद्वर्जकस्तदा प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्राग्वर्जकस्यैव सोऽश्व-
इति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः । तत्रैवाश्वत्वेन तदुत्पन्ने-
स्तुनरा स्वाध्यामावाद्स्वस्य चाविभाज्यत्वात् । यदि वार्जकेतरेण सो-
ऽश्वो लब्धस्तदा तेनार्जितधनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्वा-
यासेनापरस्याश्वायासेनार्जकत्वादिति दूषितम् । वस्तुतस्तु सम्बन्धा-
विशेषात् सर्वसम्बन्धिना सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य गुटिकापातादिना
प्रादेशिकव्यवस्थापन विभागः । कृत्स्नधनगतस्वत्वोत्पादविनाशाव-
प्यगत्या कल्पेते । संसृष्टतायां प्रादेशिकस्वकृत्तन्धनस्वत्वोत्पादविना-
शाविष । तच्च—

विमक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

पितृभ्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

इति वृत्त्यतिवचने येषामथ हि पितृभ्रातृपितृभ्यादीनां पितृपिताम-
होपार्जितद्रव्येणाविमक्तः स्वत्वमुत्पत्तितः सम्भवति । त एव विमक्ताः
सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागवत्से यत्तय धनं तन्ममापि य-
न्मम धनं तत्तयापीत्येकस्मिन् कार्ये एकरूपतया(१) स्थितास्ते संसृष्टाः ।
न त्वेनेवरूपाणां धनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां धनिजामपि ससर्गि-

परमरणपारिग्रज्यादिनेवेति न काप्यनुपपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव
अन्यथैकदेश उपादनमित्येव वदेत् । अत एव विनाशमात्रकल्पना न तु
स्वत्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवाहनमते च कुत्र चास्तव मम स्वत्वमिति
विभागात्प्रागनिरूपणात्तदधीनश्रौतस्मार्त्तलौकिककर्मोच्छेदः । अनु-
मत्या (१) विभागान्तरकृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वी-
कारे तदुत्पादविनाशकल्पनागौरवं यस्वया मिताक्षराकृत प्रत्यापादितः
ततोऽपि तथाधिकमापन्नम् । व्यवहारानुपयोगेन समुदायस्थित्यस्य
निष्प्रयोजनता त्वयोन्यस्ता साप्येकदेशगतस्वस्याभ्युपगमे तुल्यैवेति
कृतमतिदूर गत्वा ।

अथ विभागकालकर्तृनिरूपणम् ।

तत्र मनुः—(९।१०४)

उर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैतृकं रिषधमनीशास्ने हि जीवतो ॥

पैतृक पित्रोः सम्बन्धि प्राशुभयोपादानात् । अत एव 'पितुरुर्ध्वम्'
इति पितृधनविभागकालः । 'मातुरुर्ध्वम्' इति मातृधनविभागकालो
ऽभिहितः । चशब्दस्तु कालान्तरसमुच्चयार्थो न तु द्वयोरुर्ध्वमिति नि-
यमार्थः । पितृधनविभागे मातृजीवनस्याप्रतिधन्धकत्वात् । मातृधन-
विभागे पितृजीवनस्य । तथा चाह—

सङ्ग्रहकारः,

पितृद्रव्यविभाग स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।

न स्वतन्त्रतया स्वाभ्य यस्मात्मातुः पतिं विना ॥

मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति । ०

सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ॥ इति ।

पत्युरमावेऽपि पुत्रेषु सत्सु यतो मातुस्तद्धने स्वातन्त्र्येण स्वाभ्य
नास्त्यतस्तस्या जीवन्त्यामपि पितृधनविभागो युक्तः । यतश्चापत्येषु
सत्सु भार्याधने पत्युः स्वाभ्यामावस्ततस्तस्मिन् जीवत्यपि पुत्राणां मा-
तृधनविभागाधिकार इति भावः । अतश्च "अनीशास्त हि जीवतो"
इत्यपि तत्तद्धने व्यवस्थायाऽस्वातन्त्र्यप्रतिपादकं न त्वस्वत्वप्रतिपादकं
जन्मना स्वत्वस्य पुत्राणां पितृधने व्यवस्थापनात् ।

शाङ्खल्यम् — (अ० २ श्लो० ११४)

विभाग चेत्पिता कुर्याद्विच्छया विमजेत्सुतान् ।

(१) विभागान्तरकृतयेतिप्राञ्जन्तरम् ।

१९ दायभागो स्वत्थस्य विभागकालकर्तृनिरूपणम् । ४३३

उपेष्टं वा श्रेयसाग्रेण सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥

अत्रेच्छया पिता सुतान्विभजेदिति वदन् जीवत्यपि पितरि पितुरिच्छा यदा सोऽपि विभागकाल इति सूचयति । तदा च पितैव विभागकर्त्ता ।

अस्वाम्यं हि भवेद्देयां निर्दोषं पितरि स्थिते ।

इत्यनेन पुत्राणामस्वातन्त्र्यप्रतिपादनात् । निर्दोषे इति विशेषणात्पातिश्याददोषयति सत्यापि पितरि पुत्राणां तत्पारतन्त्र्याभावात्तद्विच्छा यदा सोऽपि विभागकालः पुत्राणां च तदा विभागकर्त्तृत्वमित्युक्तं भवति । अन्योऽपि पुत्रेच्छया विभागकालः पितरि द्रव्यनिरूपे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् । यथाह—

नारद — (व्य० प० १३ श्लो० २३)

अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्दत्तं समम् ।

इति पित्रोर्दत्तं विभागमुक्त्वा —

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रप्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्त चापि रमणात्पितर्युपरतरूपे ॥ इति ।

जीमूतवाहनन तु घिनष्टे चाप्यशरण इति पाठो लिखितः । विनष्टे=पतिते अशरणे=गृहस्थाश्रमरहित इति व्याख्यातम् । निवृत्ते चापि रमणादि^० ति पाठान्तरमनाकरमित्यप्युक्तम् । तदयुक्तम् । मिताक्षरादिबहुनिबन्धलिखितत्वात् । पुत्रा धन विभजयुरित्यनुपङ्गः ।

गौतमोऽपि—

ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्त्य विभजेरन् ।

इत्युक्त्या,—

निवृत्ते चापि रजसि मातुर्जीवति चेच्छति । इत्याह ।

वृहस्पतिरपि—

पित्रोरभावे भ्रातृणां विभागः सम्प्रदर्शितः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोऽपि शस्यते ॥ इति ।

तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिरूपेण पितरि दीर्घरोगप्रस्तेऽधर्मवर्त्तिनि पुत्रेच्छया विभागः । यथाह—

शङ्खः,

अकामे पितरि ऋक्षविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि चेति ।

नारदोऽपि (व्य० प० १३ श्लो० १६)

व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः ।

अयथाशास्त्रकारी च न विभागं पिता प्रमुः ॥ इति ।

४३४ त्रौरमिधोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

अत्र पित्रुपरम एकः कालो निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयो जी-
यति चेच्छतीति तृतीय इति मिताक्षरायां जीमूतवाहनोक्तं दूषणम्-मातु-
रजोनिवृत्ते' पित्रुपरतस्पृहत्वविशेषणत्वे—

त्रिंशद्वर्षे धेहकन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

ऽपष्टवर्षेऽष्टवर्षे वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ (अ० १२७०९४)

इति मनुना विवाहकालविधानात्, “धनं पञ्चाशतो व्रजेत्” इत्या-
धमान्तरगमनकालविधानाच्च तदा रजोनिवृत्तेर्मातुरसम्भवे पित-
रि चोपरतस्पृहे घामप्रस्थे पुत्राणामिच्छया विभागाभावप्रसङ्गः । नि-
र्दिशेषणमुपरतस्पृहत्वमेव पितृधनविभागकाल इति तुल्यमानेऽनुपरत-
स्पृहे पितरि पतितेऽप्यविभागप्रसङ्गात् । अयमप्यपरः काल इत्यभि-
धाने कालचतुष्टयापत्तिः पितुरुपरमः पतितस्य निःस्पृहत्वमिच्छा चे-
ति । तस्मात् पतितस्य निःस्पृहत्वापरमैः पितुः स्वत्वापगम एकः का-
लोऽपरश्च सति तत्स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमिति ।

तन्मिताक्षराकृदाशयापरिहानात् । नहि तेन कालत्रयनियमोऽभिहि-
तः । तथेत्यादिग्रन्थेन कालान्तरस्यानुपदमेव प्रतिपादनात् । नियमस्य
अनिर्णीतत्वात् । पितृस्वत्वापगम एकः कालोऽपरश्चानपगत एव पितु-
स्वाम्ये तदिच्छात इति कालद्वयमित्यप्यशुद्धम् । निवृत्तरजस्कायां मा-
तरि स्वमन्वयापत्तेः । नहि मातुर्निवृत्तरजस्कतामात्रेण पितृस्वत्वापगमः ।
जन्मना स्वस्यावस्थापनात्पितृस्वत्वापगमस्य कालोपलक्षणत्वासम्भ-
वाच्च । एवं दीर्घरोगग्रस्तत्वेऽपि न स्वत्वापगम इति कालद्वयनियमस्त-
थापि दुःसमाधः । इष्टापत्तौ तद्वचनविरोधः । यच्चोक्तं तेनैव-मातुर्नि-
वृत्ते रजसीतिपितामहादिधनाभिप्रायम् । निवृत्ते' रजसि पुत्रान्तरस-
म्भवाभावात्तदानीमपि पितुरिच्छयेव पुत्राणां विभागः । अनिवृत्तेरज-
सि क्रमागतधनविभागे पञ्चाज्जातानां वृत्तिलोपापत्तेः । नचासौ युक्तः ।

ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।

वृत्तिश्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो न विद्यते ॥

इति वचनात् । यत एव पितृधने कालद्वयमन एव मनुगांतमादिभि-
र्मृतपद परित्यज्योर्ध्वमित्युक्तम् । ऊर्ध्वं पितुः स्वत्वापगम इत्यर्थः । य-
दि चास्य पितृधनाविषयता स्यात्तर्हि—

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । (मनु, ९।१६)

इत्यस्य अनविषयता भवत् । निवृत्तरजसि पुत्रोत्पत्त्यसम्भवात् ।
मातृधनगोचरत्वं त्वनाशङ्कनीयमेव । मातुरेव निर्धनतापत्तेः । अतो

निवृत्ते रजसीति पैतामहधनविषयम् । न चेच्छामनपेक्ष्य रजोनिवृत्ति-
मात्रं विभागनिमित्तं सम्भवत्यनिच्छया विभागामावात् सत्यामिच्छा-
यां कस्येच्छेयत्यपेक्षायाम् ।

ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्तं विमजेयुर्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति चेच्छति ।
इति गौतमवचनात्पितुरेवेच्छात इति निर्णयते इति पितामहादिध-
नविभागस्यापि पित्रोरभाव इत्येक कालः । मातुर्निवृत्ते रजसि पितुः
रिच्छात इति कालद्वयमेवेति ।

तदप्यनभियुक्तप्रमोदनम् । वृत्तिलोपापत्तेः पितृधनेऽपि तुल्यत्वात्
ऊर्ध्वं विभागादियस्य निर्विषयत्वापत्तेरपि पितामहादिधनेऽपि तुल्य-
त्वात् । सस्पृहे पितरि पातित्यादिदुष्टे पितामहधनेऽपि पुत्रेच्छया वि-
भागस्य सकलसम्मतत्वादवश्यवाच्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु पितामहधने
“भूर्यं पितामहोपात्ता” इत्यादिना सदृशस्य पितापुत्रस्याभ्यस्य य
क्ष्यमाणत्वात् पुत्रेच्छयापि तस्य विभाग उचित एव । यस्यत्र व्याख्या
मास्तरमनीशस्य तद्वनगोचरत्वादिकल्पनं तत्सर्वं तद्वचनविवेचने
निराकरिष्यामः ।

वयं तु स्वातन्त्र्याहं पितरि जीयति तदिच्छैव विभागनिमित्तम् ।
पातित्यपारिग्रज्यादिभिस्तदनहं पुत्रेच्छापि । तदुपरमे तु स्वेच्छाया नि-
मित्तत्वमर्थसिद्धमिति कालत्रयमेवानेन प्रकारेण । अभ्यधा बहूनामुप-
रतस्पृहत्वादीनां विकल्पसमुच्चयादकल्पनानुपपत्तौ विशेषणाद्यशे-
षमावाद्यवस्थापत्तौ बहुव्याकुलीभावः । अत एव कश्चिद्वचने केपा-
ञ्चिदेवोपादानमनुपादान च केपाञ्चित् सद्गच्छते । एकमूलकल्पनाला-
घवेनोपरतस्पृहत्वाद्भिभिः पितुः स्वातन्त्र्याभावस्यैकस्य सर्वैरुपलक्ष-
णात् । “अनीशास्ते हि जीवतोः” “निर्दोषे पितरि स्थिते” “जीवतोः
पि शस्यत” इत्यादिवचनस्वरसोऽप्येवमेव । अत एव पित्रोर्जीवतोर्भा-
तृणां सदृशसो मुख्यस्तदनुमत्यादिना उपेष्टस्य कार्यक्षमस्याभ्यस्य
वा पुत्रस्य स्वातन्त्र्यमन्येषां तदनुरोधवृत्तिस्त्वमिति च पक्षद्वयमुक्तव-
न्तो व्यासादयः ।

भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सदृशसो विधीयते ।

इति व्यासः ।

जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न स्वातन्त्र्यम् (१) ।

(१) अत्र आदान=प्रदणम् । विसर्ग=त्यागः । आक्षेप=व्यासकरणम् । न स्वात-
न्त्र्यम्=न तदनुमति विनाधिकारः । दीने=अतिस्पृहत्वादिना दुःखिते । अतिपते=अत्यन्त-
शोकरोगादिना पीडिते । इत्यर्थः ।

४३६ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

कामे दाते प्रोषिते आर्चिंकृते ज्येष्ठो वार्थोऽन्तयेदिति हारोत ।

शङ्खलिखितो तु स्पष्टतममाहृतः—

पितर्य्यशक्ते कुटुम्बव्यवहारान् ज्येष्ठः प्रतिकुर्यादनन्तरो वा कार्य-
शस्तदनुमतो न विकामे पितरि रिक्थयिभागो वृद्धे विपरीतचेतसि(१)
दीर्घरोमिणि वा ज्येष्ठ एव पितृवदर्थो-पालयेदितरेषामृग्धमूलं हि
(२)कुटुम्बमस्वतन्त्राः पितृमन्तो मातुरप्येवमवस्थिताया इति ।

तस्माद्यथोक्तरीत्या विभागस्य कालत्रयमेवेति श्रुतः ।

अत्र मनुवचने समेत्येत्यनेन पाक्षिकं साहित्यमनूयते बहुवचत् । अ-
प्यथैकेच्छया द्वयोश्च भ्रात्रोर्विभागो न स्यात् । सममिति तु निषम्यते ।
तच्च विवेक्ष्यामः ।

यस्तु पित्रोरिति द्विवचननिर्देशात्सोदरभ्रातॄणां पितृधनविभागोऽपि
मातुरभाव एव कार्यः । न तु मातृधनविभागार्थं मातुरभावोपादानम् ।
जीवतोरपीत्यस्य मातृधनगोचरत्वानुपपत्तेरन्यधनगोचरत्वमप्यर्थं वाच्य-
मतो यत्रैव पित्रोरभावो निमित्तं तत्रैव जीवतोरपीत्यपिशब्देन जीवन-
स्यापि प्रशस्तत्वकीर्तनाच्च मातुरभावो मातृधने व्याख्येय इति जन्म-
पादन आह ।

० तदसम्बद्धम् । “पितुश्च मातुश्च” इति मनुवचने पृथङ्निर्देशादस्य
यापि द्विवचनस्य विभागसम्बन्धविवक्षामात्रेण व्याख्यानं युक्तम् । इत-
रयैकतरधनेऽन्यतराभावस्यादृष्टार्थत्वापत्तेः । यच्चोक्तं जीवतोरित्यादेर्मा-
तृधनगोचरत्वानुपपत्तेरित्यादि । तस्यापि कोऽभिप्रायः । मातुः पितरि
जीवत्यस्यातन्त्राच्च तदनगोचरत्वमिति यदि तर्हि सत्स्वपत्येषु भा-
र्याधनेऽपि पितुः स्वाभ्यं तदभावस्यापि तत्रानुपयोगादन्यविषयत्वा-
पत्तिः । अभिप्रायान्तरं त्वसम्भवदुक्तिकमेवेति वक्ष्यामः । तस्माद्दृष्टार्थ-
त्वात्तच्चजनविषयक एव तदभावः सङ्ग्रहकाराद्युक्तो युक्तः । यथा च पि-
त्रोर्जीवतोभ्रातॄणां सहवासो मुख्यस्तथा तद्वर्द्धमपि । तथा च—

शङ्खलिखितौ,

कामं सहवसेयुरेकतः संहता वृद्धिमापयेराञ्जिति ।

संहताः=सहवसन्तो ब्रह्मोपचये साहाय्यादिना परस्परकृतेन वृद्धि-
माप्नुयुरित्यर्थः ।

भारदोऽपि— (व्य०प० १३५)

(१) विपरीतचेतसि=उन्मादादिना ।

(२) कुटुम्बम्=कुटुम्बभरणं गार्हस्थ्यं वा ।

विभृयाद्वैकतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुलस्थितिः ॥

मनुरपि—(अ० ९)

ज्येष्ठ एव तु गृहीयात्पितृय घनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ (१०५)

ज्येष्ठेन जानमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥ (१०६)

यस्मिन्नृण संनयति येन चानन्यमस्तुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः ॥ (१०७)

पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठभ्राता यधीयसः ।

पुत्रयथापि घर्त्तन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः ॥ (१०८)

ज्येष्ठः कुल वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठ सद्भिरगर्हितः ॥ (१०९)

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव च पितेव स ।

अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स सम्पूज्यस्तु यन्पुत्रस्तु ॥ (११०)

यो लोभाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृभ्यधीयसः ।

सोऽज्येष्ठः स्याद्भागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥

इत्यादिष्वधननिचयाद्गुणज्येष्ठव्यवसर्जितया सर्वेषां सह-

वासः प्रशस्तः । धर्मवृद्धिकामनया तु विभागः कार्यः इत्याहतुर्मनुप्रजापती-

एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥ (मनु० ९।१११)

धर्मश्च देवाद्यर्चनरूपस्तस्यैव सहयासे पृथक्त्वभवनात् ।

तथा च—

वृद्धस्यपि,

एकपाकेन वसतां पितृदेवाद्विजाखनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ इति ।

यस्तु सद्भकारेणाग्निहोत्रादिधर्मवृद्धिरपि धर्मवृद्धिशब्देन गृह्यत

इत्युक्तम् ।

यदाह—

क्रियते स्वं विभागेन पुत्राणां पैतृकं धनम् ।

स्यत्वे सति प्रवर्त्तन्ते तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥ इति ।

प्रवर्त्तन्ते स्वत्वायत्ता अग्निहोत्रादिक्रिया इति शेष इति ।

तच्च जन्मनैव पुत्राणां पितृधने स्वत्वाद्विभागात्प्रागपि भूतस्मार्त्त

कर्माधिकारं प्रतिपादयद्भिरस्माभि प्रागेव प्रत्यासि । तस्मात्पञ्चमहा-
यज्ञादिधर्म एव धर्मशब्देनात्र ग्राह्यः । "दत्तास्तु मग्निनीपु च" इति तु
न कालार्थं किन्तु तासामवश्यं दानार्थम् ।

यथा—

यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो दत्त्वं पैतृकं ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणो न स्याद्यथा पिता ॥ इति ।

इति नारदवचनमृणादानावश्यकत्वाय न विभागकालार्थम् । पिता च
यदि स्वेच्छया पुत्रान् विभजति तदापि निरङ्कुशेच्छा नोपादेया । किन्तु-
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ।

इति पक्षयोर्मध्ये यः पक्ष इष्टः स ग्राह्य इति योगीश्वरवचनार्थः ।
ज्येष्ठ श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यमभागेन कनिष्ठ कनिष्ठभागेन । सर्वं वा
ज्येष्ठादयः समांशभाजः कार्यः इति विज्ञानेश्वराचार्याः ।

प्राच्यास्तु खेच्छेति पृथक्पक्षान्तरं ज्येष्ठादिभागौ च द्वौ पक्षावि-
ति पक्षद्वयमत एव ज्येष्ठ वेति प्रथमो वाशब्दः स्वेच्छयेति पक्षापेक्षया
समञ्जसो वक्ष्यमाणपक्षापेक्षत्वे फिलष्टः स्यादित्याहुः । उपपत्तिं च तत्र
वदन्ति—(६५० प० १३३ ४)

पितैव वा स्वय पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन यथावास्य मतिर्मवेत् ॥

इति नारदवचने ज्येष्ठ वेत्यादिनैक विषयविभागप्रकारमुपन्यस्य यथा
वाक्यैर्युक्तेभ्योऽपि न्यूनाधिकभागः पितुरिच्छयास्तीति गम्यते ।

हारीतोऽपि—

जौवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्वृद्धाश्रमं वा शच्छेत् स्वल्पं वा सं-
विभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत्तद्युपदस्येत्पुनस्तेभ्यो गृह्णीर्याविति ।

श्रद्धाश्रम = पारिव्रज्यम् । उपदस्येत् = द्रव्याभागेन क्षीणो भवत् । अत्रा-
पि स्वल्पं वेत्यादिपक्षान्तरमुक्तम् । तस्मात्तदेकमूलकतानुरोधेन योगी-
श्वरवचनेऽपि तत्सङ्ग्रहायेच्छयेति पृथक्पक्ष एव युक्त इति ।

तदसत् । वाशब्दस्तावद्द्वेषाणि व्युत्पत्तेर्भासमञ्जसः । या चोपपत्तिर-
क्ता साप्ययुक्ता । यदि वचनान्तरोपात्तपक्षान्तरसङ्ग्रहार्थमिच्छयेत्यस्य
भवेदुत्तरार्द्धे व्यर्थमेव स्यादुक्तपक्षद्वयस्यापि वचनान्तरोपात्तत्वादिच्छ-
येत्यनेन तयोरपि सङ्ग्रहसम्भवात् । तद्वितरपक्षसङ्ग्रहार्थत्वे मन्दप्रयोज-
नता स्यादेव । इच्छाया निरङ्कुशत्वेनानियमवारणाय वचनान्तरालोच-
न विना तदर्थानिर्वाहात् । स्वोपात्तपक्षद्वये व्यवस्थानिरासार्थतयेच्छ-
येति व्याख्यायमाने वचनान्तरालोचनानावश्यकत्वात् । न च विक-

व्योक्तैवेच्छालाभे इच्छयेति निरर्थकमिति वाच्यम् । उत्तरार्द्धवैयर्थ्या
पेक्षया व्यवस्थितविकल्पनिरासाय स्ववाक्योपास्तपक्षद्वयविषयतया
तदनुवादस्यैवापपन्नतरत्यात् । नारदस्यकमूलकता तु विज्ञानेतरव्या
ख्यानेऽपि नापैति । तदुक्तपक्षद्वयस्य यचना-तरन्वप्युपादानात् ।
न च निरर्थकैच्छामात्रमेव पक्षान्तरयोगीश्वरवचनार्थोऽस्तिवति वाच्यम् ।

अयथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ।

इत्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । इच्छामात्रस्य शास्त्रीयत्वेऽयथाशास्त्रका
रित्वाप्रसक्तेः ।

जीवद्विभागे तु पिता नैक पुत्र विशेषयेत् ।

निर्भाजयेन्न चैकमकस्मात्कारणं विना ॥

इति कारयानवच्छसोऽपि निर्विषयता स्यात् । इच्छाया एककारण
त्वात् । न । वाच्यमेव-शास्त्रीयत्वेष्टमाणाद्यतिरिक्तैच्छिकविशेषयम्भ न
कुर्व्यात् । कारणं च शास्त्रोक्त पातित्यादिकं विनाऽकस्मात् क्रोधात् सुभ
गापुत्रस्नेहादिना वा न । नम जयत-भागरहितं न कुर्व्यादित्यर्थः । यस्तु-
यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यं पितृकृतं स्मृतं । ()

इति यागाश्वरवचनं तदपि धर्मो धर्मादनपतञ्चेत् पित्रा कृतं कृतं
एव स्मृतो न । नवर्त्तते । अद्यमस्त्वयथाशास्त्रहतो निवर्त्तत एवेत्यभि
प्राय इति विज्ञानयोगभिरव व्याख्यातम् । "व्याधितं कुपितञ्चैव" इत्या
दिवचनानुरोधात् । एवम्—

समन्युनाधिका भागा पित्रा येषां प्रकाक्षिता ।

तथैव ते पालनीया विनयास्ते स्युर-यथा ।

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्युनाधिकैर्धनैः ।

तेषां च एव धर्म्यं स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

(व्य० प० १३।१५)

इति बृहस्पतिनारदवचने अपि व्याख्येये । अष्टादिविभागेऽपि पित्रा
ज्येष्ठादिभ्यो दत्तेऽप्यैरनुशयो न कार्यः समाश्विभागे वा ज्येष्ठादि-
भिरिति तात्पर्यार्थः । अत एव नारद 'तेषां च एव धर्म्यं स्यात्'
इत्याह । अष्टादिविभागश्च भनोक्त — (अ० ११२)

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः ॥ इति ।

समाशपक्ष बोधायन आह—

भनुः पुत्रभ्यो दायं व्यभजदिति समोऽशः सर्वेषामविशेषादिति ।

भनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति श्रुतौ विशेषाश्रयणात् सर्वेषां पु

४४० वीरमिश्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

प्राणां समोऽश इत्यर्थः । यदि पिता स्वेच्छया समांशेन पुत्रान्विभजते तदा स्वपत्नीभ्यः पुत्रसममंशं दद्यादित्याह—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २ श्लो० ११५)

यदि कुर्यात् समानशान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा ॥

यासां भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं प्रीत्यादिना न दत्तम् । भर्तादि ग्रहणमुपलक्षणम् । वक्ष्यमाणस्त्रीधनशून्या इत्यर्थः । तासां पत्नीनां पुत्रसमांशमाप्स्यमत्र नियम्यते । तथा च यदा श्रेष्ठभागादिनापि पिता पुत्रान्विभजति तदापि श्रेष्ठभागाधुदधृतोद्धारावृद्धव्यसमुदायात् पुत्रसमानेर्वांशान् पत्न्यो लभन्ते न हरेज्ज्येष्ठभागादिकमित्यर्थः पर्येष स्यति । यस्तु पत्न्याः स्योद्धारः परीमाण्डादिस्तमपि पत्नी लभते ।

तथा वापस्तम्ब—

परीमाण्डं च गृहेऽलङ्करो माय्याया इति ।

परीमाण्डं भोजनपात्रादि यदसाधारणं यस्या अलङ्कारोऽप्यसाधारणस्तद्विवेचयिष्यते । न च पक्षद्वयेऽप्येतावता पुत्रसमांशित्वं पत्नीनां विज्ञानेश्वरेणोक्तं तर्हि “यदि कुर्यात् समानंशान्” इति समांशानुवाक्ये इत्यर्थः । पत्न्यो ज्येष्ठांशादि न लभन्ते इत्येतावन्मात्रमेव वाच्यमिति युक्तम् । यतः—(अ० २ श्लो० ११५। ११६)

एव समुद्धृतोद्धारे समानशान् प्रकल्पयेत् ।

उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामिय स्यादंशकल्पना ॥

एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽप्यर्थं ततोऽनुजः ।

अंशमशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति मनुना,

द्वशी वा पूर्वजः स्वादेकैकामितरेषाम् ।

इति गौतमेन,

अथ भ्रातृणां दायभागो द्वांशं हरेज्ज्येष्ठो गदाश्वस्य चात्र दशममं जाधयो गृहं च कनिष्ठस्य काष्णायसं गृहोपकल्पानि च मध्यमस्य ।

इति वसिष्ठेन,

ज्येष्ठस्यांशोऽधिको देयः कनिष्ठस्य चरः स्मृतः ।

समांशभाजः शेषाः स्युरप्रप्ता भगिनी तथा ॥

(व्य० प० १३। १३)

इति नात्वेन चोद्धारमृते विषमभागमात्रमुक्तं तद्यदाद्रियते तदा पत्नीनामंशाभावप्रतिपादनार्थं “यदि कुर्यात्समानंशान्” इत्युक्तमिति न दोषः । यत एव—

भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।

॥ तत्र विषमं भागं पिता दद्यात्कथञ्चन ॥ (अ० ९, श्लो० २१५)

इति मनुना सर्वेषां भ्रातृणां द्रव्यार्जने यदि सह समानमेव उत्थानमु-
द्योगो भवेत्तदा पितुर्विषमविभागदानप्रतिषेधः कृतः । अत एव चोक्तः
मनुवचनव्याख्यानं जीमूतबाह्वेनोक्तम्—“उद्धारस्तु पित्रा दातव्यं एव । तस्य
विभागरूपस्याभावात् (१) । न्यूनाधिकाविभागस्यैव निषेधात्” इति । तस्मा-
त् “ज्येष्ठं वा श्रेष्ठमाग्रेण” इति याज्ञवल्क्याद्युक्त उद्धारेऽपि समांशमागिता
पुत्राणामस्त्येवेति तत्रापीदं वचनं प्रयत्नत एव द्वांशादिपक्षे परं न प्रव-
र्त्तत इति विज्ञानयोगिनामाशयः । दत्ते ॥ स्त्रीधने “दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्”
इत्यत्रार्द्धदानं वक्ष्यते । यद्यपि तदाधिष्वदनिके भर्त्रा दीयमाने वक्ष्यते
तथाप्याकाङ्क्षायां सत्यां समानन्यायत्वाद्भापि योजयम् । अत एवाह—
बोधायनः ।

यद्वनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः ॥ इति ।

“भ्रातृणामविभक्तानाम्” इत्यादि मनुयाक्यं सहोत्थान सर्वेषां वि-
भागप्रार्थना यदि भवतीति जीमूतबाह्वेन तदनुयायिना दातव्यकृता च
व्याख्यातम्, “यदि पुनः पितरि जीवति पुत्रा एव विभागमर्चयन्ते तदा
विषमविभागः पित्रा न दातव्यः” इति वदता । तत्र सहशब्दवैयर्थ्यम् उ-
त्थानशब्दस्थ चोद्योगयाचिनोऽपि भागप्रार्थनापरत्वमव्याख्यमित्यस्मद्व्या-
ख्यानमेवादर्शयम् । तथा च—

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः । (अ० २, श्लो० १२०)

इति योगीश्वरवचःसवादोऽपि लभ्यते । तस्यास्मद्विभित्तायतवैधोप-
पत्तेः । “दत्ते त्वर्द्धम्” इत्यत्राप्यर्द्धशब्दः समप्रविभागवचनो न भवति । अ-
तश्च यावता पूर्वदत्तमिदानीं दीयमानं च सम भवति तावदेयमिति मिता
क्षयामुक्तम् । तत्रायमाशयः । यद्यपि नपुंसकस्यार्द्धशब्दस्य “पुंस्यर्थोऽर्द्ध-
समेऽशके” इति कोपारसमांशवाचिर्यमास्त । तथापि कदाचित्तासां पु-
त्राधिकघनस्य कदाचित्तदूनघनस्यवस्थितमर्द्धनियमस्य चादृष्टार्थं
मा प्रसाह्निदिति पुत्रसमांशतायामेव तात्पर्यमिति ।

अत्र मद्वनकार आह—पत्न्य इति यद्वचनप्रतिपाति समानंशान्
पिता गृह्णीयास्तु ताभ्यः पृथक्कृत्यांशो दातव्यः । “जायापरयोर्विभागो
न विद्यते” इति हारीतवचनाविरोधापत्तेरिति ।

(१) “एव समुद्धृतेऽहरे समानशान् प्रकल्पयेत् । इत्यादिना अविभक्तद्रव्या-
त्पृथक्कृतसर्वोद्धारतया तस्य भागाभावादिति भावः ।

तत्र । नात्र जायापत्योर्विभाग उच्यते येन हारीवचनाधिरोध स्यात् किन्तु पत्यव पुत्रावम गममय ताभ्यस्तत्समांशदान प्रीतिदानवत् । अत एव स्त्रीधन दत्त मृद्धामत्युक्तामात न कोऽपि दोषः ।

यस्तु जीवति पितरि पुत्रच्छया विभागः स वैषम्याश्रयणात् "मातु निवृत्त रजांसे" इति मनुवचन समशब्दानुपक्राव्य सम एव । योऽपि पितुरु ध्वं विभागः सोऽपि सम एव । पूर्वोदाहृतमनुवचने सममित्याभिधानात् । हारीतोऽपि—

समानो मृते पितरि रिक्तविभागः ।

पैठीनसिरपि—

पैतुके विभज्यमाने द्वायाद्ये भ्रातॄणां समो विभागः ।

याज्ञवल्क्योऽपि—(अ० २ श्लो० ११७)

विभजरन् सुताः पित्रारुध्वंमृक्धमृणं समम् ।

पित्रोरुध्वमिति कालः, सुता इति कर्तारः, सममिति प्रकारनियम इति मिताक्षरा ।

मनु मनुष्ये पितुरुध्वं विभागमुपक्रम्य—

उपेष्ट एव तु गृहीयान्पिश्य धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्यधैव पितरं तथा ॥ (अ० ९ श्लो० १५६)

इति सहवासपक्ष मुख्यमुक्ता "उपेष्टस्य विंश उद्धार" इत्यादिना विषमविभागोऽप्युक्तस्तत्कथ समनियम इति चत्, उच्यते । यद्यप्ययं विषमविभागो जीवत्यजीवान् च पितरि शास्त्रदृष्टस्तथापि वचनान्त रानुरोधात्कलौ सम एवति नियमः ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्वेष्ट धर्म्यमप्याचरेन्न तु १ (अ० १ श्लो० १०९)

इति योगेश्वरवचनात् । अत्र लाकपदेन युगमुच्यते । युगाभ्तरे धर्म्यमपि युगाभ्तरे यद्विद्वेष्ट प्रतिपिद्ध तद्वाचरोदित्यर्थः । अन्यथा धर्म्यत्वास्वग्यत्वयोर्ध्याघातः । शास्त्रविहिते तदभिज्ञविद्वेषो याधित एव । तदनभिज्ञपामरजनविद्वेषस्तु नास्वर्ग्यत्वापादकोऽप्रीयोमीयादिर्हि सादावतिप्रसङ्गादित्यादिदूषण स्यात् । अत एव मिताक्षरायां मधुपर्कपशुवध गजालम्नादि कलिवर्ज्यमव लाकावद्विष्टत्वनोदाहृतम् । कलिवर्ज्येषु च पुनरुदाहादिकमक्षतादीनां यत्राक्त तत्र ज्येष्ठाशाशुद्धारादिकमपि । तथा च—

आदपुराणे,

ऊढाया पुनरुदाहो ज्येष्ठांशो गोवधस्तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलुः ॥

स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

यथा नियोगधर्मो नो नानूनध्यावघोऽपि वा ।

तथोद्धारविभागाऽपि नैव सम्प्रति वृत्तते ॥

नियोगधर्मो भ्रातृभार्याया चाग्दत्ताया मृतपतिकाया गुर्वादिनियोगेन विधिना गमनम् । (१) 'मैत्रावरुणीं गामनूबन्ध्या वशामालमेत' इति विहितो गावध । सम्प्रति=कलौ । अत एवापस्तम्बो—

जीवन् पुत्रेभ्यो दाय विभजतसमम्—

इति स्वमतमुक्त्वा,

उपेष्टो दायद इत्येके

इति कृत्स्नवनप्रहण उपेष्टस्येत्येकीयमतमुप-पस्य

देशविशेष सुवर्ण कृष्णा गावः कृष्ण भाम(२) उपेष्टस्य, रथः पितृ परीमाण्ड(३) गृहलङ्कारो भार्याया ज्ञातिघन चत्यक ।

इत्येकीयमतत्वेनैवोद्धारविभाग दशायत्वा तः शास्त्रविप्रतिपिद्धमिति निराकृतवान् । शास्त्रविप्रतिपद्य च स्वयमेव विवृतवान् 'मनु पुत्रेभ्यो दाय विभजत् इत्यावशयेन श्रूयत' इति(४) । तस्मात्तद्विषयविभाग शास्त्रदृष्टोऽपि कलावननुष्ठेयः ।

यस्तु मिताक्षराकृता श्रुतविराधेयुक्त तद्विचार्यम् । श्रुतिविरोधे हि सति युगान्तरेऽपि तस्याननुष्ठाने तद्विधेयकवचनानां सर्वथाऽप्रामाण्यमवस्थादिति फलिबर्ज्यतयोप-यासो विरुद्धः । नचात्यन्त श्रुतिविराधोऽपि अवशिष्टधवणे सति 'सम स्यादभुतत्वात्' (जै० अ० १० पा० ३ अधि० १३ सू० ५३) इतिन्यायलभ्यत्वात्सम वस्य ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु श्रीधरयोगेन्द्रादौ विषमविभाग ततिपादकमपि श्रुत्यन्तरलिखितम् । उपेष्टं वादाधिक्येऽपि श्रुत्यन्तरमित्याह स एव—

घनमेकमेकमुद्धरेज्जपेष्टः तस्मात्तु उपेष्ट पुत्र धनन निरवसाययतीति श्रुतेरिति ।

घनमेकमेकमिति वदन् श्रुतिवाक्यगत घनेनेत्येकवचनं विधक्षितमिति

(१) मित्रावरुणदेवतायां वशां=वध्याम् अनूबन्ध्यां गमालमेतेतिवच्यार्थः । इदमनूबन्धेति सामयाने उदवसानीयवृत्तन तरमाभ्याता आपस्तम्बन । कलौ तु तत्स्थाने आदिक्षाया उक्त्यासदननुष्ठान या इक्षानम् ।

(२) कृष्ण=कृष्णवर्ण भौम=भूमौ ज त धान्यपादि । कृष्णायसमिति चेचित् ।

(३) परीमाण्डम्=उपकरण पीठदिकम् । ज्ञानघन च इत्यस्य इति=विशदित्वा । दिव्यं च लभ्य धनमित्यर्थः ।

(४) पुत्रेभ्य इति बहुवचनभेदेन दायविभक्तवचनभेदे तद्विधेयं धनमित्यर्थः ।

सूचयति, निरवसाययति=नोपयनीत्यर्थ इति ग्रन्थेन ।

जीमूतवाहनादयस्तु यदा भक्त्यानिशयादिना भ्रातृणामनुमतिस्तदोद्धारा-
द्विर्विषमभागोऽत एवाद्यननानां भक्त्याद्यमावादुद्धाराद्यर्हज्येष्ठामावाच्च
समभाग एव लाके दृश्यते इत्यादिना ग्रन्थनानुमत्यननुमतिभ्यां
विषमसमभागयोर्व्यवस्थामाहुः । तच्च तथा सति पुत्रेच्छाया एव
प्रयोजकत्वापत्तं पूर्वाद्धिराधादनादेयम् । पित्रेच्छायाः स्वतन्त्रपक्षा-
न्तरपरत्वं तु प्रागेव निरासि ।

पित्रा पुत्रेभ्यः स्वाजितधनविभाग इदं स्वयमंशद्वयं ग्राह्यमित्याह-
नारदः,

द्वावशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता । इति । (व्य० प० १३ श्लो० १२)
बहुव्यतिरिचि—

जीवद्विभागे तु पिता गृहीतांशद्वयं स्वयम् । इति ।

पितुरंशद्वयमहणमेकपुत्रविषयमित्याहुतुः—

शङ्कालिखितौ,

स यद्येकपुत्रः स्वाहूँ भागावात्मनः कुर्यात् । इति

न्यवहारपारिजातकार इदं वचनमेवं व्याचष्ट । एकशब्दोऽत्र श्रेष्ठराची ।

तथा च यदि पुत्रा गुणवत्तया धनार्जनशक्तत्वात् तेन सह विभागे पि-
त्रांशद्वयं ग्राह्यामिति ।

जीमूतवाहनस्तु एकस्य पुत्रः एकपुत्र एकपितृक औरस इति
यावत् । न तु एकः पुत्रो यस्येति बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्राधा-
न्येनास्य पठ्यतिपुरुषाद्दुर्बलत्वात् । तथा च क्षेत्रज्ञस्य व्यावृत्तिस्य
द्विपितृकत्वात् । तथा औरसपुत्ररूपः पिता स्वपितृधने भागद्वयं गृही-
यात्तु क्षेत्रज्ञादिरिति व्याचक्ष्यौ । तदसत् । तथा सति पितामह-
नगोवरतास्य स्वात्तत्र च सदृश स्वाम्यं पितापुत्रयोरित्यौरसस्यापि
पितुः पुत्रसमांशताया व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । तथा चागत्या बहु-
व्रीहिरित्याख्येयः । मिताक्षराकृता त्विदं वचनमनाहतमेव ।

वाक्यायन —

अशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता ।

मातापि पितरि प्रेते पुत्रतुल्याशमागिनी ॥ इति ।

अत्र जीमूतवाहनः । (१) पुत्रस्य वित्तार्जनात् पुत्रार्जितेऽपि विचे स्वार्जि

(१) अत्र मुद्रितजीमूतवाहनदायमागे वित्त पाठ — पुत्रस्य वित्तार्जनात्पितुर्धन-
हरत्वमर्धहरत्वं च व्यवस्थाप्यम् । ॥ च पुत्रश्च वित्तं चेति पुत्रवित्ते तयोरर्जनात् पिता अश-
हरः पुत्रानजनात् सर्वहर इति वाच्यम्, अनर्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्विभागे वित्तार्जकत-
या अशद्वयस्येष्टत्वात्कथं सगहरत्वम्, अतो विभागार्हः—

ते इव पितुरंशद्वयमित्यस्यार्थो न तु पुत्रश्च वित्तं च तयोरर्जनादिति । अनर्जितपुत्रस्यापि भ्रातृभिर्माणे वित्तार्जकृतयांशद्वयस्येष्टत्वात् । अतो विभागार्हसम्बन्धिनि विद्यमानेऽर्जकस्य द्यशादिहरत्वमसति तु सर्वहरत्वमिति वाच्यं तथा सति पितापुत्रपदयोः प्रमत्तगीतता स्यात् । किञ्चाज्जनं स्वयहेतुभृगो व्यापारः । अज्जनं स्वत्व नापादयतीति विप्रतिषिद्धमित्यभिधानात् । न च पुत्रेषु स्वत्वमस्तीति सर्वस्वदाने दर्शितम् । अतस्तत्र गौणमर्जनपदं विभे च मुख्यमिति । सकृदुच्यरिते वैकल्प्यमुक्तम् (१) । न च पुत्रस्याज्जकत्वादेवांशद्वयप्राप्तेः पितुश्चास्माद्वचनादतेऽपि वचनात्परादेव भागद्वयसिद्धेर्न च भामिदमनर्थकमिति वाच्यम् । एतद्वचनमन्तरेण पुत्रघने पितुर्भागद्वयस्याप्राप्तरस्य सार्थकत्वात् इत्याह ।

तत्र । इन्द्रापेक्षया षष्ठ्यर्थलक्षणावतो भवदुक्तसमासस्यायुक्तात्वात् । यद्यानर्जितपुत्रस्येत्यादिद्वन्द्वदूषणं तदस्यसम्बन्धम् । भ्रातृमागाद्याविषयकत्वादस्य । पितृघनप्रस्तावात् । न चैव पुत्रपदं व्यर्थं वित्तार्जनस्यैव द्यंशहरत्वे हेतुत्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । अस्वातन्त्र्यार्थत्वात् । यतः पुत्रोऽपि वित्तव्यवचनैवाजितस्तेन परतन्त्रः । स्वाजितघने पितुरंशद्वयप्रहणावप्रहो न भवतीत्यत्र तात्पर्यम् । यद्वित्तार्जनपदवैकल्प्यत्वमप्यसत् । पुत्रेऽपि पितृस्वायस्येष्टत्वात् । न च सर्वस्वदानमप्यविरोधः । विप्राद्यस्वत्वे तस्य तात्पर्यात् । पुत्राद्यदानस्य तत्रयसिद्धाभ्यस्तस्य भाष्यप्रदर्शितचोदकविरोधयुक्तिसिद्धत्वात् । अत एव पुत्रकन्यादानादिविधयो मुपवर्था एव न पुत्रादिपरतन्त्रीकरणरूपगीणदानाद्यर्था । इदं च पितुरंशद्वयोपादानं स्वाजितविषयं न विन्नर्जितविषयम् ।

भूर्पा पितृभहोपात्ता नियन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र रथारसदशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चै बहि ॥

(अ० २ श्लो० १२१)

इति याज्ञवल्क्येन तत्र पितापुत्रयोः समस्वाभ्यामिधानात् समांशभागित्वमेव । तस्य ह्ययमाशयः । भू = शालिक्षेत्रादिका । नियन्धो = राशामुक्तस्यैकस्मिन् पर्णभरककमुक्तभरकादावियन्ति पर्णादीनि देयानीति शासनाकृतन्यायत्वेन दायित्वेन तदुच्यते । तथा इव्य = सुवर्णादि । तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं हिशब्देन प्रसिद्धमित्युच्यते । जन्मनैव स्वत्वात् । तदपि सदृशं = तुल्यम् । अतोऽत्र पुत्राणां न पित्रर्जित इव पितृपारतन्त्र्यमिति तदनिच्छयापि विभागोऽंशद्वयनियमश्च पितुर्नास्तीति ।

(१) सकृदुच्यरित इति सकृदर्णं गमयति इति न्यायात् युगपद्विद्वत्तद्विरोधात्तेन भावः ।

बृहस्पतिः—

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा ।

सममशित्वमाख्यात पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पित्रा सम एवांशो ग्राह्यो न तु स्वार्जितवदंशद्वयं विषमविभागपक्षाश्रयणं वैत्यर्थ इति मदनरत्नकारः ।

जीमूतवाहनस्तु यत्र द्वयार्त्रार्त्रोर्जीवत्येव पितर्येकः पुत्रमुत्पाद्य नष्टोऽप्यश्च जीवति पश्चात्पितापि मृतस्तत्र पितृधनं प्रत्यासत्तः पुत्रस्यैव प्राप्नोति न तु प्राङ्मृतपितृकपौत्रस्य विप्रकर्षात् तदर्थं (१) “सदृश स्वाम्यम्” इति वचनम् । यथा पितामहधने तत्पुत्रस्य स्वाम्यं तथा तत्पौत्रस्यापि । न तु सन्निकषविप्रकर्षप्रयुक्तो विशेषः । पार्वणविधिना पिण्डदातृत्वेन ह्ययोरपि तदुपकारकत्वाविशेषादित्यभिप्रायः । अत एव मृतापितृपितामहक प्रपौत्रोऽपि पितामहधने पुत्रपौत्राभ्यां सह तुल्यपदेव स्वामी । पिण्डदानाद्यविशेषात् (२) । जीयात तु पितरि पुत्राणां (३) तद्धनस्याप्ये सपुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्राणामाप विभागः स्यात् स्वामित्वसा स्यात् । तस्मान्मृतापितृकपौत्रविषयकमिदं न पौत्रविषयकम् । न चाप्रक्रान्तिर्यादतदर्थकत्वम् । प्रागनेकपितृकाणामेव प्रकभात् । सादृश्यवचनं तु स्वार्जितवत्पित्रिच्छया विभागाभावाधेम् । यथाह—

विष्णुः,

पिता चेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वपमुपात्तेऽर्थे । पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्य स्वाम्यमिति ।

अतः स्वीपात्त पिता न्यूनाधिकमात्रेण पुत्रानिच्छया विभजतु पैतामहे तु तुल्यं स्वामित्वं न पुनः पितुः स्वेच्छा-दवृत्तिता । एतावतेवैतद्वचनोपपत्तौ सामान्यप्राप्तं पित्रिच्छाया विभागकालस्य पितुश्च भागद्वयं न निविध्यते । जीवत्पितृकपौत्रविषयतापि वा धोदरायनुमतास्यास्तां तथापीच्छाकृतन्यूनाधिकभागनिरासार्थतैव । न तु पुत्रेच्छया विभागोऽशक्यत्वाभावाच्च पितुरनेन बोध्यते ।

किञ्च—

जन्माविद्यागुणज्येष्ठो षष्ठ दायादमाप्नुयात् ।

(१) तदर्थम्=मृतपितृकपौत्रस्य प्राप्त्यर्थम् ।

(२) तेनात्र पुत्रपदं पार्वणाधिकारिसंगोत्रोपलक्षणं पितामहपदं च पार्वणोद्देश्यपितृरूपपरं, पितृपदम् अतिपूर्वपुरुषं यत्पत्न्यपरमिति बोध्यम् ।

(३) तद्धनस्याप्ये=पितामहधनस्यामित्वे ।

१०. दाय० भूर्येतिवचनस्य जीमूतवाहनोक्ततात्पर्यनिरासः । ४४७

समांशभागितस्त्वन्ये तेषां पितृसमन्तु स ॥

इति बृहस्पतिवचनात्पितापि स्वपितृकृतनरकनिवर्त्तको गुणज्येष्ठः
स्वभ्रातृभिः सह विभागे पितृसमन्तुन यत्रांशद्वयमाह तत्र पुत्रं सह
विभागे पितृवांशद्वयं पैतामहधने नाप्नोति स्वद्वारक एव पुत्राणां त
द्धनसम्बन्ध सेत्यतीति भवतो मुनीनां च वचनमनुचितम् । तस्मात्
"इच्छया विभजेत्सुनान्" इति पित्रिच्छाया विभागकालस्य "द्वाघंशौ
प्रतिपद्येत" इत्यादिवचनोक्तं पिनुर्भागद्वयं चाविशिष्टं पितामहधनेऽपि ।
भ्यूनाधिकभागमात्रं तु पुत्रेषु स्वाच्छन्दनं भवति ।

द्वये पितामहापात्ते स्थावरे अद्धम तथा ।

सममंशित्वमावयात अपतु पुत्रस्य चैव हि ॥

इति बृहस्पतिना पितापुत्रयोश्चासाध्यस्यैवाहस्य विधानात्कथं पितु-
रप्राप्यंशद्वयमिति चेत् न । आशान्यमशकृत्स्य समं न तु स्वच्छया स्वा-
जितयन्भ्यूनाधिकांशकृत्स्यमिति तदर्थान् । न त्वश्वत्थं सममिति । स
पथेकपुत्रः स्वादित्येकपुत्रपदस्यौरसपरस्यस्योक्तत्वात्, द्विपितृकक्षेत्र
जादिरूपपित्रमिमांशं वा समांशित्वमभिधानमित्याह ।

तदनादयम् । सम्बन्धविरोधात् । तथाहि धनकारितृकाणां पितृणां
रकभागकल्पनामभिधायानन्तरं "भूयां पितामहापात्ता" इत्युक्तं तत्रा
स्वाध्यमव पौत्राणां पैतामहं धने, पितरि जीयति विभागमाभाषा वा, त
दिच्छपैव वा स्वाजितयद्धिभाग इति शङ्काप्रयमवासिष्ठति । यन्मिताश
यवमुक्तं, तन्निराकरणार्थमपेक्षं वचनं तद्व्याख्यानरीत्या सहच्छते ।
प्रमीतिपितृकपौत्रविषयकत्वनं सद्बोधाभ्यस्तुतः । न च पारस्वरापधारि-
तरीत्या पौत्रप्राप्तिविषयकतायामपि भ्यूनाधिकभागमात्रस्य पित्रि
च्छाद्वयनिरासायैव न पित्रिच्छाकालतर्हीयमागद्वयस्याविशेषप्रवृत्तस्ये
ति वाच्यम् । धनिगमनाविहात् । एकश्च । पित्रिच्छाया हेतुत्वम् "इच्छया
विभजेत्" इति तृतीयानिर्देशाच्छाब्दमार्थिकं तु तस्या विभागकालोपलक्ष-
णत्वम् । तत्र शाब्द हेतुं बाधमानेनानेनार्थिकं कालोपलक्षणत्वं न वा
प्यत इति चित्रम् । साति च स्वाध्यसाध्य पुत्रेच्छाया निमित्तत्वं तत्क
त च तस्या कालोपलक्षणत्वं गलेपातिकमापन्नदुर्वारम् ।

पितुरंशद्वयमिति चेत्, सत्यम् । परं तु निःसङ्कोचप्रवृत्तस्वाम्यसाम्य-
वचनेन तद्वाच्यते । पुत्रार्जिते तु पितुरंशद्वयाभावो भवदुदाहृत—“पुत्र
वित्तार्जनात्” इति वचनस्य भवदुक्तार्थदृष्टणात्प्रागेव व्यवस्थापितः । न
च तद्वचनादंशद्वयाभावेऽपि सामान्यवचनादेव पुत्रार्जितेऽपि पितुरंशद्व-
यमायात्तिरिति वाच्यम् । वित्तार्जनस्य सत्र हेतुत्वोपम्यासैव यद्व्यप्रसङ्गात् ।
न च तदर्थवादमात्रमन्यथाजं कत्वप्रयुक्तभागद्वयस्य वसिष्ठवचनादेव सिद्धे-
र्विशेषवचनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तथार्जकत्वप्रयुक्तपुत्रां
शद्वयस्याधारणात् पितृत्वप्रयुक्तपित्रशद्वयेऽपि भागसाम्य एव प-
र्यवसानं भवेत् न तु भवदभिमत पुत्रापेक्षया पितुरंशाधिक्यं तथाहस्यवच-
नाभावात् ।

यच्च किञ्चेत्यादिनानौचित्यमुक्तं तत्र किञ्चित् । वाचनिकसाम्ये-
ऽनौचित्याप्रसक्तेः । ज्येष्ठस्य ज्येष्ठत्वप्रयुक्तमंशद्वयं पितृत्वप्रयुक्तं च
पितुरिति ज्येष्ठपुत्रसाम्यापत्तेस्त्वयाप्यनौचित्यस्य दुर्घारत्वात् । भव-
नरत्नधृतकारायनवचनात् सर्वेषां भ्रातृणां पितापुत्राणां च समांश-
ग्रहणमेव मुख्यमिति प्रतीयते ।

सकल द्रव्यजातं यद्वागेर्गृह्णति तत्समैः ।

पितरौ भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते ॥ इति ।

अत एव योगीश्वरोऽपि—“सर्वे वा स्युः समांशिनः” इति सर्वपदं
प्रायुक्तम् । अन्यथा समांशिनो वा कुर्वीत सुतानिति वदेत् ।

यस्तु विभागिनां मध्ये स्वध्वजसायेन जीवनसमर्थः पितृधनादिवि-
भागं न जिघृक्षति तं प्रत्याह—

मनुः, (अ० ९, श्लो० २८७)

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्वास्यः स्वकादंशात्किञ्चिदस्थोपजीवनम् ॥

गङ्गास्वयोऽपि—(अ० २, श्लो० ११६)

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्वत्त्वा पृथक्क्रिया ।

निर्वास्यो=निःसम्यन्धोकरणीयः पृथक् क्रियेत्यस्याप्ययमेवार्थः । कि-
ञ्चिद्वत्त्वेति विभागचिह्नत्वेन किञ्चिदसारमपि दत्त्वेत्यर्थः । तत्पुत्राणां
दायजिघृक्षानिवृत्त्यर्थं चेदम् ।

एतदुपलब्धम्—

कुटुम्भार्थेषु चास्तुतस्तत्कार्यं कुरते तु यः ।

स भ्रातृभिर्गृहणीयो प्रासाच्छादनवाहनैः ॥ (६४०५०१३ दलो०३५)

इति नारदवचनेकवाक्यशालाभेन मनुवचने स निर्वाह इति पाठ

१९ दाय० प्रमीतपितृकाणांपैतामहेपितृतो भागकल्पना । ४४९

प्रकल्प्य स भ्रातृभिर्गृहीतभागैः स्वस्वभागाद्धनमाकुर्य पूरणीय इत्य-
मिति व्याख्यातवान् । तत्तु नेहेतेत्यादिपदवैयर्थ्यापत्तेरुपेक्ष्यम् । मेधा-
तिथिप्रमुखाचार्यानादृततया पाठकल्पनानीचित्याच्च । पृथक्क्रियेति
स्पष्टवचनसंवादाच्च ।

प्रकाशकारस्तु यो भागेषु धनार्थं व्यापृतेषु प्रमादालस्यादिना नेहेत-
व्याप्रियेत साहाय्यं न कुर्यात् । स्वकर्मणा=स्वव्यापारेण शक्त=साहाय्य
कर्माणि क्षमोऽपि सन् स स्वकादशात् स्वव्यापारजनिताद्धनाद्बहिः
कार्यैः किञ्चिदुपजीवनं दत्त्वा मूलधनमात्रभागी करणीय इतीदं
मनुवचनं निर्वाह्य इत्याकरपाठमङ्गीकृत्यैव व्याचष्टे । तदपि न
युक्तम् । अपिशब्दाद्यस्याहारप्रसङ्गात् । योगाद्वयधनसंवादिनोऽर्थस्य
स्पष्टतरप्रतीतिकत्याच्च । मधुकार्यस्य वचनान्तरवशादाच्च ।

कात्यायनः—

अविमक्ते निजे प्रेते तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीधनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥
लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्याद्वापि तत्सुतात् ।
स पयांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां म्यायतो भवेत् ॥
लभते तत्सुतो पापि नियुक्तिः परतो भवेत् ।

निजे=भ्रातरि । तत्सुतं=भ्रातृपुत्रम् । जीवनं=भागः । स कीदृशं भागं ल-
भत इत्यपेक्षिते आह—विभक्तमिति । तत्सुतो=वस्य धनं विभज्यते तस्य
प्रपौत्र । पौत्रस्य प्रस्तुतत्वात् । परत=तत्सुतात् निहितभागनिवृत्तिर्भे-
दप्रपौत्रपुत्रो भागं न लभेतेत्यर्थः । अत एव—

देवलोऽपि,

अविमक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाद्यतुर्थादिति स्थितिः ॥ इति ।

वीजिचतुर्थमभिधाय्य दायभाग इत्यर्थः । विमक्तानामपि संस-
र्गादिना सहवासं सतीयं व्यवस्था । वसतां सहेति वचनात् ।
पितृव्यमंशमिति कात्यायनोक्तोः पितृद्वारको भाग इति सूचितम् ।
अत एवाह—

यज्ञवल्क्य, (अ० २३लो० १२०)

(१) प्रमीतपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना । इति ।

पैतामहे धने अग्रमना स्वयं पौत्राणां पुत्रैः सदाविशिष्टमेव । यद्यपि

(१) अनेहपितृकाणामित्यपि शब्दः ।

वी० मि० ५७

तेन पुत्रवत्पौत्राणामपि पुत्रसमं एव भाग उचितः । तथापि तेषां पितृद्वारेण भागं प्रकल्प्य स्वस्वपितृमागाधिकारो न तु पैतामहे धने स्वतो भागित्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अविभक्ता भ्रातरो यदा पुत्रानुत्पाद्य दिष्टं गतास्तत्रैकस्य द्वौ पुत्रावन्येषां त्रिचतुराद्या इति पौत्राणां वैषम्यं तदा द्वावेकं स्वपितृभागं त्रेधा विभज्य गृह्णीतास्त्रिचतुराद्या अपि स्वस्वपितृभागमेकैकं त्रेधादिरूपेण विभज्य गृह्णन्ति न तु पौत्रसङ्ख्यया पैतामहधनभागः । अनयैव रीत्या केषु चिद्भ्रातृपु जीवत्सु कैः पुत्रिञ्च पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेषु धियमाणाः स्वस्वांशभागिनोऽन्येषां पुत्राः स्वस्वपित्रंशभागिन इति वाचनिकोऽयं भेदः । अत एव वचनमिदमन्यवभ्रातृवाक्यम् । उद्यारादिविषमविभागोऽपि वाचनिकः । समाश्रयं तु स्वाभ्यसाभ्यात्प्राप्तमेवानूचते ।

यत्र पैतामहमपहारादिना नष्टं पित्रोद्विष्यते तत्र पित्रिच्छयैव पित्रजित इव पौत्रा विभागभाज इत्याह—

मनुः (अ० ११ श्लो० २०९)

पैतृकं ॥ पिता द्रव्यमनवासं यदाप्नुयात् ।

न तत् पुत्रैर्मजेत्साद्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

स्वयमर्जितमिवेतीषशब्दाभ्याद्वारेण योज्यम् । यद्वा तत् पितामहा-
द्वतमेनैनां कृत्तमतः स्याजितमेव जातं यत् इति हेतुतया योज्यम् ।
अकाम इति वचनात्पित्रिच्छयैव तादृशं पैतामहेऽपि विभागो न पुत्रे-
च्छयेति गम्यते ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि—

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपाजितम् ।

विद्याशीर्ष्यादिना प्राप्तं तत्र स्वाभ्यं पितुः स्मृतम् ॥

प्रदानं स्येच्छया कुर्याद्भागं चैव ततो धनात् ।

तदभावे तु तनयाः समांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ इति ।

इतम् = अपरैरपहृतं पितामहेन न प्रत्याहृतं पित्रा तु प्रत्याहृतमि-
त्यर्थः । स्वशक्त्येत्युक्तेः पितामहद्रव्यानुपदलेपेणेत्यर्थः । तदुपदलेपेण
तद्भूतेऽङ्कतयनिमित्तमंशद्वयं “येन चैषां स्वयमुपाजितं स्यात्स द्वांशमेव
लभत” इति वशिष्ठवचनात्पिता भजते । इदं च विद्यादिष्वपि योज्यम् । तच्च
विस्तरेण विवेक्ष्यते ।

अयमत्र निर्गलितोऽर्थः । यद्यपि जन्ममैव पैतृके पैतामहे च धने
पुत्रपौत्राणां स्वाभ्यं तथापि पूर्वोक्तवचनैः पैतृके पुत्राणां पितृपरत-
म्यतया पितृधाजंकनया प्राधान्यात्पित्रा स्याजिते पिनिपुज्यमाने “स्वा-

वरं द्विपदं चैव" इत्यादिप्राक्प्रदर्शितवचनात्तद्व्यातिरिक्तं पुत्रैरनुमति रवश्यं कार्यम् । पैतामहे तु निषेधाधिकारोऽप्यस्ति तदनुद्धृते पित्रो-
द्धृते तु तदिच्छावशवर्त्तितैव पैतामहेऽपीति । मणिमुक्तादौ तु पैताम-
हेऽपि पितुरेव स्यातन्व्यं "मणिमुक्ताप्रवालानाम्" इत्यादिप्राग्लिखित-
वचनेभ्यः । अत्र पित्रुपरमानन्तरं यो भ्रातृणां विभागः सः पित्रोरिति
द्विवचनादुभयोपरम एव पितृघनेऽपि न तु मातुरुपरमो मातृघनगो-
चर इति सङ्गहकारणमुक्तमादर्त्तव्यम् । पैतृकमित्यत्र पित्रोरिदमित्येकशे-
पकल्पनायां प्रमाणाभावात् ,

अनभ्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

इत्यादिना मातृघनविभागस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च अत्र मातृघनवि-
भागविधौ पौनरुक्त्यापत्तेश्च । याज्ञवल्क्येनापि 'मातुर्दुहितर' इत्यादिना
मातृघनविभागस्य 'विमज्जेरन् सुताः पित्रो रिक्षम्' इति सम्यन्धो
नाभिमत किन्तु पित्रोर्द्व्यमित्येव । पितुर्लक्ष्यमृणमिति तु सम्यन्धो
ऽर्थात् मातृलक्ष्यमृणविभागस्योत्तरार्द्धनोक्तः । अत एव प्रागुक्तशङ्क-
लिखितवचन "रिक्षमूलं हि कुटुम्बम्" इत्यादौ "मातुरप्येवमवस्थिता-
या" इत्यनेन मातुरपेक्षयाप्यस्वातन्त्र्यं विभागानाधिकारः सोदराणां
तस्यामपि जीवन्त्यामित्येतदर्थमेवोक्तम् । अतश्च—

भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।

तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥

इति व्यासवचने सहवासविधानमुपेन पृथग्भावनिषेधाज्जीवतोरिति
साहित्यमविवक्षितम् । अत एव एकस्मिन्नपि जीवति विभागो न धर्म्यः
किन्तुभयोपरमे । "वित्रोभाव" इत्यादिवृहस्पतिरचनेऽपि निवृत्तरज-
स्कायां मातरि जीवन्त्यां विभागस्य मातृघनगोचरत्वानुपपत्तेरुभया-
भाषोक्तविभागस्यैव जीवतोरपीत्यभिप्रायेण निर्दिष्टस्य शास्त्रवकीर्तना
दुभयभावे भ्रातृविभागः पितृघनगोचर एवेत्यवधार्यते । अत एव
व्यासो मातरि जीवन्त्यां यो विभागस्तस्य मातृप्रधानकत्वं दर्शयति—

यथाह,

समानजातिसङ्गथा ये जातास्त्वेकेन सुतवः ।

विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते ॥

बृहस्पतिरपि—

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसङ्गथया ।

सापेक्षास्तेर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥ इति ।

अत्र जातिसङ्गधया साम्ये सापदानामपि भागविशेषः स्वरूपकृतो नास्तीति मातृभागत्वविधानं मातृप्राधान्यपरमेवेति नायं पुत्राणां विभागः किन्तु तन्मातृणामित्युद्दिश्य विभागः कर्तव्य इत्यत्र तात्पर्यम् । तेनैतन्मातृधन इवात्रापि मातृजीवने पुत्राणां न परस्परं विभागो धर्म्यः । अतो गौतमाशुक्तविभागे धर्मवृद्धिरपि मातृपरम एव वेदितव्येति जीमूतवाहन आह । तत् पितृधने मातृभावापेक्षया अदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रागेव निरस्तम् ।

यच्च पौत्रकर्मिकशेषस्याप्रमाणकत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेश्च नास्य मातृधनपरत्वमित्युक्तम् । तदप्यदृष्टार्थतापत्तिमयादेकशेषस्य स्वीकर्तव्यत्वादयुक्तम् । पानरुक्त्यं त्ययुक्तम् । पूर्वोक्तस्यापि मातृधनविभागस्य विशेषविधानायानुधादोपपत्तेः । याज्ञवल्क्यवाक्ये तु मिताक्षराकृता च "मातापित्रोर्धनं सुता विमजेरभित्युक्तम् । तत्र मातृधनेऽपवादमाह" इत्युत्तरार्द्धं भवतात्पता पौनरुक्त्यं परिहृतम् । "ताभ्य ऋतेऽन्वय" इति च दुहित्रभावेऽन्वयः पुत्रादिर्मातृधनमृणायशिष्टं गृहीयात् इति व्याख्याय इदं च—
विमजेरन् सुताः पित्रोरुर्ध्वमृक्ष्यमृण समम् । ।

इत्यनेनैव सिद्धमपि स्पष्टार्थमुक्तम्" इत्युक्तम् । न चात्र पित्रोरुर्ध्वमित्येषास्तु सम्बन्धः । मातृधनविभागस्योत्तरार्द्धेऽभिधानात्पितृश्रङ्गधनमिति पर्यायस्यति । तथा च "ताभ्य" इत्यादेर्निरर्थकानुवादाद्यमपि न प्रसज्यतीति वाच्यम् । ऋक्ष्यश्रणपदयोः ससम्बन्धिकार्थत्वात्तदाकाङ्क्षाया स्वधाक्षयोपात्तपित्रोरितिपदानुपह्नस्यैव परिशेषावगतार्थिकपितृपदान्वयापेक्षयाभ्यर्हितत्वात् । तद्वशेन तु ताभ्य इत्यस्यानुवादात्स्वस्याप्यभ्युपगमौचित्यात् ।

ये त्वभ्यपदं दुहित्रभ्यपदौहित्रादिपरत्वेन व्याचक्षते । तन्मते तु वैयर्थ्यशङ्केव नास्ति । तदेताद्विस्तरेण र्द्धधनविभागप्रस्तावे प्रपञ्चयिष्यामः ।
सङ्गलितोक्तं मातरि जीवन्त्यामस्यातन्मते तु मानववत्तदनगोचरमपि सङ्गच्छत एव । भ्रातृणामित्यादिभ्यामवचनमपि सहवासप्रशस्यमात्रमुभयजीवन माहेति जीवतोरिति साहित्यविवक्षायामपि न दोषः । यस्तुतस्तु पित्रोरुर्ध्वमपि "ज्येष्ठस्य तु गृहीयात्" इति सहवासस्यमुत्पत्त्यादिभागस्य च धर्मवृक्ष्यपेक्षान्मातरि जीवन्त्यामपि धर्मस्य पञ्चमदायकादेरापदपकत्वात्तद्वृक्ष्यं विभाग उचित एव ।

यत्तु पित्रोरभाव इति प्रवृत्तिवचने निवृत्तरजस्कायां मातरि जीवन्त्यामित्याशुक्तं, तत्रोच्यते । उभयजीवने सहवासः प्रशस्तस्तदभावे विभत्ता इति पूर्वोर्ध्वनामिहिते मातृव्यनिवृत्तरजस्कायां सगृहानसम्भ-

क्षरकृतस्तु “जीवद्विभागे पुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तम् । इदानीं पितुरुर्ध्वं विभजतामपि पुत्रसमभागित्वं पत्नीनामाह” इत्यवतारणिकं “पितुरुर्ध्वं विभजताम्” इत्यस्य योमीश्वरवचसः प्रयच्छतोऽत्रापि सपुत्रापुत्रसकलपितृ-पत्नीनां पुत्रसमांशित्वमभिप्रेतमिति प्रतीयते । मदनरत्नकृताप्यत एवोक्तम्- “जननीग्रहणमपुत्राणामपि मातृसपत्नीनामुपलक्षणं पितामहीनां च । “असुताश्च पितुः पत्न्यः” इत्यादिव्यासवचनात् इति । युक्तं चैतत् । पितुः पत्न्य इति पुत्रप्रतियोगिकपितृग्रहणस्यान्यथा वैयर्थ्यात् । पुत्रसमांशित्वस्य पितृकृतविभागविषये “पत्न्यः काट्याः समांशिका” इति वदत्रापि मातर इत्येव वदेत् । तस्मात्पितृपत्न्यात्वप्रयुक्तमेव जीवद्विजीवद्विभागसाधारणपुत्रसमांशभाक्त्वमिति मिताक्षरामदनरत्नकृतोरभिप्रायः । पितुरिति कर्त्तरि पठ्यते । तेन पितृकर्त्तृके विभागे पत्न्यः समानांशा इत्युक्तेऽर्थात् प्रतिपोगिकस्यैव पत्नीत्वस्य लाभाजीवद्विभागविषयतैवास्पोक्षिता । तत्र तु मातृपदे मुख्यामुख्यमातृपरवानौचित्यात्प्रतिसम्यन्धितया च पुत्राणामेव स्वयचनोपात्तानामुपास्थितेर्जननीपरत्वमेव मातृपदस्य मुख्यार्थलाभापोक्षितम् । शिष्टाचारोऽप्येवम् । यदत्र युक्तं तद्वाह्यमित्यलमधिकेन ।

बृहस्पति —

तदभावे तु जननी तनयानां समांशिनी ।

अत्र प्रक्रमोत्तच्छब्देन पिता गृह्यते ।

पितरि प्रेते यदि केऽपि भ्रातरोऽसंस्कृताः सन्ति तदा तत्संस्कारं समुदायद्रव्येण विधायावशिष्टं यथांशेन विभजनीयमित्याह—

याज्ञवल्क्य (अ० २ श्लो० १२४)

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भ्रातृभिरित्यभिधानाद् संस्कृता भ्रातर इति प्रतीयते ।

संस्कार्यत्वमात्रविधानस्य दायभागप्रस्तावासम्बन्धात्समुदायद्रव्यादिति विवक्षितम् ।

तथाच व्यास —

असंस्कृतान्तु ये तत्र पितृकादेव तद्वत्ताव ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

अविद्यमानेऽपि पितृधनेऽसंस्कृतसंस्कारावश्यकतामाह—

नारदः (अ० १०१३ श्लो० ३४)

अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्थांशादुक्तस्य वा पुनः ।

१९ दाय० पितृरुर्ध्वं विभागे दुहितृणामशदानप्रकारः । ४५५

अवश्यकार्या सस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥ (१)

असंस्कृतभागिनीमस्कारोऽप्यावश्यकः । सति पितृद्रव्यं ताभ्योऽशदानमपीत्याह—

याज्ञवल्क्य (अ० २ श्लो० १२४)

भागिन्यश्च निजादशादत्त्वाश तु तुरीयकम् ।

असंस्कृता सस्कार्या इत्यनुपपन्नम् ।

मनु — (अ० ९ श्लो० ११८)

स्वेभ्योऽशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदत्तुर्भ्रातरः पृथक् ।

स्वात्स्वाद्दशाच्चतुर्भागं पतिता स्युरदितस्य ॥

अथोभयत्र प्रत्येकपरिकल्पिताभिजादशादुद्धृत्य सर्वभ्रातृभिर्मगिनीभ्यः प्रत्येकं चतुर्थोऽंशं देय इत्यर्थो न भवति । तथा सति बहुभ्रातृकाया बहुधनत्वं बहुभागिनीकस्य भ्रातृनिश्चयतापत्तेः । तस्मात्सस्कारोपयुक्तद्रव्यदानमात्रं विवक्षितमिति रत्नाकरचम्पामभ्यादौ व्याख्यातम् । “अनूदाना तु कन्यानां विधानुरूपेण सस्कारं कुर्यात्” इति वष्णुवचनं च तत्रोपाद्वलकमुपन्यस्तम् । तदयुक्तम् । अशदानाविधक्षायाः स्मृतिद्वयेऽप्यन्याय्यत्वात् । सस्काराकरणप्रत्यवायात्पृथगशदानप्रत्यवायध्वन्याच्च । अन्यथा ‘पतिता स्युरदितस्य’ इत्यशदानप्रत्यवायध्वनमप्यसस्कारप्रत्यवायपरत्वात् । अतो मयातिथिमिताशराकारादिभिर्याख्यातमेवम् । “निजादशात्” “स्वात्स्वाद्दशात्” इति नापादाने पञ्चम्यपि तु द्वयश्लोके । तथा च तत्रैव स्थितिर्यावत् । एव च यज्जातीयकन्यातज्जातीयपुत्रभागचतुर्थीशभागिना सा कार्य्या । तथा चायमर्थो ब्राह्मणजानीया या कन्या वश्यमाणो ब्राह्मणीपुत्रभागो यावास्तच्चतुर्थीश इत्यस्याः । एव क्षत्रियादिजातीयकन्यास्यपि । तच्च यथा । यदि कस्य चिद्ब्राह्मण्येवैका पत्नी तस्याश्चैकः पुत्रः कन्यका चैका । तत्र पित्र्यसर्वमेव द्वधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा हत्वेको भागो मगिन्यै तन देयोऽपशिष्टं सर्वं स स्वयं गृह्णीयात् । एव पुत्रद्वये कन्यैक्ये च त्रेधा विभागः सर्वद्रव्यस्य विधायैकस्य चतुर्धाकृतस्य भागस्य चतुर्थभागं मगिन्यै दत्त्वा शेषं द्वाभ्यां यथाश विभज्य ग्राह्यम् । पुत्रैक्ये कन्याद्वित्थे त्रेधाकृतस्य द्रव्यस्यैकं भागं चतुर्धा हत्वा द्वावशौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां द्वाभ्यांऽपशिष्टं तेन ग्राह्यम् । एव समानजातीयेषु साम्येऽपि सर्वथा मगिनीनां भ्रातृजात्युचितभागतुरीयाशभागिता यथा भवति तथोक्तम् । यदा

(१) भ्रातृणाम् इति पाठान्तरम् ।

तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका । तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीश्चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णीयात् । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्या चैका तदा पितृधनमेकादशधा कृत्वा क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीश्चतुर्धा विभज्यैकमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा ब्राह्मणीपुत्रावन्यत् सर्वं विभज्य गृह्णीयाताम् । एवं सर्वत्र जातिवैषम्ये भ्रातृमगिनीसङ्ख्यासाम्यवैषम्ये च योज्यम् ।

विष्णुरपि—

मातरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्योऽनूदाश्च दुहितरः ।

पुत्रभागानुसारेण यथा वर्णक्रमेण पुत्राणां चतुस्त्रिद्व्येकभागभागिता तथा तत्तज्जातीयपक्षीनामपि । अनूदाश्च दुहितरः पुत्रभागानुसारेण भागहारिण्य इत्यनेन यद्यपि चतुराद्यंशानां सर्वेषां दुहितृभ्यो दानं प्रतीयते तथापि “स्वेभ्योऽशेभ्यः” “स्वात्स्वादंशात्” इति मनुयोगीश्वराभ्यां चतुर्थोऽंशदानस्योक्तेस्तथैव पुत्रभागानुसारो न सजातीयभ्रातृसमभागहारिण्यमित्यविरोधः । स्पष्टमाह—

बृहत्सतिः,

समांशा मातरस्तत्वेपां चतुर्धांशाश्च कन्यकाः । इति ।

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते ।

पुत्राणां च त्रयो भागाः साम्यं त्वदपधने स्मृतम् ॥

इति यदतः कात्यायनस्याप्येतदेवाभिमतम् । साम्यमित्यादेस्तद्यमर्थः । यदि संस्कारपर्याप्तमपि पितृधनं नास्ति तदा पुत्रसमभागितैव दुहितृणामिति । अनूदानां त्वित्यादि विष्णुवचनमपि मेधातिथ्यादीनां न प्रतिकूलम् । यित्तानुसारेण संस्कारमनूदानां पितुः कन्यानां स्वमगिनीनां कुर्यादित्यनेन संस्काराद्यभ्युक्ततामात्रमप्रोच्यते न तु भागदानादाने ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु—

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्य देय वैवाहिकं वसु ।

इति देवलयचनानुसारेण संस्कारमात्रोपयोगद्रव्यदानमेव मन्यते । वैवाहिकं वसु देयमिति वैवाहिकविशेषणस्यान्यथा देयस्यापत्तेरिति तदाशयः ।

अत्र यदामः । क-याभ्यः पितृद्रव्य देयमिति पृथग्विधिः । तच्च मन्वाद्यनुरोधाच्चतुर्थांशरूपमेव । वैवाहिकं वसु च देयमित्यपि पृथगेव विधिः । “विभज्यमाने दायाद्यं कन्यालङ्कारं वैवाहिकं च स्त्रीधनं लभेत” इति

१९दाय० पितुरुर्ध्वविभागेदुहितृणामंशभागित्वव्यवस्थापनम् ४५७

शङ्खचनसमानार्थतया । व्याख्यातं चेद शङ्खचन विचारव्यधीचरणे पराशर-
स्मृतिटीकायाम्—पैतृकद्रव्यविभागकाल स्वधृतालङ्कारादिकमपि कन्या
प्राप्नोतीत्याह शङ्ख इति । यदि तु वैवाहिक=विवाहोपयोगि पितृद्रव्य कन्या-
भ्यो देयमित्यर्थः स्याद्वसुपद पुनरुक्त स्यादिति पृथग्विधिद्वयमेवात्र
युक्तम् ।

दायतस्वकृता तु

कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयं वैवाहिकं वसु ।

इति पठितम् । तथापि शङ्खेन समानार्थकतालाभायास्मदुक्तमेव
व्याख्यानमावर्त्तुमर्ह न तु विवाहोपयुक्तद्रव्यपरत्वेत्यवसेयम् ।

अत्र च मन्वादेवचनेषु भगिनीपदं क्वचित् क्वचिच्च कन्यादिपदं यद्य-
पि श्रूयते तथापि भ्रातृकतृकविभागाधिकारात्पितृप्रतियोगिक कन्या
त्वं दुहितृत्वं भ्रातृप्रतियोगिक च भगिनीत्वमादायैकार्थकतावसेया । त-
स्मादजीवत्पितृकविभागे भगिनीनामपि पितृद्रव्यांशभागित्व न तु सं-
स्कार्यतामात्रम् । (१) पूर्वं तु यत्किञ्चिदपि ददाति तदेव लभते विशेष-
पदचनानामाद्यादिति ।

जीमूतवाहनेन तुक्तम् (अ०३) “प्रदुष्मन्तरः” “दत्त्वांशं तु” इति मनुयोगीश्व-
राभ्यामभिज्ञानात् भगिनीभिरधिकारवृत्त्या चतुर्थोऽंशो ब्राह्मः । न ह्यधि-
कारिण एकस्मै भ्रात्रेऽभ्यो भ्राता स्वांशाद्दद्यादित्युच्यते । तथाच यथा
संस्कारे भ्रातृणामधिकारिता तथा चतुर्थोऽंशदानेऽपीति तददाने भ्रा-
तृणामेव दोषो न तु तासां प्रसङ्गाकारितेति ।

तदस्ययुक्तम् । उक्तिवैचित्र्यमात्रस्यास्याप्रयोजकत्वात् ।
“इच्छया विभजेऽमुतान्” “उद्धारं ज्यायसे ददग” इत्यादिषु ।
यदपि तेनैवोक्तम्—

येषां तु न कृताः पित्रा संस्काराविधयः क्रमात् ।

कर्त्तव्या भ्रातृमिस्तेषां पैतृकादेर्ह तद्धनात् ॥ (१५०५०१३ः श्लो०३३)

इति नारदवाक्ये येषामिति पुल्लिङ्गनिर्देशात्तदनन्तरमेव च “अविद्यमाने”

इति वचनारम्भाद्भातृसंस्कारार्थमेवेदं वचनमिति ।

सति पितृद्रव्य मन्वादेवचनेभ्यो भगिनीसंस्कारावश्यकत्वप्रतीतेः
संस्कारोपयोगिद्रव्यदानमेव विशिष्टमिति तद्वयम् । वचनान्तरेषु भगि-
नीसंस्कारस्यावश्यकत्वप्रतीतेः ।

पिता पितामहो भ्राता सखुल्यो जननी तथा ।

(१) पूर्वं तु=जीवत्पितृकविभागे तु इत्यर्थः ।

बी० मि० ५८

कन्याप्रदं पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

अप्रयच्छन् समान्नोति भूणहत्यामृतावृतौ ।

इति भ्रातुरपि योगीश्वरेण भगिनीविवाहसंस्काराकरणे भूणहत्यादोष-
श्रुतेस्तदेकमूलकतया 'येषां तेषां' इत्यस्य "सामान्यलिङ्गं नपुंसकं" इति-
ति वचनात्सामान्यविषयान्यायाच्च नपुंसकपठ्यन्तत्वं विरूपैकशेषोऽपि
वाभ्युपगन्तुमुचित एवेति । यवीयस इति नुमर्दाधिपोरभावं छान्द-
समामिप्रेत्य—

असंस्मृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः ।

संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वे पैतृकान्मध्यकाद्धनात् ॥

इति वृहस्पतिग्रन्थे पठित्वा भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षण-
मिति मदनरत्नकृता व्याख्यातम् । अत्र च संस्कारसाहचर्यात् "अनू-
नां दुहितृणाम्" "कन्यकानां त्वदत्तानाम्" इत्यनूद्धाविशेषणोपादानाच्चाप-
रिणीता एव चतुर्थीशभागिन्यो भगिन्योऽन्यास्तु यत्किञ्चिदौचित्या-
ल्लभ्यते इति बोध्यम् । मातृधने चेदं प्रपञ्चनीयम् ।

स्थावरस्य स्थाजितस्य पैतामहस्य वा पुत्रानुमत्यैव पिता दाना-
दि कुट्यात् । "स्थावरं द्विपदं चैव" इति प्रागुक्तं दृश्यवचनात् । यद्य-
पि स्वयनर्जितमित्यनेन पैतामहे केमुनिरन्यायेन पुत्रानुमत्यावश्यकता
प्रदर्शिता । तथापि कुटुम्बव्यापिन्यामापदि तु यः काञ्चिदन्यानुमताय
पि कुटुम्बमरणस्यावश्यकत्वात् स्थावरस्यापि दानविक्रयादाधीकारी ।

एकोऽपि स्थावरे कुट्यादानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥

इति वचनात् । धर्मार्थं इत्यनेनात्यावश्यकः पितृभ्रात्रादिरूपो धर्मो
गृह्यते । यस्तु मरणम्—

विमक्ता अविमक्ता वा सृपिण्डाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥ इति,

तत्राविमक्तानां मध्यकद्रव्ये (१) स्वाम्यसाम्यादनीशस्यमन्यानुमतिं
विना सिद्धमपि स्थावरे विशेषतस्तदादरार्थमुच्यते । विमक्तानां तु
व्यवहारसौकर्यार्थम् । कालान्तरे हि विमक्ताविमकसंशये विभागमा-
यनावश्यं साक्षादिप्रमाणेन तथा सति (२) कार्य्या स्यादन्यथा साधार-
णद्रव्यदानाद्यसम्भवात् । अनुमतौ तु सत्यां तदनपेक्ष (३) एव व्यवहार-

(१) म धारण द्रव्ये ।

(२) तथा सति=अनीशत्वे सतीत्यर्थः ।

(३) तदनपेक्ष=साक्षादिप्रमाणनिरपेक्ष इत्यर्थः ।

१९दाय० स्थावरेऽन्याननुमतावपि दानादिसिद्ध्युपपादनम् । ४५९

सिद्ध्यति । ननु यथाश्रुतं स्थावरे विभक्तानामपि समं स्वाम्यम् । विभा-
गस्यादृष्टार्थताप्रसङ्गात् । अतश्चान्याननुमतिमन्तरेणापि दानादिस्वरूपं
सिद्ध्यत्येव । विभागभावनायां व्यवहारोऽपि । यथा—

स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन वा ।

हिरण्योदकदानेन पद्मिर्गच्छति मेदिनी ॥

इति वचने ग्रामानुमति सामन्तानुमतिश्च । (१) सामन्तानुमतिस्तु
सीमाधिप्रतिपत्तिनिरासायापि । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु पूर्ववदेव व्यव-
स्था(२) । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्थात् स्थावरस्य विशेषतः । इति ।

अन्यथात्रापि ग्रामसामन्तानुमतिमन्तरेण दानाद्यसिद्धिः प्रसज्येत ।
हिरण्योदकदानेनेति—(३)

स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुजया ।

इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात् ।

भूमि य प्रतिगृह्णाति भूमि यश्च प्रयच्छति ।

ताडुमौ पुण्यकर्माणो नियत स्वर्गगामिनौ ॥

इति दानप्रशसनाच्च कुटुम्बभरणाद्यर्थमवश्यकसंख्येऽपि विक्र-
ये सहिरण्यमुदकं क्षेत्रे दत्त्वा दानांशोऽपि कश्चिद्यथा तत्र भवति तथैव
दानरूपेण स्थावरविक्रय कुर्यादिति सूचितम् ।

जीमूतवाहनस्तु—(अध्या० २)

स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात्क्रयं(४) दान परस्परमन विना ॥

विभक्ता अधिभक्ता वा ।

इत्यादिभ्यस्तीत्यर्थवचनद्वयमुपम्यस्य नैदमेकस्य विक्रयदानाद्यनधिका
रप्रतिपादनार्थम् । यद्येष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्या-
न्तर इव स्थावरऽप्यविशेषात् स्वत्वस्यागात्मकदानाद्यनिषेधे, (५) व-
चनशक्तेनापि वस्तुनोऽभ्यधाकरणाशक्ते, बोधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु
दुर्वृत्तपुरुषं प्रति कुटुम्बार्थादिनिमित्ताभावे कुटुम्बचिरोधादधर्ममागि

(१) अत्र "तत्र ग्रामानुमतिर्व्यवहारप्रशसनाया न तु ग्रामानुमति विना व्यवहा-
रासिद्धिः" इत्याधिकमपेक्षितम् । (२) व्यवहारसौकर्योपयोगि इमेव ।

(३) हिरण्योदकदानेन इत्यनेनेत्याद्य । अस्य च इति सूचितमित्यपेक्षनेन सम्बन्धः ।

(४) क्रय=विक्रयम् । ५ पण्यन्तस्यास्य बोधात्तुमशक्यत्वादित्यनेनान्व-

य । अत्रैव हेतुत्वेन वचनशक्तेन पीत्यदि योजनीयम् ।

४६० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिर्णयप्र०

तात्तापनार्थं निषेधरूपम् । एव “स्थावरं द्विपदं चैव” इत्यादिकमपि वि-
भक्तविषयं पूर्ववदेव वर्णनयिम् (१) अत एव—

नारदः—(व्य० प० १३ श्लो० ४२।४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्मोः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संयुताः ॥

स्वभागान् यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुटुम्बधेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य हि ॥

इति सामान्यत एव विक्रयाद्यनुमन्यते । ईशास्ते स्वधनस्य इति
हेतुमिथानात् स्थावरगोचरमपीदं वचनम् । अपरथा तदातर्थक्याप-
त्तेरित्याह ।

तत्सम्पत्तेषु । परं स्वधर्मभागिताज्ञापनार्थमित्युक्तम् । दूधाद्याव-
रविक्रयस्य यद्बन्धुप्रत्यपि निषेधादेकग्रहणापार्थक्यापत्तेः । व्यवहार-
शास्त्रस्य व्यवहारलौकिकप्रादुर्भावप्रयोजनसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः ।
अन्यथाऽनुमतामपि तदापत्तेः कुटुम्बाविरोधजन्यवचनान्तरप्रति-
पादिताधर्मप्रयोजकतापरमस्तु ।

अत्र च पुत्रेऽपि यो जीवद्विभागो यश्चाजीवद्विभागः स एके-
षद्भवापि भवत्यावशेषात् । अत एव विभागं प्रकृत्य यस्मात्प्राप्तेनोक्तम्—

अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविधर्जितम् ।

स्यसेयुर्धन्युमित्रेषु प्रोपिनानां तथैव च ॥ इति,

तदपि सङ्गतम् । अन्यथा तदनुमातिमन्तरेण विभागभावे तद्धनस्य
यन्धुमित्रेषु न्यासविधानमनुपपन्नं स्यात् ।

तथा विष्णुरभि—

तथा रक्ष्यं याल्लवनमाव्यवहारप्राप्तेरिति ।

अयं च पुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यन्तं समो नात्रोत्प-
त्तितः प्रत्यासत्तिकमेणाधिकारक्रमः । पुत्रादीनां प्रदाणामपि पार्श्वे
विण्टदनाधिकारात् । अत एव—

देवसः,

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

(१) स्थावर द्विपद चैवेति वचने न दानं न च विक्रय इत्यनन्तरमवश्यं कर्तव्यं-

पदाभ्याहारः कर्तव्यः । तथा च दानविक्रयकर्तव्यताविशेषात् उत्करणे विधायिकमजन्य-
दोषः एव न तु दानादिस्वरूपाभिधायि । नहि वचनशब्देनापि पटः पटयितुं शक्यते
इति भावः ।

१९ दाय० पैतामहे पौत्राणा विभागवैषम्यस्योपपादनम् । ४६१

उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम् ।

मधुमासैश्च शकैश्च पयसा पायसनं च ।

एष नो दास्यति धानं वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

तथा च श्रुताकण्ठे लिखितगौतमा —

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

जातं पुत्रं प्रशसन्ति पिप्पलं शकुन्ता इव ॥

मधुमासेन पद्मेन पयसा पायसेन च ।

एष दास्यति नस्तृप्तिं वर्षासु च मघासु च ॥ इति ।

एवं तुल्यधिकारात् जन्मना स्वत्वस्यापि तुल्यत्वात्तुल्यभागभागिता प्रसक्तापि 'अनेकपितृकाणां तु' इति उच्यते नानवत्ततः । जीवत्पितृकृत्यो पौत्रप्रपौत्रयो पार्वणानाधिकारणं पिण्डदातृत्वाभावात्पितामहप्रपितामहयनऽनधिकारः । यदा चैकस्य पुत्रस्य पुत्राः सन्त्येकश्च पुत्र एवास्ति । तदा पुत्रस्यैका भागोऽपर्यक्तं सर्वेषां पौत्राणाम् । स्यपित्रर्था न जन्ममूलकत्वात् पितामहधनसम्बन्धस्य यावत्त्येव धने तस्य स्वामित्वं तावत्त्येव तेषामपि" इति नीमूनाहनात् (अ० ३ प० १) त्वनादेयम् । जन्मना पौत्राणामपि पितामहधनं स्वत्वव्यवस्थापनात् । तस्मात् पौत्राणां पितामहधने धात्विकमत्र विभागवैषम्यं न त्वौपचितिकम् ।

यत्तु तनैवेकम्-यन्नेकस्य भ्रातुरनकस्तद्वत् पुत्रा अन्यस्य च ततोऽल्पसङ्ख्यास्तत्र दमनकपितृकाणामिति यच्चन पौत्रत्वेन सर्वेषां समभागनिवृत्त्यर्थम् । जीवति तु पितरि पौत्राणां पितामहधनस्वाभ्ये सपुत्रापुत्रभ्रातृद्वयविभागे तत्पुत्राणामपि विभागः स्यात् स्वाम्याविशेषादिति ।

तत्प्रागेव निरस्तम् । उक्तोऽतिप्रसङ्गोऽप्यनेनैव परास्तः । अत एव पितृभ्रातृपुत्रसमवाये पितृव्यपितृधनं तदिति भ्रातृपुत्राणां तत्र स्वाम्याभावाद्भिभाग एव न स्यादित्यप्युपास्तम् । यच्च जीवत्पितृकृत्योरित्यादि । तदपि मन्दम् । न हि पिण्डदानाधिकार एव दायप्रहणे प्रयोजकः । ज्येष्ठे सति कनीयसामनधिकारोऽपि दायप्रहणात् । तदर्हतायाश्चात्राप्यनपायात् । गोत्रजादीनां दायहरणमनकेषां समवायः पिण्डदानाद्युपकारित्वं धनस्वामिना यत् तत् अनुपकारित्यावर्त्तकपरं न तु तदेव प्रयोजकम् ।

जीवद्भिभागोऽजीवद्भिभागे वा कस्या चित्पितृपत्न्या भ्रातृपत्न्या वा स्पष्टगर्भायामप्रसव प्रतीक्ष्य विभागः कार्यः ।

अथ भ्रातृगा दायविभागो याश्चानस्ताः स्त्रियस्तासामपुत्रतामात्

४६२ वीरपित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम् ।

इति वशिष्ठस्मरणात् । आपुत्रलाभादिति वचनात् स्पष्टगर्भासु प्रतीक्षाऽस्पष्टगर्भासु तु नेत्यवगम्यते । अत एव तत्र पश्चादुत्पन्नस्य विभागप्रकारमाह—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १२२)

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागमाक् ।

पित्रिच्छया पुत्रेच्छया वा जीवतोः पित्रोर्विभक्तेषु पुत्रेषु पश्चात्स-
वर्णायां भार्यायामुत्पन्नो विभागमाक् । विभज्यते इति विभागः पित्रो
र्भागस्तं भजने इति विभागमात्रमवति । पित्रोर्द्वे स एव तयोरंशं ल
भत इत्यर्थः । असत्यां दुहितरि मातृभागमिति विशेषः । सवर्णायामिति
विशेषणादसवर्णायां जातस्तु पित्र्याद्धनात्स्वांशमेव लभते दुहित्रभावे
मातृभागं सर्वमेव । अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागेऽपि विभक्तजोऽसव-
र्णापुत्रः स्वजात्युचितभागभागेव न सकलपित्र्यभागित्यवसेयम् ।
एतद्वैद्यभिप्रेत्य—

मनु, (अ० ९ श्लो० २१६)

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् । इति ।

पित्रोरिदं पित्र्य धनं यथोक्तव्यवस्थया हरेत् । एवकारेण भ्रातृभिः
त्यांशादाकृष्य स्वभागसमभागमाक् स ॥ कार्यः ।

गौतमोऽपि—

विक्रतजः पित्र्यमेवेति ।

जीयति तु पितरि मातरि तत्सपत्न्यां वाऽविस्पष्टगर्भायां विभक्तैर्वि-
भागानन्तरोत्पन्नोऽयं स्वस्वभागादाकृष्य स्वभागसमभागमाक् कार्यः ।
तथा च विष्णु—

पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नाय विभागं ददुरिति ।

तं च भ्रातृदत्तं तद्विभागं पितैव गृहीत्वा तं परिपालयेत् । तस्यैव
तत्राधिकारात् । “अप्राप्तव्यवहाराणां” इत्यादिप्रागुक्तवचनाच्च । यद्य
यच्चनम्—

अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभागे विभक्तजः । इति ।

तस्याप्ययमेव विषयः । पूर्वजो विभागात्पूर्वमुत्पन्नः प्राप्तपितृधन-
विभागः पित्रोर्विभागेऽनीशो न स्यामी । विभक्तजश्च पूर्वविभक्तस्य भ्रातृ
भागेऽनीश इत्यर्थः । विभागोत्तरं च यत्पित्रर्जितं तदपि विभक्तजस्यैव ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशास्तत्र पूर्वजाः ॥

यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रमेषु च ।

परम्परमनीशास्ते मुक्त्या शौचोदकक्रियाम् ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । स एव—

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदरा ।

अधन्यजास्तु ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

अत्र हेतुरनीशः पूर्वज इत्यादितद्वचनोक्त एव । ये तु विभक्ताः पि-
त्रा संसृष्टाः पुत्रास्तैः सह तु तस्य विभागो न सकलापिऽयधनग्रहण-
मित्याह—

ननु, (अ० २ श्लो० २१६)

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ।

तेन=पित्रा । पितुरुर्ध्वं पितृधने भ्रातृभिर्विभज्य गृहीते विभागस-
मयेऽस्पृष्टगर्भायां पितृपत्न्याः पश्चात्पुत्रे जाते स्वस्वभागादायव्ययवि-
शोभितात् तैः स स्वभागसमभागमाक् करणीय इत्याह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० १२२)

हृष्याह्वा तद्विभागः स्यादायव्यविशोभितात् ।

इत्याह=भ्रातृभिर्गृहीतात् । आय=प्रतिमास प्रतिदिन प्रत्येकं पचदुप-
रि वृद्धम् । व्यय=पितृकृतर्णापाकरणं भ्रातृभगिनीसंस्कारकरणं च । त-
स्य सर्वसाधारण्येन कर्त्तव्यत्वात् । न तु भ्रातृकर्त्तव्यव्ययस्तस्यैतत्सम्ब-
न्धाभावात् । ताम्यामायव्ययाभ्यां विशोभितात् पितृधनात् तस्य विभागो
सुरोत्पन्नस्य विभाग पूर्वविभक्तसमः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
प्रातिस्थिकेषु स्वस्वभागेषु तदुत्थमायं प्रवेष्ट्यावश्यकं च साधारणं व्य-
यं निष्काद्यावशिष्टस्वस्वभागैः किञ्चित्किञ्चिदुत्थय विभक्तजः
स्वभागसमभागमाक् कार्य्य इति । वाशब्दस्तु 'विभक्तेषु सुतो जात' इति
पूर्वाद्धेन सह व्यवस्थितविकल्पार्थः । व्यवस्था शौक्यैव ।

हलायुधस्तु इत्याह=प्रत्यक्षात् तु गुप्तात्पितृधनादित्यर्थमुक्त्वा विभ-
क्तभ्रात्रपेक्षया योऽल्पगुणो विभक्तजस्तद्विषयोऽयं पक्ष इत्याह ।

तन्निर्वर्जितत्वात् गुप्तस्यापि विभागानन्तरं जातस्य समभागेन वि-
भजनीयत्वाद्वा तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात्त्रियमकल्पनेऽदृष्टार्थतापत्तेर्नि-
शान्तरोक्तार्थकतया वचनसामञ्जस्यादुपेक्ष्यम् ।

असवर्णानां भ्रातृणां विभागप्रकारमाह—

योगीश्वर, (अ० २ श्लो० १२५)

चतुस्त्रिंशोऽकमागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिंशोऽकमागा विद्वास्तु क्षत्रमागिनः ॥ इति ।

तिष्ठो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां मारयां स्वा द्युज्जन्मनः ॥ (अ० १ श्लो० ५७)

इति योगेद्वारेण ब्राह्मणस्यासर्वणास्तित्त्रः क्षत्रियस्य द्वे विश एका भार्या इति सर्वर्णोमादाय तेषां मध्ये ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य ति-
घ्ना वैश्यस्य द्वे इत्युक्तम् । सर्वर्णोसर्वणसर्वभार्याभिप्रायेण इत्यादि-
ज्ञान वैश्यस्यापि द्वे शूद्रापरिहारे च स्वेनेति 'स्वा शूद्रजन्मन' इति
वैश्याद्वैलक्षण्यसङ्केतसर्वर्णाभिप्रायैवेयं सह्येति विज्ञानयोगिभिर्भा-
र्यातम् । तथा च ब्राह्मणात् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीषु जाताः पुत्रा यथाक्रमं
वर्णशो=प्रातृवर्णानुसारेण । "सह्यैकवचनाख्य वीप्सायाम्" (अ० १
पा० ४ सू० ४३) इत्यधिकरणकारके शब्द प्रत्ययः । वर्णे वर्ण इत्यर्थः । ब्रा-
ह्मणाविभ्यः क्षत्रियादिषु जातानां मूर्धावासिकादिजातिसंज्ञावेन तेषां घ-
णेशब्देन ग्रहणासम्भवान्मातृवर्णश इत्यर्थः । चतुस्त्रिंशद्भागं स्युः । एत-
दुक्तं भवात् ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशस्त्रतुरश्चतुरो भागान् ल-
भन्ते । तेनैव क्षत्रियाणामुत्पन्नास्त्रीस्त्रीन्, तेनैव वैश्याणामुत्पन्ना द्वौ
द्वौ, तेनैव शूद्राणामुत्पन्ना एकमेकमिति । वर्णश इति सर्वत्रोत्तरत्र
सम्यक्ष्यते । तथा च क्षत्रात् क्षत्रियादिषु जाता यथाक्रमं स्त्रीस्त्रीन् द्वौ द्वा-
वेकमेकं च लभन्ते । विशो वैश्यादिषु जाता यथाक्रमं द्वौ द्वावेकमेकं लभ-
न्त इति । शूद्रस्यान्वर्णभार्याभावात्तःपुत्राणां सजातीयपुत्रभागः पूर्वो-
क्त एव । यद्यपि शूद्रापरिणयने द्विजातेभूयान् दोषः, पुत्रार्थं विधाहस्तु
सर्वथा शूद्रायां निषिद्ध एव । तथा च—

मनुविष्णु, (मनु० अ० ३ द्रलो० १५)

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥

शूद्रावेदो पतत्यग्रेनध्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

तदपत्यतया=शूद्राभ्रातृजनितापत्यतया । ब्राह्मणस्य तु क्षत्रियद्वये
क्षयाप्यधिकदोषनामाहतुस्तत्परिणये—

तावेव, (मनु० अ० ३ द्रलो० १०)

शूद्रां शयनमारोप्य घ्रातणो यात्यघोगातिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ इति ।

योगीश्वरोक्ति—(अ० १ द्रलो० ५६)

ययुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसद्गृहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥ इति ।

तेन पित्रादिजातशूद्रापुत्राभावात्कथं तस्यांशमिधानमिति प्रति-
भाति । तथापि रक्षितवर्णाविधाद्वयोरनुकल्पात्वेन परिणीतायां शूद्राया

१९ दाय० असवर्णानां भ्रातृणां विभागप्रकारः । ४६५

मनुपद्माज्जातस्य विभागामिधानमुपपन्नमेव । श्रद्धां जातो निषादः
पारशवो वेति जातिकथनमिव । आचारमितासरायामेवमेव व्यवस्थापितम् ।
अतएव—

मनुना, (अ० ३ श्लो० १२)

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः । इति । •

कामत इत्यवरा इति च चदता सर्वार्णपरिणयनमेव मुख्यमित्युक्तम् ।
शङ्कलिखिताभ्यामपि—

भार्याः सजातीयः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति पूर्वः कल्पस्ततोऽनु-
कल्पश्चतस्रो ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण तिस्रो राजन्यस्य द्वे वैश्यस्य एका
शूद्रस्येति ।

भ्रातृपूर्व्येणेत्युक्तेरुत्तरोत्तर जघन्यता सूचिता । यस्तु मनुना चातुर्वर्ण्य-
पुत्रविभागे प्रकारद्वयमुक्तम्—(अ० ९)

अंशं दायार्द्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।

वैश्याजोऽभ्यर्द्धमेकांशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ (१५१)

सर्वं वा रिक्थजातं तु दशधा परिकल्प्य तत् ।

धर्म्यं विभागं कुर्यात् विधिनानेन धर्ममिव ॥ (१५२)

चतुरोऽशान् हरेद्विप्रस्त्रिंशान् क्षत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेत् द्वावमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥ इति (१५३)

तत्रोत्तरप्रकारो योगाश्वरसंवादी । तदुपपन्नगुणवत्क्षत्रियादिपुत्रविष-
यतया व्यवस्थापनीयम् । अत एव ब्राह्मणजातो राजन्यापुत्र एव यदि
जन्मज्येष्ठो गुणवांश्च तदा ब्राह्मणीपुत्रसमांशमाह, ब्राह्मणेन क्षत्रि-
येण च वैश्यावां जनितस्तादृक् क्षत्रियापुत्रसमांशमागित्याह—

बृहस्पतिः,

विप्रेण क्षत्रियाजातो जन्मज्येष्ठो गुणान्वितः ।

भवेत् समांशो विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च ॥

तथा बांधवतः—

सर्वार्णपुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रश्चेदुपपन्नान् स ज्येष्ठांशं हरेत् ।
गुणवान् हि शेषाणां भर्ता भवतीति ।

एतद्वचनेऽनन्तरात्पुत्रमात्रस्य गुणवत्त्वज्येष्ठताप्रयुक्तोत्कृष्टपुत्रसमां-
शभाक्त्वोक्तैर्वैश्यजशूद्रापुत्रस्याप्येवविधस्य वैश्यापुत्रसमांशता द्रष्ट-
व्या बृहस्पत्यनुकापि । ज्येष्ठांशं हरेदित्यस्योत्कृष्टसमांशहरणमवधार्यो बृह-
स्पतिसंवादात् उत्तमजातीयापेक्षयाधिकांशनौचित्याच्च । यदा तु शूद्रा-
ज एवैकः पुत्रो ब्राह्मणस्य तदा स तद्वनतृतीयांशहारी भागद्वय सपि-

४६६ श्रीरामचन्द्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

ण्डानां तदभावे सकुलपानां तेषामप्यभावे आद्धकर्तुः । यदाह—
देवः,

निपाद एकपुत्रस्तु विप्रकर्षस्य तृतीयभाक् ।

द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाताथवा हरेत् ॥

ग्राह्याच्छूद्रायां विभ्रायां जातो निपादः स एकश्चासौ पुत्रश्चेदि-
त्यर्थः । क्षत्रियवैश्ययोस्तु स घनाद्धहरोऽपरमद्धमपुत्रधनग्रहणाधिका-
रिणस्तदुक्तक्रमेण गृह्णीयुः । तथा च—

विष्णुः,

द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकपुत्रोऽद्धहरोऽपुत्रर्षस्य या गतिः साऽद्ध-
स्य द्वितीयस्येति ।

द्विजातिपदेनात्र क्षत्रियवैश्यमात्रग्रहणम् । देवत्वेन ग्राह्येन विशेषा-
भिधानात् । एकपुत्र इति कर्मधारयः । इदमपि सहस्रातिशुण्यच्छूद्रा-
पुत्रविषयम् । “यद्यपि स्यात्तु सःपुत्र” इत्यादिना “ग्राह्यणक्षत्रियविशौ”
इत्यादिना च वक्ष्यमाणमनुवचनेन विरोधापत्तेः । यद्यपि सामान्यत इयं
भागवत्सिद्धिका । तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूमिव्यतिरिक्तविषया । क्षत्रिया-
दिसुतानां तत्र भागप्रतिपन्धात् । तथा च—

बृहस्पतिः,

न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै ।

यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

अत्र प्रतिग्रहोपादानात्कयादिप्राप्तायां भूमौ भवत्येष तेषामपि भागः
स्वजात्यहं इति सूचितम् । अत एव भूमिमात्रविषये शूद्रापुत्रस्य पृथक्-
निषेधो देवलेनोक्तः—

शूद्रां द्विजातिमिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।

सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ इति ।

यत्—

ग्राह्यणक्षत्रियविशौ शूद्रापुत्रो न रिक्त्यभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं स्मृतम् ॥ (अ०९, दलो०१५५)

इति अनुवचनम् । तत्र पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावाविषयमिति दाशिया-
त्याः । निर्गुणापरिणीतशूद्रापुत्रविषयमिति तु पौरस्त्याः । तन्मन्त्रम् । “यदे-
वास्य” इत्यादियाक्यशेषोपात्तव्यवस्थामपह्नायानुपात्तसगुणनिर्गुणव्यव-
स्थायाः कल्पयितुमनर्हत्यान् । अपरिणीतशूद्रापुत्रभागस्य च दासप्र-
स्तायेऽभिधास्यमानत्वात्प्राच्येय व्यवस्था सुस्था ।

मुख्यामुख्यपुत्राणां विभागव्यवस्थां वक्तुं तत्स्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र—

याज्ञवल्क्यः, (अ० २)

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुत ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥ (१२८)

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥ (१२९)

अक्षतायां शतायां वा जातः पौनर्मव सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तकः स्मृतः ॥ (१३०)

क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भे विघ्नः सहोदजः ॥ (१३१)

उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ।

सवर्णा धर्मविवाहोद्भा धर्मपत्नी तस्यां जात औरस पुत्र इति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु नेदमेवं धोद्व्यम् । अनुलोमजानां मूर्द्धावसिकादीनामौरसेष्वन्तर्भावादिति स्ववचनविरोधात् । न हि ते सवर्णायामुपजायन्ते । ब्राह्मणादिषु येषां येन धर्मविवाहस्तदुद्भापनानामौरसायप्रसङ्गे तेषु सस्वप्यन्येषां दायग्रहणप्रसङ्गाच्च । तस्मादुत्कर्षाभिप्रायं सवर्णाग्रहणम् । धर्मपत्नीजत्वमात्रं वाक्योपात्त क्षेत्रजादिव्यावर्तकं लक्षणम् । अत एव—

मनुः, (अ० ९ इति ०१६६)

संस्कृतायां स्वभार्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् ।

औरसं तं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम् ॥

कपिश्रोऽपि—

द्वादशैव पुत्राः पुराणदृष्टाः स्वयमुत्पादिताः स्वक्षेत्रे संस्कृतायामौरसः प्रथम इति ।

विष्णुरपि—

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति स्वक्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथम इति ।

अत्र वचनद्वयेऽपि स्वक्षेत्रे संस्कृतायामिति व्याख्यानव्याख्येयभावोऽन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः ।

देवल—

संस्कृतायां स्वभार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः ।

४६८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

औरसो नाम पुत्रः स प्रधानः पितृवंशधृक् ।

आपस्तम्बः—

सवर्णां शास्त्रविहितां यथर्तुं गच्छतः पुत्रास्तेषां धर्माभिसम्बन्धो
दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयोर्मातापित्रोः ।

बौधायनः—

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं पुत्रं विद्यात् । अथाप्यु-
दाहरन्ति—

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृद्यादमिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवेत् शतदः शतम् ॥

आधत्त पितरो गर्भे कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषस्यात्मा तथा त्वमिह जायसे ॥

आत्मा पुत्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् ।

पुत्राग्निस्त्रायसे यस्मात्पुत्रस्तेनासि संसितः ॥

इत्यापस्तम्बीयबौधायनीययोः सवर्णाग्रहणमुत्कर्षाभिप्रायकमेव । अत
एवासवर्णासुत्पन्नानामप्यौरसपुत्रप्रस्ताव एव विभागप्रकार उक्तः नङ्ग-
च्छते । आपस्तम्बवचने सवर्णामपूर्वामिति रत्नाकरे धृतः पाठः । अपूर्वार्वा
न पूर्व्यः पतिर्यस्याः सा घाग्दत्तापि या न भवतीत्यर्थे इति प्रकाश
कार इति व्याख्यातं च ।

पारिजातेऽप्युक्तम्—

सवर्णाग्र द्विजस्य द्विजा शूद्रस्य शूद्रा न तु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्ष-
त्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या । अन्यथा ब्राह्मणादिपरिणीतक्षत्रियादि-
पुत्राणां द्वादशविधपुत्रान्तर्भावो न स्यादिति ।

पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः स तत्त्वम् । औरससमः । यथाह—
श्लोकवशिष्टः,

अञ्जातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्या यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

मनुषि—(म० ९)

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ (१२७)

अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाम् ।

यिषूयर्थे स्वयंशस्य स्वयं दत्तः प्रजापतिः ॥ (१२८)

यदौ स दश धर्माय कदयपाय त्रयोदश ।

सोमाय राजे सत्कृत्य प्रीतारामा समर्पिंशतिम् ॥ (१२९)

१९ दायविभागे पुत्रिकासुतद्व्यामुध्यायणपुत्रयोः स्वरूपम् । ४६९

अत्र परिभाष्य दत्तायामुत्पन्नः पुत्रिकापुत्रो मातामहस्येत्युक्तम् । अपरिभाषितदत्तायामपि सम्भवतीति भ्रातृमतीमिति विशेषणं पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । अनेन चापरिभाषितापि पुत्रिका भवतीत्याचारमिताक्षरायां निरूपितम् । अत एव—

गौतमोऽपि,

पितोऽसृजेत्पुत्रिकामनपत्यो मदर्थमपत्यमिति संवाद्य । भूमिसंघिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषामिति ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत्कृता ।
राजान्निधान्धवेभ्यश्च समक्षं वाद्य कुत्रचित् ॥
प्राग्गर्भमथवा शुल्कयुक्ता पित्रा घराय वा ।
मृते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका ॥
पिड्यादृक्क्यात्सम भागं लभेतेतादृशी सुता ॥ इति ।

मनुः—(अ० ९ श्लो० १४०)

मातुः प्रथमतः पिण्ड निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयं तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तु पितुः पितुः ॥ इति ।

अथवा पुत्रिका चासी सुतश्च पुत्रिकासुत इति पुत्रिकैव पुत्रस्थो नीयेत्यर्थः । तस्याश्चौरसो जातत्वेऽपि कन्यात्वात्पुत्रसमत्वमिति वयम् । पित्रव्यवधानामल्पत्वान्मात्रव्यवधानां बाहुल्याच्चौरससमत्वमिति मितक्षरा । यथाह—

वसिष्ठः,

द्वितीयः पुत्रः पुत्रिकैवेति ।

व्यामुध्यायणस्तु—

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डद्वीता च धर्मतः ॥ (अ० २ श्लो० १९७)

इति याज्ञवल्क्योक्तः । स बीजिनो यद्यप्यौरसस्तथाप्यन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वा-

दौरसादपकृष्ट एव । अत एवौरसो धर्मपत्नीज इत्यौरसलक्षण तेनैवाभिहितम् । अस्मान्मिरपि क्षेत्रजत्वानपायात्क्षेत्रजपुत्रमध्य एव व्याख्यास्यते ।

मनुरपि—(अ० ९ श्लो० ५३)

क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।

तस्येह भागिनौ द्वौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥

यथा लोके क्रिया=कर्षणाद्व्या तदभ्युपगमात् । एकस्य वापार्थं बीजं

मीह्यादि नास्ति क्षेत्रमस्ति अपरस्य क्षेत्रं नास्ति वीजमस्ति । तत्र तौ मदीयं वीजं त्वदीयं क्षेत्रं तत्र तदावापेन कृषिं कुर्वन्तत्रोत्पन्नं फल-
मावयोरस्त्वित्यभ्युपगमं संविदं यदि कुरुतस्तथा सति द्वावपि तत्फ-
लभागिनौ दृष्टौ । तथा धामुष्यायणस्थलेऽप्यत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरं-
स्त्विति संविदा यद्येकस्य क्षेत्रेऽपरः स्ववीजमावपति तदुत्पन्नमप्यप-
त्यमुमयोर्भवतीति तस्य क्षेत्रजस्य द्विपितृकत्वेन धामुष्यायणसंज्ञा ।
अत्र याज्ञवल्क्येन "नियोगोत्पादित" इत्युक्तेर्गुरुनियुक्तस्यैव देवरसपिण्डा-
देर्भ्रात्रादिभार्यायां घृताभ्यङ्गादिविधितः पुत्रोत्पादनमितरथा प्राय-
वाय उभयोरित्युक्तं भवति । तथा च—

याज्ञवल्क्यः, (अ० १ श्लो० ६८।६९)

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । . . .

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त क्रताविषात् ॥

आगर्भसम्भवाङ्गच्छेत्पतितस्वन्यथा भवेत् ।

अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य मघेत्सुनः ॥ इति ।

यदा त्वनामिसन्धाय द्वयोरपत्यं परक्षेत्रे देवरादिना वीजमुप्यते
तदा क्षेत्रिण एव तदपत्यम् । तदप्याह—

भितुः—(अ० १ श्लो० ५२)

फलं त्वनमिसन्धाय वीजिनां क्षेत्रिणां तथा ।

प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्योनिर्वर्लीयसी ॥ इति ।

फलमपत्यरूपमनमिसन्धाय यत्र परक्षेत्रे यदपत्यमुत्पाद्यते तत्
क्षेत्रस्वामिन एव भवति । यथा लोके परक्षेत्रे मीह्यादिवीजं क्षेत्रस्वा-
मिना सह संविदमकृत्वैव वपति यथा वा गवश्वाहूँ परकीयेऽन्यदी-
योऽनडुद्वादिर्वीर्यमावपति तत्रोभयत्रापि क्षेत्रस्वामिन एव तदुत्पत्ते
फले स्वाम्यं दृश्यते इति प्रत्यक्षमित्यस्यार्थः । तत्र हेतुः—वीजाद्योनिर्वर्लीय-
सीति । गवाश्वादी तथा दर्शनादिति भावः । तथा चामिसन्धौ सत्येव
क्षेत्रजस्य वीजिस्वाम्येन धामुष्यायणत्वम् । क्षेत्रस्वामिस्वाम्यं तु क्षेत्रज
उभयत्रापीति फलितोऽर्थः । अत एव यद्यपि याज्ञवल्क्येन 'अपुत्रेण' इत्या-
दिष्वचने वीज्यमिसन्धिर्नोपात्तस्तथापि मन्वाद्येकमूलकतयानुसन्धेयः ।
अत एव—

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ।

इत्यनमिसन्धिसाधारणं क्षेत्रजलक्षणमुक्तम् । अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः ॥
सगोत्रेण=देवरसपिण्डादिना । इतरेण=असगोत्रेणेत्यनुकल्पः । मनुना "स-
पिण्डो वा" इत्यभिधानात् । नियोगश्च वाग्दत्तादिष्वप्यप्येवैवाचार्याः ।

१९. दायवि० नियोगस्य वाग्दत्ताविषयत्वव्यवस्थानम् । ४७१

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥ (अ० ९ श्लो० ६९)

इति मनुना तत्रैव नियोगविधिना पुत्रोत्पादनस्य नियमितत्वात् ।
विधवानियोगस्य प्रत्युत प्रतिपिद्धत्वाच्च । तथाहि—(अ० ९)

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।

प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ (५९)

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो धाम्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ॥ (६०)

इत्यादिविधवानियोगमुपन्यस्य निषेधति स्वयमेव—

मनुः (अ० ९)

नाभ्यस्मिन् विधवा नारी नियोज्यया द्विजातिभिः ।

अभ्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः समातनम् ॥ (६४)

नैऋद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्यते क्वचित् ।

॥ विवाहविधायुक्त विधवावेदनं पुनः ॥ (६५)

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्य प्रशासति ॥ (६६)

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिश्चरः पुरा ।

घर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहनचेतनः ॥ (६७)

ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।

नियोजयत्पत्यार्थं गर्ह्यते न हि साधवः ॥ इति । (६८)

अत्र वाग्दत्ताशब्देन तुभ्यमहं सम्प्रदद इत्यादिसङ्कल्पवाक्ये
न कन्यादात्रा दत्ता गृह्यते । विधवाशब्देन तु सप्तपदीपर्यन्त विवा-
होदा पञ्चाश्वृतपतिका । न तु विवाहाप्रागनियतकालप्रतिश्रवणरूप
वाग्दानदत्ता । या—

अन्यङ्गे ऽपतितेऽकलीधे वशदोषविवर्जिते ।

इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरुसन्निधौ ॥

इति वाक्येन प्रतिज्ञायते । अत एव पतिरिति मनुनेकम् । प्राग्भा-
विप्रतिश्रवणस्य विवाहप्रयोगवद्भिर्भावेन प्रतिश्राव्यस्य पतित्वमग्नि
गुरुसन्निधाविति वाक्येन प्रतिज्ञायत । यद्यपि सङ्कल्पिताया अपि न
स पतिर्जातः । माय्यात्ववत्पतित्वस्याप्यलौकिकसंस्कारात्मकत्वेन यि
वाहभावनामात्रस्य ततः प्रागनुत्पत्तेः । तथापि प्रयोगोपक्रमे तत्क
लाभूततद्यवहारसम्भवः । यजमानेष्टित प्रागप्याहवनीयव्यवहारवत् ।
प्रतिश्रवणमात्रे तु न तदुपक्रमोऽपीति सर्व्वथा पतित्वव्यपदेशोऽनुप

पत्र. । अत एव प्रतीच्यादीच्यादीनां विवाहाददधीयः प्राक्काले वाग्द-
त्तायास्तदुद्देश्ये मृतेऽपि पुनराविगीतशिष्टैरन्येन सह विवाहः क्रियते ।
अन्यथा कलौ नियोगविधेरपि निषिद्धतया पुनरक्षताविवाहस्य दुरा-
पास्ततया स दुराचार एव स्यात् । तथा चायमर्थः । वाचा साये कृते
सङ्कल्पवाक्येन दाने कृते सति यस्या पति. पतित्वभाव्यकविवाहभा-
वनाविषयीभूत. पुरुषो त्रयेतेति । न च विहितप्रतिषिद्धत्वात्त्रिकल्प
एव विधवानियोगस्यास्तिवति वाच्यम् । यस्तुनि विकल्पासम्भवात् ।
न हि विधवायां नियोगात्प्रवृत्तस्य प्रत्यवायो भवति न भवति धेति स-
म्भवति । नियोगविधेः “यस्या म्रियेत” इत्यादिवचनेन वाग्दत्ताविषयस्य
नियन्त्रिते विधवाविषये प्रवृत्त्यभावाच्च । नियोजयितृणां निन्दाधव-
णात् स्त्रीधर्मेषु ध्यामिचारस्य बहुदोषजनकत्वधवणात् स्वयमस्यातिप्र-
शसनाच्च तुल्यफलत्वस्यापि विधिप्रतिषेधयोरभावात् । तथा च—
मनुष्ये, (अ० ९)

काम तु क्षपयेद्देह पुष्पमूलफलं शुभेः ।

न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ मृते परस्य तु ॥ (१५७)

इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयण निषिध्य,
आसीतामरणात् क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।

यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ (१५८)

अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिश्व गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्तुतिम् ॥ (१५९)

मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये ध्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ (१६०)

अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिधत्ते ।

सह निन्दामघाप्नोति पतिलोकाच्च ह्रायते ॥ (१६१)

इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निन्दातिशयपुर सर प्रतिषि-
द्धवान् । पश्चात् स्वयमेव “यस्या म्रियेत” इत्यनेन वाग्दत्ताविषयनि-
योगस्य च धर्मत्वमुक्तवान् । “अनेन विधानेन” इत्युक्त्वा—

यथाविच्छादिगम्येनां शुक्रयज्ञां शुचिमतम् ।

मिथा भजताप्रमत्तासहस्रसहस्रानवृती ॥ (अ० ९ दलो०७०)

इति विधानमपि दर्शितवान् । घृताभ्यद्रुगुर्वनखादिः पूष्योक्तः मृत्य-
स्तरोक्तश्च यो विधिः सोऽप्यनेनेति मन्वेनाम्ना परामृश्यते । देधरप्रहणं
मपि पद्मादेकलक्षणम् । यचनाम्तरानुसारात् । पतिपद वाचा साये इति
न व्याख्यातमेव । “यस्मै वाग्दत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरंणैय तस्याः

पतिरित्यस्मादेवावगम्यते" (१) इति मिताक्षराप्र-बोध्यस्मदुक्तार्थमिप्राय-
कतर्यव नेय । यथाश्रुते दोषस्योक्तत्वात् । अत एवाग्नेतनो ग्रन्थः—
'अयं च विवाहो (२) घृताभ्यङ्गादिनियमधन्रियुक्ताभिगमनाङ्गमेवेति न
देवरस्य तस्यां भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुत्पन्नमपत्यं क्षेत्रस्वामिन
एवास्त्यां संविदि । संविदैव तूमयोरपि" इति ।

नारद — (व्य० प० १० श्लो० ५८)

क्षेत्रिकानुमते वीज यस्य क्षेत्रे प्रसिच्यते ।

तदपत्यं ह्ययोरेव वीजिक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥

शङ्खलिखितौ—

मन्त्रसंस्कारकर्तुरपत्यमिच्छाङ्कितसो वीजिक्षेत्रिकयोरनुमते यद्वीजं
प्रकीर्यते तत् द्विधा स्वं स्यादित्युशना इति ।

कात्यायनः—

क्षेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु य ।

तस्येह भागिनौ तौ तु न फलं हि विनेकतः ॥ इति ।

हारीत —

जीवति क्षेत्रजमादुरस्वातन्त्र्यामृते ग्रामुप्यायणमनुत्तवीजत्वात् ।
नावीजं क्षेत्रं फलति नाक्षेत्रं वीज रोहस्युभयदशमादुमयोरपत्यमि-
त्यपरे । तेषामुत्पादयितुं प्रथमं प्रयत्नो भवति । द्वौ पिण्डौ निर्वापे-
दगुरेकपिण्डे वा द्वाघनुकीर्त्तयेत् । द्वितीये पुत्रस्तृतीये पौत्रो लेपिनश्च
भीनम्याचक्ष्ण आसत्तमादित्येकं ।

जीवति=क्षेत्रपतौ तस्यैव क्षेत्रज पुत्रमाहुः । अत्र हेतुरस्वातन्त्र्यात्
स्त्रिया इत्यर्थः । मृते तु क्षेत्रपतौ "अपुत्रा जयनं भर्तुः" इत्यादिषड्यमा-
णमनुत्तवीजत्वात् । क्षेत्रिणो वीजिन प्रत्यनुमत्यवश्यंभावादित्यर्थः । तत्रोप-
पादकं न वीजमित्यादि । निर्वापे=निरूप्यतेऽस्मिन्निति निर्वापः पिण्डपितृय-
ज्ञस्तत्र ग्रामुप्यायणाः पितृद्वयाय द्वौ पिण्डौ पृथग् दद्युः । एकपिण्डे
या द्वौ पितरावनुकीर्त्तयेत् । एकैकस्मिन् द्वौ द्वाविति वीप्सा बोध्या ।
"यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डौ द्वौ द्वावुपलक्षयेत्" इत्यापस्त

(१) अस्मादेव=पतिपदघटितमनुवाक्यादेव ।

(२) घृताभ्यङ्गादिनियमवदिति । यथा घृताभ्यङ्गादिकमन्त्रत्वेन विधीयते तथाऽयं वि-
वाहोऽपि नियुक्ताभिगमनेऽङ्गं न स्वातन्त्र्येण प्रधानकर्म येन दाम्पत्यप्रसङ्गः । पुनर्भूत्वा
द्विधा भार्यात्वाद्यम्मादिति भावः ।

४७४ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

मस्मरणात् । त्रयाणामपि द्वित्वादिति भावः । द्वितीय इत्यादि । द्वितीयं तृतीयं चारभ्येत्यर्थः । लेपिनश्च त्रीनित्यादि । तत्कीर्त्तनेऽपि द्वौ द्वावनु-
कीर्त्तयेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि—(व्य० प० १३ इलो० २३)

ह्यमुष्यायणका दद्युर्द्धाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

ऋक्यादर्द्धाशमादधुर्वोजिक्षेत्रिकयोस्तथा ॥

अर्द्धाशमिति यथोचितभागोपलक्षणम् ।

बीषायनः—

अथाप्युदाहरन्ति—

द्विपितुः पिण्डदानं स्यात् पिण्डे पिण्डे स्वनामनी ।

त्रयश्च पिण्डाः पण्णां स्युरेवं कुर्वन्नुदुष्यति ॥ इति ।

पण्णां पितृपितामहप्रपितामहानाम् ।

स एव—

मृतस्य प्रसूतो यः फलीयस्य व्याधितस्य वा तेनानुमतस्य क्षेत्र-
जः स च द्विपिता द्विगोत्रश्च द्वयोरपि स्वधाऋक्यभागमवति ।

मनु.—(अ० ६ इलो० १६७)

यस्तत्पुत्रः प्रमातस्य क्लीयस्य व्याधितस्य वा ।

स्वधर्मण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥

अत्र सर्वत्र जीवति क्षेत्रिणि व्याध्यादिप्रतिरुद्धे पुत्रोत्पादने यथा
योगं गुरुणां भर्तुरपि नियोगः संविद्भवः । मृते तु गुरुणामेव । तथा
च क्षेत्रजो द्विपितुः द्विपितृकः क्षेत्रिकपितृकश्च ।

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो जारात्पश्चात्सवर्णजनितत्वेन निर्णीतः क्षेत्रस्या-
मिनो गृहजो नाम पुत्रः ।

मनुः—(अ० ९ इलो० १७०)

उपपद्यते गृहे यस्य न च क्षायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यात्तस्य तत्पुत्रः ॥

नवेत्यादि । पुरुषविशेषजन्यत्वेनाज्ञातोऽपि सवर्णजाराजन्यत्वेन ज्ञातः ।

सज्जानोऽप्येव प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

इति योगीश्वरोक्तेः । तत्र व्याख्याम्यते ।

कनैनः कस्यकायामपरिणीतायां सवर्णाज्ञातः स मातामहसुतो
यस्य सा कस्या तस्यैव पुत्र इत्यर्थः । परिणीतायां तु जातो योदुष्ये
गृहजः ।

यथाह मनु — (अ० ९ श्लो० १७२)

पितृवैशमनि कन्या तु य पुत्र जनयद्रह ।

त कानीन वदेन्नाम्ना घोढु कन्यासमुद्भवम् ॥ इति ।

एतैर्याप्यैरपरिणीताया पितृगृहावस्थिताया सवर्णजारज कानीनः ।

स च मातामहसुत इत्युक्त तद्विरुद्ध ब्रह्मपुराणीय कृतस्य लिखित बाक्यम्—

अदत्ताया तु यो जात सवर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीन सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुन ॥

नारदवाक्यमपि तत्रैव— (अ० ५० प० १३ श्लो० १७)

कानीनश्च सहोदश्च गूढाया यश्च जायते ।

तेषा घोढा पिता ज्ञेयस्ते च मागहरा स्मृता ॥ इति ।

अत्रादत्ताया सवर्णात् पितुर्गृहे जातस्य कानीनत्वमविच्छेदम् । यस्मै सा पुनर्दीयत तस्यासौ सुत इति तु विरुद्धम् । नारदवचनेऽपि गूढो पञ्च सहोदकानीनानामपि यादवैव पितेति प्रतिपादितम् । मनुनापि घोडुरित्युक्तं न मातामहस्येति । या तु मिताक्षर कथा यद्यनूढायामुपपन्नस्तहि माता महसुतोऽघोढाया तदा बाढुरवति ऽथवस्था कृता । सापि मनसि न अमत्कारमादधाति । तथा सति हि कन्याशब्दवाक्यायामपरिणीतायामजातत्वात् तस्य कानीनत्व दुर्बलम् । नच कन्याशब्द इत्यपत्ये मात्रपरो विज्ञापणवैयर्थ्यात् । गूढजादीनामपि तत्रोत्पन्नत्वेनाप्यावर्त्तकत्वात् । सर्वा हि कस्यचित्कन्यैव । ब्रह्मपुराणवचनविरोधश्च दुष्परिहरस्तत्रादत्तायामित्युक्तत्वात् । अत्र एव मानवविराघोऽपि तु समाधेयः । कृतककारणापि परस्परविरुद्धवचनानि लिखितवता हृदयशून्य वक्ष्यन्त्यानमिमानाद्विरोध एव न प्रतिसहितः । तेन हि मातामहसुतस्य कानीनस्य बोधयन्ति बहूनि वचनान्युपन्यस्य तद्विरुद्धे ब्रह्मपुराण नारदवचने तदनुपदमेव लिखिते । तत्र वशिष्ठस्य वच —

कानीन पञ्चमा य पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेत्स कानीनो मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याह । अथाप्युदाहरन्ति—

अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्र विन्दत तुल्यत ।

पुत्री मातामहस्तन दद्यात्पिण्ड हरदनम् ॥ इति ।

नारदस्यैवम्— (अ० ५० प० १३ श्लो० १८)

अज्ञातपितृको यस्तु कानीनाऽनूढमातृक ।

मातामहस्य दद्यात्स पिण्ड रिक्थ हरत्तत ॥

बौधायनस्य वि—

असंस्कृतामनतिसृष्टा यामुपगच्छेत्तस्या या जात स कानीन इति ।

अत्र प्रतिविदधम् । मातामहसुतत्वं कानीनस्य प्रतिपादयता
 वचनानां सर्वथा या न दत्ता नस्या सपुत्रजातविषयत्वम् । वोढुं तु
 तत्त्वं प्रतिपादयता तु सङ्कल्पिताया सप्तपदीपर्यन्त विवाहभावना
 माभ्यभार्यात्वमप्राप्ताया य सर्वणादुत्पन्नस्तद्विषयत्वम् । अदत्ताया
 मिति ब्रह्मपुराणवचने बौधायनवचने चानतिसृणामिति पदाभ्यामसप्तवि
 वाहभावनोच्यते । न तु सर्वथाऽदत्ता । युक्तञ्चेतत् । सङ्कल्पेन पितृ
 स्वत्वापगमपरिणेतृस्वत्वोत्पत्त्योरुपक्रमत् । पितु सर्वथा स्वत्वापगमा
 भावाच्च कानीनत्वव्यपदेशस्य परिणेतृस्वत्वोपक्रमेण तद्दीयत्वस्य च
 सम्भवात् । पूर्णपितृस्वत्वे तु तदुत्पन्नस्य मातामहसुतत्वोपपत्तेः । मनु
 वचनस्याप्ययमर्थः । या सङ्कल्पिताऽसमाप्तविवाहभावना अत एव क
 न्या । परिणेतृभार्यात्वस्यानिष्पत्तेः । तादृशकन्यासमूहस्य कानीनतामान
 वोढुर्येन विवाह्यते तस्य यदेदिति । अत एव पितृवैश्मनीत्यपि सङ्गतम
 लुषादतया । विवाहानन्तरमेव भर्तृगृहप्रवेशात् । भिताक्षराग्रन्थस्याप्य
 यमर्थः । अनूढाया-वोढुमनुपका तायाम् । कदाया-वोढुमुपक्रान्तायामि
 ति । आदिकर्मणि को न तु भूते । समाप्तविवाहभावनाया तु सवर्ण
 जारजातो गूढज । अत एव गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो भर्तृगृह सेनाक्षातो
 जात इत्युक्तम् । पुनर्भूद्विजिघा । विवाहमात्रेणाक्षताप्यभ्येन परिणीयमा
 नैका । अन्या तु विवाहात्प्रागव पुरुषसम्भोगद्विधा । तस्या जात
 पौनर्भव । अत एवाक्षताया क्षताया वा जात ॥ युक्तम् ।

मनु — (अ० ९ श्लो० १३५)

या तु पर्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

(१) उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥

कात्यायन —

कृत्वा विहाय पतित या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्या पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य स ॥

वसिष्ठविष्णु—पौनर्भवश्चतुर्थ इति ।

चतुर्थत्वं तदनुक्रमोपक्षया ।

माता भर्ताक्षया पिता वा यमन्यस्मै दद्यात्स तस्य दत्तक पुत्र
 तथा च—

मनु, (अ० ९ श्लो० १६८)

माता पिता वा दद्याता यमद्भि पुनमापदि ।

सदृश प्रीतिसयुक्त स ज्ञयो दत्त्रिमः सुत ॥

(१) पुनर्भूत्वा-पुनर्ग्रहिणीभूत्वा ।

आपदीत्युक्तेरनापदि दातुः प्रत्ययायः । मातापितरौ प्रत्येकं मिलितौ वा । अङ्गिरिति दानप्रतिग्रहप्रकारोपलक्षणम् । सदृश=सवर्णम् । प्रीतिसयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । एकः पुत्रश्च न देयो न प्रतिग्राह्यः । तथा च—
वसिष्ठः,

शुकशोणितमम्भयः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य भ्रदानधिक्यपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा । स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा न्यत्रानुष्ठानाङ्गर्त्तुरिति ।

अत्र भर्त्रनुष्ठां विना स्त्रियाः पुत्रप्रतिग्रहनिषेधाददत्तानुष्ठे भर्त्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुः । तत्र । अपुत्रस्य गत्यभावात्पुत्रीकरणस्यावश्यकत्वध्वनाच्छास्त्रमूलकतदनुष्ठायास्तत्राप्यक्षतेः । न चैवमनुष्ठानादन्यवेति व्यर्थम् । व्यावर्त्याभावाच्छास्त्रायाः अनुमतेः सर्वप्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । मुमुक्षोः परम्यन्तरे पुत्रवतो वा नुष्ठाया असम्भवाद्भावा यदि स्वपुत्रार्थमेव त प्रतिगृहीयात्तदर्थत्वात् प्रतिषेधस्य ।

सर्वास्तामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥ (मनु० अ०९ श्लो० १८३)

इति पुत्रकार्यथाज्ञादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्त्रनुष्ठां विना तादृशपुत्रो न कार्यः । उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निस्पष्टेः । भर्त्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तकवद्गौण इति तादृश्या भर्त्रनुमतिमन्तरेणेतरौ न प्रतिग्राह्य इति तात्पर्यार्थः । वस्तुतस्तु —

भ्रातृणामकजातनामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरग्रवीत् ॥ (मनु० अ०९ श्लो० १८२)

इति धनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिसम्भवेऽन्य पुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादी व्याख्यातत्वाङ्गर्त्तरि जीवति भार्यया स्वातन्त्र्येण तदननुमतौ तु पुत्रीकरणेय इति भर्त्तरनुष्ठानादन्यत्रेत्यस्यार्थः । मृते तु तस्मिन् यत्पारम्भ्य तदननुमतिरेवापेक्षिता । एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुष्ठे मृतेऽपि भर्त्तरि भार्याया दत्तकादिकरणमविच्छेदम् । मनुचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवोक्ता । यदपुत्ररिक्त्यग्रहणाधिकारिक्रमपरे “पत्नी दुहितरः” इत्यत्र “अग्रजः स्त्रीधनम्” इत्यत्र च भ्रातृपुत्रसपत्नीपुत्रयोः परम्यादिभर्त्राद्यभावेऽधिकारप्रतिपादनविरोधापत्तिरिति । तच्च तत्रैव प्रपञ्चयिष्यते । अनेकपुत्रसद्भावेऽपि

ज्येष्ठ. पुत्रो न देयः ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

इति पुत्रकार्यकरणे तस्यैव मुख्यत्वाभिधानात् । क्रीतस्वयंदत्त-
कृत्रिमेऽपि समानन्यायत्वादेकपुत्रज्येष्ठपुत्रयोर्निषेधः । अत एव बहुव्य-
प्राक्षणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने क्रीतेऽपि ज्येष्ठपुत्रप्रतिगन्धालिङ्गदर्शनं "स ज्ये-
ष्ठपुत्रं निगृह्णान उवाच" इति ।

पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च—

पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् यन्धूनाह्वय राज्ञि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये
व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरयान्धव यन्धुसन्निष्ठ एव प्रतिगृह्णीयात् ।

इति वसिष्ठोक्तः । अदूरयान्धवमिति देशमापाविप्रकृतस्य प्रतिषेधः ।

एवं क्रीतादिष्वपि । समानन्यायत्वात् । कल्पतरौ तददूरयान्धवमस-
न्निष्ठमेवेति पाठं लिखित्वाऽदूरयान्धवं=सन्निहितमातुलादिकम् । अस्मिन्
कृत्रमेव=अविज्ञातगुणदोषमपि । अप्यर्थ एवकार इति व्याख्यातम् ।
"सन्देहे चोत्पन्ने दूरे शूद्रमिव स्थापयेद्विज्ञायते (१) ह्यकेन च बहूँस्तत-
त्प्रापते इति" इति च वसिष्ठवचनमधिकं लिखित्वैव विवृतम् । सन्देहे
यान्ययानामसन्निधानाज्ज्ञातिसन्देह उत्पन्ने शूद्रमिव=संस्कारहीनमेव
दूरे स्थापयेत् । शूद्रोऽपि हि कृतपुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति ।

क्रीतश्च तान्त्र्यां विक्रीत इति । तान्त्र्या=मातापितृभ्यां मात्रा भर्तृनुहया पित्रा
वा मूल्यग्रहणेनापरस्य दत्तः । एकपुत्रज्येष्ठपुत्रौ तर्जयित्वा आपद्वीत्येव ।
सजातीयेष्वित्युपसंहारात्सर्वणं एव । यन्तु मनुनेकम्—

(अ० ९ श्लो० १७४)

क्रीणीयाद्यस्त्वप्यार्यं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ इति ।

तत् गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम् । न तु जात्याऽसदृश
इति । सजातीयेष्वित्यनेन विरोधार्पणैः ।

वीधायनोऽपि—

मातापित्रोर्हस्तात्क्रीतोऽन्यतरस्य वा योऽप्यार्यं गृह्यते स क्रीतक इति
कृत्रिमस्तु पुत्रार्थिना स्वयं धनशेवादिप्रदर्शनादिना प्रलोभ्य त्वं मे
पुत्रो मयेति यः सर्वणः पुत्रीकृतः स उच्यते । मातापितृविहीनश्चेत् ।
तत्सद्भावे तत्परतन्त्रतया तेन पुत्रीमवितुमशक्यत्वात् ।

(१) विज्ञायते=पूयते हि=यत एकेनानौरसेनापि पुत्रेण बहून्=पिनादीन् ततः=
नरकात् प्रापते इत्यर्थः ।

१९. दायभागे स्वयंदत्तमहोदजादिपुत्राणां स्वरूपम् । ४७९

मनुविष्णू अपि—(मनु० अ० ९ श्लो० १६९)

सदृशं यं प्रकुर्यातां गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विश्वेयस्तु कृत्रिमः ॥ इति ।

सदृश=सवर्णम् । प्रकुर्यातां मातापितरौ मिलितौ प्रत्येकं वा ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तः । स्वयमेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तर्वास्तथाहं पुत्रो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा सवर्णोऽप-
तिः स उच्यते । तथा च—

मनु, (अ० ९ श्लो० १७०)

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

अकारणात्=पातित्यादिकारणमन्तरेणैव दुर्मिक्षादौ पोषणाद्यसाम-
र्थ्यादिना मातापितृभ्यां त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः ।

यस्तु गर्भे स्थितोऽपरिणीतावस्थायां सवर्णाज्जाराज्जातो गर्भिण्यां
तस्यां परिणीयमानायां विज प्राप्तः "विद्वल्ल लाम" इत्यस्य निष्ठान्तं क-
म् । "नुदविद" (अ० ८ पा० २ सू० ५६) इति सूत्रेण निष्ठासम्बन्धित-
कारस्य नकारादेशः । (१)सहोदज उच्यते । स योदुः पुत्रः । तथा च—

मनु, (अ० ९ श्लो० १७३)

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ।

योदुः स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ॥

विष्णुरपि—

सहोदः सप्तमः । गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्र स तु पाणि-
प्रहस्येति ।

सप्तम इति तृतीयपाठक्रमापेक्षया ।

उत्सृष्टो=मातापितृभ्यां त्यक्तो यो गृह्यते पुत्रार्थिना सोऽपविद्धो नाम
प्रहीतुः पुत्रः । एतावपि सवर्णविवेकः ।

तथा विष्णुरपि—

अपविद्धस्त्वेकादशः पित्रा मात्रा च परित्यक्तः स येन गृहीतः ।

वसिष्ठ —

अपविद्धः पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपास्तं गृह्णीयात् । इति ।

एकादशत्वं पञ्चमत्वं च तत्तत्पाठक्रमापेक्षया ।

यस्तु मनुना गौणपुत्रमध्ये पारश्वगव्य शूद्रापुत्रः परिगणितः । स

(१) तथा सह य कटो विवाहो गर्भस्तस्माज्जात इत्यर्थः । गर्भस्योदत्वात्तस्याप्य-
दत्वमिति ।

योगीश्वरेण “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः” इत्युक्तोपसंहार
व्याजेन नियमकरणात्तस्य च कथञ्चिदपि सजातीयत्वासम्भवाद्गो-
क्तः । अत एव “जातोऽपि” इत्यादिना ग्रन्थेन स उक्तः । द्विजातिजात-
स्य शुद्रापुत्रस्यान्याभावेऽपि पित्र्यश्रुत्यद्वयत्वाभावाच्च । तच्च वक्ष्यते ।
तथा च—

मनु, (अ० ९ श्लो० १७८)

यं ब्राह्मणस्तु शुद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

(१) स पारश्वेनैव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥ इति ।

बौधायनोऽपि—

द्विजातिप्रधराच्छुद्रायां जातः कामात्पारशव इति ।

तत्रोरसादन्ये गौणाः पुत्रा मुरयस्तथौरस एव ।

तथा च—

मनु, (अ० ९ श्लो० १८०)

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण ॥

क्रियालोपात्=परिणयादिक्रियालोपादित्यर्थः । क्रियालोपादिति प्रतिनि-
धित्वे हेतुः । स्मृत्यान्वकायां तु औरसाभावे तत्कर्तृकथाद्वादिक्रियालो-
पाद्युचिभ्यतो मनीषिण ऋषय एकादश पुत्रप्रतिनिधीन् कर्त्तव्यत्वेनाहु-
रिति व्याख्यातम् ।

बृहस्पति—

पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारणं तेषामौरसं पुत्रिका तथा ॥

आज्यं विना यथा तेलं सद्भिः प्रतिनिधिः स्मृतः ।

तथेकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

प्रह्लादपुराणे—

दत्तकश्च स्वयदत्तः कृत्रिमः कृत एव च ।

अपविद्धश्च ये पुत्रा भरणोयाः सदैव हि ॥

भिन्नगोत्रा पृथक्पिण्डा पृथग्वशकरास्तथा ।

सूतके मृतके चापि द्यहाशौचस्य भागिनः ।

अपि वस्त्रान्नदातृणां क्षेत्रबीजवतां तथा ।

शुद्रो दासः पारशवो विप्राणां विद्यते कचिद् ॥

(१) स पुत्रं पितृन् आद्यादिभिः पारयन्=प्रोणयन्नपि अन्यपुत्रवदप्रशस्तत्वाच्च
बहुल्य इति पारशव इत्यर्थः ।

राज्ञां तु शापदग्धानां नित्यं क्षयवतां तथा ।
अथ सद्भामशीलानां कदाचिद्वा भवन्ति ते ॥
औरसो यदि वा पुत्रस्तथवा पुत्रिकासुतः ।
न विद्यते तत्र तेषां विधेयाः क्षेत्रजादयः ॥
एकादश पृथग्भावा घशमात्रकरास्तु ते ।
भ्रात्रादि दासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यशः ॥
गृहोपपन्नश्च कार्मीनः सहोदः क्षेत्रजस्तथा ।
पौनर्भेदश्च पैद्यानां राजदण्डमयादपि ॥
पजिताः पञ्च धनिना शेषाः सर्वे भयत्यपि ।
शूद्राणां दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ॥
परायत्तशरीराणां न कश्चित् पुत्र इत्यपि ।
तस्माद्दासस्य दास्याश्च जायते दास एव हि ॥ इति ।
एवमेतेषां पुत्राणां स्वरूपं निरूप्य तेषां दायग्रहणं निरूप्यते ।

तत्र योगीश्वरः— (अ० २ श्लो० १३२)

पिण्डदोऽशहरक्षेपां पृथग्भावे परः परः ।

परः पर इति घोषादशनात् पूर्वपूर्वाभाव इत्यपि चाप्तावसेषा ।
औरसपौत्रिकेयसमवायेऽप्येवम् । औरसे साते पुत्रिकासुतस्य दायग्रहणाभावे प्रसक्ते मनुपपद्यति—(अ० ९ श्लो० १३४)

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।

अमस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

एक एवौरसः पित्र्ये धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता मर्त्येष्ट्यास्त्यपरे सुताः ॥

नच पुत्रिकाया एव प्रथमपुत्रे जाते पश्चादौरसोत्पत्तौ पुत्रिकापुत्रस्य ज्येष्ठत्वादस्त्रित्याह च ज्येष्ठान्शमागिता भवेदिति युक्तम् । तस्य पौत्रत्वात् । तदाह—

मनुः, (अ० ९ श्लो० १३६)

अकृता वा कृता वापि य विन्दत्सदृशात्सुतम् ।

पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम् । इति ।

पुत्रिका हि पुत्रस्तपुत्रो दौहित्रोऽपि पौत्रस्तद्वा न पौत्री भवति । पौत्रस्य च ज्येष्ठत्वेनांशातिरेको नैव श्रुतः । न च वसिष्ठवचने “अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति” इति पुत्रिकापुत्रस्यापि पुत्रत्वाभिधानात्तद्विरोध इति वाच्यम् । मनुविरोधेन तस्य गौण्या पिण्डदातृत्वनिर्णीते ॥ ६१

४८२ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

मित्तपुत्रत्वाभिप्रायकत्वात् । पुत्रिकायाः पुमपत्यत्वाभावाद्यथा गौण पु
त्रपदप्रतिपाद्यत्व तथा स्वजन्यपुत्रिकाजन्यपुत्रस्यापि पुस्त्वे सत्यपि
जन्यत्वाभावात् । जन्यपुस्त्वस्यैव पुत्रपदशक्यत्वात् । तथान्येषामपि
पुत्राणां पूर्वपूर्वसत्त्वे सर्वमागानर्हत्वमनेन प्रसक्तमपवदति—

वशिष्ट ,

तस्मिन्नेतदप्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादक्षक
इति ।

दक्षकग्रहण क्रीतादीनामुपलक्षणम् । पुत्रीकरणाविशेषात् ।

उत्पन्ने स्यौरस पुत्रे चतुर्थोऽंशहरा सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनमाजनाः ॥

इति कात्यायनवचनाच्च । सवर्णा = क्षेत्रजदक्षकादयस्ते सत्यौरसे
चतुर्थोऽंशहरा । असवर्णा = कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः पौनर्भवास्ते तु
सत्यौरसे न चतुर्थोऽंशहरा अपि, किन्तु ग्रासाच्छादनमात्रमागिन इत्यर्थ
कात्यायनवचनस्य ।

अत एव—

विष्णु ,

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते पिण्डरिक्ताऽंशमागिनः ॥

इति औरसे सति कानीनादीनां चतुर्थोऽंशमागित्य प्रतिषेधति ।
कानीनादीनामप्यौरसाद्यभावेऽस्त्येष पित्र्यसकलघनग्रहणम् । “पूर्वा
भावे पर पर” इति वचनात् । यश्च मनुवचनम्— (अ० ९ श्लो० १६३)

एक एवौरस पुत्र पित्र्यस्य घसुन प्रभुः ।

शेषाणामानृशस्यार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनम् ॥ इति,

तदपि दक्षकादीनामौरसप्रतिकूलत्वस्यत्यन्तनिर्गुणत्वे च चतुर्थो
शादिनिषेधपर कानीनादिपर च । तेषां सत्यौरसे ग्रासाच्छादनमात्रमा
गित्वस्याक्तत्वात् तदेकमूलकत्वकल्पनात् । क्षेत्रजस्य तु सत्यौरसे
पञ्चमपक्षादौ मनुवोक्ताः । (अ० ९ श्लो० १६४)

पष्ठ तु क्षेत्रजस्याश प्रदद्यात् पैतृकादनात् ।

औरसो विभजन् दाय पित्र्य पञ्चममेव वा ॥ इति ।

प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमवाये पष्ठमेकतरसद्भावे पञ्चममिति व्य
वस्था ।

यस्तु—

समप्रघनमोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।

त्रिभागं क्षेत्रज्ञो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

इत्यादिब्रह्मपुराणादिवचने. समभागाहृतया मन्त्रादिभिरुक्तस्य पुत्रिका-
पुत्रस्य चतुर्थांश उक्तः, पञ्चमपक्षांशाहृतयोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य तृतीयां-
शश्चोक्तः । स पुत्रिकापुत्रस्यात्यन्तनिर्गुणत्वेऽसघर्णत्वे च क्षेत्रज्ञस्य चात्य-
न्तसगुणत्वानुकूल्ययोर्व्यवस्थापनीयः । औरसाभावे दत्तकस्यापि
लघनग्रहणार्थं पृथगारब्धं मनुना (अ० ९ श्लो० १४१)

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्त्रिमः ।

स हरेतैव तद्विद्ध संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥

स्वगोत्रतः संप्राप्तः किमुतेति कैमुत्यार्थोऽपिशब्दः । जनकधन
ग्रहणं च तस्य प्रतिपिद्धम्—

तेनैव, (अ० ९ श्लो० १४२)

गोत्ररिक्थे जनयितुं मजेद्विम्बं सुतः ।

गोत्ररिक्थानुगं पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति ।

दत्त स्वसम्यग्धी पिण्डस्ततो व्यपैति । स्वधा पितृवृत्तिहेतुरिति
पिण्डविशेषणम् । गोत्ररिक्थानुगं इति हेतुगर्मम् । दत्तकमात्रविषयकमपि
सत्पौरसे चतुर्थांशहरत्वप्रतिपादकं पृथगारब्धं वशिष्ठेन—

तस्मिन्नेतद्विद्वात् औरस उत्पद्येत चतुर्थभागमानी स्यादत्तकं
इति ।

क्रीतादिसाधारणं तु कात्यायनीयं प्रागेव पठितम् । तत्र तृतीयांशहरा
इति कर्णतल्लिखितं पीठो यदि साकरस्तर्हि दत्तकाशीनामीरसापेक्षया
सगुणस्य तृतीयांशहरत्वमिति व्याख्येयः । मनुनैव क्षेत्रज्ञस्यौरससमभा-
गमागित्वमप्युक्तम्—(अ० ९)

यदीयान् ज्येष्ठमाय्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्वभ्रदितिधर्मो व्यपस्थितः ॥ (१२०)

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण न भजेत् ॥ (१२१)

धनं यो विभृवाङ्गातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातृरुपाय दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥ (१४६)

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रज्ञौ सुतौ ।

यस्य यत्पैतृकं तस्य स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ (१६२)

यद्यप्यौरसप्रक्रमात्समभागमागित्वं क्षेत्रज्ञस्य तस्मिन्निरूपितमेवोक्तं-
मित्याभाति । तथापि वाक्याविरोधे प्रक्रमस्य बाध्यत्वाद्गौजिसमभागे

४८४ वीरमित्रोदयव्यवहारमहाशय परमयनिरूपणम्

त्वपर तदिति बोध्यम् । अत्र एवोत्तरवचने पितुर्बीजिनः प्राधान्यमुपन्यस्यति । “सोऽपत्य भ्रातुस्तथा” इत्यनेनापि यस्य क्षेत्रजस्तद्वीर्यघनतस्मै दद्यादिति भ्रातृस्थानीयत्वात्तस्य स्वसमभागितां प्रतिपादयति । एवमन्यान्यप्युच्चावचभागान् क्षेत्रजादीनां प्रतिपादयन्ति वृक्षत्यादिवचनानि कथञ्चिद्व्यवस्थापनीयानि । तत्र—

बृहस्पतिः ,

क्षेत्रजायाः सुताश्चान्ये पञ्चपदसमभागिनः ।

हारीत —

विमज्जिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात् । विंशं पौनर्मवाय एकोनविंशं व्यामुष्यायणाय अष्टादशं क्षेत्रजाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय इतरानौरसाय पुत्राय दद्यात् ।

महापुराणे—

समप्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।

त्रिभाग क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

कृत्रिमः पञ्चमं भागं षड्भागं गूढसम्भवाः ।

सप्ताश्विपविद्धस्तु कानीनश्चाष्टमाशकः ॥

नवभागं सहोदश्च क्रीतो दशममश्रुते ।

पौनर्मवस्तु परतो द्वादशं स्वयमागतः ॥

त्रयोदशमभागं तु शौद्रो भुङ्क्ते पितुर्दनात् ।

तद्वोत्रजो वा धर्मिष्ठो ब्रह्मचार्य्यथवा पुनः ॥

अत्रौरसे सतीति सवर्त्रं क्षेत्रम् । “पूर्वभावे परं पर” इति वचनात् ।

महापुराणविरच्य समप्रवेद्यादिप्रथमश्लोकस्य पूर्वमेव विषयव्यपश्रुतोक्तः ।

अभ्येषामपि शुण्ठितारतम्येन देशाचारानुसारेण वा यथाशक्यं व्यवस्था

द्रष्टव्या । षड्भागः=षष्ठं भागम् । नवभागं नवमं भागमित्यर्थः । अभ्यथार्थास

कृते प्रक्रममङ्गप्रसङ्गाच्च । परतो=दशमोत्परमकोदशम् । त्रयोदशममित्यर्थम् ।

शौद्रः=शूद्रपुत्रः । यदपि मनुना पुत्राणां षट्कद्वयमुक्ता पूर्णषट्कस्य दा

यादवान्धवत्तमुत्तरषट्कस्य चादायादवान्धवत्तमुक्तम् ।

(अ० २२३० १५९।१६०)

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तं कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्मवस्तथा ।

स्वयदत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्धवा ॥ इति ।

तदपि स्वपितृसपिण्डसमानोदकानां सञ्चिद्विचारिक्यहरभावे पू-

यंपट्कस्य तद्विक्रयहरत्वमुत्तरपट्कस्य तु तन्नास्ति । पितृऋणहरत्वं तु सर्वेषामपि पूर्वपूर्वाभावे समानमेवेति नद्यादादायादत्वाविभागो नोपपद्यते “पूर्वाभावे पर पर” इति वचनात् ।

एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । (अ० ९ श्लो० १६३)
 [युक्ता—

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिकथहराः पितुः । (अ० ९ श्लो० १८५)

इतिवचनस्य गौणपुत्राणामेव सर्वेषां पितृरिकथहारित्वप्रतिपादनपरत्वाच्च । दायदशब्दस्य “दायादानपि दापयेत्” इत्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तः रिकथहारिरिव प्रचुरप्रयोगाच्च । वाच्यत्वं सपिण्डसमानगोत्रत्वाभ्यामुदकदानादिकार्य्यकरत्वं पट्कद्वयस्यापि समानमेवेत्येतदर्थकम् । यत्तु हारीतवचनम्—

साधूनां स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नो गृह इति यन्धुदायादा दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोदः स्वयमुपगतः सहसादृष्टेत्यन्धुदायादा इति ।

साधूनां स्वयमुत्पादित औरस इत्यर्थः । सहसा दृष्टे यो मातापित्रादिविहीनोऽकस्माद्दृष्ट केनास्ति परितोऽयममत्वं पुत्रो भवेत्युक्तस्तथेति प्रतिपद्यते । कृत्रिम इति यावत् । तत्र मनुविरोधः स्पष्टः । तत्र कानीनपौनर्भवयोरयन्धुदायादमध्ये परिगणनात् । हारीतेन यन्धुदायादमध्ये दत्तकृत्रिमापविद्धेषु च व्याख्याता । तस्मादेव सवर्णादिभेदेन देशाचारभेदेन वा विरोधः परिहरणीयः ।

बौधायनस्तु मन्वसारेणैवाह—

औरस पुत्रिकापुत्र क्षेत्रज दत्तकृत्रिमौ ।

गूढज वापविद्ध च ऋक्षभाजः प्रचक्षते ॥

कानीनं च सहोदं च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।

स्वयन्दत्त निपादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥ इति ।

औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोदपौनर्भवदत्तकस्वयमुपगतकृतकर्तानभिधायाह—

देवतः,

पते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्घमुदाहृताः ।

मात्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

तेषां पद् यन्धुदायादाः पूर्वोऽग्रे पितुरेव पट् ।

विशेषाद्यापि पुत्राणामानुपूर्व्याद्विशिष्यते ॥

सर्वे चानौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

होनास्तमुपजीवियुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥

आत्मजत्वादिक परिगणितेषु यथायथं स्पष्टमेव । अनौरसस्य=न विद्यते औरसा यस्य तस्येति बहुव्रीहिः ।

नारदोऽपि—(४५० प० १३)

औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च । (४५)

पौनर्मवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ॥

स्वयञ्चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः । (४६)

एषां षट् षण्डुदायादाः षड्दायादयान्धवाः ॥

पूर्वः पूर्वः स्मृतः श्रेष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥ (४७)

क्रमात्ते ते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्धने ।

ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यस्तदवाप्नुयात् ॥ (४८)

मनु.—(४०९६ लो० १८४)

श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ।

बहवश्चेतु सदशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः ॥

बृहस्पतिः—

दत्तोऽपविद्धः क्रीतश्च कृतः शौद्रस्तथैव च ।

जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुताः स्मृताः ॥

क्षेत्रजो गर्हितः सन्निस्तथा पौनर्मवः सुतः ।

कानीनश्च सहोदश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

हारीतः—

शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।

सर्वे ते गोत्रिणः प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुल पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ।

यमः—

आपहृत्तो ह्युपगतो यश्च स्याद्वैष्णवीसुतः ।

सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठास्त्रयस्तथा ॥

कुलं काण्डमिति ख्यातं यस्मात् पूर्वाणि ते जडुः ।

तत्र ज्येष्ठतरो यः स्यात्त वै काण्ड विनिर्दिशेत् ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुश्चारितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृत ॥

वैष्णवा-शूत्रेति कल्पतरौ । उक्तापसद्धारमुखन नियममाहात्र—
योगेश्वर, (अ० २ श्लो० १३३)

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि ।

अयं=पूर्वभाषे पर परो धनभागित्युक्तो यो मया विधि स सजाती
येषूपपादकसजातीयेष्वेव क्षेत्रजादिषु श्रेयो न विजातीयेषु । तत्र कानां
गूढोत्पन्नसहोदयैर्मर्माणा सवर्णत्व जनकद्वारेण न स्वरूपेण । तेषु वर्ण
जातिलक्षणाभावात् । वर्णजातिविवेकमभिधाय “विश्रास्येप विधिः स्मृ
तः” इति योगेश्वरैवाभिधानात् । अनुलोमजाना मूर्धावसिकादीनामौ
रसेष्वेवा-तर्भावात् “अनुस्त्रिंशोऽभागा” इत्यादिना भागपद्धतिरुक्ता ।
तेन तेषामप्यभावे क्षेत्रजादयः पित्र्यऋषयहारिणः । शूद्रापुत्रस्य त्वीर
सत्वेऽपि न कृत्स्नपिश्यधनभागित्वमन्याभावेऽप्यस्ति । यथाह—
मनु, (अ० ९ श्लो० १५४)

यद्यपि स्यात्तु सपुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।

नाधिक दशमांशाच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥

यदि सपुत्रा विद्यमानसवर्णापुत्रो यदि वाऽपुत्रऽविद्यमानसवर्णा
पुत्रो भवेत्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादि पुत्रोऽभ्यो वा सपिण्डा रिषयहारो शूद्रा
पुत्राय दशमांशादधिक न दद्यात् । अस्मादेव वचनात्सवर्णापुत्राभावे क्षत्रिया
वैद्यापुत्रयोः सकलविप्रपितृधनग्रहणं गम्यते । यत्तु प्राक् चतुस्त्रिंशेक
भागमागित्य योगीश्वरादिभिर्मुक्तम् । तदतिसहस्रशूद्रापुत्रविषयं पदितं य
मन्यथा मानवविरोधात् । “ब्राह्मणक्षत्रियविशा” इति मनुवचनं तु प्रागेव
व्याख्यातम् ।

शुद्धधनविभागे विशेषमाह—

माहवल्क्य, (अ० २)

जातोऽपि दास्याः शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् (१३३)

मृते पितरि कुर्युस्तन् भ्रातरस्त्वर्धमागिकम् ॥

अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितृणां सुतादृते ॥ इति । (१३४)

शूद्रेण दास्यामुत्पन्न पुत्र कामतः पितुरिच्छया भागमागमयेत् । पि
तुरुर्ध्वं तु भ्रातरः परिणीतशूद्रापुत्रास्त दासीपुत्र स्वभागार्द्धमागिन
कुर्युः । अत्र बहुवचनात् सर्वे न्यस्वमागादर्थे दक्षुरिति ॥ अमितव्ययम् ।
तथा सति बहुभ्रातृकस्य ततोऽप्यतिबहुधनस्यापत्तेरप्यवस्था स्यात् ।
विन्त्येकपुत्रस्य यावान् भागस्तदर्थमागं शूद्रापुत्रा लभन्ते । व्यस्यमि
मापण जात्यभिप्रायेण च बहुवचनं कथंचन । परिणीतशूद्रापुत्रतःपुत्राय

भावे ॥ दासीपुत्रोऽपि कृत्स्नं शुद्रस्य पितुर्द्धनं लभत इत्यर्थाद्भ्रम्यते । शुद्रग्रहणाद् द्विजातिभ्यो दास्यामुत्पन्नः पित्रिच्छयाप्यंशमर्द्धभागं वा तदूर्ध्वं न लभते कृत्स्नतद्धनग्रहणं तु दुरापास्तमेव । किन्त्वप्रतिकूलश्चे-
ज्जीवनमात्रमिति प्रतीयते ।

गौणमुख्यपुत्राभावे मृतपतितपरिवाजकादिघनग्रहणाधिकारिण उच्यन्ते । तत्र—

योगीश्वरः, (अ० २ श्लो० १३५। १३६)

पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा यन्धुशिष्यसग्रहचारिणः ॥

एवमभावे पूर्वस्य धनमागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातिभ्य ह्यपुत्रस्य सर्वघर्णेऽप्ययं विधिः ॥ इति ।

अपुत्रस्य पूर्वोक्तद्वादशविधपुत्ररहितस्य स्वर्ण्यतस्य मृतस्य पत्न्यादयः पूर्वपूर्वाभावे पाठक्रमेणोत्तरोत्तरं धनं गृह्णीयुरित्यर्थः । अयं विधिः सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिसुताधनुलोमजप्रतिलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु घेदितव्य इत्यर्थः । तत्र प्रथमं पत्नी धनहारिणी । पत्नीशब्देन च विवाहः सूच्यते । "पत्युर्नो यज्ञसयोगे" (अ० ४ पा० १ सू०३३) इति पाणिनिसूत्रात् । जात्यभिप्रायेण चैकयजनम् । तेन यज्ञश्चेत् पत्न्य एकस्य तदा सर्वाः सजातीयविजातीयक्रमेण यथायथं भर्तृधनं विभज्य गृह्णीयुः । पत्नीशब्दादासुरादिविवाहोदाया धनग्रहणं धर्म्यविवाहोदपत्न्यन्तरस-
द्भावे नास्तीति गम्यते । तथा च—
स्थितिः,

क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्नी विधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः ॥ इति ।

अत्र च दासीत्वकथनमदृष्टार्थकर्मसु सहाधिकाराभावमभिप्रायेण । न तु दासीत्वद्रम्यत्वाभिप्रायेण । विवाहतात्वेन परदारत्वयाधात् । अत एव मनुर्धर्म्याधर्म्याविवाहाननुक्रम्य सन्तानगतावेव गुणदोषावाह-
यनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवन्ति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दितो नृणां तस्माच्चिन्त्यान्विवर्जयेत् ॥ इति । (३।४२)

प्रजाया निन्दितत्वमपि सद्वृत्तस्वभावात्त्वाभावो न तु वर्णजात्यभावः । परिणेतुः परिणीतायामुत्पन्नत्वमात्रस्य वर्णजातिव्यञ्जकत्वात् । "विभ्रा-
स्येप विधिः स्मृत" इत्युक्तेः । अत एव "न सा दैवे न सा पित्र्ये" इति सहाधिकार एव प्रतिपिद्धः । तथा च पित्र्यादिकर्मार्हितापि पतिदा-
यहरत्वप्रयोजिकेति पत्नीपदेन स्थापितम् । अत एव श्रौतस्मार्त्तसहाधि-

कारिणी पतिव्रतैव भर्तृघनभागिनीत्याह—

प्रजापतिः,

पूर्वं मृता त्वग्निहोत्रं मृते भर्तृरि तद्धनम् ।

लभेत् पतिव्रता नारी धर्मं एव सनातनम् ॥

इदमनुरपि—

अपुत्रा शयन(१) भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थित्यु ।

पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत् च ॥ इति ।

अत्रोत्तरार्द्धोक्तपाठक्रमस्यायंक्रमेण बाधात् प्रथमं कृत्स्नमंशं लभेत् पश्चात् पिण्डं दद्यादिति स्मृतिचन्द्रिकाकारेणोक्तम् । तद्धेतुः । क्रमे तात्पर्याभावात् । उभयाधिकारप्रतिपादनमात्रपरवाह्यचनस्य । अन्यथा यावदंशं लभेत् भर्तृन्त्येष्टिष्विलम्बोऽपि प्रसज्येत । स चानेकस्मृतिनिषिद्धः । अदृष्टकल्पनापात्तिश्च । पत्न्येवेत्येवकारेणापुत्रस्यान्त्यकर्मण्यप्यपि "अपुत्रा पुत्रवत् पत्नी" इत्यादिवचनास्मादादिसत्त्वेऽपि सैवाधिकारिणीति दर्शितम् । अयमेवार्थः प्रपञ्चितः—

प्रजापतिना,

जङ्गमं स्थावरं हेमं कुप्यं चाप्यं रसाभ्यरम् ।

आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासपाण्मासिकादिकम् ॥

पितृव्यशुद्धदौहित्रान् भर्तुः स्वर्गोयमातुलान् ।

पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धांश्चाप्यतिथीन् शिवः ॥

कुप्यं=शुपुर्त्तासादि । कव्यम्=विशेषं सकलव्यपितमन्त्रादि । पूर्व=वातादिकर्माङ्गदक्षिणादि । एतदुक्तं भवति । स्थावरेणापि सदितं सर्वं भर्तृघनमधिगत्य धनसाध्यं इत्यधिकारिकं पर्युरात्मनश्च श्रेयाःसाधनकर्म पतिपक्षीयपुरस्कारेण पत्न्या काव्यमिति । एवंवर्त्तमानाया ये पीडाकारिणस्ते राज्ञा चौरवृद्धपत्न्या इत्याह—

स एव,

सपिण्डा यान्धवा ये ॥ तस्याः स्युः परिपन्थिनः ।

हिंस्युर्धनानि तान् राजा चौरदण्डेन शासयेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां बार्हस्पत्यत्वेन पत्न्याः स्थावरप्रदणनिषेधकम्—

यद्विमक्ते धनं किञ्चिदाभ्यादि विविधं स्मृतम् । (२)

(१) शयनं पालयन्ती=तच्छयनसाधनयोनिरक्षणं सम्यक्कुर्वतीत्यर्थः । अत एवाह—व्रते इति । प्रपञ्चार्थे इत्यर्थः ।

(२) विधिसम्मतम् इत्यपि पाठः ।

तत्त जाया स्थावर मुक्त्वा लभते मृत्तमर्तृका ॥

इति वचन लिखितम् । "जङ्गम स्थावर" इत्यादिप्रजापतिवचनविरो
परिहाराय वृत्तविहीनपक्षीपरत्थमविमर्शपक्ष्यशविषयत्व धान्योक्तम्—

वृत्तस्थापि कृतेऽप्यशो न स्त्री स्थावरमर्हति ।

इति तच्छेषविरोधनापास्य दुहितृराहित्यपक्षीविषयत्वेन व्यवस्था
पित च । तत्र मृत्तमर्तृकारण मितक्षराकल्पतरुलायुष दिसर्वप्रधान्तरेणालि
पनाभिर्मुलत्वमस्य । "जङ्गम स्थावरं" इति प्राजापत्यस्य च सर्वत्र लिख
नात्समूलत्वमिति दूषणमुक्त्वा तदुक्तव्यवस्थायाश्च स्योत्प्रेक्षामात्रक
क्षिप्येनायुक्तधममिधाय समूलत्वेऽपि स्थावरादिसमप्रधनग्रहण ग्राह्या
दिविवाहोदाविषयम् । तद्वचनेषु पक्षीशब्दप्रयोगात् । स्थावरग्रहणमिति
पेधकपृष्ठस्थितिचञ्चन तु जायास्त्रीशब्दमात्रप्रयोगादासुरादिविवाहोदाविष
यमिति स्वय व्यवस्था कृता । (सा तु) आसुरादिविवाहोदाया पक्षीश
ब्देनाग्रहणाज्जायादिशब्दोपेतवचनानामपि तदेकमूलकतया तत्परत्वात्
स्मृतिचन्द्रिकायामेव निरस्ता । यत्तु तदुक्तव्यवस्थायामौत्प्रेक्षित्यमुक्तम् ,
तदपि न । दुहितृसत्त्वे तत्सन्तानद्वारेण स्थावरस्योपभोगधनस्वाम्युप
कारयो सम्भवादुद्विहित्मत्या स्थावरमपि ग्राह्य तद्गृहितायास्तु तद
भावात् तदग्रहणमिति तत्रापि यीजसम्भवात् । अत एव पितुरपि स्था
वरे स्वाजितेऽपि पुत्रानुमतिमन्तरेणानधिकार प्रागुक्त ।

यत्तु गृहीतधनाया प-न्यास्तद्धनेन जीवनमात्र दानाधीकरण
विषयेषु तु नाधिकार इति—

मृते भर्तारि भर्तेश लभेत कुलपालिका ।

यावज्जीव न हि स्वाम्य दानाधमनविन्ये ॥

इति वा यायनवचनप्रतीयते । तदपि दृष्टार्थनृत्तमर्तृकादिदानास्मात् इय
परम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोऽप्यधिकारविक्रययोश्च तत्रैवाधिकारा
भिधानात् ।

प्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यग्रस्थिता ।

दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिव व्रजेत् ॥ इति ।

दिव व्रजति यनेन काम्येऽपि दानादौ तस्या अधिकारः प्रतीयते
किमुत नित्ये नैमित्तिके च । "जङ्गम स्थावर हेम" इत्यादिपूर्वादाहृत
प्रजापतिवचनात् । तत्रापि पुनर्ग्रहणात्काम्येष्वप्यधिकार आयातीति
स्मृतेचन्द्रिकाकारादय यच्चापरमपि कायायनवचनमव—

अपुत्रा शयन भर्तु पालयन्ती गुरौ स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्द्धमाप्नुयुः ॥ इति,

तत्र स्मृतिचन्द्रिकाभर आह । क्षान्ता दायादकारितधनविनियोगप्रतिय-
न्धं सहमाना सत्यामरणाद्भुञ्जीतेत्यर्थः । इदं च रक्षणभरणाद्यसमर्थेषु
कार्यान्तरव्यग्रेषु श्वशुरादिषु पत्न्या यत् स्वयमेव स्वजीवनार्थमुपा-
समविभक्तं तद्विषयम् । विभक्तद्रव्यविषयत्वे मन्वादिपरिनिष्ठितार्थवा-
चापत्तेरिति ।

पौरस्यास्तु गुरौ श्वशुरादिसमीपे स्थिता भर्तुर्धर्मं भुञ्जीतेव । न तु
स्त्रीधनवद्यथेच्छं दानाधानविक्रयादि कुर्वीत । तस्या ऊर्द्धं दायादा दुहि-
त्राद्यस्तस्मान्नाधिकारिणो गृह्णीयुस्तु ज्ञातयः । तेषां दुहित्रादिभ्यो ज-
धम्यत्वात् तद्व्यापकत्वानुपपत्तेः । पत्नी हि तेषां वाधिका । तदधिकार-
प्रागभावप्रश्वंसयोरविशेषाद्वाधकाभावत्वस्य न द्वाधानुपपत्तेः । नापि
स्त्रीधनाधिकारिणो गृह्णीयुः । कात्यायनेनैव स्त्रीधनाधिकारिणां वचना-
न्तरैककत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेः । अतः "पत्नी दुहितरश्च" इत्यादिना ये
पूर्वपूर्वस्याभावे परभूता अपुत्रासंस्तृष्टिभक्तमृतधनाधिकारिणो निर्हि-
ष्टास्ते यथा परम्यधिकारप्रागभावे गृह्णीयुस्तथा परम्या जाताधिकारा-
याः प्रश्वंसेऽपि भोगापशिष्टं गृह्णीयुः । तदानीं दुहित्रादीनामेघाम्या
पेक्षया मृतोपकारकत्वात् । दानधर्मेषु महाभारतवचनमप्येतदुपोद्बलकम् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहार स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथञ्चन ॥ इति ।

उपभोगोऽपि न सूक्ष्मवस्त्रपरिधानादिना किन्तु पर्युरूपकाराय देहधा-
रणमात्रोपयोग्युपभोगानुष्ठानम् । एवं च गृहस्पतिना "पितृप्यगुरुदौहि-
त्रान्" इत्यादिना पितृभ्यपदेन भर्तृसविषण्डोपलक्षणादौहित्रपदेन तद्दु-
हितृसन्तानोपलक्षणात्मातुलस्वस्त्रीयपक्षभ्यां तस्मात्कुलतस्वसुसन्ता-
नोपलक्षणात्तेभ्य एवार्थानुरूपं भर्तुः धायाद्यौर्द्धदेहिकोपकारकं दद्यात् ।
न तु स्वपितृकुलसम्बन्धिभ्यः । तदनुमत्या तु तेभ्योऽपि । तथा च—
नारदः (व्य० प० १३ स्तो० २८।२९)

मृते भर्तृव्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः ।

विनियोगेषु रक्षासु भरणेषु स ईश्वरः ॥

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

इति सम्मुक्तमेव वचनार्थमादाय नास्त्येव स्त्रिया भर्तृरप्ये दा-
नविक्रयाद्यधिकार इत्याहुः ।

४९२ वीरमिश्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

तत्रेदं वाच्यम् । किं तस्य तथा कृतेऽपि दानादौ तत्स्वरूपानिष्पत्तिरेव । न तावदेवं युक्तम् । मन्वादिष्वचनैः सकलभर्तृधनग्रहणे तस्या उक्ते सति तस्यास्तत्र स्वत्वे दानादिस्वरूपानिष्पत्तेर्याधितत्वात् । अत एव जीमूतवाहनेनैव “स्थावरस्य समस्तस्य” “विभक्ता वाऽविभक्ता वा” “स्थावरं द्विपदं चैव” इत्यादीनि स्थावरविषयाणि दानादिनिषेधवचना-न्युपन्यस्याधर्मभागिताज्ञापनार्थमेतानि दुर्वृत्तं पुरुषं प्रति । कुटुम्बदुःख-दानार्थमेव दानविक्रयादिप्रवृत्तं प्रति प्रतिषेधकानि न तु दानादिस्वरूपा निष्पत्तिप्रतिपादकानि । यथेष्टविनियोगार्हत्वलक्षणस्यैवस्य द्रव्यान्तर इव स्थावरेऽप्यविशेषाद्वचनशक्तेनापि वस्तुनोऽन्यथाकरणाशक्त्या तत्प्रतिपादनानुपपत्तेरिति निरूपितम् । तदुक्तरीत्यात्रापि दुर्वृत्ततया दयाददुःखदानार्थमेव भर्तृविक्रयदानादिप्रवृत्ताया अस्तु प्रतिषेधाति-क्रमादधर्मः । धर्मार्थं दानप्रवृत्तायाः स्वजीवनाथर्थं विक्रयाधाने कुर्व-त्याश्च नास्त्येवाधर्मोऽपि । नच भुज्जीतेत्येति नियमाद्वायाश्च ऊर्ध्वमा-नुचुरित्यभिधानाच्च दानाद्यनधिकार एव तस्या अविभक्तघन इव त-त्रेति वाच्यम् । साधारणस्वत्वाभ्याविभक्तघनेनासाधारणस्वत्वाभ्या-स्यास्य वैषम्यात् । नच स्वभोगस्य प्राप्त्येनाविधेयत्वाद्दानादिपरि-श्रयार्थं एव विधिस्तथा चानधिकारस्तत्रागत एवेति वाच्यम् । वस्तु-न्यथाकरणाशक्तेर्नियमस्य वृथादानादिना द्रव्यनाशनिवृत्त्यर्थं तयैवोपपत्ते-रवश्यमाचर्यतात् । अन्यथाऽनधिकारे “दमदानरता” “पूजयेत्कंस्यपू-र्त्ताभ्यां” इत्यनेन दानविधिना विरोधोऽपरिहार्यः । यच्च दायदाः पत्न्य-नन्तराधिकारिणः “पत्नी दुहितर” इत्यत्र निर्दिष्टास्ते गृह्णीयुः, प्रागभाव-प्रध्वंसयोः प्रतियन्धकपत्न्यभावत्वस्याविशेषात्तदधिकारोद्भवोदित्यु-क्तम् । तदतिस्थवीयः । दयादपदेन स्त्रीधनाधिकारिग्रहणे यथा वचनान्त-रोक्तत्वात् पौनरुक्त्यं, तथा तेषामपि कार्यायनेन वचनान्तरोक्तत्वात्पौन-रुक्त्याऽविशेषात् । वस्तुतस्तु जातस्वत्वे स्वामिनि मृते तत्पत्न्यासम्प-न्नामेव तद्धनग्रहणमुचितम् । पत्न्यादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वेन द्रव्य-स्वामित्वे पत्न्या उपजाते पूर्वस्वामिदुहित्रादीनां कः प्रसङ्गः । तेन य-द्यपि पूर्वभावः प्रागभावः प्रध्वंसश्चात्यन्ताभावश्च प्रतियन्धकसंसर्गा-भावतया तुल्यस्तथापि यो द्रव्यस्वामी तस्मिन् मृते तत्सम्बन्धि प-त्न्यादिकमपुत्रस्य तस्य धनं लभेतेत्येव वाक्यार्थः । अन्यथा दुहित्रा-दिभिरपुत्रपितृधने लब्धे तन्मरणे तत्सन्तत्यतिलङ्घनेन तद्धनं पूर्वस्था-मिनः पितुर्यं पित्राद्यस्त एव लभेतामिति महत्यवयवस्था प्रसज्येत ।

तस्मान्नर्तुरिकप पत्न्या लब्ध तस्यां मृतायां तद्भोगावशिष्ट "मातुर्दु-
हितर" इत्यादिचचनाद्बुद्धिप्रादिप्राप्तत्वेन प्रसक्तं "दायादा ऊर्द्धमा-
प्नुयुः" इत्यनेनापोद्यते । अयं च वचनार्थः । दायादा इत्यत्र कस्येत्य-
पेक्षाया शयनान्वित भर्तुरित्येवोपस्थितत्वादनुपज्यते । तथा चैव व-
चनव्यक्तिः । तस्या ऊर्ध्व भर्तुर्दायादा अविमक्ततद्धनाधिकारिणो विम-
क्तभ्रातृधनमपि तत्पत्नीभोग्यावशिष्टं गृह्णीयुर्ध पत्नीरिक्पहरा दुहिप्रा-
दय इति । एव चापूर्वार्थत्वाच्चतुर्थचरणस्यार्थवत्त्वमभ्यति । अन्यमते
वचनान्तरोक्तार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् । तस्माददृष्टार्थे दाने दृष्टाह-
ष्टावश्यककार्यार्थमाधौ विक्रये चास्त्येव पत्न्याः सकलभर्तृधनविष-
योऽधिकारः । नियमस्तु नटनसंकादिदानानावश्यकधाधिविक्रयमिष्टव्य-
र्थ इति सिद्धम् । अत एव धान्तेत्युक्तम् । द्रव्यप्राप्तिवृत्ता वृथाद्रव्यव्य-
यकारिणी न भवेदित्यर्थः । दानधर्मस्य महाभारतवचनं तु सुतरामस्म-
दुक्तमेषार्थमुपोद्बलयाति । तथा हि स्त्रीणां स्वपतिव्यय = स्वभर्तृरिक्पम्
उपभोगफल = उपभोगो धर्मप्रत्यासन्नो भोगो न त्वसद्भोगे फल प्रयोजन य-
स्य तादृशः स्मृत उक्तो दानादिभिः । उत्तरार्द्धे तदेव व्यनक्ति—त्रिय प-
तिवितादपहार = वृथाव्ययं न कुर्युः । कथयनेत्यनेनापहारस्य सर्वधैयाभे-
यस्करतामाह । अपहारो हि चौर्यम् । नटनसंकादौ वृथादानं हस्ते
षष्ठादिपरिधिस्ता मिष्टभस्यादिवुभुक्षेत्येवमाद्यपि सयताया अनौचित्य-
त्याद्यौचित्यमुदयमित्यपहारशब्दो गौणः । धर्माद्यर्थदानादिकं तु न
तथेति नापहारशब्देन बोधयितुं शक्यते । तस्मात्सर्वं सुस्पष्टम् ।

पत्न्या अपुत्रविमक्ताससृष्टपतिस्वापतेयप्रदने(१) प्रथमाधिकार
प्रतिपादकान्यपराण्यपि भूयांसि स्मृतिवचनानि ।

तत्र बृहस्पतिः —

आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सुरिभिः ।

शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥ (२)

ग्रस्य नोपरता माय्या देहार्द्धं तस्य जीवति ।

जीवत्यर्द्धशरीरेऽर्थे कथमन्यः समाप्नुयात् ॥

(३) सकुलवैविध्यमानैस्तु पितृमातृसनाभिभिः ।

(१) स्वापतेयम् = धनम् ।

(२) पुण्यापुण्येति । एकैककृते पुण्यापुण्ये विहितनिषिद्धरूपे कर्मणि तयोः फले
स्वर्गनरकरूपे समा भोवन् त्वेनेत्यर्थः ।

(३) सकुलवैविध्यदिवृत्तीकानय सप्तमर्थः । तेन सकुल्येषु पितृमातृसनाभिषु विद्य-
मानेभिरर्थः ।

अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥ इति ।

यागाक्षरोऽपि पुर्याभावे पराधिकार वदन् सर्वप्राथम्येन पत्न्या एवाधिकारमभिधत्ते ।

विष्णुरपि—(१७४-१३)

अपुत्रधने पत्न्याभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि, तदभावे भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे यन्धुगामि तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे शिष्यगामि, तदभावे सहाध्यायिगामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामितीति ।

यन्धुरश्च सपिण्डः । सकुल्यः स्वगोत्रः । यन्धुपदेन वक्ष्यमाणपितृपुत्रादिग्रहणे योगीश्वरोक्तक्रमविरोधापत्तेः ।

कात्यायनोऽपि—

पत्नी पत्युर्जनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥

स्मृ य तरमपि—

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।

तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता ॥ इति ।

एतैर्वचने सर्वतः पूर्वं पत्नी पतिधनभागिनीति प्रतिपादितम् ।

एतद्विरुद्धान्यपि वचनानि लक्ष्यन्ते । तथा च—

नारदः, (४५० प० १३ इत्यो० २५ । २६)

भ्रातृणामप्रजाः प्रियाः कश्चिच्चैतन्मज्जेत वा ।

विमर्जेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥

मरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

रक्षन्ति शय्या मर्जुंश्चेदाच्छिन्नुरितरासु तु ॥

इति पक्षसिद्ध्यर्थेऽपि भ्रातृणा धनग्रहणं मरणं च नरपत्नीनामाह ।

मज्जरपि—(अ० ० इत्यो० १९५ उ०)

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्तं भ्रातरं पथं वा ।

इति पितृभ्रात्रोर्वैकल्येनापुत्रधनग्रहणाधिकार वदति न तु पत्न्या ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमपानुपात् ।

मातर्यपि च गृह्यार्थं पितुर्माता हरेद्जनम् ॥ (मनु० अ० १६ ब्र० २१७)

इति च एतस्मिन्पुत्रिणामप्यपुत्रधनाधिकारमभिधत्ति ।

राज्यादिभिरपेक्षितगवाऽऽदि—

अपुत्रस्य स्वध्यातस्य भ्रातृगामि इत्येतदभावे पितरं हरेयात्

ज्येष्ठा वा पत्नी ।

इति भ्रातुः पित्रोश्चाभावे पत्न्यधिकार कथयन्ति ।

देवलोऽपि—

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि ध्रियमाण पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ।

इति सर्वपूर्वभावेन योगीश्वरेणामिहिताया पत्न्या भ्रात्राद्यभावे
ऽधिकारमाचष्टे । भ्रातृशब्देनात्र मिश्रोदराः । सहोदरानां पृथगुपा-
दानात् ।

कात्यायनोऽपि—

विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।

भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्रमात् ॥

इति पित्रादिषु ग्राहकेषु पत्न्या निर्देशमपि न करोति ।

एतेषामन्योन्यविरुद्धानां व्यवधानां धारेश्वर इत्यव्ययस्थामाह ।
विभक्तासंख्येष्टभ्रातुरपुत्रस्य पत्नी यदि नियोगमङ्गीकुरुते तदैव पति-
धनं लभते । अनियोगार्थिन्यां तु तस्यामविभक्तसंख्येष्टपत्नीवद्भरणमात्र-
मेव । नियोगद्वारैवापुत्रपत्न्या पतिस्वापत्तेयस्वामित्वम् । अत्र च वीजम्-
मेकस्मृतिस्वपायद्वारैव तस्या धनसम्बन्धवोधनम् । तथा च—

गीतम.,

पिण्डगोत्रपिसम्बद्धा रिक्थं भजेरन् स्त्री वानपत्यस्य वीजं वा
लिप्सेतेति ।

अनपत्यस्य रिक्थं पिण्डगोत्रपिसम्बद्धा भजेरन् तस्य स्त्री वा
रिक्थं भजेत् । यदि वीजं लिप्सेत् । वाशब्दो यदिशब्दार्थः । अन्यथा
रिक्थग्रहणवीजलिप्सयोरतुल्यत्वेन विकल्पार्थत्वानुपपत्तेः ।

तथा मनुष्ये—(अ० ९, श्लो० १४६)

धनं यो विभृयाद्भ्रातुर्नृतस्य स्त्रियमेव वा ।

सोऽपत्यं भ्रातृकृपाय दद्यात्तस्यैव तद्धनम् ॥

इति विभक्तधनसम्बन्धमप्यपत्यद्वारेणैव पत्न्या दर्शयति । तथा
विभागाभावेऽपि—(मनु० अ० ९, श्लो० १२०)

कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तत्र विभाग स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

इति धदपत्यद्वारा धनसम्बन्धोऽस्तीत्याह । तेनाम्बव्यतिरे-

काभ्यामपत्यद्वारक एव पत्न्या धनसम्बन्धो नान्यथेति सिद्धम् ।
वसिष्ठोऽपि—

रिक्थलोमाग्रास्ति नियोगः ।

इति रिक्थलोमप्रयुक्त नियोगं प्रतिषेधप्रकृतनियोगाया एव धनसम्बन्धोनेतरस्या इति स्पष्टमेवाचष्टे । तथा च “स्नातृणामप्रजा” इत्यादीनि नारदादिवचनान्यनियोगार्थिनीविषयाणि पर्यवस्यन्ति ।

अपुत्रा योपितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या इयमिच्छारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ॥ (अ०२श्लो०१४२)

इति योगेश्वरोऽप्यपुत्राणामन्धादियोपितां भरणं भाषमाणः पुत्रस्यैव धनसम्बन्धप्राधान्यात्तत्कृत एव तत्स्त्रीणां धनसम्बन्ध इति सूचयन्त्यायसाभ्यात् तत्सर्वत्रापत्यमूलकमेव स्त्रीणां रिक्थग्रहणं ज्ञापयति ।

यद्यार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।

अरिक्थभाजस्ते सर्वे प्रासाच्छादनभाजनाः ॥

इति स्मृति पुरुषाणामपि पुत्रादीनां यद्धानधिकृतानां रिक्थानधिकारं वदन्ती वण्डापुण्यायेन सुतरामभर्तृकाणां तदनाधिकारिणीनां धनसम्बन्ध निरस्यति ।

तथा स्मृत्यन्तरमपि—

यद्यार्थं विहितं विसं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ।

इति स्त्र्यादिषु धनविनियोगमपि प्रतिषेधसाक्षात्तस्या एव कृत्स्नधनग्रहणं सुदूरं दूषयतीति ।

तदिदं विज्ञानेश्वरादयो नानुमन्यन्ते । “पत्नी दुहितरं” इत्यादिषु साक्षात्नियोगानुपादानात् प्रस्तावाभावाच्च । किञ्च नियोग एव पत्न्या रिक्थसम्बन्धप्रयोजकस्तदुत्पन्नमपत्यं वा ? । प्रथमेऽनुत्पादितपुत्राया अपि स्वीकृतनियोगाया धनाधिकारः स्यान्नियोगोत्पन्नपुत्रस्त च न स्यात् नियोगमात्रेणैव भर्तृधनस्याभ्यात् । द्वितीये वचनान्तरेत्यापत्यस्य धनसम्बन्धसिद्धेः पत्नीति वचनमनर्थकम् ।

अथ स्त्रीणां पतिमात्रद्वारको धनसम्बन्धो न प्रकारान्तरेण जीयति पर्यो तद्द्वारको मृते स्वपत्यद्वारक इति यो धनार्थं नियोगार्थं द्वापरं पत्नीति वचनमिति मतम् । तदप्यसन् । “अध्यग्न्यध्यावह निकं” इत्यादिपश्यमाणवचनैरन्यथापि तासां धनसम्बन्धयोचनात् । भर्तृधने द्वेषेव सम्बन्धो नियम्यत इति चेत् । तर्हि, जीयति पर्यो

तद्धनसम्बन्धस्य “पाणिग्रहणादि सहत्व” इत्यादिगीतमवचनेनैव सिद्धेर्मते तु तस्मिन्नियोगनिमित्तस्तद्धनसम्बन्ध उच्यमानः क्षेत्रज्ञपुत्रस्यैषोक्तो भवति सोऽपि प्रागुक्त इत्यपुत्रप्रकरणे पत्नीत्यनारभ्यमेव ।

यच्च गीतमवचन “बीजं वा लिप्सेत” इति यदि बीजलिप्सेतेत्यर्थक-
तया नियोगद्वारक एव धनसम्बन्धोऽपुत्रपत्न्या इत्यत्र प्रमाणमित्युक्तम् ।
तदप्युक्तम् । वाशब्दस्य पक्षान्तरवाचित्वेन यद्यर्थाप्रतीतिः । धनग्रहण-
बीजलिप्सयोरनुव्याप्यतया विकल्पार्थकत्वासम्भवे निपातानामनेका-
र्थत्वाप्रकृतान्वयोपयोगी यद्यर्थ एव कल्प्यत इति चेत्, न । बीजं वा
लिप्सेत संयता या भवेदिति प्रासङ्गिकधर्मास्तरोपदेशरूपतया विक-
ल्पार्थकताया एव सम्भवात् । तथा च गीतमवचसापि नियोगनिरपेक्ष
मेव मूर्त्तुरिकधग्रहणमुक्तं भवति ।

किञ्च । विधवानियोगस्य निषिद्धत्वात् “अपुत्रा शयनं मर्त्तुः पा-
ल्यन्ती” इत्यादिमन्वादिवचनैः संयताया एव घनाधिकारप्रतिपाद-
नात् “निर्वास्या व्यभिचारिण्य” इत्यादिना भरणमात्रस्याप्यसंयता
नामभावात्कृत्स्नमर्त्तुरिकधग्रहण दूरापास्तमेव ।

यच्चामिहित—“धनं यो विभृयाद्भ्रातुः” “कनीयान् ज्येष्ठमा-
ध्यायां” “रिक्षलोभाज्जास्ति नियोग” इति मन्वादिवचनैर्विभक्ताविभ-
क्तधनसम्बन्धोऽव्यव्यतिरेकाभ्यामप्यद्वारक एव पत्न्या आया-
सीति । तदपि धार्यम् । अविभक्ते ससृष्टिनि वा मर्त्तरि प्रेते पुत्रद्वारक
एव तस्यास्तद्धनसम्बन्धोऽतो धनलोभेन नियोगो नाभ्युपेय इति
तच्चाप्यदर्श्यात् । अत एव—

(१) ससृष्टानां तु यो भागः स तस्या नेष्यति कुप्यैः ।
(व्य० प० १३ श्लो० २४ प०)

इत्याभिधाय तत्स्त्रीनामनपत्यानां भरणमात्रं नारवेन प्रतिपादितम् ।
न चैवं “भ्रातृणामप्रजां प्रेयात्” इत्यस्यापि ससृष्टाविभक्तविषयत्वे
संसृष्टांशे “ससृष्टानां तु यो भागः” इत्यनेन पौनरुक्त्य स्यादिति वाच्यम् ।
तदश्विवरणपूर्वकं स्त्रीधनाविभाज्यत्वतद्भरणयोरपृथग्योर्विधानात् ।
यत्तु “अपुत्रा योषितश्चैषां” इति योगीश्वरवचनं, तत्तु स्त्रीयादीनां प्रका-
नानाम् एवामिति सर्वनाम्ना परामर्शात्तत्स्त्रीविषयमिति विभागान-
धिकारिनिरूपणप्रस्तावे वक्ष्यते ।

(१) ससृष्टिना तु यो भागस्तेषामव स इष्यते । इति पाठे मिताशरायो मुद्रित
नारदपुस्तके च वर्तते । अयमेव च पाठः समीचीनो भाति ।

यदपि द्विजातिघनस्य यक्षार्थत्वात्तदनधिकारिण्या प्रमीतपति-
कया तदग्रहणमनर्हमित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । यक्षशब्दस्य दानाद्युप-
लक्षकत्वात्तत्र च तस्या अप्यधिकारात् । यथाश्रुते यक्षभिन्नदानहोमा-
दिष्वप्यविनियोगप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु केवलधर्मार्थत्वमपि घनस्य नास्ति ।
धर्ममयं च काम च यथाशक्ति न दापयेत् । (या०अ०१२लो०११५)
तथा “पूर्वाह्नमध्यन्दिनापराह्णानफलाश्र कुर्याद्विधर्मार्थकामेभ्य” इत्या-
दिभिरर्थकामयोरपि तत्साध्ययोरावश्यकत्वात् ।

यक्षार्थत्वं च द्रव्यस्य यदि स्यात्, हिरण्यधारणस्य क्तव्यभिचारि-
हिरण्यसम्बन्धेन क्तव्यर्थतैव स्यादिति पुरुषार्थत्वं यत्तस्य स्थापितम्,
तत्रैव विरुध्यते (१) ।

(१) अयं भावः । तृतीयाध्यायचतुर्थपादैकादशाधिकरणम्—“अप्रकरणे तु
तदमस्ततो विशेषात्” (१।४।११) इति । अनाभ्य श्रूयते—“तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यं
सुवर्णोऽस्य भ्रातृभ्यो भवति” इति । तत्र संशय — किमिदं हिरण्यधारणं क्तव्यतया
विधीयते, उत क्रतुगतहिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते, उत हिरण्यं हस्ते भ-
वतीति विहितं यद्धारणं तदनुवादेन सुवर्णता । शोभनवर्णतात्वरूपो गुणो विधीयते यद्विरण्य-
भार्यं तत्सुवर्णमिति, उत हिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयत इति ।

पूर्वपक्षस्तु—हिरण्यविशिष्ट धारणं यद्यपि विधीयते तथापि तस्य फलापेक्षायामस्य
धारणस्य वेदवाक्यविहितत्वेन वैदिकत्वात् क्रियारूपत्वाच्च वैदिकदर्शपूर्णमासादिष्वन्या-
त्फलवद्वैदिकं कर्म युद्धिस्थं भवति । ततश्च तत्रैव वैदिककर्मणि प्रयाजादिवद्वारादुपकार-
कृत्वा ऋग्वज्र धारणं भविष्यति । एतावतैव फलाकांक्षानिर्भृते स्वर्गादिफलकल्पना न
युक्तैत्येकम् ।

हिरण्यं भार्यमित्यत्र कृत्यप्रयत्नेन धारणविधानात्तत्कर्मणो हिरण्यस्य कृत्यश्रुत्या प्रा-
धान्यप्रदाने धारणसंस्कारो ग्रीहान् प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणाविव । भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्य-
संस्कारमर्हतीति न्यायेनोपयुक्तस्योपयोक्ष्यमाणस्य वा संस्कारः कार्यः । उपयोगश्च प्रयो-
जनवत् एव, निष्फलस्य लौकिकसुवर्णस्य धारणसंस्कारायोगात् क्रतुगतहिरण्यानुवादे-
न धारणसंस्कारविधानमिति प्रयाजादिवद्वारादुपकारकमज्ञम् अपि तु प्रोक्षणादिवत्सं-
स्कारकर्मैतत्परम् ।

क्रतुगतं हिरण्यं तद्धारणं चानूय लाघवात्सुवर्णमिति शोभनवर्णता विधीयत इत्यन्यम् ।
एव त्रेधापि तावत् क्तव्यर्थमिति प्राप्तं उच्यते । यदुक्तं वैदिकत्वाक्रियात्वसाम्यात्
क्रतुरूपतिष्ठते फलाकांक्षायामिति । नैष नियमो घटते । यत्- स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि क्रिया-
त्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्या” इत्यादिषु स्वर्गादेः कृतुसम्बन्धितयोक्तेर्वैदिकत्वाच्च स्वर्गा-
द्युत्पत्तिं क्रतु चोभयमुपस्थापयति वैदिकत्वं नियातव्यं चेति हेतुद्वयम् । नियमतः क्रतुमेव,

“न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इत्यादिवचनात् पारतन्त्र्यमात्रमस्तु स्त्रियाः न तु धनप्रदने कोऽपि विरोधः । “यश्चार्थं द्रव्यमुत्पन्नं” इति तु धर्मविनियोगप्रशंसार्थम् । अत एव—

स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमुखं विधर्मिषु ।

इति धाक्यशेषः ।

मिताशराकृतस्य—

यद्वाथै लब्धमददज्ञास वाकोऽपि वा भवेत्

इति शेषध्वनस्य पुत्रादिध्वन्यविशेषेण पित्रा यद्यन्तार्थमर्जित
तत्पुत्रादिभिरपि तत्रैव विनियोज्य नान्यत्रेत्येव परमेतदित्याहुः ।

श्रीहरादयस्तु भार्याभरणमात्रपर्याप्तं यदि मर्तृधनं तदा सर्वमेव
गृह्णाति, अतिरिक्तं चेङ्गात्रादय इति विषयव्यवस्थामाहुः । "हृत्तमश
लमेव च" इत्येतदपि तत्परमेव । वर्त्तनदानस्यावश्यकत्वात् । तेन स
र्वाकारानामविरोध इति च तत्रोपपत्तिं कल्पयन्ति ।

वार्त्तमेतत् । सहजुतधनपदस्य पर-यपेक्ष जीवनपर्याप्तधनपरतव
 भ्रात्रापेक्ष च धनमात्रपरत्वमिति तात्पर्यमेदस्य सति सारूप्य-
 सम्भवेऽप्याद्यत्वात्, मनुश्चने कृत्स्नपदव्येष्ट्यर्पाताच्च ।

किं च सत्स्वयोरसेषु पुत्रेषु तत्समाश्रयणं जीवदजीवद्विभुः
गयोक्तम्—

यदि कुटुम्बसमानान् पत्युः कार्यं समाशिका ।

(या० अ० २।११५)

पितृकर्म विभजतां माताप्यश सम हरेत् ॥ (या० अ० २।१२३)

[illegible]

येन विशिष्टविधिपक्षेऽपि क्लृप्तता स्यात् । साकेऽपि हिरेण्यसत्त्वाच्च कनुगतद्विरेण्यप्र-
तति । नहि धारण धायमाणसत्कार । अदृष्टार्यतयापि धारणोपपत्त । कृ यप्रत्ययस्य
कर्मसः साध्यनाम न वाह न प्राची वम् । अनीप्सितकर्मनोऽपि निश्चयान्त्वात् । अन

(१) यथा चातुर्मास्यप्रकरणे “द्वयोः प्रणयन्ति” इति वाक्येन सौमि

एव धारणानुवादेन न सुवर्णत्वरूपगुणविधि । क्रतुधारणाप्रतीति लोकेऽपि धारणसम्भवात् । अतो न सर्वथा क्तवर्थ सुवर्णधारणम् । विधिवशाच्चावश्य फलेन भवितव्यम् । तस्य फलमर्थवादाभावे विश्वजिन्त्यायेन स्वर्ग, तत्सत्त्व तु रात्रिसत्रन्यायेन तद्गतमेव । अत्र तु दुर्वर्णोऽस्य आतृव्यो भवतीति श्रवणात् आतृव्यस्य दुर्वर्णत्वमात्मनश्च शोभनरूपतैव फलमिति पुरुषार्थमेव हिरण्यधारणमिति सिद्धान्त इति ।

(१) उक्तार्थे माने दर्शयज्ञस्य न्यायस्योपपादकमधिकरण सहगृह्य दर्शयति—यथा चातुर्मास्येत्यादिना । सप्तमाध्यायतृतीयपादाष्टमाधिकरणम् । “सौमिक तु प्रणयनमवाच्य हीतरत्” (७।३।८) इति । सोमे सधर्मकमग्निप्रणयन, दशपूर्णमासयोश्चाधर्मकं तत् । अग्निप्रणयनं नाम गार्हपत्यादाहवनीयादिध्वानिनयनम् । उत्तरवेदिष्य सोम एव न दर्शपूर्णमासयोः । एव स्थिते चातुर्मास्यस्य चतुष्कर्मसु वैश्वदेववर्णप्रधासता कमेधसुनारासीरीयाख्येषु धूयते—“द्वयोः प्रणयन्ति, तस्मात् द्वौ भ्यां यन्ति ऊरु वा एतयज्ञस्य यद्गुणप्रधासश्च साकमयश्च” इति । तत्राद्य द्वयोः पर्वणोरग्निप्रणयनविधायक, तस्मादिरयादिकं तदर्थवादवाक्यम् । तत्र सद्यः । किं सौमिकप्रणयनवत्प्रणयनविधिरतः प्रणयनमात्रविधिरिति ।

तत्र पूर्वपक्षः । आद्यपक्ष एव युक्तः । द्वितीये चोदकवाक्यादेव प्रकृतिभूतदशपूर्णमासतः प्रणयनमात्रस्य प्राप्त्या तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । न च चोदकप्राप्तप्रणयनस्यानुवादकमेव तदिति वाच्यम् । प्रणयन्तीतिविधिप्रत्ययबलाद्विधेयत्वप्रतीतिः । किञ्च “न वैश्वदेव उत्तरवेदिसुपकिरन्ति न शुनासीरीये” इति वाक्यद्वयेन तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधः प्रातिसापक्षो यतः स्वमत उपपद्यते । आद्यपक्षे हि सौमिकवदिरयतिदेशप्रतीतिरतः तत्रत्यसकलधर्मप्राप्ते उत्तरवेदरपि प्राप्तत्वात् । द्वितीये तु प्रकृतावेवोत्तरवेदेरभावात्प्रणयनप्राप्तावप्युत्तरवेदिप्राप्त्यभावेन “न वैश्वदेवे” इत्यादिप्रतिषेधस्तत्रास्ति स्पष्टैव । तस्मान् प्रतिषेधोऽपि सौमिकवत्प्रणयनविधाने हेतुरिति पूर्वपक्षस्याशयः । एतदाह—द्वयोः प्रणयन्तीत्यादिना उक्ते इत्यन्तेन ।

नन्विदमयुक्तं, प्रकारान्तरेण निषेधसाकत्वे तथैव स्वीकारे दुष्टमहमाश्रुत्वात् । तथा हि । प्रतिषेधस्य प्रातिसापेक्षत्वेऽपि न तदुक्तरीत्या प्राप्तिः । तत्रकार विनापि चातुर्मास्यप्रकरणपठितेनैव “उपात्र वपन्ति” इत्यनेनोत्तरवेदेर्विधानात्तद्व्योतत्वेदेराद्य तपर्वणोर्निषेधकमुक्तवाक्यमद्वयमिति तदुपपत्त्या सौमिकप्रणयनातिदेशः पूर्वपक्षयुक्तो न पठत इति चेत्, तदेवाह—राज्ञा-तर्क-यादीत्युप-पद्यते इत्यन्तेन । पूर्ववाक्ष्येमततिरस्कारकत्वात् सिद्धान्ति-व, स्वोक्तेरप्ययुक्त्यस्य तेनैव व्यवसायत्वादेकदेशेऽस्ति, अत्रानेति । अत्र=चातुर्मास्येषु उपपद्यते भेदिम् उपकिर-तीत्यर्थः ।

नन्विदमप्ययुक्तं, विधिबैधव्यापत्तेः । तथाहि । उपात्रेतिवाक्यं चातुर्मास्यपरमापूर्वमे

कप्रणयनातिदेशे "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न सुनासीरीय" इत्युत्तरवेदिप्रतिपेधेऽप्राप्तस्य प्रतिपेधायोगाद्धेतुत्वेनोक्ते, रास्त्राभूतैकदेशि-
ना नातिदेशप्राप्तायाः सौमिकोत्तरवेदेरयं प्रतिपेधः किन्तु "उपात्र वप-
न्ति" इति प्राकराणिकवचनप्राप्ताया इत्युपन्यस्ते, प्राकराणिकं वचनं प्रथमो-
त्तमयोः पर्वणोः प्रतिपेधमपेक्ष्य पाक्षिकीमुत्तरवेदिप्राप्तिं मध्यमयोस्तु नि-
रपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदेः प्राप्तिं करोतीति विधिवैषम्यप्रसङ्गेन पृथं

पनयोत्तरवेदिं विदधत् पर्वचतुष्टयेऽप्यविशेषेण सा विधत्ते । न वैश्वदेवे इत्यादिवाक्यद्वयं
तु पर्वद्वये निषेधकम् । तथाच तद्विधिमनिषेधयोर्द्वयोरपि वाक्यप्रमितत्वेन वाचनिकत्वा-
विशेषात्तुल्यत्वेन विकल्पः प्राप्नोति । स वेत्यम्—उपात्रेतिवाक्यम् आद्यन्तरवर्णोर्ध्वा न-
वैश्वेत्यादिवाक्यद्वयमपेक्ष्य तेन प्राप्तस्य निषेधद्वयार्थस्यानुष्ठानाभावस्तदैव पक्षे तदपेक्षयो-
त्तरवेदिं विधत्तेऽन्यथा न, मध्यमपर्वणोस्तु निषेधवाक्यान्पेक्ष्यैव नित्यवत् तां विधत्ते ।
तथाच द्वयोर्वाक्यान्तरानपेक्षतयोत्तरवेदिविधिर्द्वयोर्वाक्यान्तरसापेक्षतया पक्षे विधिरिति
सकृच्चतुर्वाक्यमेकत्र पक्षे प्राप्तमेकत्र नित्यवेदिति एककवप्रवृत्त्यभावाद्भिधिवैषम्यापातिः ।
तदगत्या पूर्वपक्षमुक्तमेव युक्तमिति चेत्, तदैव स आह—प्राकराणिकमित्यादिना दूषिते
इत्यन्तेन ।

सिद्धान्तस्त्वित्थम् । विधिप्रत्ययश्रुतेः प्रणयनं तावद्विधेयमेव । "उत्तरवेदेव दाशंपौर्णु-
मासिकादन्यदेतदिति गम्यते । न वैवं प्रणयनमात्रमेव, आतिदेशिकं न, किं त्वौपदेशि-
कमिति प्रवृत्तौ न कोऽपि विशेष इति वाच्यम् । तस्मादित्याद्यर्थवादस्य प्रणयनवाक्यैक-
वाक्यतया प्रामाण्योपपत्तिरित्यर्थवादबलेन मध्यमपर्वद्वये उत्तरवेदेवपसंहारेणानुष्ठाने विशेष-
पसत्त्वात् । तथाच "द्वयोः प्रणयन्ति, तस्मात्" इत्यादेर्मध्यमपर्वद्वयपटितत्वेन तत्रैव
प्रणयनविधिर्न प्रणयनं तत्रैवोत्तरवेदिविधिरिति । उपात्रेत्तुत्तरवेदिविधानमप्यर्थवादानु-
सारेण मध्यमपर्वणोरेव नाद्यन्तयोरिति तयोर्द्वयोरेवप्राप्त्यभावात् "न वैश्वदेव" इत्यादि
वाक्यद्वयमाद्यन्तयोः पर्वणोर्नित्यानुवादकम् । "नान्तरिक्षे न दिव्यमित्रेऽप्य" इति वत् । त-
थाच पर्वचतुष्टये उत्तरवेदिप्राप्तोरेवाभावाद्भिधिवैषम्यमपि नास्त्येवेति प्रणयनान्तरविधिरेवे-
ति । एतेनेदं प्रणयनविधानमाद्यन्तयोः पर्वणोस्तु मध्यमयोरेवेति संशये न वैश्वेत्यादिना
तत्प्रतिपेधादसत्यां प्राप्तिं प्रतिपेधानुपपत्त्याऽऽद्यन्तयोः प्रणयनं पूर्वपक्षे इत्यपि निरस्तमि-
ति । तदाह—पुरुमसिद्धान्तिनेति । अस्य प्रतिपादितमित्यनेनान्वयः । इत्याद्यर्थवादोति ।
इति विधिरादिष्य सः अर्थवादः तस्मादित्यादिः तत्सहकृतमित्यर्थः । तथाच यथा तत्र
तस्मिन्नेति विधिवैषम्यं दोषः, तथा "पत्न्य कार्याः" "माताप्यर्थः" इत्यत्र सकृच्चतुर्वाक्यसम-
शब्दावपि भर्तुर्बहुधनपक्षे "भरणं चास्य" इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया जीवनोपयुक्तधनपरी-
स्वल्पधने तु वाक्यान्तरनिरपेक्षेण नित्यवत्तुनांशसमांशपराविति श्रीरारायणकव्यव्यासायां
विधिवैषम्यदोषो दुर्निवार इति सात्पर्यम् ।

पक्षिणा तन्मते दूषिते, परमसिद्धान्तिना पूर्वपक्षयुक्तविधिवैषम्यमया-
देव प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरप्राप्तप्रतिषेधायोगात् “न वैश्यदेव” इत्ययं
निष्पानुवादः “उपात्र चषन्ति” इति तु “द्वयोः प्रणवन्ति” इत्याद्यर्थ-
वादसहकृतं मध्यमयोरेव वरुणप्रघाससाकमेधपर्वणोरुत्तरवेदि विधत्ते
न तु घचनपुतिदेशोऽयमिति प्रतिपादितम् ।

अत्र कश्चिदाह । भ्रातृणामपुत्रघनप्राप्तिर्त्वं

भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।

इति भरणोपयुक्तधनदानं च तस्त्रीणामुक्तम् । यदा भरणमात्रोपयु-
क्तेष्वपुत्रघनं ततोऽपि न्यूनं वा तदा किं भ्रातर एव गृह्णन्ति पत्नी
वेति विरोधे परम्या एव घनग्रहणं “पत्नी दुहितर” इत्यादिना पूर्वपत्नी-
यस्तवज्ञापनयोक्तव्य इति ।

तदपि मन्दम् । पूर्वोक्तविधिवैषम्यस्यात्रापि तादवस्थयात् । धनभा-
गितिपक्षं वाक्यान्तरमपेक्ष्यात्पक्षने जीवनमात्रपक्ष्यात्तधनभाक्त्वं प-
त्नीविषये प्रदति वित्रादिषु तु सकलधनभाक्त्वमिति । कथं तर्हि विरो-
धपरिहार इति चेत्, शृणु । “पिता हरेत्” इत्यादिषु क्रमाप्रतीतेर-
पुत्रघनग्रहणाधिकारमात्रप्रदर्शकानि तानि । योगीश्वरवचसि तु “यदा
तभावे पूर्वस्य धनमागुत्तरोत्तर” इतिक्रमपरत्वात्परम्यादिगणस्य नि-
रुद्धक्रमस्याभावेऽपि तेषामर्थाविरोधात्परम्याद्यभावे वित्रादयोऽपुत्र-
धनप्राहिण इति ।

शङ्कितव्यभिचारायास्तु परम्या हरतिन धनग्रहणं निषिद्धम् ।

विधवा यौवनस्था चेन्नारी भवति कर्कशा ।

आयुषः क्षणार्थं तु दातव्यं जीवने तदा ॥ इति ।

अस्मादेव वचनादनाशङ्कितव्यभिचारायाः संकलमर्त्तधनग्रहणं
गम्यते । अत एव शङ्क्यवने “ज्येष्ठा वा पत्नी” इत्युक्तम् । ज्येष्ठा गुणैः
प्रशस्या न तु यथोज्येष्ठा । मनुनापि वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्य कायितम् । यदाह-

(अ० ९ श्लो० ८६)

यदि स्वास्य परास्यैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठ्यं पूजा च येश्म च ॥ इति ।

अतः परिणयनवयोभ्यां कनिष्ठपि सवर्णवासवर्णातो ज्येष्ठा । सव-
र्णास्थपि गुणयती ।

तथा च मनुः, (अ० ९ श्लो० ८६।८७)

मर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्या वैव कुर्यात्सर्वेषां नासज्जातिः कथञ्चन ॥

यस्तु तत्कारयेन्मोहात् सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।
यथा ग्राहणचाण्डाल पूर्वदृष्टस्तथैव स ॥

योगीश्वरोऽपि (अ० १ श्लो ८८)

सधर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ।

तथा च यज्ञसयोगात्पत्नीशब्देनापि सैवोच्यते । सधर्णाया अभावे
तु याऽनन्तर्यणां सैव ।

तथा च विष्णु —

सधर्णाभावे त्वनन्तरैवापदि न त्वेव श्रिजः शूद्रया धर्मकार्यमिति ।
अथ कुर्यादित्यनुवर्तते । तथा च ग्राहणस्य ग्राहण्यभावे क्षत्रि
येषापदि न तु वैश्यशूद्रे परिणीते अपि । क्षत्रियस्य क्षत्रियाया अ
भावे वैश्यैव । वैश्यस्यानन्तरापि शूद्रा न, किन्तु स्वैव । शूद्राया
सर्वथा निषेधात् । तथा चानाशङ्कितस्यभिचारा वर्णक्रमेण भर्तृधन
गृहीतवाच्या सपत्नी परिपालयेत् । यद्यप्यस्य यथास्व विभक्त्य
गृहीयुः । अतः पत्नीत्यकथनं जात्यभिप्रायेण । तस्मादपुत्रस्यास
सृष्टिनो विभक्तस्य प्रमीतस्य साक्षां भार्या कृत्स्नघनाधिकारिणी ।
विभक्तससृष्टिनोरपुत्रयो साक्ष्यपि भरणमात्रं 'भ्रातृणामप्रजा' इत्या
दिनादविषयनाल्लभते । इत्यभिचारिणी तु भरणमपि न । "आदिष्टं पुं
रितरासु" इत्यभिधानात् । यत्तु इत्यभिचारिणीनामप्यशनवसनदानं
मुक्तम्—

एवमेव विधिं कुर्याद्योपित्सु पतिताम्बपि ।
वस्त्राभ्रमासा देय तु धनेयुश्च गृहान्तिके ॥ इति,

तत्तु—

हृताधिकारां मलिनां विण्डुमात्रोपजीविनीम् ।

परिमृतामथ शय्या धान्यद्वयमिचारिणीम् (अ० १ श्लो ०७०)

इति भर्तार प्रस्तुत्य यागाश्वरणाभिधानात्तदविभवादन भर्तृविषयक
म् । नदपि प्रायश्चित्तावधि । अथोद्धृत्यामदकुपत्तीनां त्वनेनापि निष्का
सनमित्यादि प्रायश्चित्तप्रकाश विवक्ष्यामः । "पत्नी दुहितर" इत्यस्य
विभक्तससृष्टिविषयत्व, विभागस्य पूर्वमुक्तं वात् ससृष्टिविभागस्य च
सर्वापवादेनात्र वक्ष्यमाणस्यादयाद्यवतिष्ठत इति त्वज्ञानश्वरत्वापर
स्मृत्याद्वा द्रकाक रावश्वरूपमघाताद्यमदनरत्नकारादानो भूयमा समतम् ।

अपुत्रपत्न्यपत्नीत्यादिषु ध्यमान पौत्रप्रपौत्राभावोपलभ्यम् । प्रपौत्रप
येन्ताभाव एव पत्न्या धनप्रदणौचित्यात् "पुनपौत्रिकेण देयम्" इति वचने

पौत्रस्यापि ऋणदानेऽधिकाराभिधानाद्रिक्थग्राहकान्तरसत्त्वे "ऋक्थ-
ग्राह ऋण दाप्य" इति वचनात् तस्यैवर्णदानाधिकारे सत्यपि पौत्रे तं
प्रति तद्विधानासम्भवादगोत्रजत्वादिना ऋक्थग्रहणे "रिक्थग्राह" इत्ये
तेनैव तस्यापि तत्सिद्धेर्वैधर्म्यं पौत्रविधेः । अतः पौत्रेण पितामहरिक्-
थाग्रहणेऽपि पुत्रग्रहणं देयमित्युक्ते दण्डापूपिकया सति तद्रिक्थेऽन्य-
स्य तदग्रहणाधिकारो दूरनिरस्तः । एष एव प्रपौत्रेऽपि न्यायः । अत एव
प्रपौत्रसद्वहार्थं पुत्रपौत्रैरिति बहुवचनम् । इतरथा द्विवचनं, व्यक्त्याभिप्रा-
यकं बहुवचनमिति वा कल्प्यं स्यात् । एवञ्चापमर्थः । पुत्रस्य
पौत्रः पुत्रपौत्रः स चेति षष्ठीतत्पुरुषोत्तरमावृत्तपुत्रपौत्रपदे पुत्रश्च पौ-
त्रश्च तावितद्वन्द्वे पुत्रपौत्रौ च पुत्रपौत्रश्चेतिद्वन्द्वतत्पुरुषरूपपुत्रपौ-
त्रपदे सरूपैकशेषे बहुवचनोपपत्तिः । पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरिति यावत् ।
पौत्रपदे प्रपौत्रोपलक्षणं वा । पुत्रापेक्षया पौत्रस्य तदपेक्षया प्रपौत्रस्य
ऋणदाने विशेषप्रकारविधिरप्यत एव सङ्गच्छते । अन्यथा प्रपौत्रे वि-
शिष्टविधिकल्पनापत्तिः । त्रयाणां तुल्योपकारित्वं च पार्यणविधिना
पिण्डदानेन स्पष्टम् । तथा च—

मनु, (अ० ९, श्लो० १८६)

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रयत्तते ।

चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ।

बीषायनोऽपि—पुत्रपौत्रप्रपौत्राननुक्रम्याह—

प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सयर्णायाः पुत्रः
पौत्रः प्रपौत्र एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते । विभक्तदाया-
दांश्च सकुल्यानाचक्षते सरस्वद्भजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवतीति ।

अस्यार्थः । पित्रादिपिण्डत्रये सपिण्डेनेन मोक्तृत्वात्पुत्रादिभिस्तत्पि-
ण्डस्यैव दानात्, यो हि जीवनं यित्पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डेनेन
तत्पिण्डमोक्ता । एष च सतिमध्यस्थितः पुरुषो जीयन् पूर्वेषां पिण्डदाता
मृतश्च तत्पिण्डमोक्ता परेषां जीयतां पिण्डसम्प्रदानं, मृतेषां तैः सह
दौहित्रादिदेवपिण्डमोक्ता अनो येषामयं पिण्डदाता ये वा तद्वत्पि-
ण्डमोक्तारस्तेऽपिभक्तं पिण्डरूपं दायमदन्तीत्यविभक्तदायादाः सपिण्डा
एकपिण्डसम्प्रदानम् । पञ्चमस्य तु पूर्वस्य मध्यमः पञ्चमो न पिण्डदा-
ता नापि तद्भोक्ता । एवमचमननोऽपि पञ्चमो मध्यमस्य न पिण्डदाता,
नापि तत्पिण्डमोक्ता । तेन बृद्धप्रपितामहान् प्रभृति पूर्वपुरुषास्त्रयः प्रति-

१९ दाय०पत्न्याधेनाधिकार० दायभागोपयोगिसापिण्ड्यम् । ५०५

०

प्रणप्तु (१)प्रभृत्यधस्तनपुरुषास्त्रय एकपिण्डमोक्तृत्वाभावादिमत्तदा-
यादा सकुट्या इत्याचक्षते मुनयः । कुलमात्रसम्बन्धात् । इदं स-
पिण्डत्वं सकुट्यस्य च दायग्रहणोपयोगित्वनोक्तम् । तत्प्रकरणपाठात् ।
आशौचापिवादाद्यर्थं तु पिण्डलेपभुजामपि । (२)

लेपभाजश्चतुर्थाद्या पित्राद्याः पिण्डमागिनः ।

पिण्डदः सप्तस्तेषां सापिण्ड्य साप्तपौरुषम् ॥

इति स्मरणात् ।

सापिण्डता तु पुरुष सप्तमे विनिवर्तते । (मनु०अ० ५श्लो० ६०)

इति च—

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । (अ० १ श्लो० ५३)

इति योगीश्वरवाक्यैकवाक्यतया सप्तमे पुरुषे स्थित्वाऽऽप्तमे विनि-
वर्तते इति व्याख्येयम् । तेन यथा “अप्रदानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं विज्ञा-
यत” इत्याशौचप्रकरणपाठतः तन्मात्रोपयोगि त्रिपुरुष सापिण्ड्य, तद्येदं
विभागमात्रोपयोगीति ध्येयम् । कार्याधनस्तु रूपमेव पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्राणां धनग्रहणमाह—

अविभक्ते मृते पुत्रे तामृत रिक्त्यमागिनम् ।

कुर्वीत जीधन येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

लभेतांशं स पित्र्य तु पितृव्याप्तस्य वा सुतात् ।

स एषांशस्तु पूर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ॥

लभेत तामृतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् । इति ।

प्रपौत्रानन्तरमुक्तो यः प्रणप्तुप्रभृत्यनधिकारः स सापिण्ड्येन
ध्येयः । सकुट्यत्वेन स्वस्त्येव यथाप्रत्यासत्तिः । “भ्रातॄणामेकजाता-
नाम्” इत्यादि तु दायान्तिरिक्तादिपुत्रकार्यकारित्वपरं भ्रातृपुत्रस्य
पुत्रीकरणसम्भवे नाग्य पुत्रीकरणीय इति नियमार्थम् । अन्यथा भ्रातृ
पुत्रस्य भ्रात्रनन्तरमभिधानमपुत्ररिक्त्यहाय्यमभिधायके वाक्ये क्रमपरे
न सङ्गच्छेत । पुत्रादीनां त्रयाणां पित्रादिभिरिकमहोपकारकारित्वात्
पुत्रादिभिर्गृहीतं धनं स्वामिन एवोपकारकमुपकारप्रत्यासत्त्या तदीय
यमेव । उपकारप्रत्यासत्तिश्चाभ्यर्हिता ।

यथाह—(मनु० अ० १ श्लो० १०६)

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितॄणामनृणञ्चैव स तस्मात्पुत्रमर्हति ॥

(१) प्रतिप्रणप्तु = प्रपौत्रपुत्रात् ।

(०) तद्वत्पिण्डलेपमोक्तृत्वा सापिण्ड्यमिति शेषः ।

वी० मि० ६४

तस्मादिति हेतुत्वेनोपकारकत्वस्योपन्यासाहायमागप्रकरणे घन-
स्थाभ्युपकारकत्वातिशयो यत्र स्थितस्य तद्धनस्य भवति स एव
तद्धनग्राहीति प्रत्यासत्तिरौत्सर्गिक्यभ्यर्हिता चेति सूचितम् । पुत्रा-
दीनां महोपकारकत्वं चानेकश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धम् । तत्र श्रुतिर्देविश्व-
न्दोपात्तानेव्यवृत्तव्यवहारे—

ये त्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति येषु न ।

किंस्थितपुत्रेण विन्देत तम्ममाचक्ष्व नारद ! ॥

इति गाथया हरिश्चम्प्रेण पृष्टो नारदो दशभिर्गाथाभिः पुत्रमाहा-
त्म्यपराभिः प्रयोधितवानित्युक्तम् ।

स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच

क्षणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं स गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येद्येजीवतो मुखम् ॥

इत्यादिना । स्मृतवध—

मनुविष्णु—(मनु० अ० ९ श्लो० १३)

पुत्राभ्यो गरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुत ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

शङ्खलिखितौ—

पितृणामनृणो जीवन्मृष्टा पुत्रमुखं पिता ।

स्वर्गां स तेन जातेन तस्मिन् संन्यस्य तदणम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयो वेदा यथाश्चैव सदक्षिणाः ।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य कलां माहन्ति षोडशीम् ॥

मनु-लिखित-वशिष्ठ-द्वारिता—(मनु० अ० ९ श्लो० १३७)

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्तर्यमनुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मभ्याप्नोति विष्टपम् ॥ (१)

वाल्मीक्य—(अ० १ श्लो० ७८)

(२)लोकानन्तर्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात् स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ इति ।

पुराणादिषु तूपाख्यानानि पुत्रादिप्रशंसाशंसीनि यद्वृत्तिनि । तस्मात्
प्रपौत्रपर्यन्तामाये विभक्तासंस्तुष्टिपतिरिक्क्यहरिणी पदोति सिद्धम् ।

अत्र जीमूतबहन । पुद्गलिविरोधाग्रेयं व्यवस्था । यदाह—(अध्या० ११)

विभक्ता भ्रातरो ये च सम्भीत्यैकत्र संस्थिताः ।

१९दाय ० पत्न्यार्धनाधिकारविचारे जीमूतवाहनमतापन्यासः । ५०७

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥
यदा कश्चित्प्रमीयेत प्रमज्जेद्वा कथञ्चन ।
न लुप्यते तस्य भाग सोदर्यस्य विधीयते ॥
या तस्य भगिनी सा तु ततोऽश लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य घर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥
संस्पृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनम् ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्वांशः शेषा समांशिनः ॥ इति ।

अत्रोपक्रमोपसंहारयोः संस्पृष्टत्वकीर्तनात् तत्सन्दंशपतितं "न लुप्यते तस्य भागः सोदर्यस्य विधीयते" इति वचनं संस्पृष्टविषयमवश्यं वाच्यम् । तत्र च "अनपत्यस्य घर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च" इत्यभिधानात्पुत्रदुहितृपत्नीपितृणामभावे संस्पृष्टसोदराधिकारः प्रतीयत इति कथमस्य पत्नीवाधकत्वम् ।

किञ्च "न लुप्यते" इति संस्पृष्टविभक्तप्रावृत्तरीयद्रव्यस्य मिश्रीभूतस्य (१) लोपाशङ्कायामुपपद्यते । विभक्तासंस्पृष्टत्वे तु विभक्ते (२) का लोपाशङ्का । तस्मात्संस्पृष्टविषयत्वमेवामीषा लिङ्गादपि ।

किञ्च । पक्षीतः पूर्वं भ्रातृभिराधिकारबोधकवृत्तादिवचनानां संस्पृष्टविभक्तविषयत्वविस्पष्टवचनान्तरान्वायायाद्वा प्रसङ्गादुच्यते ? नाद्यः, विस्पष्टपि शेषवचनाभावात् । "संस्पृष्टिनस्तु संस्पृष्टी" इत्यादि वक्ष्यमाणवचनं तु संप्रभिकारावसरे विशेषकथनं नामुमर्थमवगमयति (३) । वृद्धस्पतिवचनं तु पुत्रादिपितृपत्यन्ताभावे संस्पृष्टसोदराधिकारबोधकं प्रत्युतासंस्पृष्टविषयकतामेवावगमयति । न द्वितीयः । न्यायो ह्ययं वाच्यः । अविभागससर्गयोर्द्वेकस्य धनं तदेवापरस्यापीति मृतस्य तत्र स्वत्वेऽप्यगतेऽपि जीवतस्तरस्वत्वात्तद्गामिता युक्ता न स्वाभ्यन्तरकल्पनेति । न चासौ पुत्रकः । अविभागससर्गवतामप्यविज्ञातैकदेशव्यवस्थितिप्रतिनिधताभयमेव स्वत्वं न त्वेकैकत्र सर्वेषां नापि सममे । अमेकस्वत्वोत्पादधिनाशकत्वेनाप्रसङ्गात् ।

किञ्च "पाणिग्रहणादि सहत्व" इत्यादिप्राग्लिखितगौतमादिवचनेभ्यः परन्याः परिणयादुत्पद्यते पतिधने स्वत्वमविभक्तसंस्पृष्टमनृमरणे

(१) लोपोऽविभाज्यत्वम् ।

(२) विभक्ते विभक्तप्रतीतावित्यर्थः । कश्चित् विभक्त्यप्रतीतौ इत्येव पाठः ।

(३) समानसम्बन्धिना मध्ये ससर्गनिबन्धनाधिकारबोधकस्योक्तवचनस्य भ्रातृभिकारमात्रबोधनपरत्वं नोपपद्यते । अथवा पुत्रसत्त्वादि संस्पृष्टप्राधिकारप्रवृत्तादिति भावः ।

नश्यत्यन्यत्र च न नश्यतीति कल्पनायां प्रमाणाभावः । (यथा) पुत्रा-
दिषु सत्सु तदधिकारशास्त्रबलादेव पक्षीभ्यस्त्वनाशः कल्प्यते । (तथा)
अत्रापि ससृष्टयविभक्तभ्रात्रधिकारशास्त्रात्तन्नाशः कल्प्यत इति चेत्,
न । अन्यस्य तादृशशास्त्रस्यादर्शनात् । अस्य त्वेतद्गोचरताया अन्यो-
न्याश्रयप्रसङ्गादसिद्धेः । सिद्धे हि ससृष्टाविभक्तभर्तृमरणेन पक्षीस्थामि-
त्यनाशे भ्रात्रधिकारशास्त्रस्य तद्विषयकत्वम्, सिद्धे च तस्मिन् पक्षी-
स्थत्वनाशकल्पनेति । अत एव योगीश्वरविष्णवादिवचने पुत्रराहित्यमेवो-
पात्तं न तु विभक्तत्वासंसृष्टत्वे । विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां च दृश्य-
माणत्वात् अर्थादुपात्ते एवेति चेत्, तर्हि, मुख्यगौणपुत्रेषु रिक्तप्रा-
दितयोक्तेषु तदितरविषयत्वमप्यर्थात्सिद्ध्यतीत्यपुत्रत्वमपि नोपादेयम् ।
अपुत्रस्यैत एवामेनैव क्रमेणेति नियमाधेतया तत्सार्धक्यमन्ययोरपि
तुल्यम् । विभागोऽप्यर्थसंज्ञानं तु न जातमेव । संसृष्टिवचनं भ्रात्रधि-
कारायसरे विधानार्थं न पत्न्याद्यपवादार्थमित्युक्तमेव ।

किञ्च । शङ्खलिखितादिवचनानामविभक्तससृष्टभ्रातृपरत्वे तादृशस्या-
पुत्रस्य धनं तद्विधमभ्रातृगामि तदभावे पितरौ हरेतामित्यस्य कोऽर्थः ?
किं विभक्तासंसृष्टौ पितरौ गृहीयाताम्, उताविभक्तासंसृष्टाविति ।
तत्र न प्रथमः कल्पः । (१) तादृशयोः पित्रोः पक्षीवाभ्यत्याक्तयं भ्रात्र-
स्यापे पक्षीतः पूर्वं तयोराधकारयोधः । नापि द्वितीयः । (२) अविभ-
क्तसंसृष्टपितृप्राप्तये सर्वेषामविधादाद्वचनव्यवस्थात् ।

अपि च । यथा पित्रा भ्रात्रा च विभक्तासंसृष्टधने शरीरदातृतया
“भ्राता ये जायते पुत्रः” इत्येकत्वश्रुतेर्जनदेहयोश्च पात्रयोः पितुः प्रभु-
त्वात्तपितृदेयपितामहप्रपितामहविण्द्वये च सपिण्डनेन मृतस्य
पुत्रस्य भोक्तृत्वाज्जीवति च पितरि पुत्राणां पार्थण्येण्डदानाभावाद्भा-
तृभ्यः पूर्वं पित्रोरधिकारस्तथेतन्नापि (३) युक्तः । अविभागसंसर्गयो-
रविशेषाद्वा तुल्यधिकारो युक्तो न तु भ्रात्रभावे पितुरिति ।

किञ्च । पित्रोरविभक्तससृष्टयविशेषणमनुपपन्नमात्रा तद्विभा-
गभावेनाविभक्तविशेषणमर्थक्यात् । (४) अत एव संसर्गमाधोऽपि ।
विभागपूर्वकत्वात्तस्य । यथाह—

(१) तादृशयोः=विभक्तसंसृष्टयोरित्यर्थः ।

(२) अत्र अविभक्तसंसृष्टभ्रातृप्राप्तेऽपि इत्यधिकं मुद्रितमीमू १७ इतिऽस्ति ।

(३) षष्ठ्यविभक्त्यपेक्षेयार्थः ।

(४) विभागविरहादेवेत्यर्थः ।

५१० वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्

पूर्वमुक्तत्वात् सम्प्रभ्यते । 'भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्' इत्यादीनि नारद
दिउचना-यापि पत्नीरूपपरिणीतस्त्रीविषयाणि । स्त्रीशब्दमात्रोपादाना
त्तत्र । अत्र च पत्नीशब्दोपादानात् । परिणीतानामपि चापत्नीत्व प्रा
क् प्रपञ्चितम् । अत एव तदस्यैव वचनान्तरे—

अ-यत्र ब्राह्मणात्कि-तु राजा धर्मपरायण ।

तत्स्त्रीणा जीवन दद्यादेव दायविधि स्मृतः ॥

(व्य० प० १३ श्लो० २५)

इति स्त्रीशब्दश्रवणादपत्नीनामब्राह्मणस्त्रीणा यर्त्तनदानमाह । पत्नी
ना-यब्राह्मणस्त्रीणामपि कृत्स्नमर्त्तवनाधिकारमाह—

इत्यत्र च,

येऽपुत्रा क्षत्रविदशूद्रा पत्नीभ्रातृवियर्जिता ।

तेषा धन हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

यत्र प्रवृत्तिवर्जिता इति सप्तह्यचारिपर्यन्तामात्रोपलक्षकम् । तेषा य
यममत्वा-मध्ये राज्ञोऽननुप्रवशात् । प्रदर्शितविशुद्धवचने सहस्रपादिय
व्य-तानभिधाय—'तदभाव ब्राह्मणधनवर्जं राजगामी' इति कथनाच्चे
ति तस्य विधिनाकिस्मः ।

तत्रेदमाला-नीयम् । नारदशब्ददिउचनानामविभक्तसहस्रपादिय
त्वेन या उपयस्या तत्र न्यायविराधो वा दृष्टव्य वचनविरोधो वा । न
तावन्न्यायविरोधः । बाधक-वायस्याभावात् । प्रत्युत साधको न्यायो
शक्तः । तथाहि-अपिमेवप्रमीते तावत्तस्याश एव नाभूत्किमिय गृह्णातु,
सहस्र जातोऽप्यशः पुन साधारणस्वाशापत्न्या अपगतः । न च साधा
रणस्याधायोऽप्यविभक्तस्तद्भागाऽस्त्येवेति वाच्यम् । अस्तु, तावता
यि यत्प्रतियोगिक साधारण स्वस्य तदपगमे विद्यमानस्यत्यक्तः सहक
म एवोचितो न तत्र-वस्यापत्तिरूपना ।

पाणिप्रदणान्नि सहस्र कर्मसु तत्कलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ।

इति गौतमवचनाभ्या-या अपि तद्भागऽवेधिकोऽपि स्वधर्ममुत्पन्न त
प्राश किमिति तत्सत्य वक्ष्यत इति चत्तु, न । आपवत्तिकोऽस्ति न तु
तात्त्विकः । पत्न्या पतिद्रव्ये स्वस्य क्षीरनीरवदेकलोलीमप्रापन्न सदाधि
कारिककर्मोपयोगि न तु भ्रातृणामिय परस्परम् । तत एव तेषा वि
भागा न तु जायापत्योः । एतस्यापमूलकमेव 'जायापत्योर्न निभागा
विद्यते' इति वचनम् । तथा च पायुः स्वभापगमे तस्या स्वाशापग
मस्तत्रावदप्य । एव चाग्निमनसहस्रपादियनिश्चायतेये परम्या स्वश्रोत्र
सिः वक्ष्यतामविभक्तसहस्रपादियस्य सप्तोऽसाधारण्य वेति श्रीश

१९ दाय०पत्न्याधनं अधिकारविचारे जीमूतवाहनमतालोचनम् । ५११

यामुत्तरपक्षकक्षीकरणमेवोचितं लाघवात् । नच पत्न्येव विभागप्रति-
योगिनी । प्रापकप्रमाणमाधात् । नचैतान्येव वचनानि प्रापकाणि ।
तेषां विषयविवादाद्विमक्ताससृष्टिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अत एवान्यो-
न्याधयोऽपि दधीयान् । विमर्शदशायां तदप्रसङ्गात् । सति विमर्शे तद्वि-
षयत्वनिश्चयादेव । अविभागससंगततामपीत्यादि च यदुक्तं तत्रास्म-
त्पक्षक्षतिक्षमम् । प्रतिनियताविचिक्तस्यत्वस्वीकारेऽपि ससृष्टाविमक्तवि-
षयताया न्यायान्तरसिद्धत्वात् । न चाश्रुतविमक्ताससृष्टविषयत्वं पक्षी-
त्यादिवाक्यानामप्रमाणकम् । विरुद्धनारदादिवचनानां ध्ययस्थान्तरास-
म्भवे पूर्वोपपादितन्यायोपपृष्टचार्यापत्तेरेव प्रमाणत्वात् । ध्ययस्था-
न्तरासम्भवं च वक्ष्यामः । न च यथा विभागस्योक्तत्वात्संसृष्टिनां च
वक्ष्यमाणत्वादर्थद्विमक्ताससृष्टिधनपरत्वं पक्षीत्यादेरायानीति, तदनु-
पादानं, तथा मुख्यगौणपुत्रविभागमुक्त्वा पक्षीत्यादिवचनारम्भादपुत्र-
धनविषयत्वमपि सिध्यति तेषामित्यपुत्रस्येत्यपि न वाच्यमिति वाच्य-
म् । "एक एवौरसः पुत्रः" "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थदराः पि-
तुः" इत्यस्यार्थस्य स्मृत्यन्तरोक्तस्य योगीश्वरेण वचनान्तरेणानुसंज्ञ-
दधयोचनार्थत्वात् । अन्यथा जीवदजीवाविभागयो सरस्यपि पुत्रेषु
पितृपक्षीनां यथांशभाषणं तथाप्रापीति शङ्का स्यात् । पुत्रविभागपर्य-
पक्षान् उक्तत्वात् तच्छ्रद्धाघमर इति यदि, तर्हि, स्मृत्यन्तरेषु "एक एवौ-
रसः" "न भ्रातरो न पितरः" इति स्वतन्त्रस्य मुख्यगौणपुत्रसत्वे प-
त्न्याधनधिकारप्रतिपादकशास्त्रस्य सुतरामानर्थक्यं स्यात् । स्पष्टीकर-
णार्थमर्थन्यायसिद्धमपि निवर्त्यते ध्ययद्वारशास्त्र इति समाधिः पदमा-
त्रे सुतरां सुवद । स्पष्टार्थं विमक्तासंसृष्टस्य अपि कुतो नान्पात्ते इति
चेत्, स्वतन्त्रेच्छावान्मुनीनाम् । भारोपे सति निमित्तानुसरणमिति
न्याये च यत्र न्यायार्थसिद्धनिबन्धनमस्ति तत्र सिद्धस्य गतिविशेष-
नीयेति रीत्या स्पष्टीकरणार्थतया वैयर्थ्यं परिह्रियते न तु तदभिधाना
पादनं सर्वश्रीचितम् ।

यच्च "संसृष्टिनस्तु ससृष्टौ" इत्यस्य भ्रात्रधिकारायसरे विशेषवि-
धानमात्रार्थत्वं न पत्न्याधपवादकत्वमित्युक्तम्, तदतिव्याप्तम् । तुल्य-
विरोधात्, उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वापवादसन्दर्भोच्च । अत एव प्रतिपादकं तु-
ल्यशेषोपादानम् । क्रीयादिवाक्यं पुत्रादिसबलदायप्रदणाधिकारिणा
ह्यित्यादिनाधिकारापवादकमिति । अत एव निगुणत्वात् तथैव ता-
नि वचनान्यवतारितानि व्याहृतानि च ।

यत्तु किञ्चेत्यादिना शङ्खालिखितवचने आश्रमावे पित्रोरधिकारो वि-
कल्प्य राण्डित, तदप्यतिफलम् । भवद्वन्मयापि व्युत्क्रमेण विभक्ता
समृष्टपितृपरत्वेन तस्य व्याख्यातुं शक्यत्वनैकापत्यनुयोगात् ।

यश्चापि चेत्यादि । तदपि तुल्ययोगक्षेममित्युपेक्ष्यम् ।

यदपि किञ्चेत्यादि । तदपि मात्राशे विशेषणासम्बन्धेऽपि योग्यत-
या पित्रंशे सम्बन्धादचोद्यम् ।

यस्तुतस्तु साक्षान्मात्रा विभागमावेऽपि जीवद्विभागे पित्रिच्छया
तस्या अपि भागसद्भावादजीवद्विभागे तु साक्षादेव विभागोक्तेः प्रीत्या
ऽभिसन्धिविशेषपूर्वक पुत्रे सह संसर्गसम्भवात् । नचैव "विभक्तो
य" इत्यादिबृहस्पतिवचनविरोधः, अत एव मिताक्षराकृताप्युक्तम्—
"संसर्गश्च न येन केनापि किन्तु पित्रा मात्रा पितृव्येण वा" इत्यत्र स
म्मतित्वेन तद्वचनमुपन्यस्यतेति वाच्यम् । यतस्तथा सति स-
कललोकव्यवहारसिद्धौ दौहित्रादिससर्गोऽप्यन्यात्प व्यात् । तस्मा-
द्येषां परस्परविभागस्तेषामेव सत्पूर्वकः परस्परससर्गोऽप्यभिसन्धि-
विशेषपूर्वको न परस्परद्वयमिथोकरणमात्रेण घणितादीनामिवेत्यत्र बृह-
स्पतिवचनतात्पर्यं न मात्रादिनिवृत्तौ । (१) त्रिदोषपरिसङ्ख्यापत्तेः । अत-
एव "मात्रा वा" "पितृव्येणाथवा" इत्यनास्थायां वादिशब्दस्तत्रोपात्तः ।
रत्नाकरे चण्डेश्वरेणाप्युक्तम् । अनास्थायां वाकारः । तेन पितृव्यजनांश-
मा वृत्तविभाग एकत्र स्थितः संसृष्टः सर्वलोकगृहीतो लभ्यत इति ।
वाचस्पतिरप्येवमेवाह ।

यत्तु तेनोक्त पृथग्धनानामेकत्र मेलनमेव संसर्गो लाघवात् । न
तु विभागपूर्वकस्य तत्र विशेषण, परस्परानुमतिश्च तत्र हेतुरिति ।
तत्र । पुनः शब्दविरोधात् विभागेऽपि ससर्गशब्दप्रयोगपत्तेः । जन्म-
ना स्वत्वानङ्गीकारेण तत्रापि पृथग्धनमेलनात् । अन्यथा विकल्प-
उभयस्य शास्त्रार्थवातिपत्रादिसमुद्दिष्टससर्गोऽपि सकललोकसिद्धौ
व्याहन्येत । मिताक्षराकृतोऽपि 'न येन केनापि' इति वदतो यथाकथञ्चित्
पृथग्व्यमिथेयससर्गव्यावृत्त्या विभागपूर्वकमभिसन्धिविशेषकृतसंसर्गनि-
यम एवाभिप्रेतो न मात्रादिव्यावृत्तिः । मात्राधिकारायसरे संसृष्टिसौद-

(१) स्वार्थत्याग-परार्थान्गीकर-प्राप्तवाधारव्याख्ययो दोषा परिगृह्यनिर्णयः ।
स च यत्र गत्य तत्राभावस्तत्र "वधपथ नन्वा भव्या" इत्यादौ स्वीक्रियते । एतत्तु गत्य तरे
तु न युक्तः । प्रश्नेऽपि "विभक्ता ॥ पुनः" इति बृहस्पतिवचनस्य मात्रादिनिवृत्त्यपर-
व तेनाप्युपपत्तौ दीप्रवृत्तिरवस्थाप्रवणं नोचितमिति भावः ।

१९दाय० पत्न्यां घनग्रहणाधि० जीभूतवाहनमतालौचनम् । ५१३

रथादिविशेषविधानार्थं च यदस्य "संस्मृष्टिन्तु संस्मृष्टी" इत्यादि-
घनस्य भयतामिहितं तत्त्वतितुच्छम् । पित्रादिषु गोत्रजादिषु चास्य
प्रवृत्त्यविरोधात् । तथा तत्रैव विस्तरेण वक्ष्यामः । नच तावन्मयायवि-
रोधो ह्यप्यत्र । नापि घनविरोधः । संस्मृष्ट्याप्यभार्यापितृकस्येति
तेन विशेषणादपत्याभाव इव भार्यापित्रभाव एव संस्मृष्टमर्तुधनेऽधिका
र आचार्यानि वाच्यम् । यतः संस्मृष्टिघनग्रहणं

संस्मृष्टिनां तु यो भागः स तस्या नैष्यते युधैः
इति नारदेन साक्षादेव तद्भार्यायाः प्रतिषिद्धम् ।
संस्मृष्टिनां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते

इति कल्पतथादिधृतपाठेऽप्येवकारेण पत्न्यादिप्रतिषेध भार्यायेव ।
न धैर्यं नारदघनं "भ्रातृणामप्रजा" इत्यस्य प्रक्रमबलात् "संस्मृष्टिनां तु
यो भागः" इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादत एवांशद्वयस्यात्र अथनादस्यत्र च
पक्षादादस्य, पक्षोविषयत्वेन व्ययस्यैव साधीयसीति धार्यम् । पु-
त्रोक्तविधरणेन स्त्रीघनाधिभाज्यायतद्ग्रहणमात्रविधानपरतया तदप्रस-
क्तैः । स्त्रीमात्रस्य तद्ग्रहणस्य पक्षास्यादिवाक्यैः पक्षोपशोषेनैव प्रस-
क्तत्वेन तत्प्रतिषेधासम्भवात् । वांछितवन च रिक्थलोभादिति नियोग
विशेषणं भयम्भतेऽनुपपन्नम् । पुत्रादिर्वाहततद्ग्रहणं यदि विभाग्य
विभागसंसर्गाद्यविशेषणैव तस्याः सार्वादा, तर्हि रिक्थलोभेन नियोगाङ्गी-
कारस्तस्याः कदा प्रसक्तो यो निषिध्यते । मन्मते तु संस्मृष्टाविमलम्ना-
तृसत्वे नारदादिवचनात्तस्या अपुत्रमर्तुधनसम्भवाभावेन पुत्रधारैव
तत्सम्भवात्प्रसक्तो रिक्थलोभेन नियोगस्वीकारः प्रतिषिध्यते । तथा
प्रापि पक्षोभिन्नाया भार्याया मर्तुधनानधिकारात्तस्या एव रिक्थलो-
भेन प्रसक्तो निषिध्यते नियोगस्वीकार इति न भवदुक्तप्रसक्तिप्रतीक्षेति
वाच्यम् । परम्या एव तत्र प्रस्तुतस्यात्तन्निष्प्रभार्यापरवानुपपत्तेः । अ-
तश्च धारिण्युदिमिनिनियोगाधिपक्षोपरत्वे पक्षोग्यादिवाक्यस्येदमेव वक्तुं
वचनं प्रमाणतयाप्यस्तम् । तस्मात्तदवच्छिन्नाकवबलात् संस्मृष्टिमर्तु-
धनग्रहणप्रतिषेधः पत्न्याः । वृत्तवचने ॥—
अनन्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च

इति कथनात्पत्न्याः सत्यां सोदरस्यापि संस्मृष्टिभ्रातृघनग्रहणप्रति-
षेध इति । परोक्ष आधायक कथाश्रित्यप्यप्यवस्थया परिहर्तव्योऽयं
हिद्वन्द्वे परिह्रियते । सम्प्रदायितप्रकरनबलात्प्रसक्तमभार्यायां
पितृकस्य संस्मृष्टिविशेषणमप्यथासिद्धनारदादिवाक्यानुपपत्तेः-

सृष्टिपरत्वावश्यकतया धार्यते । वाक्यविरोधे प्रकरणस्याप्रयोजक-
त्वात् । तच्चायमिति सर्वनाम्ना संसृष्टिघनग्रहणरूपधर्मस्य प्रकान्त-
स्यानेन विशेषाभिधानादनपत्यस्येतिवदभार्यापितृकस्येत्यस्यापि संसृ-
ष्टिप्रमीतविशेषणत्वमिति वाक्ययोरेवायं विरोधो न वाक्यप्रकरणयो-
रिति धार्यम् । सर्वनाम्नः संसृष्टिघनग्रहणपरामर्शकत्वेऽपि सोऽय-
मनपत्यसंसृष्टिरवामिकघनग्रहणरूपो धर्मो भार्यापितृरहितस्यासंसृ-
ष्टिनोऽप्यनपत्यस्य प्रमीतस्य । असंसृष्टिविभक्तप्रमीतस्य धनं तु
भार्यापितृसहितस्यैवानपत्यस्य सोऽदो गृह्णीयात् भार्यापित्रन्यतर-
वत् इति वाक्यार्थोपपत्तेः । चकारोऽप्येवमनुकांसंसृष्टिसमुच्चयार्थो व्या-
ख्येयः । अतश्चासंसृष्टविषयेनानेन प्रकरणविच्छेदे जाते "संसृष्टानां तु
यः काश्चित्" इत्यग्निवाक्ये संसृष्टपदोपादानमपि सार्थकं भवति । अ-
न्यथा प्रक्रमादेवात्रापि तद्भावे तन्मन्दप्रयोजनं स्यात् । अत एव
(१)तार्क्षीये निषिद्धधिकरणेऽसम्बद्धनिषिद्धिच्छिन्नसामिधेयवान्तरप्रक

(१) सृष्टीयाध्यायप्रथमपादीयेकादशाधिकरणम् "सन्दिग्धे तु व्यवसायाद्वाक्यभेद-
स्यात् । (३।१।११।२१) इति ।

८ दशपूर्णमासयोः सामिधेनीर्विधाय तासां च "त्रि प्रथमामन्वाह" इत्यादिबचनेर्गुणान्
विधाय ततो निषिद्धसंज्ञका मन्त्राः "अग्ने मह्यं ससि वाङ्मण भारत" इत्यादयो विहिताः ।
तत काम्याः सामिधेनीकल्पा विहिताः । तदनन्तरमुपवीतं विहितम् । निर्वीतं मनुष्याणां,
प्राचानावीत पितॄणां, उपवीतं देवानाम् उपव्ययने देवलदममेव तत्कुदने" इति । तत-
पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधास्यन्ते "अन्तरानूच्य सदेवताय" इत्यादयः ।
अन्तरानूच्यम् अनुवाक्या पठेदित्यर्थः । तत्र संशयः उपवीत सामिधेन्यन्वयमुत दशपूर्णमा-
साश्चमिति ।

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु प्रासाच्छादनमाग्निनी ।

अविभक्ते धनांशे तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥ इति ।

तु शब्दे वा शब्दार्थे । तथा चायमर्थः । प्रासाच्छादनमेव साक्षाद्भते
आमरणान्तिकं यावज्जीव यावता धनेन जीवनं स्वयधिकारिकमाय-
श्यकं च कर्मसिञ्चति तावन्तं धनांशं वा प्राप्नोति । धनांशमामरणा-
न्तिकमित्युक्तेः कृत्स्न धनमविभक्तस्य पर्युल्लभत इति निरस्तम् । न
च स्त्रीशब्दध्वनात्पत्नीव्यतिरिक्तस्त्रीपरमिदमपीति वाच्यम् । अवि-
भक्त इति विशेषणानर्थक्यापत्तेः । विभक्तेऽपि भर्त्तरि पत्नीभिन्नाया
अपुत्राया भरणमात्रोक्तेः । अत एव कृतेऽप्यश इत्यनुवृत्तौ—

बृहस्पतिः,

प्रदद्यात्वेयं पिण्डं च क्षेत्रांशं वा यदीच्छति । इति ।

अस्य व्याख्यानं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । पिण्डग्रहणमशनाच्छादनोपल-
क्षणार्थम् । तत्पर्याप्तं धनं तत्सम्पादक क्षेत्रांशं वा स्वरुच्या भर्त्तरि
पत्नीव्यतिरिक्तविधवायै भ्रात्रादिस्तज्जनप्राप्तीं प्रदद्यात् । एवकारः प्रदा-
नस्यावश्यकत्वार्थं इति । एतद्विषयकमेव नारदवचनम्—

यावत्स्यो विधवाः साध्व्यो ज्येष्ठेन इत्यशुरेण वा ।

गोत्रजेनापि वान्येन भर्त्तव्याश्छादनाशनैः ॥ इति ।

भर्तृधनप्राप्तिर्नेति सर्वत्र शेषः । धनग्रहणानिमित्तत्वाद्भरणं स्यात् ।
साध्य इत्यनेन सर्वत्र साध्वीनामेव भरणमसाध्वीनां तु परतीर्तां च न ।
तदपि "आच्छिद्यश्रुतिरासु तु" इति प्रागुक्तनारदवचनवाक्यशेषादि-
भ्यः । अत एव साध्वीनां जीवनार्थं इत्यशुरादिभिर्हिसमन्वैरपि दाया
देर्नापहरणीयमित्यप्याह—

बृहस्पतिः,

स्थावरादि धनं स्त्रीभ्यो यद्वत्तं इत्यशुरेण तु ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं दायादैरिह कर्हिचित् ॥ इति ।

अन्यादृशीनां तु दत्तमप्यपहर्त्तव्यमित्याह—

कार्त्तयानः,

भोक्तुमर्हति फलसाधं गुरुशुश्रूषणे रता ।

न कुर्याद्यदि शुश्रूषां चैलपिण्डे नियोजयेत् ॥

अपकारक्रियायुका निर्लेजा चार्थनाशिका ।

व्यभिचारिणी या च स्त्रीधनं न च साहति ॥

नार्हीत्यनेन न देयं जीवनपर्याप्तमपि दत्तमपि च तादृश्याः सा-
काशादपहर्त्तव्यमिति द्वयमप्युक्तं भवति । यत्तु "तस्मात् स्त्रियोऽग्नि-

१९ दाय० पत्न्यभावे दुहितुरपुत्रघनग्रहणाधिकाराविचारः । ५१७

न्द्रिया अदायादा" इति श्रुतिवचनं, तन्मूलकं च—

निरिन्द्रिया ह्यदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थितिः ।

(अ० ९ दलो० १८)

इति मनुवचनं, तद्वयमपि यासां शूद्रप्रादिकया धनग्रहणं नोक्तं तद्वि-
पयममवसेयम् । गौतममिताक्षरया हृदयोऽप्येवमेवाह ।

केचित्तु निरिन्द्रियपदसमभिव्याहाराग्निन्दामात्रपरं तदित्याहुः ।
तत्र । दायादस्यांशे निन्दाया निषेधकल्पनावश्यम्मायात् शगादाय-
ग्रहणप्राप्तेर्नित्यानुवादासम्भवात् । अनिन्द्रियत्वं तु पुम्पारतन्व्यात्क-
थञ्चिदनुवादः । वस्तुस्थमावविपरीतनिषेधकल्पनस्य बाधात् । तस्मा-
त्पूर्वोक्त एव समाधिः ।

पराशरस्मृतिटीकायां विद्यारण्यभौचरणास्तु धृतिमेवैनामवधया व्याच-
रन्तुः । पाक्षीवनप्रहे पत्न्या अंशो नास्तीत्यदायादपदस्यार्थः । तत्र हेतु-
रनिन्द्रिया इति । "इन्द्रियं वै सोमपीय" इति सोमेऽपीन्द्रियशब्दप्रयो-
गात्ततो निर्गता इति सोमपानानधिहृता इति पाक्षीयतप्रहमशंसेति ।

इति पत्न्याधिकाराविचारः ।

पत्न्यभावे दुहितरोऽपुत्राविभक्तासंश्लेषधनभानः ।

तथा च—

मनुः, (अ० ८ दलो० १३०)

यथैयारमा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्यो धनं हरेत् ॥

पृहस्ततिरपि—

अह्नादुह्नात्सम्भवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ।

तस्मात् पितृधनं त्वन्यः कथं शृङ्गीत मानवः ॥ इति ।

अत्र "पुत्रेण समा" "पुत्रवत्" इति च साक्षाज्ज्ञाप्यवेष्येऽपि पुत्रे पित्रय-

यथानां यादुदयेन सहकाम्तेर्दुहितरि चाख्यानां

पुमान् पुंसोऽधिके शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

इत्यादिवचनैः स्मृतिश्राव्यैरे च प्रणिपादनात्पुत्रतुल्यत्वं दुहितु-

रुक्तमिति द्रष्टव्यम् । अस्मिन् "मातमा वै जायते पुत्र" इत्यात्ममृतपुत्र-

तुल्यतायामित्यर्थः । तिष्ठन्मिषनादरे सप्तमी । तामनादत्येवार्थः । यद्य-

प्यनेनौरसपुत्राभावे दुहितुर्नप्रहणमित्यत्र न्याय उक्तस्तथापि गौण-

पुत्रपत्न्योरभावे दुहितुर्नप्रहणमिति को न्यायः । उच्यते । नारदेन

मन्शानुमदाय सोऽपि स्पष्टीकृतः । यथाह—

५१८ वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम् ०

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् । इति । (व्य० प० १३ श्लो० ५०३०)
विवृत चेद तेनैव—

पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितृसन्तानकारकौ । इति । (व्य० प० १३ श्लो० ५०५०)

अयमाशयः । पुत्रदुहितराद्युभौ पितुः पौत्रदौहित्राख्यसन्तानकारकावतः सन्तानप्रवर्त्तकत्वस्य तुल्यत्वात् दुहितुरपि पुत्रवदधिकारः । पौत्रदौहित्राख्यसन्तानयोश्च स्वरूपतस्तुल्यत्वाभावात् कार्यतस्तुल्यत्वमभिप्रेतम् । कार्यमपि नर्णापाकरणरिक्थग्रहणलक्षणम् ।

पुत्रपौत्रैर्जगं देयम् ।

पितामहद्रव्यमधिकृत्य च—

तत्र स्यात्सदृश स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ।

इति ध्वनाभ्या पौत्रे सति दौहित्रस्य तदनधिकारात् । तेनादृष्टमात्रकार्यं धातुकर्तृत्वम् ।

पूर्वेण तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मता ।

इति विष्णुके । एव च दृष्टादृष्टोपकारकस्वसन्तानमुखेनोपकारकपुत्रात्केवलात् दृष्टोपकारकस्यसन्तानमुखेनोपकारिका दुहिता न्यूना । न चैव पत्न्यपेक्षया प्रत्यासन्नजान्या दुहितेति पत्नीतः पूर्वसैव धनमर्हतीति वाच्यम् । यतः सहाधिकारेणाग्निहोत्रादेर्बौद्धिककर्मोपकारिका कामाख्यपुरुषार्थसाधनतया सन्तानसाधनतया च दृष्टादृष्टोपकारकौ देहाजसस्तुता पत्न्येव ततोऽधिका । ततश्च पुत्राभाव इति पत्न्यभावाभ्यामुपलक्षकम् । प्राग्लिखितविष्णुवचनादस्माच्च योगीश्वरवचनात् । यद्यपि पुत्रकर्तृकश्राद्धसम्प्रदानतया स्वयमेवादृष्टोपकारकपिता दुहित्रपेक्षया प्रत्यासन्न इति “पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं” इति ध्वनस्यावसरवचितो दुहितुः प्राक् । तथापि “तस्यामात्मनि तिष्ठत्या” इत्यनेन शरीरप्रत्यासत्त्या सैवाप्रेसरूपेति तदभावे तद्वचनस्यावसरः । वाशब्दोपादानेन तस्य क्रमपरत्वाभावात् ।

जामूतवाहनस्तु (अ० ११ परि० २)

दुहितुरधिकारे सन्तानकारकत्वस्य हेतोर्निर्देशात्सन्तानस्य च पिण्डदस्यैवोपकारकत्वात्पिण्डदस्यानुपकारकत्वेनान्यसन्तानध्वचाविशेषात् पुत्रवती सम्भावितपुत्रा वा दुहिता धनाधिकारिणी । वंधव्यत्यन्धत्वदुहितृप्रसूत्यादिना विपर्यस्तपुत्रा पुनर्ज्ञाधिकारिणीत्याहस्य दीक्षितमतमित्याह ।

तदपि चिन्त्यम् । प्राथमिककन्याधिकारस्य “अपुत्रमृतस्य कुमारी रि

१९ दाय० पत्न्यभावे दुहितृपुत्रघनग्रहणाधिकारविचारः । ५१९

यथं गृहीयारूपदभावे चोद्धा" इति पराशरवचनात् "कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यात्" इति देवत्ववचनाच्च तेनैव प्रथमं कन्यैवैका पितृघनाधिकारिणीत्यनेन ग्रन्थेनाभिधानात् । तदानीं च पुत्रसम्भावनानिश्चयमाभावात् । हेतुनिर्देशस्य प्रत्यासत्यतिशयमात्रप्रदर्शकतयाप्युपपत्तेः । किञ्च । स्वयमेव कन्याया असम्भवे सम्भावितपुत्रायाः पुत्रवत्याभ्याधिकार इति वदन् हेतोर्व्यभिचारितां दर्शयति । तस्मादस्मदुक्तरीत्यैव प्रत्यासत्यर्थतया हेतुव्याख्येयः ।

पारेस्वर-देवस्वामि-देवशतप्रभृतयस्तु "पिता हरदपुत्रस्य" इत्यादिवचनविरोधपरिहाराय दुहितृधिकारप्रतिपादकवचसां पुत्रिकाविषयत्वं, तदभावे तु पित्राक्षयं यय यथोक्तक्रमेणाधिकारिण इत्याहुः ।

तदतिपेशलम् । पुत्रिकाया "औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः" "तृतीयः पुत्रः पुत्रिका विधायत" इति योगीश्वरकशिष्टादिवचनैर्गौणपुत्रकोटिनिविष्टायाः क्षेत्रज्ञादिपुत्रवत् "न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः" इति गौणपुत्रविषयेण मानवेन वचनेन पर्याप्तं सत्यामपि रिक्थप्रादिण्यास्तदभावे रिक्थप्रादित्वं वण्डापूपिकयैव सिद्धमिति वचनारम्भानर्थक्यपत्तेः । दुहितृमात्रवाचकानां यद्गूणां वचनानां विना कारणं विशेषपरत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । किञ्च । भव्यमते "भङ्गावङ्गास्तम्भयति" इत्यादिना पुत्रिकाविषयेण वचसा पुत्रिकाया धनग्रहणे उक्ते पुनः--

सदृशी सदृशेनोद्धा साध्वी शुभ्रवणे रता ।

कृताऽकृता वाऽपुत्रस्य पितुर्जनहरी तु सा ॥

इत्यनेन पुनर्जनहरत्वप्रतिपादनं तेनैव मुनिना क्रियमाणं विवरणमात्रतयाऽपुत्रवत्कं कर्त्तव्यं स्यात् । सामान्यविशेषविषयतया तु स्पष्टमेवापौरुषत्वम् । सदृशी=पितृसवर्णा । सदृशेन=सवर्णेनोद्धेति प्रकृष्टापकृष्टवर्णसम्यग्धनिरासाय । तज्ज्ञातस्योत्तमवर्णमातामहभ्रात्रादिनिषेधादिति स्मृतवाहोक्तमनादेयम् । ऊद्धापदेनैवाधमवर्णसम्यग्धनिरासात् । न ह्यधमवर्णोद्धत्वमुत्तमवर्णायाः सम्भवति । तस्मादुत्तमवर्णनिरासार्थमेव सदृशग्रहणम् ।

ननु नारदेन कन्यारूपाणां पितृभ्रातृरहितानां सर्वासामेव दुहितृणां पितृघनाप्राप्तिसर्गतोऽभिहिता ।

यथाह—(व्य० प० १३ श्लो० २७)

स्यात्तु चेत् दुहिता तस्याः पित्र्योऽशो मरणे मतः ।

आसस्काराद्धरेद्भाग परतो विभृयात्पतिः ॥ इति ।

तस्या इति पतिपुत्रविहीनपत्नीमधिकृत्याह । तेन तादृश्या यदि
 दुहिता विद्यते तस्या भरणानिमित्तमत्र पित्र्योऽशस्तस्मादाविवाहस
 स्काराद्भरणार्थमेव सा पितृधनभाग हरेत्परतो विवाहादूर्ध्वं पतिस्ता
 विभृयात् । तेन तावत्कालमरणावशिष्टमपि ततो गृहीयात् । यद्येष्टवि
 नयोगार्थं तु कन्याया पितृधनग्रहण दूरापास्तमेव । ततश्चास्याप
 वादकानि दुहितु पितृधनप्राप्तिप्रतिपादकानि वचनानि सर्वाणि पुत्रि
 काविषयाण्येष वाच्यानि । अन्यथा द्वयोरपि दुहितृसामान्यविषयत
 योऽस्मादपवादस्यानुपपत्तेः । तस्मादरेश्वरादिमतमनुमन्तव्यमिति चेत्,
 न । स्यादेव यदि नारदवचन विभक्तविषय स्यात् । पौर्वापर्यपर्यालो
 चनया सख्णविभक्तविषय तत् स्फुटमवगम्यते । ततश्च विभक्तवि
 षये दुहितृमात्रस्य पत्न्यभावे पितृधन ग्रहणप्रतिपादकानि प्रापकाण्येष
 नापवादकानीति न पुत्रिकामात्रविषयत्वे तेषां किमपि योज पश्याम ।
 यत्तु सकलपितृधनग्रहणाधिकारप्रतिपादकतया “कन्याभ्य” इत्यादि
 वचनवचन जामृतवाहनोपन्यस्त तत्पूर्वापरविद्वद्भ्यः । जीवद्विभागे क
 न्यानां विवाहमात्रापयुक्तधने तस्य प्रमाणनयोपन्यासात् । तदपि
 चास्माभिः प्राङ्निरस्तम् । दुहितृष्वपि प्रथममप्रप्ता पितृधन गृहीयु
 र्हेतुदभावे प्रप्ता तासामपि मध्ये प्रागप्रतिष्ठितास्तदभावे प्रतिष्ठिता
 सर्वा समानरूपास्तु सम विभज्य गृहीयुरित्यर्थत सिद्धम् । तथा च—
 कात्यायनः,

पत्नी पत्युद्धनहरी या स्यादभ्यभिचारिणी ।

तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवत् तदा ॥ इति ।

गौतमः, स्त्रीधन दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठितानां चेति ।

अप्रतिष्ठिता=निर्धना । यद्यपि स्त्रीधनमित्युक्तं तथापि मुख्यन्याय
 तथा पितृधनाविषयमप्येतत् । यन्मृत्यादिना सन्तानराहिता प्रति
 स्थितेति तु न युक्तम् । तस्या सन्तानमूलेनादृष्टोपकारामायेन धा
 दारिण्यायोगात् । “सदृशी सदृशेनोदा” इति प्राक्पाठित वृद्धत्ववचन
 स्यात्तच्च द्रव्यादार इत्य व्याचक्ष्यौ । अत्राद्यानि चेत्यादि विशेषणानि
 परन्या ऊर्ध्वमर्थमाह दुहितृविषयाणि । ततः प्राग्धनप्राहिदुहितृवि
 शेपणे द्वे अवशिष्टे कृताऽकृता चेति । अत्र पुत्रिकेति विशेष्याद्याहारः ।
 इतरत्र दुहितेतिविशेष्याद्याहारः । यावद्व्यवस्थितविकल्पार्थः ।
 एव चायमर्थः । औरसपुत्रविहीनस्य पितुर्धनं द्विविधापि पुत्रिवा
 पा या पूर्वं गृहीयात् । सवर्णादिविशेषणोपेता तु दुहिता तत ऊर्ध्व

पितुरिति मातुः पितुरिति व्याख्येयम् । अत एवाग्रे मातामहाय चे-
त्याह । अथवा यथा स स्वपितुरपिलं रिक्तं गृह्णाति तथाऽपुत्रस्य
मातामहस्यापि । स्वयमेव तत्पुत्रकार्यं कारित्वात् । तदेवाह-स एवेति ।
स्वपित्रे मातामहाय चेत्यर्थः । मातापितराविति च न यथाक्रममन्वयः ।
किन्तु पौत्रस्य पिता दौहित्रस्य माता तस्य धनस्वामिनो देहत् सम्भूतौ इति
यथायोग्यम् । केचित् "अपुत्रपौत्र" इति यथाश्रुतविष्णुवचनात्पत्नीदुहि-
तृतः प्राग्दौहित्रस्य धनाधिकारमाहुः । तद् योगीश्वराविरोधात् "तथैव
तत्सुतोऽपि" इति बृहस्पतिवचनेऽपि दुहितृतस्तस्य जघन्यभावावगतेर्हेयम् ।
इति दौहित्राधिकारः ।

दौहित्राभावे पिरौ धनभाजौ ।

अत्र मिताक्षरा । यद्यपि (१) युगपदधिकरणवचनताया द्वन्द्वस्मरणात्
दपवादत्वाच्चैकशेषस्य मातापित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न प्रतीयते तथा
पि विप्रहृष्टाक्ष्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् एकशेषाभावापक्षे च माता
पितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्ववचनात्पाठक्रमोऽवगम्यमानः क्रमाह्वा-
यां सत्यां न परित्यक्तुमर्ह इति प्रथम माताऽपुत्रपुत्रधनभाक् तदभावे
पिता । किञ्च । पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणो माता त्वस्यैवासाधार-
णीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्—

अनन्तर सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धन भवेत् ।

इति मनुना प्रत्यासत्त्यतिशयेन धनग्रहणाधिकारस्य विनिगमित-
त्वात्सपिण्डसमानोदकादिष्वेव विनिगमानाकाङ्क्षायामेतद्वचनप्रवृत्तेर-
प्राप्यदण्डवारितत्वादिति ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारः प्रगल्भते "सारस्वतौ भवतः" इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये क्र-
मावगत्यभावेन याज्यानुवाक्याक्रमेण प्रधानानुष्ठानक्रम पञ्चमे निरूपितो
न त्वेकशेषत एव काचित्क्रमात् गतिकुपपादिता (२) । तद्वदत्रापि क्रमार्थं

(१) युगपत् अधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यै पदै तेषां भावस्तीता तस्याम्
उभयपदार्थप्राधान्य इति यावत् ।

(२) पञ्चमाध्यायाद्यपादीयसप्तमाधिकरणम् । "मुख्यक्रमेण वाङ्मानातिदर्थत्वात्" (५।
११।१४) इति ।

"सारस्वतौ भवतः" इत्यनेन पुरोडाशहविष्क यागद्वयं विहितम् । सारस्वती देव-
ताऽस्य सारस्वतः पुरोडाशः सरस्वान् देवताऽस्य सारस्वतः । सच सच तौ सारस्वतौ
इत्येकशेषः । पुरोडाशशब्दस्य द्विविकृतिवत्प्राकृतिकवदित्यतिदेशेन "चतुरो मुष्टीप्रिर्वपति"
इति विहितो निर्वापस्तत्र प्राप्तः । स किमनियमेन कृतव्य उत स्यादेवत्यानर्बाप कृत्वा पु-
दै

मन्यप्रमाणमन्वेपणीयम् । तदभाव इतरेतरयोगस्य द्वन्द्ववैकशेषेऽप्यवग-
तेर्विमज्जैव पित्रोस्तुल्यतया धनग्रहणं युक्तम् । यत्तु पिता सपत्नीपुत्रे
पि साधारणो माता त्वसाधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयात्तस्या एव
पितृतः प्राग्धनग्रहणं न्याय्यमित्युक्तम् । तदप्यन्याय्यम् । नहि जननी-
जनकयोर्जन्यं प्रति प्रत्यासत्तितारतम्यमस्ति । पुत्रान्तरजनकस्याप्ये-
तज्जनकताया मातृतुल्यत्वात् । नहि जनकतापि व्यासज्यवर्त्तिनी ।
न च पितृगृहीतं धन मित्रोदरेष्वपि सङ्क्रामति, मातृगृहीतं स्येत्तस्य
होदरेष्वेवेति मातुरेव धनग्रहणमिति वाच्यम् । तस्याः प्रत्यासत्तेर्मातृ-
भगिनीधनाधिकारविनिगमकतया जनकाज्जनन्या धनग्रहणविनिगमक-
त्वासम्भवात् । द्वन्द्वस्थानोवैकशेषात्तुल्यतावगतौ प्रत्यासत्तेरप्रयोजक-
त्वाच्च । सत्यां हि क्रमाकाङ्क्षायां सा क्रमनियामिका न त्वसत्यामपि ।
तस्मात्पित्रोस्तुल्यत्वाभ्याम्वैवानपर्याविधुरपुत्रधनग्रहणमिति श्रीक-
रः । तदयुक्तम् । "पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं" "स्वर्थात्तस्य ह्यपुत्रस्य
माता दायमवाप्नुयात्" इत्यादिवचनेषु पितुर्मातुश्च निरपेक्षस्याभ्यप्र-
तीतेर्युगपद्ग्रहणायोगात् । दौहित्रययोर्निरपेक्षसाधनत्वप्रतीतौ मिथश्चा-
योगवत् ।

केचित्तु मातुर्गर्भधारणपोषणादिनात्यन्तोपकारित्वात् "सहस्रं तु
पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते" इत्यादिस्मरणाच्च प्रथमं मातुर्धनाधि-
कारमाहुः ।

वर्यनिर्वापं कार्यं इति सशब्दे अतिदेशप्राप्तनिर्वापे क्रमाप्रतीतेः अनियमेन निर्वाप इति
पूर्वपक्षे, सिद्धान्तः । मुख्ययागक्रमेणैव निर्वापं कार्यं यतो ह्यत्राण्डे पूर्वं स्त्रीदेवताया
याज्यानुवाक्ये समं प्राप्ते "प्रणो देवी सारस्वती" इति । पश्चात् पुन्नेवताया "पपीदिवो
सं सारस्वत" इति । अनेन याज्यानुवाक्ययागमेव स्त्रीयागस्य प्राप्यमवगम्यते । ततस्त-
द्धर्मस्य निर्वापस्यापि मुख्यक्रमानुसारेणैवानुष्ठानक्रम इति ।

एव च तत्राधिकरणे "सारस्वती" इत्युत्पत्तिवार्त्तमे एकशेषवत्त्वेऽपि तेन क्रमा-
प्रतीत्या यपी याज्यानुवाक्यमन्त्रशठक्रमेण यामयोरनुष्ठानक्रमः स्वीकृतस्तथापि
पितरावित्यत्रैकशेषेण तदप्रतीत्या सामान्यतो दौहित्रानाम्भरं मातापित्रोर्युगपद्वैमज्ज
धनग्रहणप्राप्तिस्तदन्वे प्रातुण्यमियादि ।

वल्लुनस्तु नैतदधिकरणविरोधोऽप्यत्र । विषयभेदात् । तत्र हि "सारस्वती" इत्यत्र
सहस्रकशेषद्विप्रहवापक्षेऽपि ॥ क्रमप्रतीतिरत को वा क्रम इत्याद्याह्वायो धौतो मन्त्रक्रमो
युक्त इति तत्क्रमेण यागानुष्ठानक्रमो निरूपितो न तु सर्वत्रैकशेषे क्रमप्रतीत्यभावस्तदभि-
प्रेत । अत्र तु "तेना मात्र" इति विवर्त्तयैकशेषवत्त्वाद्वैप्रहवापक्षयादाववस्य क्रम-
प्रतीतेः स क्रमो युक्त एवेति विभावनीयम् । अमे स्वयमव ग्रन्थहृता सुवक्ष्यन्ते चैतन् ।

तदपि तुच्छम् । पितुरपि सस्कारवृत्तिसम्पादनादिना बहुधा संविधावृत्त्यात् “तयोरपि पिता धेयान् बाजप्राधान्यदर्शनात्” इत्यादिस्मरणेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च गौरवमात्रस्य घनग्रहणप्रयोजकत्वे “उत्पादकग्रहदात्रोर्गरीयान् ग्रहद पिता” इत्यादिस्मरणाच्च पितृतोऽपि पूर्वं माचार्यस्याधिकारापत्तेर्मातृमातृपुत्रयोश्च सतो पितामहपितृव्यादीनामेव भागधिकारापत्तेः ।

जीमूतवाहिनस्तु—(अ० ११ प० ३)

पितरावित्यस्मात्पितृकस्य एवावगम्यते । तथाहि पितृप्रातिपदिकाप्रथमं पितुरवगतौ द्विवचनयलेनैकशेषकल्पनायां सरूपैकशेषासम्भवे विष्णुमन्वादिवचनसंवादाच्च विरूपैकशेषत्वनिश्चये मातुरवगमात् । अतः क्रमज्ञान क्रमाभिधानात् क्रमाभिधाने व्यापके निवर्त्तमाने निवर्त्तत इति धाकरोक्तिर्विपरीतक्रमोक्तिश्च विश्लेषणीया न युक्तेत्याह ।

तस्याग्नैषाधिकक्रमस्यानाव्यवस्थितत्वाद्बृहद्विष्णुवचनोक्त क्रम आदरणीयः । तत्र च दुहितृगामात्युक्त्वा तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामात्युक्तम् । मिताक्षराकारस्य तु प्रथमत एव तादृशपाठेनैव बृहद्विष्णुवचनं लिखतस्तद्विरुद्धव्यापमात्रायलभ्यनेन पितरावित्यत्र पितृत प्राख्यातु पुत्रधनाधिकार सिद्धान्तगता महत्येव हृदयशून्यता प्रतिभाति । दौहित्रस्यापि दुहितृकोटिनिविष्टत्वाद्बृहद्विष्णुना पृथगनभिधानम् । तेन दौहित्राभावोऽपि दुहित्रभावेनोपलक्ष्यत इति मन्तव्यम् । तस्मात् स्मृतिचन्द्रिका-भट्टनरत्नकर-क० प० तद्व—रत्नाकर—परिज्ञातकारप्रभृतीनां बहूनां पितृरभावे मातुः पुत्रधनाधिकार इत्येव सिद्धान्तः । वाचस्पतिना तु “तदभावे मातृगामि तदभावे पितृगामि” इति बृहद्विष्णुवचनं पठित्वा यथामि ताक्षरमेव सिद्धान्तितम् । तच्च कुत्रापि तदतिरिक्तग्रन्थे तथापाठस्यालिपनाङ्गान्तिविलसितमेव । विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादित्यपि मिताक्षराग्रन्थे दुष्टम् । विग्रहवाक्ये पूर्वनिपातनियमामावात्, समासे हि तन्निग्रमं शाब्दिकैः स्मर्यते न तु विग्रहवाक्य इत्यादि विग्रहानेद्वरोक्त्याये यद्दुपपन्नमन्यैरुक्तं तत्परिहाराय पराक्रम्यते । युगपदधिकरणवचनता तावत् द्वन्द्वस्य वचनाधिकरणे वार्तिके तत्परत्वे च महता प्रबन्धेन निरस्ताः । इतरेतरयोगोऽपि पदान्तरान्वये द्वन्द्वाच्छाब्दरीत्या प्रतीयते । तेन पितरौ घनमाजावित्यनेन युगपदन्वयोऽपि । वस्तुगत्या तयोः क्रमेऽपि न वाक्यदोषः । सर्वैश्च श्रीकरमिश्रादिभिस्तदभ्युपगमात्सर्वं समाधेयमिदम् । एकशेषाभावपक्षे च मातापितरौ मातरपितरावित्यत्र मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात्समासैकशेषयोश्च तुल्यप्रतीतिजन-

कत्वाभावे विकल्पायोगादत्रापि तथा प्रतीतिरभ्युपेया । विप्रहवाक्ये यद्यपि पूर्वनिपातनियमो नानुनाशासनसिद्धस्तथापि व्याख्यातुसम्प्र दायसिद्धोऽस्त्येष । न हि कापि पिता च माता च पितराधिति विगृह्णन् दृश्यते किन्तु माता च पिता च पितरावित्येवेत्यणुरपि विशेषोऽध्यव सायकर इति न्यायेन तस्यापि विनिगमकता सम्प्रतीत्यनेनाशयेन त-
थोक्ते सम्भवः । पितुः पुत्रान्तरसाधारण्य मातुस्त्वसाधारण्यमिति प्रत्या सत्तिरापि जनकताया अभ्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदभिप्रायेणैवोक्ता । साधा रण्यासाधारण्ये हि सम्यन्वकृते व्यपदेशप्रतीतिविलम्बाविलम्बने भवत एव तथानुभवात् । वाक्यार्थबोधे क्रमाभावे किमिति यस्तुक्रम आ धीयत इति श्रीकरोक्तिस्तु घञनान्तरे निरपक्षस्वाभ्यावगत्या क्रमापे क्षया स्मृतिचन्द्रिकाकारादिभिरप्यवश्य निरस्यैव । बृहद्विष्णुचनविरोधः परं दुर्दत्तरोऽवशिष्यते । तत्रापि यथाशक्ति प्रतिविधीयते । गोवरप्रतिपा दकानि घञनानि तावन्मातापितृविषयाणि विरुद्धानि दृश्यन्ते । तानि विषयव्यवस्थयाधदयमविरोध नेयानि । तथाहि—

उपाध्यायाद्दशाचार्य्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ।

इत्यादीनि मातुर्भ्यर्हितत्वप्रतिपादकानि ।

तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ।

इत्यादिस्मृतिवचनानि, पित्राज्ञया परशुरामेण मातुः शिरश्छिन्न, रघुनाथेन कौशल्याया निवारितेनापि पित्राज्ञया राज्यं विहाय वनवास आहत इत्यादिपौराणिकाम्यर्थदर्शनानि च पितृपूज्यताप्रत्यायकानि । तेषां चायमविरोधप्रकारः । यथा—पिता महागुरुलक्षणोपेतः "स गुरुर्ह्यः क्रियाः कृत्वा बन्धमस्मै प्रयच्छति" इत्यादिवीर्यशरादिवचोभि प्रतिपादि-
तो माता च तदाज्ञावशवर्त्तित्वादिपतिव्रतात्त्वप्रयोजकसमस्तलक्षणरहि-
ता । तयोर्मध्ये मातुरपेक्षया पितैवाधिकोऽभ्यर्हितः । यत्र तु माताकन्ध-
त्यादिघटसमस्तपतिव्रतागुणोपेता पिता तु जन्ममात्रप्रदः तत्र मातैव पितुरपेक्षयाभ्याधिकमान्या । चिरकारिकोपाख्यानादौ महाभारतादिभ्येवमुपा-
ख्यानस्वरसादयमर्थ उन्नीयते तदत्रापि मन्त्रादिवचनेष्वपुत्रपुत्रघनप्रदणा-
धिकारः क्वचिन्मातु प्रथमं क्वचित्पितुः प्रतीयमान एवमेव व्यवस्था-
पयितुमर्ह । तथाहि—(अ० ९ श्लो० २१७)

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम् ॥ इति मनुः,

भार्यासुतविहीनस्य तनयस्य मृतस्य च ।

माता रिक्थदरी श्रेया भ्राता वा तदनुष्ठया ॥ इति बृहस्पतिः ।
पुनर्मनुरेव, (अ० ९ श्लो० १८५)

पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च । इति ।

“तदभावे पिता तदभावे माता” इति प्राग्दर्शितवृहद्विष्णुवचनात् ।
योगीश्वरवचने तु पितरावित्यत्र विज्ञानेश्वरोक्तरीत्या प्राह्मता नदनु पि
ता । अन्यमते सम्भूय विभाग पितुर्वा प्राथम्यमिति धिप्रतिपत्तौ पि
तुरधिकमाया या माता सा पितुरपेक्षया प्रथमाधिकारिणी । या तु पि
तुरपक्षया न्यूनमानभाक् सा पितुः पश्चान् । युक्तं चैतत् । वृत्त्यादि
संविधानमकुर्वतः पितुरपेक्षया मातुरेवाधिकोपकारकताद्भनग्रहणम् ।
वृत्त्यादिसंविधानकर्तुंस्तु तस्य यावज्जीवं भरणपोषणादिनातिशयितो
पकारकस्य धनग्रहणमिति सर्वस्मृतीनां सर्वनिषन्धानां चादुःस्थता भ
तीत्यादि सुधीभिर्विभाष्यम् ।

इति पित्रोरधिकारः ।

पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः ।

० यद्यपि “अपुत्रधन भ्रातृगामि” “अपुत्रस्य स्वर्थातस्य भ्रातृगामि
द्रव्य तदभावे पितरौ” इत्यादिशङ्खपैठीनसिखचनयोः “भ्रातर एव च” इति
मनुवचने च पितुः प्राक् भ्रातृणां धनग्रहणं प्रतीयते । “मातर्यपि च
वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्” इति च मनुवचने भ्रातुः प्राक् पिताम-
ह्याः । तथापि क्रमपरयोगीश्वरवृहद्विष्णुवचनाविरोधाय तेषां घनाधिका
रमात्रपरत्वम् । एतत्क्रमाविरोधसुचनार्थमेव मनुना “भ्रातर एव वा”
इति, पैठीरसिनापि “उपेष्टा वा पत्नी” इति वाशब्दः प्रयुक्तोऽन्यथा तुल्य-
कक्षाधिकारिषु तत्प्रयोगोऽत्यन्तमधुक्तः स्यादिति निताक्षराकाराव
यो बहवः ।

कल्पतस्कारस्तु पत्नीभ्रातृस्थले श्रद्धाधिकारिणी साध्वी पत्नी
प्रथमाधिकारिणी तदन्या ॥ भ्रातृपितृतोऽनन्तरम् । पितृभ्रातृस्थले ॥
पितृपितामहाद्युपाज्जित यद्विभागेन पुत्रे सङ्क्रान्त धनं तच्चस्मिन्
पुत्रे प्रमीते पित्रोः पितृद्रव्याविरोधेन यत्तेनोपाज्जितं तत्पित्रोः सतीर
पि भ्रातृणामेवेत्याह ।

मम तु प्रतिमाति “मातर्यपि च वृत्ताया” इति मनुवाक्ये “तद-
भावे मातापितरौ” इति शङ्खपैठीनसिखचनयोः,

१९ दाय० भ्रातृणां तत्पुत्राणां च धनाधिकारविचारः । ५२७

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः ।

तुल्या दुहितरो घापि धियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भ्रात्र्यो चेति यथाक्रमम् ।

तेषामभावे गृहीयुः कुल्याना सहवासिनः ।

इति देवलवचने सर्वत्रापि “वृत्तायां” “तदभावे यथाक्रमम्” इत्यादिपदैः क्रमप्रतीतेर्योगेश्वरबृहद्विष्णुवचनयोरेव क्रमपरत्वमितरेषां त्वधिकारमात्र परत्वेन तद्विरोधेन तत्तत्स्थाननिवेशेऽप्यक्षतिरिति समाधिर्नैव साधुः किन्तु क्षेत्रज्ञादिपुत्रस्थले यथा स्मृतिवचनक्रमविपर्ययात् भौरसानुकूल्यमातिकूल्यगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्व्यवस्थापितस्तथात्रापि दायमात्रप्रकरणे पुत्रादीनां पित्राशुपकारकत्वकीर्तनस्य गुणवत्त्वादिकीर्तनस्य यामन्यप्रयोजनत्वात्प्रत्यासत्तितारतम्यवत् धनस्वाशुपकारातिशयानतिशयगुणवत्त्वागुणवत्त्वादिभिर्यथावचनं स सर्वोऽपि क्रमविपर्ययात् समाधेयोऽन्ये तु समाधया कुशकाशवलम्बनमात्रतुल्या अनुपादेया इति । यवमग्रेऽपीति सर्वं सुस्थम् ।

भ्रातृत्वमपि प्रथमं सहोदराः ।

अनन्तरः सविष्णुवाचस्तस्य तस्य धनं भवेत् । (९/१८७)

इति मनुना—

यह्यो ज्ञातयो यस्य सकुल्या धान्धवास्तथा ।

यस्त्वसन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

इति बृहस्पतिना च अस्यासत्यतिशयस्यैवासति विशेषवचने विनिगमकत्वेनोक्ते । भिन्नोदराणां मातृकृतविप्रकर्षात् । भ्रातर इति सामान्यग्रहणसोदराभावे भिन्नोदराः । इदमेव व्यक्तमुक्तम्—

षड्वहकारेण,

सौदर्या सत्यसौदर्या भ्रातरो द्विविधा यवि ।

विद्यमानेऽप्यसौदर्यं सौदर्या धनभागिनः ॥ इति ।

इति भ्रातृधिकारः ।

भ्रातृभावे तत्सुता भ्रातृसुता धनभाजः ।

न च “तर्था तत्सुता” इति तथाशब्देन भ्रातृभ्रातृपुत्रयो सादृश्यप्रतिपादनात् “अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना” इति वचनाच्च तयोऽपि विभज्य धनग्रहणमस्त्विति धान्यम् । विष्णुवचनाविरोधेन तथाशब्दस्य चशब्दार्थत्वात् । अन्यथा तथापदस्य पूर्वप्राप्यन्वयसम्भवेन पित्रोर्भ्रातृणां च विभज्य ग्रहणमित्यपि कुतो न स्यात् । तच्चद्विष्णुवचनविरोधात्पुन्युच्यते सोऽप्रापि तुल्यः । “अनेकपितृ

काणा तु' इति चने भ्रात्रभावे तेषामधिकारे सम्पन्ने कस्मिंश्चिदप्य
पुत्रे भ्रातरि प्रमीते विद्यमानानां भ्रातृणां सर्वेषां तद्धनसम्बन्धे जाते तद्वि
भागात् प्रागेव तन्मध्येऽपि यदि कश्चिन्मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृव्ये
सह समविभागे प्रसक्ते स्वपितृविभागमेव ते विभज्य गृह्णीयुर्न सर्वे पि-
तृव्यसममित्येतदर्थम् । भ्रातृसत्त्वे तत्पुत्राणां पितृव्यधनेऽनधिका-
रात् । "पूर्वभावे परः पर" इति योगीश्वरवचनात् "तदभावे भ्रातृपुत्र
गामी" इति विष्णुवचने भ्रातृपरामर्शकतत्पदेन भ्रात्रभावाभिधानाच्च ।
भ्रातृपुत्रेष्वपि प्रत्यासत्त्यतिशयात्पूर्वं सोदरभ्रातृजास्तदभावे मित्रोद-
रजाः । युक्तं चैतत् । असोदरभ्रातृपुत्रो हि धनिनो मातरं विहाय स्वं
पितामहीविशिष्टस्य धनिपितुः पिण्डं ददातीति सोदरभ्रातृपुत्राज्जघ-
न्यस्तद्धनन्तरमेवाधिकारीति । न च सपत्नीकत्वे त्रयाणां श्राद्धदेवता
स्याः सपत्नमात्रादीनामप्यस्ति तत्रानुप्रवेश इति वाच्यम् । मात्रादिश-
ब्दानां स्वजननीपितृजननीपितामहजननीष्वेव मुख्यत्वात्तेनैव च रूपे
ण श्राद्धानुप्रवेशस्मरणात् ।

यथा स्मरन्ति—

स्येन भर्त्रा सह श्राद्ध माता भुङ्क्ते स्वधाकरम् ।
पितामही च स्येनैव स्वनेन (१)पिताही ॥ इति ।
सपत्नमात्रादीनामनुप्रवेशः प्रत्युत
अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
तेषामपि च देय स्यादेकोद्दिष्टं न पार्षणम् ॥

इति स्मरणादप्यति । किञ्च सपत्नीकदेवताकश्राद्धविधेर्नित्यत्वं पुत्रा-
दिसर्वजनाधिकारिकत्वात्सपत्नमात्रादीनां चानित्यत्वाच्चित्त्यानित्यसंयो-
गविरोधान्मात्रादिसापेक्षमेव सपत्नीकत्वविधायकत्वं युक्तम् ।

इति भ्रातृपुत्राधिकारः ।

भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः ।

ते च पूर्वोक्तपितृभ्रातृनत्सुनामिन्ना गृह्णन्ते गोवलीवर्द्धन्यायात् । ते च
पितामही सपिण्डाः समानादकाश्च । तत्र प्रथमं पितामही धनभाक् ।
"मातर्यपि च वृत्ताया पितुर्माता हरेद्धनम्" इति मानवान्मात्रनन्त-
रपितामह्या धनग्रहणे प्रसक्ते पित्रादीनां भ्रातृसुतपर्यन्तानां वद्धक्रमा-
णामन्तस्तदनुप्रवेशासम्भवादुत्कर्षेऽप्यग्रे तदुत्कालनकारणाभावात्तद-
नन्तरं पितामहादयोऽन्ये गोत्रजा इति विश्वनेश्वरः ।

अत्र स्मृतिचन्द्रिकाया गोत्रजा इत्यत्र सरूपैकशेषेण पुमांस एव गोत्र-
जा न तु स्त्रीरूपाः । विरूपैकशेषो हि कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम
इत्यादिवाक्यशेषादिसमाभिग्याहारादिप्रमाणान्तरावगततात्पर्यग्रहनि-
बन्धनः । न चात्र प्रमाणमस्ति । प्रत्युत भ्रातृसुतादिसाहचर्य्यं पुद्गोत्रत-
ग्रहण एव साधकमस्ति । किञ्च पत्नीदुहितृणां शृङ्गप्रादिकया धन-
ग्रहणाधिकारोक्तेः "तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया" इति श्रुते-
रस्तु तद्व्यतिरिक्तविषयता । गोत्रजादिस्थले तद्विरोधादिरूपैकशेषकल्प-
नैव हातुमर्हति । अत एव "जीवन् पुत्रेभ्यः पिता दायं विभजेत्" इत्या-
पस्तम्बसूत्रेण व्याचक्षाणेन तद्व्याप्यकारेण पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत न
स्त्रीभ्यो दुहितृभ्य इत्युक्तोक्तं यद्यपि "भ्रातृपुत्रौ स्वसुदुहितृभ्याम्"
(अ० १ पा० २ सू० ६८) इति पाणनेस्मरणात्पुत्रेभ्य इत्यत्र पुत्राश्च दुहि-
तरश्चेति विग्रह्य विरूपैकशेषेण दुहितृणामप्यत्र पुत्रेऽनुप्रवेशः शक्यते
कर्तुं तथापि "पुमांसो दायदा न स्त्रियः । तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया
आदाया इति श्रुतेः" इति श्रुतिविरोधात्तात्पर्य्यग्राहकमामाभावाच्च विरू-
पैकशेषोऽनुशिष्टोऽप्यत्र न ग्राह्य इति माय्यकाराभिप्रायः ।

जीमूतवाहनेऽपि याज्ञवल्क्येन च पित्रादिद्वौहितृभ्यापि तद्गोत्रजातस्य
पिण्डदानान्तर्गतव्यक्रमेणाधिकारप्रतिपत्त्यर्थं गोत्रजग्रहणं कृतम् । सपि-
ण्डस्त्रीणां च व्युदासार्थम् । तासामतद्गोत्रजातत्वात् । अत एव ब्रह्मति
स्त्रीत्यनुवृत्तौ—

धीधामनः,

न दायं निरिन्द्रिया अदायाश्च स्त्रियो भता इति श्रुतेरिति ।
न दायमर्हति, स्त्रीत्यन्वयः । परभ्यादीनां स्वधिकारो विशेषयचनाव-
विरुद्ध इति । (अ० ११ पा० ६)

तत्र साधु । मन्वादिवचनेषु प्राग्लिखितेषु पितामह्या घनाधिकारस्य
शृङ्गप्रादिकयैव विधानासदेकवाक्यतया योगीश्वरवचनमपि विरूपैक-
शेषेण तत्सङ्गहेऽपि श्रुतेस्तदन्यपरत्वेनाविरोधात् । जीमूतवाहनस्य तु मा-
त्रधिकारविचारप्रस्तावे पितामहसन्तानात्पूर्वं पितामहाय परतः पिता
मह्या घनाधिकारः पितृतः परतो मात्रधिकारवत् याज्ञवल्क्येन मात्र-
धिकारप्रदर्शनेनैव पितृव्यादिभ्यः पूर्वं पितामहोरधिकारस्य सूचित-
त्वात्पृथङ्नोक्त इति वदतोऽत्र च सपिण्डस्त्रीन्युदासार्थं गोत्रजग्रहणं
वदतः पूर्वापरविरोधानुसन्धानमपि नास्ति शृङ्गप्रादिकया योगीश्वरवचने
पितामह्या पितृव्यादिपत्नीवदनमिधानस्य तुल्यत्वात्तद्वेदादायादधु-
तिप्रवृत्तेरविरोधात् । विचारण्यश्रीचरणोक्तप्राग्लिखित— "तस्मान्निरि-

न्द्रिया" इत्यादिश्रुतिव्याख्याने तु स्त्रीणां दायग्रहणप्रतिषेधकत्वमे
वास्याः श्रुतेर्नास्तीति न वा शङ्का नचोत्तरम् । परं तु बोधायनमुनिवच
नविरोधे तद्व्याख्यानं कथमुपपद्यताम् । अस्तु वा इन्द्रियपदस्य घाक्प-
शेषात्सोमपरता तथापि दायार्त्वाभावाभिधानावलम्बनस्यान्यस्यास-
त्वात्त्रिरालम्बनश्रुतेश्चासम्भवासिद्धवत्कीर्त्तनानुपपत्तिप्रसूतप्रतिषेधक-
त्वनाशदयम्भावात् । तस्माद्भर्मेणाविशतेन हतेन ब्रह्महेत्यत्रेवेति ध्येयम् ।

पितामहा अभावे पितामहादयः सगोत्रा सपिण्डा धनमाज ।
मिश्रगोत्राणां सपिण्डानां यन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्रापि पितृसन्ताना-
भावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनमाजः । पिता-
महसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तद्वत्प्रता तत्सूनवश्चैत्येवमा-
सप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानामपुत्रधनमाजम् । सपिण्डाभावे
समानोदकानाम् । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त जन्मनामज्ञानावधिका-
वा । यथाह—

मनु, (अ० ५ श्लो० ६०)

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु नियर्त्तताचतुर्दशात् ॥

जन्मनाम्नोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते । इति ।

विष्णुश्चने यन्धुसकुल्यपदाभ्यां सपिण्डसगोत्रौ गृह्येते इति प्रा-
गेव प्रतिपादितम् । समानोदका अपि प्रत्यासत्तिक्रमेण धनमाजः ।
समानोदकाभावे यन्धवो धनमाजः । यन्धवश्च त्रिविधा आत्मयन्धवः
पितृयन्धवो मातृयन्धवश्च । तथा च—

स्मृतिः,

आत्मपितृभ्यसुः पुत्रा आत्ममातृभ्यसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मयान्धवाः ॥

पितृ पितृभ्यसुः पुत्रा पितृर्मातृभ्यसुः सुताः ।

पितृर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृयान्धवाः ॥

मातृ पितृभ्यसुः पुत्रा मातृर्मातृभ्यसुः सुताः ।

मातृर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृयान्धवाः ॥ इति ।

तत्रापि प्रत्यासत्तत्वात्प्रथममात्मयन्धवस्तदनन्तरं पितृयन्धवस्तदनु
मातृयन्धव इति क्रमः । यत्स्मृतेः—

तदभावे सङ्कल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ।

इत्यत्र सङ्कल्यशब्देन सगोत्रसमानोदकानां मातुलादीनां यन्धुग्रपस्य
च ग्रहणम् । योऽत्रावचनेऽपि यन्धुशब्देन मातुलाद्युपलक्षणमन्यथा मातुला-

दीनामग्रहणमेव प्रसज्येतेति तत्पुत्राणां धनाधिकारस्ततः प्रत्यासन्नानां तेषामेव स नेति महदनौचित्यमापद्यते ।

बन्धूनामभावे आचार्यो धनमाक् । यद्यपि योगीश्वरवचन आचार्यो नोपात्तस्तथापि शिष्य उपात्तः । ततः प्रधानतमः प्रत्यासन्नतमश्चाचार्य औचित्यादुपलक्षणीयः । “आचार्यः शिष्य एव वा” इति मनुना “पुत्रामावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावेऽन्तेवासी” इत्यापस्तम्बेन च एतमेवाचार्याभावे शिष्यस्याधिकारबोधनाच्च । शिष्याभावे सन्नहचारी सहाध्यायी धनमाक् । यस्यैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययने स सग्रहचारी । सग्रहचारिणोऽभावे ब्राह्मणद्रव्यव्यतिरिक्तं राजा गृह्णीयात् । सहाध्यायेपर्यन्तमधिकारमुक्त्वा “तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामी” इति प्रागुदाहृतविष्णुवचनात् ,

सर्वेषामध्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्चभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥

अहार्यं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्मृपः ॥ (अ० ९ श्लो० १८८।१८९)

इति मनुवचनाच्च ब्राह्मणद्रव्यं सग्रहचारिपर्यन्तभावे श्रोत्रियो ब्राह्मणः प्रथमं गृह्णाति । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह—

गीतमः

श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्चं भजेरन्निति ।

ब्राह्मणमात्रं तु मनुवचने ब्राह्मणमात्रग्रहणात् ।

नारदोऽपि—

ब्राह्मणार्थस्य तत्राशे दायाद्व्येष्ट कश्चन ।

ब्राह्मणस्यैव दातव्यमेतस्वी स्यान्मृपोऽन्यथा ॥ इति ।

पुत्रादीनां पत्नीपर्यन्तानां दायहराणां वानप्रस्थादिधिपयेऽपवादमाह—

योगीश्वर (अ० ९ श्लो० १३७)

वानप्रस्थयतिग्रहचारिणां रिक्चभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसञ्छिष्यधर्मसन्नेकतीर्थिनः ॥ इति ।

ग्रहचार्यत्र नैष्ठिको यतिसाहचर्यात् । तेनोपकुर्वाणकस्य धनपुत्रादिदौहित्रान्तानामसम्भवात्पित्रादय उक्तक्रमेण गृह्णीयुः । क्रमश्चात्र प्रतिलोमो ज्ञेयः । तथा च नैष्ठिकस्य मृतस्य धनमाचार्यस्य, यतः सञ्छिष्यस्य, वानप्रस्थस्य धर्मसन्नेकतीर्थिनः । धर्मप्राप्ता प्रतिपन्नो भ्राता । तीर्थशब्दस्याधमवाचित्वादेकतीर्थ्यैकाधर्मी । धर्मप्राप्ता

चासाधिकतीर्थो चेत्यर्थः । शिष्यस्य सत्त्व तु न सद्वृत्तत्वम् । दुर्वृत्तपुत्रादीनामपि धनानधिकारस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात्, तच्च घट्यते, किन्त्वध्यात्मशास्त्रध्वनधारणतदर्थानुष्ठानक्षमत्वं प्राह्यम् । मदनरत्नधारस्तु “वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वा” इति विष्णुवचनं लिखित्वानुष्ठानमेव क्रममत्वा वानप्रस्थधनमाचार्याभावे शिष्यो गृह्णीयादित्याह । न च “अनशास्त्रवाधमान्तरगता” इति वसिष्ठादेव धनैर्नैष्ठिकादीनां धनसम्बन्धाभावस्य घट्यमाणत्वात्तद्धनग्रहणाधिका रिक्थधनमत्रानुपपन्नम् । न च रिक्थग्रहणस्य तेषां वसिष्ठादिभिर्निषेधोऽपि प्रकारान्तरार्जिततदीयधनाधिकारप्रतिपादकमिदं भविष्यतीति वाच्यम् । ‘ग्रह्यचारी यतिश्चैव पञ्चाशत्स्वामिनाधुमो’ इतिस्मृतेर्ग्रह्यचारिणश्च प्रातेग्रहादिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति यतेर्द्रव्यसञ्चयस्यैव निषेधात्तयास्तावदुपायान्तरार्जितधनाभावोऽपि । धानप्रस्थस्यापि दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादित्यादिभिः प्रतिग्रहादिनिषेधाच्चाधनमिति चेत्, न । वानप्रस्थस्य तावत्

अहो मासस्य पण्णा वा तथा सप्तासरस्य वा ।

अर्घ्यस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजत् ॥

• इतः घचनाद्भोजनादिपरातिशक्तिश्चिद्धनसङ्ग्रहोऽस्त्येव । यतेरपि

• कौपीनाच्छादनार्थं तु यासोऽपि विभूयाद्यति ।

योगसम्भारभेदाश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ॥

इति घचनाद्वस्त्रपुष्पकादि किञ्चिदस्त्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसम्बन्ध आवश्यकः । तेन मृतानां तेषां तत्केन प्राह्यमित्यपेक्षायां दद्यादान्तरापवादेनैतेऽधिकारिण उच्यन्ते, इति ।

अथ संसृष्टिधनविभागः ।

तत्र मनु — (अ० ९ श्लो० २१०)

यिमत्ताः सदजीविभ्यो यिमजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तत्र विभागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥ इति ।

अत्र समविभागनियमादेव विषमविभागप्रकारनिरासे सिद्धे ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते इति पुनर्ध्वनं ज्यैष्ठ्यादिभूत एव विषमविभागो न भवति यद्वत्पुष्पससर्गानुरोधात्तु विषमविभागो भवत्येवेति सूचनार्थम् । केचित्तु सप्तष्टय्यापेक्षया ज्यैष्ठ्यादिभूतो विषमविभागो भवत्येव । सप्तष्टय्यविभागस्तु सम एवेत्येतन्नापनाय ज्यैष्ठ्यमिति वाक्यवशं इत्याहुः तत्र । एतादृशव्यवस्थायां अस्माद्व्यतितीते । धनस्य विभाग

स्यादित्युक्त्या द्रव्योपचयेऽपि साम्यनियमप्रतीतिः ।

संसृष्टिभिर्भागेऽयमधिकविभागवत्संसृष्टद्रव्याविरोधेन विद्यादि-
लब्धस्याविभाज्यत्वं तुल्यमेव प्राप्तमपवादति—

इत्यतिः—

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्यशः शेषाः समांशिनः ॥

संसृष्टिता च पित्रादिनैव कर्त्तव्या नाम्नेन “विभक्तो यः पुनः पि-
त्रा” इत्यादिप्रागुल्लिखितवृत्तवृत्तिवचनादिति बहवः ।

अस्माभिस्तुल्यलक्षण पित्रादिग्रहणमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् । अवि-
भक्तविभागात्संसृष्टिष्वपि मिथो विभागकरणात्प्राग् यो मृतस्तस्य पुत्राः
“ममीतपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना” इतिवचनात् स्वस्यापित्रंशं
विभज्य गृहीयुः । यस्य तु संसृष्टिनो मृतस्य पुत्रादयो न सन्ति तद्व-
त्प्रहणे पत्नीत्यादिवचनात्पत्न्यादीनां प्राप्ते तदपवादत्वेन स्वर्ग्यातस्य
अपुत्रस्येत्यनुवृत्तावाह—

योगीश्वरः,

संसृष्टिनस्तु संसृष्टीति ।

तु शब्दात्पूर्वापवादः । अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धनं संसृष्ट्येव
गृहीयात्त पत्न्यादिरित्यर्थः । एतेन पत्न्याद्यपुत्रधनग्रहणाधिकारिणै
प्राप्तधिकारावसरे वचनमिदं प्रवर्त्तते इति व्याचक्षणां जीमूतवाहनो ब्रा-
ह्मन् एवेत्यवसेपम् । अद्याप्यपवादः—

सौदरस्य तु सौदरः ।

दद्यादपहरेच्छांशं जातस्य स मृतस्य च ॥ इति ।

(अ० २ दलो० १३८)

संसृष्टिनः संसृष्टीत्यस्यापि सम्बन्धः । तथाचायमर्थः । सौदरः
संसृष्टी संसृष्टिनः सौदरस्य जातस्य पुत्ररूपेणोत्पन्नस्य अशं दद्यात् तत्पुत्राय
दद्यादिति भावः । मृतस्य पुत्रादिप्रयरूपेणाप्यंजीवितोऽशम् अपहरेत् मातम्-
सात्कुटुम्बात् स्वयमेव गृहीयादित्यर्थः । पदद्वयानुपह्नं विनैव व्याख्याने
तु शब्दबलायतिमस्य पूर्वापवादत्वं मज्जेत । एव च सौदरासौदरसंसृष्टि-
सद्भावे सौदर एव संसृष्टी सौदरसंसृष्टिधनग्रहणाधिकारी न मित्रोदर
इति पूर्वोक्तापवादः ।

यत्र तु मित्रोदर एव संसृष्टी सौदगे न । तत्र द्वयोर्विभज्य पुत्रा
दिरहितश्रातृधनग्रहणमित्याह—

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नाम्नोदर्या धन हरेत् ।

असंख्येष्वपि चादद्यात्संख्ये नान्यमातृजः ॥ इति ।

(या० अ० २ श्लो० १३२)

अत्रासंख्येष्टिपदं काकाशिव-पूर्वोत्तरार्द्धयोर्द्वयोरपि मन्वध्यते ।
तथा संख्ये इत्यपि । तच्च पूर्वोर्द्धे एकोद्वयसंख्ये सोद्वय इत्यर्थकम् ।
उत्तरार्द्धे तु संख्येष्टिपदार्थकम् । अन्यमातृज इत्यनन्तरं चैवकारो
ऽध्याहार्यः । ततश्चायमर्थः । अन्योद्वयः सोद्वरोऽपि संख्येष्टि चेद्वन
हरेत् । असंख्येष्टि चेदन्योद्वयो न हरेत् । तथा चान्वयव्यतिरेकप्रदर्श
नेन मिश्रोद्वयस्य संख्येष्टिमेवैक धनग्रहणकारणं न भ्रातृत्वमात्रमि
त्युक्तं भवति । तथा संख्येष्टि सोद्वरोऽसंख्येष्ट्यपि चेद्वनं हरत्किमुक्तं सं
ख्येष्टि । असंख्येष्ट्यन्यमातृज एवैको धन न हरेत् किन्तु सोद्वरेण
संख्येष्टिनापि सह निमित्तं गृह्येतात् । अत्राप्यपर्यवसितोऽर्थः । असं
ख्येष्टिसोद्वरे संख्येष्टिमिश्रोद्वरे च सति अपुत्रभ्रातृत्वं न सोद्वयसंख्येष्टि
रूपैकैकधनग्रहणकारणयोगात्समं निमित्तं गृह्येताताम् । सोद्वरोऽपि चे
त्संख्येष्टि कारणद्वययोगेन चलत्त्वात्सर्वं स एव गृह्येतादिति । अत्र
चैकैकनियमेनार्थाद्वयकारणनिराससिद्धादपि दृढीकरणाय पुनस्त
न्निरासः । उभयथापि वाक्यव्युत्पत्तेः । पुल्लिङ्गस्य संख्येष्टिपदावपि
यक्षितम् । अत एव मनुना सोद्वरमग्निनीनामपि तद्वनग्रहणमुक्तम्—
यथाह,

(अ० २ श्लो० २११, २१२)

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्पदि ।

इति संख्येष्टिविभागं प्रकथ्य—

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा ह्येतेनांशप्रदानतः ।

त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ।

सोद्वयं विभजेयुस्त समेत्य साहिताः समम् ॥

भ्रातरो ये च संख्येष्टा भगिन्पञ्च सनाभयः ।

येषां=संख्येष्टिनां मध्येऽन्यतरं संख्येष्टि ज्येष्ठः कनिष्ठोऽपि शब्दात्
मध्यमो वांशप्रदानः । ह्येतेनांशकारी अंशप्रदाने स्यात् । सार्धविभक्ति-
त्वात्समर्थं तस्य । विभागकाले पानित्येनाश्रमात्तरपरिग्रहेण वा
त्रियेत वाऽगृहीतभाग एव, तर्हि तस्य भागो न लुप्यते पृथगुद्धरणीयः । स
च प्रथमं तत्पुत्रादिभ्यो देयः । तदभावे सोद्वयो भ्रातरोऽसंख्येष्टा अपि ।
यमेव देशान्तरगतास्तन आगत्य साहिता मिलिताः, ये च भ्रातरो मिश्रोद्वरा
अपि संख्येष्टा संख्येष्टिनः सनाभयो गृह्येतास्य सहोद्वरा भगिन्पञ्च मतम्=अथैवम्येन
विभजेयुर्निमित्तं गृह्येतास्यैव । अत्र सोद्वरप्रातृभगिनीनामसप्तसर्गोऽपि

संसर्गे च भिक्षोदराणामपि घनाधिकारमभिदधता मनुना योगात्सरोक्त एवार्थः स्पष्टमुक्तो भवति ।

अत्र धीकर । 'संसृष्टिनस्तु संसृष्टि' इत्यस्यासोदरसंसृष्टिमात्रविषयत्वेऽन्यानपेक्षत्वात् "सोदरस्य तु सोदर" इत्यस्याप्यसंसृष्टसोदरमात्रविषयत्वे तथात्वादसोदरे संसृष्टिनि सोदरे चासंसृष्टिभूमयोः प्रवृत्तायसापेक्षयोरुभयोर्विधायकत्वं स्यात् । नचैकस्य सापेक्षनिरपेक्षोभयरूपतया विधायकस्य विधिवैषम्यापादकमुचितम् । यथा "द्वयोः प्रणयन्ति" इत्यस्य "न वैश्वदेव उत्तरवेदि" इत्यादिनिषेधकृतविकल्पसापेक्षं पर्वद्वये विधानमभ्यपर्वद्वये तु निरपेक्षमिति सप्तमापकरणे विधिवैषम्यमयादन्यथा सिद्धान्तितम् । तथात्रासोदरे संसृष्टिम्यसंसृष्टिनि च सोदर उभयोरप्रवृत्तौ न कोऽपि तद्धनं गृह्णीयादित्यापत्तत् । अतः "संसृष्टिनस्तु" इत्यनेन संसृष्टिघने संसृष्टिनोऽधिकार उक्ते तदपवादोऽयं 'सोदरस्य तु' इति । तथा च संसृष्टिनोऽप्यसोदरस्य सोदरे संसृष्टिस्वरहितेऽपि सति माधिकार इत्याह ।

तस्मीमांसानयतस्त्वानालोचननिदग्धनमभिधानम् । नहि द्वयोः कचिन्निरपेक्षयोः शास्त्रयोः कचिदुभयविषयसमावेशवशादेकत्र प्रवृत्तिमात्रेण वैरूप्यं भवति । तथा सति केवलोद्गातृप्रतिहर्षपच्छेदे निरपेक्षयोः सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्यशास्त्रयोर्गुणपदुभयापच्छेदे प्रवृत्त्यभवादिरोधीभावेन किं केन बाध्यत इति विचारो निर्मूल स्यादपच्छेदनये(१) । तस्मात् कचिद्विध्यन्तरभाधनिरपेक्षविधानं कचिच्छब्दाधसापेक्षं चेत्तदा वैरूप्यं यथा "उपातं वपन्ति" इत्यत्र प्राङ्निरूपितम् । अन्यथा "चतुर्होना पौर्णमासीमभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यां" इत्यनयोः पूर्वांशुयागाग्नीषोमीयविषये ऐन्द्रदध्यैन्द्रपवांविषये चैकैकश प्रवृत्तयोरुभया सा

(१) (अ० ६ पा० ५ अ० १७) उपातिश्रेमे हविर्पानीनाम गृहमेकम् अपरं च बहिधवमानाख्य गृहम् । नन च दिपीलकावत्पङ्क्तिमावभ्य पुरोषादिन कच्छ गृही वा हविर्पानीगृहाहविजो बहिधवमानाख्य गृहं गच्छन्ति गच्छता च मध्ये उद्गता अतिक् यदि स्वच्छ कच्छ मुखेत तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्षन्तो यज्ञं समापनीय पुनरपि स यज्ञं प्रयोक्तव्यस्तत्र पूर्वं दित्सितं दद्यात् । यदे प्रतिहतां स्खलेत् तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यात् इति विधिद्वयमस्ति । एतयोश्चैकस्य स्खलनस्थले एकैकस्य प्रवृत्तत्वात् युगपत्स्खलने नैकस्यापि प्रवृत्तं स्याद्भवन्मतं विधिर्वह्यत्वात् । तथा चात्र प्रथमत उद्गात्रे दक्षिणामदत्त्वा प्रतिहन्ने सर्वस्वं दीयत इति पारम्पर्येण सिद्धान्तो व्याहृत स्याद्भवन्मते इति भावः ।

धारणे हविषि विषयसमावेशेऽप्येकमपि न प्रवर्त्तते (१) । यदपि स्वयमुपवर्णित “संस्पृष्टिनस्तु” इत्यस्यापवादः “सोदरस्य तु” इत्यादिरिति-तदत्यसम्बद्धम् । विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । पौर्वापर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । यच्चान्योदयव्यवचनं संस्पृष्टिनस्त्वित्यस्यैव विवरणार्थमित्युक्तम्, तेन वचोभङ्गानर्थक्यमेव तस्योक्तम् । किञ्च सोदरेऽसंस्पृष्टिनि संस्पृष्टसोदरापवादार्थसोदरवचनस्य वर्णनात्सोदरासोदरयोः समयोरप्यसंस्पृष्टित्वे प्रवृत्त्यभावात् तुल्याधिकारोऽनधिकारो वा द्वयोरपि स्यात् । अथात्रापि सोदरवचनमेव प्रवर्त्तते तर्ह्येकत्र संस्पृष्टिवचनमाधसापेक्षमन्यत्र तन्निरपेक्षमिति प्रत्युत तवैव विधिवैरूप्यम् । यथा सौमिकी वेदिर्यादि दीक्षणीयादिष्वतिदेशप्राप्तदर्शपूर्णमासिकवेदिषा येन विधीयेत तर्हि तत्रातिदेशयाधसापेक्षस्तद्विधिरन्यत्र तन्निरपेक्ष-इति वैरूप्यादवेदिमद्विषयकत्वमेव तस्य व्यवस्थापितं तन्त्रे । अस्मन्मते तु व्याख्यातरीत्या द्वयोर्मिषाविषयत्वेनानर्थक्यवैरूप्ययोर्न प्रसक्तिरिति कृतं विस्तरेण ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारसत्वाद् “येषां ज्येष्ठ कनिष्ठो वा” इत्यादिमनुवचने च शास्त्रेण सोदरभ्रातृभगिन्यसोदरसंस्पृष्टभ्रातृणामितरेतरयुक्तानां (२) विभा-
गकर्तृतायाः समेत्यसहितशब्दाभ्यामवगतैर्भागावरवचने च संस्पृष्टिसौ-

(१) दर्शपूर्णमासयोर्हविषा स्पर्शनद्वय व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाग्नायत उक्तयान्वाभ्याम् । तत्र ‘पृथिवीहोता’ इत्यादिमन्त्रधत्तुर्होता, ‘अग्निर्होता’ इत्यादिमन्त्र-पथ होता । पौर्णमास्याम् अमावास्याम् इत्युभयत्रापि सप्तम्यर्थे द्वितीया । कर्माकाङ्क्षायां वा क्यान्तरोपास्तमुपाशुवागीयमैन्द्रधिरूप हाव- सम्बन्धते । एव द्वितीयवाक्येऽप्यग्निपौमीयस्यैन्द्रपयोद्वयस्य समुपस्थिति । एव च पूर्वत्र दर्शपौर्णमासान्तर्गतैर्णमासीकर्तव्यस्योपाशुवागस्य केवलदधिरूपहवि स्पर्शने विध्यन्तरनिरपेक्षा प्रवृत्तिरुक्तविधे उपाशुवागस्य केवलदधिकरणकत्वात् । एवमेवापरत्र पथहोत्रेऽपि भिमर्शनविधेर्दर्शपौर्णमासान्तर्गतस्य दर्शमात्रकर्तव्यस्य अग्नीषोमीययागस्य केवलैन्द्रपयोरूपद्रव्यस्पर्शे निरपेक्षा प्रवृत्ति अग्नीषोमीयस्य केवलपयोद्वयकरणकत्वात् । आग्नेययागे दर्शपौर्णमासान्तर्गते दर्शे पौर्णमास्यां च कर्तव्ये दधिपयोरूपोभयद्रव्यके हविर्द्वयस्पर्शार्थं विध्योर्युगपत्प्रवृत्तिः अवन्मते विधिवैरूप्यापातात् न कोऽपि प्रवर्त्तते । एव चात्र द्वयोरेव विषयसत्त्वात् प्रवृत्त्या मन्त्रद्वयेन हविर्द्वयस्य दधिपयोरूपस्य स्पर्श इति सिद्धान्तोऽपि गम्यते व्याहृत स्यादिति भावः ।

(२) अत्र पुस्तकान्तरे-विभागकर्तृत्वावगतैर् संस्पृष्टा भिन्नोदरभ्रातरस्तै स हिता, सोदरा सनामयो भगिन्यश्च तमल्लभ्यमाना विभजेरग्नि-यन्त्रयान्मिलितानामेव-इत्यधिक पाठो वर्तते ।

दरसद्भावे भिन्नोदरस्यानधिकारावगतेरस्ति तावदनयोर्विरोधः । एत-
द्विरोधपरिहारार्थं केचिदेवं मानवं व्याचक्षते । तम्=अलुप्तभागं सोदरा
यदि संसृष्टास्तदा त एव गृहीयुर्ना संसृष्टिनः सोदरा अपि । संसृष्टसोदरा-
भावे सर्वे सोदराः समेत्य मिलित्वा सहिता = समप्रधानभावेन समम्=अन्युता-
धिकं विमजेरन् सोदराणामभावे सनाभयो भगिन्यस्तासामेवभावेऽन्यो-
दर्या इति । तदेतदनेकाभ्याहारदोषादिति क्लृप्तावाच्योपेक्षणीयम् । विहा-
नेश्वरव्याख्यानमपि मानवसंवादाय "अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो ध-
नं हरेत्" इति पाठेन योगीश्वरवचनस्य यत्, तदप्याहुरव्याहारादि-
ना क्लृप्तमव्यक्ताप्रनीयमानार्थकं स्वप्रज्ञाविलसितमात्रम् । तस्माद्य-
थाप्रतीयमानार्थकयोरेव मनुयोगीश्वरवाक्ययोर्विषयव्यवस्थयैवाविरोधो
पाच्यो नातिक्लृष्टैकादर्थेनेति संबोध्यते । स्थावरजङ्गमात्मकोभयाविधय-
नसद्भावे मनुवचनं संसृष्टासंसृष्टानां भ्रातृणां भगिनीनां च विमज्ज्य प्र-
हणं बोधयति, योगीश्वरवचनं तु केवलस्थावरसद्भावे केवलतदितरद्व-
यसद्भावे वा तद्विषयम् ।

अन्तर्जनं तु यद्द्रव्यं संसृष्टानां तु तद्भवेत् ।

भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृहीयुर्यथांशतः ॥

इति प्रजापतिवचनात् । इहामिनि गोयलीवर्द्धभाष्येन प्रकटस्य द्विपद-
चतुर्पदादिकवस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम् । संसृष्टानां भिन्नोदराणामिति
शेषः । योगीश्वरवचने नान्योदर्यादिति पाठः । तस्मात् केवलस्थावरस-
द्भावे केवलजङ्गमसद्भावे च योगीश्वरवचनादसंसृष्टोऽपि सोदर एव
तदगृहीयात्तु संसृष्टोऽपि भिन्नोदरः । उभयविधघनसद्भावे तु प्रजाप-
तिवचनोक्तव्यवस्थाऽनसंसृष्टाः सोदरा भ्रातृभगिन्यः संसृष्टा भिन्नो-
दराश्च विमज्ज्य गृहीयुः । मनुवचनस्याप्येतदर्थतैवेति ।

तदसत् । मध्याह्नारक्लिष्टतादिदोषस्य तथाप्यनपायात् । प्रजापतिवच-
नोक्तव्यवस्थाया विहानेश्वरीव्याख्यानेऽप्यविरोधात् । अत एव मदनमोहकु-
ता तस्याख्यानमभ्युपेत्यैव प्रजापतिवचनमपि व्यवस्थापकतया पठितम् ।
प्रत्युत मध्याख्याने योगीश्वरवचने पौनरुक्त्यं दुष्परिहरमापद्यते । "अ-
न्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्" इत्यनेनोक्तस्यैवार्थस्य "सं-
सृष्टो नान्यमातृज" इत्यनेनान्यूनानातिरिक्तस्य प्रतिपादनात् । मानवसं-
यद्भिन्नोऽपुनरुक्तमर्थस्य क्लेशेनापि वक्तुं शक्यते मूलभूतधृत्यन्तर-
कल्पनागारवापादकस्यार्थान्तरस्य कल्पयितुमशुचित्वाच्च । याज्ञवल्क्य-
स्मृतिटीकायाम्—

शूलपाणिः,

अन्योदर्यं ससृष्टी नान्योदर्यघनं गृहीयात् । असंसृष्टयपि सोदर एव गृहीयात् । न तु संसृष्टः सापत्नभ्राता । 'नान्योदर्यो धनं हरेत्' इति पाठे अन्योदर्यः सन् ससृष्टयपि घनं न गृहीयादिति व्याख्या(१) । अस-
सृष्टिसोदराधिकारार्थमिदं वचनमतो न पुनरुक्ततेत्याह । तन्तु श्रीकर्मत
समानयोगक्षेमम् ।

रत्नाकरकृत्वाह—यस्तु कस्यतरो नान्योदर्यघनं हरेदिति पाठो ह-
इत्येते स मूलभूतवाक्यव्यामिताक्षरपारिजानहलपुत्रग्रन्थेषु 'नान्योदर्यो
धनं हरेत्' इति पाठदर्शनात्तदनुसारिव्याख्यानदर्शनाच्च लिपिप्रमाद
एवेति ।

दायनरकृत्वास्तु सोदरेऽसंसृष्टिनि संसृष्टिन्सोदरे च कनरस्तावत्
गृहीयात् । एव सोदरासोदरयोः संसृष्टिनोः सद्भावे कनर इत्यत्र प्रथम
आह—अन्योदर्यस्त्विति । अन्योदर्यः पुनः ससृष्टी सन् गृहीयात्तान्योदर्यं
मात्रम् । किन्तु संसृष्टयपि पूर्ववचनस्य सोदरत्वदानुपह्नात्सोदरो गृहीयात् ।
तनेरुत्र विषये पूर्ववचनोक्तसोदरत्वसंसृष्टि-उचोरेकशः सम्यग्धेन तुल्य
त्याह्निमञ्ज प्रहगमेतदुभयसंज्ञे वाऽसोदरस्यासंसृष्टिनोऽतुल्यरूपस्यापेति
क्षिनाय आह—संसृष्टे नाप्यमातृत्वं इति । सोदरे संसृष्टे सापत्न्यमातृत्वं स-
सृष्टोऽपि न गृहीयात् । अर्थात्तत्र ससृष्टी सोदर एव गृहीयात् । नसृ-
ष्ट्याविशेषेण सोदरत्वेन तस्यैव धनं हरेत्त्याह ।

तदपि भिताक्षरदिसमाप्तेः । व्याख्यानकौशलं स्वधिकम् ।

यदा तु संसृष्टः पिता पितृव्यो वा नास्ति तदाऽसंसृष्टमित्रोदरो गृ-
हीयात् । तदभावे स्वमसृष्टः पिता । तदभावे तत्तनी । तथा च—
यदा,

प्रतीयते । न चात्र स्वाभ्यरूपे वस्तुनि तुल्यघातिरूप सम्भवति । नहि वस्तुनि विकल्पन्त इति न्यायस्य शास्त्रसिद्धत्वादुपपत्तिसिद्धत्वाच्च । तस्मादत्र घातशब्दादभावविकल्पावगत फलसाम्यमस्त्येव । एवं चायं क्रमः भ्रात्रभावे पिता, तदभावे माता, तदभावे ज्येष्ठा पत्नीति । मदनरत्न तु मातापत्रोर्विपरीतक्रमः । मिताक्षरोक्तन्यायाद्विमतासंस्पृष्टविषय विष्णुवचनवदत्र न्यायवाचकवचनाभावादिति तदाशयः । अत एव "पत्नी दुहितर" इति वचने विष्णुवचनानुरोधेन स्मृत्या द्रष्टव्यत् पितरौ इत्यत्र प्राक् पिता तदभावे मातैत्येव तत्राक्रमः । प्रपञ्चित चैताद्विस्तरेणास्माभिः प्रागद्य । ततश्च विवदन् (१) पत्नीदुहित्रादिक्रमविरोधाद्विरोधायितत्संस्पृष्टमात्रावयवमिति कल्पत इत्येवमाकनैयायिकपत्नीदुहित्रादिक्रमोऽत्र वाचनिकक्रमेण बाध्यत । अस्मिन् क्रमे कस्य चिन्न्यायस्याभावाद्वाचनिक एवायं क्रमः ।

नारदोऽपि—

मृते पत्यौ तु भार्यास्तु अमातृपितृमातृका ।

सर्वे सपिण्डास्तु धन विमजेयुयथाशत ॥ इति ।

अस्यार्थः । भाष्या—पत्युः । अमातृपितृमातृका या प युमातृपितृमातृतरस्तदभावविशिष्टा इत्यर्थः । अत्र द्वन्द्वसमासे भ्रात्रपेक्षयाभ्युहितपित्रादिष्वपूर्वनिपातः परित्यज्य वैपरीत्येन समासरचनां कुर्वता नारदनः संस्पृष्टापुत्रद्वयं प्रथमं भ्रातृगामि तदभावः पितृगामि तदभावः मातृगामि तदभावः वृत्तइत्येव त्रयमिगामीति दर्शितम् । एवं च संस्पृष्टपत्नीनां मुरयगौणपुत्राभावः न प्रथमः वायहरत्यः । किन्तु संस्पृष्टसाक्षरभ्रमोक्षरभ्रातृपितृगामव्यभाव इति द्रष्टव्यम् । सर्वे सपिण्डास्त्वित्यादस्तव्यमर्थः । संस्पृष्टापुत्रस्य ये, भ्रातृपितृभ्रातृपितृतिरिकाः सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयस्तस्मात् धनपूर्वमपुत्रधनेन सह सपिण्डादिना संस्पृष्टं तदुत्थं तत्पत्नीमि सह यथाशतो भ्रातृपुत्राणां भ्रात्रशते भाव्याणां भर्त्तृश इत्ययमशानतिक्रमण विमजेयुरिति । पत्युभावे संस्पृष्टपुत्राश तद्गमिनी लभते । तथा च—

बृहस्पतिः

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽश लब्धुमदति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

अमातृकस्य चेति चशब्दार्थः । भगिनीभावः केवला सपिण्डा अनन्तरं सपिण्डास्तदाय विमजरन् । यथाशत "तस्य तस्य धनं भवेत्" इति मनुकप्रत्यासत्तिक्रमेण लभेरन् प्रातिपदोक्तानामभावात् ।

तथा च—

स एव,

मृतोऽनपत्योऽभार्यंश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वे सपिण्डास्तदाय विभजेरन् यथांशतः ॥

तदाय संसृष्टदायम् । मृतोऽनपत्य इत्यादेः प्रतिपदोक्तसंसृष्टधनप्रा-
हिरहितश्चेदित्यर्थः । सपिण्डाभावे तु विभक्तमृतधनवद्देव संसृष्टस्वर्ग्या
तद्रव्यमपि प्रागुक्तक्रमेण प्रत्यासाचितारतम्येन समानोदकादिगामीति
द्रष्टव्यम् । संसृष्टद्रव्यमधिकृत्य सपिण्डेभ्य ऊर्ध्वं विशेषास्मृतेरिति । ननु
सत्यपि पत्न्यादां घचनामृतसंसृष्टधनस्य संसृष्टभ्रात्रादिप्राहात्ववत्
संसृष्टासंसृष्टपुत्रसद्भावोऽपि पितृधनस्याप्येतद्वचनबलान् संसृष्टपुत्रमा-
त्रप्राहात्वमासिवाति चेत्, न । अपुत्रस्येति पूर्ववचनस्थस्यानुपज्ञादपुत्र
संसृष्टिमरणस्य धनग्रहणकारणत्वात् संसृष्टिनश्च पुत्रणापुत्रत्वाभावात्
"संसृष्टिनस्तु" इत्यस्याप्रवृत्तेः "विभजेरन् सुता पित्राः" इति घचनात्पि
त्रशे पुत्रयोर्द्वयोरत्रापि समभागभागित्वम् । प्राक्तनः स्वांशः पर संसृष्ट
पुत्रेण भुक्तावशिष्टः पृथगुद्धरणीयः । पितृपांशांस्तदानीं विद्यमानोऽंशः
स संसृष्टाभ्यां विभज्य प्राह्य । न च संसृष्टिनोऽस्त्यत्रापुत्रपदानुपज्ञा
ऽस्तेषां वाच्यम् । सपुत्रसंसृष्टभ्रात्रादिधनेऽपि पुत्रादिवधेन तद-
शस्य भ्रात्रात्प्राहातापत्तौ सकलदेशीयानादिव्यवहारवाधापत्तेः । अन्य-
था पुत्रवशपुत्रसाधारणस्यापुत्रमात्रविषय पत्नीत्यादिवाक्यापवादकत्वानु-
पपत्तेस्तद्विरोधकतुशब्दविरोधापत्तेः । न च भ्रात्रादिसंसृष्टिन एवापुत्रवि-
शेषण व्यावर्तकत्वात् । पुत्रसंसृष्टिनस्तु न व्यावर्त्याभावात् असम्भवाच्च ।
"सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणवर्धयत्" इत्यभिपुक्तोक्तिरिति वा-
च्यम् । पृथक्वाक्यद्वयाभावात्, एकत्र च वाक्ये कचिद्विशेषणपुरस्का-
रेण कचिच्च तदपुरस्कारेण विधिप्रवृत्तौ विशेषणघटिताघटितवाक्या-
र्धद्वयनियन्तनार्वाधैपम्यरूपवाक्यभेदापत्तेः । किञ्च पित्रादिद्रव्यस्वा-
म्ये पुत्रत्वादिकमेवापतितत्वादिविशिष्ट प्रयोजक न तु संसृष्टेऽत्रावशि-
ष्टमपि गौरवात् । तच्च सर्वेषां संसृष्टानामसंसृष्टानां च तुल्यमिति स-
र्वेषामेव पुत्रादीनां विशेषेण तद्धनग्रहणमुचितम् । न च । वभागेन
पित्रादिद्रव्याहृतत्वापगमः । सर्वेषु पुत्रेषु विभक्तासंसृष्टेष्वपुत्रवद्भार्या-
दीनामेव तत्र धनाधिकारापत्तः प्रयुतापस्तम्येन हारीतव च विभागो
स्तरमपि पितापुत्रयो परस्परधनाधिकारमतिपादनश्च ।

यथाहस्तौ—

जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रम वा गच्छेत् स्वल्पेन

वा सविज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदस्येत् पुनस्तेभ्यो गृहीयात्
क्षीणांश्च विभजेदिति ।

इदमप्यपारिवाज्यम् । उपदस्यत् भक्ष्याभावेन क्षीयत् । विभक्तजे तु
सति पूर्वविभक्तानां पुत्राणां प्राप्तोऽपि पितृघनाधिकारो नृहृत्पतिवच
नेनापोद्यते ।

यथाह स —

अमीशा पूर्वजा पित्रोर्ध्नांनुभाग विभक्तज ।
पुत्रे सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमज्जितम् ॥
विभक्तजस्य तत् सर्वममीशा पूर्वजाः स्मृताः ।
यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रमेषु च ॥
परस्परमगोशास्त मुक्त्वा शौचादङ्गक्रियाम् ॥ इति ।

ससृष्टिघनहारकेण तत्त्रिष्य परिपालनीयास्तत्कन्याश्च विवाहप
र्यन्त पोषणीया सत्कर्मण्याश्चेत्याह तु शङ्करादी । ससृष्टिघन प्रक्रम्य

भ्रातृणामग्रजा प्रयात्कश्चिद्यत्रयजत वा ।
विभक्तजन् धन तस्य शेषास्त स्त्रीधन विना ॥
भरण चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामार्जवतक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्या भर्तुंभक्ष्याच्छि-पुष्टिरासु च ॥
या तस्य दुहिता तस्या पित्र्योऽंशा भरण मत ।
आसत्काराज्जेद्भाग परतो विभृयात्पति ॥ इति ।

इतरास्तुभर्तुंशय्याभरण-तापु दुष्टसास्त्रिणि यावत् । आसत्कारादि
त्यभिविधावाङ् । तेन विवाहकरणमपि लभ्यते ।

इति ससृष्टिघनभाग ।

यथाह—

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिषेदनिकं यन्धुदत्त शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनमिति ।

नारद —(व्य० प० १३ श्लो० ८)

अध्यग्न्यध्यावहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च पद्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

पद्विधत्वं मानववदेव व्याख्ययम् । स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिक धनमिति । न तु पारिभाषिकः । योगसम्भवे परिभाषाया अस्यावस्थात् । योगीश्वरेण रिषयक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसङ्ग्रहायाद्यप्यं प्रयुक्तम् । ननु च कश्चित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एव सति स्यात् ।

नहि स्त्रीस्वामिकत्व तत्र निषेद्धुं शक्यते । बाधात् । यथाह—
कार्यायनः,

तत्र सोपधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।

पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमुच्यते ॥ इति ।

उपधिरुत्सवादावेवेदमस्य दत्तं त्वया धार्य्यमलङ्कारादि नाभ्यदेनि नियमस्तात्पूर्वकं दत्तं सोपधि । योगो वचनं दद्यादानां, कन्यायै दत्तामेदं तद्धनं कथं विभाज्यमिति । शिल्पभात सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तं तदापि न स्त्रीधनमित्यध्याह—

स एव,

प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित्प्रीत्या चैव यदभ्यतः ।

भर्तुः स्वाभ्य सदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ इति ।

पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनतः प्रातिविध्यते । तेनैतस्माद्विशेषमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तमिदं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्, उच्यते । मात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः । किं न्तु तत्कार्यविभागादिनिषेधः । अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्तुः स्वाभ्यमित्युक्तम् । भर्तुस्तद्विनिर्वागे स्वातन्त्र्यं न स्त्रिया इत्यर्थः । प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात् । तादृशदाने च स्वात्वाभावस्य प्रभिद्धत्वात् ।

योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र चाप्युपधि पश्येत्तत्सर्वं विनिर्वाचयेत् ॥ (अ० ८ श्लो० १६५)
इति मनुवचनात् ।

मार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यम्य ते तस्य तद्धनम् ॥ (मनु० अ० ८ श्लो० ४१६)

इत्यपि वचनं भार्याविषये शिल्पवादिप्राप्तपरमेव । एकमूलकत्वं नालाघवात् । अन्वय-यादिस्वरूपं निरूपितम्—
कार्यायनेन,

विवाहकाले यत्र स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।

तदभ्यग्निकृतं सन्निधौ स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

अध्यावहानिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम् ॥

प्रीत्या वत्तं तु यत्किञ्चिद्व्यवहारा वा इवशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं चैव प्रीतिवत्तं तदुच्यते ।

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ॥

अन्वाधेयं तु तत्प्रोक्तं यत्तु लब्धं स्वकुलात्तथा ॥

(१) गृहापस्करणाद्यानां दोह्याभरणकर्मणाम् ॥

मूढ्यं लब्धं तु यत्किञ्चिच्चतुर्दश परिकीर्तितम् ।

ऊढ्या कम्प्या वापि पयुः पतुर्गृहेऽपि वा ।

स्नातुं सकाशात्पिशोर्षा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥(२)

भर्तुं सकाशादिति कल्पतर्वादी पाठः । अन्वय-यादिशब्दास्तु याग कडास्तादृशस्त्रीधनादावप्रयोगात् । गृहापस्करणादीनां यन्मूढ्यं कम्प्या पेशोवाधिर्येन वरादिभ्यः कम्पाभरणरूपेण गृह्यते तच्चतुर्दशमिति मद्रुन राने व्याख्यातम् । भित्तिराशं तु यद्वृक्षेति वा कम्पा दीयत तच्चतुर्दशमिति स्मृतम् । उभयत्रापि मृहीनृणां पिशादीनां कम्पाया इवमित्युदया विवक्षितम् । अन्वया तत्स्वभावाभावेन स्वाधनत्वात्पदशब्दात्पुनरप्यस्य । औष्म तद्वाहेन तु कर्मिणामिति पठित्वा गृहादिकर्मिभिः शिल्पिभिरुक्तकर्मकरणे भर्तादिमेतानां विधेयं यदुक्तं यदा तच्चतुर्दशं तदेव मूढ्यं प्रकृत्यर्थे व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम्—

यदा नेतुं भर्तृगृहे शुद्धं तत्परिकीर्तितम् ।

इति श्रुतं कम्पा भर्तृगृहमनार्थमुक्तं वादि यदस्य तच्चतुर्दशमित्यर्थ इति । तत्र स्त्रीधनत्वात्पदशब्दोऽप्यस्त्रीधनवत् सुगम एव । आधिपत्येनिकं कृत्वा तद्विवाहकाले पूर्वभार्यायै यदीयते । यदाह—

यागवत्तम्, (म० २ पृ० १४८)

अधिविश्रित्यै दद्यादाधिपत्येनिकं समम् ।

(१) गृहं प्रवेष्टुं उक्तं उक्तं इति । यथा वृक्षेति । देशा गवादिः । आभरणं प्रवेष्टुम् ।

(२) गृहापस्करणादीनां यन्मूढ्यं कम्प्या पेशोवाधिर्येन वरादिभ्यः कम्पाभरणरूपेण गृह्यते तच्चतुर्दशमिति मद्रुन राने व्याख्यातम् ।

न दत्त स्त्रीधनं यासा दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत् ॥ इति ।
पिशादिभिर्जोषनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह—

कात्यायनः,

पितृमातृपतिभ्रातृश्रातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्याद्विसाहस्राद्दातव्यं स्यावरादृते ॥

स्थावरेतरधनं यथाशक्ति कार्यापणसहस्रद्वयपर्यन्तं देयमित्यर्थः ।

• यासोऽपि—

द्विसाहस्रः परो दाय स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

आद्विसाहस्रादिति कात्यायनेन पर इति च व्यासनोक्तेरितोऽधिकं
निधनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयं च नियमः प्रतिष-
त्तरममङ्गदर्पणे ह्येयम्नेनानेकस्य सरेषु जीवनाय देयमानमितोऽधिक-
मपि भवति चेन्न दोषः । जीवनाद्यर्थोपादानस्य । यावज्जीवं च द्विसा-
हस्रमात्रेण तन्निर्वाहासम्भवात् । स्त्रीधनेऽपि भर्तृनुमतिमन्तरेण स्त्री-
णां न स्वातन्त्र्यमित्याह—

मनु, (अ० ९ श्लो० १९९)

न निर्हारं स्त्रियः कुतुम्बाद्बहुमध्यगात् ।

स्यकाऽपि च विच्छाद् स्वस्य भर्तुर्नाह्वया ॥ इति ।

• निर्हारो व्ययः । क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्यमस्ति । यदाह सौ-
दायिकस्वरूपमुक्त्वा—

कात्यायनः,

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशस्यार्थं नैर्दत्तमुपजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

भर्तृदत्तं तु स्थावरेतर एव स्वातन्त्र्यमित्याह—

नारदः,

भर्ता प्रीतेन यद्वत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममन्नीयादद्याद्वा स्थावरादृते ॥

स्थावरे भर्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानाविक्रयादिक-
मित्यर्थः । “अपुत्रा शयनं भर्तुः” इत्यादि कार्यायनवचोऽपि भर्तृदत्त-
स्थावरविषयमेव नारदेकवाक्यतयेति क्वचित् । अस्माभिस्तु “पत्नी दु-
हितरः” इति व्याख्यानावसरेऽभ्य विषयाश्रितेति । पुरुषाणामपि कास्मि-
न्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाभ्याभावादेत्याह—

कात्यायनः,

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि स्वेकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद् बलात् ।
सबुद्धिकं स दाप्यः स्याद्वृण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् ॥
अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या संसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्वृण्डात् ॥
प्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषिणः ।
तत्र स्वमाददीत स्त्री विमासं रिक्थिनां तथा ॥

स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह वसत्येतां चावजानीते
तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः । भक्ताच्छादननिवासान् यदि
भर्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया बलाद्प्राह्यास्तत्पर्याप्तं धनं वा प्रा-
प्तमिति श्लोकद्वयस्य 'अथ चेत्' इत्यस्यार्थः । इदमपि तस्या दोष
राहित्ये बोध्यम् । दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभत इत्याह—

स एव,

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्धनाशिका ।
व्यभिचारिता वा च स्त्रीधनं न तु सार्हति ॥
नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य प्राह्यमिति सूचितम् ।

अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्तुं प्रतिकूलाचरणपरा । निर्मर्यादार्धना-
शिकेत्यपि पाठः ।

देवल—

बुद्धिराभरणं शुद्धकं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोगिनी तत्स्थयमेवेदं पृतिर्नार्हतीत्यनापदि ।
गृया भोगे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सबुद्धिकम् ॥ इति ।

बुद्धिर्बर्ज्जनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिवन्त्रिकायाम् । मदनरत्ने तु
वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्या
तं च । लाभोऽगौरव्यादिभिरित्यर्थं यल्लभ्यते कुतश्चित् । व्याख्याप
दमन्तरेण । भोगस्त्यागो दानमिति यावत् । स्वयमनुज्ञातस्यागमोप
पद्यमेतत् । तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः । स्वयमेवेत्येषकार-
स्याप-
स्यानां व्युदासार्थः । भर्तुर्व्युदासस्य पनिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात् ।
भर्तुर्व्युदासे ततो बहिरङ्गाणां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डाप्यपि-

कथा सिद्धत्वात् । अनापदस्यमिधानादापदि न दोषः । अत एव—
पुत्रास्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ।

इति तस्यैव वाक्यशेषः । पतिरि यनुग्रहः । पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षकं
तस्यास्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीडा तस्या हरणे । चशब्दादन्यस्मिन्नपि
धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुं चा
र्हतीत्यर्थः ।

ननु परधने त्यागभोगयो र्जाभ्यनुज्ञाया विना कथमर्हता याधि
तानेन बोध्यते, अनुज्ञाया रजनापद्यपि न विरोधः । उच्यते । वचन
यलात्तादृशविषये ऽप्ये र्जाभ्येत्यस्य तस्य नष्टेत्यदोषः । अत एव—
योगाद्बरोऽपि—(अ०९२श्लो०१३७)

दुर्मिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके ।
गहीत स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये=भावद्वयके नित्ये नैमित्तिके च । सम्प्रतिरोधकं दण्डाद्यर्थं रा
ज्ञावरोधे कृतं । वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधकं इति व्याधिविशेषणं कार्या
नुष्ठानाधिक इति च तदर्थं इत्याह । नाकामो दातुमर्हतात्यपि दारि
द्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये बोध्यम् । सति तु सामर्थ्ये दुर्मिक्षादिगृहीतम
प्यवश्यं दयम् एतावन्नैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यज्ञानमिच्छादोषस्य क
र्त्तव्यमितुमर्हतात् । पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधि
कारः । प्रतिदानं चेच्छ्रया नान्यथेति शेषम् ।

भर्ता दातुं प्रतिश्रुत भार्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमि
त्यव्याह—

स एव,

भर्ता प्रतिश्रुत देयमृणगतं स्त्रीधनं सुतैः । इति ।

सुतग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोः कलक्षणमृणवदित्यभिधानात् । अनेन स्त्री
धने जैत्रत्या तस्या सुताना ज मना रत्वेऽपि स्यान्ति विभाग इति
गम्यते । एव च अनुक्तम् ।

अथ तद्विभागो निरूप्यते ।

तत्र मनु —(अ०९२श्लो०१९२)

जनन्या सस्थिताया तु सम सर्वे सहोदरा ।

भजेरन् मातृक रिक्थ भगिन्यश्च सनाभय ॥

अथ द्वन्द्वसमानार्थकचशब्दापादानात् सोदरभ्रातृभगिनीनां मि
लिताना मातृधनाधिकारो गम्यते । सोदरग्रहणं मित्रोदरव्यावृत्त्यर्थम् ।

देवद —

सामान्य पुत्रकन्यानां मृताया स्त्रीधनस्त्रियाम् ।

अप्रजाया हरेर्जर्त्ता माता भ्राता पितापि वा ॥

अत्र तु द्व द्वस्यैव धवणात्पुत्राणां कन्यानां च सहाधिकारः प्रतीयते । इदं चा-वाधेयपतिप्रीतिदत्तद्विविधस्त्रीधनविषयम् । यथाह-
मनुज, (अ० ९ ब्र० ० १९५)

अ-वाधेय च यद्वत् पत्या प्रीतेन चैत्र यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्ताया प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥

अत्रापि पूर्वलक्षितम्, यद्य पत्या प्रीत्या इत्थं तत् स्त्रीधनं वृत्ताया मृताया स्त्रिया वा प्रजा पुत्रदुहितृकम् तस्या स्व भवति । पत्यौ जीवती त्वनादरे सप्तमी । जीवन्ममपि पक्षिमनादत्तेत्यर्थः । तस्याधिकारस्तत्रेति यावत् । अत्र च प्रजाया इति सामान्याभिधानात् स्त्रीपुत्रप्रजाया समस्याभ्यासगतस्तुल्यवद्विभज्य मातृधनग्रहणं न पुनः पूर्वं भगिनीनां तदभावे स्त्रीधनमिति । अथे-अत्र सन्ततसत्सुता माता । तथा च—
बृहस्पतिः,

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदश्विनी ।

अप्रजा चेत् समूहा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अस्यानां पुत्राणाम् । दुहितु पृथगुपदानान् । तदश्विनी=पुत्रसप्तमी शिनी । मानमं प्रकमिति गौरवार्थं, तन्नुसारेण किमपि लभते न तु पुत्र समाशमित्यर्थः ।

अप्रजामाममावे प्रजानामपि समर्त्तकाणां भ्रातृसममानिषमित्याह-
कात्यायनः,

भतिभ्यो धाम्यवै सार्द्धं विभजेरन् समर्त्तकाः । इति ।

विभागकाले दौहित्रीभ्योऽपि किञ्चिदेयम् । तथा च—

मनु (अ० ९ ब्र० ० १९३)

• यास्तंता स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाहंतः ।

मातामणा धनात्किञ्चि प्रदेय प्रीतिपूर्वकम् ॥

यथाहंत न स्युपयोगदारिद्र्याद्यपक्षपत्यर्थः । न च दौहित्रीणां तदा धनस्याभ्यासात् किमिति दानमिति वाच्यम् । यथा पैतृके पुत्रसत्ये कन्यानां दायानर्हायेऽपि भवनयलान्तुरीयाशदानमेवमत्राप्युपपत्तेः । अत एव प्रीतिपूर्वकमित्युक्तम् । प्रीतिपूर्वकत्ववचनादेवानावश्यकत्वमपि सूचितम् । तत्र तु 'पतिता स्युर्द्विसव' इति दौहित्रीसंज्ञाया वश्यकत्वमिति भेदः ।

यौतक तु कुमारीणामेव मातृधनम् । न पुत्राणां नापि प्रतुदुहितृ
णामित्याह—

मनुरेव, (अ० ९५ लो० १३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमारीमाग एव सः । इति ।

युमिध्रण इति धात्वनुसाराद्विवाहकाले एकासनोपविष्टयोर्वधूवर
योर्त्यद्धान्धवैर्दीपते तद्युतयोरिदं यौतकमिति व्युत्पत्त्या यौतकमित्यु
च्यते । केचित्तु विवाहे स्त्रीपुंसयोरैकशरीरतया मिश्रता भवति । “अ
स्थिमिरस्थीनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचं” इति श्रुतेः । भर्तुर्वध्वस्थादि-
मिरस्थादीन्येकीभयन्तीत्यर्थ इत्याहुः । “यदेतद्दृढयं तव तदस्तु हृदयं
मम यदिह हृदयं तदस्तु हृदयं तव” इति मन्त्रलिङ्गाद्विवाहे मिश्रतेत्यग्रे ।
युतयोर्यौतकमिति निष्पद्ये । “यौतकं यौतुक च तत्” इतिकोशाद्यौतुक-
मित्यपि पाठः । भर्तृगृहलब्धात्पृथग्धनतया पितृगृहलब्ध मातृधनं यौत
कम् । यौतकशब्दस्याभिध्रणमप्यर्थः । युमिध्रणामिध्रणयोरिति धातु-
पाठात् युतसिद्धाविति प्रयोगाच्चेति देवस्वाम्याह । तदसत् । पितृ
गृहलब्धात्पृथग्धनतया भर्तृगृहलब्धं यौतकमित्यस्यापि विनिगम
कामावे वक्तुं शक्यत्वेनास्य कल्पनामाश्रित्यात् । कुमारीणामनेकत्वे
“समं स्यादश्रुतत्वात्” (जै० अ० १० पा० ३ अधि० १३ सू० ५३)
इति न्यायेन स एव विभागो विशेषाश्रवणात् । एतत्त्रिविधमिन्नं
मातृधनं दुहितृणाम् । तत्रापि प्रथममप्रदानं, तदभावे प्रदानाम्, त-
त्रापि प्रथममप्रतिष्ठितानां, तदभावे प्रतिष्ठितानां, सधनानां तदभावे
विधनानाम् । तथा च—

गीतमा,

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रदानामप्रतिष्ठितानां चेति । ।

अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना दुर्भगा विधवेत्यपराकेण कल्पतत्कारेण
च व्याख्यातम् । प्राक्तनं ह्यमेवेति विज्ञानेस्वरदिभिः । अत्र च स्त्री-
धनमिति सामान्योक्तिरपि त्रिविधप्रागुक्तस्त्रीधनमिन्नं विधया । स्मृ-
तिचन्द्रिका—मदनरत्नयोरेवमुक्तम् । जीमूतवाहन—स्मार्तमहाचार्याभ्यां तु प्रागुक्तं
गीतमवचनं, “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणा तदन्वयः” इति पारद्वचनम् ।
“दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रस्य तद्भवेत् ।” इति कात्यायनवचनम्,
“मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताम्य श्रुतेऽन्वयः” इति योगीश्वरवचन-
म् । एवमन्यापि स्त्रीधनस्य दुहितृप्राहृत्यपराणि स्मृतिवचनानि
प्रागुक्तमन्वात्रिषचनविरोधात् “मातुस्तु यौतकं” इति प्रागुक्तमनुवच
नानुरोधात् “मातुः पारिणत्यं स्त्रियो विमजेरन्” इति वाशिष्ठनुसाराच्च

यौतकमात्रविषयान्तर्युक्तम् । पारिण्यमपरिणयनलब्धं यौतकमिति ताभ्यां व्याकृतम् । कल्पनरौ विवादविनामणौ च पारिण्यमिति पठित्वा स्त्रीपरिच्छदादर्शकश्रुतिकादीति व्याख्यातम् । विश्वेश्वरस्तु सर्वमेव स्त्रीधनं पुत्रादिसर्वेऽपि प्रथमं दुहितु-दौहिहित्री-दौहित्रगामि । तदभावे पुत्रादिगामि । अप्रजाःस्त्रीधनं तु व्यवस्थापयिष्यते । “मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इति योगेश्वरवचने दुहितुमात्र ताभ्य इत्यनेन न परामृश्यते किन्तु दौहित्रीदौहित्रावपि । “मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” इति नारदवचनात् । अत्र तदन्वय इत्यनेन तच्छब्देन दुहितरोऽनन्तरा परामृश्यते । तथा च दुहित्रन्वयो दौहित्रीदौहित्ररूप । तत्रापि प्रथमं दौहित्री तदभावे दौहित्र । “दुहितृणां प्रसूता चेत्” इति घट्टमात्रयोगेश्वरवचने दुहितृशब्देन दुहितुदुहितरो गृह्यते । साक्षाद्-दुहितृणां “मातुर्दुहितरः” इत्यत्र तेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्त्यापत्तेः । दुहितृणामन्वय इति सामान्योक्तौदौहित्राधिकारोऽपि । पुत्राधिकारस्तु ‘विमजेरन् सुताः पित्रोरुर्व्वमृक्ष्यमृण समम्” इत्यत्र पित्रोरित्येकशेषाल्लभ्यते । तच्च प्रागेव प्रपञ्चितम् । “ताभ्य ऋतेऽन्वयः” इत्यत्राप्यन्वयपदेन योग्यतया घट्टमात्रमात्रपदान्वयात् दुहितृणां च पृथगुपादानात् पुत्रादिये गृह्यते । दुहित्रभावे तदधिकारप्रतिपादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यम् । “जनन्यां संस्थितायां तु” इति मनुवचनस्य स्वयमर्थः । सर्वे सहोदरा मौलिकं रिक्तं स्वाधिकारावसरे समं भजेरन् सनामपः सोदरा भगिन्यश्च स्वाधिकारावसरे । न तु द्वयेऽपि सम्भूय विमजेरन्वित्यर्थः । इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषयोरभावादप्रतीतिः । चशब्दस्य तु विभागकर्तृत्वाच्चयमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा देवदत्तः कृषिं कुर्याद्यदत्तश्चेत्युक्ते नेतरेतरयोगप्रतीतिः । वाक्यान्तरेण च द्वयोरपि मातृधनाधिकारे प्राप्तेऽपि सममित्यनेनाश्वारादिविषयविभागनिवृत्त्यर्थं वचनम् । सोदरसनाभिप्रहणमसोदरघातमागेनीनिवृत्त्यर्थम् । अत एवाधमज्ञातिस्त्रीधनं मिश्रोदरापि ब्रह्मज्जातीयसगन्नीपुत्री तदभावे च तदपरं गृह्यते ।

मनुना, (अ०२२ल०१२८)

स्त्रियास्तु यज्ञवेदित पित्रा दत्त कथञ्चन ।

प्राह्मणी तद्वरेकन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ इति ।

अत्रातपत्यक्षत्रियादिजातीयस्त्रिया इति विषयितम् । प्राह्मणीपदशेषमजात्युपलक्षणम् । “अप्रज्ज स्त्रीधनं भर्तु” इत्यस्य चायमपवादः । अतश्चानपत्यवैश्याधनं क्षत्रियादुहितानपत्यश्राधनं च वैश्यादुहिता

गृह्णाति । तदभावे तदपत्यानि तदभावे "अप्रज स्त्रीधनं" इत्यस्य तत्र प्रवृत्तिः । तस्मात् स्त्रीधने सापत्यप्राग्दुहित्राद्यधिकारस्तदनु पुत्रादीनामित्याहुः ।

अत्र जीमूतवाहनः । (अ०४ प०२) गृ—वृहस्पति-शङ्खलिखित-वचनेषु ब्रह्माश्रवणेऽपि समुच्चयवाचिचशब्देन तदर्थलाभाहेवलक्षणे तु पुत्रकन्यानामिति ब्रह्मस्यापि श्रवणात्तरसंवादेन तत्रापि चशब्दस्येतेतरयोगार्थकर्यौचित्याज्जातुर्भागीनीनां सोदराणां विभज्य सहैव धनग्रहण युक्तम् । किञ्च । केषलदुहितृणामेव सकलमातृधनाधिकारे यौतके विशेषपचनमनर्थकम् । न च कुमारोपादानात्प्रसूतदुहितृणावृत्त्यर्थं तदिति युक्तम् । तद्यायुक्ते सर्वस्त्रीधन एव यौतकादिवचनेयुक्तत्वात् । कुमार्यभावे प्रत्ताद्यधिकारस्याप्यवजं नीयत्वात् । तस्मात्पुत्रपत्न्योस्तुल्यवदधिकार एव मन्वाद्यभिप्रेतोऽभ्यग्न्यादिस्त्रीधनविषयो यौतकविषयस्तु पुत्रीमात्राधिकार इत्येव व्यवस्था । अन्यथाप्यतिप्रीतिवत्तमात्रग्रहणं तु मनुवचनान्तरेऽभ्यग्न्याद्युपलक्षणमितरथा यौतकपृथगारम्भस्यानर्थक्यापत्तेरित्याह । दायतत्त्वकदाचीनामप्येतदेव मतम् ।

अत्रेदं प्रतिभाति । अन्वाधेयादिग्रहणस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् शतुमयव्यतिरिक्तसर्वमातृधने दुहित्राधिकारः प्रथमः, तदनु पुत्राधिकारः । यौतके विशेषपचनं तु प्रत्तादिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यत्रापि सा समवेति चेत्, सत्यम् । किन्तु । न नियता यौतके तु नियता । तेन यौतककुमार्यभावे पि राहभेदेन स्त्रीधनं भर्त्रादीनामेव भवति न प्रत्तादीनामिति स्मृतिवन्त्रिकाकारादीनामाशयः । विज्ञानेश्वराचार्याणीं त्वयमभिप्रायः । सामान्यतः स्त्रीधनमात्रस्य दुहितृमाहताबोधकानामन्यथासिद्धवचनानुरोधेन सङ्कोचः कर्तव्यो न च मन्वादिवचनमन्यथासिद्धपुत्रकन्यानां सहाधिकारप्रतिपादकम् । पुत्राधिकारमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । न च चशब्दब्रह्माभ्यां सहाधिकारः । विभागकर्तृत्वान्वयेनापि तदुपपत्तेः । अन्यथा "पितरौ" इत्यादौ "मातापित्रोस्तदिष्यते" इत्यादौ च ब्रह्मैकशेषश्रवणे सरुलनियन्धनममृत क्रमो मातापित्रोर्न स्यात् । विष्णुवनाद्यनुरोधात् न शान्दन्वयसाहित्यमात्रेण तदुपपत्तिरर्थकमस्त्वन्यथाऽऽविद्वद्दशमुच्यते । तर्ह्यत्रापि "ताम्य श्वेनेऽन्वयः" । "दुहितृणामभावे तु रिक्त्यपुत्रेषु तद्भवेत्" इत्यादियोगीश्वरकात्यायनवचनावगतार्थकमान्यथामावे ब्रह्मचशब्दादीनां शान्दन्वयसाहित्यमात्रेणोपपत्तिरस्तु न तु तदनुरोधेन तेषामेवान्वयविषयत्वम् । सिद्धे सहाधिकारे तेषां सङ्कोचस्तत्सङ्कोचे चैवा सहाधिकारपरत्वनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्व चेति । अन्वाधेयादौ

विशेषपद्यनमनर्थकमिति चेत्, न । यौतके चन्द्रिकाकारादिमतवदेव सार्धं कर्तव्यात् । अन्वाधेयग्रहणस्योपलक्षणतया प्रजामात्राधिकारे तेन प्रतिपादिते "जनन्यां संस्थितायां तु" इत्यादिवचनैः स्ताम्वादिविधानमिदमेवं सर्वेषां सार्धं कर्तव्यात् । तस्मात्सर्वं सुस्थमिति ।

श्रीविचारण्यश्रीचरणेस्तु स्मृतिचन्द्रिकादितात्पर्येद्वयोरप्यनुसारेण द्वयमपि लिखितं न तु विधिकम् । पुत्रादिभ्यः प्राक् दुहितृदुहितुस्तदनु द्वौहि-
त्राणामधिकार इति तु मिताक्षरा—चन्द्रिका—मदनरत्नकाराणां विचारण्य
श्रीचरणानां चाधिसंवादेन सम्मतः ।

जीमूतबाहन—दायतत्त्वकारां तु दुहितृभावे पुत्राणामेवाधिकारो न तु
द्वौहित्र्याद्यधिकारांतरम् । तथा हि नारदवचने "दुहितृणां तदन्वयः"
इति । अत्र दुहितुरन्वयपदेनान्वयपुत्रादिव्याचकेन नान्वयः सम्भवति ।
दुहितृपदस्य अन्यविशेषपद्यनस्य जन्यान्तरे समर्थेन निकाराहृत
यान्त्रयासम्भवात् । तच्छब्दस्यापि दुहितृ-वरूपेणैतत्तदुपस्थापक
स्य नैराकारत्वाविशेषात् । किञ्च । याज्ञवल्क्यवचने तावत् दुहितर
इति प्रथमान्तस्य ताभ्य इति च पञ्चम्यन्तस्य च यष्ट्यन्ताभ्यययोऽन्य-
यपदेनानन्वयाद्यवहितस्यापि मातुरित्यस्यैवान्वयः तदेकवाक्यतयाप्रापि
मातुरन्वय एव पुत्रादिगृह्यते न दुहितृन्वयः । किञ्च । "सस्यहजेषु तद्वा
मी ह्यर्थो भवति" इति बीषायनवचनानुसारेण पुत्राधिकार एव प्रतीयते
सेवचितो न तु व्यवहिताङ्गजद्वौहित्रादौरित्याहृतः । तन्मन्वम् । जन्यव्याच-
कस्य जन्यान्तरेणानन्वये 'अस्य पुत्रपुत्र' इत्यादावप्यन्वयो न स्यात् ।
तज्जन्यं प्रति सम्प्रस्थितयाऽविरोधस्तथापि तुल्यः । अन्यथा दुहितुः पुत्र
इत्यप्राप्त्यन्वयो न स्यात् । तस्माच्छब्दव्युत्पत्त्यज्ञानमेवेदम् । याज्ञवल्क्य
वचने च यद्यपि मातुरन्वयः पुत्रादिरेवोक्तस्तथापि "विमजेरन् तृता
पित्री" इत्यनेन प्राप्ताधिकाराणामेव श्रणदानद्वौहित्रमाधोपाधिकारपक्षा
पनार्थोऽनुवादः । स च द्वौहित्रानन्तरमप्यविरुद्धः । "सस्यहजेषु" इति
बीषायनवचनेन तु मातृसाधारण्येन पुत्राणां धनाधिकारमात्रमङ्गजपदस्य
साधारण्यमात्रव्याचकत्वात् पुत्रदुहितृसाधारण्यधिकार प्रतिपादयित्वाना-
न्तराविरुद्धं प्रत्यासरथैव व्याख्यातुं युक्तमिति न किञ्चिदेतत् । सन्ता-
नाभावे स्याद्—

योगीश्वरः, (अ० २२ लो० १४४)

अतीतायामप्रजसि बान्धवान्नदवाप्नुयुः ।

अप्रजसि दुहितृदिप्रपौत्रपर्यन्तरादतीतायाम् अनन्तरा मृतायां वन्धवा
वश्यमाणश्लोकोक्तः । ता=श्रीधनमप्राप्नुयु । विवाहभेदेन व्यवस्थया वा

न्धवानामधिकारमाह—

स एव, (अ०२४लो०१४५)

अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ग्राह्यादिषु चतुर्ध्वपि ।

दुहितृणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ इति ।

चतुर्षु ग्राह्यदेवार्पणप्राजापत्येषु । अपिशब्दाद्गान्धर्वपरिग्रहः । यद्वा
अतद्वृणसविज्ञानयदुद्योहिणा । ग्राह्यमिन्द्रदेवार्पणप्राजापत्यगान्धर्वीकृत्वा-
रः । तेन—

ग्राह्यदेवार्पणगान्धर्वप्राजापत्येषु यजनम् ।

अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ (अ०२५लो०१२६)

इति मनुवचनाविसंघादः । ग्राह्यादिविवाहोदया घनमनपरयाया
भर्तुर्मवेति । तदभावे भर्तुः प्रत्यासन्नानाम् । स्वाभिप्रत्यासत्तेर्मत्रैवास्त-
राये भर्तुःप्रत्यासत्तेरेव पुरस्करणीयत्वात् । शेषेषु आसुरादिषु परिणीता
यास्तु पितृगामि एकशेषेण मातापितृगामि । तत्रापि ग्राह्यात्पुत्रगामि तद-
नु पितृगामि "पितरौ" इत्यत्रोक्तान्यायास्तु विरुद्धवचनान्तराभावाच्च ।
अत एव—

मनुना, (अ०२५लो०१२७)

यस्वस्याः स्याज्जन दत्त विधाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायाप्रजसि मातापित्रेस्तदिष्यते ॥

इति द्वन्द्वे मातृशब्दस्य पूर्वनिपातेन मातुः प्राथम्यमवगमितम् । क-
स्याघने च मातुरभावे पितुरधिकारधवणादत्रापि तथैवौचित्यम् । यथाह
बौधायनः,

रिक्थ मृतायाः कस्याया गृहीयुः सोदराः स्वयम् ॥

तदभावे भवे-मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥ इति ।

मातापित्रोरभावे तत्प्रत्यासन्नगामि । पूर्वोक्तेषु सर्वेष्वेव विधाहेषु प्र-
सूता अपत्यवती चेत् दुहितृणां तद्वचनम् । दुहितृशब्देन चात्र दुहितृदुहितरौ
लक्ष्यन्ते इति प्रागेवोक्तम् । तत्राप्यनूटादिक्रमो गौतमादिप्रतिपादितो
दुहितृघनग्रहणकाले दौहित्रीभ्योऽपि मातया किञ्चिद्दानमिति च प्रागव-
निरूपितम् । दौहित्रीणां च माताप्रतीत्यनग्रहणनिमित्तात् कर्तव्यं विप्रप्राण-
मातृद्वारेण पौत्राणां पितृद्वारेण । "प्रतिमातृ या स्ववर्गे भागः" (१) इति
गौतमस्मरणात् ।

जीमूतवाहनस्तु (अ०४५प०३) ग्राह्यादिविवाहेषु यजनं तदेधानेन व्यवस्था-

प्यते न तु तत्तद्विवाहोदयाः सर्वं धनम् । ब्राह्मणादिषु यद्वनमिति सम्यन्धे
(१) वर्त्तमानसम्यन्धेन लक्षणायास्तद्वदस्त्रीपरत्वेऽतीतविवाहक्रियाद्वारक-
सम्यन्धेन लक्षणाया जघन्यत्वादित्याह । तदनुगामी दायवत्त्वकृदप्येतम् ।

तदपेक्षालम् । पूर्ववचने अप्रज-स्त्रीधन बान्धवा गृहीयुरिति
सामान्यत उक्ते कीदृश्या अप्रजसः के बान्धवा गृहीयुरित्येवाकाङ्क्षो-
दयाद् ब्राह्मणादिपदानां तद्विशेषणत्वस्योचित्यात् । यच्च वर्त्तमानभूत-
सम्यन्धकृतं विनियमकमुक्तम् । तदपि तुच्छम् । विभागकालेऽतीतत्व-
स्योभयप्राविशेषात् । धनलामकाले वर्त्तमानत्वस्य चाप्रयोजकत्वात् ।
विवाहजन्मभार्यात्यसम्यन्धस्यान्तरङ्गात्वाच्च ।

यत्तु सर्वेष्वपि विवाहेषु पित्रोः सकाशात्तया प्राप्तं, विवाहोत्तरं तत्
भ्रातृणामेव । यदाह—

कार्यायनः

पितृभ्यां श्वय यद्वत्तं तुहितुः स्यात्परं धनम् ।

अतीतायामप्रजसि भ्रातृणामि तु सर्वदा ॥ इति ।

विश्वरूपशीघ्रतवाहनां तु कन्यादशायां यरिपनुभ्यां दत्तं तज्जा-
तुगामि । विवाहात्परतो लब्धस्यान्याधेयत्वात् । विवाहकाललब्धस्य
च विवाहभेदेन भर्तृगामित्वान्मातापितृगामित्वाच्चेत्याहुः ।

तत्र । स्यात्परविषयत्वादस्यापिरोधात् । न च दण्डापूर्विकया स्था-
वरग्रहणे जङ्गमग्रहणे भ्रातृणामायायेवेति वाच्यम् । अपवादे तन्पाया-
प्रवृत्तेः । शुद्धं तु सोदराणामेव । "मगिनीशुद्धं सोदर्याणां" इति
गीतमवचनात् । सोदराणामेव मातुः । "ऊर्द्धं मातुः" इति तद्वचनादेव ।
"पूर्वं चैके" इति तु परमतम् । यन्मुदत्तं प्रथममप्रजसो मृताया यन्पूर्वा
तदभावे भर्तुः ।

यन्मुदत्तं तु यन्पूर्वाममावे भर्तृगामि तत् ।

इति कार्यायनवचनात् । पूर्वोक्ताप्रज-स्त्रीधनाधिकार्यभावे स्याह—

यद्वत्ति

मातृपुत्रा मातुलानी पितृभ्यस्त्री पितृभ्यसा ।

५५४. वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०

इवधूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धन तासां स्वस्तीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

अथौरसपदेन पुत्रपुत्र्योरुपादानम् तयो सर्वापवादकत्वात् । अपवादक्रमश्च प्रागुक्त एव । सुतपदेन च सपत्नीपुत्रस्य ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्य पुत्रवतीर्मनुः ॥ (अ० ९ दलो० १८३)

इति मनुवचनात् । न तु सुतपदमौरसविशेषणमानर्थक्यात् । सपत्नीपुत्रसङ्गादेऽपि स्वस्तीयाद्यधिकारापत्ताधनादिव्यवहारविरोधाच्च । तथा च दौहित्राभाव औरसपुत्रादिस्तदभावे सपत्नीपुत्रः । तत्सुत इति तच्छब्देन व्यवहितयोराौरससपत्नीपुत्रोरुपादानं नानन्तरस्यापि दौहित्रस्यापि दौहित्रपुत्रस्य पिण्डदाने यद्विर्भावात् । तथा च दौहित्रपर्यन्ताभावे प्रथममौरसस्तदनु तत्पुत्रपौत्रौ । “पुत्रपौत्रैर्गुण देय” इति क्षणापाकरणाधिकारिणां पिण्डदानाधिकारिणां च तेषामेव रिक्त्यग्रहणौचित्यात् । तदभावे सपत्नीपुत्रतत्पुत्राणाम् । तेषामेव तदा पिण्डदातृत्वाद्गणापाकर्तृत्वाच्च । प्रागुक्तमनुवचनाच्च । तदेषामभावे सारस्वपि श्वशुरादिषु सपिण्डेष्वनन्यगतिर्कैतद्वचनबलाद्भगिनीपुत्रादीनामेव मातृभ्यश्च दधने प्रत्यासत्तितारतम्येनाधिकारः । श्रुपादीनां तु प्रासाच्छादनमात्रमाकर्तृकम् । यचनविरोधे सपिण्डवत्प्रत्यासत्तेरप्रयोजकत्वात् । “तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया” इति श्रुते । “अनिन्द्रिया छादायाश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः” इति तन्मूलकमनुवचनाच्च । (अ० ९ दलो० १८८) श्रुतप्रादिकया यत्र कण्ठोक्त “पत्नीदुहितर” इत्यादौ यासां स्त्रीणां घनाधिकारस्तासामेव । अस्यासां श्रुतिमनुवचनाभ्यां दयग्रहणनिषेध एवेति स्मृतिचन्द्रिकाकारहरदत्तादीनां दाक्षिणात्यनिष्पन्द्वाणां जीमूतपादनादिष्वौरससर्वनिष्पन्द्वाणां सिद्धान्ताच्च ।

इति व्रीधनविभागः ।

अथ विभागकाले केनचिदपह्नुतस्य पश्चाद् ज्ञातस्य विभागप्रकारः ।

तत्र ग३- (अ० ९ दलो० २१८) ।

क्षणे घने च सर्वस्मिन् प्रविमले यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येन यत्किञ्चित्सर्वं समतां नयेत् ॥

योगीश्वर— (अ० ९ दलो० १२६)

अभ्योन्वापहन द्रव्य विमले यत्तु दृश्यते ।

तत् पुनस्ते समैरंशैर्विमज्जेरन्निति स्थितिः ॥

अत्र समपदादुद्धारविभागो निषिद्धः । विमज्जेरन्निति वचनाद् येनैव दृष्टं तेनैव न ग्राह्यं, नाप्यपहर्त्रेऽन्यं दातव्यमिति बोध्यते । एतावता वचनस्यार्थवत्त्वे स्तेयदोषाभावः समुदायद्रव्यापहारे स्वयुद्धा गृहीतत्वादिति केचन चिद्वचने प्रलापः । साधारणद्रव्ये परस्वत्वस्यापि सत्त्वेन परस्वापहारस्य स्तेयपदार्थस्याधारण्यत्वात् । अथ परकीययुद्धा न गृहीतमिति न स्तेयमित्युच्यते, तत्र अपहृत्वे परकीययुद्धेरावश्यकत्वात् । अत एवापहतमित्युक्तम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषो दर्शितो न कनीयसाम-

यो लोमाद्विनिकुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातृन् पर्यायसः ।

सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राज्ञिभिः ॥ इति ।

(अ० १ श्लो० ११३)

सत्यम् । परन्तु सम्भावितस्य स्वतन्त्रस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोष उक्ते तत्परतन्त्राणां पुत्रस्थानीयानां दण्डापूपन्यायेन दोषः सुतरामुक्त एव भवति । अत एव समुदायद्रव्यापहारे समविभागश्चनस्य स्तेयदोषाभावपरत्वंमाचक्षणा अनेन मनुवचनेन दूरापास्ताः । भविष्येण दोषप्रतिपादिकया श्रुत्या च ।

यथा—

यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते चैनं सः, यदि चैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयत इति ।

यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते निरस्यति । भागं तस्मै कथञ्चिद्व्यल्लाघ्ननया वा न प्रयच्छतीति यावत् । स भागान्नुन्न एव नोत्तार जयते नाशयति दोषवशात् । यद्येन न नाशयति तस्य पुत्र पौत्रं वा नाशयतीति श्रुतेरर्थः । श्रुत्यक्तास्तु प्रलपन्तु नाम । साधारणद्रव्यस्यापि परस्वत्वेनापहारपदार्थानपायादित्युक्तमेव । यथा मौत्रे चरौ विपत्रे सादृश्यात्प्रतिनिधितया मापेषु गृह्यमाणेषु “अयं श्रिया वै मापो” इति निषेधो न प्रवर्तते मुद्राधयवयुद्धा गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिते निषेधस्य प्राप्तिमात्रापेक्षितत्वात्तत्रापि मापावयवानामप्यवर्जनीयप्रदण यद्ग्राह्यतत्वं चेति निषेधप्रवृत्त्यनपायात्प्रतिनिधितयापि तदनुपादानं सिद्धान्तितम् । (१)

(१) वृत्त्यायतृतीयपादपञ्चाधिकरणे “विप्रतिषिद्धाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः” इत्यत्रैतरेत्यर्थः । तत्र हि “अयं श्रिया वै मापो वरकां कवेवा” इति श्रुतेः । तत्र सशयः । “मौद्रं चरुं निर्वपेच्छीकाम” इति विहितमुद्रामावे प्रतिनिधित्वेन मापो मध्यः न वेति । तत्र ग्रीष्ममावे नीवारवन्मुद्रामावे मापो ग्राह्यः । तत्त्वेन जातिग्राह्यमावे

५५६. धौराविश्वोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणप्र०.

राज्ञे तु भागिभिर्न निवेदनीयं राज्ञे निवेदितमपि तेन सामादिनैव वापनीयमिति प्रीत्यविच्छेदादिदृष्टप्रयोजनकमेव ।

कार्यायन आह—

यन्धुनापहतं द्रव्यं यल्लभैव प्रदापयेत् । इति ।

अविभागकान्तेऽनेन बहु भुक्तमित्यपि न वक्तव्यम् । भुक्तमपि राज्ञा न प्राह्यमित्याशयेनाह—

॥ एव,

यन्धुनामविभक्तानां भोगं नैव निवर्त्तयेत् ॥ इति ।

न हि न्यूनाधिकभोगो चारयितुं शक्योऽनर्जनीयत्वादिति भावः । एवं दृष्टार्थस्यैवोपपत्तौ नास्यापि स्तेयदोषाभावपरत्वं दृष्टार्थत्वापत्तेः । तस्मादत्रापि स्तेयप्रायश्चित्तं राजदण्डश्च भवत्येवेत्यवधेयम् ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र योगीश्वरः—(अ० २ श्लो० ११८ । ११९)

पितृद्रव्याविरोधेन यदप्यत्र स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्राहिकं चैव दायादानां न तद्रमयेत् ॥

क्रमाद्भ्यागतं द्रव्यं हनमभ्युदरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वशेषः । स्यात्तन्त्र्ये(१) पितृद्रव्योपघातेन यन्मै-
त्रादि लब्धं तस्याप्यविभाज्यत्वापत्तौ महाजनाचारविरोधो विद्यालब्धे
नारदवचनविरोधश्च ।

कुटुम्बं विभूयाद्भ्रातृभ्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भाग विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥ इति ।

(व्य० पं० १३१श्लो० १०)

कार्यायनसर्वविभाज्यविद्याधनलक्षणमुपेनैतदेव द्रव्यमिति ।

यथाह—

परमकोपमोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।

तया प्राप्तं धनं यस्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥ इति ।

अप्ययवसाहस्यत् । निवेदस्तु मायादिस्त्रोण ग्रहणे प्रवर्तते न० य मुद्रावय-
वोपादानेनापमनीयतया प्राप्तमपायवयवस्त्रोण अतः प्रतिनिधित्वमेवेति पूर्वश्लोके उक्तनिवे-
दद्वाराशयेन संपादिमातीत्यस्य सर्वात्मना यज्ञपाधनस्य निरस्यते “अवशिष्टा ये माषा” इति
सामान्येन भक्षणात् । अतो नन्तरीयका अपि संपादयता वज्रां एव । तस्मात् ते प्रतिनि-
धित्वेन प्राप्ता इति सिद्धान्तितम् ।

(१) सर्वशेषेनान्वयामात्रे इत्यर्थः ।

मनुरपि स्पष्टमाह—

अनुपमन् पितृद्रव्यं भ्रमेण यदुपार्जयेत् ।

दायादेश्चो न तदद्याद्विधया लब्धमेव च ॥ (अ० ९ श्लो० ८)

भ्रमेण=सेवादिना । क्रमादभ्यागतायां पितृद्रव्याविरोधेनोद्धृताया-

मपि भूम्यां विशेष उक्तः—

घटेन,

पूर्वपक्षां तु यो भूमिमेकमेवदुद्धरेत् क्रमात् ।

यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांश्च तु तुरीयकम् ॥ इति ।

। १० उद्धरेत् चतुर्थांशमुद्धरणमूद्यमधिकं दत्त्वांश्च त्रयं सर्वं समं विभजेत्
क्षिप्तार्थः । यद्यप्येतादृशाविभाज्यत्वं यद्येन लब्धं तत्तत्स्यैवेति न्याया-
देव प्राप्तं, तथापि प्रायो व्ययहारशास्त्रे न्यायसिद्धानुवादकान्येव वचना-
नीति परिभाषाप्रकरणे प्रपञ्चितमिति न दोषः । अविभाज्यान्तरमप्युक्तम्
मनुना,

वस्त्रं पञ्चमलङ्कारं कृतास्तमुदकं क्षिप्यः ।

योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ (अ० ९ श्लो० २१९)

पञ्च=वाहनम् । वस्त्रादि यद्येन धृतं तत्तत्स्यैव । अधृतं तु विक्रया-
द्यर्थे विभाज्यमेव । कृतास्तं पञ्चमलं सर्वैर्यथाशक्तिं भोक्तव्यं न तु तोत-
यित्वा विभाज्यम् । उदकमुदकाधारः कृपादिः सर्वैर्यथोपयोगमुपभोज्यम् ।
क्षिप्यो दास्यो विपत्ता न विभाज्या । पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।
पित्रपुत्रास्तु समा अपि न विभाज्याः । "स्त्रीष्ववदस्तास्तु न विभागः"
इति गौतमवचनात् । योगक्षेमशब्दाभ्यामिष्टापूर्त्तं उच्येते । तयोरेविभा-
ज्यत्वं पितृद्रव्यविरोधनाजितयोरपि दृष्टान्ततयोच्यते । न हि स्वतः
फलतो वा तस्य विभागः सम्भवति पैतृकस्य तु सुतराम् । तथाचाह—

लौगाक्षि,

क्षेमं पूर्त्तं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिनः ।

अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥ इति ।

योगक्षेमशब्देन तरकारिणो राजमान्त्रिपुरोहितादय उच्यन्ते इति
कोचित् । शस्त्रचामरोपान-प्रभृन्तय इत्यन्ये । प्रवाते शृङ्गारामादिप्रवेश-
तिर्गममार्गः । तस्याप्यविभाज्यत्वम् । पितृधृतं वस्त्रादिकं आश्रमोक्तमे-
वातव्यम् । यथाह—

बृहस्पतिः,

वस्त्रालङ्कारशर्यादि पितुर्व्यवाहनादिकम् ।

गन्धमास्त्यैः समम्यर्च्यं आश्रमोक्तं तदर्थयेत् ॥ इति ।

स्त्रीधृतोऽप्यलङ्कारो न विभाज्यः ।

यथाह मनु, (अ० ९ श्लो० २००)

पत्यौ जीवति म स्त्रीमिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न त भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ इति ।

धृत इत्यनेनाधृतस्य विभाज्यत्वमेव । पत्यौ जीवतीत्यनेन पतिजीव-
नचिह्नतया यत्र देशे यो धार्यते स न विभाज्य इति सूचितम् । पितृ-
प्रसादलब्धस्यापि न विभागः ।

पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च ।

भुज्यन्ते इति वस्त्रनादविभाज्यत्वम् । तथा पितृदत्तस्यापि ।

पितृभ्यां यस्य यद्वत्तं तत्तरयैव धनं भवेत् ।

इति च स्मरणात् । पितृप्रसाददानप्रीतिदाने अर्थोचित्यानुरोधे
नैव हेये । न तु यथाकामम् । महाजनाचारविरोधात् । पितृद्रव्या
विरोधोपाजितप्रपञ्चो भूय सु शौर्ण्यादिविषयमादाय स्मृतियच्च सु दृश्य-
ते स ग्रन्थविस्तरभिया न लिख्यते ।

अथ विभागानधिकारिणः ।

तत्र योगेश्वर—(अ० २ श्लो० १४०)

ह्रीयोऽथ पतितस्तज्जः पट्टुर्नमस्तको जडः ।

अन्धोऽधिकित्स्यरोगाद्या मर्त्तव्याः स्युर्भिरशकाः ॥

तज्जः=पतितजः । ह्रीयान्धी यदि जन्मत आरभ्य तदा विभागा-
नर्हाधेयः । यदि त्वन्मरा तदा तदपगमभेदोपधादिना तर्हि “दृष्ट्याद्वा त-
द्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्” इति रीत्या विभागादाधेयेति
ध्येयम् । आद्यशब्देनाधमान्तरगतपितृद्वेष्ट्युपपातकिबधिरमूकनिदि-
न्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह—

पथिष्ठ ,

अनशास्त्वाधमान्तरगता इति ।

भारदोऽपि—(अ० ५० प० १३ श्लो० २१)

पितृद्विद् पतितः पण्डो यच्च स्यादौषपातिकाः ।

औरसा अपि नैतैः लमेरन् क्षेत्रजाः पुतः ॥ इति ।

मनुपि—(अ० ९ श्लो० २०१)

अनशौ ह्रीयपतितौ जात्यन्धपथिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥ इति ।

व्याधिना निर्गतमिन्द्रिय यस्य स निरिन्द्रिय तेन ह्रीयाद्भेदः ।

कश्चित् निरिन्द्रियाः पाणिपादादेहीना इत्याह । एते क्लीबादयोऽश-
भाजो न भवन्ति किन्तु प्रासाच्छादनदानादेना मर्त्यः पोषणीयाः ।
अमरणे तु महान् दोषः । यथाह—

मनु, (अ० १ श्लो० २०२)

सर्वेषामपि चैतेषां दातु न्याय्यं मनीषिणा ।

प्रासाच्छादनमत्यन्त पतितोऽहोददद्भवेत् ॥ इति ।

अत्यन्त=पापज्जीवम् । तत्रापि पतितोपपातकिनोर्यथायथाश-
क्ताचरणमनशित्वम् । औद्धत्यादिना प्रायश्चित्तमकुर्वतोऽस्तु नियतमेव ।
एतेषां च विभागाः प्रागेव दोषभाक्त्वेऽनशित्वम् न पुनर्यिभागोत्तर-
मपि । दत्तविभागापहरणे प्रमाणाभावात् । पञ्चादप्यौघादिना दोषनि-
र्हरणेऽस्येयाश्रमागितेति विज्ञानेऽप्युच्यते । युक्तं चैतत् । दोषप्रयुक्त-
त्वाद्धिभागानर्हतायाः । “विमर्केषु स्तुतो जातः सवर्णाया विभागभा-
क्” इति न्यायस्याप्याह । पतितादिषु लिङ्गमविषयक्षितमनुपादेयगत-
त्वात् “प्राक्ष्णो न सुरा विषेत्” इत्यादिवत् । तेन यथासम्भव “पत्नी
दुहितर” इत्यादेरप्ययमपवादः (१) । क्लीबादिनामनांशैरेऽपि तत्पुत्राणा
मशोऽस्तीत्याह—

योगेश्वर, (अ० २ श्लो० १४१)

औरसा क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः ।

निर्दोषा = पूर्वोक्तानंशः प्रयोजकदोषशून्याः । तत्र क्लीपस्य क्षेत्रज-
पुत्रः सम्भवत्यस्येवार्मादसोऽपि । पुत्रद्वयग्रहणमितरपुत्रस्युदासार्थम् ।
पतिततस्तुतयोर्न मरणम् । तथा च—

देव,

मृते पितरि न क्लीपकुपूयुन्मत्तजडान्यकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायंशभागिनः ॥

एतेषां पतितवर्ज्यो भक्तं वरु च दीयते ।

तस्मिन्नाः पितृदायांश लभेरन् दोषवर्जिताः ॥

लिङ्गी=प्रभञ्जितादिः । पतितपदेनात्र पतितस्तुतस्यापि ग्रहणं पति-
तोरपन्नत्वेन तस्यापि पतितत्वात् । “पतितापस्य पतितमेवाभ्यन्नं स्त्रि-
या सा हि परगामिनी भवति” इति स्मृते । एत इति विभागकालोपल-
क्षणं जीवद्विभागेऽप्यनर्हत्वात् ।

५६०. वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रवेशनिरूपणप्र०

कात्यायनोऽपि—

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।

प्रयज्यावसितश्चैव न रिक्थ तेषु चार्हति ॥

हीनस्त्रीपरिणयानन्तरमुत्तमस्त्रीपरिणयने द्वयोरप्यक्रमोढात्व तयो
सगोत्रादनिषो गोत्पन्न क्षेत्रज्ञ पुत्रो नार्हति धनम् । अक्रमोढायामपि स-
वर्णेन पित्रोत्पादित- पुत्रो घनाधिकारी क्रमोढायामसवर्णजातोऽपि ।
तथा च—

कात्यायन ,

अक्रमोढासुतस्तृक्यी सवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णप्रसूतस्तु क्रमोढाया च यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्या पुत्रो न रिक्थभाक् ।

प्रासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्वन्धुमिमितम् ॥

घनतूनामप्यभावे तु पित्र्यं द्रव्यं तदाप्नुयात् ।

स्थपित्र्यं तद्धनं प्राप्तं दापनीया न यान्धवाः ॥ इति ।

क्रीयादीनामपि दारपरिग्रहेण पुत्रसम्भव उक्तो—

मनुना, (अ० ९ दलो० २०३) ।

यद्यर्पिता तु दारे स्यात् क्रीयादीनां कथञ्चन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति ॥

तन्तुरपत्यम् । न च क्रीयादेरुपनयनाभावेन पतितत्वात् कथं दार
सम्बन्ध इति वाच्यम् । उपनयनानर्हतयानुपनीतरत्वे शूद्रवदपतितत्वात् ।

एतेषां क्रीयादीनां दुहितरो विवाहपर्यन्तं मर्त्तव्या संस्कर्ष-
व्याश्च । तत्पितृयस्तु पुत्ररहिताः साध्व्यो भरणीया अप्रतिकूलश्चेत् । अ-
न्यथा बहिष्करणीयाः । तदाह—

योगेश्वर, (अ० २ दलो० १४१।१४२)

सुताश्चैषां प्रमर्त्तव्या यावन्तो मर्त्तसात्कृताः ।

अपुत्रा योपितश्चैषां मर्त्तव्या साधुवृत्तयाः ॥

निर्यास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

आपस्तम्ब—

अपपात्रितम्य रिक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते ।

अपपात्रितो मित्रोदर्शकृतः ।

तथा गृहस्पति —

सवर्णाजोऽप्यगुणयात्राहं स्यात् पैतृके धने ।

तत्पिण्डदा भ्रात्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥

वस्तमर्णाघमर्णैभ्यः पितरं प्रायते सुतः ।

अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ॥

तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गौर्मणी ।

कोऽयं पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

शास्त्रशौर्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु मृगोद्यारसमः स्मृतः ॥

अयमर्थः । पित्रादेरौघ्वेदेहिककर्मण कर्त्ता सुतोऽसंस्कृतोऽपि यदा
श्रेष्ठो वेदपारगोऽप्यपरो न यर इति ।

पुत्राभ्यो नरकाद्यस्मात् पितरं प्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तं स्वयमेष मयमुवा ॥

इति श्रुते । पुत्रकर्मकर्तुः पितृघनस्वाम्यमेव धेतव्यमतस्तदकुर्वन्-
तः कुतो धेतनाधिकार इति भावः ।

मनुषि, (अ० १ श्लो० २१४)

सर्वं एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो घनम् । इति ।

भ्रातस्मार्त्तकर्मानधिकारिणो विकर्मासक्ताश्च भागानर्हा इति भावः ।

इति विभागनधिकारिणः ।

अथ विभक्तकृत्यम् ।

तत्र नारद — (अ० १० ११ श्लो० ४२१४३)

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक् क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न वेत्तव्यैषु समताः ॥

इत्यगान् यदि दशुस्ते विकीर्णयुरथापि वा ।

कुर्युर्द्वयेष्ट तत्सर्वमीशास्ते स्वघनस्य हि ॥ इति ।

अस्यार्थः । एकस्माज्जाता बहवो भ्रातरो यदि विभक्ता इति शेष
इति केचिद् । एवं तु पृथग्धर्मा इत्यादेरेव विभक्ता इत्यर्थः । तद्विधान
स्यात्राप्रतीतेरानर्थक्याच्च । पृथग्विभक्तो धर्मो देवापितृद्विजाद्येन
रूपो येषां न 'स्पृष्टोद्वादि'रूपः । तस्य द्रव्यसाध्यायेऽप्यविभागेऽपि
पृथक्त्वात् ।

तथा च —

इहस्ति,

एवपाकेन यस्तनां पितृदेवादिजार्थनम् ।

एकं मपेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

५६४. धीरमिश्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम्०

इति नारदेनैवोक्तत्वाच्च । (व्य० प० १३ श्लो० ३७)

बृहस्पतिः—

साहसं स्थावरं न्यासः प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम् ।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ ॥

न स्यातामित्यत्र यदीत्यध्याहारः ।

पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम् ।

वणिक्पथ च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः ॥

आयो व्ययो धनं च पृथग्वेयामिति विग्रहः । कुसीदं = वृद्धपर्यं धनप्रयोगः । वणिकूपयो = वणिज्यम् । परस्परमिति एको भ्रातोत्तमर्णः परश्चाथ मर्णः एको विक्रीणीति परश्च क्रोणाति इत्येवमादिभिर्लिङ्गैर्विना विभागमनुपपद्यमानैर्विभागः प्रमातव्य इत्यर्थः । एतां क्रिया इति बहुवचनां न्मिलितानामेवैषां लिङ्गत्वमिति न भ्रमितव्यम् । व्यस्तसमस्तानामपि तद्विनाभावात् । न्यायमूलकत्वाच्च वचनस्य । अनुमानेनाप्यनिर्णये दिव्यैः शपथैश्च विपयात्पत्त्वभूयस्त्वानुसारेण निर्णयः । "युक्तिश्च व्यसमर्थास्तु शपथैरेनमर्हयेत्" इति परिभाषायां निरूपितम् ।

यत्र तु मानुष निर्णायक नास्ति युक्तयश्चाभासा दिव्यशपथा विषयसायश्चान्यतरस्य न भवति तत्र पुनर्विभागः कार्य इत्याह—
'मनु, (न लभ्यते)

विभागे यत्र सन्देहो दायादानां परस्परम् ।

पुनर्विभागः कर्त्तव्यः पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥ इति ।

स च परिशोष्याव्ययभित्त्यादि सप्तष्टिविभागादिरीत्येयनुसन्धेयम् । यच्च मनुनैवोक्तम्—(अ० ९ श्लो० ४७)

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति श्रिण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ इति ।

तच्च परावृत्तिकारणभावे । कन्यादानदानान्तरधीरप्येषम् ।

इति विभागसन्देह निर्णयः ।

इति धीमन्महाराजाधिराजधीरसिंहदेवोद्योजितधीमन्मित्रमिथहते
धीरमिश्रोदयविधनिबन्धे व्यवहारप्रकाशे दामभाषाखण्डं

प्रकरण समाप्तम् ।

अथ दूतसमाह्वारण्यं व्यवहारपदम् ।

तस्य स्वरूपमाह नारद — (व्य० प० १३ श्लो० १)

अक्षयप्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् ।

पणक्रीडा वयोमिश्र पद दूतसमाह्वयम् ॥ इति ।

अक्षयः = पाशाः । अक्षयमपट्टिका । शलाका दन्तादिमृग्यो दीर्घचतुरस्राः ।

आयग्रहणाद्यतुरङ्गादेक्रीडासाधन कारितुरङ्गरथादिकं गृह्यते । तैर-
प्राणिमिश्र्या पणपूर्विका क्रिया । तथा वयोमि = पक्षिभिः पारायतादिभिः
चशब्दान्मनुष्यादिमिश्र प्राणिमिषां पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं
यथाक्रमं दूतसमाह्वयस्य व्यवहारपदमित्यर्थः । दूतं च समाह्वयश्च
दूतसमाह्वयम् । अत एव —

मनुः, (व्य० १ श्लो० १२)

अप्राणिमिर्यत्क्रियते तल्लोके दूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥ इति ।

तत्र सभिकं प्रत्याह नारद — (व्य० प० १६ श्लो० १)

सभिकः कारयेद्दूतं देयं देवाद्य तत्कृतम् ।

दशकं तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्दूतकारिणः ॥

अथ वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लामं यथादितम् ।

प्रकाश देवन कुर्वादेवं दोषो न विद्यते ॥ इति ।

तस्य वृत्तिमाह वाङ्मन्त्र्य, (व्य० २ श्लो० १९९)

गृहे शर्तिकवृद्धेस्तु सभिकं पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्भूतकितवादिनरादृशकं शतम् ॥ इति ।

परस्परसम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणो गृह्यस्तत्र गृहे तदा-
श्रया शर्तिका शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा वृद्धियस्यासौ शर्तिक-
वृद्धिस्तस्मात्कितवात् पञ्च पणः आयो यस्मिन् शते तापस्कं शतं जितस्य
गृहस्यात्मभूतार्थं विंशतितमं भागं गृहीयादित्यर्थः । “तदस्मिन्वृद्ध्या-
यलामशुल्कोपदा दीयते” (५।१।१४७) इतिकम् । समा कितवनिधासा-
र्या यस्यास्यसौ सभिकः समापतिस्तु कल्पिताश्चादिनिश्चिलक्रीडोपक-
रणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी । इतरत् अपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं
जितस्य दशमभागं गृहीयादित्यर्थः । एव क्लृप्तवृत्तेः सभिकस्य यत्क-
संबन्धं तदाह —

स एव, (व्य० २ श्लो० २००)

स सम्यक्पालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

५६६ . वीरमित्रोदयव्यवहारप्रकाशस्य प्रमेयनिरूपणम् ०

जितमुद्गाहयेजेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी ॥ इति ।

यः क्लृप्तवृत्तिर्द्युताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै रा-
ज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात् । तथा जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना
उद्धृत्य जेत्रे जयिने दद्यात् । तथा क्षमी मृत्वा धूर्त्तकारिणि विभ्वा-
सार्थं सत्यं वचो वदेदित्यर्थः ।

नारदोऽपि—(अ० प० १६ श्लो० २)

समिकाः कारयेद्धृतं देयं दद्याच्च तत्कृतम् । इति ।

बृहस्पतिरपि—

समिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय च । इति

धूर्त्तपराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत् । पण-
ग्रहणात्प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथाभागं समिको दद्या-
दित्यर्थः । तथा च—

कार्त्तव्यम्,

जेतुर्दद्यात् स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं विपक्षिकम् ।

सद्यो वा कितवेनैव समिकान्तु न संशयः ॥ इति ।

विपक्षिकमित्यनेन यथासामर्थ्यमात्रिपक्षात्कालो देय इति दर्शितमिति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यदा तु जेत्रे जितं द्रव्यं समिको दापयितुमशकस्तदा
राजा दापयेदित्याह—

याज्ञवल्क्य , (अ० २ श्लो० २०१)

प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले ।

जितं ससमिके स्थाने दापयेदन्यथा ननु ॥ इति ।

प्रसिद्धे=अप्रच्छन्ने राजाऽप्यश्वसमन्विते सर्वभिके समिकसहिते कितव-
न्ममाजे समिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्त्तकितवमविप्रनिपन्नं जितं
पणं दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने समिकरहितेऽदृष्टराजभागे शूने जितं
पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । प्राणिशूते प्राणिनां जयपराजयौ तस्या-
मिनेरित्याह—

बृहस्पतिः,

द्रव्ययुजेन यः कश्चिद्वचसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्यामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥ इति ।

पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह—

नारदः—

परिहासकृतं यच्च यथाप्ययिदितं नृपे ।

तत्रापि नाप्नुयात्काममप्यनुमतं तथोः ॥ इति ।

काम्यत इति काम पण । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० २०२)

द्रष्टारो व्यवहारानां साक्षिणश्च त एव हि । इति ।

० द्यूतव्यहाराणां द्रष्टार सभ्याः त एव कितघा एव नियोक्तव्या राज्ञा न श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति । साक्षिणोऽपि त एव श्रुते द्यूतकरा एव कार्याः । न तत्र स्त्रीयालवृद्धकितघेत्यादिसाक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः ।

विष्णुरपि—

कितघेष्वेष तिष्ठेरन् कितघा संशय प्रति ।

य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषा तु साक्षिणः ॥ इति ।

साक्षिणां परस्परविरोधे त्याह बृहस्पति—

उभयोरपि समिद्धौ कितघा स्युः परीक्षकाः ।

यदा विद्वेपिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत् ॥ इति ।

अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह—

नारद, (अ० १० १६ श्लो० ७)

अनिर्दिष्टस्तु यो राजा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स त प्राप्नुयात्कामं विनयं चैव सोऽहंति ॥ इति ।

ये तु कूट द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० २०२)

राज्ञा सचिद्धं निर्दोष्या कूटाक्षोपधिदेविनः । इति ।

कूटैरक्षादिभिः उपधिना=मणिमन्त्रादिना मतिषञ्जनेन च ये द्विव्यन्ति तान् दण्डपदादिनाङ्कायित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह—

नारद, (अ० १० १६ श्लो० ६)

कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्रद्विवासयेत् ।

कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः ॥ इति ।

दण्डने विशेषमाह विष्णु—

द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः । उपधिदेविनां सम्प्रशोऽङ्गुष्ठतर्ज्जयोरिति ।

यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि । (अ० १)

द्यूतं समाह्वय चैव यं कुर्व्यात्कारयेत् वा ।

तान् सर्वान् घातयेद्वा राजा शस्त्राद्य द्विजलिङ्गिनः ॥ (२२४)

प्रकाशमेतत्तात्पर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।

तयोर्धित्य प्रतीघाते नृपनिर्यन्तवान् भवेत् ॥ (२२२)

शूत समाह्वयं चैव राजा राज्ये निवारयेत् ॥

राज्यान्तकरणाद्येतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् ॥ (२२१)

इत्यादीनि, तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसमिकराद्धि-
तया वा योज्यानि । अत एव—

बृहस्पतिः,

शूत निषिद्धं मनुना सत्यशौचघनापहम् ।

अभ्यनुज्ञातमभ्यस्तु राजभागसमन्वितम् ॥

समिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्करज्ञानहेतुना । इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि (अ० २४००२०३)

शूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् । इति

राज्ञा शूत एकं मुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्यम् । राजाध्य-
क्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः । तत्स्करज्ञानकारणात् स्वच्छलोपे
पञ्चमी । तत्स्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पट्णालोचयेत्यर्थः । प्रायशश्चौर्ध्वार्जि-
तघना एव कितघा भयमन्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यमित्याशयः ।
शूते विहितं धर्मजातं समाह्वये अतिदिशति—

‘स एव, (अ० २४००२०३)

एव एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिशूते समाह्वये । इति ।

समिकवृत्तिकल्पनाविलक्षणो धर्मः समहायेऽपीत्यर्थः ।

इति शूतसमाह्वयाख्य व्यवहारपदम् । २०

इति श्रीमन्मित्रमित्रकृते वीरमित्रोदयाभिधानिवन्धे व्यवहारप्रकाशे समा-

प्तमष्टादशविवादपदानिरूपणाख्य तृतीय प्रकरणम् ।

अथ प्रकीर्णकारणं चतुर्थं प्रकरणमारभ्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

एव वादिकृतं प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।

नृपाश्रयं प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥ इति ।

तल्लक्षणमेवावाह नारद, (व्य० ५०१७)

प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रया ।

राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ (१)

पुरः प्रमाणं सम्भेदः प्रकृतीनां तथैव च ।

पापपण्डनैगमश्रेणिगणधर्मविपर्यया ॥ (२)

पितापुत्रविवादश्च प्रापश्चित्तव्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आधमिणामपि ॥ (३)

वर्णसङ्करदोषश्च तद्वृत्तानियमस्तथा ।

न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वे तस्यात्प्रकीर्णकम् ॥ इति । (४)

प्रतोषातो=महः । तत्कर्म=सिंहासनावरोहणादि राजकर्म । पारण्डा-
दयः पूर्वमेव व्याख्याताः । प्रकीर्णके विवादये ये विवादा राजाशोल-
हिनतदाज्ञाकरणतत्कर्मरक्षणान्निधियवास्ते नृपसमवायिन एव । तत्र
स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेण वर्तमानानां प्रतिकूलतामासाद्य नृप एव
व्ययद्वारनिर्णय कुर्यात् । एवं वदता यो नृपश्रयो व्ययद्वारस्तत् प्रकी-
र्णकमित्युक्तं भवति । विषयविशेषे दण्डविशेषमाह—

शास्त्रवत्त्वम्, (अ० २ श्लो० २९५)

न्यूनं चाभ्यधिकं चापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

पारदारिकचोर वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः ॥

यो राजद्रुप्तभूसिलिष्यभयोर्मध्येऽन्यतरस्य परिमाणात् न्यूनं चापि
क्यान्वतरं प्रकाशयन् राजशासनत्वेन लिखति । यश्च पारदारिक चोर
वा गृहीत्वा राजेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुमावप्युत्तमसाहस दण्डनीपाविषयः ।

श्लो०—

व्यापस्थाने गृहीत्वाद्यमधर्मेण विनिर्णयम् ।

दुर्बलस्युक्तोचकास्ते तु राजद्रुप्याविनाशकाः ॥

उत्काचजम्बिनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विधासयेत् । इति ।

राज्ञः कोशापहरणे दण्डमाह—

मनु, (अ० १ श्लो० २७५)

राज्ञः कोशापहर्तुश्च प्रतिकूलैश्च स्थितान् ।

घातयेद्विधिविधेर्दण्डेर्हरेत् सर्वेऽप्येव च ॥ इति ।

सर्वेऽप्यदूरणमसाधारण यद्यस्य जीयनोपकरणं तदतिरिक्तं विषयम् ।
अत एव—

नारद, (अ० १० श्लो० १० । ११)

आयुधान्यायुर्धायानां बीजानि वृषिजीविनाम् ।

वेद्यास्त्रिणामलङ्काराद्यतोद्यादि तद्विनाशम् ॥

यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति जीविकाम् ।

सर्वेऽप्यदूरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति ॥ इति ।

यद्यस्थाने मौण्ड्यं प्राद्वानस्य कस्तंभमित्याह—

मनु, (नो० १०५)

५७० . वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशे मकीर्णकम् ।

ग्राह्यणस्य वधो मौण्ड्यं पुराग्निर्यासनाङ्गने ।
ललाटे धामिशस्ताङ्ग प्रयाण गर्दभेन तु ॥ इति ।

तत्कर्मकरणे दण्डमाह—

याज्ञवल्क्य, (अ० २ श्लो० ३०२)

राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसम् । इति ।

कारयानोऽपि—

राजकीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियं चास्य यो यक्ता वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

शूद्राणां प्रव्रज्यादिकरणे दण्डमाह—

य एव,

प्रव्रज्यावासित शूद्र जपहोमपरं तथा ।

वधेन शासयेत्पाप दण्ड्या या द्विगुण दमम् ॥ इति ।

धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह—

यम,

एव धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डघरस्य च ।

यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गो वासस्तथाऽश्वयः । इति ।

प्रत्याश परिवर्त्ततेऽधिजनतद्वैश्यान्धकारापहे

श्रीमद्दीरमृगेन्द्रदानजलधिर्यद्वक्त्रचन्द्रोदये ।

राज्ञादेशितमिश्रमिध्विदुपस्तस्योक्तिसर्निर्मिते

ग्रन्थेऽस्मिन् व्यवहारजातविषय पूर्णः प्रकाशोऽभवत् ॥

इति श्रीमत्सकलसामन्तचक्रचूडामणिमरीचिमञ्जरीनीराजिन-

धरणकमल-श्रीमन्महाराजाधिराजप्रतापरुद्रतनूज-

श्रीमन्महाराजमधुकरसाहसुनु-श्रीमन्महाराजाधिराज-

द्यतुरुदधिवलयवसुन्धराहृदयपुण्डरीकविकासदिनकर-

श्रीवीरसिंहदेवोद्योजित श्रीहसपण्डितार्जुन-श्रीपरशुराममिश्रसुनु-

सकलविद्यापारावारपारीणधुरीण-

जगद्गारिष्ठमहागजपारीन्द्रविद्वज्जनजीवातु-

श्रीमन्मिश्रमिश्रकृते वीरमित्रोदये व्यवहारप्रकाशे

प्रकीर्णकाख्य चतुर्थं प्रकरण समाप्तम् ।

समाप्तश्च व्यवहारप्रकाशः ।